Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Osmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum

SUSRET KULTURA

СУСРЕТ КУЛТУРА
SUSRET KULTURA
ENCOUNTER OF CULTURES

Zbornik radova

Novi Sad
2016

Izdavač

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Urednici

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Doc. dr Željko Milanović

Lektori

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Robert Kovač, nemački jezik
Prof. dr Laura Spariosu, rumunski jezik
Prof. dr Anžela Prohorova, ruski jezik
Doc. dr Ana Halas, engleski jezik
Elizabeth Salmore, engleski jezik
Prof. dr Žarko Bošnjaković, makedonski jezik
Mr Zuzana Tirova, slovački jezik
Prof. dr Ana Makišova, slovački jezik
Radove na srpskom jeziku lektorisali su nastavnici
Odseka za srpski jezik i lingvistiku
Viša škola „Jožef Etveš", Baja, Mađarska
Doc. dr Šandor Bordaš, mađarski jezik

ISBN 978-86-6065-391-0

Osmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum *Susret kultura* održan je 1. i 2. decembra 2014. godine u sklopu obeležavanja 60 godina postojanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu.

Štampanje Zbornika finansijski je pomogao Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost.

Naučni odbor

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš	*Dekan, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija*
Prof. dr Jasmina Grković Mejdžor	*Predsednik naučnog odbora, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija*
Prof. dr Angela Rihter	*Univerzitet Martin Luter, Hale-Vitenberg, Nemačka*
Prof. dr Ala Tatarenko	*Univerzitet Ivan Franko, Lavov, Ukrajina*
Prof. dr Bjorn Hansen	*Univerzitet u Regenzburgu, Nemačka*
Prof. dr Aleš Debeljak	*Univerzitet u Ljubljani, Slovenija*
Dr Erik Gordi	*Univerzitetski koledž u Londonu*
Prof. dr Boris Dudaš	*Univerziet u Rijeci, Hrvatska*
Dr Ojgen Krist	*Kulturna zadužbina dunavskih Švaba, Baden-virtemberg, Nemačka*
Prof. dr Ioana Vid	*Zapadni univerzitet Temišvar, Rumunija*
Prof. dr Vesna Požgaj Hadži	*Univerzitet u Ljubljani, Slovenija*
Prof. dr Pleh Čaba	*Univerzitet Esterhazi, Mađarska*
Prof. dr Dejan Donev	*Univerzitet Svetog Ćirila i Metodija, Skoplje, Makedonija*
Prof. dr Renate Hansen Kokoruš	*Univerzitet Karl-Francens, Grac, Austrija*

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Eržebet Čanji	*Odsek za hungarologiju*
Prof. dr Dubravka Valić Nedeljković	*Odsek za medijske studije*
Prof. dr Dejan Pralica	*Odsek za medijske studije*
Prof. dr Laura Spariosu	*Odsek za rumunistiku*
Prof. dr Srđan Šljukić	*Odsek za sociologiju*
Prof. dr Predrag Novakov	*Odsek za anglistiku*
Prof. dr Vladimir Gvozden	*Odsek za komparativnu književnost*
Prof. dr Nikolina Zobenica	*Odsek za germanistiku*
Prof. dr Tatjana Đurin	*Odsek za romanistiku*
Prof. dr Branka Jakšić Provči	*Odsek za srpsku književnost*
Prof. dr Damir Smiljanić	*Odsek za filozofiju*

Prof. dr Jovana Milutinović	*Odsek za pedagogiju*
Prof. dr Dojčil Vojvodić	*Odsek za slavistiku*
Prof. dr Julijan Tamaš	*Odsek za rusinistiku*
Prof. dr Vladan Gavrilović	*Odsek za istoriju*
Prof. dr Dejan Mikavica	*Odsek za istoriju*
Prof. dr Samule Čelovski	*Odsek za slovakistiku*
Doc. dr Veljko Jovanović	*Odsek za psihologiju*

Organizacioni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš	*Dekan*
Prof. dr Hargita Horvat Futo	*Odsek za hungarologiju*
Doc. dr Jelena Kleut	*Odsek za medijske studije*
Karlo Bala	*Odsek za medijske studije*
Dragana Prodanović	*Odsek za medijske studije*
Prof. dr Marina Puja Badesku	*Odsek za rumunistiku*
Prof. dr Žolt Lazar	*Odsek za sociologiju*
Doc. dr Mirna Radin Sabadoš	*Odsek za anglistiku*
Prof. dr Bojana Stojanović Pantović	*Odsek za komparativnu književnost*
Doc. dr Sanja Ninković	*Odsek za germanistiku*
Doc. dr Ksenija Šulović	*Odsek za romanistiku*
Prof. dr Jasmina Jokić	*Odsek za srpsku književnost*
Prof. dr Dragan Prole	*Odsek za filozofiju*
Prof. dr Marijana Kosanović	*Odsek za pedagogiju*
Irena Subotić	*Odsek za slavistiku*
Prof. dr Janko Ramač	*Odsek za rusinistiku*
Prof. dr Ivana Antonić	*Odsek za srpski jezik i lingvistiku*
Prof. dr Đura Hardi	*Odsek za istoriju*
Doc. dr Svetozar Boškov	*Odsek za istoriju*
Prof. dr Jarmila Hodolič	*Odsek za slovakistiku*
Doc. dr Jelena Šakotić Kurbalija	*Odsek za psihologiju*

Izvršni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Prof. dr Vladimir Barović
Doc. dr Svetozar Boškov
Msr Stevan Bradić
Msr Tomislav Bukatarević
Sladomir Dikić
Isidora Gordić
Msr Dinko Gruhonjić
Doc. dr Ana Halas
Doc. dr Vladimir Mihajlović
Doc. dr Željko Milanović
Zoran Milošević
Msr Ana Mitrevski
Msr Aleksandar Mudri
Msr Ivana Pajić
Dr Miroslav Pavlov
Tatjana Pinćir
Doc. dr Nataša Polovina
Doc. dr Una Popović
Doc. dr Dušan Ristić
Msr Norbert Šinković
Maja Hovanjski
Kristina Ivšić
Msr Ivana Janjić
Doc. dr Tanja Jevremov
Doc. dr Jelena Kleut
Msr Bojana Kovačević Petrović
Dr Viktorija Krombholc
Dr Biljana Lungulov
Doc. dr Sanja Maričić
Prof. dr Laura Spariosu
Doc. dr Strahinja Stepanov
Doc. dr Boris Stojkovski
Irena Subotić
Dr Zuzana Tirova
Miladin Trifković
Dr Jasna Uhlarik
Msr Stanko Vlaški
Msr Mirjana Zarifović
Vukašin Živaljević
Msr Mile Živković

Recenzenti

Prof. dr Adam Svetlik
Prof. dr Ana Makišova
Dr Anne Marie Sorescu Marinković
Doc. dr Anžela Prohorova
Prof. dr Biljana Radić Bojanić
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Doc. dr Boris Stojkovski
Doc. dr Jasmina Dražić
Doc. dr Jelena Kleut
Prof. dr Jovana Milutinović
Prof. dr Maja Marković
Prof. dr Marija Stefanović
Prof. dr Marijana Kosanović
Doc. dr Marina Šimak Spevakova

Prof. dr Branka Jakšić Provči
Dr Mirjana Ćorković
Prof. dr Dejan Mikavica
Prof. dr Dragan Prole
Prof. dr Dušanka Zvekić Dušanović
Prof. dr Đura Hardi
Prof. dr Edit Katona
Prof. dr Erika Bence
Prof. dr Eržebet Čanji
Prof. dr Eva Hoža
Prof. dr Eva Toldi
Doc. dr Goran Vasin
Prof. dr Gorana Raičević
Prof. dr Gordan Maričić
Doc. dr Gordana Ristić
Prof. dr Gordana Štasni
Prof. dr Hargita Horvat Futo
Prof. dr Ifigenija Draganić
Prof. dr Janko Ramač
Prof. dr Željko Kaluđerović
Doc. dr Željko Marković
Prof. dr Marko Škorić
Doc. dr Nataša Milivojević
Doc. dr Nenad Ninković
Doc. dr Milica Pasula
Prof. dr Predrag Novakov
Doc. dr Radmila Bodrič
Prof. dr Radoslav Eraković
Prof. dr Slađana Zuković
Prof. dr Slobodan Bjelica
Prof. dr Slobodan Pavlović
Prof. dr Snežana Božanić
Doc. dr Snežana Vukadinović
Prof. dr Svetlana Tomin
Doc. dr Svetozar Boškov
Prof. dr Tvrtko Prćić
Prof. dr Vladan Gavrilović
Prof. dr Vladislava Ružić
Prof. dr Nikolina Zobenica
Prof. dr Zoltan Đere
Doc. dr Željko Milanović
Prof. dr Žolt Lazar

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa Osmog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

REČ DEKANA

U decembru 2014. godine, nizom događanja i manifestacija obeleženo je šezdeset godina od osnivanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Među tim događajima, nimalo slučajno, najznačajnije mesto imao je *Osmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura,* na kome su učestvovali ugledni naučnici i istraživači iz zemlje i inostranstva.

Ako jezik shvatimo kao jedan od temeljnih izraza i izvora kulture, onda je Filozofski fakulet, od svog osnivanja 1954. godine do danas, mesto svakodnevnog susretanja kultura, budući da je on jedini fakultet u Srbiji (i jedan od retkih u svetu) na kome se studira na pet maternjih jezika: srpskom, mađarskom, slovačkom, rumunskom i rusinskom. Pored navedenih jezika, koji se govore u Vojvodini, na Fakultetu se proučavaju i nemački, ruski, francuski i engleski, ali i italijanski, španski, poljski, grčki, kineski, portugalski, hindi, turski i persijski. Stoga ne čudi što su upravo jezici i književnosti, često u kontaktu ili kulturnom kontekstu, sagledani kao posrednici među kulturama – dominantne teme u ovom zborniku.

Dominantne, ali ne i jedine. Radovi u zborniku *Susret kultura* podeljeni su u šest tematskih celina: „Kulturni konteksti u nastavi stranog jezika“, „Istorija kulture“, „Jezik i kultura“, „Književni susreti“, „Kultura, obrazovanje, mediji“ i „Kultura identiteta“. U njima se složeni fenomen kulture posmatra i tumači multidisciplinarno, sa stanovišta društveno-humanističkih nauka, ali i interdisciplinarno. Danas, u eri globalnog življenja, kada se razlike među kulturama smanjuju, naizgled ili uistinu, interdisciplinarni pristup jeste najcelishodniji za rasvetljavanje brojnih naučno-teorijskih pitanja koje kultura pred svoje istraživače postavlja. Verujemo da će ovaj zbornik ponuditi relevantne odgovore na neka od tih pitanja.

Vojvodina i Novi Sad već dugo su mesto susretanja Istoka i Zapada. O tom susretanju i međusobnom prožimanju kultura svedoče i hramovi i kulturni spomenici u neprekinutom viševekovnom dijalogu. Danas Novi Sad s ponosom nosi epitete istinski multikonfesionalnog, multietničkog, multilingvalnog i multikulturnog modernog grada, a jedno od njegovih duhovnih središta jeste i Filozofski fakultet, na kome se, više od šezdeset godina, neguju duh tolerancije, otvorenost prema različitostima i plodotvorni susreti kultura.

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

IZLAGANJA POČASNIH GOSTIJU
PROSLAVE JUBILEJA

Eugen Christ[1]
Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg

UDK 316.722/.734(282.243.7)

KULTUR, KULTUREN UND MULTIKULTURALITÄT IM DONAURAUM PRAGMATIK DER BEGRIFFSSEMANTIK IM POLITISCHEN KONTEXT

Cultures are dynamical and social structures and processes. In their essence, they are expressions of complex conglomerates of human behavior. They are determined by different aspects and conditions of being. Culture means conscious care and nurturing. Culture can be defined differently and can be correlated with the most varied realms of being. This is disconcerting to authorities and administrations. In the end, it does not matter how we define culture and with which realms we correlate it; culture is never the target, but rather a means to an end, which is social coexistence, interaction with each other and interpersonal behavior. This article will deal with what is meant, or rather what ought to be meant, by culture in multicultural macro-regions, if the politic purposefully campaigns for it and shows interests in it.

Key words: culture, cultures, multiculturality, strategy for the Danube Region.

Aspekte der Multikulturalität

Es gibt keinen Zweifel, dass der Titel des Symposiums zum 60jährigen Jubiläum der Philosophischen Fakultät der Universität Novi Sad *Begegnung der Kulturen* nicht zufällig gewählt wurde. Wir befinden uns hier im Donauraum, in der Vojvodina und in Novi Sad/Újvidék/Neusatz (die drei Namen der einen und der gleichen Stadt verraten es), einem multikulturellen Raum, gleichzeitig Teil einer multinationalen Makroregion, der sich die Europäische Union, zum Beispiel im Rahmen ihrer Donauraumstrategie, auch nicht zufällig angenommen hat, um sie in die europäische Staatengemeinschaft als Ganzes möglichst harmonisch zu integrieren: Ein, auch wenn nicht selbstloses, auf alle Fälle komplexes und anspruchsvolles Unternehmen. Denn in der Donauregion stößt man „[...] auf Verbindungen aus anderen Bestandteilen als denen, womit der westliche Mörtel angerührt worden ist“ (Magris 2010: 284). Wir haben mit einem heterogenen Raum zu tun, der nicht allein in seinem Inneren, sondern, wie gerade angedeutet, auch zum sogenannten westeuropäischen, vor allem angelsächsischen Kulturraum, Widersprüche

1 Eugen.Christ@hdh.bwl.de

und kulturelle Inkompatibilitäten aufweist. Das Leben wird hier anders empfunden, mit Europa wird geliebäugelt und vor allem mit einem möglichen Wohlstandsversprechen in Zusammenhang gebracht. Die Wahlverwandtschaften neigen jedoch zum Teil dazu, eher in die entgegengesetzte Richtung Bezug zu finden. Damit tun sich die Politik und die damit verbundenen wirtschaftlichen Interessen oft aber auch schwer. Multikulturelle und ökonomische Kontexte sind immanent politische Kontexte.

Das Wirtschaften wie auch die Pflege gesellschaftlichen Daseinsraumes, beides Aspekte kultureller Artikulation, werden von geographisch-klimatischen und historischen Zusammenhängen, vor allem aber von Sachzwängen bestimmt. Die Demokratieidee zum Beispiel wurde in Griechenland geboren, die Demokratie als Ansatz der Form, die dann der westeuropäische Kulturkreis entwickelt hat, hat so zum ersten Male nicht zufällig in England Fuß gefasst. Für und unter den dortigen kulturgesellschaftlichen Bedingungen und Einstellungen konnten sich Adam Smiths nationalökonomische Theorien praktisch entwickeln und verwirklicht werden. Der Versuch, sie unkritisch in andere Kulturkreise zu implementieren, um nicht zu sagen, sie da aufzuzwingen, läuft nicht reibungs- bzw. widerstandslos. Er kann sogar überfordern und zu merkwürdigen, verwirrten, sogar katastrophalen Erscheinungen führen. Das Daseinsempfinden, die Gewohnheiten einzelner Völker und Kulturen zu leben, zu organisieren bzw. sich zu organisieren oder in mehr oder weniger geordneten, zuverlässigen Verhältnissen zu wirtschaften, sind historisch gewachsen und gefestigt worden. Europa, die sogenannte westeuropäische Kultur, ist nicht deshalb da, um zu missionieren, unter Umständen strategische Interessen anderer zu vertreten, sondern zum friedlichen Zusammenleben zu finden. Es wäre jedoch schon ein Erfolg historischer Dimension, wenn man gemeinsam dazu käme, manch auf beiden Seiten in absoluten Kategorien eingefahrenes Denken, starrsinnige Überzeugungen und Weltanschauungen zu relativieren.

Die Sprache lügt nicht, sie widerspiegelt die Logik und die Gedankenwelt der von ihr getragenen bzw. vermittelten Kultur. Wenn die deutsche und manch andere Sprache grundsätzlich zwischen „Ausland“ und dem Begriff „fremd“ unterscheidet, so gibt es Kulturen, in denen es für „das Ausland“ und für „fremd“ bzw. „die Fremde“ den einen und den gleichen Begriff gibt: Sie sind deckungsgleich. Das Ausland, d.h. die andere Kultur, ist fremd und entfremdet. Daher ein weiterer Aspekt nicht säkularisierter Denk- und Gefühlsmuster bzw. sogenannter autochthonistischer Mythen, die im multikulturellen Harmonisierungs- und Annäherungsprozess die Alterität als drohenden Identitätsverlust empfinden, sich dagegen wehren, das Ganze auch politisch missbrauchen, Entfremdun-

gsszenarien und Feindschaften schüren mit oft in Gewalt ausufernden Folgen.[2] Diejenigen, die sich jedoch auf Mythen, Ursprung und Tradition beziehen und alte „Ordnungen" wiederherstellen wollen, ignorieren, dass man historische Ereignisse und Kulturen nicht „zurückfahren" kann. Kulturen kann man entweder zerstören oder weiterentwickeln. „Tradition heißt, Neues schaffen!" (Richard Wagner)

Die Pflege des Paradoxons definiert das Zynische, die Kultur des Zynischen. Es findet sich auch im Handeln um die multikulturellen Regionen immer wieder ein: Man räumt aus Überzeugung das Recht auf Selbstbestimmung ein, gleichzeitig werden willkürlich zwischen dem einen und demselben Volk gezogene Grenzen als unantastbar und verbindlich erklärt. Ein Konfliktpotential, das uns beschäftigt und immer beschäftigen wird. Denn der unumstrittene Anspruch auf eine einheitliche Heimat bzw. auf einen eigenen, einheitlichen Staat, auf Selbstbestimmung und Pflege der eigenen, historisch gewachsenen Kultur und des Glaubens spielt sich in historisch gewachsenen multikulturellen Kontexten ungeklärter Besitzansprüche, vor allem aber unter nicht harmonisierten, sogar sich widersprechenden Vor- und Einstellungen bzw. Ortungskriterien ab, das heißt, ohne die Möglichkeit, sie eindeutig und für alle Seiten zufriedenstellend zu definieren.

Die weltumfassende, von der Technik bedingte Mobilität der Gegenwart und die damit verbundene Beschleunigung, der globalisierte Überlebens- und Verteilungskampf führen anderseits zu neuen, nicht historisch gewachsenen multikulturellen Situationen. Paradoxerweise ist es der gleichen Technik zu verdanken, dass dieser Mobilität Grenzen gesetzt werden, um nicht zu einer neuen Zeit der Völkerwanderungen zu führen. Diese Form von Begegnung der Kulturen läuft Gefahr im Gegenüberstehen verschiedener Vorstellungen zur Daseinsbewältigung, zum Leben und Erleben, verschiedener, vor allem religiös bedingter Rechtsauffassungen und Ansichten zum Impakt der Kulturen zu werden. Das gilt vor allem im Zusammenstoß mit Kulturen, die in ihrer Geschichte weder eine Renaissance noch eine Aufklärung gekannt haben. Die einzige „Renaissance" findet paradoxerweise heute im unter Umständen zu verstehenden Nachholbedarf religiöser Praktiken und bei den überwunden geglaubten Religionskriegen. Die „Aufklärung" entwird zur religiösen Verführung junger Leute.[3]

2 Der beste Weg, in Aggression ausufernde, interkulturelle Konflikte abzuwenden, ist die Einsicht gegenseitiger Abhängigkeit.

3 Nicht die Tradition, sondern die Auseinandersetzung und das schöpferisch Lebendige, die Wandlungsfähigkeit verleihen Mensch und Gesellschaft Identität und Gegenwart. Die Identität einer Kultur, das, was das Eine vom Anderen unterscheidet, wird jedoch als Daseinsbestätigung empfunden. Der Tod verwischt die Unterschiede und stellt uns alle gleich. Mensch, Politik und

Die ideologisch bedingten Vorstellungen[4] einer multikulturellen Romantik hebeln die gewachsenen, kulturellen Gepflogenheiten aus und schüren neue Konfliktszenarien innerhalb historisch etablierter Gesellschaften.[5] Die interethnischen und interkulturellen Konflikte haben darum nie den Stand einer Zwischenlösung überschritten.

Eine historisch gewachsene multikulturelle Gesellschaft bzw. ein multikultureller Raum ist eine kontrapunktische Situation, in der jede Stimme zum komplementären Ausdruck kommen muss, um sich so als funktionierendes Ganzes mit einer eigenen Identität behaupten zu können. Multikulturalität ist jedoch auch das Vorhandensein verschiedener, intersubjektiv geschaffener Wirklichkeiten (vgl. Edelman 1990). So verbirgt sie die Nachteile mancher kulturellen, unter Umständen auch der strukturellen Inkompatibilität, der Interessenkollision und Ungleichgewichte (vgl. Sprengler 2003: 122). Ihre jeweilige „Wahrheit“ wird aus der Vergangenheit von den historisch gewachsenen Mythen und Erfahrungen geprägt. Die Tatsachen bestimmen jedoch die Interessen der Gegenwart.[6] Sie führen auch im Donauraum zum Paradoxon eines Europas der Kulturen bzw. der Regionen, dass Länder und Menschen über Grenzen hinaus zusammenrücken wollen, gleichzeitig aber regionale Abspaltungsbestrebungen wahrgenommen werden müssen.

Nicht nur Europa, sondern auch der Euro-Raum ist ein Raum des Aufeinandertreffens von Kulturen. Sie spannen hier den Bogen der Widersprüche zwischen Sein und Haben (vgl. Fromm 1997). Wenn das Sein, der existentielle Sinn bzw. das Daseinsverständnis, im widersprüchlichen Verhältnis zum Haben-Anspruch steht, dann ergibt sich daraus das, was im Kern der Auseinandersetzung zwischen Nord und Süd im Euro-Raum liegt und finanzpolitisch zu einem Verhältnis gegenseitiger kultureller Inkompatibilität führt. Der

---

Gesellschaft artikulieren sich in Paradoxa. Es ist unter Umständen das Paradoxon der Kulturen, ihren Ursprung im Versuch, sich im Lebendigen zu verewigen und den Tod zu verdrängen, zu haben, gleichzeitig aber den Heldentod hochzupreisen, das heißt, die Bereitschaft, das aller Wichtigste, das Einzigartige und Einmalige, das man als Mensch hat, das eigene Leben, für eine Idee oder „Sache“ zu opfern.

4 Ideologien entspringen der menschlichen Vorstellung bzw. Neigung, im Wesen, Gang und Gesetz der Natur eingreifen zu müssen bzw. zu können, um den Gang der Gesellschaft nach eigenen Vorstellungen zu steuern. Wenn die Dogmen die Realität ignorieren, werden Ideologien zur Kultur der halben Wahrheiten.

5 Haus- und Gastrecht gehören zusammen. Sie stehen nicht im Konflikt zueinander, solange das sich gegenseitig bedingende Verhältnis zwischen den Rechten und Pflichten ausgeglichen ist bzw. darauf Rücksicht genommen wird.

6 Eigene Interessen zu vertreten bzw. wahrzunehmen, ist weder verwerflich noch unmoralisch, sondern Motor und das natürlichste Verhalten, die Voraussetzung existentieller Identität und Behauptung.

Harmonisierungsversuch scheitert am Widerspruch der Sachzwänge zum jeweiligen Begehren, zu den jeweiligen Neigungen und Ansprüchen.

Die Begegnung der Kulturen ist somit eine Begegnung der Alteritäten. „Begegnung der Kulturen“ wird gleichzeitig zum geflügelten Modewort des begleitenden akademischen Diskurses und hört sich im Geiste der Zeit befruchtend, schick und charmant an. Im Ernstfall des Alltags verbirgt es jedoch auch die Intransigenz der nationalen Mythen und die Divergenz politischer, strategischer und wirtschaftlicher Interessen. In der faszinierenden Vielfalt des Donauraumes sehen manche eine viel versprechende Identität, Chance und Reichtum in einem. Es ist trotzdem eine oft naive und in realitätsfremder Form gepriesene Multikulturalität, Romantik und Ideologie in Einem. Vor allem, wenn es um Gesellschaften bzw. Kulturen geht, die nicht mehr Gemeinsames haben, als das Schicksal neben- bzw. miteinander leben zu müssen.[7]

Die Gretchenfrage, die sich jedoch im Zusammenstoß dieser, zum Teil äußerst traditionsbewussten Gesellschaften und gleichzeitig von der kommunistischen Herrschaft entfremdeten und ökonomisch verwesten südosteuropäischen Volkswirtschaften mit den Anforderungen und der Dynamik eines globalisierten Produktions- und Konsumverhaltens somit stellt, ist, ob es möglich ist, sie nicht allein mit- bzw. untereinander, sondern auch mit Europa zu harmonisieren und die Lebensbedingungen so zu verbessern, ohne zwangsläufig die menschlichen Inhalte einer historisch gewachsenen Lebensart zu zerstören (vgl. De Crescenzo 1988: 12)?

Kultur und Kulturen im Kontext der Donauraumstrategie der Europäischen Union

Am 9. Dezember 2010 veröffentlichte die Europäische Kommission in Brüssel ihre Vorstellungen zur Donauraumstrategie, welcher der Europarat am 24. Juni 2011 in Buda-

7 Die Einstellung, dass eine Harmonisierung gelinge, man müsse nur den Anderen, das heißt fremde Kulturen, verstehen, ist theoretisch zu betrachten. Es bedarf eher der Bereitschaft, der Einsicht und der Fähigkeit, Kompromisse einzugehen, um zu einem Konsens zu finden. Denn das, was wir angeblich verstehen, ist eher ein mehr oder weniger zufriedenstellendes Deuten, das relative Nachvollziehen eines Verhaltens. Tatsächliches Verstehen bedeutet jedoch, die gleiche Subjektivität im Kontext zu entwickeln, um eine Deckungsgleichheit im Gegenüberstehen zum Objekt der Erkenntnis zu erreichen oder, der fernöstlichen Erfahrung folgend, es selbst zu werden. Dann erübrige sich jedoch allein die Fragestellung um das Verstehen. Man würde unter Umständen einer relativen Wahrheit empathisch näher kommen, dafür aber den Boden der Tatsachen verlassen.

pest zugestimmt hat. Durch eine verstärke interregionale Zusammenarbeit der Donauanrainerstaaten sollen die Entwicklungs- und Transfermöglichkeiten im Bereich Wirtschaft, Umwelt, Energie, Mobilität, Wissenschaft und Tourismus sowie Infrastruktur, Kultur und Zivilgesellschaft in einer gemeinsamen Anstrengung konsequent genutzt und potenziert werden. Die Kultur wird zum deklarierten Pfeiler der Implementierung der Donauraumstrategie der Europäischen Union.

Alles, was Pflege bedeutet und im Gegensatz zur Natur bzw. zum Natürlichen steht, ist Kultur. Kunst ist Kultur, Bildung ist Kultur, Wirtschaften ist Kultur, wählen gehen und mitgestalten, streiken und Steuern zahlen ist Kultur, Zähneputzen ist auch Kultur. Kultur ist auch, wenn man Maria Callas als Opernsängerin und nicht aber als Aristoteles Onassis‘ Geliebte kennt. Kultur ist jedoch auch der globalisierte Gesellschaftskitsch, in Anspruch zu nehmen, zu konsumieren, ohne auch die geringste Ahnung vom Wesen des in Anspruch Genommenen zu haben.[8] Kultur ist die Selbstverständlichkeit des Anspruchs, der Anspruch auf Inanspruchnahme (vgl. Christ 2001: 259-274). Kultur ist und bleibt also ein Begriff mit zahlreichen Facetten und Nuancen und kann weder mathematisch noch juristisch oder verwaltungstechnisch definiert werden. Das verunsichert Bürokratie und Behörden, die mehr denn je verrechtlichte Kulturverwaltung.

„Kunst ist Kunst, wenn der Künstler sagt, dass es Kunst ist!“ so die amerikanische Schriftstellerin, Verlegerin und Kunstsammlerin, seit 1903 in Paris lebende Gertrude Stein. Das kann auf die Kultur nicht analog übertragen werden. Im Großen und Ganzen versteht man unter Kultur vor allem Bildung und Kunst und die damit verbundene Veranstaltung. „Kultur kann man nicht veranstalten, man muss sie haben!“ so der Schriftsteller Martin Kessel. Was dürfte dann Kultur zum Beispiel bei der Implementierung der Donauraumstrategie der Europäischen Union bedeuten?[9]

8 „Newton: Aber warum weigern Sie sich nicht, Licht anzudrehen, wenn Sie von Elektrizität nichts verstehen?“ (Dürrenmatt, 1998: 23)

9 Es wird beinahe zur Pflichtübung, sobald man im politischen Kontext über Europa und Kultur redet, das angeblich vom französischen Wirtschaftspolitiker und Vater der europäischen Integrationsidee Jean Monnet stammende Zitat zu erwähnen: „Wenn ich das Ganze der europäischen Einigung noch einmal zu machen hätte, würde ich nicht bei der Wirtschaft anfangen, sondern bei der Kultur.“ Leider wird es nicht in Erwägung gezogen, dass Monnet nicht unmittelbar an die Kultur als ästhetische Artikulation und an den damit verbundenen Kulturkonsum gedacht haben könnte. Als Ökonom und Politiker ging es ihm eher um die Kultur als existentielle Logik, als Pflege gesellschaftlicher Gewohnheiten, die in Einklang gebracht werden müssten, um Europa als harmonische Einheit gestalten zu können. Denn aus diesen Unterschieden ergeben sich im Laufe der zivilisatorischen Geschichte der Menschheit die verschiedenen Vorstellungen und

Alles beginnt mit dem Menschen und endet am Menschen. Das ist das Gesetz von Ursache und Wirkung im zivilisatorischen Zusammenspiel zwischen Kultur, Mensch und Gesellschaft im Laufe der Geschichte. Über Kultur im multikulturellen bzw. multinationalen Kontext zu sprechen, heißt eigentlich, sich nicht mit Kultur, sondern eher mit Kulturen, d.h. im gesellschaftlichen bzw. Grenzen und Gesellschaften übergreifenden Zusammenhang, zu beschäftigen. Darum sind vom Sinn der Sache her betrachtet Kultur und Gesellschaft immer gemeinsam zu erwähnen und zu behandeln. Der Zusammenhang liegt darin, dass Kultur an sich im gesellschaftlichen Kontext nie das eigentliche Ziel ist. Sie ist immer der Weg zu einem bestimmten Ziel. Dieses Ziel ist, egal ob mittelbar oder unmittelbar betrachtet, letztendlich die Gesellschaft. Dementsprechend besteht zwischen Kultur und Gesellschaft eine sich gegenseitig bedingende Immanenz. Wenn die Träger einer dramatischen Handlung die Menschen sind (Dürrenmatt 1998: 91) und der Mensch ein in sich widersprechendes Wesen ist (Jaspers 2012: 127), dann wird die Kultur und der damit verbundene Einsatz zur Dramaturgie, die Widersprüche zwischen Menschen und Kulturen zu harmonisieren und zu einer gesamtgesellschaftlichen Auseinandersetzung des Fortschritts zu finden. Die Kultur ist und bestimmt den Umgang mit dem Anderen. „In der Geschichte der Menschheit diente die Technik dem Menschen zum Überleben, die Kultur zum Zusammenleben“ (Precht 2010: 485). Das ist der Mehrwert, den man im Falle der Wirtschaft voraussetzt, den jedoch die Kultur unter den geschilderten Umständen sowohl im intra- wie auch im interkulturellen Dialog auch „erwirtschaften“ kann und sollte.[10]

Einstellungen, das jeweilige Verhalten zum Staat, zur Politik und Gesellschaft. Das Geschehen der letzten Zeit, jedoch auch lange davor, um den Euro und um die Europäische Einheit macht gerade auf diese kulturellen, nicht harmonisierten Aspekte aufmerksam.

10 Ökonomen und Juristen, Politik und Verwaltungen hüben wie drüben tun sich jedoch schwer im Umgang mit der langsamer, nicht unmittelbar und im Ergebnis nicht quantitativ vergleichbaren, d.h. messbaren Kultur, und vielleicht noch schwerer mit den Kulturschaffenden und ihrem Wirken. Sie und nicht an letzter Stelle die rasante Entwicklung der Technik und ihrer Möglichkeiten strapazieren und überfordern das, was wir im humanistischen Sinne als das Menschliche bezeichnen. Auch wenn die Rolle der Kultur im interkulturellen und gesellschaftlichen Dialog die politischen Sonntagsreden und Absichtserklärungen konsequent schmückt, in Wirklichkeit jedoch die im Ergebnis leichter messbare und unmittelbar Wohlstand versprechende Wirtschaft eher Aufmerksamkeit und Priorität genießt, nimmt die Zivilgesellschaft und die damit verbundene, gesellschaftliche Kultur im Bewusstsein politischen Handelns im sogenannten Westeuropa doch noch einen wichtigen Platz ein. Das ist in manchen ehemaligen Ländern des ehemaligen, sogenannten Ostblocks, leider auch heute noch nicht der Fall. Der Politiker, so der rumänische Historiker Lucian Boia, ist da gleichzeitig Geschäftsmann bzw. Unternehmer, wenn nicht erkennbar er, dann dient ihm eine nahestehende Person als „Paravent“ (vgl. Boia, 2013:

Der pragmatische Ansatz

Kultur und Kulturen sind zusammenhängende, miteinander verflochtene bzw. aufeinander abgestimmte „Sinnfelder“ (vgl. Gabriel 2013) des menschlichen Daseins, Verhaltens und des Zusammenlebens. Sie sind Ausdruck kollektiven Empfindens, „eines Seelenlebens“ (vgl. Spengler 2003: 1147). Die „Urformbeziehungen des Harmonischen“ (Johannes Kepler) bieten somit den notwendigen gemeinsamen Nenner zum Aufbau eines zwischenmenschlichen Wir-Empfindens. Nichts lässt sich darum auch leichter und besser festigen als das emotional Erlebte. Es ist kein Zufall sondern Einsicht, dass der Schweizer Psychologe und Philosoph Max Lüscher eines seiner Werke dem Harmoniegesetz im Menschen widmet (vgl. Lüscher 1990).

Komplementär zur unabdingbaren Bildung dürfte somit der Archetyp der Harmonie zum Wendepunkt im Versuch werden, die Schnittstelle zwischen den verschiedenen, sich begegnenden Kulturen zu finden. Wenn es uns gelingt, über Kultur das allgemeine Harmoniebedürfnis im Menschen zu wecken und zu kultivieren, so dass Disharmonien egal welcher Art und Herkunft stören, dann haben wir die Grundlagen und die Ansätze einer inter- und multikulturellen Harmonisierung gefestigt und das Ziel einer nach Konsens strebenden Gesellschaft, eines nicht diskriminierenden, toleranten, offenen und rücksichtsvollen Umgang miteinander erreicht. Darum dürfte der Weg vor allem über die ästhetische Erziehung, Ästhetik im ursprünglichen Sinne des Sinnenhaften (vgl. Welsch 1991), und über das emotional Erlebte führen (vgl. Christ 2014: 9-23). So kommt es auch nicht aus dem Nichts, dass Erich Fromm für die „seelischen Grundlagen“, die der Mensch bedarf, plädiert (vgl. Fromm 1997). Das Wiederbeleben dieses ausgeblendeten, humanistischen Segmentes der Gesellschaft wird zur komplementären und attraktiven Form der Entwicklung sozialer, gemeinschaftsfördernder Fähigkeiten und Kompetenzen. Ein Gedanke, dem unter Berücksichtigung der Tatsache, dass im Rahmen der heute ihr

135). Daher das Ausblenden der Zivilgesellschaft und der Kultur im politischen Handeln, die mangelnde Aufmerksamkeit mancher Regierungen für die zivilgesellschaftliche Entwicklung bzw. für Zivilgesellschaft fördernde Maßnahmen und das Fokussieren auf persönliche wirtschaftliche Interessen. Die mangelnde politische Bildung, das gleichzeitige Fehlen eines breiten zivilgesellschaftlichen Selbstbewusstseins, das Besorgnis erregende, geringe Interesse eines großen Teils der Bevölkerung für das öffentliche Engagement, für soziale Aspekte und das politische Geschehen führt zu einer nicht ausreichenden zivilgesellschaftlichen Machtkontrolle, zum Auswuchern politischen Handelns. Ein Parlament und wählen gehen zu dürfen, bedeuten lange noch keine Demokratie. Darunter leidet der gesellschaftliche Dialog innerhalb einer Kultur, darunter leidet noch mehr der Austausch zwischen den Kulturen.

60jähriges Jubiläum feiernden Philosophischen Fakultät auch die Lehrerausbildung untersteht, Aufmerksamkeit zu widmen ist.

LITERATURVERZEICHNIS

Boia, Lucian (2013): *De ce este România altfel?*. Bucureşti: Editura Humanitas.

Christ, Eugen (2001): *Dürrenmatts „Physiker" und das Wirkungspotential des Dramas – Die existentielle Dienstleistung und der Kulturkitsch.* In: Fassel, Horst (Hrsg.) (2001): *Theater und Politik. Deutschsprachige Minderheitentheater in Südosteuropa im 20. Jahrhundert.* Cluj-Napoca/Klausenburg: Presa Universitara Clujeană.

Christ, Eugen (2012): *Des Kaisers neue Kleider – Die Donauraumstrategie der EU-Kommission*. In: *Die Gemeinde – Baden-Württembergische Gemeindezeitung.* 14/2011, 528-530.

Christ, Eugen (2013): *Das Ökonomische zieht uns hinan: Deutsche Sprache und Kultur im Kontext der Donauraumstrategie der EU*. In: Beli-Göncz, Julijana/ Boose, Irene/ Petronijevic, Božinka/ Wrobel, Arne (Hrsg.) (2013): *Treffpunkte. Literatur, Sprache und Didaktik im deutsch-serbischen Dialog.* Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, 20-38.

Christ, Eugen (2013): *Tatort Kultur – zur Semantik und zum Stellenwert der Kultur in der Donauraumstrategie der Europäischen Union.* In: Christ, Eugen / Dines, Peter / Jeuk, Stefan (Hrsg.) (3013): *25 Jahre Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg*. Stuttgart: Eigenverlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg, 24-42.

Christ, Eugen (2014): *Jugendnetzwerk „Deutsch im Donauraum" - Eine Überlegung (wert).* In: *Germanistische Beiträge 34/2014; Deutsch im Donauraum – Vernetzung und Netzwerkangebote für Lehramtsstudierende in Südosteuropa.* Sibiu: Universitätsverlag, 9-23.

Crescenzo, Luciano De (1988): *Also sprach Bellavista – Neapel, Liebe und Freiheit.* Zürich: Diogenes Verlag.

Dürrenmatt, Friedrich (1998): *21 Punkte zu den >Physikern<*. In: *Die Physiker.* Zürich: Diogenes Verlag.

Edelman, Murray (1990): *Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handelns.* Frankfurt a. M.: Campus Verlag.

Fromm, Erich (1997): *Habe oder Sein. Die seelischen Grundlagen einer neuen Gesellschaft.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Gabriel, Markus (2013): *Warum es die Welt nicht gibt.* Berlin: Ullstein Verlag.

Jaspers, Karl (2012): *Kleine Schule des philosophischen Denkens.* München: Piper Verlag.

Lüscher, Max (1990): *Das Harmoniegesetz in uns.* München: Wilhelm Heyne Verlag.

Magris, Claudio (2010): *Donau. Biographie eines Flusses*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Precht, Richard David (2010): *Die Kunst kein Egoist zu sein. Warum wir gerne gut sein wollen und was uns davon abhält*. München: Goldmann Verlag.

Sprengler, Oswald (2003): *Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Welsch, Wolfgang (1991): *Ästhetisches Denken*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Renate Hansen-Kokoruš[1]
Karl-Franzens-Universität Graz, Austrija

UDK 330.342.14/.15:7(497.1)

PREDODŽBE O STRANCU U POSTJUGOSLAVENSKIM FILMOVIMA

Based on the concept of identity, understood as a cultural, historical and constructed phenomenon, images of the self and the other are closely connected. In this context, with importance for both, the image of the other and of the own, the figures of strangers in selected Post-Yugoslav films are analyzed. Special attention is paid to different kinds of presentation of strangers in films – from foreign organizations, businessmen or refugees. This is connected to the question of relationship with the image of the own and the way this changed.

Key words: image of the stranger, Post-Yugoslav film, changing roles, stereotypes, self-images.

Duboke promjene u postjugoslavenskim državama – ratovi, nacionalizam, raspad stare i osnivanje novih država, kriminal, društveno-ekonomske transformacije – ostavile su svoje tragove u filmovima posljednih dvadeset godina koji su to tematizirali sasvim različito – ozbiljno, komično ili groteskno. U njima se promišlja o tim novim situacijama kao i o predodžbama o sebi i drugima koje su se duboko mijenjale jer su se osjećaji pripadnosti i ograničavanja od drugoga promijenili, a poljuljane su i predodžbe o vlastitom identitetu i vrijednosnim sustavima. Kulturna, psihološka i politička gledišta u temelju su izmijenjena pod tim utjecajima koji su obuhvatili i predodžbe o Zapadu i Istoku unutar Europe. To se moglo zapaziti i u zemljama centralne Europe i Europske Unije, ali pogotovo u zemljama bivše Jugoslavije koje su dugo bile odsječene zatvorenim granicama i isključene iz ekonomskog procvata. Kulturološke studije tih napetosti između Zapada i Istoka objašnjavale su Balkan kao europski Istok i Orijent (Todorova 1997, 2004, u varijaciji Saidovog „orijentalizma“, Goldsworthy 1998; Bjelić 2002; Daković 2008 i dr.), a naglašavale su isključivanje kao osnovni aspekt samo-balkanizacije (Bakić-Hayden 1995). Ovi pristupi ne poimaju granicu između Zapada i Istoka kao fiksiranu i binarnu opoziciju, već kao fluidni fenomen promjenljivih projekcija. Pokazalo se da su fundamentalno preispitane predodžbe o suvremenom i zastarjelom, novom i tradicionalnom, urbanom i ruralnom, in-

1 renate.hansen-kokorus@uni-graz.at

dividualnom i kolektivnom koje su se prije činile jasnima i određenima. Filmska analiza, na osnovi novih pristupa u razumijevanju kulturnih razlika i identiteta (Heiberger 1998; Groth 2003), fokusirala se na sljedeće fenomene: na predodžbe o Balkanu u filmu (npr. kao divlji Istok, egzotičan Balkanac itd.; Goulding, 2002[2]; 2004; Imre, 2012; Iordanova, 2001; 2006; Mutić, 2009 i dr.), na izraženu i junačku muškost, homofobiju (Vidan/Crnković 2012) i egzotične etničke grupe kao što su Romi (Gay y Blasco 2008; Pasqualino 2008). U ovim pristupima mogu se razlikovati dva aspekta: predodžbe Zapada o tome što predstavljaju balkanska kultura, historija i osobine njegovih stanovnika s jedne, te vlastite predodžbe domaćeg stanovništva o sebi, odnosno kako ono objašnjava sebe i svoje osobitosti s druge strane (Šuber & Karamanić 2012). Pri tome iznenađuje da je aspekt onoga kako postjugoslavenski film prikazuje stranca, i to uglavnom čoveka iz Zapadne Evrope, vrlo malo istražen (Loshitzky 2010).

Analiza se temelji na konceptima kulturologije, imagologije i vizualne kulture (Visual culture, Mitchell 2005). Slike i „vijesti“ (u širokom smislu komunikacije) svakodnevno nas prate slikama, a igrani film nam se nudi ne samo u kinima, već kao video, na youtube-u, na televiziji. A budući da nam elektronski mediji nude sve bolji mobilni pristup, on je postao dio naše svakodnevice. Slika, uz tekst i zvuk, nije samo postala sve prisutnija, nego je razvijala svoj poseban „jezik“ s jakom sugestivnošću. Slika, dakle, „komunicira“ s publikom. Igrani film zanimljiv je iz sljedećih aspekata: stvarajući vrlo upečatljive slike, on izaziva kompleksne predodžbe kod publike, služi se navikama gledanja i stvara kulturnu praksu gledanja. On crpi iz stvarnosti, koristi poznate predodžbe i pretvara ih u nove umjetničke slike. Slikama i tekstovima film stvara priče koje prelaze područje onoga što nam je neposredno poznato. Jačina filma je, dakle, u tome da može izazvati imaginacije novoga na temelju našega iskustva, i to u takvoj mjeri da prikazano bude uvjerljivo. Gledateljem se pri tome upravlja jer su njegove reakcije dio filmskog djelovanja. Tako filmski stvoreni svjetovi opet djeluju na stvarnost, provociraju na pozitivne ili negativne reakcije. Film sadrži doživljeni i imaginirani identitet u raznim vremenskim aspektima, on se odnosi na iskustva prošloga i seže u budućnost, kao anticipacija mogućega. Kao svako dobro umjetničko djelo, on ne pruža samo razna tumačenja svoje priče, već vrlo često tematizira probleme koji se tek mogu nazreti.

U nastavku ćemo se posvetiti kategoriji stranca u izabranim igranim filmovima koja je usko povezana s predodžbom o vlastitom identitetu jer pomoću kontrastriranja „drugoga“ (često negativno prikazanog) podvlači se pozitivno konotiran vrijednosni sustav. Uzimajući u obzir te relacije, donekle iznenađuje da stranac u filmu nije jednoliko prikazan; mogu se razlikovati različite kategorije stranca u filmu:

1. stranac kao lik iz druge zemlje koji dolazi poslovno i koji privremeno boravi u jednoj postjugoslavenskoj zemlji;
2. stranac koji dolazi iz privatnih razloga;
3. domaći emigrant koji se privremeno vraća (npr. na odmor) i koji gleda vlastito očima stranca;
4. stranac kao granični lik iz druge zemlje koji prelazi granicu na putu prema Zapadu;
5. nevidljivi stranac kao projekcija drugoga;
6. prijašnji stanovnik II. Jugoslavije koji je zbog posljedica ratova i politike postao stranac u novonastalim postjugoslavenskim zemljama i
7. u vrlo širokom smislu: stranac kao oličenje marginalnoga, potisnutoga ili nepoželjnoga u navodno poznatome.

Ovdje ćemo se posvetiti samo nekima od navedenih kategorija jer detaljno razmatranje svih ovih aspekata u filmovima posljednjih dvadesetak godina zahtijevalo bi novo, vrlo opširno istraživanje.

Prva kategorija stranca iz druge zemlje koji je na privremenom boravku najjasnije je profilirana jer taj lik, koji je odmah uočljiv po vanjskim obilježjima, ne pripada nacionalnoj kulturi i društvu. Najočiglednija razlika jest ona u jeziku: taj strani državljanin govori drugim jezikom, a samo rijetko barem malo vlada srpskim, hrvatskim ili bošnjačkim jezikom. Vrlo često – bolji ili slabiji – engleski jezik služi za komunikaciju s domaćim stanovništvom, ali i stranaca među sobom. U mnogim slučajevima stranac pripada inozemnoj organizaciji (UNPROFOR-u, IFOR-u ili nekoj humanitarnoj organizaciji, ako se radi o aktualnim sižeima) ili predstavlja profesionalnu grupaciju kao što su novinari, političari ili inozemne tvrtke. Tada uniforme, znakovi na odjeći ili vozilima, radni rekviziti (kao kamera, fotoaparat) znakovito obilježavaju stranca i imaju, dakle, metonimijsku ili simboličnu funkciju, upućujući na organizaciju ili grupaciju koju on predstavlja. Neki konkretni primjeri ilustrirat će to u nastavku teksta.

Antiratni film *No Man's Land*/*Ničija zemlja* Danisa Tanovića iz 2001. godine, koji je 2002. dobio Oscara za najbolji scenarij i Golden Globe, dosada je najnagrađivaniji film u postjugoslavenskim zemljama – dobio je ukupno preko 40 međunarodnih filmskih nagrada. Film koji se većim dijelom služi pristupom komornog teatra zanimljiv je za naše pitanje iz razniih aspekata jer prikazuje strance iz različitih perspektiva. Mjesto radnje uglavnom je rov u ničijoj zemlji; u njemu dolazi do sukoba bosanskih i srpskih vojnika koji se na kraju svodi na dvoboj između dvojice preživjelih. Zbog minske klopke, postavljene ispod prividno mrtvog vojnika, pozvana je međunarodna pomoć u sklopu čega film

prikazuje cijeli niz različito nijansiranih stranaca iz perspektive protagonista, bosanskog vojnika Čikija. Konkretna filmska radnja može se alegorijski shvatiti kao kronotop zajedničkog zarobljavanja u zabitom bosanskom kraju, kao sudbina zaboravljene zemlje koju međunarodna politika samo promatra sa strane, pasivno i neangažirano. Ali ipak predodžbe o „zapadnim" strancima, uz ovakvu negativnu osnovnu sliku, pokazuju diferencijaciju. UNPROFOR se slikovito ali temeljito kritizira zbog toga što umjesto aktivne uloge i sprečavanja ratnih akcija ima samo nalog promatrača sa strane. Pri tome film naglašava voajersko stajalište jer se pripadnici UNPROFOR-a drže na sigurnoj distanci od prve linije fronte i promatraju događaje kroz dalekozor.

Iako se film služi stereotipizacijom, on ipak prikazuje razlike u hijerarhiji stranih organizacija: francuski unproforac (oficir) s fronte propisno javlja informacije svojem komandantu, ali ovoga zapravo ne zanimaju poslovne obaveze i zadaci. Komandant je prikazan vrlo pojednostavljeno kao cinik i čovjek koji koristi svoj položaj za osobne potrebe i koji prije svega uživa u komforu što mu ga nudi taj posao – za razliku od francuskog vojnika. Prvi se nalazi daleko od fronte, u udobnoj kancelariji, s ljubavnicom, nije izložen stresu, a sve ga to ne sprečava da kao „stručnjak" daje izjavu za novinare i širi floskule o navodno uspješnom procesu primirja. Informacije o događajima na fronti mu dosađuju pa u skladu s tim brzo odlučuje da ne treba ništa poduzeti čime faktički sprečava pomoć. Ovakva figuralna karakteristika zavodoljava balkanske stereotipe o lijenom, nezainteresiranom i samoljubivom tipičnom čoveku iz Zapadne Evrope. Činjenicu da se pomoć ipak organizira treba zahvaliti jedino inicijativi francuskog oficira i američke novinarke koja pozitivnije odudara od velike skupine svojih kolega. Profesiju novinara film gotovo da karikira jer pokazuje da posredovanje informacija preko medija širom svijeta nije etički motivirano. Naime, ti novinari ne izvještavaju o kršenju prava, nepravdi ili faktorima koji ugrožavaju ljudski život u svijetu, oni nemaju za cilj obrazovati politički orijentirane i samostalne građane. Naprotiv, njihov se rad shvaća zasnovanim u krajnjem egoizmu, u želji za probijanjem, za uspjehom u konkurenciji, za plasiranjem vlastitih izvještaja, fotografija i filmova u svjetskim medijima koji se shvaćaju kao prostor tržišta s pravilima tržišne ekonomije. Oni doživljavaju rat u bivšoj Jugoslaviji kao egzotiku pred vratima Europe koju snabdijevaju svojim izvještajima o užasavajućim senzacijama.[2] Kako bi dobili što ekskluzivniji izvještaj prije drugih te ga što bolje „prodali", oni prate katastrofe. Stoga su novinari uvijek prikazani u kolektivnoj trci, u natjecanju da prvi stignu do mjesta

2 Ovakav ciničan stav stranaca prema domaćim ljudima satirički je prikazan i u romanu *Sahib* (2003, 2007) sarajevskog pisca Nenada Veličkovića.

katastrofe. Imidž opsjednutosti nezasitnom pohlepom za ljudskim jadom i nevoljom, a time i amoralnosti toj je profesionalnoj grupi pripisan kao dominantna crta, dok je želja za otkrivanjem tajnih afera i skandala (što odlikuje investigativno novinarstvo) svojstvena jedino američkoj novinarki. Ona svojim stalnim zapitkivanjem pokreće akciju za pomoć, a neugodnim pitanjima komandantu UNPROFOR-a raskrinkava njegove „humanističke" namjere kao neangažirane. Njemački stručnjak za razminiranje koji pokušava deaktivirati minu ispod ranjenika brzo uviđa da je to zbog perfidne konstrukcije nemoguće – uostalom, mine su „made in EU".

U filmu *Ničija zemlja* Zapad je, dakle, prikazan trima institucijama koje su u principu nemoćne iz različitih razloga: (1) nemaju odgovarajući mandat (UNPROFOR), (2) čak uz velike sposobnosti tehnički su nemoćne (stručnjak za razminiranje) ili (3) nisu zainteresirane za pravu situaciju, nego za katastrofe (novinari) ili izvlače svoju korist iz te situacije (komandant). Pozitivno odudaraju novinarka i francuski unproforac koji su užasnuti događajem i emocionalno potreseni: njihova je moralna jačina u tome da iz emotivnosti slijedi akcija (iako je osuđena na neuspjeh). U ovom filmu visoko kotira taj njihov angažman, nepokolebljivost i nepokornost jer tek njihov buntovni stav pokreće pomoć. To što ta akcija ne donosi željene rezultate, zasnovano je na drugim – strukturalnim i karakternim – činjenicama. Ovaj film sadrži još jedan ne toliko nevažan detalj: dva puta prisustvujemo ubojstvu, treće je prolongirano i nije prikazano u filmu, ali je neizbježno. Drugo ubojstvo (čime se film završava) nije učinio jedan od vojnika, nego unproforac. Iako ne smije koristiti svoje oružje za zaštitu domaćih ljudi, on štiti sebe i svoju grupu ubijajući Čikija (u svađi s Ninom). Za Ceru, vojnika na mini i simbol napaćene zemlje, nema spasa. Tim ciničnom završetkom film koji inače naglašava hibridnost balkanskog prostora (Petrunić 2005) podcrtava viđenje pasivne i time sudbonosne uloge Zapada.

Dok su stranci u ovom filmu pozitivnije konotirani kada su u kontaktu s domaćim ljudima (i potreseni njihovim sudbinama), filmska tragikomedija *Gori vatra* Pjera Žalice iz 2003. g. usmjerava pažnju na druge aspekte, na refleksiju vlastitog identiteta i na kritično-ironično osmišljavanje relacije prema tuđem. Normalizacija i pomirenje između Bosanaca i Srba nisu postignuti u poslijeratnoj Bosni gdje se odvija radnja, nego su to idealistički zahtjevi stranaca, konkretnije političara i njihovih suradnika te pripadnika IFOR-a. Sami povratnici plaćaju taj neostvareni ideal bilo psihičkim bilo fizičkim zdravljem. Domaće, jos uvijek mentalno zaraćene (ili barem mržnjom obilježene) strane zastupaju Bošnjaci i Srbi, a mjesto radnje je gradić Tešanj u Federaciji BiH, mjesto čiji je manji dio općine ušao u sastav Republike Srpske. Uređen suživot zapravo je logična potreba. Posljedice rata svugdje su vidljive u ruševinama, a društvo pod tim uvjetima i s novim tržišnim pravi-

lima tranzicije ne „funkcionira“. Ono je obilježeno besposlenošću, korupcijom, trgovinom ljudima, prostitucijom, krijumčarenjem – i inače beznadnošću koja je za strance prikrivena egzotikom. Predstavnik društva tog gradića, gradonačelnik, prihvaća prijedlog međunarodne zajednice za ostvarivanjem projekta pomirenja i razvijanjem novoga suživota kao uzornu novu epohu mira i demokracije. Kao vrhunac toga projekta američki predsjednik Clinton posjetit će grad, od čega se očekuje mahniti razvitak lokalne ekonomije. Stranci nisu, dakle, samo treća strana niti su promatrači, nego inicijatori i pokretači filmske radnje jer domaći likovi reagiraju, ali ne agiraju. Unproforci i drugi predstavnici Zapada koji slijede civilne ciljeve, izgradnju civilnog društva u srušenoj poslijeratnoj zemlji, dolaze kao izvršitelji političkih programa za regiju na osnovi odluka u međunarodnim organizacijama. Oni su stručnjaci za svoje uže područje, dobili su kratak uvod u osnovne političke i kulturne specifičnosti regije, ali zapravo ne poznaju realni položaj tako da složenim situacijama često nisu dorasli. Oni gledaju Balkan izvana, a to je – iz perspektive domaćih ljudi – vanjski, folkloristički pogled privilegiranih. S druge strane, u opažanju prikazanih stranaca, Balkanci su divljaci, nikome izvana nisu razumljivi, krvožedni su i neproračunati. Zapadnjacima je teško suosjećati s problemima ljudi o kojima bi se trebali brinuti, oni su nesigurni, a empatija se javlja tek u folklornoj proslavi, u urnebesu u kojem vladaju – u ovom slučaju pozitivno konotirana – „balkanska“ neposrednost i impulzivnost.

Pomirenje ne slijedi samovoljno, već je iznuđena, politički motivirana akcija jer ga austrijski „supervizor“ (kojega glumi poznati austrijski glumac Hubert Kramar) vrlo uporno zahtijeva od prijašnjih zaraćenih tabora koje predstavljaju srpski i bošnjački vatrogasci. Ta inicijativa podsjeća na poučavanje male djece koja se trebaju pomiriti nakon svađe, barem to tako shvaćaju domaći ljudi. Oni zapravo ne žele pomirenje (i zamalo ga i onemogućuju), ali se zbog obećanih beneficija prilagođavaju. Sve promjene u gradu odgovaraju takvoj konstelaciji jer se grade Potemkinova sela multikulturalnosti u čemu sudjeluju i najveći uglednici: izdajnička dokumentacija nestane iz komunalne službe, a glavni svodnik i krijumčar postane vodič folklorne grupe (koja se sastoji od onih prostitutki koje nisu morale tajno i privremeno napustiti mjesto). „Povratnici“ glume sretan povratak u obnovljene domove i radost zbog sačuvane kulturne baštine koju je navodno čuvao neprijatelj zbog i radi bosanske multikulturalnosti. Ta sretna idila koja će opet nestati s odlaskom stranaca podržava mitove i treba zadovoljiti stereotipe stranaca o primitivnim, ali sretnim i egzotičnim Balkancima – s folklorom, divljim kolektivnim plesovima, lijepim ženama te opasnim i tvrdoglavim muškarcima, s velikodušnim gostoprimstvom i bratimljenjem uz puno rakije. Iako se čini da na taj način vrlo jednostavno mogu zadovoljiti zahtjeve stranaca i da ih mogu povući za nos, gradski uglednici (gradonačelnik, šef policije, šef

vatrogasaca, glavni krijumčar/svodnik[3]) grdno su se prevarili. Glavni predstavnik stranaca, supervizor, strpljivo ponavlja svoja uvjerenja, želeći uvjeriti obje strane da se moraju pomiriti. On to ne radi iz gluposti ili naivnosti, a upravo se tako shvaćaju njegovi postupci. Njegovi postupci približavanja domaćim ljudima ne uzimaju se ozbiljno, kao ni njegov simboličan pokušaj komunikacije (on barem malo uči njihov jezik, iako to ne omogućuje pravu konverzaciju). Prava komunikacija moguća je tek putem prevođenja koje bi se zapravo moglo nazvati transformacijom, što ima i funkciju ublažavanja, prilagođavanja i premošćivanja prevelikih kulturnih razlika. Detaljno i potpuno ispravno prevođenje ne bi vodilo uzajamnom razumijevanju domaćih i stranih ljudi, već obratno: prevoditeljica upravo ublažava rigidne formulacije i postupke da se nitko ne bi uvrijedio. S druge strane, domaći svijet u ovom filmu ne vlada stranim jezikom. Film, prikazujući neobrazovanje domaćih uglednika, ne izbjegava stereotipe: oni ne znaju engleski, ne znaju kako izgleda američka zastava, kor „pjeva" kao dobrodošlicu *The House of the Rising Sun* itd. Ali to im ne smeta da izigravaju superiornost nad civiliziranim supervizorom upravo zbog toga što im on to ne vraća istom mjerom. Međutim, slika ovog Europljanina u kome je prepoznatljiva i predodžba o bivšem austro-ugarskom kolonizatoru bitno se razlikuje od imidža Amerikanaca s kojima se i ponašanje stranaca radikalno mijenja jer oni pripremaju Clintonov posjet. Time više nisu u pitanju floskule i kurtoaznost, oni svojim najbitnijim zadatkom smatraju spriječiti mogući atentat na predsjednika; tu nema više ni multikulturnog približavanja jezikom, već se stranci i domaći ljudi moraju služiti stranim jezikom, tj. materinskim jezikom Amerikanaca. Predstavnici Amerike nisu promicatelji demokracije niti im je stalo do verbalnih političkih izjava (kako to donekle vrijedi za predstavnike Europe), nego zastupaju pozadinu političara: tajnu službu (Secret service) i službu sigurnosti (među njima i tjelohranitelji), a svi postupaju ponajprije po vojnoj logici i bez pardona, npr. odmah otkriju skriveno oružje. Međutim, najveći šok dožive šef policije i ratni profiter, oba gotovo karikirani predstavnici mačo-ideologije, kada im baš žena oduzima komandu. Amerikanka je vrlo zanimljiv primjer zastrašujuće predodžbe o strancima, odnosno o strankinji koja je prikazana s vrlo malo ženstvenosti. Prvo je vrlo neobično što je žena, a ne muškarac, šef sigurnosne službe. Ona je, dakle, i svojim suradnicima nadređena, a pogotovo svim nositeljima lokalne vlasti (policajcu, gradonačelniku). Drugo,

3 Oni sliče kompoziciji čuvene Gogoljeve komedije *Revizor* u kojoj korumpirani gradski uglednici – premda u nešto drugoj kombinaciji – također pokušavaju nadmudriti nepoznatoga/„stranca", navodnog revizora koji onda okrene batinu da bi oni bili ismijani. *Gori vatra* asocira i u drugom odnosu na ovu rusku dramu jer, mijenjajući perspektive, izbjegava stereotipiziranu viziju drugoga kao zla i vlastitoga kao dobroga.

odlučna je i ne podliježe nikakvim balkanskim izazovima i muškim čarolijama (a mačo-policajac postaje odjednom potpuno nemoćan – kao policajac i kao muškarac). Treći je aspekt njezina invalidnost (ona ima samo jednu nogu[4]), ali usprkos tome ne preuzima ulogu jadne žrtve. Razmatrajući sve ovo, može se utvrditi da ona služi ujedno kao zapadna i rodna suprotnost poslijeratnom muškom balkanskom mentalitetu: Amerikanka je aktivna, nekorumpirana, realistična prema sebi i drugima, bez sažaljenja prema samoj sebi, ali i u nedostatku ženstvenosti. Ona energično i hladno odbija svaki pokušaj utjecaja lokalnih uglednika, što je za njih posebno bolno jer tim jače doživljavaju svoju nemoć i slabost u pogledu muškog identiteta stoga što im je poraz nanijela *stranac i žena*.

Ovaj je film impozantan primjer osmišljavanja stereotipa – vlastitih i stranih[5]. Slike filma funkcioniraju kao ogledala stereotipnih predodžbi o drugima, ali u oba smjera: stranaca o domaćim ljudima, domaćih o strancima. Također ne treba zaboraviti da se radi o crnoj komediji jer, uz ironiziranje drugoga, nalazimo i na dosta samoironije. Slike stranaca pri tome upućuju na dvostruki moral uprizorenih domaćih likova jer oni sanjaju o velikoj promjeni, o zlatnoj budućnosti koju simbolizira Amerika – to su mir, privatna sloboda, ekonomski procvat, a ne žele u svom životu ništa bitno mijenjati. Umjesto kritike konzumerizma i onoga što im smeta u zapadnjačkoj kulturi, oni slijepo oponašaju sve američko kao najbolje – *Gori vatra* zapravo karikira slabosti koje se u tome otkrivaju. Film kritizira i dvostruki moral prema „vlastitim strancima“, tj. povratnicima, jer ti koji su ostali predbacuju im izdajništvo i luksuzni život u inozemstvu, dok su „pravi patrioti“ ukrasili svoj stav lažnim patetičnim junaštvom. Podjelu na crno i bijelo, na dobro i zlo, film *Gori vatra* pokazuje nestvarnom i neistinitom, a time i podjelu na domaće/dobre i strance/negativne likove te poziva na diferencijaciju. Na kraju ostaje tragično-kritična, ali donekle i pomirljiva slika: stranci nestanu čim zaprijeti prava opasnost, mladi će napustiti zemlju koja ne nudi perspektivu, a pravo pomirenje i zbližavanje dotad zaraćenih tabora započinje simbolično u privatnoj sferi jer počiva na poštivanju ljudskih emocija – od rođenja djeteta do smrti Farukova oca – i ne može biti rezultat iznuđenja ili zahtjeva izvana.

Film *Armin* (Ognjen Sviličić 2007) osvjetljava poseban aspekt koji Pavičić (2011: 105) – uočavajući ga i u hrvatskim filmovima *Što je muškarac bez brkova* (Hrvoje Hribar 2005) i *Što je Iva snimila 21.10.2003.* (Tomislav Radić 2005) – naziva ironizacijom

4 Iako se uzrok te invalidnosti ne otkriva, može se na temelju njezina vojnog postupanja pretpostaviti da je ona posljedica ratne ozljede.

5 Svrstavanje ovog filma u grupu „gdje se ratno upletavanje Zapada prikazuje najčešće sarkastično i kritički ... o diplomatskoj prisutnosti“ (Pavičić 2011: 105) zapravo promašuje tematiku ovog filma.

„podložničk(og) mentalitet(a) i kolonijaln(e) idolatrij(e) Zapada unutar hrvatske (i, u slučaju *Armina* – bosanske) kulture.“ U njemu Armin s ocem dolazi iz Bosne u Zagreb na filmski *casting*, pun nade da mu se nudi filmska, i to europska perspektiva. Njemačka filmska ekipa ga nezainteresirano odbija jer je navodno prestar za ulogu, ali nakon što taj trinaestogodišnji harmonikaš doživi epileptički napad – oboljenje je ratna posljedica – odmah hoće snimiti film o njemu i s njim. Taj interes za njega izazvan je medijskom potrebom za egzotičnim senzacijama, a ne brigom za njega, njegovu generaciju ili opću situaciju u postjugoslavenskim zemljama. Armin, koji kao i njegov otac osjeća poniženost u tome da bude atrakcija za superioran i medijalno prezasićen Zapad, odbija tu ponudu i vraća se u Bosnu. I u ovom se filmu glavni likovi nalaze u složenoj situaciji: s jedne ih strane perspektiva, uspjeh na Zapadu, privlači, a s druge osjećaju da interes filmske ekipe nije posvećen njima kao pojedincima, nego da im oni služe za medijalni marketing. I u ovoj kritici zapadnih medija podvlači se da oni snabdijevaju (a time i pojačavaju) stereotipe o Balkanu, umjesto da ih zamijene realističnim, tj. različitim slikama o životnim okolnostima ljudi. Film pokazuje da Zapad (ovdje filmska ekipa) – unatoč nacionalnim predodžbama i predrasudama koje su uzrokovale ratove na Balkanu – ne zauzima suprotni stav, već misli u istim kategorijama i definira ljude po kolektivnim umjesto po individualnim predodžbama. Stoga se povratak Armina i njegova oca u Bosnu može tumačiti ne kao povratak svojim nacionalnim stereotipima, nego kao odbijanje uloga koje su im pripisane odn. žrtava prema kojima čovjek može imati jedino suosjećanje, umjesto samostalnih subjekata koji planiraju svoj život.

Hrvatski film *Što je Iva snimila 21. listopada 2003.* Tomislava Radića iz 2005. godine, koji je iste godine pobijedio na festivalu u Puli, tematizira stranca drugačije od dosadašnjih primjera jer se tu radi o privatnom kontaktu s poslovnim partnerom. Postupkom *mise en abyme* (u ovom slučaju filma u filmu) film ostvaruje refleksivnu razinu jer publika zapravo gleda Ivinim očima. Iva, koja je za 14. rođendan dobila kameru, snima sve oko sebe što se uvečer toga dana događa u njezinoj kući, a poslije i u restoranu. Njezin otac Božo (zapravo očuh) pozvao je u goste njemačkog partnera s kojim želi sklopiti unosan ugovor. Iva svojim snimanjem bilježi raskrinkavanje karaktera i početak raspadanja svoje obitelji. Njemački gost u tome ima funkciju katalizatora: Ivin očuh koji je iskompleksiran, a kod kuće zapovijeda, prava je ulizica kad mu se radi o poslovnom uspjehu, njezina majka je perfekcionist, a ne samo oni, već i cijelo društvo sklono je piću. Svi šarmiraju Hoffmanna, njemačkog poduzetnika koji u tome uživa i koji počinje otvoren flert s domaćicom što njezin muž, Ivin očuh, prima pasivno da gosta ne bi naljutio. Nijemac je prikazan kao čovjek bez skrupula: on zna da se svi nadaju sklapanju ugovora i koristi situaciju; otvoreno i bez

stida se udvara (želi da mu domaćica dođe u hotel), znajući da Božo neće imati hrabrosti prekinuti veze s njim. Prvo pozvan u kuću, a zatim i u restoran, on prepušta cijeli račun domaćinima, a kada je situacija sasvim polarizirana, izmiče i odlazi taksijem u hotel. Ugovor o kojem je cijelo veče izbjegavao razgovor na kraju ne biva sklopljen. Stranac i domaći likovi nisu prikazani stereotipno, već individualizirano; prema tome, ne pokazuju crno-bijele oznake. Lik Nijemca u ovom filmu ne razlikuje se posebnom negativnošću od drugih prisutnih (Ivinih roditelja, brata, njegove djevojke koja radi kao eskort dama), ali nije prikazan ni s velikom simpatijom. Pored individualnih karakteristika likova vidljive su i kolektivne osobine: gostoprimstvo i bliskost, ali i potencijalna korumpiranost s jedne, te škrtost i koristoljubivost, ali i distanciranost s druge strane.

Drugu perspektivu o strancu i stranoj zemlji pružaju filmovi o povratnicima i iseljenicima. U njima prevladavaju uglavnom teme nostalgije ili kulturnih kontrasta. Prvom krugu pripada već spomenuti film *Gori vatra* u kojem se dvije žene vraćaju iz Njemačke gdje su provele rat i prvo poratno vrijeme; vratile su se iz nostalgije i čežnje za rodnim krajem, a i pogrešne informacije i predodžbe o tome što ih tamo očekuje pospješile su njihov povratak. Brzo su deziluzionirane: Farukova (buduća) djevojka u svojoj miniranoj kući izgubi obje noge pa oni odluče napustiti Bosnu zbog nedostatka perspektive, a pjevačica Hitka ostaje usprkos tome što su je dočekali s ogovaranjem o navodnoj izdaji. Njihova iskustva u Njemačkoj ne tematiziraju se, gotovo se ni ne spominju. Iako siže povratka tu igra tek sporednu ulogu, ovaj film pruža trezvenu dekonstrukciju patosa rodbine. Time bira suprotni postupak od filmova kao što je npr. crna komedija *Made in Yugoslavia* Mike Lazića (2005.) koja prikazuje i potvrđuje puno stereotipa o vlastitome i tuđemu, o odnosima gastarbajtera prema staroj i novoj domovini. Film *Tuđa Amerika* Gorana Paskaljevića iz 1995. ne fokusira se na kulturni i socijalni kontrast, već na patnju i nostalgiju različitih, balkanskih i meksičkih, iseljenika. Međutim, kako ta tematika ovdje nije centralna, nećemo se njome podrobnije baviti.

Upadljivo je da su kao stranci predstavljeni većinom Zapadnjaci, ali u znatno manjoj mjeri postoji i nešto drugo: stranac s Istoka. Ljudi iz bližih zemalja istočne ili jugoistočne Evrope često nisu shvaćeni kao stranci, već kao Slaveni, bliski. Tu treba biti precizniji jer se često radi o ženama[6] iz susjednih zemalja. One su nerijetko prikazane s prezirom i iz pozicije muške superiornosti, pogotovo ako su prostitutke (*Gori vatra, Bal-cancan* i dr.). Za razliku od Slavena ili stanovnika bliskih zemalja, Azijci pripadaju sasvim drugoj, dalekoj kulturi. Upravo na tim velikim razlikama neki filmovi temelje svoj siže, i to ne

6 Uloga žena u tim filmovima zahtijevala bi posebno istraživanje i neće ovdje biti razmatrana.

zato da bi se udubili u kulturne razlike, već da bi kritizirali rasizam prikazanih društava i naglasili općeljudsko. Hrvatski film *Oprosti za Kung fu* Ognjena Sviličića (2004.) koristi tu različitost da bi prikazao štetni utjecaj etničkih predrasuda uopće. Mira se vraća trudna iz Njemačke što je šok za njezinu obitelj, osobito za oca koji traži odgovarajućeg (to znači hrvatskog, katoličkog, uglednog, po mogućnosti još i inteligentnog) muža za nju. Šok je još veći kada Mira rodi sina čiji je otac Azijac i dijete već po izgledu pokazuje jasne crte rasne nepripadnosti. Lik u filmu nije sam stranac, već su to rasističke predodžbe odn. predrasude društva o strancima inače. Film obrađuje pitanje odnosa prema svemu tuđemu i iz tog aspekta osvjetljava težak proces privikavanja na veću toleranciju.

Da se na Azijce inače gleda s rasističkog gledišta, kao na ljude manje vrijednosti i potpuno tuđe, kolektivističke kulture, pokazuju i drugi filmovi u bezosjećajnim odnosima domaćih likova prema njima (obično su roba trgovaca ljudi).[7] U filmu *Put lubenica* Branka Schmidta iz 2006. g. koji je osvojio mnoge nagrade, treba prebaciti grupu Azijaca, ilegalnih imigranata, preko Save u Hrvatsku da bi ušli u Europsku Uniju. Oni su doslovno ljudi u tranziciji, roba trgovaca ljudima. Svi osim jedne Kineskinje se utope, a Mirko, traumatiziran bivši vojnik i tek izliječen narkoman, kroz brigu za nju vraća se u život. Njegova solidarnost s njom pokazuje da imaju više zajedničkog u svojem siromaštvu, osjećaju društvenih gubitaka i suprotnosti u odnosu na ekonomske i političke huškače i ratne profitere, nego što ih jezik i različite kulture dijele. Mržnja lokalnih velikana prema Kineskinji prouzrokovana je njihovim kriminalnim aktivnostima koje žele prikriti (zato je i hoće ubiti), a Mirko ubojstvom tih profitera ujedno rješava – vrlo slično rješavanju konflikta u vesternu – njezin problem i problem ksenofobičnog društva koje čisti od huškača i profitera. Ovaj film koristi konstelaciju pojedinca i autsajdera koji se sa strankinjom, s osobom koja već po svojoj vanjštini ne pripada tom društvu, udruži upravo protiv vodeće glave toga društva. Očigledno se radi o varijaciji sižea Davida protiv Golijata, čime se na poseban način uprizoruje odnos domaćeg/patriotskog prema neprijateljskom/izdajničkom. Mirko/David bori se protiv moćnih profitera i političara, a svojom pobjedom nad golemim neprijateljem vlastite narodnosti pokazuje da osnovne suprotnosti nisu etičke, već socijalne i moralne naravi; nacionalizam i rasizam ovdje su prikazani kao sredstva ideologije kojima se vladajući ekonomski i politički krugovi žele držati na vlasti.

7 Velija u *Gori vatra* trguje i bijelim robljem (Azijci su u toj hijerarhiji na donjoj ljestvici), cigaretama, alkoholom i oružjem. On, dakle, ni jednu „bršu“ zlatne zarade ne propušta.

Zaključak

Zapad, tj. Evropa i/ili Amerika, utjelovljen Unproforom, menadžerima, političarima i novinarima, u analiziranim filmovima uglavnom je često prikazan neprivlačno i u negativnom svjetlu. Odnos domaćih likova prema čjudima iz Zapadne Evrope složen je i poremećen. Publika gleda njegove predstavnike očima domaćih likova, što ne iznenađuje jer su filmovi ili za domaću publiku ili bi trebali kritički prikazati stranoj publici kako stranci djeluju. Filmski ljudi iz Zapadne Evrope prikazani su u drugačijem svjetlu nego prije: oni ne razumiju pravu situaciju na licu mjesta gdje bi trebali raditi, riješiti probleme, pomoći i sl., tj. oni rade svoj posao uglavnom neangažirano, površno, da bi zadovoljili neke zahtjeve i programe izvana (svojih organizacija, europske politike). Jedni su naivni jer ih je lako prevariti, „padaju" na banalne trikove, a drugi su proračunati i hladni, uglavnom su karikirani u filmovima. Iako ih domaći često shvaćaju kao predstavnike novoga kolonijalizma ili se boje sankcija, stranci-ljudi iz Zapadne Evrope na ironičan se način prikazuju kao mentalno inferiorni, kao ljudi koji lukavstvu Balkanaca nisu dorasli; takva predodžba mogla bi se shvatiti kao vrsta filmskog obračuna s realnim ljudima. Za razliku od njih, Azijci služe naglašavanju rasističkih tendencija u prikazanim aktualnim društvima, iako oni ne uživaju ni u kojim privilegijama – naprotiv, oni su ljudi u bijegu, iskorijenjeni, simboli bolne tranzicije koju upravo doživljavaju prikazana društva. Analizirani filmovi svjedoče o tome da se imidž stranaca s vremenom promijenio; ironijska distanca prema sterotipima o drugima raste te pokazuje i pojačane samokritičke crte prema vlastitom mišljenju i ponašanju.

LITERATURA

Bakić-Hayden, M. (1995). Nesting Orientalisms. The Case of former Yugoslavia, *Slavic Review*, *4*, 917-931.

Bjelić, D. (Ed.) (2002*). Balkan as Metaphor*. Cambridge, Mass.

Daković, N. (2008) *Balkan kao (filmski) žanr. Slika, tekst, nacija*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

Gay y Blasco, P. (2008). Picturing 'Gypsies'. Interdisciplinary Approaches to Roma Representation. *Third Text*, *3*, 297-303.

Goldsworthy, V. (1998). *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven; London: Hurst Publishers.

Goulding, D. (2002[2]). *Liberated Cinema. The Yugoslav Experience, 1945-2001.* Bloomington: Indiana University Press.

Goulding, D. (2004). *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. Oslobođeni film.* Zagreb: VBZ.

Groth, S. (2003). *Bilder vom Fremden. Zur Konstruktion kultureller Stereotype im Film.* Marburg: Tectum-Verlag.

Heuberger, V. (Ed.) (1998). *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang-Verlag.

Imre, A. (Ed.) (2012). *A Companion to Eastern European Cinemas*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Iordanova, D. (Ed.) (2006). *The cinema of the Balkans*. London, New York: Wallflower Press.

Iordanova, D. (2001). *Cinema of Flames. Balkan Film, Culture and the Media*. London: Palgrave, Macmillan.

Loshitzky, Y. (2010). *Screening Strangers. Migration and Diaspora in Contemporary European Cinema.* Bloomington: Indiana University Press.

Mitchell, W. (2005). *Das Leben der Bilder. Eine Theorie der visuellen Kultur.* München: H. C. Beck-Verlag.

Mutić, N. (2009). Self and Other in Balkan (Post-)War Cinema. In P. Kolstø (Ed.), *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts. Representations of Self and Other* (pp. 215-233). Farnham, UK: Ashgate.

Pasqualino, C. (2008). The Gypsies, Poor but Happy. A Cinematic Myth. *Third Text, 3*, 337-345.

Pavičić, J. (2011). *Postjugoslavenski film. Stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski savez.

Petrunic, A.-M. (2005). No Man's Land: The Intersection of Balkan Space and Identity. *History of Intellectual Culture*, *1*. http://www.ucalgary.ca/hic/files/hic/apetrunic.pdf[01.08.2014]

Šuber, D. & Karamanić, S. (Eds.) (2012). *Retracing images. Visual Culture after Yugoslavia*. Leiden: Brill. (= Balkan studies library, 4)

Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans.* New York; Oxford: Oxford University Press.

Todorova, M. (Ed.) (2004). *Balkan identities. Nation and memory*. London: Hurst.

Vidan, A. & Crnković, G. (Eds.) (2012). *In Contrast. Croatian Film Today.* New York, Zagreb: Berghahn Books.

FILMOGRAFIJA

Busse, M. & Galić, M. & Halberschmidt, M. & Kenović, A. & Teresak, D. (Producers), & Sviličić, O. (Director). (2007). *Armin* [Film]. Croatia, France, Germany: ASC Distribution, Arsenal, Maxima Film, absolut Medien.

Curci, L. (Producer), & Mitrevski, D. (Director). (2005). *Bal-Can-Can* [Film]. Italy, Republic of Macedonia, UK: Partysans Films, Veradia Film, Minerva Picgtures, Aria Films, Verdecci Films.

Kenović, A. & Mehić, Z. (Producers), & Žalica, P. (Director). (2003). *Fuse* (*Gori vatra*) [Film]. Bosnia and Hercegovina, Austria, Turkey, France: Pyramide Distribution.

Radunović, S. (Producer), & Lazić, M. (Director). (2005). *Made in YU* [Film]. Sweden: Triangelfilm.

Babic, S. (Producer), & Schmidt, B. (Director). (2006). *The Melon Route* (*Put lubenica*) [Film]. Croatia: Telefilm, Zelig Films distribution.

Baschet, M. & Dumas-Zajdela, F. & Kollar, C. (Producers), & Tanović, D. (Director). (2001) *No Man's Land (Ničija zemlja*) [Film]. Bosnia and Hercegovina, France, Slovenia, Italy, UK, Belgium: Arsenal, MGM a.o.

Bähr, H. & de Clermont-Tonnerre, A. & Rose, D. (Producers), & Paskaljević, G. (Director). (1995) *Someone Else's America* (*Paradies, Brooklyn*) [Film]. Yugoslavia, UK, France, Germany, Greece: Pandora.

Mort, V. (Producer), & Sviličić, O. (Director). (2004). *Sorry for Kung Fu* (*Oprosti za Kung fu)* [Film]. Croatia: Lifesize Entertainment, Vanguard Cinema.

HRT (Producer), & Radić, T. (Director). (2005). *What Iva Recorded On October 21, 2003* (Što je Iva snimila 21.10.2003.) [Film]. Croatia: Vanguard Cinema.

Galic, M. & Hribar, H. (Producers), & Hribar, H. (Director). (2005). *What's a Man Without Mustaches?* (Što je muškarac bez brkova?) [Film]. Croatia: Doors Art Foundation.

I

KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Dušanka Zvekić Dušanović[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 371.3::811.163.41'243

KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI SRPSKOG KAO NEMATERNJEG JEZIKA U SREDNJIM ŠKOLAMA[2]

In secondary schools in the Republic of Serbia, in addition to Serbian, classes are also held in the languages of national minorities. Serbian as a Second Language is obligatory for students who attend these classes. It has been noticed that, in spite of many years of learning, there are students who have not acquired the basic competence to communicate in Serbian, which often hinders communication with representatives of the Serbian majority, and, therefore presents a problem in continuing their education or securing employment.This paper presents different concepts of the role of culture in teaching a second/foreign language and, based on them, analyzes the presence of cultural elements in programs included in the text book prescribed for secondary schools for Serbian as a Second Language. The possibility of achieving the aims and objectives set in the curriculum is considered from the perspective of the different circumstances in which such teaching is implemented: students' mother tongue, educational profiles, duration of education and the environment in which the classes are held. Based on the review of the program, textbooks and the composition of students, actions that may contribute to successfully improving the acquisition of, or learning, Serbian as a second language are proposed.

Key words: Serbian as a Second Language, secondary school curriculum, methodology, textbooks, culture, national minorities.

1. *Uvod*. Predmet *Srpski kao nematernji jezik* u Republici Srbiji obavezan je od prvog razreda osnovne škole za sve učenike koji nastavu pohađaju na jednom od jezika nacionalnih manjina. Učenici koji se dalje školuju na jeziku manjina nastavljaju i učenje ovog predmeta. Uprkos tome, uočeno je da nije zanemarljiv broj onih koji nisu stekli osnovne kompetencije za komunikaciju na srpskom jeziku, što ih često ometa u sporazumevanju s predstavnicima većinskog srpskog jezika, te im otežava dalje školovanje i zapošljavanje.[3]

---

1 dusazd@ff.uns.ac.rs

2 Rad je nastao u okviru projekta Sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja standardnog srpskog jezika (178004), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

3 Od 2011. godine se u Centru za srpski jezik kao strani na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu organizuje intenzivni kurs srpskog jezika za polaznike mađarske nacionalnosti koji su upisali

Pod kompetencijom jezičkog komuniciranja možemo podrazumevati celinu koja se sastoji iz lingvističke, sociolingvističke i pragmatičke kompetencije (up. *Zajednički evropski okvir za učenje, nastavu i ocjenjivanje jezika*). U ovom radu pažnja će biti usmerena na sociolingvističku i pragmatičku kompetenciju, budući da su one regulisane kulturološkim specifičnostima neke jezičke zajednice.

Najpre ćemo dati osvrt na shvatanje kulture u nastavi drugog/stranog jezika i postaviti okvir u kojem se, dalje, može govoriti o kulturnim kontekstima u programu i u udžbenicima za predmet *Srpski kao nematernji jezik*.[4] Zatim ćemo prikazati sastav učenika u zavisnosti od maternjeg jezika i profile srednjih škola u kojima se nastava drži na jezicima manjina. Poređenje ovih podataka sa programom za *Srpski kao nematernji jezik* pružiće osnovu za komentar o adekvatnosti kulturoloških sadržaja predviđenih programom, odnosno o tome u kojoj su meri program i prateći udžbenici u skladu s mogućnostima i potrebama učenika koji pohađaju ovu nastavu.

2. *Kultura u nastavi drugog/stranog jezika*. Razmatranje odnosa između jezika i kulture i svih pitanja koja iskrsavaju u nastavi drugog/stranog jezika kao posledica različitih shvatanja tog odnosa, prevazišlo bi okvire ovoga rada. Stoga ćemo prikazati samo to što je bitno za dalju analizu, kao što su različita opredeljanja povezana i s razvojem razmišljanja o ulozi kulture u nastavi jezika.

„*Big C culture*" – „*Visoka kultura*". Kultura je proizvod temeljnog obrazovanja stečenog u školi i podrazumeva opšta znanja iz književnosti i umetnosti. Ona je obeležje kulturne srednje klase. Promovišu je država i njene institucije kao nacionalnu baštinu. To je kultura koja se podučava zajedno sa standardnim nacionalnim jezikom. Izučavanje

---

neki od fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Testiranja, koja se vrše radi formiranja grupa prema predznanju s kojim studenti započinju pohađanje ovih kurseva, pokazuju da u svakoj generaciji ima polaznika koji pripadaju apsolutnim početnicima, tj. A1 nivou *Zajedničkog evropskog okvira*.

4 Problematiku zastupljenosti elemenata kulture u nastavi ovog predmeta detaljno razmatra Z. Jukić (1982). Autorka analizira tada aktuelne nastavne programe i udžbenike i uočava njihove nedostatke. U programima primećuje nedovoljnu sistematizovanost kulturoloških sadržaja, njihovu uopštenost i nepostojanje detaljnih uputstava za njihovu obradu. U vezi s udžbenicima ukazuje na manjak tekstova koji „sadrže svakodnevne situacije na kojima bi učenici savladavali jezik i obrasce kulture standardnih i varijabilnih govornih situacija" (101), na neadekvatan izbor tekstova kao i na nedovoljnu usmerenost didaktičko-metodičke aparature na kulturne kontekste koje tekstovi sadrže. Autorka je sprovela i ispitivanje učenika mađarske nacionalnosti testovima iz kulture, koje je pokazalo da učenici „ne poznaju sve ispitivane elemente kulture naroda koji govore srpskohrvatskim jezikom" (104). Poređenje tadašnjih problema sa današnjima pokazuje da su mnoga ostala nerešena.

istorije, institucija, književnosti i umetnosti neke države ugrađuje se u nastavu jezika i obezbeđuje kontinuitet nacionalne zajednice. Budući da je povezana s pojmovima 'dobrog' i 'doličnog' načina života, izaziva osećaj ponosa i privrženosti (Kramsch 2012: 65). Informacije te vrste imaju za cilj da se učenicima izlože elitističke manifestacije kulture i da se doprinese njihovom opštem obrazovanju (Lund 2006: 31). Ovakav pristup kulturi bio je svojstven periodu koji obuhvata pristupe u učenju/usvajanju stranog jezika pre pojave komunikativne metode, odnosno do 60-ih godina XX veka. To je period tzv. faktografske lingvokulturologije, encikopedijskog pristupa relevantnim temama (Durbaba 2011: 48).

„*Little c culture*". S razvojem komunikativnog pristupa u nastavi jezika koncept „visoke kulture" zamenjen je pragmatičnijim konceptom kulture kao načina života. Fokus je na komunikaciji i interakciji u društvenom kontekstu. Uključuje ponašanje, običaje, verovanja i vrednosne stavove izvornog govornika, odnosno način na koji izvorni govornik upotrebljava jezik u komunikativne svrhe (Kramsch 2012: 65–66). Osnovni cilj nastave jeste sticanje komunikativne kompetencije, odnosno sposobnosti situaciono adekvatnog opštenja (Durbaba 2014: 48–49).

Korak dalje u shvatanju kulture u nastavi drugog jezika vezan je za interkulturalnost. Izvor ovoga nalazi se u nastojanju da se unapredi i razvije dijalog i saradnja među članovima različitih nacionalih kultura u okviru Evropske unije, što je rezultiralo razvijanjem interkulturne edukacije i interkulturne komunikacije. Preneseno na situaciju u nastavi stranog/drugog jezika dobija se pojam interkulturne kompetencije (Kramsch 2012: 69). Razvijanjem interkulturne kompetencije razvija se sposobnost međusobnog razumevanja ljudi različitih socijalnih identiteta i sposobnost interakcije s ljudima kao kompleksnim ličnostima s mnogostrukim identitetima i sopstvenom individualnošću (Byram, Gribkova & Starkey 2002: 9–10). Interkulturno obrazovanje ima za cilj da razvija otvorenost ka drugim kulturama, da promoviše interesovanje za kulturnu raznolikost i da pomogne u prevazilaženju kulturnih predrasuda i etnocentrizma (Lund 2006: 59). Ovakav pristup se u odnosu na ranije razlikuje najviše po tome što umesto jednosmernog usvajanja kulture govornika ciljnog jezika, težište stavlja na uzajamnost. On obuhvata sagledavanje i sopstvenih i tuđih kulturnih navika, ali i premeštanje u prostor između kultura, tzv. treći prostor ili međuprostor (Kramsch 1993: 233–257; Durbaba 2014: 50; Lund, 2006: 60). Savremena razmišljanja o ovoj temi karakteriše i svest o tome da kultura jedne jezičke zajednice nije monolitna i statična, već da je mnogolik, promenljiv i dinamičan fenomen.

Postoji mišljenje prema kojem se nastava jezika može realizovati bez uključivanja kulturoloških elemenata. Ono se prvenstveno pojavljuje u vezi s nastavom engleskog jezika

kao internacionalnog, globalnog jezika, koji može biti instrument komunikacije nezavisan od kulturnih specifičnosti (Risager 2005: 189).

S druge strane, krajem XX i početkom XXI veka „u nastavi živih slovenskih jezika, posebno ruskog, primetan je zaokret od utilitarističkog, pragmatičkog, ka širem, kulturološkom konceptu, u čijem okviru se u procesu komunikativnog ovladavanja jezikom usvaja pre svega određena nacionalna kultura" (Končarević 2007a: 9). Formula „*jezik* + *kultura*" zamenjuje se formulom „*kultura posredstvom jezika*, *jezik posredstvom kulture*", „što znači da se kao primarni cilj nastave postavlja upravo usvajanje pojmova, predstava i generalizacija iz kulture naroda-nosioca određenog jezika u procesu korišćenja toga jezika, a da se sâm jezik usvaja na temelju inkulturacije" (Končarević 2007a: 9).

U vezi sa prenošenjem kulturoloških predstava putem udžbenika Pingel ističe značaj informacija o kulturi koje se prenose putem udžbenika stranih jezika i ukazuje na to da moderni nastavni programi često identifikuju tri različita nivoa interkulturne kompetencije: razvoj kompetencije za komunikaciju u situacijama u kojima bi se učenik zaista mogao naći, razvoj svesti o prirodi jezika i prirodi učenja jezika i razvoj uvida u stranu kulturu i pozitivnog stava prema strancima (Пингел 2005: 53).

3. *Plan i program za predmet Srpski kao nematernji jezik*. Nastavni plan predviđa dva časa nedeljno Srpskog kao nematernjeg jezika.[5] Posebno su objavljeni programi za gimnazije, četvorogodišnje i trogodišnje stručne škole, ali oni nisu diferencirani u zavisnosti od maternjeg jezika učenika. Ako ih uporedimo, dolazimo do zaključka da među njima nema suštinskih razlika, a razlike koje postoje, nemaju uporište u diferencijaciji koja bi bila opravdana.

Ako se pojam kulture shvati široko, celokupan program sa svim elementima (ciljem, zadacima i sadržajem) jeste usmeren na usvajanje kulture govornih predstavnika srpskog jezika, budući da se i sâm jezik može posmatrati kao deo kulture. Eksplicitno se pojam kulture navodi kao jedan od ciljeva nastave ovog predmeta u sva tri programa da: „Циљ наставе српског као нематерњег језика јесте да ученици [...] упознају елементе културе народа који говоре српским језиком". Od zadataka neposredno povezanih s usvajanjem kulturoloških sadržaja i vrednosti u sva tri programa nalazimo: upoznavanje sa delima pisanim na srpskom jeziku iz savremene književnosti, kao i sa delima iz ranijih epoha jezički pristupačnim učenicima; razvijanje znanja i funkcionalnih veština koje će moći da koriste u daljem obrazovanju, u profesionalnom radu i u svakodnevnom životu;

5 Za neka područja rada predmet Srpski kao nematernji jezik nije naveden u planu opšteobrazovnih predmeta, što se može smatrati ozbiljnim propustom.

razvijanje sposobnosti verbalnog komuniciranja na srpskom jeziku, kao i neverbalnog komununiciranja, sa ciljem osposobljavanja za timski rad; osposobljavanje za praćenje i razumevanje medija (radio, televizija, film) na srpskom jeziku. Neki od zadataka, prvenstveno vaspitnih, usmerenih na razvijanje interkulturne kompetencije, navedeni su samo u programu za gimnazije: formiranje vrednosnih stavova kojima se čuva nacionalna i svetska kulturna baština, kao i humanističkih stavova, uverenja i sistema vrednosti; osposobljavanje za život u multikulturalnom društvu; razvijanje poštovanja rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanja različitosti; razvijanje kulture jezičkog opštenja, stavova poštovanja i uvažavanja drugih jezika i drugih kultura. Nejasno je zašto su ovi zadaci postavljeni samo pred gimnazijalce. Takođe je nejasno zašto među zadacima za učenike srednjih stručnih škola nema onih koji se odnose na sticanje sposobnosti i navika za samostalno korišćenje rečnika i jezičkih priručnika i na razvijanje i negovanje metodičnosti prilikom ovladavanja znanjima.

Iz programa se vidi da su obuhvaćeni svi navedeni pristupi uvođenja elemenata kulture u nastavu drugog jezika. Očekuje se i upoznavanje sa srpskom književnošću i osposobljavanje za komunikaciju u svakodnevnom životu i razvijanje interkulturne kompetencije. Na ovom poslednjem, sudeći prema navedenim zadacima, težište je u većoj meri u programu za gimnazije.

Na kraju programa nalaze se preporuke za njegovu realizaciju. Tu se ističe da se "у настави српског као нематерњег језика тежи постизању адитивне двојезичности, која непосредно доприноси развоју и поштовању језичке и културне равноправности, толеранције и уважавању различитости"; da se u cilju produktivnog ovladavanja srpskim jezikom preporučuje nastava bazirana na komunikativnom pristupu prema kojem prioritet ima praktična upotreba jezika i sticanje funkcionalnih znanja; da učenike treba podsticati i na uočavanje sličnosti i razlika srpskog i maternjeg jezika, ali i širih, kulturoloških karakteristika, koje se odražavaju i u jeziku. Skreće se pažnja na višestruku funkciju tekstova u nastavi ovog predmeta. Oni su prvenstveno osnova za razgovor o raznovrsnim temama kroz koji se uvežbava novo jezičko gradivo i nova leksika, čime se kultura izražavanja učenika podiže na viši nivo. Tekstovi su osnov i za upoznavanje kulture naroda koji govore ovim jezikom. Eksplicitno je navedeno u ovom delu programa da „наставник има могућност да прави избор у складу са потребама, могућностима и интересовањима ученика". U vezi s tim značajna je konstatacija da je nivo znanja učenika iz osnovne škole, u pogledu ovladanosti srpskim jezikom, veoma različit. Zato se u uputstvima za realizaciju programa insistira na uvažavanju činjenice da ovu nastavu pohađaju učenici

različitih maternjih jezika iz različitih sredina, te se ističe neophodnost diferencijacije i individualizacije. Smatra se optimalnim ravnomerno raspoređivanje časova na časove rada na tekstu (20–22), govornog i pismenog izražavanja (20–22), jezika (20–22), ponavljanja, sistematizacije i provere znanja (oko 10 časova), a nastavnicima se sugeriše da raspoloživo vreme iskoriste ekonomično i racionalno, vodeći računa o tome da teorijsku stranu obrade gradiva svedu na meru koja obezbeđuje njegovu praktičnu primenu.

Sadržaj programa trebalo bi da je usklađen s ciljevima, zadacima i opštim uputstvima za njegovu realizaciju. On se konkretizuje za svaki razred pojedinačno. Zadržaću se samo na onim delovima programa za 1. razred koji se mogu svrstati u kulturne sadržaje u užem smislu, a koji se nalaze u odeljcima *Tematika* i *Rad na tekstu*.

Što se tiče tematskih oblasti, u gimnazijama postoje sledeći domeni, dok ih u srednjim školama nema: učešće u društvenim aktivnostima, smotre, susreti i privreda u okruženju. Ne vidim opravdanje za to što tema „privreda u okruženju“ nije zastupljena u stručnim školama, gde upravo ona može biti veoma značajna i zanimljiva učenicima. Neujednačeno je prisustvo tema vezanih za karakteristične običaje u prošlosti, pa je je u četvorogodišnjim stručnim školama to „bliža okolina”, a u gimnazijama i trogodišnjim stručnim školama „šira okolina”. Takođe bih rekla da je više nemar, nego smišljena diferencijacija to što u oblasti kulturnog života u programu za gimnazije stoji „o životu i radu najistaknutijih srpskih (istakla DZD) naučnika i umetnika”, u četvorogodišnjim stručnim školama „o životu i radu najistaknutijih srpskih naučnika i umetnika sa područja Srbije”, dok za trogodišnje stoji „o životu i radu najistaknutijih naučnika i umetnika sa područja Srbije”. Uočavamo da je izbor umetnika i naučnika najviše sužen u četvorogodišnjim stručnim školama (srpski naučnici s područja Srbije), u gimnazijama mogu biti obuhvaćeni i srpski naučnici i umetnici koji nisu sa teritorije Srbije, a u trogodišnjim oni koji žive na teritoriji Srbije, a ne moraju biti Srbi.

Većina tekstova se podudara u sva tri programa i pripada književnoumetnočkom stilu. Samo za gimnazije predviđen je *Lament nad Beogradom*, Miloša Crnjanskog. Andrićev *Most na Žepi* prisutan je u gimnazijama i četvorogodišnjim stručnim školama, i to je jedina razlika između četvorogodišnjih i trogodišnjih stručnih škola. U sva tri programa, osim datih u spisku, sugeriše se korišćenje tekstova i drugih stilova i književnih rodova, vrsta i žanrova, izbor iz narodne proze, kao i izbor iz savremene proze, naučno-popularne literature i omladinske štampe. To je u programu za stručne škole (i četvorogodišnje i trogodišnje) konkretizovano sledećim tekstovima: Borislav Mihajlović Mihiz – *Faul*; Mihajlo Pupin – *Od pašnjaka do naučnika*; Po Dejanu Medakoviću – *Paja Jovanović*; *Ero i kadija* i *Nemušti jezik*. Za rad u gimnazijama izbor je ostao otvoren.

4. *Udžbenici*. U našem školstvu udžbenici imaju veliki značaj, jer se nastava u velikoj meri zasniva na njima. U kreiranju časova nastavnici se često čvrsto drže pristupa materiji onako kako je prikazana u udžbenicima. Oslanjanje na udžbenike, s jedne strane, obezbeđuje obuhvatanje sadržaja koji su zadati u programu za određeni predmet, i to svakako ne može biti zamerka na rad nastavnika. Važno je imati u vidu da, do objavljivanja, udžbenici odobreni za upotrebu, prolaze kroz više faza provere i recenziranja, te da postoji visok stepen sigurnosti u to da ispunjavaju zahteve postavljene u programu i da poštuju utvrđene standarde.[6] Ali, ne treba smetnuti s uma to da je transpozicija programskih sadržaja i zahteva u udžbenik samo jedan od mogućih pristupa i ne znači da je adekvatan za sve sredine i sve uslove rada. Stoga nekritičko preuzimanje i pokušaj primenjivanja svega što udžbenici sadrže može negativno uticati na rezultate nastave.

Činjenica je da, kada je u pitanju predmet *Srpski kao nematernji jezik*, do objavljivanja novih kompleta udžbenika često protekne više godina. Zavod za udžbenike započeo je izdavanje novih udžbenika i ove godine objavljen je komplet za 1. razred srednjih škola. On će i biti prikazan u daljem tekstu, s fokusom na elemente kulture.

Inače postoji samo jedan udžbenički komplet koji je predviđen za srednje škole, nezavisno od tipa škole, dužine njenog trajanja i maternjeg jezika učenika.[7] Pisanje takvog

6 Standard koji je neposredno vezan za temu rada nalazimo u oblasti *Etički i vaspitni zahtevi* i formulisan je na sledeći način: „Уџбеник доприноси развоју система вредности који одговара циљевима образовања и васпитања", a pokazatelji su „Уџбеник доприноси развоју и очувању националног и културног идентитета, подржава толерантан однос према другим етничким и верским заједницама и у њему нема дискриминаторних садржаја и увредљивих назива. У уџбенику се афирмишу принципи демократије и људска права, поштује се родна равноправност и на прикаладан начин се користе именице оба рода. Уџбеник доприноси формирању позитивног односа према раду, знању, друштвеној солидарности, изграђивању позитивних међуљудских односа" (up. *Правилник о стандардима квалитета уџбеника и упутство о њиховој употреби*). Detaljnija razrada, dodatna objašnjenja i stručna obrazloženja standarda mogu se naći u knjizi *Vodič za dobar udžbenik* (Ивић, Пешикан и Антић 2008).

7 Mada se nastava nematernjeg jezika ne može izjednačiti s nastavom stranog jezika, mora se prihvatiti činjenica da je ona u nekim uslovima njoj veoma bliska. Zato su značajne konstatacije K. Končarević u vezi s udžbenicima srpskog jezika kao stranog: „у области теорије уџбеника српског језика као страног још увек не постоје такве фундаменталне студије које би омогућиле заснивање јединствених, непротивречних, стабилних и позузданих норматива израде уџбеника српског као страног језика и критеријума њихове валоризације" (Кончаревић 2007б: 73). Autorka razmatra uticaj činilaca genetske i tipološke srodnosti jezika koji se uči, kao i socijalne (kulturološke) bliskosti srpskog i maternjeg jezika, i ističe da oni „у знатној мери модификују глобани модел уџбеника за сваки конкретни образовни профил, узраст, етапу учења и одабрани методички приступ" (Кончаревић 2007б: 79).

udžbenika veliki je izazov i neminovno dovodi do toga da, gledano u celini, teško može zadovoljiti potrebe i mogućnosti različite strukture učenika. Razlika u programima, samim tim i smernice za odabir tekstova i zadataka, u udžbenicima vidljiva je tako što su brojem 4 označeni tekstovi i nastavne jedinice koji nisu predviđeni za učenike trogodišnjih škola, a zvezdicom (*) su označeni zahtevniji zadaci u okviru lekcije.

4.1. Jednu udžbeničku jedinicu čini *Srpska književnost i jezik – Srpski kao nematernji jezik za 1. razred gimnazije, četvorogodišnjih i trogodišnjih srednjih stručnih škola*. Njen prvi deo predstavlja čitanku, a drugi gramatiku. S obzirom na temu rada, prikazaćemo samo prvi deo,[8] koji je naslovljen *Srpska književnost* i sadrži tekstove grupisane u tri tematske celine:

1) *Svetlost pevanja*. U ovoj celini, u sedam lekcija od ukupno osam, nalaze se tekstovi iz narodne književnosti (četiri narodne priče), o narodnoj književnosti (dva teksta o Vukovim pevačima) i kratke narodne umotvorine (izbor poslovica i zagonetki). Osmi tekst (prvi po redosledu u knjizi) jeste pesma Miroslava Antića – *Rasejani dečaci*.

2) *Ljubim li te... il' me sanak vara*. Druga celina obuhvata četiri lekcije, tri sadrže poetske tekstove (Jovan Jovanović Zmaj – četiri izabrane pesme iz zbirke *Đulići*), Đura Jakšić – *Na Liparu* i Vojislav Ilić – *Zimsko jutro*), a jedna odlomke iz pripovetke *Na bunaru*, Laze Lazarevića. Svi su ovi književnici stvarali u XIX veku.

3) *Svet, pun svakojakih potreba*. Treća celina sadrži osam lekcija. Od toga je šest proznih tekstova (pripovetka Stevana Raičkovića – *Prva zarada drvene Marije*; odlomci iz pripovetke Ive Andrića – *Most na Žepi*; odlomak iz monografije Dejana Medakovića – *Paja Jovanović*; esej Borislava Mihajlovića Mihiza – *Faul*, i dva naučno-popularna teksta, jedan iz enciklopedije Sveznanje – *Šta je pisanje* i jedan odlomak iz autobiografije Mihajla Pupina – *Od pašnjaka do naučenjaka*). Jedan je dramski tekst (odlomci iz komedije Branislava Nušića – *Sumnjivo lice*) i jedan je poetski (poema Miloša Crnjanskog – *Lament nad Beogradom*). U odnosu na prethodne celine ovi su tekstovi nastali u novijem periodu.

Uz svaki tekst dato je objašnjenje reči za koje su autori procenili da su učenicima nepoznate. Broj nepoznatih reči daleko je veći za mnoge učenike koji pohađaju nastavu Srpskog kao nematernjeg jezika i na nastavniku je da proceni koje se reči moraju semantizovati da bi se tekst, makar i globalno, razumeo. Pitanja i zadaci raznovrsni su i trebalo bi da budu podsticajni. Brojni su saradnički imperativi tipa: potražimo, pročitajmo, saznajmo, istražujmo, razgovarajmo, poigrajmo se, stvarajmo, bogatimo rečnik, podsetimo se i sl. Tu su i kratki sekundarni tekstovi koji pružaju dodatne informacije o vrsti književnog

8 Pitanje pristupa gramatici u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika, način njene obrade, učenja/usvajanja, samim tim i organizacije ovog dela gradiva u udžbenicima, zahteva posebnu analizu.

dela, o književnicima, istorijskom kontekstu nastajanja dela i drugim bitnim momentima, s ciljem da se omogući bolje razumevanje dela. Uočljivo je da je celokupna didaktičko-metodička aparatura koja prati tekstove, rađena po modelu čitanki za maternji jezik.

Izbor tekstova nesumnjivo je reprezentativan ukoliko je njihov cilj da predstave značajna imena i dela srpske književnosti. Tekstovi svakako zadovoljavaju estetske, umetničke i vaspitne kriterijume i u prvom redu pripadaju onome što se naziva „visoka kultura". U njima su mahom univerzalne teme o kojima se na času može razgovarati. Ostaje, ipak, pitanje koliko je jezik ovih dela pristupačan našim učenicima.[9] Sem toga, nastavnicima će biti potrebno mnogo umešnosti i truda da časove oblikuju tako da se ne svedu na sticanje tzv. akademskog znanja, već da doprinose funkcionalnom znanju, odnosno praktičnoj upotrebi jezika.

4.2. Druga udžbenička jedinica predstavlja novinu u odnosu na prethodnu seriju udžbenika, u kojoj nisu postojale radne sveske.[10] To je *Srpski kao nematernji jezik – Radna sveska za 1. razred gimnazije, četvorogodišnjih i trogodišnjih srednjih stručnih škola*. Ona sadrži 14 lekcija. Svaka je posvećena jednoj od tema datih u odeljku programa *Tematika* i u svaku je ugrađena neka od komunikativnih funkcija, odnosno pokriva i oblast različitih komunikativnih situacija.[11]

Kulturni život u užem smislu, onako kako je izdvojen u programu, obrađuje se u pet lekcija s naslovima: *Šta je danas na programu*? (tema: radio i TV-emisija), *Mokranjčevi*

9 Z. Mrkalj ističe značaj „ваљаног уџбеника у процесу разумевања прочитаног; примереност уџбеника специфичним потребама полазника; функционалност лекција у уџбеницима не само у смислу подстицања полазника да савладају језик, већ и ради мотивисања на читање различитих врста текстова" (Мркаљ 2011: 11). Jezički zahtevni i kulturološko daleki tekstovi teško mogu ispuniti ove zadatke, jer i u nastavi srpskog kao maternjeg jezika nesumnjivo postoji problem recepcije tekstova sa tradicionalnom tematikom i leksikom, kao i dela iz ranijih perioda. Savremeni učenici, posebno oni iz gradskih sredina, veoma malo znaju o tradicionalnim kulturnim modelima. Čak se i mnogi nastavnici po tipu kulture koju poznaju i u kojoj žive ne razlikuju mnogo od svojih učenika i nisu dovoljno pripremljeni da im takve pojmove približe (Недељков и Петровачки 2006; Петровачки и Недељков 2007; Петровачки и Недељков 2010). Istraživanje sprovedeno s ciljem da se utvrde elementi koji utiču na razumevanje srpskog teksta kod učenika mađarskog maternjeg jezika pokazalo je da učenici iz gradske sredine, koji inače solidno vladaju srpskim jezikom, imaju teškoća u razumevanju leksike vezane za ruralnu sredinu i tradicionalnu kulturu, a da im je jezički pristupačniji savremeni naučno-popularni tekst (Звекић-Душановић 2011).

10 Generacije učenika koji su do sada završavali srednje škole na jeziku nacionalne manjine imale su samo jednu udžbeničku jedinicu, koja se sastojala iz dela sa štivima i dela posvećenog gramatici.

11 Autori su se opredelili da u radnoj svesci obnove i gradivo iz jezika koje je bilo predviđeno za osnovnu školu, tako da lekcije obuhvataju i neke od ranije usvajanih jezičkih modela.

dani (tema: kulturne manifestacije – muzička smotra, negovanje muzičke kulture), *Noć muzeja* (tema: kulturne manifestacije – muzeji, galerije i izložbe), *Đurđevdan* (tema: običaji i verovanja) i *Zaostavština Atanasija Stojkovića* (tema: znameniti srpski naučnici).

Ne može se reći da su ostale lekcije lišene kulturnih elemenata, naprotiv. U pet lekcija dominiraju obrasci ponašanja mladih u svakodnevnom životu. Kroz raznovrsne dijaloge, putem pitanja i zadataka, problematizuju se neki modeli prisutni u međusobnim odnosima mladih, porodični odnosi, različiti stavovi prema pojavama u društvu i sl. To su lekcije s naslovima: *U srednjoj školi* (tema: iz života i rada učenika), *Mladi i njihova interesovanja* (teme: slobodno vreme, čitanje, sport, muzika, pozorište, film, hobi), *Na zabavi kod Marka* (teme: zabava i druženje, mladi i roditelji), *Kreativni nered* (teme: iz života mladih, tinejdžeri i roditelji, održavanje reda) i *Mi smo zdravo što i vama želimo* (tema: komunikacije – pisma nekad i sad, čestitke, razglednice, SMS poruke).

Četiri lekcije pokrivaju oblast društvenog i privrednog života. Time su u izvesnoj meri, istina veoma svedeno, uključene i različite oblasti, profili i struke u srednjim školama. Ovoj oblasti pripadaju lekcije: *Nauke o čoveku i društvu* (tema: naučne oblasti, nastavni predmeti), *„Jagoda“ menja svet* (tema: savremena otkrića – mladi istraživači, obnovljivi izvori energije), *Očistimo Srbiju* (tema: aktuelni događaji – volontiranje, očuvanje životne sredine) i *Proizvodnja organske hrane* (tema: privreda u Srbiji i okruženju – poljoprivreda).

Radna sveska sadrži brojne konstruisane dijaloge, adaptirane tekstove mahom iz časopisa i novina i poneki autentični materijal (npr. televizijski program). To su polazni tekstovi u vezi s kojima su sačinjeni raznovrsni zadaci kako za proveru razumevanja (odgovori na pitanja, zaokruživanje tačnog odgovora, povezivanje delova teksta i sl.) tako i za produktivnu upotrebu jezika (vežbe dopunjavanja rečenica u dijalogu, konstruisanja dijaloga prema postojećem modelu, transformacije rečenica, obrazlaganje stava i dr.). Radna sveska je usmerena i na bogaćenje leksičkog fonda rečima i izrazima frekventnim u svakodnevnoj komunikaciji učenika tog uzrasta, kao i na usvajanje odgovarajućih formi ophođenja iskazanih verbalnim sredstvima (predstavljanje, predlaganje, odbijanje, prihvatanje, ubeđivanje, izvinjavanje, čuđenje, čestitanje i sl.). Nije bilo moguće uključiti stručnu terminologiju, leksiku specifičnu za svaki profil, jer bi to uveliko prevazišlo optimalan obim udžbenika.[12] Ovo se pokušalo premostiti tako što se učenicima predočava jedan

12 Jedan od zadataka u srednjim stručnim školama jeste i ovladavanje najfrekventnijom stručnom terminologijom. Na nastavnicima je da ove teme razrađuju u zavisnosti od obrazovnog profila.

primer na osnovu kojeg oni treba da konstruišu tekst karakterističan za njegovu struku (nazivi stručnih predmeta, opis tog predmeta, neophodan pribor i sl.).

U poređenju s osnovnim udžbenikom, radna sveska u većoj meri ispunjava zadatak da učenici steknu sposobnost upotrebe jezika u svakodnevnim situacijama.

4.3. Može se, dakle, zaključiti da je udžbenički komplet u velikoj meri usklađen s ciljevima i zadacima postavljenim u programu, naročito u pogledu upoznavanja učenika nacionalnih manjina sa srpskom kulturom. Razvijanje interkulturne kompetencije uključeno je više posredno nego neposredno, budući da su svi tekstovi, i oni koji nisu književno-umetnički, izvorno srpski i vezuju se za ličnosti ili dešavanja u pretežno srpskoj sredini.[13] Aspekt interkulturalnosti uočljiv je u pitanjima i zadacima u kojima se učenici podstiču na razmišljanja o opštim civilizacijskim temama i u onima usmerenim na uočavanje sličnosti i razlika između sopstvenog modela razmišljanja i ponašanja i onoga što je dato u tekstu.

5. *Nastava na jezicima manjina u srednjim školama*. Prema Konkursu za upis učenika u srednje škole u Republici Srbiji za školsku 2014/2015. godinu predviđeno je da se nastava, osim na srpskom jeziku, ostvaruje na mađarskom, rusinskom, slovačkom, rumunskom, hrvatskom, albanskom i bugarskom jeziku.[14]

---

13 Istraživanje sprovedeno u sredinama s većinskim albanskim stanovništvom (*Studija o mogućnostima unapređenja nastave i učenja Srpskog kao nematernjeg jezika u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2014), s ciljem da se identifikuju problemi u vezi s usvajanjem srpskog kao nematernjeg jezika i da se sagledaju mogućnosti unapređivanja nastave ovog predmeta, pokazalo je da postoji želja i potreba za uključivanjem tekstova i tema „koji bi bili u skladu s kulturom i običajima albanske nacionalne manjine" (62), odnosno „da se vodi više računa o specifičnim uslovima u kojima se ova nastava izvodi i da ravnomerno budu zastupljeni elementi različitih kultura" (63). Na osnovu detaljnog sagledavanja različitih činilaca i problema koji iskrsavaju u nastavi ovog predmeta, istraživački tim je formulisao i preporuke među kojima su i one koje se odnose na razvijanje interkulturalnosti: „Uspostaviti veze među školama sa lokala i u drugim delovima zemlje: organizovanje poseta učenika dve škole koji pripadaju različitim nacionalnim zajednicama (...) rezultiralo bi ostvarivanjem komunikacije i upoznavanjem kulturnih sličnosti i posebnosti među učenicima", „Organizovati tandem radionice – u skladu s tehničkim mogućnostima obezbediti da učenici iz albanske zajednice dobiju 'druga/drugaricu' iz srpske zajednice (ne ograničavajući se na teritoriju južne Srbije) sa kojim bi preko društvenih mreža komunicirali na srpskom jeziku" (...) „Obezbediti uslove za učenje albanskog jezika pripadnika i pripadnica većinskog stanovništva u Preševu, Bujanovcu i Medveđi, u skladu sa međunarodnim standardima dvosmernog učenja" (...) „Ujednačiti zastpuljenost kulturoloških sadržaja za sve manjinske zajednice" (172–173).

14 Pored navedenih ima i škola u kojima se deo nastave ostvaruje na stranom jeziku.

Tabela 1

Broj učenika u gimnazijama, četvorogodišnjim i trogodišnjim stručnim školama prema maternjem jeziku

Jezik	Gimnazije	četvorogodišnje srednje stručne škole	trogodišnje srednje stručne škole	ukupno[15]
Mađarski	368 + /10/[16]	1286 + /50/	540 + /69/	2194 + /129/ = **2323**
Albanski	330	450 + /22/	60 + /6/	840 + /28/ = **868**
Slovački	90	60	/	**150**
Bugarski	45 + /3/	15	/	60 + /3/ = **63**
Rumunski	30	30	/	**60**
Hrvatski	30	30	/	**60**
Rusinski	30	/	/	**30**
Ukupno	923 + /13/ = **936**	1871 + /72/ = **1943**	600 + /75/ = **675**	3394 + /160/ = **3554**

Od ukupno 3554 učenika predviđenih da se upiše u odeljenja s nastavom na jezicima nacionalnih manjina najviše je onih s mađarskim maternjim jezikom (65,3%), znatno manje s albanskim (24,4%), zatim sa slovačkim (4,2%), bugarskim (1,7%), rumunskim i hrvatskim (1,6%) i rusinskim (0,8%). To znači da nastavu *Srpskog kao nematernjeg jezika* pohađa čak 91,5% učenika čiji maternji jezik nije srodan srpskom. Već ovaj podatak govori o potencijalnim teškoćama u ispunjavanju zadataka i usvajanju sadržaja programa, budući da programi nisu diferencirani prema maternjim jezicima, odnosno da su u većoj meri prilagođeni učenicima sa srodnim maternjim jezikom koji lakše i brže usvajaju srpski jezik, te u srednje škole dolaze s većim predznanjem.

Od ukupnog broja učenika planirano je da se 73,7 % upiše u srednje stručne škole, od toga 25,8 % u trogodišnje, odnosno 19% od ukupnog broja učenika u srednjim školama. Činjenica da se samo 26,3% učenika upisuje u gimnazije otvara pitanje obaveznosti kulturoloških sadržaja tzv. visoke kulture u programu i udžbenicima. Naime, jezički zahtevni tekstovi mogu se približiti gimnazijalcima sa srodnim maternjim jezikom, što je samo 5,6% ukupnog broja učenika u srednjim školama s nastavom na jezicima nacionalnih manjina. Uz značajno angažovanje nastavnika, može se očekivati da se obrađuju u gimnazijama društveno-jezičkog smera i u gimnazijama za nadarene učenike filološkog usmerenja s maternjim jezikom nesrodnim srpskom.

15 Nisu obuhvaćene škole za učenike sa smetnjama u razvoju.

16 Brojevi između kosih crta /.../odnose se na upis učenika starijih od 17 godina.

Tabela 2

Broj učenika u srednjim stručnim školama prema maternjem jeziku i prema područjima rada

	mađarski		albanski		slovački		Hrvatski		Rumunski		bugarski		uk.[17]
	4[18]	3[19]	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	
mašinstvo i obrada metala	90 /10/	117 /14/	180 /5/	30 /6/	-	-	-	-	-	-	-	-	**452**
elektrotehnika	234 /5/	30 /10/	90 /5/	30	-	-	-	-	-	-	-	-	**404**
ekonomija, pravo i administracija	240 /3/	-	90 /3/	-	-	-	-	-	30	-	-	-	**366**
poljoprivreda, proizvodnja i prerada hrane	230 /25/	60 /15/	-	-	30	-	-	-	-	-	-	-	**360**
zdravstvo i socijalna zaštita	210	-	60 /6/	-	30	-	-	-	-	-	-	-	**306**
trgovina, ugostiteljstvo i turizam	-	180 /13/	-	-	-	-	-	-	-	-	15	-	**208**
geodezija i građevinarstvo	54 /2/	60 /7/	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	**153**
saobraćaj	50	30	30 /3/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**113**
hemija, nemetali i grafičarstvo	90 /5/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**95**
kultura, umetnost i javno inform.	88	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**88**
lične usluge	-	63 /10/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**73**
	1286 + /50/ **1336**	540 + /69/ **609**	450 + /22/ **472**	60 + /6/ **66**	60	-	30	-	30	-	15	-	
Ukupno	**1945**		**538**		**60**		**30**		**30**		**15**		**2618**

17 Odeljenja s rusinskim jezikom nema u srednjim stručnim školama.

18 Četvorogodišnje stručne škole.

19 Trogodišnje stručne škole.

Tabela 2 pokazuje raznovrsnost područja rada koje upisuju ovi učenici. Trogodišnje srednje stručne škole upisuje nešto manje učenika nego gimnazije. Njima bi se morali postaviti znatno skromniji zahtevi u odnosu na gimnazijalce, naročito ako se imaju u vidu obrazovni profili u okviru područja rada:[20]

– mašinstvo i obrada metala: bravar, zavarivač, instalater, metaloglodač numerički upravljanih mašina, automehaničar, mehaničar grejne i rashladne tehnike, operater mašinske obrade;

– elektrotehnika: elektroinstalater, autoelektričar, elektromehaničar za termičke i rashladne uređaje, elektromonter mreža i postrojenja;

– poljoprivreda, proizvodnja i prerada hrane: mesar, pekar, rukovalac – mehaničar poljoprivredne tehnike;

– trgovina, ugostiteljstvo i turizam: kuvar, konobar, poslastičar, trgovac;

– geodezija i građevinarstvo: keramičar – teracer – pećar, dekorater zidnih površina, hidrograđevinar;

– saobraćaj: vozač motornih vozila;

– lične usluge: frizer.

Tabele pokazuju još jedan bitan momenat: u trogodišnje stručne škole idu učenici mađarskog (609 učenika) i albanskog (66 učenika) maternjeg jezika, učenici koji inače imaju najviše teškoća u usvajanju srpskog jezika. Situaciju dodatno usložnjava još i okolnost da oni dolaze iz veoma različitih kulturoloških sredina i sa sobom donose ne samo specifičnosti svoje nacionalnosti već i razlike koje postoje u modelima ponašanja i običajima Srba iz različitih krajeva,[21] pa i one koje nesumnjivo postoje između urbanih i ruralnih sredina.

Stoga se, prilikom koncipiranja programa i sačinjavanja udžbenika, kao i u nastavnoj praksi, mora se voditi računa o pojedinim učenicima, tačnije o tome kome je namenjena nastava predmeta *Srpski kao nematernji jezik*.

20 Navedeni su samo obrazovni profili u trogodišnjim stručnim školama. Usled ograničenog obima rada ne mogu se prikazati i obrazovni profili u četvorogodišnjim stručnim školama, koji su još brojniji i raznovrsniji u odnosu na trogodišnje.

21 Prilikom analize zastupljenosti običajne leksike u udžbenicima za Srpski kao nematernji jezik skrenuta je pažnja na teritorijalnu neujednačenost običaja proslavljanja Uskrsa, Božića i krsne slave, na preplitanje opštehrišćanskih i specifičnih pravoslavnih običaja, paganstva i hrišćanstva, tradicionalnog i savremenog načina života (Звекић-Душановић 2010: 326). Sve to otvara i pitanje približavanja ovih običaja učenicima kojima srpski nije maternji jezik.

6. *Zaključak*. Na početku rada izneto je zapažanje da, uprkos dugogodišnjem učenju srpskog jezika, ima učenika koji nisu ovladali komunikacijom na srpskom jeziku čak ni na osnovnom nivou. Na to su mogli uticati različiti faktori, a ovde ću navesti samo neke od nesumnjivih razloga. Naime, program postavlja mnogobrojne zadatke koje nastava ovog predmeta treba da ispuni, pri čemu je diferencijacija između programa za gimnazije, četvorogodišnje i trogodišnje stručne škole gotovo neprimetna, a u potpunosti je zanemarena okolnost da ovu nastavu pohađaju učenici različitih maternjih jezika iz različitih sredina koji su se opredelili za različite obrazovne profile.

Vreme za realizaciju programskih zahteva veoma je ograničeno, samo dva časa nedeljno. Pokušaj da se program realizuje u potpunosti, odnosno da se obuhvati celokupan sadržaj, neminovno dovodi do užurbanog, površnog prelaženja preko lekcija, što rezultira nedovoljnim savladavanjem svakog segmenta. Iz perspektive kulturoloških sadržaja, to znači da nastojanje da se ispune svi zahtevi, naročito oni koji se odnose na obradu književnih tekstova tematski i jezički dalekih učenicima, ne ostavlja dovoljno vremena za usvajanje komunikativnih veština neophodnih za svakodnevni život i ne omogućava pripremu za ono što će im biti potrebno za rad u struci. Insistiranje na sadržajima koje učenici ne mogu da povežu sa svojim potrebama i stručnim opredeljenjima, može biti demotivišuće i obeshrabrujuće ne samo za učenike već i za nastavnike.

Stoga je bitno postaviti prioritete i ekonomično iskoristiti vreme koje je na raspolaganju, a za to je potrebno:

– napraviti nove programe ili, za početak, u postojećima napraviti izmene koje će jasno pokazati mogućnost odabira sadržaja i njihovog prilagođavanja konkretnim učenicima i njihovim potrebama;

– prilikom izrade obrazovnih standarda za predmet Srpski kao nematernji jezik imati u vidu specifične okolnosti u kojima se nastava ovog predmeta ostvaruje;

– organizovati obuke nastavnika gde bi im se predočile različite mogućnosti pristupa programu, selekcije materijala i njegovog prilagođavanja uslovima rada;

– napraviti dodatni nastavni materijal s neophodnim sadržajima za različite obrazovne profile.

IZVORI

Добрић, Наташа, Гордана Штасни, Душанка Звекић-Душановић (2014). *Српски као нематерњи језик. Радна свеска за 1. разред гимназије, четворогодишњих и трогодишњих средњих стручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.

Конкурс за уīис ученика у средњу школу школске 2014/2015. īодине. Преузето 6. IX 2014. са http://www.mpn.gov.rs/prosveta/srednje-obrazovanje-i-vaspitanje/2014-2015/1269-konkurs-za-upis-ucenika-u-srednju-skolu-skolske-2014-2015-godine

Планови и īроīрами за средње школе. Преузето 16. XI 2014. са http://www.zuov.gov.rs/gimnazije-nastavni-plan/

http://www.zuov.gov.rs/poslovi/nastavni-planovi/nastavni-planovi-os-i-ss/

Штасни, Гордана, Наташа Добрић, Душанка Звекић-Душановић (2014). *Срīски као немаīерњи језик. Срīска књижевносī и језик за 1. разред īимназије, чеīвороīодишњих и īроīодишњих средњих сīручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.

LITERATURA

Byram, M., Gribkova, B. & Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. A Practical Introduction for Teachers*. Preuzeto 11. XI 2014. sa http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/guide_dimintercult_en.pdf

Jukić, Z. (1982). *Elementi kulture naroda koji govore srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski i njihova funkcija u nastavi srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika kao jezika društvene sredine*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

Končarević, K. (2007a). Lingvodidaktička primena modela lingvokulturološkog polja. U J. Vučo (Ur.), *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti* (9–17). Beograd: Filološki fakultet.

Kramsch, C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.

Kramsch, C. (2012). *Culture in foreign language teaching*. Preuzeto 11. XI 2014. sa http://www.faculty.weber.edu/cbergeson/516/kramsch.2012.pdf

Lund, R. (2006). *Questions of Culture and Context in English Language Textbooks. A Study of Textbooks for the Teaching of English in Norway*. Preuzeto 12. IX 2014. sa https://bora.uib.no/bitstream/.../Dr%20Avh%20%20Ragnhild%20Lund.pdf

Risager, K. (2005). Languaculture as a key concept in language and culture teaching. Preuzeto 11. XI 2014. sa www.rucsdigitaleprojektbibliotek.dk/bitstream/1800/.../Risager.pdf

Studija o mogućnostima unapređenja nastave i učenja Srpskog kao nematernjeg jezika u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa (2014). Beograd: Služba Koordinacionog tela Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa.

Zajednički evropski okvir za učenje, nastavu i ocjenjivanje jezika. Podgorica. 2002. Preuzeto 08. XII 2007. sa www.see-educoop.net/education_in/.../eu-okvir-za-ucenje-oth-srb-t07.pdf

...

Дурбаба, О. (2011). *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Звекић-Душановић, Д. (2010). Обичајна лексика у уџбеницима за Српски као нематерњи језик (Ускрс, Божић и крсна слава). *Научни састанак слависта у Вукове дане*, *39* (1), 319–330.

Звекић-Душановић, Д. (2011). Граматичко-лексичке карактеристике текста и степен његове разумљивости у Српском језику као нематерњем. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, *40* (1), 439–450.

Ивић, И., Пешикан, А., Антић, С. (2008). *Водич за добар уџбеник. Општи стандарди квалитета уџбеника*. Нови Сад: Платонеум.

Кончаревић, К. (2007б). О неким параметрима структурно-садржинског обликовања уџбеника српског језика као страног у инословенској средини. У М. Дешић (Ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси* (73–82). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик.

Мркаљ, З. (2011). Разумевање прочитаног. У В. Крајишник (Ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси* II (7–18). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик.

Петровачки, Љ. (2010). Семантичка интерпретација лексике народне традиције као разоткривање националнокултурних информација. *Научни састанак слависта у Вукове дане 39* (1), 339–351.

Петровачки, Љ., Недељков, Љ. (2010). Традиционална народна култура и савремени ученик. U Lj. Subotić i I. Živančević-Sekeruš (Ur.), *Peti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura*" (263–272). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Недељков, Љ., Петровачки, Љ. (2006). Лексика традиционалне културе у настави српског језика и књижевности. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLIX (2), 277–287.

Петровачки, Љ., Недељков, Љ. (2007). Лингвокултуролошка и методичка тумачења лексике традиционалне културе у читанкама. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* L, 643–654.

Пингел, Ф. (2005). *Приручник Унеска за проучавање и ревизију уџбеника*. Нови Сад: Платонеум.

Правилник о стандардима квалитета уџбеника и упутство о њиховој употреби. Преузето 19. XI 2014. са www.zuov.gov.rs/.../propis-206-Pravilnik-standardi_kvaliteta_udzbenika.pdf

Стандарди квалитета уџбеника. Преузето 19. XI 2014. са www.nps.gov.rs/arhiva/стандарди-квалитета-уџбеника/

Vesna Bogdanović[1]
Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 371.3::81'243

KULTUROLOŠKA KOMPONENTA PRIMENE NOVE METODE UČENJA U NASTAVI STRANOG JEZIKA STRUKE

Teaching English for Specific Purposes (ESP) relies mostly on the communicative teaching approach and on traditional content-based text analysis. Recently, new teaching approaches have been reported, and one of these is genre-based instructions (GBI), which is based on text structure analysis. The aim of this paper is to introduce the possibility of applying GBI as a teaching method. A group of students were taught using the genre features of ESP coursebook texts. The paper will present which genre properties were adopted without difficulties, even though they were a norm in previous education. Also, this paper will highlight elements that were problematic for adoption and the elements that students kept in their text analysis. Result analysis will emphasize students' cultural background as a factor influencing the elements they have kept, even after being instructed not to have them as a basis of text analysis. Finally, the conclusion could serve as a guideline for applying GBI as a teaching method that could provide better and more efficient ESP classes.

Key words: GBI, genre analysis, cultural input, textbooks, ESP.

Uvod

Učenje opšteg stranog jezika predstavlja izazov za svakog nastavnika. Na tržištu je sve veći broj udžbenika koji nude nešto inovativno u nastavi. Sve je više i monografija koje podučavaju nastavnika kako da bude uspešan, da održi pažnju i prenese znanje svojim studentima. U porastu je takođe i broj teoretičara koji nude inovativne metode kao pomoć nastavniku u učionici. Nasuprot tome, nastavnik koji predaje strani jezik struke suočava se s mnogo manje izbora u svom profesionalnom radu. Neretko, u ponudi ima samo jedan udžbenik koji se bavi strukom koju predaje, a i tada je neophodno da sam pronalazi dodatni materijal za studente. Monografije o načinima i pristupima podučavanju jezika struke postoje, ali njihov broj nije veliki, i preporučuje se da nastavnici i dalje koriste komunikativni pristup učenju iako se bave jezikom struke. Drugim rečima, časovi se oslanjaju na analizu tekstova, na vežbe za razumevanje tekstova koje podstiču studente da iznose svoja mišljenja i međusobno komuniciraju, i na vežbe koje formalno unapređuju vokabular i

1 vesna241@uns.ac.rs

gramatiku studenata, a koje su zasnovane na pročitanom tekstu. Sa formalnog stanovišta, izuzev razlike u vokabularu, studenti ne vide razliku između učenja opšteg stranog jezika i stranog jezika struke.

Pojava inovativne metode učenja namenjene isključivo podučavanju stranog jezika struke predstavlja izazov koji je neophodno prihvatiti i primeniti u učionici. Metoda žanrovskih instrukcija (engl. *GBI – genre-based instruction*) ili metoda žanrovske pedagogije (engl. *GBP – genre-based pedagogies*) pojavila se devedesetih godina XX veka (Cope & Kalantzis 1993; Hasan 1996), ali je njena primena opisana tek u studijama desetak godina kasnije (Matsuo & Bevan 2002; Osman 2004; Qi & Rui-ying 2004; Bruce 2008; Swami 2008; Gardiner 2010; Bogdanović 2014). Ova metoda je usredsređena samo na jednu jezičku veštinu – pisanje, i na činjenicu da se poznavanje žanrova i njihovih osobina može upotrebiti u pedagoške svrhe u nastavi.

Ovim istraživanjem obuhvaćena je grupa od 21 studenta koja je podučavana engleskom jeziku struke primenom ove inovativne metode učenja. Za nastavu je korišćen udžbenik za učenje jezika u oblasti građevinarstva, a kao poseban žanr izdvojen je tekst iz udžbenika. Za razliku od komunikativnog pristupa gde se akcenat stavlja na sadržaj teksta kao polaznu osnovu za komunikaciju u učionici, studenti su usmeravani da obraćaju pažnju na strukturu i organizaciju teksta, na rečenice koje nose glavnu informaciju i rečenice koje tu informaciju podržavaju, kao i na jezičke strukture koje pomažu čitaocu da se kreće kroz tekst i da pravilno razume poruku pisca.

Primena ove metode bila je nova, pa time i zanimljiva studentima, koji su uložili veći napor u učenje i time postigli bolje rezultate. U ovom radu biće istaknuto koje su elemente studenti lako prihvatili i usvojili, ali će se više pažnje posvetiti elementima koje studenti nisu hteli da prihvate. Analiza rezultata će pokazati da su studenti imali problema sa elementima koji se znatno razlikuju u njihovom maternjem jeziku i engleskom jeziku struke, odnosno pokazaće se da je kulturološki aspekt u smislu višegodišnjeg učenja tokom osnovnog i srednješkolskog obrazovanja bio od presudnog značaja zašto studenti nisu mogli da usvoje sve čemu ih je nastavnik učio primenom metode žanrovskih instrukcija.

Metoda žanrovskih instrukcija

Metoda žanrovskih instrukcija je pedagoška metoda učenja stranog jezika struke. Iako se prevashodno bavi pisanjem, studije (npr. Qi & Rui-ying 2004) su pokazale da se može primeniti i na čitanje kao veštinu. Prema Hajlandu, metoda žanrovskih instrukcija „podržava učenike unutar kontekstualnog okvira za pisanje koji prvenstveno ističe značenja i tipove tekstova koji su aktuelni u određenoj situaciji" (Hyland 2003: 25–26), što za studente

predstavlja jasno i sistematično objašnjenje načina na koji jezik funkcioniše u društvenim kontekstima. Ovaj pristup, što se može videti i iz nekoliko kasnije pomenutih istraživanja, pokazao se kao praktičan i uspešan za učenje engleskog kao nematernjeg jezika jer polazi od pretpostavke da svi pisani žanrovi imaju određene sheme koje nisu lični izrazi, već društveno prihvatljivi izrazi diskursne zajednice (Bogdanović 2014: 109–110). Drugim rečima, žanrovi se baziraju na pretpostavkama da osobine grupe tekstova zavise od konteksta u kome su oni nastali i da te osobine mogu da se opišu tako da povezuju određeni tekst s ostalim tekstovima iz grupe, kao i sa izborom fraza i izraza koji su najčešći u toj grupi tekstova. Sam jezik je deo društvene stvarnosti jer kroz ponavljanje konvencija pojedinci ostvaruju društvene odnose i komunikaciju. Žanrovski pristupi učenju jezika nude najefikasniji način pristupu i kritici kulturnih i lingvističkih resursa (Hasan 1996), a kada predstave studentima eksplicitno retoričko razumevanje tekstova i metajezik za njihovu analizu, nastavnici u stvari pomažu studentima da vide tekstove kao artefakte koji se mogu eksplicitno ispitati, uporediti i dekonstruisati otkrivajući pri tome pretpostavke i ideologije između redova.

Polazna pretpostavka je da studenti koji dolaze na časove jezika struke imaju dobro znanje jezika, kao i leksičkih i gramatičkih karakteristika jezika, ali da to ipak nije dovoljno da lako savladaju stručne žanrove. I zato su neki nastavnici jezika struke počeli da eksperimentišu sa metodom žanrovskih instrukcija. U osnovi „metoda žanrovskih instrukcija je učenje jezika zasnovano na rezultatima analize žanra" (Osman 2004: 2). Analiza žanra se ovde posmatra kao alat koji istražuje strukturnu organizaciju tekstova pomoću stavova i strategija, predstavlja statističke podatke o upotrebi leksičkih i gramatičkih elemenata u okviru određenog žanra, uključuje komunikativnu nameru, ulogu pisca i publike, kao i kontekst. Rezultati analize žanra, koji se pre svega nadovezuju na učenje Batie (Bhatia 1997; 2002; 2008) i Svejlza (Swales 1990; 2004), predstavljaju uvodni materijal za metodu žanrovskih instrukcija.

Postoje studije (npr. Osman 2004) koje pokazuju da je znanje studenata mnogo bolje nakon što nauče osnove analize žanra, posebno nakon što se upoznaju sa stavovima i strategijama. Takođe, te iste studije potvrđuju premisu da analiza žanra nije statična i analitična, već dinamična i inovativna disciplina sa pedagoškim potencijalom. Kao glavni nedostatak, neki naučnici ističu da bi žanrovske instrukcije mogle da se shvate kao „recept teorije žanra" (Freedman & Medway 1994: 46; prema Hyland 2003: 26) ili kao preskriptivna metoda učenja (Dixon 1987; Raimes 1991; prema Hyland 2003: 26), ali to može da se desi, tvrdi Hajland (Hyland 2003: 26–27), jedino u slučaju nemaštovitih i neiskusnih

nastavnika. Ovo istraživanje pokazalo je da se studentima sviđa novi pristup podučavanju i da učenje izuzetaka pokazuje da ne postoji jedan jedinstveni oblik za celokupan žanr.

Model za primenu u nastavi

Na osnovu modela Koupa i Kalancisa (Cope and Kalantzis 1993), metoda žanrovskih instrukcija se sastoji iz četiri faze: modeliranje, vođenje, vežbanje i nezavisno pisanje (Tabela 1). Ceo pristup polazi od pripremljenosti samog nastavnika, koji mora da stekne određeno znanje o žanrovima neophodnim za studente koji žele da postanu članovi određene diskursne zajednice. Nastavnik traži primere tih žanrova i analizira ih putem analize žanra. Zatim ih predstavlja studentima, prvo uopšteno, pa detaljnije, objašnjavajući strukturnu organizaciju tekstova kako bi izdvojio retoričke elemente. Studenti dobijaju informacije o stavu kao „segmentu teksta koji je oblikovan ili ograničen specifičnom komunikativnom funkcijom (Holmes 1997) ili kao delu teksta koji koristi pisac (ili govornik) kako bi postigao određenu namenu unutar teksta (Henry & Reseberry 2001)" (Osman 2004: 6). Cilj je da se, pored samog teksta, dobiju informacije o društvenom i kulturnom kontekstu radi boljeg razumevanja žanra. Nakon toga studenti se upoznaju i sa strategijama kao „koracima koje koriste autori žanra da bi realizovali komunikativnu svrhu ili nameru" (Osman 2004: 12). Studenti pronalaze stavove i strategije u materijalu koji im prezentuje nastavnik da bi nakon toga sami vežbali pisanje sličnog materijala, pre konačnog pisanja samostalnog primera žanra koji se ocenjuje i koji prikazuje njihovo korišćenje generičkog znanja žanra i njihovu pripadnost određenoj diskursnoj zajednici. U toku vežbanja, akcenat je stavljen na interaktivnu korelaciju između nastavnika i studenta, jer nastavnik sve vreme „pridržava"[2] studenta u izvođenju zadataka. Intervencije nastavnika su neophodne u početnim fazama vežbanja kako bi student savladao određene konvencije, ali se njihov broj smanjuje usled napretka studenta, sve dok student uspešno ne savlada samostalno pisanje određenog teksta. Ovim pristupom centralni okvir učenja i dalje su faze u procesu pisanja, ali je student podstaknut da istražuje i pokuša da koristi znanje koje je dobio kao input, nekad i nesvestan kome žanru konkretno pripada (Kaur & Chun 2005: 2).

2 Termin „scaffold"je prvi upotrebio Vigotski (Vygotsky 1978; prema Hyland 2003: 26), a Hajland ga veoma često koristi u svojim radovima kao termin koji označava pridržavanje studenta na lestvici koja ide naviše, gde je držanje čvršće dok su performanse studenta na početnom nivou. Stisak se smanjuje, odnosno pomoć nastavnika jenjava kako se student penje sve više na lestvici i kako su njegove performanse bolje i naprednije.

Tabela 1

Model primene metode žanrovskih instrukcija (Cope and Kalantzis 1993)

Faze	*Naziv faze*
1. faza	modeliranje
2. faza	vođenje
3. faza	vežbanje
4. faza	nezavisno pisanje

Hajland u svojoj knjizi *Žanr i pisanje na stranom jeziku* (Hyland 2004) predstavlja opšte teorijske pretpostavke o žanru, ali takođe daje i konkretne savete za rad u učionici na principu žanrovskog pedagoškog pristupa. Autor govori o tome kako se određuju potrebe studenata vezane za znanje o žanru, kako se izrađuje nastavni plan koji će poboljšati svest i znanje o žanru, kako se biraju tekstove koji će biti dati studentima kao primeri na času, kako se pripremaju zadaci koji će pomoći studentima da razumeju osobine određenog žanra i, na kraju, kako se pristupa pisanju sa svim dobijenim znanjem o žanru. Hajland identifikuje sledeće faze žanrovskog kursa pisanja: identifikacija konteksta učenja i konteksta upotrebe, razvijanje ciljeva i namera, sakupljanje i analiza primera određenog žanra, određivanje društveno-kulturnog znanja, redosled žanrova na kursu pisanja i određivanje celina za učenje (Hyland 2004: 92). Posebno poglavlje u knjizi govori o prednostima ovakvog pristupa: jasno razumevanje načina planiranja tekstova, sistematičnost, zasnovanost na analizi potreba, postepeno pomaganje studentima da shvate kontekst i karakteristike žanra, prepoznavanje društvenih osobina, kao i pomoć nastavnicima u njihovom razvoju.

Primeri primene metode žanrovskih instrukcija u nastavi

U literaturi se može naći nekoliko studija o veoma uspešnoj primeni metode žanrovskih instrukcija u nastavi, kao i nekoliko sajtova na internetu koji pružaju pomoć nastavnicima za primenu ove metode. Džasti Apa Svami (Swami 2008: 1) izvršio je sa svojim studentima eksperiment koristeći pristup žanrovskih instrukcija sa nekoliko žanrova, gde su primeri za dva žanra uzeti iz Batijine knjige (Bhatia 1993: 184, 190–191; prema Swami 2008: 3). Tokom kursa, studenti su prošli kroz četiri faze (predstavljanje primera žanra, analizu tekstova korišćenjem strukture koraka i stavova, osposobljavanje studenata za pisanje, pisanje korišćenjem stečenog znanja). Njegov zaključak je da, pored toga što su studenti shvatili i istakli veliku praktičnu prednost znanja dobijenog na ovaj način, nastavnici primećuju da je ovaj pristup jedno veoma moćno pedagoško sredstvo koje pruža „konkretnu mogućnost da se usvoje konceptualni i kulturni okviri kako bi se završili pismeni zadaci izvan kursa na kojem su podučavani" (Cheng 2006: 77; prema Swami 2008:

1). Ovaj zaključak nadovezuje se na studiju Kofina (Coffin 2001; prema Swami 2008: 8–10), koji takođe tvrdi da su znanje o žanru i generičke osobine moćan pedagoški alat iz sedam razloga: (1) poznavanje žanra pomaže studentima da shvate njegovu organizacionu strukturu, (2) znanje o žanru razvija razumevanje studenata o komunikativnoj nameri, (3) studenti postaju svesni očekivanja čitalaca, (4) studenti postaju svesniji korisnici jezika, (5) studenti razvijaju holistički pristup tekstu, (6) studenti mogu da prenesu razumevanje žanra na druge situacije, i (7) studenti mogu da poboljšaju samosvest i stav prema učenju jezika, što je veoma važno za njihove karijere jednom kad izađu iz učionica. I Hajland u svojoj knjizi ističe da „poznavanje žanrova ima važan potencijal podizanja svesti za nastavnika, sa značajnim implikacijama i za njihovo razumevanje pisanja i za njihov profesionalni napredak" (Hyland 2004: 15).

U istraživanjima novijeg datuma, Brus (Bruce 2008) predstavlja model akademskog pisanja koji se zasniva na dva pristupa žanrovskim instrukcijama – sistemskoj funkcionalnoj lingvistici (engl. *SFL – Systemic Functional Linguistics*) i engleskom jeziku struke (engl. *ESP – English for Specific Purposes*), u kojima se akcenat stavlja na „sveobuhvatnu kognitivnu orijentaciju teksta" (Bruce 2008: 8) vezanu za retoričke namere i organizaciju informacija. O ovim pristupima govorio je i Hajland (Hyland 2004). Tri najvažnija elementa oba žanrovska pristupa ogledaju se u društvenoj motivaciji i društvenim elementima žanra, kognitivnim organizacionim strukturama i stvarnoj jezičkoj realizaciji diskursa (Bruce 2008: 36). Brus takođe nudi i još jedan model primene pristupa žanrovskih instrukcija u akademskom pisanju.

Džon Gardiner (2010) je svoje istraživanje primene modela učenja veštine pisanja na principu žanra sproveo sa studentima pripremnih programa pre upisa na Univerzitet u Sidneju. Nakon upoznavanja sa žanrovima i njihovom pismenom primenom, studenti su ocenili da je takav kurs veoma koristan i upotrebljiv u kasnijim prilikama. Interesantno je da su neki studenti i dalje tražili gramatiku na kursu, jer je to deo tradicionalnog učenja jezika. Katrin Matsuo i Greg Bevan (Matsuo & Bevan 2002) primenili su ovaj pristup na studijama engleskog u Japanu na dva kursa, jednom na kome su se fokusirali samo na jedan žanr i drugi gde je akcenat bio na nekoliko kraćih žanrova. Oni smatraju da je najveća prednost žanrovskog učenja u tome što promoviše ne samo jezičke veštine i samoizražavanje, već i svest o retoričkim izrazima – iako pisac piše da bi odgovorio na određenu situaciju koja je individualna, ta ista situacija predstavlja jedan tip situacije sa tipičnim učesnicima koji komuniciraju putem tipičnih izraza karakterističnih za određeni žanr kome ta situacija pripada. Ki i Rui-jing (Qi & Rui-ying 2004) sproveli su istraživanje sa studentima u Kini na kursu čitanja na engleskom jeziku i došli su do zaključka da uče-

nje na principima žanra pomaže studentima u brzini čitanja i razumevanju osobina žanra, mada ne i u razumevanju samog sadržaja tekstova. Sva ova istraživanja ističu prednost upoznavanja studenata sa osobinama žanra u učenju stranog jezika, bez obzira na veštinu na koju se stavlja akcenat.

Postavka istraživanja

Ovaj rad se takođe zasniva na istraživanju. Nastava primenom metode žanrovskih instrukcija izvedena je u okviru izbornog kursa „Engleski jezik – stručni kurs" na drugoj godini, na smeru Građevinarstvo, na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, u toku školske godine 2013/2014. Ova grupa je odabrana kako bi se u okviru manje grupe temeljnije pratilo prilagođavanje novom nastavnom metodu. Metoda je korišćena po modelu Koupa i Kalancisa, o čemu će detaljno biti reči u nastavku. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi u kojoj meri studenti mogu da se prilagode novoj metodi u nastavi, da li će rezultati pokazati napredak (iz tog razloga, testovi su dati pre istraživanja, u toku istraživanja i na kraju naučenog gradiva), i da li postoje kulturološki elementi koji će podstaći ili usporiti napredak. Polazna hipoteza istraživanja istakla je nemogućnost studenata da se lako i brzo prilagode novoj metodi nakon godina korišćenja komunikativne metode u nastavi stranog jezika, kao i postojanje kulturoloških prepreka koje će usporiti usvajanje novog gradiva primenom metode žanrovskih instrukcija.

Studenti koji su učestvovali u istraživanju pohađali su drugu godinu studija. Izabrali su kurs stručnog engleskog jezika zato što su učili engleski jezik prethodnih pet godina u osnovnoj školi i četiri godine u srednjoj školi i lično su smatrali da ga znaju dobro. U neformalnom razgovoru, isticali su da su menjali nastavnike, ali da su se svi pridržavali sličnog metoda rada i da nikada nisu imali nastavnike koji su eksperimentisali niti koristili bilo koji drugi princip osim analize teksta iz udžbenika kao polazne osnove za časove. Pošto u toku semestra, nažalost, nije bilo vremena da se ispita istorija njihovog obrazovanja iz engleskog jezika, istraživanje je krenulo od pretpostavke da su svi učili engleski jezik na sličan način u školi i da svi očekuju isti princip nastave i na fakultetu. Takođe, polazna pretpostavka istraživanja je da svi poseduju visoko znanje engleskog jezika. Ova pretpostavka je potvrđena na kraju kursa, jer su svi studenti položili ispit ocenom 9 ili 10 (skala od 5 – nije položio do 10 – odličan).

U okviru istraživanja korišćen je eksperimentalni model u šest koraka. Studenti su analizirali tekstove žanrovski, gde su osobine žanra teksta i karakteristični elementi mnogo značajniji od sadržaja teksta. Na početku semestra, studenti su testirani kako bi se utvrdilo koje elemente žanra poznaju, a nakon 10 nedelja (3 časa nedeljno) testirani su ponovo

kako bi se odredilo koliko su naučili. U nastavku semestra studenti su učili osobine drugog žanra (o kome ovde neće biti reči) i nakon još 6 nedelja testirani su ponovo, kako bi moglo da se uporedi znanje neposredno nakon učenja i znanje koje su studenti usvojili i mogu da primene u kasnijoj analizi tekstova koje čitaju. Testiranja su se vršila pismeno tako što su studenti morali da napišu analizu teksta, a nakon toga autorka je u njihovim odgovorima tražila (ne)postojanje elemenata o kojima se govorilo na časovima. O naučenim elementima i potvrdi hipoteze biće reči u nastavku rada.

Eksperimentalni model

U nastavi je primenjena metoda žanrovskih instrukcija prema modelu Koupa i Kalancisa (Tabela 1), ali samo u tri faze. Četvrta faza, nezavisno pisanje, nije izvedena sa studentima jer nije zvanično uključena u kurikulum kursa. U okviru proučavanja kursa, model je sproveden u šest koraka, kao što je prikazano u narednoj tabeli.

Tabela 2
Eksperimentalni model primenom metode žanrovskih instrukcija

Koraci	*Nazivi*
1. korak	priprema kursa
2. korak	preliminarni test
3. korak	učenje i vođenje
4. korak	pisanje analize
5. korak	vođena analiza
6. korak	pisanje analize

Tok kursa i analiza rezultata

U okviru pripreme kursa (1. korak), izabrano je sedam tekstova iz udžbenika Vesne Marković, *English in Civil Engineering* (2008[2]). Tekstovi su izabrani jer predstavljaju žanr sa kojim su se studenti susretali i koji će biti dominantan žanr i u nastavku njihovog studiranja (Bogdanović 2011). Izabrani su tekstovi različite dužine i različite organizacije, u želji da se studentima predstavi organizacija teksta kao žanra, ali i moguće varijacije. Studenti su u toku kursa upoznati sa osnovnom organizacijom žanra teksta u udžbeniku – uvod, razrada, zaključak – ali im je predstavljena i činjenica da tekstovi ne prate tu strukturu u svim slučajevima. Broj teksta u udžbeniku i njegova struktura su prikazani u tabeli 3, gde se vidi da dva teksta imaju strukturu koja se navodi kao uobičajena, dva teksta imaju dodatni deo strukture, dok ostala tri teksta imaju samo neke delove prisutne. Ovo je uobičajeno za tekstove u udžbenicima, jer zbog različitih izvora, autori udžbenika ne

obraćaju pažnju na strukturu već prvenstveno na sadržaj tekstova. Takođe, autori neretko biraju samo delove tekstova zbog čega studenti ne mogu da budu upoznati sa njegovom celokupnom strukturom. Bez uvoda i zaključka, studenti mogu da nauče neki proces, kao i vokabular vezan za taj proces, ali ne mogu da budu upoznati sa odlikama žanra, a to je znanje koje može da im zatreba prilikom čitanja stručnih tekstova tokom svoje profesionalne karijere.

Tabela 3

Izabrani tekstovi i njihova struktura

Tekstovi	*Struktura*
5 (Mechanics)	U-R-P
6 (Domes)	U-U
13 (Belgrade Arena)	U-R-Z
18 (Steel)	U-R-Pr-Z
19 (Types of Bridges)	U-R-K-Z
23 (Alaska Pipeline)	U-R-Z
25 (Surveying)	U-I-K-M

U-uvod, R-razrada, Z-zaključak, P-primeri, Pr-primena, K-klasifikacija, I-istorija, M-metode

Na početku samog kursa, studenti su imali zadatak da urade preliminarni test, odnosno analizu teksta br. 5 bez posebnih instrukcija (2. korak). Rečeno im je jedino da treba da napišu analizu teksta, a ne analizu sadržaja.

Metoda žanrovskih instrukcija primenjuje se najčešće kao metoda za unapređenje veštine pisanja. Na Fakultetu tehničkih nauka, pisanje nije istaknuto kao primarna veština koju treba usavršiti, te iz tog razloga od studenata se nije tražilo da sami napišu primer žanra koji se proučava. Ipak, testiranje je izvedeno putem analiza koje su bile u pisanoj formi, tako da je kurs ipak podrazumevao pisanje na stranom jeziku.

Preliminarni test je pokazao da je 57% studenata svesno postojanja strukture teksta i da deo njih može tačno da odredi delove strukture (tabela 4). Međutim, njihovo znanje je bilo loše kada se uzme u obzir činjenica da su studenti u analizu uključivali sadržaj teksta (9 studenata), broj redova i pasusa (izgled teksta – 18 studenata), lično razumevanje sadržaja teksta (7 studenata), kao i prisustvo glosara i vežbi za razumevanje teksta (okolni elementi – 4 studenta).

Tabela 4
Rezultati testiranja studenata

	Preliminarni test	*Test posle učenja*	*Završni test*
Broj studenata	21	21	21
Broj rečenica po analizi	5.5	6.6	4.6
Jezik – engleski	15 (71%)	17 (80%)	17 (80%)
Jezik – srpski	6	4	4
Sadržaj – nije prisutan	12 (57%)	17 (80%)	21 (100%)
Sadržaj – prisutan	9	4	0
Izgled teksta – nije prisutan	3 (14%)	4 (19%)	8 (38%)
Izgled teksta – prisutan	18	17	13
Razumevanje teksta – ne	14 (66%)	20 (95%)	19 (90%)
Razumevanje teksta – da	7	1	2
Okolni elementi – ne	17 (80%)	21 (100%)	19 (90%)
Okolni elementi – da	4	0	2
Organizacija teksta – prisutna	12 (57%)	19 (90%)	16 (76%)
Organizacija teksta – nije prisutna	9	2	5
Identifikacija delova organizacije – prisutna	7 (33% tačno) 4 (19% netačno)	19 (90%)	15 (72%)
Identifikacija delova organizacije – nije prisutna	11	2	6
Identifikacija teme – prisutna	5 (23%)	17 (80%)	8 (38%)
Identifikacija teme – nije prisutna	16	4	13
Objašnjavali delove i svrhu – ne	0	13	20 (95%)
Objašnjavali delove i svrhu – da	0	8 (38%)	1

Treći korak je bio učenje studenata o žanrovskim osobinama teksta. Studenti su primenom analize žanra upoznati sa podelom teksta na organizacione delove koji nisu izjednačeni sa brojem pasusa u tekstu. Upoznati su sa podelom na uvod, razradu i zaključak, i objašnjena im je razlika između pasusa i dela strukture teksta. Takođe, u okviru teorijskih postavki žanra, studenti su učili o glavnim rečenicama i rečenicama koje dodaju informaciju, kao i o razlici između uopštenih i specifičnih informacija. Analiza je urađena prvo na

tekstu br. 5 koji im je bio poznat a zatim i na još nekim tekstovima. Rezultati analize teksta urađenog posle učenja i vođenja studenata kroz osobine žanra (tabela 4) pokazali su da su studenti napredovali u broju rečenica napisanih u okviru analize, kao i u razumevanju razlike između organizacije teksta i sadržaja teksta. Duplo manje studenata je pisalo o sadržaju, a samo jedan student je nastavio da piše o razumevanju teksta. Od ukupnog broja studenata, 90% je identifikovalo delove strukture teksta studenata i niko u analizi nije pisao ni o čemu izvan samog teksta.

U većini slučajeva metoda žanrovskih instrukcija je pokazala izuzetno dobre rezultate i iz tog razloga može da se preporuči za primenu u nastavi stranog jezika struke. Poznavanje žanra pomaže studentima da se lakše kreću kroz stručni tekst i da nauče gde da potraže informacije koje su im u određenom momentu neophodne. Između petog i šestog koraka studenti su određeni broj časova proveli učeći osobine naučnog rada kao žanra (o čemu neće biti reči u ovom radu), tako da su na kraju kursa sa poznavanjem dva žanra koja će najčešće koristiti u narednim godinama školovanja stekli neophodno znanje i pomoć prilikom čitanja tekstova u udžbenicima i naučnih radova, a delimično i prilikom pisanja ovih žanrova.

U okviru izvođenja nastave, tokom petog koraka, studenti su imali prilike da vide kako izgleda vođena analiza jednog žanra. Dobili su pitanja na engleskom jeziku vezana isključivo za strukturu teksta, identifikaciju delova teksta i glavnih tema svakog pasusa. U upitniku nije bilo pitanja vezanih za sadržaj, izgled i razumevanje teksta, kao ni pitanja o dodatnim vežbanjima i glosaru posle teksta. Ovo je bio još jedan način da se principom vođenja studenti nauče o tome šta pripada, a šta ne pripada analizi strukture teksta.

Nakon određenog vremena, studenti su ponovo dobili tekst iz udžbenika i zadatak da analiziraju tekst kao deo završnog ispita (tabela 4 – završni test). Studenti su pokazali da shvataju da analiza teksta ne podrazumeva analizu sadržaja, a 90% njih je naučilo šta se podrazumeva pod tekstom koji se analizira i koji elementi (poput razumevanja) ne treba da budu deo analize. Neki od rezultata nisu bili ohrabrujući, o čemu će biti reči u narednom odeljku.

Kulturološka komponenta i analiza rezultata

Iako se metoda žanrovskih instrukcija pokazala kao uspešna, rezultati u tabeli 4 pokazuju da nisu svi aspekti učenja bili uspešni, odnosno da neki od rezultata ne pokazuju dovoljan napredak. Analiza ovih rezultata pokazala je da je glavni problem sa kojim su se studenti suočili nastao zbog višegodišnjeg podučavanja na određeni način i nemogućnosti da se prihvati neki drugi niz instrukcija. Srpski obrazovni sistem podučava đake određenim

vrednostima, načinima razmišljanja, i samim tim i određenim načinima analize tekstova u udžbenicima. Studenti se na fakultetu ne susreću sa tekstom kao nepoznatim žanrom, ali se susreću sa novom metodom koja je drugačija od metoda primenjivanih u prethodnih 9 godina njihovog školovanja. I čini se da obrazovanje postaje glavna komponenta razlike između očekivanih i dobijenih rezultata, jer period žanrovske instrukcije nije bio dovoljno dugačak niti dovoljno intenzivan da bi se ove navike iskorenile i promenile.

I Koup i Kalancis (Cope and Kalantzis 1993: 6) ističu da učenje na osnovu žanra treba da bude vezano za kulturu i da treba da predstavi gledišta drugačija od onih uobičajenih i prisutnih u obrazovanju, čime se pedagoški rad nastavnika pokazuje jasnije a studenti postaju spremniji da učestvuju. Oni ističu da je žanr društveni proces (Cope and Kalantzis 1993: 7) i da su „tekstovi shematski određeni na razumno predvidive načine u skladu sa shemama društvenih interakcija određene kulture" (Cope and Kalantzis 1993: 7). Ovde je bitno napomenuti da autori kulturu posmatraju kao kulturu određene nacije, ali i kulturu određene diskursne zajednice, što je veoma važno za strani jezik struke (npr. Mirović i Bogdanović 2013).

Iako se podučavanje odvijalo u okviru kursa engleskog jezika struke, gde su i instrukcije i tekstovi bili na engleskom jeziku, prilikom svakog od tri testiranja jedan manji broj studenata odlučio je, kada već izbor postoji, da analizu rade na maternjem jeziku. U okviru vođene analize, kada su pitanja bila na engleskom jeziku, svi studenti su odgovarali na engleskom jer su pretpostavili da se to od njih očekuje. Međutim, na završnom testu, 4 studenta su nastavila da vrše analizu na srpskom jeziku ne prihvatajući mogućnost promene jezika prilikom pisanja. To se može delimično objasniti nesigurnošću prilikom pisanja na stranom jeziku, ali i odbijanjem da se analiza uradi na bilo kom jeziku osim na maternjem, jer su sve analize tekstova do tada vršene isključivo na srpskom jeziku.

Rezultati su veoma ohrabrujući u domenu analize sadržaja, razumevanja teksta i uključivanja delova koji u stvari ne pripadaju samom tekstu. Nakon kursa gde je isticano da ovi elementi ne čine deo analize teksta, gotovo svi studenti su to prihvatili, odnosno naučili. Svega 1 ili 2 studenta su se pojavila kao izuzetak, čime je 90% grupe pokazalo pravilno naučeno znanje. Međutim, i pored insistiranja na strukturi tokom celog kursa, 24% studenata nije pisalo o strukturi prilikom analize na završnom testu, iako je taj procenat bio svega 10% neposredno nakon procesa učenja. Pošto je ovo bio izborni kurs za studente za koje je pretpostavljeno da imaju visoko znanje stranog jezika, ne može se govoriti o lošim studentima. Ovi rezultati mogu jedino da se objasne kulturnom komponentom, odnosno prethodnim znanjem koje potiskuje novo drugačije znanje koje je nametnuto studentu. A potvrda ovakvog razmišljanja nalazi se u rezultatima vezanim za izgled teksta.

Prilikom sve tri analize, studenti su rečenicu ili dve posvetili izgledu teksta. Pisali su o broju redova u tekstu, o broju pasusa u tekstu, kao i o broju stranica na kojima se tekst nalazi. Iako tokom celokupnog kursa ovi podaci nisu pominjani, osim u kontekstu da nisu deo strukture teksta, studenti su odbijali da prihvate tu činjenicu. Svega 5 studenata je od početka do kraja kursa prihvatilo da izgled teksta ne treba uključiti u analizu. Velika većina studenata, tačnije njih 62%, uključilo je izgled teksta u svoju analizu. Ovo se jedino može objasniti prenosom znanja iz prethodnog obrazovanja i neprihvatanjem novih, drugačijih informacija. Studenti su uspeli da nauče da razlikuju analizu sadržaja od analize strukture, ali i dalje su smatrali da je činjenica da se tekst nalazi na dve strane veoma važna za taj tekst.

Da bi se ovaj problem prevazišao, neophodno je da nastavnici znaju za njegovo postojanje. Ova analiza je pokazala da studenti mogu da sagledaju tekst bez uvida u sadržaj, ali da je njihovo poimanje strukture različito od stvarne strukture. Iz tog razloga, neophodno je češće tokom časa isticati šta je deo analize strukture, a šta ne treba pominjati prilikom analize. Jasno određena pravila bi takođe mogla da pomognu, na primer, da se nakon vođene analize deo vremena provede u tumačenju studentima šta se od njih tražilo i šta nije bilo zahtevano da se prilikom analize pomene.

Još jedna činjenica takođe može da se objasni kulturološkim aspektom. Od učenika u osnovnoj i srednjoj školi se neretko traži da reprodukuju teorijsko znanje koje dobiju na času, tako da se dešava da se na pitanje odgovori teorijskim odgovorom, a tek onda odgovorom vezanim za konkretnu situaciju. „Kao mesto kulturne reprodukcije sa izuzetno širokom poveljom, školovanje je tipično teorijsko, koncentrišući znanje u generalizovanje" (Cope and Kalantzis 1993: 8). Ista stvar desila se na kursu engleskog jezika struke iako od studenata nisu zahtevane teorijske interpretacije. Tokom pisanja preliminarnog testa, studenti su analizirali tekst koji se nalazi ispred njih. Međutim, nakon učenja o teorijskim postavkama žanra, 38% studenata je u svoju analizu ubacilo i teorijske osnove delova teksta i njihovu namenu, pa su tek nakon toga ukazali na konkretan deo. Ovo je posledica reprodukcije naučenog koja se traži od studenata tokom njihovog obrazovanja, iako nije deo zadatka koji treba da urade. Međutim, kada im je objašnjeno da to ne treba da čine, studenti su to prihvatili, tako da u završnom delu nema teorijskih postavki. Ovo je, takođe, činjenica na koju bi trebalo da se obrati pažnja prilikom primene metode žanrovskih instrukcija u nastavi.

Zaključak

Metoda žanrovskih instrukcija predstavlja inovativnu tehniku u nastavi jezika struke koja može umnogome da pomogne studentima da savladaju žanrove koji su u upotrebi u diskursnoj zajednici kojoj teže da pripadnu. U nastavi jezika struke na tercijarnom nivou, opšti strani jezik se predaje sve manje, a pažnja se sve više usmerava ka stranom jeziku struke. Učenje sadržaja i tema, gde se prvenstvo daje učenju vokabulara jezika struke, jeste uobičajen pristup koji je pokazao dobre rezultate u nastavi, i svakako treba da nastavi da se primenjuje. Međutim, u situacijama kada postoji više kurseva stranog jezika koji se nude studentima, raznolikost u vidu podučavanja metodom žanrovskih instrukcija je svakako pristup koji bi trebalo prihvatiti i primeniti.

Kao što se pokazalo, ova metoda nudi drugačiji pogled na tekst i pruža studentima mogućnost da sagledaju formu umesto sadržaja. Na taj način studenti se upoznaju sa žanrovima i osobinama žanra, što će im biti od koristi kada budu morali sami da čitaju ili da pišu određene žanrove. Takođe, studenti se podučavaju da u tekstu postoji još nešto važno osim sadržaja, što je od posebne važnosti kada se zna da se na formi insistira u okviru akademskog pisanja i bavljenja strukom.

Eksperimentalno istraživanje primene metode žanrovskih instrukcija u nastavi pokazalo je da studenti prihvataju ovaj inovativni pristup i drugačiji način pogleda na tekst. Primeri pisanih formi koji ih okružuju ukazuju im na važnost ovog metoda i naučenog gradiva. Međutim, u okviru kursa primećeno je da studenti teško prihvataju neke osobine žanra zbog prethodno naučenih drugačijih principa. Preporuka prilikom primene ovog metoda u nastavi jeste da nastavnici redovno u toku kursa obraćaju pažnju na (ne)usvojeno gradivo kako bi mogli da reaguju ukoliko prethodno stečeno znanje nadvlada nove informacije i nov način posmatranja teksta. Takođe, preporuka nastavnicima bi bila da se ovakav kurs, ukoliko je to moguće, održava na višim godinama studija jer bi tada moglo da se uključi više žanrova u analizu. I naravno, ukoliko je dozvoljeno nastavnim planom i programom, studenti bi trebalo da vežbaju da pišu jedan žanr i tako praktično primene stečeno znanje, jer se konvencije pisanja usvajaju vremenom i vežbom.

Metoda žanrovskih instrukcija predstavlja izazov za nastavnika i traži njegovo vreme, ali studentima nudi jedan potpuno novi pristup i znanje koje može da bude od neprocenjive koristi prilikom čitanja i pisanja žanrova određene diskursne zajednice.

LITERATURA

Bhatia, V. K. (1997). The power and politics of genre. *World Englishes*, *16*(3), 359–371.

Bhatia, V. K. (2002). Applied genre analysis: a multi-perspective model. *Ibérica*, *4*, 3–19.

Bhatia, V. K. (2008). Genre analysis, ESP and professional practice. *English for Specific Purposes*, *27*, 161–174.

Bogdanović, V. (2011). Književni i stručni tekstovi – uticaj žanra na nastavu jezika struke. *Jezik struke – izazovi i perspektive*. A. Ignjačević, D. Đorović, N. Janković, M. Belanov (ur.). Zbornik radova. Beograd: Društvo za strane jezike i književnosti Srbije, 425–433.

Bogdanović, V. (2014). *Analiza udžbenika engleskog jezika tehničkih struka: književni, opšti i stručni tekstovi*. (Neobjavljena doktorska disertacija).Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Bogdanović, V. (2014). Metoda žanrovske pedagogije: karakteristike i mogućnosti. *Nastava i vaspitanje*, *63*(4), 747–756.

Bruce, I. (2008). *Academic writing and genre: A systematic analysis*. London: Continuum.

Cope, B., & Kalantzis, M. (Eds.) (1993). *The powers of literacy: A genre approach to teaching writing*. London: Falmer Press.

Gardiner, J. (2010). Student perceptions of the writing skill transfer from genre-based direct entry programs to university courses. Preuzeto 04.08.2011. sa: http://sydney.edu.au/cet/docs/research/Studentperceptionsofthewritingskilltransferfromgenre-baseddirectentryprogramstouniversitycourses.pdf

Hasan, R. (1996). *Ways of saying, ways of meaning. Selected Papers of Ruquaiya Hasan*. (Uredili C. Cloran, D. Butt & G. Williams). London, New York: Cassell.

Hyland, K. (2003). Genre-based pedagogies: A social response to process. *Journal of Second Language Writing, 12*, 17–29.

Hyland, K. (2004). *Genre and second language writing*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Kaur, S., & Chun, P. S. (2005). Towards a process-genre based approach in the teaching of writing for business English. *ESP World, Online Journal for Teachers*. Preuzeto 01.08.2014. sa: http://www.esp-world.info/articles_11/Sarjit-poon2.htm

Marković, V. (2008[2]). *English in civil engineering*. Novi Sad: FTN Izdavaštvo.

Matsuo, C., & Bevan, G. (2002). Two approaches to genre-based writing instruction: A comparative study. *Japan Association for Language Teaching National Conference*, Japan. Preuzeto 05.08.2014. sa: http://www.adm.fukuoka-u.ac.jp/fu844/home2/Ronso/Jinbun/L38-1/L3801_0155.pdf

Mirović, I. i Bogdanović, V. (2013). Kulturološke razlike u akademskom pisanju na srpskom i engleskom jeziku. *IV međunarodni naučni skup Multikulturalnost i savremeno društvo*. Milan Živković (ur.). Zbornik radova 3. Novi Sad: Visoka škola za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, 236–247.

Osman, H. (2004). *Genre-based Instructions for ESP*. Preuzeto 25.07.2014. sa: http://www.melta.org.my/ET/2004/2004-13.pdf

Qi, L., & Rui-ying, Y. (2004). The effects of genre-based instruction on EFL readers. *HKBU Papers in Applied Language Studies*, *8.* Preuzeto 05.08.2014. sa: http://lc.hkbu.edu.hk/book/pdf/v08_04.pdf

Swales, J. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Swales, J. M. (2004). *Research genres. Explorations and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Swami, J. A. (2008). Sensitizing ESL learners to genre. *TESL-EJ* (Teaching English as a Second or Foreign Language – The Electronic Journal) *12*(3). Preuzeto 02.08.2014. sa: http://www.tesl-ej.org/wordpress/issues/volume12/ej47/ej47a9/

Душанка Мирић[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 37.048.4:811.161.1-057.87

ИНДИВИДУАЛНЕ КУЛТУРНЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ ПРИ ИЗБОРУ СТУДИЈА СЛАВИСТИКЕ[2]

In this paper, we present findings based on the research of motivation for the choice of the Russian language and literature as the major field of studies at the university level. The research was conducted in 2013/2014 academic year among 113 students of Universities of Novi Sad and Belgrade. We analyse the influence of cultural elements, understood as a matter of cultural identity, and students' individual interest in arts and literature as the main factors in choosing this particular field.

Key words: Russian culture, cultural identity, Slavic studies in Serbia.

УВОД

Универзитетске филолошке студије по традицији подразумијевају и студије страних језика и књижевности, које се у курикулумима по правилу исказују као одређени језик и књижевност створена на њему, мада су то заправо елементи стране културе. Тако је у савременој настави страних филологија присутније гледање на културу као на један од чинилаца у процесу обучавања језику и књижевности, него као на интегративни фактор и подлогу на којој се даљња знања развијају. Ипак, ма колико да су елементи стране културе фрагментарно исказани у курикулумима, студије страних филологија представљају увођење у универзум друге културе, што, у крајњој линији, води стварању бикултурне личности. Тај задатак није једноставан, пошто на њега утиче низ фактора колико објективних, на које се може утицати, толико и субјективних, личних, често и непрепознатих у наставном процесу, а онда и неискоришћених у правој мјери. Са временом задатак усвајања културе и стварања бикултурног професионалца постаје све сложенији за поједине стране филологије с обзиром на положај датог језика у школском систему, усмјереност наставе на стицање вјештина и реалну изложеност ученичке и студентске популације масовним културним и субкултурним утицајима, у знатној мјери једностраним.

---

1 miricdus@yahoo.com

2 Рад је написан у оквиру пројекта Језици и културе у времену и простору, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 178002).

Ове околности нужно корелирају са нивоом опште културе који чини одскочну даску за универзитетску наставу хуманиора, не само за стране филологије. Са друге стране, корелирају и са личним нивоом опште културе студената, који може бити и специфичан и натпросјечан у односу на дату генерацију.

Студије славистике, у нашој средини представљене првенствено русистиком, такође подразумијевају висок степен познавања стране културе и стварање бикултурне личности и имају у овом процесу сличне полазне позиције као друге стране филологије. Фактор генетске блискости руског и српског језика при томе не игра велику улогу, утичући прије свега на усвајање језичких знања и вјештина, док познавање културе тог језика најчешће остаје далеко испод потребног нивоа. Емпиријска запажања у вези са овим проблемом потврђују и подаци забиљежени у оквиру истраживања мотивације за студије русистике започетог током 2013/14. академске године (Мирић, Алексић, Миљаковић, Радевић 2014).

Наиме, том приликом прикупљен је и материјал који између осталог показује постојање интересовања за поједине сфере руске културе код студената русистике, као и ширину тих интересовања. У цјелини, анализа тог материјала биће представљена посебном публикацијом, док ћемо у овом случају усмјерити пажњу на запажене индивидуалне културне преференције студената, које могу бити релевантне за стварање компетентног стручњака – русисте, а у спрези са мотивом за стицање професије могу утицати на избор датог студијског профила. Индивидуална интересовања за руску културу, иако статистички маргинална, одабрана су пошто привлаче пажњу својом специфичношћу и указују на потребу да буду препозната и адекватно подстакнута у наставном процесу.

Узорак и ток истраживања

Материјал за анализу прикупљен је током академске године 2013/14, анонимним анкетирањем студената 1. и 2. године студијског програма *Руски језик и књижевност* на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду и студената 1. године истог профила на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Укупно је анкетирано 113 студената, а за овај рад су релевантни подаци о завршеној школи и евентуалним претходним студијама, о мотивима за избор студијског профила, при чему је од значаја то што је испитаницима дата могућност да посебно наведу свој индивидуални, специфични мотив, затим подаци о времену првог контакта са руским језиком и првом, мотивационо важном, контакту са руском културом. Поред тога, приликом анкетирања од испитаника се тражило да дају информације

о елементима културе, академске и популарне, који би морали бити саставни дио њиховог претходног образовања и опште обавијештености, а односили су се на књижевност, музику, филм, позориште и сликарство.

За разлику од претходног рада (Мирић и др. 2014), када се анализи нису могли подвргнути сви упитници због вишеструког рангирања мотива, овдје се посматрају подаци из свих 113 упитника, пошто као циљ постављамо квалитативну, а не квантитативну анализу.

Резултати анализе

Прикупљени материјал показује да обавијештеност о руској култури није уједначена, пошто се на оба факултета на студијски профил, поред студената који су руски језик учили од основне школе, уписују и студенти који језик почињу да уче тек на том нивоу школовања. Према подацима анкете, таквих је око 38% међу испитаницима. Са друге стране, претходно образовање уписаних студената такође је различито и креће се од гимназије (филолошке, опште, друштвено-језичког смера и природно-математичког), преко школа економског профила, медицинске, до музичке и техничке школе. У оваквим околностима, пажњу посебно привлаче индивидуални одговори који показују не само детаљније познавање културних вриједности, него и интересовање за поједине области и ближи однос према руској култури. При томе наше полазно схватање културе није ограничено на академску, већ подразумијева и фолклор и популарну културу. Укупно узевши, у односу према руској култури, сагледаном кроз индивидуалне преференције, могу се издвојити најмање два аспекта:

а) аспекат културног идентитета;

б) аспекат личног додира са неким видом културе.

Аспекат културног идентитета

Културни идентитет није занемарљиво обиљежје индивидуе, без обзира на то колико га је она свјесна или свјесно поступа у складу с њиме, односно испољава га као сопствену преференцију. У нашем истраживању однос према културном идентитету код испитаника манифестовао се на два начина: са једне стране, то је однос према руском језику као матерњем, а у складу с тиме и према руској култури, а са друге као однос према блиској словенској култури. Чињеница да је 10% анкетираних навело да се руски језик говори у породици, показује да међу студентима има билингвалних говорних представника, или бар представника

субординарног билингвизма, стеченог ван система школовања. Ова околност се манифестује и као индивидуални мотив за упис на студије русистике формулисани као одговор „*жеља за бољим знањем матерњег језика*“. Ако се у овом случају ради о културном идентитету стеченом у породици, у другим случајевима среће се страни културни идентитет као прихваћени или одабрани, нпр. „*не желим да заборавим језик*“ (претходно похађање руске школе), „*испуњава ме све што је руско, желела бих да живим тамо*“, „*жеља да сазнам што више о култури*“. Може се претпоставити да у овим и сличним случајевима (нпр. „*зато што је то оно што сам хтела*“), постоји изражен афективни однос према култури руског језика, који може бити протумачен као релевантан интринзички мотив (Rheinberg 2004) за избор студија.

Закључци о оријентацији на блиски културни идентитет заснивају се и на подацима о учесталости избора мотива *руски народ нам је близак по језику /вери / историји*, који је у анкети био понуђен као један од могућих. За прилично велики број испитаника он се показао као значајан – око 38%, док се тек код 2% јавља као најважнији интринзички мотив, што дозвољава да се сматра за преференцијално културно опредјељење. Подаци показују да се овдје претежно ради о одговорима испитаника који су руски језик почели да уче приликом школовања, а као примјер индивидуалног усмјерења од стране породице можемо навести одговор на питање о првом сусрету са занимљивошћу везаном за руску културу: „*приватни часови у дјетињству*“.

Аспекат личног додира са културом

Лични афинитет према неком виду руске културе јавља се и као мотив за избор студијског профила, али је у правом смислу ријечи индивидуалан. То показују одговори као што су „*због руског филма*“, „*руска књижевност 20.в*“. (као омиљени предмет, иако се на почетним годинама студија још не предаје).

Прикупљени подаци о изворима интересовања за руску културу показују да су извори вишеструки, а као могући избор били су понуђени *породица, уџбеник руског језика, уџбеник историје, књиге, бављење уметношћу, ваннаставне активности у школи, бављење спортом/ праћење спорта,новине /телевизија, филм /серија / позориште*, *интернет*. За ову прилику потребно је нагласити да се први занимљив сусрет са руском културом настао у породици у много више случајева односи на породицу у којој се језик не говори (22,12% укупног узорка), него на билингвалне породице (9,73%). Чак је забиљежен и податак да је први контакт са језиком

остварен у породици, али да први упечатљив додир са културом није (2 одговора). О значају утицаја породице за каснија културна интересовања говоре одговори који се такође односе на први сусрет са руском културом: „*у породици, представили су ми родитељи*“, „*слушајући руске песме у породици*“, „*слушајући руску музику*“. Ипак породица обично није и једини извор културног интересовања, већ се комбинује са другим изворима као што су боравак у Русији, књиге, уџбеници руског језика и историје, ваннаставне активности, праћење спортских и културних догађаја, бављење умјетношћу. Индивидуални одговори који показују интересовања за руску културу шире од опште информисаности, везани су у првом реду за академску умјетност. Они се тичу праћења појединих врста умјетности (филм, музика, балет, сликарство, позориште, телевизијско драмско стваралаштво) или бављења њима. Представљени су појединачним изборима (укупно учешће 5,30%), као што су „*интерес за европску позоришну културу*“, „*праћење уметности опере*“, „*бављење балетом*“, „*праћење музике*“, али и „*бављење музиком*“, „*бављење сликарством / ликовном уметношћу*“, „*филм /позориште*“. Овакви извори занимања за културу су најчешће комбиновани са стицањем сазнања из књига, али књижевно стваралаштво као извор интересантних сазнања о руској култури не може се сматрати индивидуалним, пошто га у одговорима наводи 26,54% испитаника. Ипак, овакве комбинације извора су конзистентне и указују на бољу обавијештеност, а тиме и потпунију припремљеност за филолошке студије.

Други вид контакта са руском културом представља бављење ваннаставним активностима у школи као обликом културног аматеризма, који је више резултат подударања наставничког активизма и ученичких склоности, него самосталног избора. Неки вид релативно индивидуалног додира овог типа са руском културом наводи 20,35% испитаника. Он се манифестује одговором да је први упечатљив додир са руском културом остварен уопштено исказаном активношћу као што је „*руска секција*“, или нешто конкретнијом попут „*припремање приредби и размена ученика*“, „*руски хор*“, „*фолклор*“, „*путовала сам у Русију да играм*“. Одговори не дају могућност да се прецизно утврди са каквим се све елементима културе будући студенти сусрећу, али се може претпоставити већа оријентација на традиционалну културу и музичку умјетност, евентуално на популарну. Без обзира на околност да се вријеме настанка интересовања за руску културу у оваквом случајевима може односити и на основношколски и на средњошколски узраст, оно може бити довољно интензивно да изврши утицај на мотивисаност при избору студија.

Треба рећи да је и рад наставника посебно наведен као значајан за контакт са културом и развој индивидуалних интересовања за њу, мада тек код око 3% испитаника. На наставника као извор сазнања о руској култури указују одговори да су занимљива знања стечена „*од своје наставнице*“, или „*професорица у нижој музичкој школи је била Рускиња*“. У ову групу одговора спада и избор конструкта „*имао сам наставника чији рад ме је инспирисао*“ као интринзичког мотивационог фактора за избор студија.

Закључак

Културне преференције студената почетних година на студијама руског језика и књижевности представљене у анализираном материјалу, које се могу сматрати индивидуалним с обзиром на њихово ниско учешће у укупном узорку, идентификоване су као: (а) лични однос припадности руском културном идентитету, (б) прихватање културног идентитета као блиског и (в) интересовање за поједине гране академске и традиционалне културе. Било да се ради о активном бављењу умјетношћу, њеном праћењу или о културном аматеризму, оно подразумијева и интересовање за одговарајуће области руске умјетности, стварајући основу за студије ширу од општеобразовне. Премда су својствене малом броју студената, овакве културне преференције заслужују пажњу не само као мотивациони фактор при избору студија, него и као могући подстицај успјешном студирању и стварању многоструко компетентног стручњака-русисте. Њихово препознавање и унапређивање захтијевало би више индивидуалног рада и контаката са студентима у оквиру не само наставног процеса, него и ваннаставних активности на универзитетима.

ЛИТЕРАТУРА

Мирић, Душанка, Светлана Алексић, Милорад Миљаковић, Драгана Радевић (2014): Студије русистике као избор професије, *Славистика,* књ.XVIII, Београд, (518 - 527).

Rheinberg, Falko (2004): Motivacija (Prijevod 3. prerađenog i proširenog izdanja), Naklada SLAP, Zagreb.

Ana Elaković Nenadović[1]
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

UDK 378.6.096::811.14'06

ULOGA KLASIČNOG GRČKOG JEZIKA U NASTAVI SAVREMENOG GRČKOG JEZIKA

Modern research processes of linguistic education put more and more accent on interactive aspects of teaching. Therefore, we pay special attention to the possibilities of applying some interactive models in teaching Classical Greek. The aim of our study is to explore the importance of learning Classical Greek in the function of overcoming certain grammar rules in the Modern Greek language. The study includes third-year students at the Department of Neohellenic Studies of the Belgrade Faculty of Philology. In our paper, we use the quantitative research method to give some proposals which might be useful for developing a strategy for teaching the Classical Greek language. We also pay special attention to the role of cultural and civilizational background as well as the motivation field of action in educational processes and knowledge acquisition.

Key words: Classical Greek, Modern Greek language, historical and cultural context, quantitative method, interactive teaching, extrinsic motivation.

Osnovna intencija našeg rada je proučavanje uloge i značaja nastave klasičnog grčkog jezika u funkciji usvajanja određenih gramatičkih i sintaksičkih formi u savremenom grčkom jeziku. Budući da naši studenti često imaju poteškoće u savladavanju gradiva iz ovog jezika, naša studija će predstavljati pokušaj iznalaženja određenih metodičkih rešenja u cilju prevazilaženja pomenutih poteškoća.[2] Ovim se otvara i uvek aktuelno pitanje o svrsi učenja klasičnih jezika i njihovoj ulozi u celokupnom procesu edukacije.[3] Kompleksnost našeg istraživanja se ogleda i u činjenici, što klasične jezike često posmatramo kao zasebnu grupu jezika, tzv. „mrtvih jezika", pa samim tim se pogrešno smatra da i pedagogija klasičnih jezika mora koristiti potpuno druge metode u odnosu na metode izvođenja na-

1 aelakovic@yahoo.com

2 Naše istraživanje je obuhvatilo studente treće godine studija na Katedri za neohelenske studije Filološkog fakulteta u Beogradu.

3 U naučnim krugovima danas su sve češće diskusije o tome, u kojoj meri je sve manja zastupljenost klasičnih jezika u osnovnoj i srednjoškolskoj nastavi, doprinela lošim rezultatima u maternjem jeziku, pre svega na engleskom i grčkom govornom području. Mnogi su mišljenja da je ovakva tendencija, na primer, u Velikoj Britaniji dovela do sve lošijeg poznavanja morfosintaksičkih kategorija u engleskom jeziku (Hendricks 1992).

stave savremenih jezika. Stoga se javlja neophodnost definisanja uloge klasičnih jezika u okviru teorije i prakse učenja i nastave stranih jezika, budući da ova problematika još uvek nije dovoljno zastupljena u pedagoškoj i didaktičkoj literaturi. Imajući u vidu da aktuelne tendencije u procesu jezičke edukacije, sve više naglašavaju potrebu za sprovođenjem interaktivnog modela u nastavi savremenih jezika, istražili smo do koje mere je taj vid edukacije ostvarljiv, kada je u pitanju nastava klasičnih jezika. Tim povodom, osvrnućemo se na funkciju i značaj prisustva civilizacijske i kulturološke pozadine u ostvarenju ovih ciljeva, kao i na mogućnost savladavanja ovih jezika „u jednom prirodnom, komunikacijskom kontekstu" (Masciantonio 1988: 54). Kao jedan od osnovnih preduslova, bar, kad je u pitanju usvajanje gradiva iz klasičnog grčkoj jezika, predstavlja iznalaženje određenih motivacionih strategija, budući da je mišljenje većine onih koji učestvuju u obrazovanju „da je motivisanje učenika jedan od ključnih zadataka poučavanja" (Vulfolk, Hjuz i Volkap 2014: 321).

Dakle, naša studija bi se bazirala na nekoliko pretpostavki: a) uloga i mesto klasičnih jezika, u ovom slučaju klasičnog grčkog jezika, u savremenoj teoriji i praksi nastave stranih jezika; b) iznalaženje mogućnosti primene interaktivnog pristupa u nastavi klasičnog grčkog jezika; c) usklađivanje plana i programa iz klasičnog sa planom i programom savremenog grčkog jezika; d) inkorporiranje kulturološkog i istorijskog konteksta unutar nastavnog procesa, i e) motivacioni faktor koji, po našem mišljenju, predstavlja noseći element u sprovođenju datih rešenja vezanih za našu problematiku.

U svetlu iznalaženja mogućnosti primene nekih od postojećih hipoteza o učenju i usvajanju stranih jezika u domenu nastave klasičnih jezika, ovom prilikom pominjemo rad Rudolpha Masciantonia *Stephen Krashen and the Classical Languages*[4]. U ovom radu autor sumira glavne karakteristike Krashenove teorije o učenju i usvajanju jezika i njene primene u pedagogiji klasičnih jezika danas. Navodeći i kratko analizirajući pet glavnih Krashenovih hipoteza: hipotezu usvajanja i učenja jezika, hipotezu prirodnog redosleda, hipotezu nadzora (monitora), hipotezu jezičkog priliva (inputa), kao i hipotezu afektivnog filtra[5], Masciantonio pokušava da iz Krashenovog učenja izvuče najbitnije teze o mogućnostima integrisanja klasične nastave u okvire pomenutih hipoteza o učenju i usvajanju stranih jezika.

4 Masciantonio, R. (1988). Stephen Krashen and the Classical Languages. *The Classical Journal*, pp. 53-56.

5 Cf. Krashen, S. (1981). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon.

Polazeći od Krashenove hipoteze usvajanja (*acquistion*) i učenja (*learning*) jezika, Masciantonio navodi stav Krashena i Terrella[6], kako je u srednjem veku i renesansi upotreba latinskog u svakodnevnoj komunikaciji proizvela kompetenciju u latinskom jeziku, dok danas u nastavi ovog jezika još uvek dominira gramatičko-prevodilačka metoda. I dalje postoji tendencija da profesori posmatraju klasične jezike kao nešto što se treba naučiti, npr. „deklinacije treba memorisati, vokabular savladati, pravila primeniti" (Masciantonio 1988: 54). Sve to, po njemu, ukazuje na postojanje tendencije kod onih koji predaju ove jezike, da ih na neki način posmatraju kao nešto drugo (ovde on koristi termin „drugost") u odnosu na moderne, tzv. „žive jezike". Isti autor navodi da su određene „tehnike usvajanja", poput upotrebe govornog grčkog ili latinskog jezika, od strane većeg broja nastavnika u potpunosti zanemarene.[7] Po njemu, one bi u znatnoj meri doprinele da se ovi jezici savladaju u jednom prirodnom, komunikacijskom kontekstu.

Sledeći hipoteze o prirodnom poretku i nadzoru (monitoru), naše je mišljenje da one nisu od presudnog značaja za definisanje nastave klasičnih jezika unutar savremenih glotodidaktičkih teorija, budući da nastava ovih jezika obično ne podrazumeva posebne zahteve za usmenom ili pisanom produkcijom. Što se tiče hipoteze prirodnog redosleda, i dalje su mišljenja teoretičara nastave, kada je u pitanju usvajanje određenih gramatičkih struktura, oprečne. Masciantonio navodi primer netradicionalnog poretka predstavljanja određenih oblika u latinskom jeziku, pa predlaže, na primer, da se prvo uče treća lica singulara svih konjugacija, pa tek onda prvo i drugo lice, dok se nominativ, akuzativ i ablativ uče prvi kroz sve deklinacije. Po njemu, ovu bi Krashenovu hipotezu trebalo ipak uzeti u razmatranje (Masciantonio 1988: 54).

Kada govorimo o hipotezi o afektivnom filtru, po Masciantoniu, ona bi zasigurno mogla da ima primenu na klasične jezike. Krashenovo mišljenje je da, uspeh u procesu usvajanja L2 umnogome zavisi od trenutnog psihološkog stanja onog koji usvaja jezik (Krashen 1981: 31). Afektivne filtre, ovaj autor svrstava u tri glavne kategorije: motivacija, samopouzdanje i anksioznost, navodeći, pritom, da se ovi faktori „odnose izričito na proces usvajanja ali ne i učenja jezika" (Krashen 1981: 31). Masciantonio, s druge strane, iznosi stav da su dobri učitelji jezika (od Kvintilijana pa nadalje) već dugo uvereni

6 Cf.. Krashen, S.D., Terrell, T.D. (1983). *The natural approach: Language acquisition in the classroom*. London: Prentice Hall Europe.

7 Isti autor navodi neke od savremenijih pristupa u nastavi latinskog jezika (kao npr. *Cambridge Latin Course, Artes Latinae, Living Latin, Ecce Romani*), za koje smatra da cene važnost usvajanja latinskog jezika na jedan savremeniji način, koji je, po njemu, mnogo svrsishodniji od načina koje nudi gramatičko-prevodilačka metoda.

u važnost motivacije, samopouzdanja i okoline koja podstiče znatiželju, dok „oni koji zagovaraju upotrebu klasičnih jezika kao 'mentalne discipline' u velikoj meri ignorišu ovakvu hipotezu" (Masciantonio 1988: 55). Mnogi su mišljenja da, ukoliko se proces usvajanja odvija u nepovoljnim okolnostima, afektivni faktori onda „mogu stvoriti nepremostivu prepreku za odvijanje ovog procesa, ili značajno umanjiti njegove rezultate" (Durbaba 2011: 114). Budući da klasični grčki jezik nije u samom centru interesovanja studenata neohelenistike, upravo je ekstrinzička motivacija jedan od presudnih momenata u iznalaženju mehanizama koji su važni za uspešno savladavanje ove, prilično složene, jezičke materije. Imajući u vidu Krashenove hipoteze učenja, ovo je jedna od njegovih hipotezi čiji bi značaj, kada je nastava klasičnog grčkog jezika u pitanju, trebalo posebno razmotriti.

Da se kratko osvrnemo na nastavu klasičnog i savremenog grčkog jezika na Katedri za neohelenske studije Filološkog fakulteta u Beogradu. U sklopu nastave iz *Klasičnog grčkog jezika 1 i 2*, obrađuje se normativna gramatika, pre svega, elementi fonetike (glasovni sistem i određene glasovne promene bitne za shvatanje građenja pojedinih flektivnih oblika), morfologija (promenljive vrste reči: imenice i pridevi prve, druge i treće deklinacije i glagoli - tematska konjugacija: prezent, imperfekat, futur, aorist i perfekat), potom nepromenljive reči, kao i elementi sintakse padeža i rečenice. Na časovima vežbi radi se prevođenje rečenica sa klasičnog na srpski jezik. Rečenice prate određenu gramatičku jedinicu obrađenu na časovima predavanja.

Na trećoj godini studenti se u okviru kursa iz *Klasičnog grčkog jezika 3 i 4,* detaljnije upoznavaju sa verbalnom kategorijom (tematska i atematska konjugacija), kao i sa sintaksom imena i rečenice. Cilj ovog kursa je da studenti pokažu svoje kognitivne sposobnosti u vidu uočavanja korelacije između gramatičkih oblika i značenja pojedinih reči u klasičnom i savremenom grčkom jeziku. Ovo im istovremeno omogućava lakše praćenje kursa iz *Istorije grčkog jezika 1-4*, budući da su „tamo gde je objašnjenje jezičkih fenomena zahtevalo da oni budu osvetljeni i sa dijahronijskog stanovišta, u predavanja uključivani i izvesni elementi istorijske gramatike" (Jovanović 2012: 381). Na časovima vežbi prevode se izvorni tekstovi pojedinih antičkih autora, čime se dublje zalazi u samu strukturu jezika. Analizom pojedinih sintaksičkih konstrukcija, uz pomoć kontrastivnog metoda, studenti prave korelaciju sa savremenim grčkim jezikom. Ovo je ujedno i najbolji način za motivaciju studenata, ali i za proveru njihove jezičke kompetencije na savremenom jeziku, kao i kognitivnih sposobnosti proizašlih iz višeg stepena pomenute kompetencije.

Kada je u pitanju nastava iz modernog grčkog jezika, ona predstavlja kombinaciju naučno-stručnih (*Grčki jezik 1-8*) i stručno-aplikativnih predmeta (*Savremeni grčki jezik*

G 1-8, Praktikum iz neohelenistike 1-4). Na časovima jezika težište se stavlja na razvijanje znanja iz fonetike, morfologije i sintakse modernog grčkog jezika. Budući da je mali broj studenata koji dolaze na fakultet sa određenim nivoom predznanja iz savremenog grčkog, na početnom nivou nastava se izvodi u vidu naizmenične upotrebe grčkog i srpskog jezika. Na višim godinama studija, nastava se u potpunosti odvija na grčkom jeziku. Kada je reč o nastavi jezika na svim godinama, grčki jezik se sagledava kao „osnovni medij za usvajanje i savlađivanje svih jezičkih kompetencija na sva četiri nivoa (recepcija, produkcija, interakcija, medijacija), kroz posebne ranije navedene četiri grupe predmeta“ (Stojičić: 2011).

Kada je u pitanju klasični grčki jezik, naša je intencija da se u nekoj bližoj budućnosti, bar na trećoj godini studija, nastava na ovom predmetu odvija isključivo na savremenom grčkom jeziku, kao ciljnom. Time bi se omogućilo lakše sprovođenje kontrastivnog metoda unutar nastavnog procesa, pre svega, „u funkciji konfrontacije sa istim, sličnim ili različitim oblicima normativne gramatike u srpskom, klasičnom i savremenom grčkom jeziku“ (Stojičić 2011: 483, 484). Iskustvo na ovom predmetu pokazalo je da je ovakav pristup usvajanja gradiva jedan od nosećih elemenata kada je u pitanju razvijanje intrinzične motivacije kod studenata prilikom usvajanja gradiva ovog predmeta. Ovo bi pogotovo bilo korisno u domenu sintakse i leksike, tačnije na terenu pisane kompetencije, koja se, poznato je, sporije razvija od usmene. Ovde, pre svega, moramo imati u vidu da grčki jezik primenjuje etimološki pravopis tj. forme koje su direktno nasleđene iz klasičnog grčkog jezika (pr. problem u pravilnoj grafiji glasova „i“ ili „e“). Usavršavanje pisane kompetencije podrazumeva čitanje zahtevnijih tekstova i pisanje sastava na zadatu temu. Prevođenjem antičkih grčkih tekstova, studenti dobijaju mnogo bolji uvid u strukturu grčke rečenice, sintaksu pojedinih oblika, kao i u značenje pojedinih termina, što im omogućava preciznije prevođenje određenih izraza, pogotovo na polju stručne terminologije.[8]

Od devedesetih godina prošlog veka, u stručnim krugovima se sve češće govori o tzv. „integrisanom učenju sadržaja predmeta i jezika”. U Evropi je ovakav vid učenja poznat kao CLIL, koji je Evropska komisija odobrila 1995. godine, kao deo politike EU o multilingvizmu (Brewster 2004: 26). Navedena mogućnost da se pojedini predmeti predaju na stranom jeziku, u ovom slučaju klasični grčki na savremenom grčkom jeziku, ide u prilog teoriji da učenje činjenica bez konteksta koji je mnogo širi od samog predmeta izučavanja, ne doprinosi uspešnom postizanju cilja u procesu edukacije. S druge strane, „učenje

8 U nastavi su se pokazali kao veoma korisni grčki udžbenici klasičnog grčkog jezika (npr. Σαρρής Μ. (2011). Συστηματική Θεματογραφία της Αρχαίας Ελληνικής Πεζογαφίας. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.), u kojima se pored nekog klasičnog teksta, nalazi i odgovarajući prevod na novogrčkom, kao i sva potrebna objašnjenja u pogledu morfologije i sintakse.

jezika u kontekstu predstavlja kombinaciju dvojezične nastave i predmetnog učenja, čime se istovremeno podučava jezik u školske svrhe i unapređuju kognitivne sposobnosti" (Brewster 2004: 26-28). Teoretičari pamćenja navode da čovek razmišlja u strukturama i kontekstima, istovremeno upotrebljavajući određena pravila. Učenje činjenica napamet, čemu su često skloni i naši studenti, stručnjaci smatraju najproblematičnijom metodom učenja. Ovakav pristup učenju ne omogućava visok stepen tzv. „umrežavanja znanja" koji je veoma bitan na kasnijim nivoima obrazovanja, gde se od studenata očekuju mnogo zahtevnije kognitivne sposobnosti (Nicoletti e Rumiati 2006: 92-94).

Kako Smit i Patterson navode, iznoseći rezultate jednog istraživanja, „kognitivno nezahtevan rad, poput prepisivanja ili ponavljanja, naročito onda kada ne postoji propratni kontekst, ne podstiče učenje jezika. Smatra se da „aktivnim uključivanjem studenata u intelektualno zahtevan rad, nastavnik stvara potrebu za usvajanjem određenog jezika" (Smith i Patterson 1998: 1). Stoga, naučeno gradivo gubi svoju praktičnu primenu, pa samim tim i svoju svrhu. Dakle, da bi proces savladavanja gradiva bio u potpunosti ispunjen, potrebno je uzeti u razmatranje sve tri grupe psihičkih funkcija: kognitivne (pamćenje, opažanje, mišljenje, inteligencija), konativne (nagoni, osećanja, volja) i energijske (svest, pažnja). Učesnici u kreiranju procesa edukacije i dalje vode veliku polemiku zasnovanu na svojim, uvek aktuelnim, fundamentalnim istraživanjima u pogledu iznalaženja novih, uspešnijih strategija učenja, podučavanja i ispitivanja. Ovome ide u prilog i aktuelnost jedne mlade naučne discipline, neurodidaktike, koja u centar svojih istraživanja postavlja saznanja iz oblasti neurobiologije koja bi trebalo da značajno doprinesu iznalaženju odgovora na sva sporna didaktička pitanja.

Kao veoma bitan, ako ne i presudan faktor u nastavnom procesu, navodi se motivacija. Motivacijski procesi predstavljaju složen sklop u koji su uključeni svi učesnici nastavnog procesa, pre svega, nastavnici, studenti, kao i gradivo koje se prezentuje. Često se navode sledeći faktori koji predstavljaju važan izvor motivacije u nastavi: psihofizička struktura studenta i učenika, karakteristike nastavnika, karakteristike nastavnog sadržaja (kurikulum), nastavna tehnologija i socio-kulturni uslovi i okruženje. Pojedinačna analiza svakog od navedenih motivacijskih faktora, znatno će doprineti iznalaženju odgovarajućih strategija u procesu edukacije. Budući da se radi o predmetu koji u praksi nije u središtu interesovanja naših studenata, potrebno je iznalaziti sve moguće mehanizme koji su odgovorni za stvaranje tzv. ekstrinzične motivacije. Stoga bi od presudnog značaja bilo stvaranje jedne vrste kreativne nastave koja uključuje, prevashodno, umešnost profesora da na jedan, studentima prijemčiv i interesantan način, izloži zadato gradivo.

Ovom prilikom ćemo prezentovati našu anketu koju smo sproveli na trećoj godini studija u okviru predmeta *Klasični grčki jezik 3 i 4*. Anketa je obuhvatila 26 ispitanika. Studenti su mogli da zaokruže jedan ili dva, od četiri ponuđena odgovora. Potvrdne odgovore dali smo u tabelama.

Tabela 1.

Šta Vas motiviše da učite klasični grčki jezik?	**Potvrdni odgovori**
Prepoznavanje starogrčkog nasleđa u savremenom grčkom jeziku.	34,61 %
Bolje razumevanje značenja pojedinih reči u savremenom grčkom jeziku.	23,07%
Bolje sagledavanje fonetskih i morfoloških promena u savremenom grčkom jeziku.	65,38%
Položen ispit iz *Klasičnog grčkog jezika* 3 i 4.	49,63%

Iz tabele koja je prezentovana, može se uočiti da studenti uviđaju jasnu potrebu pravljenja korelacije između klasičnog i savremenog grčkog jezika i da im to služi kao osnovni motivacioni faktor u pogledu uspešnog savladavanja gradiva iz klasičnog grčkog. Akcenat je stavljen, pre svega, na uočavanje sličnosti i razlika u pogledu određenih fonetskih i morfoloških jezičkih formi, budući da je opšti utisak studenata da im klasični grčki jezik pomaže u boljem razumevanju pojedinih delova normativne gramatike savremenog grčkog jezika, koju su uglavnom savladali učenjem napamet i bez temeljnog razumevanja.[9] Drugi po važnosti motivacioni faktor, predstavlja položen ispit, što opravdava naše mišljenje da ovaj predmet nije u središtu njihovih interesovanja. Takođe, kao jedan od bitnih motivacionih faktora studenti navode poznavanje određenih termina i kulturoloških fenomena antike, kao i pravljenje korelacije u pogledu starogrčke i novogrčke leksike, pogotovo u domenu književnog i novinarskog stila pisanja u savremenom grčkom.

9 Dugogodišnja praksa je pokazala da studenti, osim u savremenom grčkom, bolje shvataju određene gramatičke i sintaksičke forme i u svom maternjem, srpskom jeziku.

Tabela 2.

U kojim segmentima učenja klasičnog grčkog jezika pronalazite korelaciju sa savremenim grčkim jezikom?	**Potvrdni odgovori**
poreklo, tj. etimologija grčkih reči	34,61%
bolje razumevanje određenih morfoloških kategorija i leksičkih formi	57,69%
bolje shvatanje funkcije padeža u savremenom grčkom jeziku	15,38%
ne pronalazim korelaciju između klasičnog i savremenog grčkog jezika	30.76%

Iz priložene tabele možemo zaključiti da najveći stepen korelacije studenti vide u pogledu određenih morfoloških kategorija, pre svega glagolskih oblika.[10] Na drugo mesto stavljaju važnost porekla, tj. etimologije pojedinih grčkih reči, tim pre, što pravljenje korelacije u pogledu starogrčke i novogrčke leksike doprinosi, kako smo već prethodno naveli, boljem razumevanju književnog i novinarskog stila pisanja u savremenom grčkom jeziku.

Na treće mesto studenti stavljaju shvatanje funkcije padeža u savremenom grčkom jeziku, pogotovo u pogledu pojave sinkretizma padeža.[11] Jedan deo ispitanika negira korelaciju sa klasičnim grčkim jezikom. Štaviše, oni smatraju da ih pravljenje pomenute korelacije veoma zbunjuje, kao npr. pojedine razlike u fonetici i morfologiji, gde su studenti već naviknuti na određene simplifikovane gramatičke fenomene, pa ih nastava klasičnog grčkog vraća na njihovo kompleksnije poreklo (na primer, pravila akcentovanja reči, tj. pomeranja akcenta, bilo u nominalnoj, bilo u verbalnoj kategoriji, diftonzi, glagolski nastavci i sl.) Veliki problem predstavlja i prelazak sa vitacističkog na betacistički izgovor, budući da studenti počinju sa nastavom klasičnog grčkog jezika tek na drugoj godini studija, u momentu kad su već uveliko savladali vitacistički izgovor.[12] Takođe, studenti

10 Studenti tako navode korisnost klasičnog grčkog jezika u savladavanju silabičkog i temporalnog augmenta, koji se na časovima klasičnog grčkog obrađuju u sklopu predavanja o imperfektu.

11 U klasičnom grčkom jeziku postojalo je pet padeža (nominativ, genitiv, dativ, akuzativ i vokativ), dok je u novogrčkom jeziku došlo do sinkretizma padeža i genitiv je preuzeo funkciju dativa, tj. funkciju indirektnog objekta, tako da novogrčki padežni sistem danas broji samo četiri padeža (nominativ, genitiv, akuzativ i vokativ).

12 Ovaj problem se u praksi, uglavnom, prevazilazi tako što, se studentima u nastavi klasičnog jezika dozvoljava primena oba izgovora.

nailaze na poteškoće u pogledu reči koje imaju isti oblik i u klasičnom i u savremenom jeziku, ali različito značenje (najčešće greške se javljaju u adekvatnom prevođenju pojedinih veznika ili npr. kod prevođenja postpoz. partikule δέ „a, i, naime“, koju studenti obično prevode kao negaciju, jer ih asocira na novogrčko δε(ν) „ne“.

Bez obzira na gore pomenute negativne efekte pravljenja korelacije između klasičnog i savremenog grčkog jezika, naša anketa pokazuje, da ovaj način izvođenja nastave klasičnog umnogome efektniji i svrsihodniji za naše studente, pre svega, za njihovo shvatanje fundamentalnih jezičkih procesa koji se odvijaju u savremenom jeziku, što im omogućava da imaju bolji uvid u nauku o jeziku.

Tabela 3.

Koje su vaše sugestije u vezi sa poboljšanjem kvaliteta nastave *Klasičnog grčkog jezika* 3 i 4?	**Potvrdni odgovori**
da se posebna pažnja posveti tehnici prevođenja tekstova sa klasičnog na srpski ili savremeni grčki jezik	57,69%
dodatni sadržaji u vidu prezentacija vezanih za književnost i kulturnu istoriju Grčke	19,23%
praviti korelaciju sa savremenim grčkim jezikom u domenu savladavanja osnovnih gramatičkih kategorija i sintaksičkih formi	53,84%
korelacija sa nastavnim planom i programom na savremenom grčkom jeziku	30,76%
uočavanje sličnosti i razlika u pogledu prevođenja pojedinih termina na srpski i savremeni grčki jezik	15,38%

Navedena anketa nas navodi na stav, da je za studente od primarnog značaja savladavanje tehnike prevođenja klasičnih tekstova, pre svega na srpski, ali i na savremeni grčki jezik, i to uz pomoć kontrastivne metode. Najveći problem u izvođenju nastave iz klasičnog grčkog jezika predstavljaju, upravo, prevodi originalnih tekstova antičkih autora. Stoga je osnovna sugestija samih studenata, da se na času pređe određena gramatička partija i da se na sledećem času ona obradi u vidu nekog interesantnog teksta vezanog npr. za neke istorijske događaje ili obradu grčkih mitova. Ovo nas upućuje na stanovište

da je, kad je u pitanju nastava klasičnih jezika, gramatičko-prevodna metoda još uvek dominantna bar na prvom stupnju savladavanja ovog jezika. Budući da naš kurikulum ne podrazumeva pisanu i usmenu produkciju na ovom jeziku, komunikativni momenat je od manjeg značaja u sprovođenju strategije u nastavi ovih jezika.[13] Interaktivnost nastave se može postići i putem različitih prezentacija koje će pratiti zadato gradivo, sa što više primera i vežbanja. Takođe, nezaobilazni element, makar i u funkciji postizanja ektrinzične motivacije, su prezentacije i video materijal koji se odnose na kulturnoistorijsku pozadinu datih tekstova, ali i obrade mitova koje su najčešće predmet interesovanja naših studenata kada je kulturološki aspekt nastave u pitanju.

Dakle, kao preporuku u daljnjem uspešnom razvijanju strategije podučavanja klasičnog jezika, u ovom slučaju grčkog, možemo izvući sledeće zaključke, odnosno sugestije:

- korelacija sa jezičkim fenomenima u savremenom grčkom jeziku (fonetika, morfosintaksa, sintaksa, semantika);
- postupnost u savladavanju određenog gradiva;
- korelacija sa planom i programom na savremenom grčkom jeziku;
- uvođenje studenata u tehniku prevođenja sa klasičnog grčkog na srpski i savremeni grčki jezik;
- upotreba kontrastivne metode u funkciji adekvatnog prevođenja pojedinih termina sa klasičnog grčkog na srpski i savremeni grčki jezik;
- prevođenje tekstova vezanih za neke istorijske događaje ili npr. obrade mitova, uz analizu njihovog kulturnoistorijskog konteksta;
- prezentacije u vidu kulturoloških sadržaja uz korišćenje audiovizuelnih sredstava.

Analiza gore navedene ankete, omogućava nam jasan uvid u neophodnost jednog kreativnog i multudiscilinarnog pristupa u izvođenju nastave klasičnih jezika, i to u strogoj korelaciji sa jezičkim fenomenima savremenog grčkog jezika (Georgakopolou i Silk 2009: 202). Istraživanja ove vrste su nam od velike pomoći u sagledavanju realne situacije na terenu, kao i u pravljenju adekvatne strategije u nastavi klasičnog grčkog jezika. Definisanje uloge klasičnih jezika u okviru teorije i prakse učenja i nastave stranih jezika ima dvostruku važnost. Primena novih tendencija u okviru glotodidaktičkih istraživanja, doprineće u značajnoj meri da klasični jezici dobiju na svojoj aktuelnosti i interaktivnosti, dok će sa druge strane, njihovo prisustvo u sistemu edukacije predstavljati vrednu osnovu i potporu

13 Komunikativna metoda bi se mogla delom sprovesti na prvoj godini učenja u vidu elementarne komunikacije na klasičnom grčkom jeziku.

u savladavanju određenih gramatičkih elemenata i leksičkih nedoumica u savremenim jezicima.

LITERATURA

Brewster, J. (2004). Contet-based language teaching: a way to keep students motivated and challenged? In: *IATEFL SIG Newsletter*, 26-28.

Durbaba, O. (2011). *Teorija i praksa učenja i nastave stranih jezika.* Beograd: Zavod za udžbenike.

Georgakopolou, A., Silk, M. (2009). *Standard Languages and Language Standards: Greek, Past and Present.* London: Centre for Hellenic Studies, King's College London.

Hendricks, Rh. (1992). *Latin Made Simple*. New York: Doubleday.

Jovanović, M. (2012). Klasični grčki jezik u savremenoj visokoškolskoj nastavi. U: *Approaches and Methods in Second and Foreign Language Teaching*. Sarajevo: IBU Publications, pp. 379-388.

Krashen, S. (1981). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon.

Krashen, S.D., Terrell, T.D. (1983). *The natural approach: Language acquisition in the classroom*. London: Prentice Hall Europe.

Masciantonio, R. (1988). Stephen Krashen and the Classical Language. *The Classical Journal*, 53-56.

Nicoletti, R., Rumiati, R. (2006). *I processi cognitivi.* Bologna: Il Mulino.

Smith, J., Patterson, F. (1998). *Positively bilingual: classroom strategies to promote the achievement of bilingual learners.* Nottingham: Nottingham Education Authority.

Stojičić, V. (2011*).* Strategija primene Zajedničkog evropskog referentnog okvira u nastavi jezika na univerzitetskom nivou,Godina II, knjiga 1. Kragujevac: *FILUM*, 479-486.

Σαρρής Μ. (2011). Συστηματική Θεματογραφία της Αρχαίας Ελληνικής Πεζογαφίας. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Vulfolk, A., Hjuz, M., Volkap, V. (2014). *Psihologija u obrazovanju II*. Beograd: Clio.

II

ISTORIJA KULTURE

Dragica Koljanin[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 930.85(497.11)"1941/1944"

DUNAVSKO NARODNO POZORIŠTE U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941–1944[2]

The paper describes the operation of one of the most important theaters in Nazi-occupied Serbia during World War II. Despite numerous obstacles: insurgent fights, great scarcity, guided economy, and a large number of refugees, it turned out that there was relatively rich cultural life in which theaters played an important role. The research has shown that, at the time, the theater as a first-class cultural institution had a special place in the organization of social life on the whole territory of Serbia. Based on the research of archival and contemporary periodicals, there have been reviewed the activities of the Danube National Theatre, which grew into the National Theatre of the Danube Banovina in Novi Sad. It managed to continue operating despite heavy losses in the June explosion in Smederevo 1941. In early 1942, the theater was settled in Pančevo, where it became one of the three state theaters. As such, it intensely operated until the liberation. The paper analyzes the composition of the ensemble, the repertoire and, in particular, the attendance to the plays.

Key words: World War II, Serbia, culture, Danube National Theatre.

U kulturnoj i prosvetnoj politici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije ključna pitanja bila su kako prevazići kulturnu zaostalost, prosvetnu zapuštenost i neravnomernost, što je bio rezultat različitih kulturnih tradicija i istorijskog nasleđa. Zajednička država je nastojala da raskine sa zatečenim stanjem i inercijom koja se snažno osetila u kulturnoj i prosvetnoj politici. Kada je reč o pozorištima u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, postojala su nacionalna, banovinska, gradska, povlašćena putujuća i putujuća pozorišta. Banovinska pozorišta su osnivana posle proglašenja Kraljevine Jugoslavije i njene administrativne podele na banovine 1929. godine. Uglavnom su to bila stalna pozorišta sa povoljnim uslovima za rad.

Narodno pozorište Dunavske banovine (NPDB)[3] formirano je 25. aprila 1936. Nešto kasnije će imenu pozorišta biti dodato ime kneza-namesnika Pavla. Pravilnikom Pozorišta,

---

1 dragica.koljanin@gmail.com

2 Rad je nastao u okviru projekta Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije (broj 177002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

3 U publikaciji *Smotra javnih pitanja*, objavljenoj u Novom Sadu 1938, opisan je proces nastanka

odobrenim od Ministarstva unutrašnjih poslova (Jovanović 1996: 38), bilo je određeno da stalna sedišta Pozorišta budu u Novom Sadu, Kragujevcu i Subotici[4], tako da je njegov osnovni profil bio putujuće pozorište. Ovim gradovima će Dopunama Pravilnika uskoro biti pridružen Petrovgrad, a u praksi i Sombor.

Upravu pozorišta je postavljao ban, a dužnosti i ovlešćenja upravnika bili su veliki. Za upravnika je postavljen dr Marko Maletin, inspektor Ministarstva prosvete, koji je dodeljen na rad prosvetnom odeljenju Banske uprave. Ključne ličnosti ovog pozorišta bili su dramaturg Žarko Vasiljević, književnik, kao i scenograf i tehnički šef Milenko Šerban, akademski slikar. Ovom rukovodećem jezgru treba dodati i dva izvanredna reditelja, Tomislava Tanhofera i Aleksandra Vereščagina, kao umetničke rukovodioce dve dramske trupe, Centrale i Sekcije, koja je nastala 1937. fuzijom Srpskog narodnog pozorišta i Narodnog pozorišta Dunavske banovine. Od tada je Srpsko narodno pozorište nastavilo rad pod imenom Sekcije NPDB. Svi oni će voditi NPDB do kraja njegovog postojanja. Najviše njihovom zaslugom Pozorište je dostiglo zavidni profesionalni nivo, čime je steklo istaknuto mesto u jugoslovenskoj pozorišnoj zajednici. Iako je osnovna intencija ovog pozorišta bila negovanje domaće drame, strani dramski tekstovi su preovladavali u njegovom repertoaru.

Već na početku rada pozorišta postavilo se pitanje odgovarajuće dvorane. Dilema je rešena prihvatanjem ponude iz Petrovgrada, koji je time postao jedno od stalnih sedišta Pozorišta. Novosadski list *Dan* gotovo iz broja u broj pratio je rađanje novog pozorišta, kao i njegov dalji rad[5]. U jednom od članaka naglašeno je da su snage ovog pozorišta prvoklasne, da je „repertoar potpuno nov" i da je razumljivo veliko interesovanje publike za gostovanje.

---

i osnivanja Banovinskog pozorišta. Ključna ličnost bio je Stevan Ćirić, koji je početkom 1935, kao ministar prosvete u vladi Bogoljuba Jeftića, prihvatio predlog dr Branislava Vojinovića, upravnika beogradskog Narodnog pozorišta, da se osnuje pozorište Dunavske banovine. Detaljan referat o osnivanju Pozorišta izradio je šef Umetničkog odeljenja Ministarstva prosvete Veljko Petrović. U proleće 1936. ban Dunavske banovine Svetislav Paunović osnovao je Narodno pozorište Dunavske banovine.

4 Pravilnikom je utvrđeno da pozorište treba da „deluje kulturnom propagandom na podizanju interesa za pozorišnu umetnost".

5 List je u brojevima 112–117 od maja 1936. pisao o osnivanju pozorišta, njegovom upravniku Marku Maletinu, sastavu ansambla, repertoaru, ali i pitanju stalne pozorišne zgrade. Kasnije će list *Dan* redovno objavljivati priloge o predstavama koje je uglavnom pisao pozorišni kritičar Luka Dotlić.

Bez obzira na objektivne teškoće i unutrašnje trzavice, NPDB je sve vreme svoga postojanja veoma uspešno delovalo kao model putujućeg pozorišta. Uprava Pozorišta i umetnički saradnici, gotovo bez izuzetka, svojim životom i radom do rata, tokom nemačke okupacije i posle oslobođenja, potvrđivali su svoje visoke moralne i umetničke kvalitete.

Tokom Drugog svetskog rata i nemačke okupacije, NPDB je dobilo novo ime, Dunavsko narodno pozorište, sa sedištem u Pančevu, i pod tim je imenom delovalo do oslobođenja. Delovanje Pozorišta u periodu okupacije predmet je analize u našem radu.

Svoju poslednju premijeru, dramu *U agoniji* Miroslava Krleže, NPDB je izvelo u Novom Sadu 20. marta 1941. Poslednje gostovanje NPDB i njegove Sekcije bilo je u Požarevcu, gde je 25. marta 1941. odigran *Đido* Janka Veselinovića. Mobilizacionim pozivima vojno sposobnim članovima Sekcije i ratnim dejstvima onemogućen je dalji rad pozorišta.

U kratkotrajnom Apriliskom ratu 1941, tokom agresije osovinskih zemalja Jugoslovenska vojska je poražena, posle čega je sledila okupacija i, protivno međunarodnom pravu, uništenje jugoslovenske države. Delovi njene teritorije su anektirani od susednih država ili su bili pod okupacionom upravom. Od središnjeg dela zemlje stvorena je marionetska fašistička Nezavisna Država Hrvatska (NDH). U različitom političkom statusu delovi Jugoslavije su uključeni u „novi poredak" pod dominacijom nacističke Nemačke. To je bio totalitarni društveni poredak zasnovan na rasističkim principima biološke hijerarhije naroda (Ristović 1992: passim.). „Novi poredak" doneo je potpunu negaciju liberalnih načela na kojima je počivala Kraljevina Jugoslavija, a najveća žrtva bio je srpski narod. Sve novouspostavljene vlasti bile su zasnovane na ekstremnom nacionalizmu i/ili fašističkim principima organizacije društva i činile su sve da unište jugoslovensku ideju.

Na teritoriji Srbije uspostavljeno je čak pet okupacionih režima. Jugoistočna Srbija sa Pirotom, Vranjem i istočnim Kosovom pripojena je Bugarskoj, najveći deo Kosova i Metohije pripojen je italijanskom protektoratu Albaniji. U centralnom delu Srbije uspostavljena je nemačka okupaciona vlast, a pod njenom upravom bili su i severni deo Kosova sa rudnikom Trepča i Banat, u kojem je svu vlast imala nemačka nacionalna manjina. Srbija je bila jedina od jugoslovenskih zemalja pod direktnom nemačkom vojnom upravom, izuzev dela Slovenije koji je bio priključen Velikoj Nemačkoj i koji je bio predviđen za germanizaciju.

Prostor Srbije obuhvatao je oko 51.100 kvadratnih kilometara, gde je živelo oko 3,8 miliona stanovnika, od toga oko 89,24% Srba (Petranović 1992: 111). U Srbiji je uveden vojni okupacioni režim, a njeni privredni, delom i ljudski potencijali stavljeni su u službu nemačkog ratnog napora. Nametnuto joj je plaćanje ogromne kontribucije za izdržavanje

okupacionih vojnih snaga, a kasnije i plaćanje velike ratne štete nemačkoj nacionalnoj manjini. Principi društvenog i privrednog organizovanja u Srbiji bili su u skladu sa potrebama nemačkog okupatora i njegovim pogledom na svet (Petranović 1992: 136).

Izuzev nemačkog okupatora, svi drugi okupatori na prostoru Srbije imali su kao glavni cilj da teritorije koje su im dodeljene u potpunosti dobiju njihov nacionalni lik. Stoga su ubrzo posle završetka Aprilskog rata uvedene raznovrsne represivne mere prema Srbima, od masovnog proterivanja i ubijanja, pljačke imovine, do zatiranja kulturnog i nacionalnog identiteta. Odnarođavanje i prisilno integrisanje u nacionalni korpus okupacionih zemalja sprovođeno je različitim metodama, uglavnom uz primenu najgrublje sile i masovnog terora.

Nemačko okupaciono područje u Srbiji tretirano je kao srpsko područje. Iako pod nemačkom okupacijom, to je bila teritorija na kojoj su delimično obnovljeni elementi srpske državnosti, mada njen položaj do kraja okupacije nije konačno definisan. Pod nemačkom upravom i nadzorom Srbija je imala sopstvenu administraciju, sudove i organe prinude (policiju i žandarmeriju), obnovljen je privredni, verski, donekle i javni život. Na drugim okupacionim područjima Srbi su bili izloženi masovnom progonu i uništavanju i jedino utočište mogli su da dobiju na nemačkom okupacionom području u Srbiji. U njoj je zbrinuto nekoliko stotina hiljada srpskih izbeglica sa ostalih područja podeljene zemlje, najvećim delom iz ustaške hrvatske države (Milošević: 1981).

Jedna od poluga za sprovođenje okupacione politike u domenu stvaranja ideoloških pretpostavki za novo društveno organizovanje bila je kultura. Odmah posle okupacije, naredbom glavnokomandujućeg nemačke vojske za zauzetu jugoslovensku teritoriju aprila 1941, što se faktički odnosilo na nemačku okupacionu teritoriju u Srbiji, navedeno je i sledeće: „Državne i opštinske vlasti, policija i škole imaju dalje da rade. One služe time vlastitom narodu. Njeni upravnici odgovorni su za lojalno ponašanje prema okupacionim vlastima. Lica koja rade u javnoj službi primaju svoje prinadležnosti nadalje kao i do sada.”[6]

Na čelu vojnookupacione uprave bio je nemački general koji je imao ne samo izvršnu, nego i zakonodavnu vlast (putem naredbi).[7] Uvedena je potpuna kontrola informacija,

6 Bekanntmachung fuer das besetzte jugoslawische Gebiet / Објава за заузету југословенску територију, *Verordnungsblatt fuer besetzte jugoslawische Gebiet / Службени лист за заузету југословенску територију,* No.1 im Fielde, 1941, 2–4.

7 „Саопштење о издатим правним прописима од немачких војних заповедника”, *Verordnungsblatt fuer besetzte jugoslawische Gebiet / Службени лист за заузету југословенску територију,* No.2, 12–13.

javnog i kulturnog života. Krajem maja 1941. doneti su rasistički antisemitski propisi, kojima je kodifikovan niz dotadašnjih diskriminatornih antijevrejskih mera. Posle izbijanja masovnog ustanka u leto 1941, usledilo je potpuno uništenje jevrejskog naroda u Srbiji (Manoschek 1993; Božović 2004).

Okupaciona uprava se sastojala od dva osnovna dela: vojnog i upravnog. Preko upravnog aparata, na čelu sa šefom Upravnog štaba dr Haraldom Turnerom, vršena je kontrola svih organa vlasti koji su obnovljeni pod okupacijom. On je faktički bio neka vrsta civilnog guvernera Srbije. U njegovom štabu postojalo je 14 grupa (odseka), zaduženih za pojedine oblasti društvenog života. Odgovorni činovnik svake grupe bilo je zadužen za nadzor nad odgovarajućim ministarstvom, a ministarstva su za svaki svoj korak ili propis morala da imaju saglasnost Upravnog štaba. Peta grupa u Upravnom štabu bila je zadužena za pitanja prosvete, kulture i socijalnog staranja (Kreso 1979: 76).[8] Glavna delatnost Turnerovog štaba bila je uperena protiv komunizma i njegovih pristalica. Na toj osnovi, kao i u skladu sa sopstvenim ideološkim opredeljenjem koje je imalo podršku okupatora, organi srpske kvislinške vlasti sprovodili su svoju politiku.

Jedan od osnovnih oblika okupacione kontrole javnosti bila je cenzura. Ona je regulisana Uredbom koja se odnosi na štampanje spisa i knjiga, koju je vojni zapovednik u Srbiji doneo 16. jula 1941. Uredbom je određeno da sva „nova izdanja knjiga svake vrste (romani, stručni spisi, školske knjige i t.d.) treba pre davanja u štampu predati meni na rešenje, da li za njihovo objavljivanje postoji kulturna ili privredna potreba".[9]

Na teritoriji okupirane Srbije, krajem aprila 1941, formirana je komesarska uprava pod direktnom kontrolom vojnog komandanta u Srbiji Helmuta Ferstera i Haralda Turnera, šefa Upravnog štaba. Na njenom čelu bio je Milan Aćimović, komesar Ministarstva unutrašnjih poslova, predratni kratkotrajni ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Imenovano je deset komesara, uglavnom političara nižeg ranga. O ovom je javnost obaveštena tek 16. maja 1941, u prvom broju lista *Novo Vreme*. Tog dana je Savet komesara doneo i svoj program rada. U ovom dokumentu jasno se vidi da su nemačke okupacione vlasti zadržale zakonske propise Kraljevine Jugoslavije na teritoriji okupirane Srbije. Drugi dokument koji su komesari usvojili bio je *Memorandum o obnovi Srbije i njenog privrednog područja pod nemačkim vojnim zapovedništvom i vrhovnom zaštitom.*

8 Referat dr Haralda Turnera komandantu Jugoistoka generalu Leru, 29. avgusta 1942, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* tom I, knjiga 4, Beograd, Vojnoizdavački institut Jugoslovenske narodne armije, 264–268.

9 *Verordnungsblatt des Militaerbefehlshabers in Serbien / Лист уредаба Војног заповедника у Србији,* br. 15, Београд 18. јули 1941, 134–135.

Kao cilj istaknuta je obnova privrede, ali u funkciji okupatorovih potreba. Posebno je isticana dinamika osposobljavnja i intenziviranja poljoprivrede u svim delovima okupirane Srbije i Banata. Uz političke snage koje su stajale iza Milana Aćimovića, jedan od glavnih oslonaca okupacione politike bio je profašistički Narodni pokret Zbor, Dimitrija Ljotića. Posle razorne eksplozije u Smederevu 5. juna 1941, on je 14. juna iste godine, odlukom Saveta komesara, postavljen za izvanrednog komesara za obnovu Smedereva.

Posle obnove upravnog aparata u Srbiji, teritorija Dunavske banovine većim delom našla se pod nemačkom okupacionom upravom. Deo teritorije Banovine (Bačka i Baranja) dospeo je pod mađarsku upravu, a ostali deo (Srem) uključen je u NDH. Sedište Dunavske banovine iz Novog Sada premešteno je u Smederevo. Iz izveštaja komesarijata za unutrašnje poslove, iz druge polovine maja, 1941. saznajemo da su u tom periodu obnovili rad banovine, srezovi i opštine i da se ostvaruju kontakti sa feldkomandaturama, krajskomandaturama i drugim nemačkim vojno-teritorijalnim organima vlasti koji su bili smešteni u sedištima banovina. U izveštaju se govori o tome da su do tada ustanovljene banovine: u Smederevu za Dunavsku banovinu, u Nišu za Moravsku, a da se radi na uspostavljanju Drinske banovine u Valjevu koja će sredinom juna biti prebačena u Užice. U Smederevu je prvobitno bila locirana feldkomanadatura 610 sa nadležnošću za celu Dunavsku banovinu, ali je ubrzo prebačena u Pančevo.

Neuspeh u sprovođenju okupacione politike i narastanje pokreta otpora, koji se ubrzo pretvorio u oružani ustanak pod kontrolom Komunističke partije Jugoslavije, doveo je do smene Saveta komesara Aćimovića. Krajem avgusta 1941. formirana je Vlada narodnog spasa, na čelu sa generalom Milanom Đ. Nedićem, kome je mandat za sastav vlade dao vojni komandant Srbije general Hajnrih Dankelman.

Privredno iscrpljivanje, izbeglice, masovne odmazde, logori, rasplamsavanje ustanka bili su stvarnost okupirane Srbije tokom 1941. godine. Koliko god bilo teško stanje, život je tekao dalje u pravcu koji je prvenstveno zavisio od ciljeva okupacione uprave, koje je sledila srpska kvislinška uprava. U skladu sa praksom u drugim okupiranim zemljama, opšte ideološke osnove nacizma su, uz odgovarajuća prilagođavanja, primenjivane i u Srbiji. Ovi ciljevi su pre svega ostvarivani propagandnim sredstvima, ali je u tome i kultura dobila važnu ulogu. Srpska državna propaganda je od početka bila pod nemačkom kontrolom preko Odeljenja za propagandu Jugoistok, pri Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije. Vodeći srpski propagandista bio je Đorđe Perić, načelnik Odeljenja za državnu propagandu. Odeljenje je bilo pri Predsedništvu Ministarskog saveta i imalo je nekoliko odseka, među njima i Pozorišni.

Nemačka propaganda u Srbiji, za njom i srpska dirigovana propaganda, teško stanje u kojem su se Srbi našli objašnjavale su velikim zabludama i pogrešnim političkim odlukama koje su donosile njihove vođe. Objašnjavalo se da je najfatalnije bilo odricanje od sopstvenog nacionalnog bića i prihvatanje zapadnih liberalnih uticaja, što je dovelo do stvaranja Jugoslavije u kojoj se Srbija utopila. Nemački narod je prikazivan kao plemeniti prijatelj Srba, dok je vojni puč 27. marta 1941. ocenjen kao delo avanturista i neprijatelja srpskog naroda, u kojem su se udružili „jevrejstvo, masonstvo i komunizam". U propagandi se insistiralo na snazi vojne moći i vrednosti nemačkog naroda, uzdizano je stvaranje „nove Srbije", plediralo se za „narodnu revoluciju" i izlazak srpskog naroda iz bespuća u koje ga je doveo poguban uticaj zapadnog liberalizma i sovjetskog boljševizma, iza kojih stoji „Svetski Jevrejin" (Koljanin 2003: 94). Jedan od glavnih propagandnih ciljeva bio je stvaranje predstave o viteškom nemačkom narodu, koji je i pored svih uvreda sa srpske strane, dao priliku Srbima i Srbiji da nađu svoje mesto u „novom poretku". Osnovna propagandna poruka bila je – Nemačka nije želela rat protiv Srbije i ne gleda u srpskom narodu svog neprijatelja (Nikolić 1997: 118).

Okupacioni faktori su radili na oživljavanju kulturnog života, pri čemu je pozorište dobilo posebno važnu ulogu. Prema jednoj nedavnoj oceni u istorigrafiji, pozorište je trebalo da postane „najefikasniji instrument kulturnog napretka" (Majdanac 2011: 29). Već 20. maja 1941. donesena je Uredba o vođenju pozorišta, koju je potpisao vojni zapovednik Srbije. Dozvola za rad pozorišta vremenski je ograničena i u svakom momentu mogla je biti opozvana. Do 16. avgusta 1941. pozorišta u okupiranoj Srbiji bila su pod posebnim odeljenjem Ministarstva prosvete. Tada su odlukom Saveta komesara prešla u nadležnost Propagandnog odeljenja Predsedništva Ministarskog saveta, direktno potčinjenog nemačkoj propagandnoj ustanovi Jugoistok. Kasnije je za tu ustanovu korišćen naziv Pozorišni odsek Državne propagande Predsedništva Ministarskog saveta.

Među ostalim pozorištima, svoj rad je obnovilo i Narodno pozorište Dunavske banovine. Za novo sedište Pozorišta određeno je Smederevo, novi administrativni centrar Dunavske banovine. Tu su se već početkom juna 1941. okupili njegovi članovi na čelu sa upravnikom Markom Maletinom. On je sve vreme rata bio na čelu Pozorišta i zaslužan je za njegovo očuvanje i uspešan rad (Jovanović 1996: 437). Veliki udar na pozorišni ansambl bila je katastrofalna eksplozija skladišta municije u Smederevskoj tvrđavi 5. juna 1941. Tada je, zajedno sa hiljadama građana, stradalo i sedamnaestoro glumaca NPDB. Spisak stradalih glumaca *Novo Vreme* objavilo je tek 23. aprila 1942, u članku *Pozorište koje sa uspehom gostuje u Banatu.* Tu je navedeno da je poginulo 8 glumaca iz Sekcije: Radenko Almažanović, Zlata Čokanović, Milutin Tomić, Ksenija Babić, Zlata Andrić,

Nina Simić, Vladeta Todorović i Mihailo Jovanović. Iz Centrale sa sedištem u Smederevu poginulo je devetoro glumaca: Desa Petković, Stefanija Barbije, Momir Andrić, Nikola Stojanović,Vitomir Kačanik, Slavko Aleksandrović, Mile Gajčin, Bogoljub Varađanin i Bane Stanojević. Sa teškim povredama preživeli su glumci Svetislav Savić i Radivoj Gojkić. Inače, u članku je vrlo afirmativno predstavljen rad Pozorišta, čije je sedište u to vreme bilo u Pančevu (Čolović 1995: 32).[10]

Iako je smederevska tragedija bila težak udarac za Pozorište,[11] njegova uprava je posredstvom Udruženja glumaca obezbedila nove članove i popunila svoj desetkovani ansambl. Udruženje glumaca započelo je svoju aktivnost jula 1941, a u njemu je od ukupno 350 članova bilo čak 130 glumaca izbeglica iz drugih krajeva Jugoslavije. To je omogućilo da već tokom juna 1941. Pozorište započne rad u Požarevcu. Predstave su priređivane u dvorani Doma trgovačke omladine. Prema plakatu sačuvanom u Muzeju pozorišne umetnosti Srbije, u Požarevcu je 28. septembra 1941. davana predstava *Voda sa planine*, u režiji Jovana Jeremića. Scenograf je bio Milenko Šerban, a glavne uloge tumačili su Siniša Ravasi, Ljubiša Iličić, Jovan Jeremić, Radivoje Gojkić i Tomanija Jeremić.

Krajem decembra 1941. došlo je do nove administrativne podele Srbije; ukinute su banovine i uspostavljeno je 14 okruga, među kojima je bio i Banatski. NPDB se iz Smedereva preselilo u Kovin, a 1. februara 1942. u Pančevo, gde je ostalo do kraja okupacije. Uskoro je došlo i do promene naziva Pozorišta, tako da je Uredbom o oblasnim narodnim pozorištima, od 9. jula 1942, NPDB preimenovano u Dunavsko narodno pozorište (DNP). Određeno je da sedište Pozorišta bude u Požarevcu, ali je faktički ono bilo u Pančevu.[12]

Dunavsko narodno pozorište uživalo je stalnu godišnju subvenciju države, koja je utvrđivana budžetom Ministarstva finansija. Prema Pravilniku o radu oblasnih pozorišta, donetom 15. septembra 1942, za radne oblasti Dunavskog narodnog pozorišta određeni su sledeći gradovi: Požarevac, Smederevo, Smederevska Palanka, Veliko Gradište, Mladenovac, Aranđelovac, Loznica, Šabac, Petrovgrad, Jaša Tomić, Novi Bečej, Melenci, Velika

10 Identifikaciju poginulih glumaca izvršio je 8. juna 1941. Luka Dotlić, koji je dobro poznavao članove Pozorišta. Pokazalo se da su poginuli glumci uglavnom bili mladi ljudi: Stefanija Barbije (18), Vladeta Todorović (21), Desa Petković- Stojanović (21), Bogoljub Varađan (23), Zlata Andrić (25), Mile Gajčin (26), Bane Stojanović, Ksenija Babić, Mihailo Stojanović (21), Bogoljub Varađan (23), Zlata Andrić (25), Mile Gajčin (26), Bane Stojanović, Ksenija Babić, Mihailo Jovanović (27), Zlata Čokanović, Slavko Aleksandrović (31), Nina Simić (33), Milutin Tomić, Nikola Stojanović (38), Momir Andrić (40),Vitomir Kačanik (49) i, najstariji, Radenko Almažanović (52).

11 *Novo Vreme,* 23. IV 1942.

12 *Službene novine,* br.80, 6. oktobar 1942.

Kikinda i Nova Kanjiža.[13] Međutim, pokazalo se da je ovo pozorište izvodilo predstave samo u Banatu.

Odmah po dolasku u Pančevo, 5. februara 1942, Pozorište je izvelo prvu predstavu, *Moji đetići.*[14] U početku, predstave su davane u Vajfertovoj pivari, a od 1. aprila iste godine u dvorani Svetosavskog doma. Za nešto više od dva meseca NPDP je izvelo 35 predstava, od toga 14 premijera. Do novembra iste godine broj izvedenih predstava narastao je na čak 137.[15] Izvođeni su uglavnom komadi domaćih pisaca, među njima Sterijini *Laža i paralaža* i *Pokondirena tikva,* Glišićevi *Podvala* i *Dva cvancika,* Veselinovićevi *Đido* i *Kumova kletva.* Među najizvođenijim komadima bili su Nušićevi *Svet*, *Beograd nekad i sad* i *Uježđ.* Od stranih komada izvođeni su Sofoklova *Antigona,* Molijerov *Uobraženi bolesnik,* Šilerov *Spletke i ljubav,* Goldonijev *Sluga dva gospodara.*[16] Pozorište je gostovalo po svim većim mestima u Banatu. Najveći uspeh postiglo je komadom *Kumova kletva.* O uspehu ovog komada pisalo je *Novo Vreme* u članku *Izvrsna premijera u Pančevu.*[17]

U 1943. godini repertoar DNP bio je manje raznovrstan nego prethodne godine. Bilo je malo premijera i veliki broj repriza.[18] Igrane su uglavnom sledeće predstave: Sterjin *Kir Janja,* Trifkovićevi *Čestitam* i *Izbiračica,* Sremčevi komadi *Zona Zamfirova* i *Ivkova slava,* Nušićev *Put oko sveta,* komad iz narodnog života *Ugašeno ognjište* Pecije Petrovića Mlađeg. Od komada stranih pisaca igrani su: *Riđokosa* Lukačija, *Zvonar Bogorodičine crkve* Birh-Pfajferove, *Stari Hajdelberg* V. Majer-Ferstera (Majdanac 2011: 224). Iste godine je osnovan i pozorišni orkestar, na čijem čelu je bio Velimir Putnik. Naslovi ovih komada upućuju na to da se, osim na srpsku, računalo i na nemačku publiku, koja je bila brojna u Banatu.

O uspehu DNP govore i statistički podaci. U Pančevu je po popisu avgusta 1942. živelo 22.000 stanovnika. U pozorišnoj sezoni 1942/1943. predstave ovog pozorišta gledalo je 68.756 gledalaca, u proseku 332 gledaoca po predstavi. To govori da je sala Svetosavskog doma u kojoj su igrane predstave bila gotovo uvek puna gledalaca, jer je ona imala 350 sedišta.[19] Ipak, uslovi rada DNP bili su vremenom sve teži. Okupacioni režim je bio sve oštriji, što se videlo i u pojačanoj kontroli pozorišnog života. Uredbom od 1. jula 1943,

13 *Službene novine,* br. 81, 9. oktobar 1942.
14 Muzej pozorišne umetnosti Srbije (MPUS), zbirka plakata.
15 *Novo Vreme,* 17. novembar 1942.
16 MPUS, zbirka plakata.
17 *Novo Vreme,* 14. avgust 1942.
18 *Novo Vreme* 30. jul 1943.
19 *Novo Vreme,* 5. avgust 1943.

sve bitne odluke o radu i repertoaru pozorišta izuzete su iz nadležnosti srpskih organa i preuzete su od nemačkih propagandnih ustanova. Ipak, Pozorišni odsek Državne propagande i dalje je delovao, a početkom 1944. još više je pooštrio uredbe koje se odnose na rad pozorišta (Đorđević 2008: 42).

Ansambl DNP je 1943. pojačan nekolicinom beogradskih glumaca. Članovi ansambla su postali: Pera Milosavljević, dotadašnji član Centrale za humor, Brane Cvetkovića, Dušan Stojović, Svetislav Savić i Slavko Simić.[20] Na sceni DNP tokom 1944. gostovali su i glumci Narodnog pozorišta iz Beograda Milivoje Živanović i Irena Jovanović. Sa svoje strane, neki istaknuti članovi DNP gostovali su u Beogradu. Reditelj Aleksandar Vereščagin u Narodnom pozorištu postavio je Euripidovu *Ifigeniju na Tauridi.*[21]

U poslednjoj godini rada u vreme okupacije, repertoar DNP ponovo je postao nešto raznovrsniji. Osim dramskih tekstova i komedija, izvođene su i predstave sa pevanjem i jedna opereta (*Mamzel Nituš* Meleka i Mijoa). Od komada domaćih pisaca, kao i ranije, izvođeni su *Koštana, Đido, Zona Zamfirova,* zatim četiri prerade Nikole Đurkovića *Seoski lola, Pijanica, Dva oca, Dva narednika.* Igrani su i Nušićev *Običan čovek,* Lazarevićev komad *Na bunaru.* Brojni su i dalje bili komadi stranih autora: *Lepa pustolovina* De Flera, De Kavajea i E. Reja, *Čast* Sudermana, *Gospodar kovnica* Ž. Onea, *Verenica* A. Dime Oca, *Ljubavna pisma* Feliksa Likendorfa i *Merkade* Balzaka (Majdanac 2011: 225). Na sceni DNP veliki uspeh postigla je melodrama *Luda Velinka* Dušana Životića.[22]

U sedištu DNP u Pančevu 30.septembra 1944, uoči borbi za oslobođenje Srbije, odigrana je poslednja predstava ovog pozorišta pod okupacijom, Nušićeva komedija *Nekad i sad* (Volk 1990: 240).

Tokom nemačke okuopacije Srbije, rad Narodnog pozorišta Dunavske banovine, odnosno Dunavskog narodnog pozorišta svedoči o uspešnom prilagođavanju jednog velikog pozorišta vanrednim okolnostima, koje su dobile privid „normalnih". Veliki udarac koje je Pozorište pretrpelo u eksploziji u Smederevu 5. juna 1941, pretio je da prekine njegov rad, ali Pozorište je uspelo da obnovi svoj ansambl i nastavi sa radom. I pored namene koju su pozorišta dobila u sprovođenju okupacione kulturne politike i njenih ideoloških načela, velika posećenost predstava DNP, kao i ostalih pozorišta, pokazuje da su ona uspešno zadovoljavala kulturne potrebe najširih slojeva društva. DNP je i u takvim uslovima negovalo visoke estetske i umetničke kriterijume, tako da se bez većih teškoća posle oslo-

20 *Novo Vreme,*22. avgust 1943; *Obnova,* 18. novembar 1943.

21 Arhiv Srbije, fond Narodno pozorište, 1088/44, 1679/44, 1853/44.

22 *Novo Vreme,* 20. februar 1944.

bođenja transformisalo u Vojvođansko narodno pozorište (1944–1951), odnosno Srpsko narodno pozorište.

IZVORI

Arhiv Srbije, fond Narodno pozorište

Muzej pozorišne umetnosti Srbije (MPUS), zbirka plakata.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. (1957), tom I, knjiga 4, Beograd: Vojnoizdavački institut Jugoslovenske narodne armije.

Bekanntmachung fuer das besetzte jugoslawische Gebiet/Објава за заузету југословенску територију.

Novo Vreme, Beograd (1941-1944)

Obnova, Beograd (1943).

Službene novine, Beograd (1941-1943)

Verordnungsblatt fuer besetzte jugoslawische Gebiet/Службени лист за заузету југословенску територију, Београд (1941).

Verordnungsblatt des Militaerbefehlshabers in Serbien/Лист уредаба Војног заповедника у Србији, Београд (1941).

LITERATURA

Божовић,Б. (2004).*Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944.*Београд:Srpska školska knjiga.

Čolović M. (ur.) (1995). *Dan nezaborava. Eksplozija municije u Smederevu 5.juna 1941*. Smederevo: Narodni muzej.

Ђорђевић, Б. (2008). *Српска култура под окупацијом.* Београд: Службени гласник.

Јовановић,З.Т. (1996). *Народно позориште Дунавске бановине (1936-1941).*Београд-Нови Сад:Музеј позоришне уметности,Матица српска.

Кољанин, М.(2003).Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942. *Историја 20 .века,* 1, 86-94.

Kreso,M.(1979).*Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944,* Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

Мајданац,Б.(2011).*Позориште у окупираној Србији.Позоришна политика у Србији.* Београд:Алтера.

Manoschek, W.(1993). *'Serbien is judenfrei' Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42,* Muenchen:Službeni list SRJ.

Milošević,S.(1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.* Beograd: Institut za savremenu istoriji, Narodna knjiga.

Николић, К.(1997).Немачка ратна пропаганда у Србији 1941-1944. *Југословенски историјски часопис,* 1, 118-119.

Petranović,B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945.* Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar.

Ristović,M. (1992).*Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa.* Beograd:Vojnoizdavački i novinski centar.

Šegvić, Lj.M, Dragović, V. R. (ur.) (1938). *Smotra javnih pitanja.* Novi Sad.

Volk, P. (1990). *Pozorišni život u Srbiji 1944-1986.* Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju FDU.

Весна Манојловић Николић[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Ивана Кузмановић Нововић
Висока школа СПЦ за уметности и конзервацију, Београд

UDK 904:73“652“

ДИОНИС И ЊЕГОВ КУЛТ КАО ИЗВОР ЗА НАСТАНАК ПОЗОРИШТА

The everlasting values of classical theatre lead back to its beginnings in ancient past. One of the important sources for the emergence of theatre is the cult of Dionysus, the god of creative forces and nature, under which drama was developed. Classical drama had a very long way of evolvement, from cultic practices, and Thespis of Icaria to the greatest tragedians such are Aeschylus, Sophocles and Euripides who set the grounds of European theatric arts. Theatre, which could be regarded as one of dominant cultural spheres, bears the spirit of classical civilization, and through innumerable monuments its influence is visible to these days. The rich classical heritage is represented by theatrical monuments of various sorts: architectural remains of once monumental buildings, funeral monuments, reliefs, mosaics and frescoes, as well as a variety of other objects of artistic craftsmanship. In the thematic respect, all of the mentioned types of evidence constitute a whole and posses very similar content, no matter if they were linked to the ancient theatre in the direct and functional manner, or they were only inspired by its spirit. Theatre as an outcome of humanity’s creative nature is a multidisciplinary area where different arts meet and interact: literature, music, visual arts, pantomime, dance etc. From this abundant and complex set of data, we will focus on the beginnings of ancient tragedy and the architectural structure of classical theatre.

Key words: Dionysus, cult of Dionysus, classical theatre, classical tragedy.

У многим сферама данашњице, пре свега интелектуалног и уметничког опуса савременог човека, кључна је улога античке цивилизације. Тековине грчке културе уткане су, преко римске и византијске, у све духовне и материјалне сфере савременог доба. Једна од њих је и позориште. Почеци позоришних представа (игара) сежу у далеку прошлост и од античких времена пратимо њихов настанак и развој. Савремено европско позориште и драма као књижевна врста воде порекло од античког грчког театра које има своје порекло у религиозно-култним обичајима/обредима који су настали у славу бога Диониса. Временом, од култних, религиозних представа на отвореном, истовремено са развојем драме из трагедије и комедије, настаје и њихов архитектонски оквир – позориште као грађевина.

1 vesna.manojlovic.nikolic@ff.uns.ac.rs

Дионис и његов култ

Загонетност бога Диониса огледа се, пре свега, у његовом пореклу и постојању два сасвим различита мита о његовом рођењу и животу, а заједничко свима је његово поновно рађање што је основни разлог поштовања његовог култа у мистеријама (орфичке и дионизијске мистерије). О пореклу бога Диониса постоје различита мишљења. Најчешће се помиње да је пореклом из Тракије одакле је стигао у Хеладу (Otto 1965: 52-64; Будимир 1969: 99; Rode 1991: 199-218).[2] Познат је као бог вегетације, плодности, као заштитник вина и виноградарства и као хтонско божанство.

Дионис (Διόνισος) је Зевсов најмлађи бесмртни син који заједно са Хермесом, Аполоном и Артемидом припада другој генерацији олимпских богова.[3] По орфичком предању старији Дионис, Дионис Загреј, син Зевса и Персефоне, био је предодређен да буде нови владар света. Љубоморна Хера је одлучила да уништи Зевсовог наследника пославши Титане који су на превару измамили дечака Диониса од чувара и убили га. У покушајима да се спасе, Дионис Загреј преображавао се у јарца, лава, змију и бика. Титани су га растргли док је био у виду бика и припремили гозбу од његовог раскомаданог тела. Зевс је из освете муњом спржио Титане, а из срца Диониса Загреја, које се једино сачувало, рођен је млађи Дионис.

По другом, уобичајеном предању, Дионис је син Зевса и Тебанке Семеле, лепе Кадмове и Хармонијине кћери. Из освете према бременитој Семели, Хера ју је наговорила да од Зевса захтева да се пред њом појави у свој својој моћи, као громовник, односно онако како прилази својој божанској супрузи. Сјај муње, Зевсовог божанског приказања, спржио је Семелу – смртницу док је Зевс спасао дете од огња ушивши га у своју бутину. У Ниси је „родио“ (донео на свет) Диониса и дао га нимфама на чување (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1979: 117, нап. 8, 9).

---

2 М. Будимир је у свом детаљном лингвистичком истраживању анализирао хронолошке и локалне специфичности култа бога Диониса и позоришта. На тај начин је створио комплексну слику овог божанства и његовог култа, као и драмских жанрова (трагедије, сатирске игре и комедије) и појава које осветљавају античко позориште и његов утицај на европску сцену. Опширније види Будимир 1969: 94-142.

3 Литература о Дионису веома је бројна. За основне напомене о Дионисовом пореклу и његовом култу у тексту смо користили Драгослав Срејовић и Александрина Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, стр. 116-119; Robert Grevs, *Grčki mitovi* (prev. G. Martinović-Omčikus), Beograd 1995, str. 57-62; Džejms Frejzer, *Zlatna grana*, *2* (prev. Ž. V. Simić), Beograd 1977, str. 61-68; Marcel Detienne, Dionysos, u: J. Lindsay (Ed.), *The Encyclopedia of Religion, Vol. 4* (p. 2356-2360). New York 2005; Richard Seaford, *Dionysos*, London - New York 2006.

Први познати помен Диониса познат је на таблицама са линеарним писмом Б са Пилоса, што упућује на присутност његовог култа у континенталној Грчкој већ у другој половини II миленијума пре н. е. (Ventris & Chadwick 1956: 127; Čedvik 1980: 153-154). Дионис је био омиљено божанство широких народних слојева док га, због своје бахатости и необузданости, атински владарски слој и делфско пророчиште прихватају тек касније, у VII и VI веку пре н. е. Дионисијски култ богат мимичким елементима је оргијастичко-екстатичан, а учесници су били у мистичном заносу и разузданом одушевљењу. Врхунац ритуала било је комадање животиње која је представљала бога и прождирање пресног меса које је сматрано „сједињењем" с богом (Tronski 1951: 130). Овај чин је подигнут на виши ниво и ублажени су примитивни облици трачког култа тако што су временом Дионисове "патње" почеле да добијају морални смисао: око растргнутог бога који оживљује развијала се проблематика борбе између добрих и злих сила, невине патње и коначног тријумфа правде. И. Тронски објашњава успон Дионисове религије и истицање не више „јунаштва" и аристократске „врлине", већ патње, „муке" богова који умиру и васкрсавају и трагедије која је преузела на себе да приказује „патње" (Tronski 1951: 131-133).

О Малим (Сеоским) Дионисијама које су се одржавале у децембру месецу, организоване су фалофорске процесије на којима је свечано ношен фалос, а учесници његовог тијаса – пратње биле су жене преобучене у менаде – бахантКиње и мушкарци маскирани у итифаличне сатире и силене. Дионис се појављивао углавном у виду јарца или бика, а жртвовани су му јарци и козе. Његове свете животиње су и пантер и лав, а света биљка бршљан. На глави је носио венац од бршљана, а у руци држао тирс обавијен бршљаном и са шишарком на врху (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1979: 119).

Најстарије култне статуе Диониса биле су у облику колца или дрвеног стуба на које су стављани маска и одело. У ликовној уметности Дионис је представљан као дете, младић или зрео мушкарац. Као зрео брадат мушкарац коврџаве косе са венцем од бршљана на глави, у дугом јонском хитону и са пехаром или виновом лозом у рукама приказиван је на архајским вазама црнофигуралног стила. Поред њега су најчешће јарац и (или) бик. Од V века пре н. е. Дионис је приказиван као леп и нежан младић, а од IV века пре н. е. његове представе су све женственије.

Дионис, најчешће помињан као бог вина, као ретко ко међу боговима, испољавао је снагу која даје полет, због чега је и имао место између човека и виших сила. Култ Диониса је сједињавао у себи и дубоко тужне елементе и бескрајно весеље. Отуда се

из њега и развила и трагедија и комедија. Пустоловине бога вина, у пратњи сатира, пружале су богат материјал за песничко стварање. Похвалне песме у част Диониса садржавале су приче о опасностима које је преживео и о победама које је остварио над непријатељима (Kohan 1971: 162).

Сматра се да су се једино у оквиру Дионисовог култа у антици развиле драмске игре. М. Бибер наводи четири фактора који делимично објашњавају зашто су драмске игре могле да се развију само у култу Диониса: а) овај култ пренет је из Тракије или са Истока, а у Грчкој је прихваћен касније од осталих и то у свом дефинитивном облику; б) приче о животу Диониса су разноврсније од осталих прича о боговима и дају богатији садржај Дионисовим песмама и играма; в) Дионисов култ је култ екстазе у којој се мушкарци идентификују са сатирима, а жене са менадама из чега произилази религиозни обичај да се представља друга личност, што је довело до развоја мимике; г) Дионисов култ је био предодређен да трансформише индивидуалну личност у једно више биће (Bieber 1961: 1-2).

Велике Дионисије и развој песничких форми

Дионисов култ се у почетку славио о Антестеријама, у месецу фебруару, као повратак божанства из подземног света (Pickard-Cambridge 1968: 10-25; Robertson 2005: 374-376). Њему су у Атини посвећена два значајна празника: Мале (Сеоске) и Велике (Градске) Дионисије које су у вези су са извођењем драмских представа (Seaford 2006: 87-91). У Сеоским Дионисијама на челу процесије ишле су младе девојке; пратила су их два роба која су носила фалос и народ који је у бучном и веселом расположењу певао опсцене песме. Градске Дионисије биле су посвећене Дионису Елеутерију чији се храм налазио на јужној падини Акропоља, у близини позоришта.

Велике Дионисије одржаване су у пролеће (март-април) означавајући почетак пролећа и трајале су шест дана (Pickard-Cambridge 1968: 57-125). Свечана процесија почињала је преношењем Дионисове статуе на место одржавања песничких такмичења. Дионисов кип су у позориште уносили младићи и ту је остајао током одржавања представа. Такмичење лирских хорова у дитирамбу одвијало се другог и трећег дана док су се остала три дана изводиле драмске игре. Тада је сваки писац припремао за извођење четири позоришна комада (тетралогија): три трагедије и један комад са обележјима гротеске у коме се хор састојао од сатира, па отуда и каснији назив „сатирска драма“. Ч. Молинари наводи низ представа са сатирима у игри, приказаних на грчким сликаним вазама доводећи их у везу са „сатирском драмом“ (Molinari 1982: 26-33). Као таква, сатирска драма је имала устаљено место

у драмским извођењима на Великим Дионисијама. Дионисијске светковине су у IV веку пре н.е. изгубиле свој ритуални карактер и трагедије се више не компонују као трилогијске целине, већ се изводе појединачно, односно сатирске игре се приказују независно од трагедије. После 340. године пре н. е. настала је нова врста сатирске драме која је задржала сатирски хор и приближила се комедији и напустила митологију у корист савремене сатире (Маричић 2001: 10).

Устаљено је мишљење да је трагедија настала из дитирамба, а из ње позоришна драмска уметност. Дитирамб је, као врста хорске лирике код старих Грка, најпре певан у славу бога Диониса, а касније и других божанстава и јунака. Био је омиљен нарочито код дорског, а касније и ахајског живља у Грчкој. Временом је трагедија остварила своју слободу, кретање и садржај па више није постојала било каква веза са Дионисом (D`Amico 1971: 28). Постојећу форму дитирамба јонског јамбографа Архилоха (око 650. године пре н. е.) реформисао је песник и певач Арион са Лезба (око 600. године пре н. е.) за кога М. Ђурић каже да ју је само усавршио и дао му „невиђени сјај“ (Ђурић 1951: 246). Арион је увођењем строфе корифеја и антистрофе хора био зачетник дијалога који развија Теспид издвајањем једног глумца; учешће хора је било у суштинској и садржајној вези са носиоцем радње – глумцем (Tronski 1951: 132). Дитирамб се постепено преображава у сатирску песму. Хор певача је прилазио жртвенику где је требало приказати жртву и распоређивали су се у круг око ње певајући. Према Аристотелу, у дитирамбима и песмама Дионисових маскираних сатирских пратилаца треба тражити почетке драме, односно комедије, трагедије и сатирске игре (Aristot. 1449a).

Настанак трагедије из сатирске песме

Назив трагедија потиче из античке етимологије, од речи τράγος – јарац, и ωδη – песма, односно означава песму коју певају људи преодевени у сатире.[4] Мислило се да сатири, пратиоци бога Диониса, имају особине јарца. Сатири, по изгледу пола људи пола коњи, са коњским ушима, репом и ногама, у пренесеном смислу, због браде и блудности, зову се τράγοι – јарци (Ђурић 1951: 246).[5]

4 Постоје различита мишљења зашто трагедија у свом имену садржи реч трагос која нема ничег заједничког са озбиљном трагедијом, види: Bieber, 1961, p. 12-16.

5 Г. Маричић анализира и тумачи везу сатира и сатирске драме наводећи и мишљења других аутора, као и интерпретације на грчким сликаним вазама, види: Маричић, 2001, стр. 7-34.

Када је Пизистрат 534. године п.н.е. у Атини увео Велике или Градске Дионисије, први пут је приказана трагедија која је имала „сатирски“ карактер, а не онакав облик који је познат са појавом Есхила и Софокла. Представу је финансирао неко од имућнијих грађана, који је био ослобођен пореза за ту годину, а њега би одредила власт. Традиција спомиње песника Теспида као оца трагедије.[6] Теспид је у дитирамб увео стварну драмску радњу, према хору је поставио једног силена као глумца и носиоца радње (себи је намењио ту улогу) који је својим говором подстицао хор или хоровођу (корифеја) на певање што би био зачетак дијалога (Ђурић 1951: 247). Корифеј је изговарао пролог да би увео гледаоце у радњу и објашњавао оно што је могло бити неразумљиво. До Теспида су се у певању хора уједињавали епски и лирски елементи. Хор је певао о догађајима и пратио причу изражавањем својих осећања, а сада је хору остављена само лирска област док је приказивање догађаја била главна дужност корифеја.[7] Теспидова трагедија је у знатној мери остала хорска песма (Kohan 1971: 163-164). Тек са појавом Есхилових дела може се говорити о правој грчкој трагедији.[8] Као што пише Аристотел, после многих преображаја и усавршавања трагедија се усталила пошто је добила свој прави облик који одговара њеној природи (Aristot. 149a, Ђурић 1951: 247).[9] Развој трагедије од Теспида до Есхила текао је у смислу развитка социјално-економских и социјално-политичких прилика и духовног живота атичко-хеленског човека. Важна промена у њеном развоју јесте моменат када Есхил издваја, односно уводи другог глумца и смањује учешће хора, чиме је подстакнут дијалог. На тај начин је омогућен и развитак радње, што означава и настанак првих драма. Касније Софокле и Еурипид издвајају трећег глумца чиме се средиште драме постепено помера са хора на ликове и њихове односе. Садржај трагедије узет је из мита, што је разумљиво јер је трагедија преузета из хорске лирике, која је добијала садржај од мита.[10] Тек са Аристотелом се хеленски дух ослобађа митског начина у мишљењу, што је углавном била повластица малог броја образованих. Хеленски човек стварао је мит увек када је требало да „развије

6 Теспид је изводио своје комаде по Атици, превозио хор једним колима па отуда и израз „Теспидове кочије“.

7 О улози хора у трагедији и комедији, види: Foley 2003: 30

8 Новија разматрања о постанку и развитку трагедије, види: Lesky 2001: 228-237

9 Аристотел у делу *Поетика*, кад пише о трагедији, не даје савете како је треба писати већ показује која својства треба да поседује одређено дело да би се сматрало трагедијом.

10 У неким случајевима дешавало се да буду узимане и савремене теме које су углавном у вези са ратним походима, на пример заузеће града Милета или победа над Персијанцима код Саламине, види: Tronski 1951: 132.

снагу пред животом и понос пред смрћу, да објасни постанак људског рода, порекло породице ...“ (Ђурић 1951: 248-249). У позоришту је хеленски човек гледао народне јунаке и преиспитивао себе, сукобе са друштвом и природом. Приче о грчким херојима, које су биле предмет првих драма, биле су општепознате публици, те у самим извођењима није било изненађујућег фактора. Међутим, њихов циљ био је да изнова указују на религиозна и морална значења већ познатих митова (Ђурић 1951: 250).

Комедија

Комедија, у преводу песма комоса, потиче од речи комос – весела поворка (гр. κῶμος) и оиде – песма (гр. ωδη). Комедије су почеле да се приказују Атини у оквиру Ленејских свечаности, у јануару и фебруару месецу, и то уз ношење фалоса као симбола плодности, а тек касније су се изводиле на процесијама у част Диониса (Lesky 2001: 237-238).[11] Грчка комедија је, као и трагедија, поникла из Дионисијског култа јер је слављење Диониса, бога вина и весеља, понекад било праћено шалама и веселим песмама. Слава стварања комедије традиција приписује старој дорској Мегари где је добила први облик дијалога (Kohan 1971: 247). У старогрчком животу комос је понекад служио као средство народног протеста када се претварао у неку врсту демонстрација. Атички сељаци би, када би им ко од грађана учинио какву неправду, кренули ноћу у гомили у град, пред кућу тог грађанина и подвргавали га јавној порузи (Tronski 1951: 187).

Прво комичко такмичење одржано је између два персијска рата, вероватно 486. године пре н. е. о Великим Дионисијама, око пола века после првог трагичког такмичења, када је постала и остала важан елемент Дионисијских свечаности у Атици (Chamoux 1967: 229). У почетку су игране мимичке сцене у виду шала на рачун појединих грађана, а временом и на рачун бога, покровитеља њихове уметности. Постојало је веровање да ове песме доприносе слави животних снага кроз смех и веселост. Извршена је подела на *стару, традиционалну* комедију, када је књижевно устројство сасвим слободно, *средњу* и *нову* комедију са којом се рађа и грађанска драма, а њен је највећи представник Менандар.

Комос, као хор, користио се костимима тако да називи старих атичких комедија нпр. Аристофанових, носе називе по животињама према којима су рађени костими

11 Поред Ђурића, Тронског и Кохана, Лески такође пружа шира разматрања о постанку и развитку комедије, види: Lesky 2001: 237-244.

(*Птице*, *Жабе*, *Козе*). За разлику од хора, глумац је све до IV века пре н. е. имао специфичан костим: дебео трбух и стражњицу, кожни фалос, као и маску која се мењала у зависности од ситуације која се представљала у комедији. Трбушасте фаличке фигуре биле су стране атичком фолклору, али се оне често сусрећу у коринтском вазном сликарству као Дионисова пратња. Могуће је да су то исти демони плодности као сатири или силени (Tronski 1951: 187-188).

Најзначајнији писац *старе* комедије, такозване политичке комедије, је Аристофан с краја V века пре н. е. Као највећи комедиограф старе Грчке, он је немилосрдном сатиром и духовитошћу исмевао богове и своје савременике и отворено изражавао неслагање са атинским институцијама. Менандар (IV век пре н. е.) ствара *нову* комедију – комедију интриге и морала, која даје елементе препознатљиве у каснијој комедији са нагласком на замени идентитета, ироничним ситуацијама, фарси и класичним комичним архетиповима. Комедија је добила „грађанско право“ 486. године пре н. е., скоро пола века после првог забележеног надметања трагичара, 534. године пре н. е. (Ђурић 1951: 358).

Римске представе као наставак грчке драме

Хеленску драму увео је у Рим Ливије Андроник из Тарента 240. године пре н. е. Настају комедије, палијате (*fabula palliata)* састављене према грчким комадима *средње* и *нове* комедије, са грчким темама и ликовима и трагедије, као и претексте (*fabula praetexta*) са дешавањем из римске историје. Златно доба римског позоришта је последњих 250 година старе ере када су се појавили највећи римски аутори, пре свега Гнеј Невије, који се сматра творцем комедије са сижеом из римског живота (*fabula togata*) и трагедије (*fabula praetexta*). Створено је национално позориште које је на сцену довело као протагонисте римске магистрате обучене у тоге (Будимир и Флашар 1978: 177-178).[12]

Римско позориште настало је из књижевности; развија се и народна књижевност произашла из сеоских забава. Позоришно стваралаштво морало је да помири аристократску и народну књижевност. Да би освојила и ширу публику, аристократска књижевност је у новохеленистички контекст укључила мотиве народне културе као што је то урадио Плаут у својим палијатама. Он је оживео ликове сатиричним елементима користећи груб и вулгаран језик који је задовољавао укус римске

12 Опширније о развоју римског позоришта и његових драмских садржаја у доба Републике, види: Manuwald 2011.

публике. Тим путем ишао је и Теренције; обојица су у својим комедијама изменили углађени стил грчке сатире. Комедија је задржала устаљену форму и као књижевни род и у сценској интерпретацији.

Аналогно обичајима на Великим Дионисијама, када је приказивана тетралогија, и у римском позоришту су се после приказивања трагедија давали кратки комади – лакрдије или фарсе митолошког садржаја (*atellana, exodium*). Ателана је задржала особине карневалске игре и допуштала је више политичких слобода него озбиљна драма. Њу је постепено заменио мим који се изводио још на Флоралијама *(ludi Florales)* 173. године пре н. е., а вероватно и у III веку пре н. е. (Будимир и Флашар 1978: 110-114). Најмање омиљен драмски облик на римској позорници била је трагедија која је временом прерасла у пантомиму као начин извођења, док су задржане теме и текст трагедије (Molinari 1972: 66-69). Велики песник римске трагедије у доба Царства и сребрног века римске књижевности, Сенека, писао је у декламаторском стилу који превладава над драмском радњом, уз истицање крвопролића и патетике. Сматра се да је то било прилагођено тадашњем укусу римског грађанина који је налазио уживање у масовним крвопролићима циркуских игара. Римска позоришна сцена, инсистирајући на реализму, чак и када су најсуровије епизоде из мита постајале стварност, изашла је из токова књижевности.

Античко позориште као архитектонска грађевина

Са развојем драме из трагедије и комедије, настаје и архитектонски оквир за њихово извођење и сама грађевина грчког позоришта уклапа се у захтеве драмске уметности. Простор религиозно-култних збивања, као зачетак драмских игара, првобитно је био симболично означен да би се временом усталио и добио архитектонску форму, а самим тим и одговарајући објекат. За познавање грчког и римског позоришта значајна је Витрувијева пета књига *О архитектури* (Витрувије 2009: 142-160). У њој аутор не даје стриктна правила већ сугерише најбољи метод планирања и подизања позоришта – на каквом месту треба да се гради, пропорције одређених делова позоришне зграде које треба применити да би се постигао склад целине. Посебну пажњу посвећује доброј акустици па тумачи и науку о хармонији. Са мањим изменама, а према локалним потребама, ово су прихватили многи антички градитељи. Најпознатија и уједно најбоље сачувана античка позоришта су у Епидаурусу, Атини и Делфима, а на италском тлу Таормина и Сиракуза.

Античка грчка театарска грађевина коју данас познајемо, на основу сачуваних архтектонских остатака, састоји се из три дела. Један од истраживача античког

театра, А. Н. Модона, повезује три периода грчке уметности са три битна елемента позоришта (Modona 1961). По њему је орхестра настала у архајском периоду, театрон у класичном, а скена у хеленистичком. Овакав развој произилази из чињенице да је прво постојала игра у којој су се сви учесници налазили у једном простору – орхестри, затим, када долази до раздвајања на извођаче и посматраче, настаје простор за гледаоце на падинама брегова – театрон и коначно, када се раздвајају глумци од хора, ствара се скена – позорница, што значи да је комплетна грађевина театра свој коначан облик добила у хеленизму. М. Бибер даје поделу грчког класичног театра на основу четири фазе развоја античког позоришта (Bieber 1961: 73).

Орхестра, првобитно кружног облика, имала је у средишту жртвеник (*thymele*) око кога је стајао хор, а са страна су се налазили улази за хор, пародои. Зато се орхестра повезује са појмом игра, односно место на коме се игра па је и касније представљала исходиште свега што се у позоришту збива. М. Мисаиловић, позоришни редитељ, драматург и теоретичар, објашњава орхестру као дијалектику простора и заједнички простор богова и људи, видљивог и невидљивог, пролазног и вечног (Misailović 1981: 345-366). *Theatron* као место за гледаоце, односно грађевина са седиштима је првобитно имала облик трапеза, а са развојем орхестре добија полукружни облик. Седишта су била дрвена, а тек са Дионисијевим позориштем у Атини из IV века пре н. е. камена; била су постављена са једне или све три стране са којих је публика пратила извођења. Почасна места налазила су се испред орхестре а понекад и на самој орхестри (Витрувије 2009: 148). Позорница или скена (шатор, колиба) у почетку је имала привремени карактер и налазила се ван видокруга публике, да би потом била грађена иза орхестре и имала улогу декоративне позадине за игру са троја или петоро врата. Испред ње је био проскенион где су наступали глумци (на орхестри је и даље функционисао хор), а у доба хеленизма означавао је место догађања радње. Да би се гледаоцима приказала поједина дешавања кроз врата скене, постављана је платформа на дрвеним точковима заједно са глумцима на њој, а подизани су уз помоћ машина (*eccyklema*).

Не улазећи овом приликом у све развојне фазе архитектуре грчког и касније римског позоришта, напоменимо само да су сва античка позоришта била на отвореном, под ведрим небом, за бројну публику, десетак и више хиљада гледалаца, а један од основних услова био је акустичност позоришта о чему детаљно пише Витрувије (систем резонанције у облику акустичке вазе, *echeia*, који су примењивали градитељи грчких позоришта).

Римска позоришна грађевина разликује се од грчке по конструкцији и садржају, као и по месту и значају у јавном животу, а изглед позоришта варирао је у различитим деловима Римског царства (Sear 2006: 24). У римском раздобљу она се разликују по структури и врсти, по разноликости грађевина као и у начину коришћења. Мада постоје одређене сличности, није могуће формирати прецизну типологију, што је у вези са различитим културама и културним утицајима који су обликовали Римско царство.

Док су Грци поштовали позориште као неку врсту религиозног обреда, као школу етике и морала, Римљани су уживали у разноврсним забавама и играма (*Ludi Romani*, *Ludi Plebei*) које су биле главна забава и за плебс и за патриције. Самим тим је и позориште било донекле запостављено, а позоришне представе изводиле су се у дане државних празника. Римска позоришна грађевина имала је нешто измењену концепцију, грађена је као урбани објекат и није захтевала одговарајући терен. Гледалиште (*cavea*) није користило природан нагиб већ је подизано као самостална конструкција у слободном простору са низом изузетно успешно изведених пролаза –ходника, степеника и отвора. Унутрашњи делови су остали исти као у грчком али је намена донекле промењена. Орхестра је скоро нестала у корист седишта за сенаторе, а драмски се програм изводио на уздигнутој и дубокој позорници (*pulpitum*). Позорница, која је у хеленизму била изразито подигнута, спуштена је на метар висине. Посебна улога дата је изради *scenae frons* која постаје раскошна и богато украшена (Bieber 1961: 167).

За формирање римског позоришта, поред јужноиталских утицаја, значајни су и предтеатарски елементи из етрурских погребних ритуала али и ширење култа Диониса и такозвани фескенини, као нека врста примитивне сценске игре (Будимир и Флашар 1978: 105). Ширењу култа Диониса нарочито је погодовало идентификовање са италским божанством плодности и винове лозе – Либер Патером. Грчко-хеленистичка камена позоришта трпе трансформацију у римску театарску грађевину у јужној Италији и на Сицилији (Bieber 1961: 170). Издвајају се три фазе развоја сцене фронс, од римске флијачке позорнице до велелепне вишеспратне грађевине.

Римљани су у градњи позоришта остварили изванредну архитектонску целину и и јединство повезавши гледалиште са позорницом у један монументалан, раскошан објекат. Отуда се њихова особена креативност не огледа у драмском програму већ у величанственој архитектури чије елементе препознајемо у ренесансном и барокном

позоришту. Данас смо сведоци бројних сачуваних споменика који нам откривају дух античке цивилизације и указују на утицаје ове епохе на савремено доба.

* * *

Порекло античког грчког позоришта налазимо у далеким култним обичајима оргијастичког карактера приређиваним у част бога Диониса. Но, ако се упутимо даље у прошлост и човекову потребу да ритуалним сеансама дозове свог спаситеља (неку од природних сила) који ће му помоћи и омогућити добар род усева, пород и друго, онда одлазимо у доба најстаријих незнабожачких народних обичаја. Игре под маскама имале су магијски карактер уз димензију агресивног, оргијастичког, чак опсценог демонстрирања сценских приказа па могу да се посматрају и као посебан вид предтеатарских игара. То значи да се у таквим маскираним обредима користе не само слични „реквизити“ као у Дионисијским процесијама већ су и саме активности на сличан начин изражаване. Феномен ритуалне игре који прераста у формирану драмску представу био је предмет интересовања бројних истраживача грчке и римске књижевности, театролога и драматурга, али и оних који проучавају народно драмско стваралаштво.

У овом раду је направљен посебан осврт на почетке развоја трагедије и њеног карактеристичног „пролога“ који постепено развија античку мисао од обредних, екстатичних, веселих игара до трагедије и њеног митолошко-херојског сижеа. Дуг пут њеног развоја од Теспида и његових првих дијалошких зачетака око Дионисовог жртвеника, до усавршене песничко-драмске форме Есхила, Софокла Еурипида и њихових савременика, представља посебан вид изграђивања и усавршавања књижевног текста. Пређени пут означава и удаљавањање од света богова и приближавање човеку – храбром, снажном и узвишеном. А узвишена морална и етичка категорија основно је начело грчке трагедије. Показатељ њених уметничких вредности је и актуелност античких драма на савременој позоришној сцени која својим садржајима и креативним остварењима треба да остане оно што је била и код старих Грка – духовно светилиште.

ЛИТЕРАТУРА

Будимир, М. (1969). Порекло европске сцене, у: *Са балканских исшочника*. Београд: Српска књижевна задруга, 94-142.

Будимир, М. и Флашар. М. (1978). *Преглед римске књижевносши*. Београд: Научна књига.

Витрувије. (2009). *О архитектури* (прев. З. Бојић). Београд: Завод за уџбенике, Досије студио.

Ђурић, М. Н. (1951). *Историја Хеленске књижевности*. Београд: Научна књига.

Маричић, Г. (2001). Типологија сатирске драме - антички развој и нововековна рецепција. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, *49 (1-2)*, 7-34.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. (1979). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Aristotel (1912). *Aristotelova Poetika* (prev. M. Kuzmić). Zagreb: Kr. Hrv.- Slav.- Dalm. zemaljska vlada.

Bieber, M. (1961). *The Hystory of the Greek and Roman Theater*. Princeton: Princeton University Press.

Chamoux, F. (1967). *Grčka civilizacija*. Beograd: Jugoslavija.

Čedvik, Dž. (1980). *Mikenski svet* (prev. Ljiljana Crepajac). Beograd: Rad.

D´Amico S. (1971). *Povijest dramskog teatra*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Detienne, M. (2005). Dionysos. U J. Lindsay (Ed.), *The Encyclopedia of Religion, Vol. 4* (p. 2356-2360). New York: Thomson Gale.

Foley, H. (2003). Choral Identity in Greek Tragedy, *Classical Philology*, *Vol. 98*, *No. 1*, 1-30.

Frejzer, Dž. Dž. (1977). *Zlatna grana*: *proučavanje magije i religije 2* (prev. Ž. V. Simić). Beograd: BIGZ.

Grevs, R. (1995). *Grčki mitovi* (prev. G. Martinović-Omčikus). Beograd: Nolit.

Kohan, P.S. (1971). *Istorija stare grčke književnosti* (prev. D. Marković). Sarajevo: Veselin Masleša.

Lesky, A. (2001). *Povijest grčke književnosti* (prev. Z. Dukat). Zagreb: Golden marketing.

Manuwald, G. (2011). *Roman republican theatre*. Cambridge: Cambridge University Press.

Misailović, M. (1981). Funkcija prostora i vremena u stvaranju i scenskom izražavanju tragične krivice. U D. Dimitrijević, B. Gabričević, B. Kovaček, D. Rnjak, J. Todorović (Ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije* (str. 345-366). Novi Sad: Matica srpska.

Modona, A. N. (1961). *Gli edifici teatrali greci e romani. Teatri, odei, anfiteatri, circhi*. Firenze: L. S. Olschki.

Molinari, Č. (1982). *Istorija pozorišta* (prev. J. Stojanović). Beograd: Vuk Karadžić.

Otto, F. W. (1965). *Dionysus. Myth and Cult* (translation by Robert Palmer). Indianopolis: Indiana University Press.

Pickard-Cambridge, A. W. (1968). *The Dramatic Festivals of Athens*. Oxford: Clarendon Press.

Robertson, N. (2005). Anthesteria. U J. Lindsay (Ed.), *The Encyclopedia of Religion, Vol. 4* (p. 374-376). New York: Thomson Gale.

Rode, E. (1991). *Psyche: kult duše i vera u besmrtnost kod Grka* (prev. Drinka Gojković i Olga Kostrešević). Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Seaford, R. (2006). *Dionysos*. London-New York: Taylor & Francis e-Library.

Sear, F. (2006). *Roman theatres. An architectural study*. Oxford: Oxford University Press.

Tronski, I. M. (1951). *Povijest antičke književnosti* (prev. M. Kravar). Zagreb: Matica hrvatska.

Ventris, M. & Chadwick, J. (1956). *Documents in Mycenaean Greek. Three Handred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Борис Стојковски[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 272-662:929 Sava, sveti

РИМОКАТОЛИЧКИ КУЛТ СВЕТОГА САВЕ[2]

The paper examines the Roman Catholic cult of Saint Sava. The key work that is referenced during this examination of Saint Sava's Roman Catholic cult is his *Vita* written by Ivan Tomko Mrnavić. It has several editions and has been included in different collections of Lives of the Saints, among which the most famous one is in the *Acta Sanctorum.* This paper will provide not only a brief synopsis of this Life, but will also analyze different editions of this hagiographic work by Ivan Tomko Mrnavić, and attempt to trace his sources for writing the Roman Catholic life of Saint Sava. The key aspect that will be thoroughly analyzed is the inclination of the writer to show Saint Sava as a faithful son of the Roman Catholic Church.

Key words: Saint Sava, Roman Catholic Church, Ivan Tomko Mrnavić.

Ако бисмо дефинисали хришћански култ у строго црквеном смислу (што је и суштински тема нашег излагања) као поштовање Бога, Богородице или неког одређеног светитеља, као исказивање обожавања или приписивање неких натрпиродних, чудесних, моћи божанству, светитељима, реликвијама, иконама и сл. наша тема би можда могла да звучи као *contradictio in adiecto* (Meagher 2002: 426; Richter 2008: 232). У Римокатоличкој цркви Свети Сава се не прославља као светац, он није беатификован нити канонизован. Исто тако, он данас нема неки изразито развијен култ у Римокатоличкој цркви. Када је реч о православним црквама, Српска православна црква, као и друге помесне цркве, Светог Саву прослављају као светитеља и он је званично канонизован. Међутим, то не значи да није био изузетно поштован међу римокатолицима. Штавише, скоро два века пре Ђуре Даничића издато је житије Светог Саве, не само у многим делима где су похрањена разнородна житија римокатоличких светитеља већ и у чувеној едицији у којој су сабрани животи скоро свих светаца у Римокатоличкој цркви – *Acta Sanctorum.*

Вреди истаћи на почетку ове расправе да ово није усамљен случај у Римокатоличкој цркви. Исто тако, цар Константин Велики, који се у западној

---

1 stbs@ptt.rs

2 Рад представља фазни резултат истраживања на пројекту Војвођански простор у контексту европске историје (бр. 177002) финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

хришћанској цркви званично не прославља као светац, има своје житије у *Acta Sanctorum*.

Поштовање Светог Саве и уопште одушевљење за српску средњовековну историју нарочито је било распрострањено на тлу Далмације и Дубровника, а о Светом Сави су писали и такви литерарни великани римокатоличке провенијенције и порекла као што су Антун Сасин, Јеролим Кавањин, Андрија Змајевић, Иван Гундулић, Андрија Качић Миошић, и многи други. Дубровачко-далматински писци, нарочито у XIX столећу, били су инспирисани косовским митом, Милошем Обилићем, кнезом Лазаром (чије је јунаштво заокупљало и бана Ивана Мажуранића у *Вјековима Илирије*), али и ликом Светог Саве (Stojkovski 2013b: 319).

Овом приликом се нећемо детаљније бавити ликом Светога Саве у дубровачко-далматинској књижевности, већ ћемо се задржати на његовом култу и на његовом римокатоличком житију као култном спису, објављеном на латинском језику из пера Ивана Томка Мрнавића. Иако је Станоје Станојевић још 1935. године (1991: 106) истакао да је ово житије књижевни, а не научни спис (што је свакако истина), он је истовремено и култни. Култ Светог Саве у Римокатоличкој цркви пратићемо превасходно кроз разна издања Мрнавићевог житија. Покушаћемо да дамо и кратак осврт на изворе које је користио, као и да укажемо на неколико непрецизности које се појављују у овом хагиографском делу. Мрнавићев *Живот Светог Саве* заслужује низ критика. Ради се ипак о вишеслојном делу, које, упркос кривотворинама и прокатоличким тенденцијама представља један веома занимљив култни спис. То је, сем тога, и значајан споменик црквеном култу Светога Саве у Римокатоличкој цркви и уопште западном хришћанству.

Аутор Савиног римокатоличког житија спада у најзанимљивије и најзагонетније личности свога доба. Родио се у Шибенику 7. фебруара 1580. године, а умро у Бечу 1. априла 1637. године. Постоје индиције да му се отац звао Марко Миша и да је дошао у Шибеник из Босне, односно из османске Фојнице. Породица Ивана Томка Мрнавића није била угледног порекла. Иван Томко се школовао у шибенском семеништу, а потом завршио теологију и философију у Риму. Са 29 година именован је за шибенског каноника и бискупског заступника у овом граду. Потом је 1627. постао загребачки каноник и архиђакон, и то изгледа уз помоћ и на препоруку чувеног острогонског надбискупа Петера Пазмања. У периоду од 1631. до 1635. године Иван Томко Мрнавић је био и титуларни босански бискуп. На то место га је предложио сам цар Фердинанд III Хабзбуршки 10. новембра 1631. године, што је убрзо потврдио папа Урбан VIII. Све време цар Фердинанд III био

је идеал Мрнавићу, који га је поредио са новим Константином и уздизао га као универзалног цара и владара. Издавао је и исправљао глагољске књиге, нарочито мисале и бревијаре, и то заједно са сењским бискупом Иваном Агалићем. Иван Томко Мрнавић је 1622. године учествовао у Конгрегацији за ширење вере. Био је и апостолски визитатор самостана Светог Павла Пустињака (павлинског реда) у Угарској и Пољској. Посветио је и загребачку катедралу, као и цркву Светог Јеронима Илира *de Urbe*. Као босански бискуп помиње се у једном документу цара Фердинанда III од 15. фебруара 1635. године. Две године доцније је и умро. У вези са његовим животом и делом постоји велики број нејасноћа које су везане чак и за само његово име. Његово право име и презиме заправо је Иван Томко, док је Мрнавић (како је познат и у науци) сам придодао касније. Он се, наиме, током свог боравка и школовања у Риму, упознао са многим племенитим породицама, читао бројне генеалогије, као и друга дела посвећена пореклу римских и хабзбуршких влада, али је и потпао под утицај илиризма и пробуђене словенске свести. У том је контексту улепшавао и прошлост своје породице. Тако је додао презиме Мрнавић, измисливши просто да његова породица, иако скромног порекла из средњобосанског града Фојнице, потиче од Мрњавчевића и преко њих од Немањића. О томе је писао у свом делу *De antiquitate et nobilitate familiae Marieianae vulgo Marnovićanae*, које је изашло 1632. године у Риму. То није једини његов фалсификат. Он је писао 1619. године једно дело о тобожњем словенском пореклу византијског цара Јустинијана I (527–565) под називом *Vita Justiniani.* Ту је конструкцију начинио плагирајући Теофилову биографију овог великог цара, а извевши његово име из словенског имена Управда (слов. правда, одговара латинском *justitia*). Фалсификовао је и дело Антуна Вранчића. Написао је и два историјски врло вредна дела. Један је *Оглед о вранском приорату,* написан на италијанском (*Discorso dell' priorato della Vrana*) 1609. године. За ово дело Иван Томко је користио низ неиздатих извора и старијих изгубљених дела. Друго његово документарно дело јесте опис Босне (Radonić 1901: 108–111; Радојчић 1936: 321–330; Радојчић 1949: 58–64; Tvrtković 2008; Fine 2009: 416–417, 421–423; Stojkovski 2013: 320–321; Tvrtković 2013: 57–65).

Иван Томко Мрнавић спада у представнике раног модерног илиризма. У његовом делу налазимо на спој хабзбуршког универзализма и прозелитске идеологије папске Курије. Иако је био један од највећих идеолога Контрареформације, Мрнавић их у својим списима, укључујући и *Живот Светог Саве*, повезује са општим словенским одушевљењем и осећајем словенског идентитета. Оно што његовим делима, као уопште и радовима других посленика раног илиризма, даје посебан печат јесте

ослањање на српску православну средњовековну династичку традицију, те тежња ка утопијској *Илирији* идеолошки заснованој на традицији Византијског царства. У том је контексту ваља посматрати његово одушевљење за Немањиће, као уосталом и за Константина Великог или Јустинијана I. Треба, наравно, увек имати на уму да је то све рађено у оквирима римокатоличке црквене идеологије и прозелитизма (Blažević 2010: 213-215, 219).

Иван Томко Мрнавић је био један од заступника теорије о аутохтоности јужнословенског становништва на Балкану, па је међу словенске народе убрајао чак и Илире, Трачане. У складу са овим уверењима (која нису била необична за то доба) написао је расправу *De Illyrico caesaribusque Illyricis* 1603. године. У њој *доказује* да су Илири, Трачани и други народи словенског порекла. За њега су Словени и сви римски цареви који су рођени на јужнословенском тлу такође Словени, односно Илири, што он изједначава (Stojkovski 2013: 321).

Поред свих ових дела, он је написао и једини спис римокатоличке провенијенције посвећен Светом Сави – житије. Иван Томко Мрнавић га је објавио први пут 1630. године у свом делу *Regiae Sanctitatis Illyricanae Foecunditas,* односно *Благо свеништеља краљевства.* У њему је Мрнавић сабрао житија бројних владара, мученика и епископа који су, по њему, пореклом Словени, односно *илирске краљевске крви.* Највећи део овог Мрнавићевог списа обухватају житија Светог цара Константина и његове мајке Јелене. У овом делу место су нашли чак угарски краљеви Стефан и Ладислав, као и други угарски свеци. Последње житије у овом спису јесте *Vita Sancti Sabbae episcopi Simeoni Stephanis Rasciae regis filii* (Marnavitio 1630: 285–296).

Свега деценију и по касније, ова Савина римокатоличка биографија добила је веома велики замајац. Њу је учени језуита Жан Боланд уврстио у сада већ легендарно дело *Acta Sanctorum,* где је Савино житије штампано у првом тому за месец јануар, односно у првом тому уопште овог великог хагиографског подухвата. Под називом *Vita S. Sabbae archiepiscopi Serviae* Свети Сава је на овај начин прихваћен као римокатолички светитељ. Само житије је похрањено под 14. јануаром, дакле датумом под којим се Свети Сава и иначе прославља (AA SS Januaris 1643: 979-983). Боланд је ово Савино житије снабдео коментарима и појашњењима, и оно има знатно виши научни ниво него његово прво издање, иако су текст и структура непромењени. Највећи број коментара се односи на географске одреднице на Балкану, чиме је очигледна намера приређивача да приближи ове крајеве западном читаоцу.

Треће издање Савине биографије Ивана Томка Мрнавића објављено је 1739. године и приредио га је макарски каноник, провикар и велики антиквар Јосип Павловић Лучић. Носи наслов *Vita S. Sabbae Abbatis Stephani Nemaniae Rasciae Regis filii auctore Ioanne Tomco Marnavitio Bosnensi* и приређено је са Мрнавићевог манускрипта. Ово издање је украшено и сликама, посебно једном барокном сликом Светога Саве (на којој пише S. Sabbas Abba de Nemaniorum familia), а један од прилога који је Јосип Павловић Лучић додао уз овај препис Мрнавићевога дела јесте и молитва Светом Сави на латинском језику. То је свакако најјачи доказ култа Светог Саве, мада није јасно је ли то литанија Светом Сави која је постојала од раније или ју је написао сам Јосип Павловић Лучић. Дело је посвећено наводном Мрнавићевом рођаку, макарском патрицију Феликсу Немањи Батошићу који, пак, по легендарној и фантастичној генеалогији вуче порекло од династије Немањића. Батошићи су, по Луцићу, заједнички рођаци Мрнавића и Павловића Лучића и преко њих и самих Немањића, чије фантастичне генеалогије изводи на крају издања Савиног житија. Што се издања житија тиче, иако се Сава назива *оӣаӣ*, ово издање је снабдевеено солидним коментарима Павловића Лучића. Он је упоредио издање са оним из *Acta Sanctorum,* изнео неке разлике у односу на Мрнавићево и Боландово издање, а улазио је у траг и изворима Ивана Томка Мрнавићева. Налазимо тако да је упоредио Мрнавићев текст са угарским писцем Николом Иштванфијем, користи и *Живоӣ Свеӣоі Пеӣра Томе,* итд. Ове изворе некад само преписује из Боландовог житија, а некад их и сам дубље истражује. Молитва Светом Сави на латинском језику представља, без сумње, највреднији део и у питању је изузетно занимљив култни спис (Paulovich Lucich 1739; Радојчић 1936: 363-369).

Током XVIII века Мрнавићево житије је још једном штампано. Познати оријенталиста, иначе либански маронитски хришћанин (римокатолик), Јосиф Симон Асемани, односно Yusuf ibn Sim'an as-Sim'ani (1687-1768) издао је књигу под називом *Kalendaria ecclesiae universae.* У њу је, иако под погрешним 12. јануаром, унео и Мрнавићев текст Житија Светог Саве. Учени либански маронита је снабдео ово житије веома вредним коментарима, дајући објашњења на свим местима за која је сматрао да Иван Томко Мрнавић није довољно јасно писао. Асемани, иако је припадао цркви која је била верна Римској столици, у не малом броју случајева исправља Мрнавићеве грешке, чак и оне које иду на штету римокатоличке цркве. Наравно, тенденција да је Свети Сава био одан Римокатоличкој цркви, а која је главна одлика Мрнавићевог дела, ни овде не јењава. Асемани, међутим, не тражи непостојећег претходника на архиепископској столици Србије, као што то чини

Мрнавић, фалсификујући име епископа са сабора у Бару 1199. године. Асемани просто сматра да је непобитна чињеница како је Сава био у јединству са Римом и како га је посветио латински патријарх Цариграда (како тврди и Мрнавић), али му не мањка ни критике Мрнавићевог списа. Дао је вредне коментаре Мрнавићеву спису, а занимљиво је да је, вероватно међу првима на латинском језику, понудио и свој списак епископија српске цркве након добијања аутокефалности, са навођењем столних цркава појединих епископија. Треба имати у виду да Асемани није много познавао српску средњовековну историју, али се трудио, ма колико било његово оскудно знање, да дâ што је могуће коректнију хронологију српских средњовековних владара и да се ослони на оне изворе који су му били доступни, као и да их обради на оном нивоу критике који је и могао у добу у коме је живео (Assemani 1755: 34-58).

Постоји још једно римокатоличко житије Светога Саве. Оно је пролошко, дакле, веома кратко, а издао га је Иван Михаилович Мартинов, познатији и као Јован Мартинов (1821–1894). У питању је руски језуита, који се овом реду прикључио након што је у Паризу прешао у римокатолицизам. Живео је у Француској и био је учесник Првог ватиканског концила, а такође је био и члан Конгрегације за пропаганду вере. Занимао се теологијом, патрологијом, хагиографијом и археологијом, нарочито руском. Био је екумениста и залагао се за приближавање православља (нарочито Руске православне цркве и словенског света) западном хришћанству, дакако за рачун Римокатоличке цркве (Danieluk 2009). У својим настојањима да словенски свет и његово наслеђе приближи западноевропским читаоцима издао је неколико дела, од којих је за нашу тему најбитнији *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus.* Ово је дело издато у Бриселу 1863. године на миленијумску годишњицу мисије светих словенских апостола и мисионара Ћирила и Методија. У овом Мартиновљевом спису налазимо једно кратко Житије Светог Саве под 14. јануаром, са доста историјских података. Мартинов хронолошки прати Савин живот, наводећи га као Растка, трећег сина Стефана Немање и Ане. За разлику од Мрнавића, руски језуита наводи и бег Растков у руски манастир на Атос, као и монашење у манастиру Ватопеду. Од прворазредног је значаја то што Јован Мартинов, иако је био језуита и радио на ширењу римокатоличке пропаганде међу Словенима, наводи (уз хронолошку грешку) да је самосталност српске цркве Сава добио од цара и патријарха. У наставку житија и он набраја епископије. Потом, доста невешто, ипак покушава да нагласи везу Србије и Римокатоличке цркве. За то узима папско крунисање Стефана Првовенчаног, којим се, како каже, јача веза Србије и Рима. Мартинов даље пише о смрти Савиној, као и спаљивању моштију. Оно што ово

житије чини посебно важним култним списом јесте и чињеница да аутор на крају даје списак извора и литературе наводећи и два најважнија извора за Савин живот – Доментијаново и Теодосијево житије. Мрнавић их ипак није користио. У овом житију постоји доста материјалних омашки, које се чак односе и на неке значајне и утврђене датуме, попут крунисања Стефана Првовенчаног. Коришћена је и доста богата литература, попут прве познате историје Србије барона Пејачевића. Цитиран је и чувени Јован Рајић и његово и данас неизоставно дело и наравно Јусуф Асемани. За ово кратко житије коришћено је наравно и Мрнавићево издање житија Светог Саве (Martinov 1863: 43-44).

У нашој историографији до данас недостаје један детаљнији преглед и анализа римокатоличког култа Светога Саве. Треба истаћи да је до сада било два превода овог житија на српски језик уз коментаре, али ниједан целовит, и ни за једно издање нису искоришћени сви предлошци овог житија, нити су коментари и објашњења потпуни. Седамстогодишњица смрти Светог Саве 1935. године обележена је и са доста научних издања у вези са животом и радом првог српског архиепископа. Те године су Никола Шоп (познати преводилац са латинског, посебно класичних аутора) и Момир Вељковић издали делимично ово житије. Сами приређивачи истичу у свом кратком чланку да су из Мрнавићевог списа извукли само оно што мисле да је најбитније. Исто тако, о изворима Ивана Томка Мрнавића дали су само узгредну напомену да не желе да улазе у њих. Међутим, кратке уводне напомене о самом писцу и његовом делу, Мрнавићевом стилу, латинском језику, као и карактеру уопште његових историјских списа, веома су вредне и свакако могу да упуте читаоца у боље разумевање овог списа (Вељковић и Шоп 1935: 201-207).

Потом је, истим поводом, 1936. и 1939. године Српска краљевска академија издала двотомни *Светосавски зборник,* који је до данас једно од најважнијих полазних основа за проучавање било ког аспекта богатог живота и дела Светога Саве. Вреди поменути да су у њему своје прилоге дали и научници таквог формата као што је био Георгије Острогорски, Филарет Гранић, Владимир Ћоровић, Никола Радојчић или Веселин Чајкановић. Ова два потоња су изузетно важна за нашу тему. Никола Радојчић је сачинио најкомплетније критичко издање Мрнавићевог *Житија Светог Саве.* Превео га је на српски, и дао веома значајну и вредну уводну студију. Радојчић се доста позабавио изворима које је Мрнавић користио, нарочито је дао важне паралеле Мрнавићевог списа са делом Мавра Орбинија. Објаснио је у највећој мери и паралеле са византијским изворима које је (у старим латинским преводима и издањима) користио Мрнавић. Радојчић покрива анализом највећи део Мрнавићевог

дела. Међутим, и његова анализа, упркос изузетно значајним закључцима и методолошки одличној анализи извора, има низ мана. Највећа и најважнија јесте то што је Никола Радојчић користио само једно издање Мрнавићевог *Vita S. Sabbae abbatis,* и то само из *Regiae Sanctitatis Illyricanae Foecunditas*, иако описује и сва друга издања и даје свој критички суд о њима. Међутим, није поредио ове предлошке житија, нити је споменуо молитву Светом Сави на крају Лучићевог издања. Треба истаћи да је веома минуциозно анализиро издање које је Павловић Лучић штампао и да је дао веома вредне коментаре на тенденцију тог издања и наводно порекло макарских Братошића и самог Мрнавића од династије Немањића. Прешао је, међутим, преко неких занимљивих делова из самог Мрнавићевог списа без неке дубље анализе. Иако је Никола Радојчић био несумњиво један од наших највећих историчара медијевиста из међуратног доба и изузетан ерудита, његова анализа Мрнавићевог дела је посве тенденциозна. Ивану Томку Мрнавићу и његовом животу Светог Саве се доиста може много тога замерити, од некритичности, класичног измишљања, па све до изразите римокатоличке тенденције. Међутим, Никола Радојчић овом делу приступа са израженом дозом негативности према самом аутору и његовом делу и готово стално настоји да покаже како је Мрнавић измишљао, што није увек случај. И сам истиче да се делу Ивана Томка Мрнавића мора прићи као да га је писао најсавеснији историчар, али неретко крши то своје начело (Радојчић 1936: 320-382). Међутим, упркос свему овоме, анализа коју је спровео Никола Радојчић је, без сумње, суштинска основа за свако дубље проучавање Мрнавићевог списа о првом српском архиепископу и просветитељу.

И Веселин Чајкановић је, како смо већ наговестили, дао свој значајан допринос проучавању Мрнавићевог Житија Светог Саве. Он је уз превод Мрнавићевог списа о Светом Сави српскоме дао готово искључиво коментаре лингвистичког карактера. Чајкановић је упоредио рукописе, донео је и разлике у верзијама овог житија. Мана је што је искористио само две верзије, ону из *Acta Sanctorum* и верзију коју је донео Јосип Павловић Лучић. Вероватно најважнији допринос јесте то што је преписао и донео молитву Светоме Сави која је објављена у Лучићевом издању, али је, нажалост, није превео на српски језик, што би било посебно интересантно (Чајкановић 1939: 119–145). Чајкановићев превод је веома важан, јер даје и поређења различитих верзија, као што напоменусмо, али је и језички врло прецизан и читак. Свакако, да са данашњег аспекта вреди проучити још једном све верзије житије и у неким аспектима изменити овај превод, а потребно је и погледати друге верзије рукописа.

Свакако, и то треба наново истаћи, да су и Никола Радојчић и Веселин Чајкановић, два велика српска (југословенска) научника, дали немерљив допринос проучавању ове тематике. Све примедбе које постоје ни на који начин не утичу на квалитет њихових списа, и дају веома јако основу за даље изучавање римокатоличког култа Светога Саве. Треба имати у виду и да је од објављивања њихових радова прошло готово осам деценија и да се тек у новије време ревитализовала ова занимљива хагиографска и историографска тема.

Радован Пилиповић (2012) и Милан Четник (2012: 8) написали су два новинска чланка везана за култ Светог Саве код римокатолика. Оба имају научну тенденцију, али су много више везана за књижевност, самим тим се и не могу сматрати радовима који се искључиво баве питањем и проблемом култа Светог Саве. За нашу тему је од изузетног значаја и то да и Пилиповић и Четник дају и кратак осврт на дело Ивана Томка Мрнавића. Поред њих и ми смо дали свој скромни допринос проучавању ове теме једним прилогом који се бави највише структуром, а делимично и изворима овог списа посвећеног Светом Сави (Stojkovski 2013b: 319–328). И тај рад, као и ових неколико страна имају за циљ да буду само уводни делови једне обимније и до данас најпотпуније студије на ову тему.

Суштинска намера овог списа није само истицање дубоког поштовања према првом српском архиепископу. Мрнавић покушава да докаже како је Свети Сава био римокатолик и како је био епископ, односни бискуп ове цркве. У свему је приказан као верни син Римске курије, који је живео чувајући римокатоличанство и поучавајући чак и друге монахе врлинама. Исто тако, што је можда и кључно, он покушава да докаже како је Саву хиротонисао за архиепископа Србије латински патријарх у Цариграду који је тамо устоличен после латинског освајања Византијске империје након Четвртог крсташког рата 1204. године. Мрнавић у том циљу проналази и неког Савиног претходника Теодора, епископа Сервије, који је потписан на сабору у Бару 1199. године (AA SS Januaris 1643: 981).

У вези са овим вреди напоменути неколико чињеница, можда недовољно разјашњених у нашој науци. Византијског цара и писца Јована Кантакузина и његову *Исшорију* Мрнавић користи како би објаснио појам *Servia* објашњавајући у ствари тиме град Сервију, односно Србицу у данашњој Грчкој. Поред тога што потпуно непотребно користи Кантакузиново дело, Мрнавић и у вези са наводним епископом Теодором прави озбиљан (наравно намеран) пропуст. По питању сабора у Бару 1199. године, једино се Радојчић осврнуо на ово питање и дао свој коментар. Он је одлично приметио да је Мрнавић изврнуо Теодора бискупа Сарде, у Теодора епископа Србије

и некаквог претходника Светога Саве. Њега, као бискупа овог града у Дукљи наводи и Фарлати (Farlatti 1817: 273). Овај сабор је донео низ одлука везаних за црквену дисциплину, попут питања бријања и шишања свештеника, њиховог целибата, а вођен је и судски поступак против Доминика, бискупа Свача, због низа прекршаја. Иако Радојчић уредно цитира и Тејнера (1863: 7–10) и документ са закључцима сабора у Бару из 1199. године, сматрамо да је недостајало једно разјашњење. Овај сабор ни по чему није подредио Србију Римокатоличкој цркви, већ је био сређивање црквених прилика у Дукљи од стране њеног владара Вукана Немањића. Свакако, хронолошки се овај сабор никако није могао повезати на начин на који то чини Мрнавић. Сем тога што извори не говоре ни о каквом Теодору, епископу Србије, у време када је одржан сабор у Бару, знамо да Свети Сава није био у земљи, већ на Светој Гори.

Вредан је пажње и помен иконе Светог Николе коју је српски краљ поклонио цркви овог светитеља у Баију. Овај догађај Мрнавић помиње на самом крају свог списа посвећеном Светом Сави. Међутим, то није наишло на неки већи одјек у историографији. Чак ни Никола Радојчић, иако се најозбиљније бавио овом тематиком, није дао неке прецизније податке око иконе Светог Николе коју је краљ Милутин поклонио цркви Светог Николе у Баију. Његов циљ је био да искритикује Мрнавићеве хронолошке грешке и омашку око натписа на самој икони коју даје Иван Томко Мрнавић у свом *Vita S. Sabbae*. Међутим, Радојчић не даје никакве додатне исправке, нити указује на то да постоје дуге и вишеструке везе између средњовековне српске државе Немањића и Баија, са акцентом на цркву Светог Николе у овом граду. Икона која се спомиње данас више не постоји. Она је дар краљице Јелене, која је заједно са синовима Драгутином и Милутином и била изображена на тој икони. Дакле није у питању краљ Урош, нити је у питању Стефан Немања како је тврдио Мрнавић, односно каснији приређивачи његовог дела, нарочито Јосип Павловић Лучић. Мрнавић, додуше, користи Антонија Беатила и његово дело о преносу моштију Светог Николаја у Бари, али невешто тумачи натпис на икони који је италијански писац и Мрнавићев савременик преписао са ове вредне иконе српске владарске породице (Радојчић 1935: 355; Миљковић 2007: 275-292).

Управо је Иван Томко Мрнавић аутор од кога потиче прича како су српски (Мрнавић пише и бугарски) устаници у Банату 1594. године носили заставу са ликом управо Светог Саве (AA SS Januaris 1643: 982). Никола Радојчић је сматрао да је Мрнавић то измислио, а да није од некога чуо. Међутим, извори не говоре ни у корист једне, нити у корист друге тврдње, већ и овај став сврставају у домен легенде

или традиције, коју је можда Мрнавић управо сам измислио, или је напросто записао некакву традицију која се преносила. Иако је још код боландиста доказано да је део о устанку Срба у Банату, као и о ратним збивањима у том периоду Дугог рата Мрнавић преузео од Иштванфија, Радован Самарџић (2000: 250-254) сматрао је да део у житију које се односи на спаљивање моштију Светог Саве није безначајан. Иван Томко Мрнавић на овом месту потврђује познате вести о спаљивању Савиних моштију у Београду. Штавише, упркос томе што редослед догађаја не одговара увек истини, овај одељак је веома важан показатељ како је ова вест одјекнула диљем словенског југа.

Овим радом нисмо настојали да дамо закључке, већ да појаснимо нека питања везана за римокатолички култ Светог Саве и да направимо један увод у ширу и озбиљнију студију на ову тему. Оно што можемо истаћи јесте да је култ Светог Саве био присутан у римокатоличком свету у периоду од XVII–XIX века. Он је био вишеструк. Био је, са једне стране, повезан са буђењем словенске свести међу Јужним Словенима, који су се тада налазили под влашћу страних господара и двају великих царстава (у неким тренуцима и под три велике империје). Свети Сава, као свакако најмарканрнија личност српског средњег века побуђивао је осећање страхопоштовања и уважавања код Ивана Томка Мрнавића, као аутора његовог житија на латинском језику. Колики је био култ првог српског архиепископа и просветитеља посебно указује Иван Јосип Павловић Лучић, који му је саставио литанију, или записао већ постојећу латинску литанију (молитву) Светоме Сави. Савино житије нашло је своје место и у првом тому најчувеније боландистичке колекције у којој су сабрани светитељи који се прослављају у Римокатоличкој цркви и њихова житија. Својим пролошким житијем руски језуита Јован Мартинов пружио је западноевропском читаоцу (у време када Савино житије у француском преводу такође излази из штампе) увид у дело и постојање овако велике личности.

Међутим, овај култ и несумњиво велико поштовање које је постојало и у римокатоличким црквеним круговима према Светом Сави имају и своје наличје. Оно је прозелитско. Савиним житијем Мрнавић и сви његови издавачи, па и Јован Мартинов, настојали су да докажу како је Свети Сава био побожни римокатолик и одани син папе и западне цркве. Надаље, Мрнавић је врло тенденциозно фалсификовао историјске чињенице покушавајући да прикаже аутокефалну српску цркву као римокатоличку, а Саву као архиепископа коме је тај црквени чин (односно бискупски) дао латински патријарх Цариграда. Стога, римокатолички култ Светог Саве вреди вишеслојно посматрати и проучавати, јер пружа веома занимљиве

погледе како Јужних Словена, тако и готово целокупног западног хришћанског света на најважнију личност српске средњовековне историје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Acta Sanctorum Januaris (1643). Antwerpiae.

Assemani, J. S. (1755). *Kalendaria ecclesiae universae, tomus sextus.* Romae:

Blažević, Zrinka (2010). Indetermi-Nation: Narrative Identity and Symbolic Politics in the Early Modern Illyrism. In Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky (eds.), *Whose Love of Which Country. Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* (pp. 203-224). Boston-Leiden: Brill.

Вељковић, Момир и Шоп, Никола (1935). *Vita S. Sabbae abbatis* од Ивана Томка Мрнавића. *Српски књижевни гласник* (XLIV) 1, 201–207.

Danieluk, Rober (2009). *Œcuménisme au XIXe siècle: Jésuites russes et union des Églises*. Rome: MHSI.

Историја Црне Горе II/1 (1970). Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Martinov, Joannes (1863). *Annus ecclesiasticus Graeco-slavicus.* Bruxellis.

Meagher, P. K. (2002). Cult (worship). In Bernard L. Mathaler et al. (eds.). *New Catholic Encycloepdia. Second edition, 4 Com-Dyn.* (str. 426). Detroit: Thomson Gale.

Миљковић, Бојан (2007). Немањићи и Свети Никола у Баriју. *Зборник радова Византолошког института* 47, 275–294.

Paulovich Lucich. J. J. (1739). De Vita & Scriptis Joannis Tomci Marnavitii : Vita S. Sabbae Abbatis Stephani Nemaniae Rasciae Regis filii auctore Ioanne Tomco Marnavitio Bosnensi, nunc ex autographo eiusdem Marnavitii codice iterum edita, et praefationibus, animadversionibus, notisque historico-chrnologico criticis illustrata, opera et studio Ioannis Paulovich Lucich, iuris utrisque doctoris, patricii, canonici et provicarii generalis Macarensis. Venetiis:

Пилиповић Радован (2012). *Култ Светог Саве Српског код римокатолика,* Православље, бр. 1077. Приступљено 21. јануара 2015. http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1077/tekst/kult-svetog-save-srpskog-kod-rimokatolika/

Радојчић, Никола (1936). О животу Св. Саве од Ивана Томка Мрнавића. *Светосавски зборник I* (стр. 320–382). Београд: Српска краљевска академија.

Радојчић, Никола (1949). Повампирено словенство цара Јустинијана. *Историски гласник* 3 (1949), стр. 58–62.

Radonić, Jovan (1901). Kako je vizantinski car Justinijan postao Slaven (Ivan Tomko Mrnavić). *Летопис Матице српске* 209, 5 (1901), стр. 108–111.

Richter, K. (2008). Kult (kršćanski). In Adel Theodor Khoury (ed.), *Leksikon temeljnih religijskih pojmova. Židovstvo, kršćanstvo, islam.* (str. 232). Zagreb: Prometej.

Самарџић, Радован (2000). Срби у ратовима Турске до 1663. У: Радован Самарџић (ур.) *Историја српског народа* III/1 (стр. 117–424). Београд: Српска књижевна задруга.

Станојевић, Станоје (1991)[2]. *Свети Сава.* Ниш: Градина.

Stojkovski, Boris (2013b). Jedan rani primer interkulturalnosti u južnoslovenskoj književnost: „Život Svetog Save“ Ivana Tomka Mrnavića, u Edisa Geztić i Dženan Kos (ur.) *Andrićevi dani 2012. Zbornik radova. Prva znanstvena konferencija iz oblasti književnosti i jezika, 8–9. novembar/studeni 2012* (str. 319–328). Travnik: Edukacijski fakultet.

Stojkovski, Boris (2013a). The Life of Saint Constantine the Great by the Bollandists. In Драгиша Бојовић (ур.) *Свети цар Константин и хришћанство/Saint Emperor Constantine and Christianity, том II*. Ниш: Центар за црквене студије.

Tvrtković, Tamara (2013). Ivan Tomko Mrnavić-pustolov, hohštapler ili genealoški luđak? *Juraj. Bilten Društva za očuvanje šibenske baštine* Juraj Dalmatinac. IX (2013), стр. 57–65.

Tvrtković, Tamara (2008). *Između znanosti i bajke : Ivan Tomko Mrnavić*. Zagreb : Šibenik : Hrvatski institut za povijest ; Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”.

Theiner, Augustin (1863). *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita.* Romae: Typis Vaticanae.

Farlatti, Daniele (1817). *Illyricum sacrum. Tomus septimus. Ecclesia Diocletiana.* Venetiis: Coletti.

Fine jr. John V. A. (2009). *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods.* University of Michigan Press.

Чајкановић, Веселин (1939). Живот Светог Саве епископа сина Симеона Стефана краља Рашке од Ивана Томка Мрнавића. у *Светосавски зборник II* (стр. 119–145). Београд: Српска краљевска академија.

Четник, Милан (2012). Култ Светог Саве код римокатолика. *Политика*, 12. фебруар, 8.

Đura Hardi[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 930.85(44)”13”

SUDBINA JEDNE HALJINE FRANCUSKE KRALJICE KLEMENCIJE UGARSKE

Before she died on October 5th 1328 in Paris, Clemence Hungarian, the Queen of France, the widow of Louis X, had made a will. In the will, the queen decided which lavish garments from her rich clothes would be given. For the medieval man, clothing and fabric denoted a particular kind of wealth and luxury. The list of the Queen’s inventory shows that she left a special dress for her first lady Pasca Druget. However, Pasca was already on the way to Hungary, where her husband, the knight Jean Druget was to become Palatine King Charles Robert. The author of this paper explores the fate of this dress and her new owner, and concludes that the luxury dress arrived in Višegrad, the capital of the Kingdom of Hungary. Madam Pasca was a leader of western culture and fashion in the Hungarian royal court, within the Hungarian new Anjou aristocracy.

Key words: The Queen Clemence Hungarian, Anjou Hungary, Pasca Druget, women’s clothing, court culture, XIV century, mobility of aristocracy.

Samo na prvi pogled subjekt našeg saopštenja je, kako se iz njegovog naslova može razabrati, jedna haljina jedne francuske kraljice koja je živela u prvoj trećini XIV veka. Međutim, uvereni smo da će ovo istraživanje o nesvakidašnjoj povesti jednog odevnog predmeta iz kraljičine garderobe (i istovremeno njene riznice) u svom krajnjem ishodu proširiti naš istoriografski vidokrug o simbolima bogatstva kod srednjovekovnog čoveka, o stilu i kulturi svakodnevnog života i odevanja elite zapadnoevropskog društva ove epohe, kao i o civilizacijskim i kulturnim uticajima koji su se posredstvom mobilnosti aristokratije iz Francuske i Napuljske kraljevine, u našem slučaju oličene u porodici Druget, preneli u srednju Evropu na anžujski dvor Kraljevine Ugarske.

U metodološkom smislu, opredelivši se da suštinski kontekst teme razradimo putem posebnih komentara nakon prikaza osnovnih izvora, izlaganje ćemo započeti – *in medias res* – upravo s njihovom dispozicijom. Naime, Klemencija Ugarska, udovica francuskog kralja Luja X i majka njihovog sina-posmrčeta, koji je poživeo tek pet dana – kralja Žana I, *sastavila* je 5. oktobra 1328. godine, pred svoju smrt, *testament* u prestonom Parizu (*Hôtel du Temple) (*Bourchenu 1711: 235–239; Bourchenu 1722: 217–221).[2]

---

1 djurahardi@ff.uns.ac.rs

2 Testament francuske kraljice Klemencije Ugarske, sastavljen na starofrancuskom jeziku 1328. godine, publikovao je francuski istoričar prvih decenija XVIII veka, državnik, markiz de

Osećajući svoj skori odlazak, kraljica-udova je želela da blagovremeno i precizno odredi mesta sahrane svojih zemaljskih ostataka, naloži podizanje zadužbina i obezbedi bogate prihode i darove mnogobrojnim crkvama i manastirima od kojih je očekivala brigu za spas svoje duše. Konačno, ovim putem je nastojala i da rasporedi svoje ne malo bogatstvo među svoje kraljevske rođake i brojne dvorjane koji su joj verno služili i okruživali tokom njenog ne baš najsrećnijeg života. U prisustvu svedoka imenovala je svog nećaka vijenskog dofena Humberta za naslednika svojih ne malih francuskih poseda i odredila valjane izvršioce oporuke. Prilikom sastavljanja svoje poslednje volje gospodarica nije zaboravila na svoje dvorjane – lične ispovednike, kapelane i klerike, vitezove, dvorske dame i gospođice, štitonoše, valete, prokuratore, vratare, sobare, kuvare, sokolare, krojače, kočijaše, konjušare, obične sluge, svoje robinje i robove, njihove bračne saputnike i decu od kojih su mnoga bila njena kumčad. Reč je o gotovo stotinu lica kojima je odredila poprilične novčane nagrade i druge darove za dan konačnog rastanka (Bourchenu 1711: 235–239; Bourchenu 1722: 217–221; Huffelmann 1911).

I doista, sedam dana nakon sastavljanja testamenta – 13. oktobra 1328. godine – kraljica Klemencija je napustila ovozemaljski svet. Po njenoj želji telo joj je sahranjeno u Crkvi dominikanaca u Parizu (Couvent des Jacobins de Paris), pored njenog dede kralja Karla I Anžujskog, kojem je nekoliko godina ranije sama Klemencija podigla nadgrobni spomenik, a njeno srce – u Eksu u Provansi. Neposredno nakon sahrane bio je sastavljen inventar njenog pokretnog blaga s jednim pomalo bizarnim ciljem – da bi se konačno izmirili veliki Klemencijini potražioci. Naime, svih tih godina Klemencija je živela u raskoši, prefinjenim životom dostojnim jedne kraljice, makar i udove. Njeni troškovi su očigledno nadmašivali njene prihode te se ona stalno zaduživala. Na primer, u dominikanskom manastiru Svete Marije od Nazareta u Eksu u Provansi nalazio se još od 1319. godine deponovan Klemencijin nakit kao zalog za dug od skoro 15.000 livri koje ona nije bila u stanju da isplati firentinskoj bankarskoj kući Bardi. Deo ovih dragocenosti otkupio je nakon njene smrti njen rođak, francuski kralj Filip VI Valoa (Douët-d'Arcq 1874: 1–13; Huffelmann 1911: 65–78).

Tako je sticajem ovih okolnosti u *Inventaru* na 95 listova ostalo sačuvano jedinstveno svedočanstvo o raskoši i luksuzu koji su za života okruživali jednu francusku kraljevsku udovicu i njen dvor. Popis je sadržao brojne predmete: od velike količine dragocenog nakita,

---

Valbonnais Žan Pijer Moret de Bourchenu u dva izdanja svoje znamenite knjige (1711. i 1722) *Mémoires pour servir à l'histoire de Dauphiné sous les Dauphins de la maison de la Tour-du-Pin.* Original testamenta danas se čuva u Bibliothèque nationale de France, n. acq. f. 9636.

na prvom mestu jedne krune, bogato ukrašene draguljima, koju je za tu priliku pozvani juvelir Simon iz Lila procenio na 800 livri pariskih[3], preko zlatnog i srebrnog posuđa, tkanina, odeće, luksuznog pokućstva, posebnih crkvenih predmeta i svetih relikvija, nameštaja, četrdesetak knjiga, među kojima su se našli i *Roman o ruži* i zbirka ljubavne poezije, pa sve do vrednih komada oružja, konja i vina iz raznih oblasti Francuske (Douët-d'Arcq 1874: 37–112). Već na osnovu letimičnog pregleda podužeg spiska inventara, kao i odredbi testamenta, ovi su dokumenti predivno oslikavali veličinu i sjaj „aule" jedne francuske kraljevske udovice, na kojima bi joj verovatno pozavidele mnoge tadašnje supruge vladara, kako smo zapisali u jednom našem ranijem radu (Hardi 2012: 241.), a kako su pre nas ovaj sud izneli i Klemencijini biografi (Douët-d'Arcq 1874; Huffelmann 1911).

U inventaru je očekivano bila popisana i Klemencijina kraljevska odeća za koju je bio zadužen njen krojač Žoano - Johanot, ali u skladu sa njenom testamentarnom voljom, kod pojedinih odevnih predmeta tačno je bilo navedeno kome su oni ostavljeni. Tu privilegiju imalo je desetak njenih dama ili sluškinja. Među njima na prvom mestu bila je navedena madam Paska, kojoj je gospodarica namenila jednu haljinu (*une robe*), odnosno komplet od četiri dela: „Une Robe donée à madame Pasque par le testament, laquele estoit de marbré vermeil, de 4 (quatre) garnemens, fourée de menu vair" (Douët-d'Arcq 1874: 68, No. 267).

Konačno smo, dakle, stigli do „istraživačkog subjekta" našeg rada. Po mišljenju istoričarke Anie Huffelmann, autorke do danas najpotpunije monografije o Klemenciji Ugarskoj, koja se posebno zadržala kod ovog pomena Klemencijine ostavštine, komplet od četiri dela namenjen njenoj dami Paski podrazumevao je haljinu, jedan odevni gornji deo, pelerinu i kapu (Huffelmann 1911: 73–74). Mi se, ipak, nećemo dalje upuštati u raspravu o elementima koji su sačinjavali ovaj svečani komplet, niti o njegovoj mogućoj vrednosti izraženoj u pariskim livrama. Možemo tek apriori zaključiti da je ovde reč o veoma vrednoj i luksuznoj toaleti, samim tim što ju je za života nosila jedna francuska kraljica, koja ju je istovremeno i smatrala vrednom čim ju je, kao posebnu nagradu, namenila svojoj pratilji. Na primer, za jedan kraljičin mantil koji je pripao njenoj rođaci, kraljevoj sestri monahinji Isabeli Valoa, bila je navedena približna vrednost – oko 100 livri pariskih (Douët-d'Arcq 1874: 70, No. 281). Drugim rečima, pravo malo bogatstvo nedostižno za prosečnog podanika francuskih vladara.

3 *Inventaire et vente apres de'ces des biens de la reine Clemence de Hongrie, veuve de Louis le Hutin, 1328,* Douët-d'Arcq, *Nouveau recueil de comptes*, 38; Up. Várnai, *Clemenza von Ungarn,* 626. prema nama nedostupnom delu Huffelmann, *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich*.

Konačno, Paska se nalazila prva na spisku od petnaestak odabranih Klemencijinih dvorjanki i rođaka kojima je kraljica na samrti oporukom ostavila odevne predmete iz svoje raskošne garderobe. Iz odrednice ovog dela kraljičinog inventara saznajemo, dakle, da je svojoj prvoj dami namenila jednu toaletu (*une robe*) sačinjenu od četiri dela, sašivena od materijala skerletne boje sa šarama nalik na mermer, postavljenog krznom sive veverice (Douët-d'Arcq 1874: 68, No. 267).

U svakom slučaju, na osnovu poslovice po kojoj „odeća ne čini čoveka" – moglo bi se zaključiti da je ona nastala upravo kao negacija jednog drugog, ništa manje aktuelnog shvatanja da je odeća i te kako manifestovala društveni status i bogatstvo pojedinca. Barem je tako bilo u antici i srednjem veku. Na primer, na rimskim forumima širom Carstva cvetala je, uz druge aktivnosti, i trgovina polovnom odećom (Аријес, Диби 2003).

A odeća, posebno ona izrađena od plemenitih materijala – svile sa pozlaćenim nitima i plemenitog krzna – ne samo da je determinisala položaj svojih vlasnika, na primer, u srednjovekovnoj Ugarskoj, već je zajedno sa balama dragocenog sukna predstavljala posebno porodično bogatstvo. Poput srebrnog i zlatnog posuđa, dragoceno sukno (i svakako odeća) bili su rezerva i kapital koji srećemo kao sredstvo razmene u trgovini, predmet otimačine ili oštre rasprave u sudskim sporovima i, konačno, ostavština koja se pominje u testamentima ili deli među srodnicima nakon smrti glave porodice u sredinama nesklonim rimskom pravu i slobodnoj volji pojedinca (Székely 1966: 11–42; Hardi 2012: 307–308). U srednjovekovnom Dubrovniku, na primer, kako je to znalački u svojim radovima naučnoj javnosti predstavila Dušanka Dinić-Knežević, devojačka oprema, izražena upravo u specijalnoj raskošnoj odeći, ulazila je u devojački miraz i penjala se na 1000 perpera vrednosti. Bila je nepremostivo bogatstvo – inicijalni kapital kod mnogih dubrovačkih patricija u sklapanju bračnih i poslovnih saveza svojih porodica, te bi drugorođene kćeri, ostavljene bez miraza često stoga završavale u manastiru (Динић-Кнежевић 1974). Ali konačno da se vratimo našoj temi.

Put do pomenute haljine francuske kraljice i njene sudbine vodio nas je zapravo preko njene testamentarne naslednice i, po svemu sudeći, nove vlasnice – madam Paske Druget. Sticajem okolnosti, već smo ranije pisali o istoriji Paskine porodice i stoga nam se čini da ovom prilikom argumentovano možemo dokazati dalji tok događaja vezan za haljinu. Drugeti su se u to vreme preselili iz Pariza u Ugarsku, a u njihovoj seobi leži i zaplet u vezi sa sudbinom Klemencijine haljine – zaplet koji nam se činio vrednim jedne kraće rasprave.

Naime, Madam Paska i njen suprug, kraljičin vitez Žan Druget, bili su dugogodišnji dvorjani i pratioci Klemecije Ugarske s kojom su iz Napulja 1314. godine stigli u Francusku. Te godine je, naime, mladu anžujsku princezu njen stric, napuljski kralj Robert Mudri

udao za svog francuskog rođaka – kralja Luja X Kapeta. Već su Žanovi preci bili dve generacije dvorjani i vaspitači prinčeva iz francuske anžujske dinastije koja je od 1266. godine vladala južnom Italijom. Paska je bila Klemencijina prva dama, vrlo uticajna na njenom dvoru, gde su se rodila i živela njena deca, kojima je kraljica postala i kuma. Njen muž Žan bio je kraljičin vitez, a najstariji sin Viljem kraljičin štitonoša. Konačno, Klemencija (rođena 1293. godine), čiji su roditelji bili princ Karlo Martel Anžujski i Klemencija Habzburška, nosila je ime „Ugarska" – *De Hongre* – iako nikad nije videla Ugarsku niti je imala neke neposredne veze s ovom udaljenom zemljom. Njen otac Karlo Martel bio je titularni kralj Ugarske ispred anžujske dinastije, a to pravo su mu ustupili njegovi roditelji, pre svega majka – napuljska kraljica Marija Arpadović i njen suprug Karlo II, držeći da su Arpadovići izumrli sa smrću Marijinog brata Ladislava IV Kumanca 1291. godine. I doista, Klemencijin rođeni brat Karlo Robert bio je 1300. godine, opet u pratnji još jednog Drugeta, mlađeg Žanovog brata Filipa, iz Napulja preko Dalmacije upućen u Ugarsku da se bori za presto svog gospodara, tada samo dvanaestogodišnjeg pretendenta i titularnog kralja. Naime, Ugarskom je još uvek, istina uz dosta napora, vladao poslednji muški predstavnik dinastije Arpadovića, i sam stranac, Andrija III Mlečanin, koji će uskoro pod sumnjivim okolnostima okončati svoj život (Hóman 1938: 89–92; Léonard 1954: 196–197; Kristó, Makk 1988: 7–12; Hardi 2012).

Uticaj Drugeta na Karla Roberta, ili obratno, presudno će uticati na sudbinu francuske grane porodice. Dospevši u Ugarsku, Filip Druget je tri decenije bio Karlov najverniji saradnik, saborac i vojni zapovednik tokom njegove dugotrajne borbe za sticanje ugarske krune i prestola (pravosnažno je krunisan tek 1310.), a potom i faktičke vlasti u zemlji kojom su vladali velikaši, moćni i nezavisni od vladara. Kada je Karlo pobedio sve svoje protivnike i ujedinio zemlju, on je početkom 1323. godine za palatina Ugarske, na najvišu dvorsku i državnu funkciju, postavio upravo Filipa Dugeta. Filip će, kao najmoćniji ugarski baron, dočekati svoju smrt 1327. godine (umro je između 22. juna i 11. jula). Svojevremenim izborom jednog stranca – „Gala" za ugarskog palatina, Karlo Robert je, između ostalog, na simboličan način manifestovao svoju suverenu vladarsku volju, ničim sputanu, te je ujedno izrazio zahvalnost svom vernom prijatelju koji ga je pratio od mladosti – Filipu Drugetu (Engel 1988: 89–144; Hardi 2012: 81–250).

Veza između vladarske kuće napuljskih Anžujaca i Drugeta, odnosno između Karla Roberta i porodice njegovih vernih familijara Filipa i Žana Drugeta bile su skoro neraskidive i negovane više generacija. U ovoj okolnosti sadržan je i zaplet, i ujedno ključ objašnjenja sudbine haljine francuske kraljice Klemencije. Kada je Klemencija sastavljala testament 5. oktobra i kada je nakon njene smrti 13. oktobra popisan inventar njenog blaga, Paska (a

sa njom i cela njena porodica) više nisu boravili u Parizu jer su nešto ranije bili pozvani da dođu u Ugarsku od strane Klemencijinog brata, ugarskog kralja Karla Roberta, da bi nakon smrti Žanovog brat Filipa Drugeta preuzeli njegove ogromne posede i uticajnu i prestižnu službu palatina. Bio je to poziv koji se nije odbijao, a sama Klemencija je, barem na to ukazuje njena skoro bezgranična darežljivost prema Drugetima, blagoslovila njihov odlazak kod svog starijeg brata – kralja Ugarske (Hardi 2012: 223–249).

Doista, Viljem i Žan Druget su se u pratnji Karla Roberta već 21. septembra 1328. godine nalazili u mestu Bruck a. d. Leitha na austrijsko-ugarskoj granici (HHStA, Allgemeine Urkundenreihe 1328), dok je na Paskinu odsutnost posredno ukazivala papska privilegija izdata u Avinjonu 4. septembra 1328, kojoj je prethodila jedna Paskina suplikacija (Theiner 1859 I: 520–521). Ona je, po svemu sudeći, preko Avinjona, najkraćim i najbezbednijim morskim putem krenula u Napulj, svoju prvu domovinu, a odavde preko Apenina i Jadranskog mora u Ugarsku.

Imajuću pred sobom ovakvu hronologiju rastanka Paske Druget i njene gospodarice – francuske kraljice Klemencije, opravdano je postaviti pitanje da li je onda dragocena haljina uopšte stigla u Paskine ruke ili je to bila samo neostvariva volja njene gospodarice. Iz posrednih podataka ipak možemo zaključiti da je, po svemu sudeći, Paska dobila haljinu putem nekog izaslanstva ili svog čoveka. Naime, onovremena Francuska monarhija bila je relativno uređena država u pogledu sprovođenja prava. Znamo da je Klemencija u svom testamentu sa velikom sumom novca nagradila sve članove porodice Druget, a na prvom mestu svoju najdražu dvorjanku i bez sumnje prijateljicu Pasku. Njoj je odredila 300 livri pariskih, njenom suprugu (a svom vitezu) Žanu – 200, njenom sinu (a svom štitonoši) Viljemu – 100, i njenoj neimenovanoj deci (a svojim kumčićima) – takođe po 100 livri pariskih. Kraljica je čak 10 livri ostavila i izvesnom Žaneu (Jehannot), koji je bio *valet* madam Paske (Bourchenu 1722: 218).[4]

Nezavisno od dugova, odredbe Klemencijinog testamenta bile su ispunjene. Za to su bili zaslužni izvršioci oporuke – pre svih Klemencijin rođak, novi francuski kralj Filip VI Valoa. Od strane njegovog trezora u maju 1329. godine, u skladu s izvršenjem testamenta pokojne kraljice i finansijskih obaveza koje je kralj preuzeo na ime otkupa njenih dragulja deponovanih u Provansi (Hardi 2012: 248–249), bila je određena isplata gospodinu vitezu Žanu Drugetu 200 livri pariskih, njegovoj supruzi gospođi Paski 150 livri, njihovom sinu

4 „Item, à Missire Pierre de Villepareur, Missire Jehan de la Fresnaie, Missire Jehan Druget et Missire Pierre Saunier nos amez Chevaliers à chascun deux cent livres parisis. Item, à Madame Pasque Famme Jehan Druget trois cent livres parisis; et à Marguerite de Nantueil nostre Damoiselle nous laissons deux cent livres parisis".

Viljemu 100 livri i za dvoje njihove male dece 200 livri pariskih. Na osnovu istog dokumenta naložena je isplata i za tri člana porodice de Boulonnois (Viard 1899: 25, No. 119).

Uočljivo je, međutim, da je, za razliku od ostalih Drugeta, Paskin iznos ovom prilikom bio prepolovljen u odnosu na sumu koja je bila napisana u oporuci. Isti slučaj bio je i s drugom damom Agnez de Boullonois. Njoj je Klemencija ostavila 100 livri, ali joj je taj iznos po nalogu kraljevske blagajne, kao izvršioca, sveden na 50 livri. Verovatno je za to postojao neki logičan razlog, nama u ovom trenutku nepoznat (možda je po sredi bio odbitak za neku taksu?!). Po logici stvari, sa preuzetim novcem od strane nekog posrednika u Ugarsku je ovom prilikom mogla stići i Klemencijina haljina.

Zahvaljujući poznatom radu Agneš Kurc o viteškoj kulturi u Ugarskoj u XIII i XIV veku, u istoriografiji je odavno prihvaćen stav da su sa svojim dolaskom u Ugarsku Drugeti, kao Francuzi, najbliži saradnici Karla Roberta i najmoćnija baronska porodica među novom anžujskom aristokratijom, bili glavni nosioci zapadne riterske kulture i stila života. Trojica Drugeta (Filip, Žan i Žanov sin Viljem) zauzimala su između 1323. i 1342. godine palatinski položaj i držali vlast nad desetak županija i više desetina tvrđava (Engel 1996; Hardi 2012). U tom pogledu Drugeti su drastično odskakali od ugarskog proseka tadašnje aristokratije, koja je još uvek živela skromno i bila zaokupljena kultom oružja i konja (Kurcz 1988: 264).

Mi se bez dileme pridružujemo ovoj konstataciji pomenute autorke. Međutim, privodeći kraju naše izlaganje, možemo samo pretpostaviti reakciju ostalih dvorskih dama i same ugarske kraljice – Poljakinje Jelisavete Pjast, treće žene Karla Roberta, kada se (hipotetički) jednog dana njena dvorska dama madam Pasku Druget pojavila na višegradskoj kraljevskoj auli u, bez sumnje, raskošnoj i specijalnoj haljini koju je nekad nosila njena draga gospodarica kraljica Klemencija Francuska. Verovatno su joj zavidele mnoge gospođe i gospođice, pa moguće i sama ugarska kraljica i njene poljske rođake kneževske krvi koje je poudavala za ugarske velikaše. A Paska je s ovom haljinom na sebi, tih tridesetih godina XIV veka, u ugarskoj aristokratskoj dvorskoj sredini promovisala najnovije modne trendove iz Pariza i bila nosilac novih zapadnoevropskih kulturnih uticaja, koji su u vreme vladavine anžujske dinastije i njihovih pratilaca Gala, poput Drugeta, stigli sa Zapada u Ugarsku.

IZVORI

Nepublikovani izvori:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Allgemeine Urkundenreihe, 1328. (dalje: HHStA, Allgemeine Urkundenreihe).

Publikovani izvori:

Bourchenu, J. P. M. De (1711). (Testament de Clemence de Hongrie Reyne de France, seconde Femme de Luis Hutin), , Mémoires pour servir à l'histoire de Dauphiné sous les Dauphins de la maison de la Tour-du-Pin. Paris.

Bourchenu, J. P. M. De (1711). Histoire du Dauphiné et des Princes qui ont porté le nom de Dauphins, particulièrement de ceux de la troisième race, descendus des barons de la Tour-du-Pin, II, Genève.

Douët-d'Arcq, L. (1874). *Nouveau recueil de comptes de l'argenterie des rois de France.* Paris : Librairie Renouard, H. Loones, successeur.

Theiner, A. (ed.) (1859). *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Romae : Typis Vaticanis.

Viard, J. (1899), *Les journaux du Trésor de Philippe VI de Valois, suivis de l'Ordinarium thesauri de 1338-1339*, Paris : Imprimerie nationale

LITERATURA

Аријес, Ф., Диби, Ж. (2003). *Историја приватног живота* 1. Београд**:** *Clio***.**

Динић-Кнежевић Д. (1974). *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*. Београд: САНУ.

Engel, P. (1988). *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310 – 1323). Századok*, 122, 89–146.

Engel, P. (1996). *Magyarország világi archontológiája*, I–II, Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete.

Hardi, Đ. (2012). *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*. Novi Sad : Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Hóman, B. (1938). *Gli Angioini di Napoli in Ungeria 1290–1403*. Roma: *Reale Accademia d'Italia.*

Huffelmann, A. M (1911). *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich*. Berlin: Leipzig: Dr Walther Rothschild, 1911.

Kristó, Gy., Makk, F. (1988). *Károly Róbert emlékezete*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kurcz, Á. (1988), *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Léonard, É. (1954). *Les Angevins de Naples*. Paris : Presses universitaires de France.

Székely G. (1966), *Niederländische undenglische Tucharten im Miteleuropa des 13.-17. Jhs*, Annales Universitatis Sc. Budapestinensis de R. Eötvös, Studia Historica, t. VIII, 11–42.

Владан Гавриловић[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 316.334(=163.41)(436-89)

УНИЈАЋЕЊЕ – ПРОЦЕС ПОКАТОЛИЧАВАЊА СРПСКОГ НАРОДА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ[2]

Uniatization in the Habsburg Monarchy was spurred by the intention to convert the Orthodox population (Serbs) to Catholicism. Its form and time of occurrence define it also as a striving for the unification of the Monarchy under enlightened absolutism as a European idea of governance. The consequence was that many areas of Croatia which had long been inhabited by Serbs became Catholicized.

Key words: Habsburg Monarchy, Uniatization, Maria Theresa, Serbs, Croatia, military frontiers.

*

Гркокатолици (унијати) су настали као последица тежњи Римокатоличке цркве да се путем њих поврати изгубљено јединство хришћанског Истока и Запада. Оно је у ствари покушај преобраћења православних народа с напоменом да се тим путем они придружују европској култури и цивилизацији, западним тековинама, католичанству као вери. У погледу обреда готово да нема промена, осим што се уместо матичног поглавара (патријарха) признаје папа, који важи за настављача службе Светог Петра као првосвештеника Цркве. Служе литургију на квасном хлебу, свештенство носи браде и жени се, у цркви се налази иконостас и нема клупа за седење.

Најизраженији утицај унијатства био је на просторима Хабзбуршке монархије, где је оно постало оружје и оруђе за борбу против протестантизма, као и против православља (припадника српског народа). Оно је спровођено под утицајем и залагањем аустријских царских власти, а припадници других вера, нарочито православни, имали су великих проблема да се одбране од њега. Оно почиње да јењава крајем XVIII века, после Едикта о верској толеранцији из 1781. цара Јосифа

---

1 gavra1@yahoo.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта Војвођански простор у контексту европске историје (177002), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

II, али се његови трагови и смањени покушаји у Монархији осећају до средине XIX века.

Хабзбуршка монархија је себе сматрала симболом и чуваром европске културе и цивилизације, што је, ако се погледају њене победе против Турака, уистину и тачно. Она је такође сматрала да је једина и истинска вера погодна за Европу тог типа католичка, да ниједна друга не би смела да постоји, нити да се толерише на тлу Монархије. Захваљујући таквим ставовима српски народ на њеним просторима је био изложен сталним нападима са тежњом да се путем унијаћења као процеса промени његово биће, те да он уистину постане прави, ратнички, католички чувар Монархије, њених граница и тековина (Ивић 1909; Ивић 1926; Грујић 1930; Радонић 1950; Грујић 1989; Кашић 1986; Грбић 1990; Гавриловић 1993).

*

Сусрет православних Срба у средњовековној Угарској, а потом у Хабзбуршкој монархији са Средњом и Западном Европом и њеним тековинама био је остваривaн преко њиховог коришћења за одбрану тих простора од Турака, односно за затварање праваца према Будиму, Пешти и Јадранском мору. Са друге стране, то је уједно био и простор деловања католичке цркве, која је себе сматрала чуваром европске цивилизације и културе. Она је већ од XIII века, а нарочито од покушаја стварања Фирентинске уније у XV веку, као битну тачку свог програма истакла настојање да православне народе у Јужној и Источној Европи преведе на унију, односно католичанство (Гавриловић 1995: 6–9). Према декларацији о унији, усвојеној у Фиренци 1439. године, утврђено је да „Света, Римска црква чврсто верује, да нико, који не припада католичкој цркви, не само незнобошци, него Јудеји ни јеретици, нису шизматици, не могу ући у царство небеско, него ће сви поћи у вечни огањ, који је спремљен за ђаволе и за његове анђеле, ако се пред смрт не обрате к тој Цркви” (Грбић 1990: 189). Папском настојању да се истребе „шизматици”, односно православни, приклонио се у више наврата и Хрватски сабор, који је у време католичке противреформације у XVI веку донео посебне законске чланке 1548, 1550. и 1563. године, којима се Хрватска проглашавала као искључиво католичка земља, те да у њој не може постојати друга вера осим римокатоличке. Ове одлуке су се првобитно односиле на протестанте, али ће приливом српског становништва и стварањем Војних граница на тлу средњовековне Хрватске, оне бити уперене против њих (Грујић 1989: 23; Гавриловић 1995: 8; Микавица, Гавриловић, Васин 2007: 9–11).

Притисак и организованији рад католичке цркве на покатоличавању православних у бившој средњовековној Угарској, односно земљама круне Светог Стефана, започиње настанком Конгрегације за пропаганду вере (*Congregacio de propaganda fide*) 1622. године у Риму, која је имала изричит задатак да се бори за ширење католичке вере у свим земљама, поготово на европском тлу, не зазирући при томе да путем борбених и учених фрањеваца и језуита, продре и у турске земље настањене хришћанским (православним) становништвом (Гавриловић 1986: 207). На удару су се ускоро нашли Срби у Банату и Поморишју, који су се тада, у XVII веку, налазили у оквирима Отоманске империје. Тако су нестали, преведени у унију Срби Крашовани, који су се настанили у Банату крајем XIV века. Око 1650. године на простору Липове и Карансебеша, босански фрањевци су као папски мисионари покатоличили 13 српских села, али је њихову даљу акцију на молбу српског епископа зауставио паша у Темишвару (Гавриловић 1986: 208). Исте такве акције, средином XVII века, спровођене су у оквирима Бачке и Срема, који су се такође тада налазили у Турском царству. Католичанству су подлегли Крашовани, Буњевци, Шокци, као и доста Срба у Источној Угарској, око Дебрецина, Шашвара и других места.

Још изложенији унијаћењу и покатоличавању били су Срби који су се од друге половине XV века насељавали у хрватске, односно аустријске земље између Саве и Драве, као и они настањени у аустријском делу северног Приморја, односно у Лици, Банији, Кордуну и Жумберку. Иако су им признавали да су постали зид хришћанства, односно *Antemurale Christianitatis*, на целом том подручју, њихово исповедање вере им је било оспоравано, а много пута и забрањивано.

Срби су се, ипак, константно досељавали на подручја под аустријском управом бежећи испод турске власти и надајући се да ће у једној хришћанској, европској земљи, не само наћи свој мир, него и уз њену помоћ повратити од Турака своје крајеве. Аустријски царски команданти и поједини хрватски феудалци су им у почетку радо признавали њихова „крајишка права", односно влашке повластице, које су их ослобађале од контрибуције (пореза), кметства, спахијске десетине, стварајући код њих илузију да су слободни људи којима је дозвољено исповедање вере, као и градња цркава и манастира (Гавриловић 1986: 208–209). Наравно, све повластице Србима су даване из нужде – као браниоцима царско-краљевских земаља, увек са наглашеном клаузулом „док буду верни нашем царском дому" и с намером да пре или касније буду поунијаћени или покатоличени и тиме преведени у домен европске (католичке) културе и цивилизације (Радонић 1950: 50–51; Гавриловић, 1986: 209).

Једном руком им се давало, а другом одузимало и ограничавало. Вредели су онолико колико су крви за друге проливали.

Највеће борбе су се водиле за српски манастир Марчу, који се налазио код Иванића у Славонији. У току тзв. Дугог рата (1593–1606) велике групације српског православног становништва су се преселиле из турског дела Славоније на аустријску страну и настаниле на пусте земље око Бјеловара, Чазме, Иванића, Крижеваца, Копривнице, односно на простору између Саве и Драве, ставивши се под команду аустријских царских власти и војске са главном командом у Вараждину. На тај начин, почетком XVII века настао је Вараждински генералат који је представљао готово искључиво српску област под њиховим народним старешинама и капетанима, са доста широком самоуправом, као и слободом исповедања православне вере. Срби-крајишници су преко Генералата у Вараждину и Дворског ратног савета у Грацу били потчињени директно цару, коме су верно и храбро служили називавши себе царским синовима (Ивић 1909: 16–25). Са становништвом долазило је и његово свештенство. Забележено је да је осамдесетих година XVI века с народом из Босне прешао и дабробосански митрополит Гаврило Аврамовић, који је ускоро после тога мали манастир Марчу у близини Иванића претворио у своју епископску резиденцију.[] Први марчански епископи су у почетку признавали српског патријарха у Пећи, који их је и посвећивао, али су ускоро под притиском загребачког каптола, дошли у зависност од загребачких бискупа, који су на том простору вршили раније своју јурисдикцију (Кашић 1986: 17–25). Да би се одржали у Марчи, епископи су формално признавали загребачке бискупе, а да би опстали у народу, служили су му као православни духовни пастири. Тако су покушавали да буду формални унијати са једне стране, а са друге православни епископи, што наравно није могло дуго трајати (Кашић 1986: 17–25). Калуђери у Марчи и народ били су непоколебљиво за православље, па се на сваки начин тежило разбити духовно јединство српског народа. Католички прелати су одлучили да известан број младића из Војне крајине бесплатно школују у Загребачком језуитском семинару с циљем да после завршеног школовања они иду међу своје сународнике те да „их изведу из заблуде [православља] и преведу у крило римокатоличке цркве" (Грујић 1930: 50). Загребачки бискупи су на сваки начин покушавали да изазову расцеп између марчанских епископа и народа па је тако искоришћена завера Зринских и Франкопана против цара Леополда I. Због наводних веза са њима лажно је оптужен за учешће у завери марчански српски епископ Гаврило Мијакић, који је 1670. године збачен с положаја и притворен. Од тада су на његово место довођени епископи-унијати, који су долазили из Загребачког

језуитског семеништа (Грбић 1990: 214–217; Гавриловић 1995: 12–13). Настојања тих епископа да међу Србима насилно спроведу унију изазивало је сталан отпор калуђера и народа, који је већ 1672. године довео до отворене буне, која је угушена употребом војне силе. Сталан отпор према унији није престао, па су унијатске владике из страха за свој живот више боравиле у Загребу него у Марчи (Кашић 1986: 23–29).

Учешћем Срба у Великом бечком рату (1683–1699), добијањем привилегија од стране Бечког двора, као и њиховим учешћем у сламању Ракоцијевог устанка (1703–1711), притисак унијатства је спласнуо због потреба Двора за Србима као ратницима. Непосредно после сламања Ракоција унијатсво је поново покренуто као процес, што је довело до нових побуна крајишника (Кашић 1986: 23–29; Гавриловић 1995: 13). С обзиром да је у народу расло стално незадовољство против било какве унијатске делатности, Двор је 1738. године морао послати комисију која би утврдила да ли и колико људи у Крајини подржава унију. Нађена су само три калуђера из Марче, али то није спречило Двор да званичном одлуком овај манастир ипак одузме православнима и додели га Загребачком каптолу. Таква одлука је толико огорчила народ да је он крајем јуна 1739. године запалио манастир, сматрајући да је пожељније да Марча изгори него да буде у унијатским рукама (Кашић 1986: 55–60). Наредних двадесет година водила се огорчена борба за Марчу док, путем силе и наредбом саме царице Марије Терезије, манастир није коначно одузет православнима, али са захтевом да се додели римокатолицима а не унијатима, што је Двор 1755. године и прихватио (Гавриловић 1995: 14–16). На тај начин завршена је борба за Марчу, која је уједно била борба Срба за слободу своје вере и цркве, а преко тога и за свој национални опстанак у Војној крајини и Хрватској. На исти начин и истим средствима покушано је унијаћење Срба у Карловачком генералату и у Банији, што је довело до укидања српског православног манастира Комоговина 1777. године и одвлачења у унију Срба-жумберчана (Гавриловић 1995: 22–25).

Такође, треба споменути још један важан, још и данас живи, манастирски центар Срба у Хрватској – манастир Лепавину. Он се налази на крајњој северозападној периферији српских насеља у Хрватској и Славонији, некадашњој Горњој Славонији, а данас северној Хрватској, између Крижеваца и Копривнице. Свој назив дугује изразито лепим винима у том крају. Сам настанак манастира се везује за средину XVI века, односно за настанак првих српских насеобина на том тлу (Кашић 1996: 98–101). Неки наши историчари су мишљења да је манастир подигнут средином XVII века, што је у ствари време изградње манастирског комплекса, који је касније

током времена више пута рестауиран (Кашић 1996: 102–104). Манастир није угашен упркос тешкоћама српског народа на тлу Хрватске и у великој мери је преузео улогу духовног центра после отимања манастира Марче и укидања манастира Комоговине.

Српски народ се, упркос потешкоћама у новој хрватској држави, и дан-данас окупља у овом делу Хрватске о Великој Госпојини (манастирској слави) око свог манастира опомињући својим присуством да се он на територије Војне крајине (Карловачког и Вараждинског генералата) населио још крајем XV и у току XVI века, о чему најбоље сведочанство пружају њихови манастири, од којих поједини и данас живе.

Унијаћење као процес је ипак доживело крах и поред свог залагања Бечког двора, а поготово ревносне католкиње царице Марије Терезије, а српски народ на територији Хрватске је у већем делу остао веран својој старој вери и обичајима. На територији саме Угарске, оснивањем Нових војних граница, као и оснивањем Крушедолско-карловачке митрополије на том простору, српски народ је био заштићенији, али је у више наврата и ту покушана унија, али без успеха.

Српска културна баштина, чији неотуђиви део је било и православље, крајем XVIII века, доношењем низа закона, од којих је најважнији Едикт о верској толеранцији цара Јосифа II из 1781, бива проткана средњоевропским достигнућима. Српске цркве и манастири су прихватили уређење у барокном стилу пратећи европске токове и збивања, док је српски народ почео слати своје младе нараштаје на европске универзитете и школе стварајући тиме своју грађанску, образовну класу која ће током XIX века створити савремену српску државу (Србију) и у Монархији по први пут затражити сопствену територију под називом Српска Војводовина (Војводина). На тај начин је српски народ у Монархији прешао једну велику етапу, од незаштићеног и необразованог крајишника до модерног представника грађанске класе и елите, способног да створи и уреди српску државу. Не треба заборавити да је у свему томе била неизоставна улога српске православне цркве, која је била заштитник и водитељ тога народа у једној нимало пријатној, за њих непознатој, католичкој, европској средини.

ИЗВОРИ

Микавица, Д., Гавриловић, В. & Васин Г. (2007). *Знамениша документа за историју српскої народа 1538–1918*. Нови Сад: Филозофски факултет.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, С. (1993). *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској*. Београд: Филип Вишњић.

Гавриловић, С. (1995). О унијаћењу и покатоличавању Срба у Хрватској, Славонији и Угарској. *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, 7–44.

Гавриловић, С. (1986). Католичка црква и Срби у Хабзбуршкој монархији у XVII и XVIII веку. *Европа и Срби*, 207–214.

Грбић, М. (1990). *Карловачко владичанство.* Топуско: Сава Мркаљ.

Грујић, Р. (1930). *Споменица о српском православном Владичанству Пакрачком*. Пакрац: Издање свештенства Владичанства Пакрачког.

Грујић, Р. (1989). *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији.* Београд: Просвета.

Ивић, А. (1909). *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Ивић, А. (1926). *Марчанска епископија.* Београд: Српска краљевска кадемија.

Кашић, Д. (1986). *Отпор марчанској унији.* Београд: Православље.

Кашић, Д. (1996). *Српски манастири у Хрватској и Славонији.* Београд: Музеј Српске православне цркве.

Радонић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље.* Београд: Научна књига.

Ненад Нинковић[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 271.222:373.5(497.11)”1726/1768”

КАРЛОВАЧКИ МИТРОПОЛИТИ И СРПСКО СРЕДЊЕ ШКОЛСТВО ОД 1726. ДО 1768. ГОДИНЕ[2]

Reformation of the educational system ordered by Vienna took place throughout the Habsburg Monarchy during the 1770’s: the educational system was placed under the authority of the government and the schools themselves were largely secularized. Before that education was dominated by the Church. The paper paper presents how the first middle schools were established by the Metropolit of Sremski Karlovci.

Key words: Mojsije Petrović, Vićentije Jovanović, Pavle Nenadović, Karlovci, Pokrovo-bogorodične school.

Образовање је у Хабзбуршкој монархији, као и у целој Европи, дуго времена сматрано за подручје искључиво црквеног деловања, јер је Црква бринула о свим сегментима духовног живота. Беч је на овај начин посматрао школство све док се није показало да добар верник није нужно и добар поданик, него да је цео систем потребно изменити тако да од њега држава има више користи. Из овог разлога Марија Терезија је у последњој деценији своје владавине извршила делимичну секуларизацију школа, стављајући је под надзор световних институција. Реформом су обухваћене све провинције и сви народи Хабзбуршке монархије, па и православна црква. До времена њиховог извођења готово сви српски партријарси и митрополити су покушавали да унапреде школство свог народа. После Пожаревачког мира београдски митрополит Мојсије Петровић послао је више писама у Русију цару Петру Великом, из којих се види да је био свестан неопходности стране помоћи у организовању нижег и вишег образовања, као и да су утицаји просветитељства већ присутни међу образованијим представницима српског народа. Тражио је помоћ у отварању једне латинско-словенске школе, за коју би цар Петар Велики послао учитеље и уџбенике. На друго писмо митрополита Мојсија (1721) цар Петар Велики

---

1 nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

2 Рад је настао у оквиру пројекта Војвођански простор у контексту европске историје (177002), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је наредио да се Србима пошаљу два учитеља и неопходне књиге. Петровићевом изасланику Василију Малескуу књиге су предате 1723, а 1724. одређени су учитељи Максим Терентијевич Суворов, преводилац Синода и његов брат Петар (Hietzinger 1823: 494; Аноним 1862: 77, 32; Деспотовић 1888:. 25-26; Нешковић 1897: 38-39, 42; Точанац 2008: 100-101, 105-112, 151-161; Слијепчевић 1991: 32-36; Грујић 1908: 31-32, 34-38, 50-51; Руварац 1894: V-VI, 3-4; Грујић 1910: 101-102; Виловски 1913: 513-514; Павић 1983: 308-310, 312-314; Гавриловић 2006: 19-29; Нинковић 2011: 167-171).

Од Велике сеобе до доласка руских учитеља српске основне школе биле су организоване по узору на грчке, тзв. тривијалне школе, које су постојале на територији Османског царства, а од тада се почињу развијати руско-словенске (Деспотовић 1888: 36; Руварац 1902: 37-118; Руварац 1903; Веселиновић 1974: 548; Грујић 1908: 3). У њима су по први пут коришћени уџбеници, којима су замењене богослужбене књиге, а новину су представљали ортографија и језик. Доласком Руса, читање и писање, које се учило на тзв. србуљски начин, почиње да се предаје по руском изговору са руском ортографијом, чиме је почело значајније мешање српског и руског језика. Главни циљ ових школа било је образовање свештенства, те су оне у потпуности имале верски карактер, али како су временом црквене општине економски постајале све снажније, приметан је све већи број ђака који нису имали намеру да се посвете свештеничком, већ трговачком или занатском позиву. Ако су школе биле при манастирима или епископским седиштима, ученици су могли да стекну и нешто шире образовање уколико су им биле на располагању манастирске или епископске библиотеке. Настанком руско-словенских основних школа тридесетих година XVIII века дошло је до извесног напретка, за шта заслугу сноси пре свега боље образован учитељски кадар. Мобилијар школа је био врло оскудан, а ученици су најчешће стајали или седели. Основне рачунске операције училе су се у богатијим трговачким срединама, где су оне биле неопходне за будући позив ученика. За практичне вежбе коришћене су навоштене таблице, а тек касније прелазило се на употребу хартије и мастила (Витковић 1873: 81, 265-267; Грујић 1908: 1-6; Точанац 2008: 213; Деспотовић 1888: 38-45; Павић 1972: 11-13).

Једини уџбеник који је коришћен у основним школама био је *Буквар* Теофана Прокоповича. Секретар митрополита Мојсија, Владислав Малеску, донео је 400 примерака ове књиге 1724, а одређен број је понео са собом и Максим Суворов. Како је број донетих буквара био недовољан, митрополит Мојсије је успео у два наврата, 1726. и 1727. да га прештампа, а 1734. то је учинио и митрополит Вићентије

Јовановић. Користећи овај уџбеник деца су прво упознавана са словима и слоговима, а онда су вежбала срицање, потом су учила напамет речи и имена сваког слова, те њихову бројну вредност. Вежбање у читању извођено је сваког дана тако што би се читале молитве и Катихизис из дела *Буквара* са верском садржином.[3]

Пре доласка браће Суворов, не чекајући помоћ из Русије, митрополит Мојсије настојао је да подигне школство своје Митрополије. Тако је 1724. упутио циркуларно писмо подручном свештенству у коме је од њега тражио да отвара народне школе при храмовима и да у њима подучава децу и старије парохијане. Наредио је свештенству да се и само усавршава у читању, писању и догматици. На Сабору из 1726. донета је одлука о оснивању школа у свим епархијама, док је у седишту митрополије требало основати немачку и српску велику школу, што је почело да се остварује доласком учитеља из Русије. Максим Суворов са породицом и братом Петром стиже маја 1726. у Карловце, али о правом развоју школства може се говорити тек од 1727. и сусрета митрополита Мојсија и Максима Суворова у Бечу (Грујић 1908: 53-55, 57, 59-61; Исти 1910: 106-107, 109-111).

Значај Суворовљевог доласка није лежао само у новинама које су уведене у основне школе, него пре свега у томе што су отворене прве српске средње школе. Он је делатност на пољу школства концентрисао на два места: Карловце и Београд. По доласку у Карловце, у одсуству митрополита Мојсија који се тада налазио у Бечу, Суворов је ушао у сукоб са придворним калуђерима, што му је само отежавало организовање наставе. Ипак, прву школу је отворио је у Карловцима 1/12. октобра 1726. са малим бројем ученика. Боље могућности су Суворова одвеле 2. фебруара 1727. у Београд, где је отворио другу средњу школу. Брзо се показало да је Суворов и у Београду стекао већи број противника, а да услове, које је тражио, није нашао. Остављајући после четири месеца београдску школу у рукама свог брата Петра, упутио се у Беч митрополиту Мојсију, од кога је очекивао помоћ и подршку. Стварни рад на организовању образовања почео је тек после њиховг сусрета. Митрополит је тражио да Суворов озбиљније прионе на организовање наставе, а епископату и народним првацима упутио је посланицу у којој је изнео жељу да организује ниже и више школство. Њоме је истовремено позвао родитеље, епископе, свештенство и манастире да пошаљу децу на школовање у Карловце. Акција митрополита Мојсија

3 Пре овог буквара Срби нису имали ни један штампани буквар, али је било рукописних. Међу овима, значајан је *Буквар* Кипријана Рачанина, који је написан 1717. године (Младеновић 1989: 17).

показала се као добра, јер се крајем 1727. у Карловцима скупио већи број деце, те је Суворов 11. децембра овде поново отворио Руско-словенску школу. Петар Суворов је нешто касније основао овакву институцију у Араду, а из њих је изашао први образованији учитељски кадар, који је потом отварао школе, најпре по градовима, потом селима и манастирима (Достанић 2000: 256-264; Радослав М. Грујић 1908: 39-46; Исти 1910: 103, 111-112).

Суворовљева Карловачка школа је одговарала нижој Гимназији, имала је четири разреда, први, припремни тзв. буквараца и три граматикална. На самом почетку наставу је изводио Максим (школске 1727/8), али је већ следеће године у њој као помоћник радио његов брат Петар. Он је држао наставу у припремном разреду, где су ученици учили читање и писање. Максим је преузео први разред граматикалне класе и то већ почетком 1728. јер се показало да су ученици који су похађали припремни разред добро читали и солидно писали, те је било могуће после свега два месеца прећи на следећи степен школовања. Од јуна 1729. Максим је почео држати наставу из латинског језика, што је наставио и 1730. У ово време је митрополит Мојсије предлагао цару Карлу VI оснивање шест виших и високих школа. Тражене су образовне установе различитог степена од ниже Гимназије до Академије. Чак је предлагао да се у Београду оснује нека врста образовног центра, до чега услед скоре митрополитове смрти није дошло.

Док је водио припремни разред руско-словенске школе у Карловцима и Београду Максим Суворов је већ у њему предавао и основне рачунске операције. Веронаука није била посебан предмет, него је извођена уз читање. Деца су учила напамет Десет Божијих заповести, Символ вере, Оче наш, Молитве Богородици, девет јеванђеоских блаженстава. Иако о томе нема података, без сумње је извођена обука и у појању, било да је то радио Суворов или неко од свештеника (Грујић 1908: 83-90; Кириловић 1955: 1-11; Младеновић 2005: 80-83). Петар Суворов је отишао касније у Арад, а Максим је изабрао нова три помоћника, за букварце, словенску граматику и латински језик. Док су двојица од њих остала анонимна, трећи помоћник је познат: био је то ђакон Виђентије Стефановић, будући митрополит београдски и патријарх пећки. Наставу из латинског језика Суворов је препустио помоћнику, а када је умро митрополит Мојсије Петровић, Максим је, изгубивши подршку црквених кругова, у потпуности прекинуо рад на просветном пољу (АСАНУК, МПА „А“ 167/1734; Грујић 1908: 48-50, 79-82; Исти 1910: 113; Достанић 2000: 261-264).

Важно питање српског школства било је како га финансирати. О овоме је расправљано на Сабору који се састао 1730, када је предлагано да се оснује фонд

у који би био уплаћиван новац сакупљен од народа путем специјалног пореза, као и од милостиње коју би сакупљали егзарси и своте коју је Црква стекла на основу права кадуцитета. Но, Двор овај предлог није прихватио (Деспотовић 1888: 27; Точанац 2008: 215-217; Нешковић 1897: 43). Због тога је нови митрополит Вићентије Јовановић још у години свог избора упутио једну представку Дворском ратном савету да се за потребе оснивања школског фонда дозволи сакупљање десетине у натури на простору Баната, Славоније и Србије, али је и ова молба одбијена. Како није одустајао од намере да формира школски фонд, 1733. године је увео школске кутије у храмове, тражећи од свештенства да утиче на вернике да својим прилозима омогуће формирање школског фонда. Ни црквено-народни сабор из 1735. није пропустио прилику да се позабави питањем школског фонда, а било је евидентно да су се Сабор и митрополити нашли на истом путу при покушају оснивања школског фонда, проширења школске мреже и унапређења образовања (Точанац 2008: 216-217).

Залагањем митрополита Вићентија, који је покушавао да положи темељ систематском образовању учитеља за тривијалне школе, отворена је прва српска потпуна Гимназија у Карловцима. Правог учитељског сталежа са јасно одређеним правима и дужностима у ово време још није било. Учитељска служба је пре свега сматрана за привремену и није обећавала углед или већу материјалну корист, због чега су им као главне обавезе одређени послови појца и црквењака, а тек потом просвете. У основним школама није био јасно дефинисан наставни план ни програм, а најчешће су ученици учили само да читају (Нешковић 1897: 44, 46-47). Зато се митрополит Вићентије Јовановић, као и његов претходник, окренуо Русији из које је молио помоћ у наставном кадру и књигама. Молба митрополита је наишла на добар пријем, те је већ 1732. стигао из Русије Синесије Залуцки који је постављен за проповедника у карловачкој Саборној цркви и за ректора свих српских школа. На поновљено митрополитово писмо, упућено овог пута кијевском архиепископу Рафаилу Заборском, у августу и септембру 1733. стигли су у Карловце нови руски учитељи: Емануил Козачински, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумљак и Јован Мјенацки, а нешто касније је стигла још једна група Руса. Међу набројанима најзначајнији је био Емануил Козачински. Њему је митрополит Вићентије 1736. поверио дужност проповедника у Карловцима и надзорника (ректора) словенско-латинских школа, за шта му је митрополит давао плату од 250 форинти. Привремено су дошла и два протестанта, али они нису оставили

значајнијег трага у српском школству (Јакшић 1900: 216-219; Грујић 1910: 115-117, 124, 126).

Делатношћу митрополита Вићентија српско средње школство је наставило да се развија. Тако су бивши ученици Суворовљеве школе и студенти који су за време митрополита Мојсија учили латински у Ђуру преузели наставу 1731, а новопридошли руски учитељи, пре свих Синесије Заборовски и Емануил Козачински, наставили на њиховим основама и школске 1736/37. завршили са циклусом од шест година предавања, са предметима који су постојали у тадашњим гимназијама. На овај начин су српски и новопридошли руски учитељи у време митрополита Вићентија школовали прве гимназијалце у српској средини. Настава је у Карловачкој школи (Гимназији) организована по класама, укупно шест (Грујић 1908: 65-69; Исти 1910: 115). Школа је била намењена првенствено омладини али су се у њој школовале и старије особе (Ковијанић 1973: 31). Митрополит је намеравао да Гимназију отвори и у Београду, те је из тог разлога у овом граду основао Словенску, Латинску и Грчку школу, али прилике су показале да је то неизводљиво, па је она остала само у Карловцима. У двогодишњој Латинској школи наставу је држао јеромонах Петар Михајловски, док је у Грчкој предавао славни светогорски појац, ватопедски пострижник, јеромонах Анатолије, са посебним нагласком на тзв. појачку школу, која је касније утицала на развој карловачког појања (Грујић 1908: 155-157; Нинковић 2012: 242-248).

Када је 1737. умро митрополит Вићентије, средње школство је почело да назадује. Доласком патријарха Арсенија IV више школе у Карловцима су затворене. Иако патријарх није довољно увиђао значај школства, све снажније грађанство јесте, па је ово питање покренуто на Сабору 1744, мада без конкретних резултата (Витковић 1873: 305; Исти 1874: 98, 103, 109, 114-115; Пецињачки 1971: 83-88; Јакшић 1900: 216). Патријархов наследник, митрополит Исаија, настојао је да обезбеди материјалну основу за издржавање школа. Митрополит је после Сабора упутио посланицу свештенству у коме га обавештава за своју намеру да оснује Семинарију. Делатност Исаије Антоновића је наставио Павле Ненадовић, од чијег времена се може говорити о великом напретку у просвети српског народа (Витковић 1873: 124-127, 337-339; Руварац 1894: 4-18; Видаковић 1922: 10). Број основних школа почео је да се повећава, учитељи су добијали све квалитетније обарзовање и коначно је обезбеђена материјална основа за издржавање и отварање школа. Оснивање тзв. Клирикалног фонда, најстаријег фонда у Карловачкој митрополији, Павле Ненадовић је почео одмах по свом избору. Дајући лични пример прилогом

од 50 дуката и обећањем да ће годишње давати по десет до краја живота, подстакло је богате грађане да и сами прилажу. Одредио је колико би која црквена општина, свештеник, епископ, манастир итд. требало да приложе сваке године. Такође, одредио је колико ће од добијања свештеничког чина бити уплаћивано у овај фонд. Из цркава Архидијецезе уклонио је кутије за прилог страним манастирима, а увео поново школске кутије. Да је и епископат имао разумевања за митрополитов план, сведочи то што су појединци и сами дали прилог за фонд и обавезали се да ће одређени износ уплаћивати сваке године. Митрополит Павле прописао је и систем надзора над прикупљеним прилозима, те одредио особе које ће бринути о фонду, постављајући његове туторе, који су обилазили архидијецезу и прикупљали приходе, слали их у Карловце економу школског фонда. На крају, митрополит је одредио да Фонд стоји под његовом управом док је он жив, а после његове смрти управу је требало да одреди Сабор, Синод, коадјутор или нови митрополит, што је на жалост, допринело да се његова школа до Сабора, који му је бирао наследника, угаси (Радонић и Костић 1954: 125-150; Видаковић 1922: 10-15; Руварац 1894: 14, 16-18; Петровић 1940: 364-377; Раићъ 1864: 4-6).

Недовољна образованост верника и свештеника навела је митрополита Ненадовића да упућује посланице у којима им је образлагао корисност образовања. Неопходност школовања митрополит је верницима и свештенству објашњавао наводећи разне примере, вођен двема идејама присутним међу српском јерархијом: теолошким учењем православне цркве и просветитељством, које се очитује већ у схватању да је образовање узрок среће и напретка (Андерсон 2003: 448-450; Hadživuković 2005). Тврдње по којима образовање пружа наду у напредак јер цркве, градови и државе, у којима живе образовани верници, брже и боље напредују и да је образовање тековина која пружа могућност напретка свим људима, без обзира на њихов социјални статус или порекло, при чему је школа услов сваке среће, просветитељске су идеје, које се као црвена нит провлаче митрополитовим школским посланицама (АСАНУ, 12176, Посланица од 15/26. јул 1750, 25. септембар/6. октобар 1759, и од 19/30. октобра 1761). Ове идеје навеле су митрополита да на основу чињенице о лошем образовању својих верника закључи да није могуће ни да српски народ напредује, јер може напредовати само онај народ који је „умно прогледао преко својих синова“ (АСАНУ, 12176, Посланица од 25. септембар/6. октобар 1759). Обазовање као поље искључиво црквеног деловања ставило је важан задатак пред митрополита који је знао и тврдио да је само онај народ добар и богат у којем се води брига о школству, јер ако те бриге нема, постављају се темељи за назадовање, а

не за напредак (АСАНУ, 12176, Посланица од 30. јануара/11. фебруара 1753). Зато је покушавао да утиче на родитеље, тврдећи да је наслеђе које остављају својој деци, а које се састоји од материјалних вредности, пролазно и није вредно старања, већ да је права тековина, право наследство, оно које пружа образовање као једино неотуђиво власништво сваког појединца, закључујући свој став да „земљи није ништа теже на себи носити до необразованог човека“ (АСАНУ, 12176, Посланица од 30. јануара/11. фебруара 1753). Групи просветитељских идеја које су нашле места у школским посланицама митрополита Ненадовића припада и она по којој образовање има моћ да промени човека, да се њиме може искоренити зло и утврдити добро (АСАНУ, 12176, Посланица од 30. јануара/11. фебруара 1753).

Присутност просветитељских идеја приликом образлагања о корисности образовања могло је деловати подстицајно, међутим, интензивније од просветитељског учења на необразованог појединца могао је да делује митрополитов став по којем је образовање чин Божије милости (АСАНУ, 12176, Посланица од 15/26. јула 1750). На необразоване људе снажно је морала деловати тврдња митрополита да ће добити Божију милост ако своју децу буду упућивали на школовање. Правдање библијским цитатима потребе образовања постало је, поред просветитељских мисли, доминантно у Ненадовићевим посланицама (АСАНУ, 12176, Посланице од: 30. јануара/11. фебруар 1753. и 25. септембар/6. октобар 1759). Митрополит је повезивао ове две наизглед неспојиве филозофије, истичући да од образовања верници имају двоструку корист – с једне стране, ту је материјална сигурност и напредак, идеје блиске просветитељству, а са друге, добар верник и хришћанин, којим се постајало искључиво образовањем. Повезујући значај образовања које је имало снагу да истински промени човека са Исусом који је образујући своје ученике, односно вернике, променио сваког човек који је прихватио његово учење, митрополит је поново повезао просветитељски са теолошким ставом (АСАНУ, 12176, Посланица од 30. јануара/11. фебруара 1753). Још једна својеврсна комбинација ова два става била је идеја да прародитељски грех, иначе једна од честих тема митрополитових посланица, који рођењем свако носи у себи, представља у ствари зло којем је једино образовање могло да се супротстави и уништи га (АСАНУ, 12176, Посланица од 19/30. октобар 176). Теолошка страна оваквог става лежи у тврдњи да само образовање може вернике да утврди у хришћанској вери, јер образована особа боље познаје хришћанско учење, док образовани људи својим саветима и личним примером могу да делују на своје укућане и децу (АСАНУ, 12176, Посланица од 25. септембар/6. октобар 1759). Просветитељска је идеја, изнети став, да једино образовање има моћ

да промени човека. Закључујући своје излагање у посланици из 1753. митрополит Ненадовић указује да је разлика између образованих и необразованих људи велика као разлика између живих и мртвих, а да су необразовани слични животињама, јер нису искористили образовање као Божији дар (АСАНУ, 12176, Посланице од 30. јануар/11. фебруар 1753).

Уз теоријску основу за развој школства, била она просветитељске оријентације или догматског карактера, поједине посланице доносе и податаке о тадашњем српском школству, односно његовој неразвијености и мере за његово побољшање. Нарочито је лоше стање било у Војној граници, те је митрополит инсистирао на томе да се овде људи школују указујући им да је необразованост разлог зашто не могу да стекну више војне чинове (АСАНУ, 12176, Посланица од 15/26. јула 1750). Сматрао је да необразовани људи у Војној граници не могу на прави начин исповедати православну веру, на шта му је скренута пажња са Двора. Полазећи од ове чињенице, покушавао је да покаже граничарима колику корист могу имати од образовања (АСАНУ, 12176, Посланица од 13/24. маја 1754). Недељне школе су тема којима је митрополит посветио доста пажње у посланицама (АСАНУ, 12176, Посланица од 15/26. јула 1750). Наредбе које су се односиле на њих понављао је више пута, указујући на раније одлуке, као и казне које су прописане, још у школској посланици из 1750. године (АСАНУ, 12176, Посланица од 13/24. мај 1754). Пет година након издавања ове посланице и наредби које су ту саопштене, уследила је још једна оштра митрополитова реакција због сазнања да његове наредбе не само да нису поштоване него да ни свештеници нису најбоље знали оно чему би требало да подучавају вернике (АСАНУ, 12176, Посланица од 17/28. октобар 1755). Митрополит је зато најавио визитацију коју је требало да спроведе његов егзарх протопрезвитер Јефтимије Радосављевић, коме је стављено у задатак да утврди да ли су дотадашње одлуке поштоване, те да, ако нису, одузме свештеницима свештеничко звање. О свему овоме митрополит је благовремено обавестио свештенство (АСАНУ, 12176, Посланица од 17/28. октобар 1755). Како би омогућио свештеницима и учитељима у школама да вернике науче основама православне вере, митрополит је штампао једну књижицу, чију су садржину свештеници и учитељи морали напамет да знају (АСАНУ, 12176, Посланица од 1/12. септембр 1759. и од 12/23. октобра 1763). Реч је о делу *Орѿодоксос омолоѿија сиреч ѿравославное исѿоведаније* које је митрополит саставио, а Захарије Орфелин, у бакрорезној техници, са својим панегиричким стиховима посвећеним митрополиту, израдио 1758. године (Остојић 1926: 82-84; Скерлић 1966: 225; Павић 1983: 238-239). Међутим, понашање свештенства, па и самих протопрез-

витера, није му уливало наду, те је на примеру Ирига, где је видео нерад и небригу за образовање верника, 1759. решио да његов егзарх поново спроведе визитацију, а протопрезвитере лично да испита у Карловцима. Казна за немарне свештенике је била већ добро позната – губитак свештеничког звања. После свог испитивања протопрезвитери су морали на исти начин да провере знање парохијског свештенства. За кога се испостави да не зна напамет прописани текст био је упућиван у Карловце на тромесечно школовање. Протопрезвитерима је најстроже наређено да никако не смеју крити неуке свештенике јер ће они у супротном бити кажњени губитком парохије. Верницима који не знају прописане молитве морао је свештеник да ускрати свету тајну причешћа, осим у самртном часу (АСАНУ, 12176, Посланица од 1/12. септембра 1759; Нинковић 2012: 194-199).

Просветна делатност митрополита Павла Ненадовића није завршена оснивањем Клирикалног фонда нити слањем бројних посланца. Напротив, њима је тек почињала. Његова акција на отварању школа била је следећа етапа развоја школства, те је тако Покрово-богородичне школе основао исте године када и Фонд (1749). План за наставу израдио је будимски владика Дионисије Новаковић, добар познавалац просветних прилика у Монархији и Русији, и особа са доста просветног искуства. При организацији школе служио се и саветима раковачког архимандрита Синесије Живановића. Покрово-богородична школа се састојала од три школе: клирикалне, латинско-немачке (Gymnasium publicum) и словенске. Не тражећи дозволу од царице Марије Терезије, митрополит ју је отворио 1/12. октобра 1749. на празник Покрова Пресвете Богородице. Пре тога упутио је циркуларно писмо свештенству Аридијецезе, у којем је захтевао да му доставе спискове деце способне за школовање у њој, како би добили добре свештенике и учитеље (Гавриловић 1974: 125-127).

У Клирикалној школи су се поред мирских свештеника образовали и монаси. Ова мера је била новина у српској просвети, а на њој је инсистирао сам митрополит. Од манастира је захтевао да уз ученике пошаљу и по један дукат за њихово издржавање. Клирицима су предавали свештеници, а изгледа да је први био карловачки парох Теодор Марковић. Поред наставе ученици су били дужни да редовно иду у цркву и да ту учествују у црквеним обредима, о чему су посебну контролу морали да воде свештеници. Теодора Марковића је 1753. на месту професора клирика наследио раковачки јеромонах Висарион Марковић, а њега већ следеће године „магистер словенске граматике“ јеромонах Рафаило Стефановић. У овој школи су се претежно школовали ученици из Срема. Дисциплинарна правила су била строга, а пошто су ученици често били одрасле особе са породицом уређено је да се школују тако што

би годишње два пута по три месеца проводили у школи, а два пута по три са својим породицама. У Латинско-немачкој школи постојало је шест класа (Classis Rethorum, Classis Sintaxistorum, Classis Gramastistorum, Classis Principistorum, Classis Minor parvistarum, Classis Legentes тј. Major parvistarum), које су одговарале оновременим гимназијама. Најзначајнија особа у овој, мада се може рећи и целој школи, био је Петар Несторовић. Ученици су ту учили немачки и латински језик, о чему сведоче њихове сачуване вежбе (АСАНУК, МПА „А“, Покрово-богородичне школе, 1/1753, 2/1753, 3/1753, 4/1753, 7/1753, 8/1753, 9/1753, 11/1753, 1/1755, 2/1755, 3/1755, 9/1755, 10/1755, 11/1755, 12/1755). И у Словенској школи је постојало шест класа, а ученици су после њеног завршетка могли да наставе образовање у Латинско-немачкој. У ту сврху већ су у њој почињали да уче немачки. Једно време у Карловцима је постојала и Грчка школа, која је радила као допуна Словенској, а предавања из грчког језика је од 1750. држао Георгије Спида. Тако је митрополит Павле Ненадовић за време своје управе Карловачком митрополијом успео да организује Покрово-богородичне школе и ученицима пружи могућност стицања доброг образовања. Нажалост, после митрополитове смрти и ова школа се угасила (Руварац 1926).

Да о школству нису бринули само митрополити сведочи пример бачког епископа Висариона Павловића који је у Петроварадинском шанцу (Новом Саду) отворио 1730. или 1731. Петроварадинску рождествено-богородичну школу (Латинско-словенску). О првом периоду рада ове школе нема пуно сачуваних података. Претпоставља се да је њен први ректор био Матеј Јеленек, те да се на тој дужности задржао до 1743. када је ректор школе био руски ђак Дионисије Новаковић. Везе које су имала епископ Висарион и Дионисије Новаковић са Русијом могле су само позитивно утицати на развој школе. Изгледа да је у њој било и Руса, јер се зна да је 1747. у школи настао један рукопис Катихизиса на коме се потписао извесни Василије Крижановски. Учитељи који су радили у овој школи педесетих година – Јован Милутиновић (за граматику и синтаксу) и Николај Кодеоци (за реторику и поетику) –били су новосадски грађани, а судећи по предметима које су држали школа је била ранга гимназије.[4] Број ученика се у време када су они били професори кретао преко шездесет годишње. Поред овде наведених школа у појединим местима било је и других, пре свега у Руми и Сомбору (Гавриловић 1969: 177-183; Достанић 2000: 619-628).

4 Потпуна гимназија је у то време подразумевала као завршне разреде поетику и реторику (Ковијанић 1973: 31).

* * *

До реформи царице Марије Терезије школство српског народа, као и осталих у Хабзбуршкој монархији, сматрано је за поље црквеног деловања. Од Велике сеобе црквени великодостојници су настојали да побољшају основно и средње школство српског народа, те су у том циљу обраћали цару Петру Великом за помоћ. Између 1726. и 1737. може се говорити о периоду руских учитеља у српском школству, што је довело до вишеструких последица у друштву. Под њиховим утицајем мењала се ортографија, изговор слова, па и сам језик, формирањем славеносрпског. Прихватајући западноевропску рационалистичку филозофију, а у настојању да се уклопе у оквире Хабзбуршког друштва и обезбеди материјални напредак, поједине богате црквене општине саме су отварале школе и ангажовале учитеље, а половином XVIII века у том циљу покрећу иницијативу на црквено-народним саборима. Уз њихову подршку митрополит Павле Ненадовић отворио је Покрово-богородичну школу у Карловцима и основао Клирикални фонд за финансирање школа. Управо у овом период Срби прихватају просветитељске идеје, уз велику заслугу на том пољу управо карловачке јерархије, што је омогућило даљи напредак просвете и прихватање школских реформи из седамдесетих година XVIII века.

ИЗВОРИ

Архив Српске академија наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, фонд „А“.

Архив Српске академија наука и уметности у Београду, 12176а.

Аноним, (1862). Народни конгреси овостранихъ Срба, *Србскій Лѣтописъ*, 104, 35-82.

Витковић, Г. (1873). *Споменици из будимскої и пештанскої архива*. Збирка I. Београд: Државна штампарија.

Витковић, Г. (1973). *Споменици из будимскої и пештанскої архива*. Збирка II, Београд: Државна штампарија.

Витковић, Г. (1974). *Споменици из будимскої и пештанскої архива*. Збирка III, Београд: Државна штампарија.

Грујић, М. Р. (1910). Прилози за културну историју српског народа, *Споменик Српске краљевске академије*, 49, 100-152.

Пецињачки, С. (1971). Један извештај о малим српским школама у митровачком протопопијату из 1749. године, *Зборник за историју Матице српске*, 4, 83-88.

Радонић, Ј. и Костић, М. (1954). *Српске привилегије од 1690. до 1792*. Београд: Академија.

Руварац, Д. (1894). *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање*. Земун: Штампарија Јове Карамата.

Руварац, Д. (1902). *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века по архивским списима*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Руварац, Д. (1903). *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Hietzinger, von C. B. (1823). *Sratistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*. zweiter Theil, Wien: Carl Gerold.

ЛИТЕРАТУРА

Андерсон, С. М. (2003). *Европа у осамнаестом веку 1713-1789*. Београд: Clio.

Веселиновић, Р. (1974). Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године. У Васа Чубриловић (Ур). *Историја Београда* (523-571). 1. Београд: Просвета.

Видаковић, С. С. (1922). *Постанак и развитак срп. народно-црквених фондова и фундација у Сремским Карловцима (од 10. авг. 1749. до 31. дец. 1922.)*. Нови Сад: Штампарија браће Грујић.

Виловски, С. Т. (1913). Цркве и школе у Београду у првој половини XVIII века, *Српски књижевни гласник*, 7, 510-534.

Гавриловић, Н. (1974). Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века. У Едиб Хасанагић (Ур). *Историја школа и образовања код Срба* (119-152). Београд: Историјски музеј Србије.

Гавриловић, С. (2006). Исаија Ђаковић: архимандрит гргетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски, *Зборник Матице српске за историју*, 74, 7-35.

Гавриловић, С. (1969). *Рума трговиште у Срему 1718-1848/49*. Нови Сад: Матица српска.

Грујић, М. Р. (1908). *Српске школе: (од 1718-1739. г.)*. Београд: Нова штампарија „Давидовић“.

Деспотовић, П. (1888). *Школе Срба у Угарској и Хрватској*. Крагујевац: „Шумадиска“ штампарија.

Достанић, Р. (2000). Необични владика Висарион, *Педагошка стварност*, 7-8, 619-631.

Достанић, Р. (2000). Просветна делатност митрополита Мојсија Петровића, *Педагошка стварност*, 4, 252-266.

Јакшић, М. (1900). *О Вићентију Јовановићу: прилози за историју Митрополитства му 1731-1737*. Нови Сад: Штампарија Српске књижаре браће М. Поповића.

Кириловић, Д. (1955) Буквар Теофана Прокоповича код Срба, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 3, 12-23.

Ковијанић, Р. (1973). *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*, Нови Сад: Матица српска.

Младеновић, А. (1989). Славеносрпски језик, Нови Сад: Просвета.

Младеновић, А. Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713-1730) и почетак стварања српског књижевног језика новијег времена, *Зборник Матице српске за филозофију и лингвистику*, 48, 77-84.

Нешковић, М. (1897). *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци: Српска Манастирска штампарија.

Нинковић, Н. (2012). Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића. У Владан Гавриловић (Ур.) *Војвођански простор у контексту европске историје* (187-209). Нови Сад: Филозофски факултет.

Нинковић, Н. (2012). Прилог проучавању српског средњег школства и наставе класичних језика 1726-1768. У Ксенија Марицки Гађански (Ур) Антика, савремени свет и рецепција античке културе (240-251). Београд: Друштво за античке студиеј Србије.

Нинковић Н. (2011). Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769-1777. *Истраживања*, 22, 167-183.

Остојић, Т. (1923). *Захарија Орфелин: живот и рад му*. Београд: Српска краљевска академија наука и уметности.

Павић, М. (1972). *Гаврил Стефановић Венцловић*. Београд: Српска књижевна задруга.

Павић, М. (1983). *Рађање нове српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Петровић, К. (1940). Стари Карловчани: Андрејевићи, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, 13, 364-377.

Раићъ, М. (1864). *Србски народни фондови*. Карловци: Типографија Митрополитско-Гимназиална.

Руварац, Д. (1926). *Покрово-богородичне школе у Карловцима (1749.-1769.)*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Скерлић, Ј. (1966). *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Просвета.

Слијепчевић, Ђ. (1991). *Историја Српске православне цркве*. 2. Београд: БИГЗ.

Точанац, И. (2008). *Српски народно-црквени сабори: (1718-1735)*. Београд: Историјски институт.

Hadživuković, S. (2005). *Francusko prosvetiteljstvo odraz vere u ljudski napredak*, Novi Sad: Prometej.

Горан Васин[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Дејана Васин
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 821.163.41-6.09 Petrović Njegoš, P. I

ЕТИКА У ПОСЛАНИЦАМА И ПИСМИМА ПЕТРА I ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

During his spiritual and ruling activities in Montenegro, Bishop (Metropolitan) Peter I Petrovic Njegos left behind a large number of epistles and letters testifying about his Christian and moral vertical. Through his relationship with the enemies and defeated, we have realised that this clergyman-ruler was in any act pervaded by a thorough idea of manhood, defence of Orthodoxy, Serbian nationality and the unity of Montenegro and its tribes. His ethics and his moral power are the example that is inevitable when it comes to members of the dynasty Petrovic-Njegos and more widely, the Serbs from Montenegro.

Key words: Peter I Petrovic Njegos, letters, epistles, Montenegro, Cetinje.

Петар I Петровић Његош је на место митрополита црногорских и брдских и владара дошао 13. октобра 1784. Од тада почиње његова четири и по деценије дуга управа Државом и Црквом у Црној Гори. Његова политичка активност на уједињавању непокорених и разједињених племена чинила је окосницу његове делатности. Стална опасност од турских најезда и напада из Скадра и Херцеговине чинила је његову политичку делатност и мисионарски рад динамичним и свестраним. До 1796. он је успевао да војно порази Турке, сузбија самовољу племенских старешина и обједини Црну Гору и Брда, али је после тога уследио још замашнији рад на законском уређењу и организацији српске државе у Црној Гори. У том светлу можемо посматрати и његове националне и политичке планове о стварању веће и јаче државе. Избијање Првог српског устанка је била једна од важних тачака митрополитове национално-политичке мисије, која ће кулминирати у операцијима које је водио са руском војском и које ће карактерисати дужи низ година спољнополитичке оквире и правце деловања Црне Горе. Временом се владичина политичко-пастирска делатност и непрекидно ангажовање мењало и у односу на црногорска и брдска племена.

1 goranvasin@yahoo.com, dejanavasin@yahoo.com

Црна Гора се нашла у новом рату који су против Турске повеле Аустрија и Русија 1785. На Збору одржаном на Цетињу 9. јуна 1785, ултиматум скадарског паше је одбијен, али нису сва црногорска племена прихватила позив на рат са Турцима. Владика је упркос томе „чврсте душе и чиста срца кренуо кроз све крајеве црногорске, редом кроз села, свуда, свако племе и братство корећи што се тако срамотно и неславно погубише и Турцима, душманима вјере и слободе, самовољно, без крви и боја, без сваке потребе и невоље, под ноге се и бич потчинише“. Он је тражио и захтевао од црногорских Срба окупљених око њега „тај завјет одржати и бранити се до последњег чељадета ако Турци поново ударе на њих. Но, ако вјеру тврду и непоколебљиву имају у Христа Бога Свемогућега и Спаситеља страдалих за правду и вјеру“, неће их оставити да изгину, него ће им допустити и помоћи „да погубе свог душманина и да прославе свога свевишњег Творца и оца и ослободе своју отаџбину, поврате и обнове своју независност и поштење од искона стечено [...]“ (Микавица, Васин, Нинковић 2013: 129–130; Радовић 1998: 213; Павићевић 1998: 157–161)

Нови рат са пашом Бушатлијом донео је нове изазове за црногорског владику. Приликом Збора Црногораца на Цетињу 20. јун / 1. јул 1796, на захтев Брђана да им се пружи помоћ у оружју и муницији, одговорено је усвајањем документа познатог под називом *Одлука*. Овим документом, круцијалним за одбрану тадашњих црногорских племена, који се касније уз *Сшеīу* сматра почетком писаног права у Црној Гори, изражена је „свијест о отачаству“ и Брђани су третирани као православна браћа чија је одбрана од „жестоког јарма агарјанског“ представљала заклетвом на крсту и Јеванђељу преузету обавезу (Павићевић, Распоповић 1998: 3–9; Микавица, Гавриловић, Васин 2007: 128–139)

После потврде садржаја *Одлуке* на Збору (5. јул 1796), већи део војске коју су чинили Катуњани предвођени владиком пошао је у Бјелопавлиће у сусрет војсци скадарског паше, где је на посебан начин Петар I опоменуо на одлучност да се у ратовању против Турака истраје, у духу традиционалне православно-косовске етике и епске српске самобитности: „Витези и мила браћо! Наш заклети непријатељ нешћеде на моје молбе од предстојећег крвопролића одустати, и да се прође наше невољне браће Брђана, но надање имам у свевишњега Бога, да ће те ви, данас свирепога врага стидно са своје међе протерати [...] Зато на оружје и на крваво поље, мили витези! Да покажемо непријатељу, што су кадре јуначке горе, да покажемо да у нама неугашено србско срце кућа, србска крвца врие, да покажемо како горские јунака мишица јунаштвом надмашује на бојном пољу сваког душманина!“

У бици која је уследила на Мартинићима 2/13 -11/22. јул 1796. „мала српска војска“ Црногораца, Пипера и Бјелопавлића, која је бројала око 9000 људи, савладала је три пута бројнију турску војску у којој су ратовали и Кучи, Братоножићи и део Васојевића, потпуно је поразили, а рањен је и Махмут паша. Црногорски владика је тим поводом послао Аустријском императору вест о победи и захвалио се на ратном материјалу који му је упућен 1790. године. Од руске царице Катарине II стигла му је важна честитка и поклон православном митрополиту – велика скупоцена панагија. После прославе на самом бојишту где је одржано богослужење и парастос изгинулим ратницима, испаљени су почасни плотуни, а на Цетињу је изведена свечаност током које је прошло неколико стотина црногорских ратника. У свечаној литији ношене су заплењене турске ратне заставе, иза којих је јахао на коњу владика Петар I, држећи сабљу у десној и крст у левој руци. Иза владике се кретало осам барјактара и гувернадур Јован Радоњић. На крају поворке је био одред Црногораца од 500 људи (Петровић Његош 1987: 82–83; Петровић Његош 1996: 44–45; Поповић 1951: 14–26; Павићевић 1998: 161–163; Пејовић 1981: 136; Павићевић 1996: 214–215, 228–229).

После својеврсне војне смотре, одржано је богослужење у Цетињском манастиру (14/27. јул), а чинодејствовао је архимадрит Теодосије Мркојевић. Народно одушевљење владика Петар је искористио да законски санционише снагу црногорских Срба на Сабору на Цетињу (6/17. август) на којем је, у присуству представника све четири црногорско-брдске нахије усвојена *Сшега*, која се сматра првим црногорским законским текстом. Стега се састојала од 6 чланова и њом је национално јединство учвршћено и дужност сваког црногорског Србина да брани слободу и независност у случајевима када непријатељ покуша да угрози државне границе и националну територију уздигнута је на степен законске обавезе. Позивањем у помоћ „Господа вседржитеља“, владичини сународници су изјављивали да неће једни друге издати, да ће „за благочастиву вјеру христијанску војевати и крв проливати“ како би заштитили и сачували земљу „ђе би гођ непријатељ окренуо и на коју би страну на нас и нашу браћу Брђане ударио“ (Распоповић 2006: 138–140).

У првом члану *Сшеге* наведена је обавеза сваког појединца, племена и нахије да једни другима помажу. Црногорци и Брђани су под заклетвом обавезани да заједнички делују у свим војничким и политичким акцијама. Санкције у случају непоштовања и прекорачења законског оквира *Сшеге* преведене су на хришћанску православну клетву која се односила на „предају вечном проклеству“ онога који би се о ову заклетву огрешио као „крвника свега нашега народа“: „От дневи данашњега и унапријед ако би се наша који Црногорац, оли кое село, или племе или која нахија,

да буде издајник, јавнием или потајнием начином, таквога сви единогласно предаемо вечноме проклетству како Јуду предатеља Господња, и како злочестиваго Вука Бранковића, који издаде Србље на Косову и вечну мерзост и проклетство от народа на себе привлече [...]“ Сви народни представници имали су обавезу да ставе свој потпис на овај државноправни акт, а сви учесници Сабора да положе заклетву на Свето јеванђеље.[2]

Заветном косовском, лазаревском мишљу Срба у Црној Гори, обележена је, у времену које претходи *Сшеіи,* историја народа који је одбијао покорност Турцима, а заклетвом коју је написао црногорски митрополит Петар I Петровић Његош између две историјске битке, заветована је политика посвећена учвршћењу народног јединства, васкрсу српског државног и националног државног бића, на црногорско-брдском простору као идеји коју је могуће остварити једино законском, духовном и моралном, осудом издајника спремних да се ставе на турску страну и да при томе служе у борби против хришћанства и српства. Приликом другог похода скадарског паше на Црну Гору, владика је поново инспирисао одушевљење Црногораца за победу над Турцима: „Благособрани војници и храбри витезови! Ево опет дође време, да поновимо наше снажне мишице над крвожедним агарјанским родом! [...] Устремите се на непријатеље наше вјере, нашег предратног имена српског и наше дражајше вољности. Учините славни витези, да данашњим даном покажемо то, што ће ви вјечни спомен међу родом и потомством оставити [...] Ви и сами знате да су се Турци од вазда бојали, а и сад се боје Црногораца, боје се српских витезова, који ниесу вични своју постојбину остављати, а још мање црним образом на свој дом се повраћати.“ У бици на Крусима, у Љешанској нахији, у којој су супроставили турској војсци која је бројала више од 30000 људи, три пута малобројнији Црногорци и Брђани извојевали су велику победу (8/19 септембар – 22. септембар / 3. октобар). После велике битке, епски – голим ножевима и мачевима у борби прса у прса – Турци су потучени до ногу, а Махмут паша Бушатлија убијен пушчаним куршумом с леђа. Прогон Турака је заустављен на Морачи. На бојишту је остало 3400 погинулих турских официра и војника. Везирову сабљу је црногорски владика касније послао као дар руском императору Павлу I, индиректно захетвајући проглашење руског покровитељства над Црном Гором, што је касније потврдио слањем својих изасланика у Петроград. Император Павле I Романов је тим поводом одобрио финансијску помоћ владици и његовим Црногорцима.

2 Текст Стеге потписали су гувернадур Јован Радоњић, као први потписник, и потом сердар Иван Петровић, кнез Вуко Богдановић и остали главари „од све Црне Горе“.

Две године после доношења *Сшеīе,* донета је одлука на народној скупштини 19. маја 1798. да се у Русију упути емисар, архимандрит Стеван Вучетић, како би уручио цару Павлу пројекат сачињен у виду писма о уређењу земље и осигурао материјалну помоћ за евентуалну реализацију плана.[3] Овај пројекат са владичиним благословом и пуномоћјем „од свега црногорскога и брдског народа“, заснован је на идеји Црногораца да се „све народне установе“ ставе на расположење руском цару.[4] Идеја оснивања Правитељства, под заштитом Русије, имала је визију институције која би утврђивала законске предлоге и упућивала их Скупштини, број нахијских депутата и могућност саме Народне скупштине, која би имала врховну власт у доношењу закона и избору црногорских главара зависних од Правитељства. У оквире овако дефинисаног покровитељства Русије над Црном Гором, улазила је обавеза ратовања против сваког непријатеља и противника руске државе (Микавица, Васин, Нинковић 2013: 136–139).

На народној скупштини у манастиру Стањевићима (18/29. октобар 1798), на којој су главари „из свакога племена и наше слободне области Црне Горе и Брдах“, одлучили да оснују Правитељство суда црногорског и брдског (тзв. Кулук) као врховни орган јавне и судске власти којом су председавали гувернадур и владика, и уз њу Народну канцеларију, и изгласају земаљски *Законик обшчи црноīорски и брдски*, који потврђује и законски допуњује Стегу[5] и који се сматра првим писаним законом у новијој српској историји. Смисао судске надлежности Правитељства чије је седиште било на Цетињу и који је бројао 50 или 40 „чиноначелников“, састојао се првенствено у сузбијању племенске самоволе и крвне освете, кључне препреке у остварењу јединства црногорских Срба. За крвну освету, како би се што ефикасније искоренила, следила је смртна казна.

На Сабору на Доњем Пољу на Цетињу (23. септембар 1799), изабране су судије које су се заклеле на крсту и Христовом јеванђељу да ће поштено судити и у духу закона обављати своје дужности. У првој години рада показале су се велике тешкоће и проблеми због несклада између племенске изолованости и ауторитета закона. Допуном Законика (6/18. август 1803),[6] Правитељство је потврђено као врховни орган

3 Писмо руском цару потписали су црногорски митрополит, гувернадур, 6 сердара, 12 војвода и 32 кнеза.

4 За судије предложене од Правитељства, сагласност би давао руски цар.

5 У Стеги је предвиђена морална санкција за издају земље и борбе народа. Допуњена је, односно замењена у Законику казном искорењивања дома таквог преступника.

6 Допуну чине чланови 17 – 33 Законика.

државне власти[7], а потом се јавно инсистирало на поштовању Законика који је „једна личност осмислила и једна рука редиговала“ и који се састојао од 33 члана, од којих је готово 17 (16) чланова уперено директно против крвне освете и крађе. Санкционисана је делимична самосталност племена, убиство и напад на недужног човека карактерисани су као тешка кривична радња коју је судови требало да кажњавају, а сакривање преступника кажњавано је као убиство. Најтежим кривичним делима сматрана је издаја отаџбине, убиство, потом убиство из нехата, саучесништво у кривичном делу, отмица жене, крађа, откривање службене тајне, зеленаштво, рањавање. Над осуђеницима је извршавана смртна казна (1801, 1803, 1807, 1811) и одузимана им је имовина. Судске одлуке је потписивао митрополит, који је често председавао Правитељством, а у његовом одсуству гувернадур. Прокламована је неприкосновеност приватне имовине појединаца, сигурност народа на пазарима и другим јавним местима. Брак и породица су, као православне хришћанске светиње, стављени под заштиту Законика. Уз Допуну Законика (1803) извршена је поновна номинација чланова Правитељства, односно судија. Суд је радио најпре у Цетињском манастиру, а потом у Сионици, згради коју је владика подигао уз цркву где је водио протокол, поседујући властити печат. Због финансијских тешкоћа, деловање Правитељства је било повремено паралисано и потом онемогућено (1807), што није умањило значај његовог деловања у сложеном и компликованом процесу стварања српске државе у Црној Гори (Павићевић, Распоповић 1998: 10–20; Станојевић 1976: 216; Павићевић 2004: 37–38, 50–51; Љушић 2008: 363–364).

Поред изабраних судија и усвојених законских аката, владика Петар I је и на друге начине покушавао да уедини црногорске Србе, да их окупи и помири, те на тај начин оивичи своју државу. Митрополит је врло често заветима, молбама, клетвама, а посебно *посланицама* апостолског карактера, утицао да се решавају спорна питања међу племенима. У владичанској државничкој посланици, архијерејским благословом, хришћанском поуком, заклињањем, често личним убеђивањем, разговором, чинио је све да не дође до пљачки, убистава и братског убијања. Говорио је да племена не издају црногрско-брдску државу, да не постану издајници попут оног који је остао запамћен у српској традицији прожетој косовским култом, алудирајући на Вука Бранковића. Владика је будио државотворно осећање црногорских Срба, етику и оживљавањем примера српског средњовековног царства, подсећањем на конти-

7 Правитељство суда црногорског и брдског је у периоду од 1798. до 1803. године три пута бирано и потврђивано.

нуитет српске државе средњег века са Црном Гором, немањићке Зете са брдским црногорским племенима.

Борба против издајника и рушитеља црногорског јединства за владику Петра I биле су изнад свега. Посланице су у важна карика низа у коме се као крајње исходиште налазило једиство Црне Горе и Брда, шире Херцеговине и Боке Которске. У политичкој и црквеној делатности владике Петра Петровића Његоша, национално, морално и етичко прожимају су се као једна целина. Његова духовна и пастирска делатност биле су нераскидиво повезане са његовом борбом за уједињење Срба у Црној Гори, кроз окупљање племена и кодификовање закона. Немогуће је раздвојити два дела суштински исте целине. Његове поуке, позиви и често клетве, биле су део истог склопа морално-етичке цетињско митрополијске државотворне идеје стварања српске државе. Владика врло често у својим посланицама истиче особине и појединца и, шире, народа у први план. Он изазива емоције својим ставом. Његови контрасти: издајник – родољуб, јунак – кукавица, лажљивац, вероломник – Божија промисао само су део широке лепезе коју је користио приликом обраћања и народу и својим верницима следбеницима (посланица Мартиновићу из 1823).

Владика Петар се врло високо уздигао изнад нивоа племенске освете. Његови покушаји да пробуди етику и морал код Црногораца и спречи одмазде и злочине чине важан део његове идеологије (Посланица Катуњанима 1822). Владичина клетва против убица и лажи код народа била је једна од најјачих. Он је сваки пут истицао људске и Божије законе, који морају бити норма у животу. Његова философско-етичка компонента врло често доминира у моментима када мири завађене или упозорава на недела племенских самовољника (Посланице Брђанима 1825. и Бјелопавлићима 1827), посебно против ропства и робовања, које пореди са Библијским мотивима (Петровић Његош 1988: 45–47, 66–68, 78, 81–83; Петровић Његош 1988: 155–160, 205–206, 225–227, 229–230).

Јако и упечатљиво, владика је покушао да се изигне изнад свог окружења, да се постави на средишње место јачања црногорског јединства. Његова неуморна политичка, црквена, пастирска делатност надживела је његово дело. Канонизација и потом стварање култа Св. Петра Цетињског симболизовала је јединство цркве и државе у Црној Гори. Његови наследници су темељили своју националну идеологију управо на темељима идеја владике Петра. Својеврсан хуманизам, идеја чувања личности, материјална сигурност, повезивање са Србима у Херцеговини и, шире, Метохији. Снага косовског култа, везивање државне идеологије за српску средњовековну

државу, Зету и Св. Саву биле су одреднице идеологије која је свој врхунац доживела приликом проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Народни музеј Црне Горе, Цетиње, Архивско одељење, Петар Први.

Љушић, Радош, (2008) *Српска државност 19. века*, Београд.

Микавица, Дејан, Васин, Горан, Нинковић, Ненад (2013), *Историја Срба у Црној Гори 1496-1918*, Нови Сад .

Микавица, Дејан, Гавриловић Владан, Васин, Горан (2007) *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918,* Нови Сад.

Павићевић, Бранко (1997) *Историјска прекретница,* Зборник радова Битка за Црну Гору - Мартинићи и Круси, Подгорица.

Павићевић, Бранко (1998) *Петар I Петрович Његош,* Подгорица.

Павићевић, Бранко, Распоповић, Раде (1998) *Црногорски законици 1796–1916,* књ. 1, Подгорица.

Павићевић, Бранко (2004), *Саздање црногорске државе, Историја Црне Горе*, 4/1, Подгорица.

Пејовић, Ђоко (1981), *Црна Гора у доба Петра I и Петра II,* Београд.

Петровић Његош, Петар Први (1987) *Писма и друга документа*, Грађа, књ. 1, 1780–1820, Титоград 1987.

Петровић Његош, Петар Први (1988), *Писма и друга документа*, грађа, књ. 2, 1821–1830, Титоград.

Петровић Његош, Петар I (1996) *Посланице,* Подгорица.

Петровић Његош, Петар I, (2006), *Писма I,* Сабрана дјела светородне лозе Петровић-Његош, књ. 5, Цетиње.

Поповић, Петар I, (1951) Црна Гора у време Петра I и Петра II Петровића Његоша, Београд

Радовић, Амфилохије (1998) *О светородној династији Петровић Његош*, Династија Петровић Његош, Подгорица.

III

JEZIK I KULTURA

Edita Andrić[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.511.141'373.23:811.163.41'373.23

NAZIVI ZA BOJE KONJA U MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU[2]

Horses used to be a far more common sight in this area than they are now. Initially, before horses were domesticated, the colour of their coat acted as camouflage. Today, horses are bred in several different coat colours. The coat may be of one colour, or it may be multi-coloured or sometimes even feature markings. The size and the build of the horse, along with its colour, reveal a lot about the aspect of human life in which a specific breed was valued. Equine coat may be of a spectrum colour, a shade of it or of an in-between colour, which is typical of various objects or phenomena in our surroundings. However, there are numerous terms used to refer to equine coat colour, i.e. to refer to a specific breed, which in turn may be tightly connected to coat colour. The paper deals with colour-based equine terms in Hungarian and Serbian, the etymology of colour terms used to refer to horses in Hungarian and Serbian, as well as with loan words among such terms.

Key words: horses, colour, equine colours, etymology of colour terms.

Uvod

Čovek često sve ono što ga okružuje svrstava u kategorije prema opštim karakteristikama koje stvari, bića, pojmovi ispoljavaju. Jedna od najuočljivijih karakteristika koje se primaju čulom vida jesu boje, pa one zbog toga igraju veliku ulogu u određivanju vrste jedinke. Počev od toga da boja kože, kose i očiju presudno utiče na svrstavanje samih ljudi u rase (Andrić 2014), ali i kod klasifikacija svega ostalog, percepcija boja ima značajan uticaj na kvalifikovanje kako drugih živih bića tako i stvari. I pojedine vrste životinja ljudi svrstavaju u rase, klase, vrste na osnovu primarnog utiska koji one ostavljaju na posmatrača, a to su pored veličine i njihova boja. Razlikovanje životinja po boji utoliko je složenije što je čovek više vezan za određenu vrstu. Stoga je razumljivo da je razlikovanje domaćih životinja mnogo istančanije od, recimo, razlikovanja divljih zveri, samim tim što smo u tešnjoj vezi sa njima, što ih bolje poznajemo, te su nam i razlike kod njih uočljivije. Tako, na primer, Milka Ivić navodi kako argentinski uzgajivači „raspolažu sa preko dvesta naziva za 'konjske' boje" (Ivić 1995: 87).

---

1 andrice@ff.uns.ac.rs

2 Rad je nastao u okviru projekta Jezici i kulture u vremenu i prostoru (178002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Veličina i konstitucija zajedno sa bojom dosta toga govore o vrsti konja koji su bili cenjeni u pojedinim oblastima života. Te boje su predstavljale neke od osnovnih boja u spektru ili njihove nijanse, koje se i inače koriste za druge predmete u čovekovom okruženju. Međutim, postoje i specifični nazivi za boje koje služe samo za ovu namenu, da izraze specifičnu vrstu, koja je ujedno povezana i sa nijansom. Ovo se odnosi kako na mađarski tako i na srpski jezik.

Skoro svi konji imaju crnu boju kože, izuzev na pojedinim delovima tela, obično na glavi ili nogama, gde se nalaze bele šare. Na tim mestima, kao i kod izuzetno retkih, pravih belaca – boja kože je ružičasta. Boja konja zapravo zavisi od dlake kojom je prekriveno telo životinje, a ona pak, od količine pigmentnih zrnaca (melanina) koja su smeštena u epidermu kože i korenu dlake. Postoje osnovne i mešane boje, pri čemu se tokom života konja boja menja: tako je, na primer, ždrebe belog konja tamne boje, ali s vremenom postaje sve svetlije. Osim toga, baš poput ljudi i nekih drugih životinja, i konji sede.

Čitavo telo konja je prekriveno kratkom dlakom, a na pojedinim delovima glave i leđa se nalaze duge dlake, tvoreći grivu, koja nam takođe služi kao znak za raspoznavanje vrsta. I rep konja spada u duge dlake. Gornji sloj dlaka se zimi izduži i ispod njega konji stvaraju deblji omotač, nalik na krzno, finu, paperjastu poddlaku, koja ih štiti od hladnoće i koju u proleće odbacuju. I ždrebe tek kada se odvaja od majke dobija svoju pravu boju.

Mađarski jezik je pre 150–200 godina, bio znatno bogatiji nazivima za boje konja, jer je tada koristio mnogo više atributa za obeležavanje njihovih nijansi. Međutim, većina naziva se do danas izgubila, tako da je sistem boja pojednostavljen. Konji se po boji dlake dele na dve glavne kategorije: jednobojne i višebojne konje. Višebojni mogu imati šare različitih boja. Genetika se trudi da objasni pojavu i nasleđivanje boja kod konja, tako je ustanovljeno da se boja dlake, kao nekakavo kvalitativno svojstvo, upisuje u nasledni genetski potencijal ćelije. U ovom radu će se upoređivati nazivi za konje po boji njihove dlake u srpskom i mađarskom jeziku. Što se srpskog jezika tiče, oslanjala sam se na radove Milke Ivić (Ivić 1995), ali i na rad profesora Zavoda za stočarstvo (Balenović, T., Karađole, I., Sušić, V., Štoković, I., Kabalin, A. E. 2014), te na specijalizovane stranice na internetu koje se bave konjima (*Veterina.info*, *Životinjsko carstvo*, *Pegasus*)[3]. U mađarskom jeziku sam korpus naziva za boje konja prvenstveno nalazila kod Novotnija (Novotni 2010), Sepešijeve (Szepesi 2014), Hermana (Hermán 1914) i na internetskim stranicama: *Lovaskalendárium*, *Lovaskultura*, *Lovam*, i *Caballo*.

3 Ovo su hrvatski izvori, koje sam koristila zbog dostupnosti, ali je terminologija manje-više ista.

Nazivi za konje u srpskom jeziku na osnovu boje

Belac – konj bele boje. U narodu se naziva još i đogatom (turski: *gök* 'plav, svetle boje' + *at* 'konj plemenite pasmine'). Svi konji koji su bele boje rađaju se kao crna ždrebad, sa većim ili manjim belim površinama po glavi ili nogama, a beli postaju tek između pete i sedme godine. Ovo, naravno, ne važi za one koji se rađaju potpuno beli, čija je koža ružičasta, jer imaju naslednu odsutnost pigmenata u koži, dlaci i očima, što za posledicu ima da su im dlake (i kratke i duge) snežnobele, a kopita voštanožuta. Ti izuzetno retki konji dolaze na svet sa crvenim očima i nazivaju se još *albino* konjima. Ima ih pre svega u Nemačkoj, Danskoj i Americi. Unutar njih razlikujemo i tzv. *palomino* konje, čija je dlaka svetlosmeđe boje i radi se o heterozigotnom albinu: ždrebetu koje je od oca i od majke nasledilo različite gene boja. Griva i rep su svetliji od dlačnog pokrivača. *Beli sivac* (naziva se još i stečeni belac) može biti naziv za konja koji, kao što smo već pomenuli, ima belu dlaku a tamno obojenu kožu, tj. koji se rodio taman i tek kasnije postao svetao, gotovo beo.

Vranac – konj crne dlake, a takvi su mu i griva, rep i kopita. Inače, pridev vran u srpskom znači 'sjajnocrn' i koristi se uglavnom samo uz imenice u značenju dlake. Potpuno crni konji su prava retkost. Da se radi o zaista crnom konju, može se videti po preponama i njušci. Naime, crno-smeđi konj na tim će mestima imati smeđu dlaku, a pravi crni konj gotovo uopšte nema smeđih dlaka, jedino na jarkom letnjem suncu može imati smeđ odsjaj. Prema tome, razlikujemo vrance koji su i leti i zimi jednako crni, odnosno *letnje vrance* (leti više crni) i *zimske vrance* (zimi izrazito tamniji).

Alat – alatast konj (turski: *al* 'crven' + *at*). Smeđ konj kojem su griva i rep u istom tonu kao i dlaka na telu, nipošto crni. Ovo je česta vrsta konja, kod koje postoje mnogobrojne nijanse: mogu da budu od svetle do tamnosmeđe boje. Alat crvenkaste boje je u narodu poznat i kao *riđan*. Kod sasvim svetlog (otvorenog) alata dlaka je svetložuta, a griva, rep, poprsje, potrbušje i noge su žućkastobeli do beli. *Svetli* (otvoreni) *alat* ima svetložutu, jasno riđu dlaku, dok su griva, rep, katkad i donji delovi tela još svetliji, često žućkastobeli. *Crveni alat* ima sjajnu, žućkastocrvenu dlaku, griva i rep su zagasitoriđe boje, a mogu biti svetliji, jasnoriđi do sivkastobeli. *Tamni* (*zatvoreni*) ili *mrki alat* je smeđeriđe, tamne dlake, griva i rep su mu zagasito prljavosmeđi, katkad i sasvim sivkastobeli. *Crni* ili *vrani alat* je crnosmeđe boje s crvenkastim sjajem.

Dorat (turski: *doru* 'taman, smeđ' + *at*) – konj smeđe, mrke boje sa crnom grivom i crnim repom, noge do povrh prednjeg kolena, odnosno skočnog zgloba takođe su uvek crne, po čemu se i razlikuje od alata. Dorat može da bude zatvoreni (tamniji) i otvoreni

(svetliji), tako da se mogu sresti različite nijanse dorata: od svetlosmeđe, preko kestenjaste, do gotovo crne. *Svetli* (*otvoreni*) *dorat* ima dlaku jasnosmeđe boje s prelazom u žućkastu. *Crveni dorat* pak ima svetlosmeđu dlaku s jakim prelivanjem u crveno. *Žutog dorata* karakteriše žutosmeđa, riđasta dlaka. Kod *kestenjastog dorata* dlaka je boje zrelih divljih kestena, a poprsje i potrbušje su nešto jasnije boje. *Tamni* (*zatvoreni*) *dorat* ima tamnosmeđu dlaku, a *mrkov* vrlo tamnu, gotovo crnu dlaku, samo po glavi, trbuhu i oko stražnjih koljena je svetlija, crvenkastožućkasta.

Kulaš (turski: *kula* 'rić, smeđ') – konj žute dlake sa crnom grivom i crnim repom. Obično ima i crnu jeguljastu prugu duž leđa. Postoje dve osnovne nijanse kod ove vrste konja: žućkasta (žućkastobela, prljavo žutobela, smeđežuta) ili siva (pepeljasta) dlaka. *Žuti kulaš* ili *plavac* ima tamniju (sivu ili crnu) grivu i rep. *Sivi* ili *mišasti kulaš* je sa sivom dlakom (nalik na boju miša) griva, rep i noge su tamni, može biti po telu, a naročito po nogama prugast (zebrast).

Sivac na svet dolazi s tamnom alatastom, doratastom ili vranom dlakom. Nakon prvog linjanja ždrebe postaje manje ili više sivo i s vremenom mu dlaka sve više bledi, da bi oko sedme godine gotovo sasvim pobelela. Zapravo, to je beo konj sa manjim ili većim sivim pečatima. Može da bude i potpuno siv, ali je najčešće u pitanju kombinacija bele i sive boje. Sivci su svi konji koji po čitavom telu, glavi, nogama, repu i grivi – posive. Ako osnovna boja ostane na glavi i donjim delovima nogu te se manje ili više zadrži u grivi i repu, onda takve sivce ubrajamo u prosede konje. Koža im je, dakle, uvek tamna, kopita takođe. *Svetli sivac* – kod njega pretežu jasnosive i bele dlake. *Tamni sivac* – ima više tamnosive, a manje jasnosive i bele dlake. *Mrki sivac* – ima samo crne i sive dlake, bez sjaja, a bela je dlaka vrlo malo zastupljena. *Žućkasti sivac* – ima izmešane žućkastosmeđe ili žućkastocrvene, sive i bele dlake. *Zelenko* (*zekan*) zapravo je sivac kod kojeg su izmešane crnosive i bele dlake pa daju odraz treće, zelenkaste boje. Može biti: tamni, svetli i jabučasti zelenko. *Jabučasti sivac* – na dlaci ima okruglasta svetla mesta obrubljena tamnijom, sivom dlakom, veličine jabuke. *Muvasti sivac* – jeste konj svetle dlake sa smeđim ili crnim pegama koje podsećaju na muve. *Pastrmasti sivac* (*pastrmnjak*) – ima po sebi pege koje su jasno crvenosmeđe ili crvenkaste, kao kod pastrmke.

Prosedi konj ima jednoliko izmešane bele dlake po telu, te prema osnovnoj boji mogu biti malo ili jako prosedi alati, dorati ili vranci, što znači da se rode kao alati, dorati ili vranci, a bela dlaka se pojavljuje kasnije (nekada vrlo rano), no nikada ne pobele, pri čemu im se temeljna boja zadrži na glavi i nogama te, u manjoj ili većoj meri, na grivi i repu.

Šarac ili ***čilaš*** (turski: *çil* 'pega') – osnovna boja dlake je bela, a karakterišu ga veća ili manja polja smeđe, crne ili žute boje ili je to pak konj koji po telu ima manja ili veća

polja obrasla belom dlakom, manja od onih s tamnijom dlakom. Razlikuju se sledeća tri varijeteta: *alatasti šarac*, *doratasti šarac* i *vrani šarac*. Neko ih zove *pegavim* konjima. Šarene boje kod konja su dosta retke.

Nazivi za konje u mađarskom jeziku motivisani bojom

Postoji poslovica u mađarskom jeziku po kojoj „Dobar konj nema boju" (Novotni 2010). To znači da boja uopšte nije bitna, da ona ima samo estetski značaj i da je stvar afiniteta, kome se koja boja više dopada. Ipak, često se zapitamo zašto su u mađarskom jeziku boje koje označavaju konje drugačije od onih na koje smo navikli pri identifikovanju određene kolorističke stvarnosti u svakodnevnoj upotrebi. Konjske boje se razlikuju od uobičajenih boja. „Često sam se pitao, zbog čega ljudi koji se bave konjima sve nazivaju drugačije, a ne onako kako jeste", vajka se autor članka posvećenom ovoj problematici, obrazlažući svoje negodovanje ovako: „Kad neko prvi put dođe u kontakt sa konjima i konstatuje kako je lep neki smeđi konj, bude nemalo iznenađen kada ga odmah isprave: to nije smeđ, već žut konj.[4] A neće bolje proći ni ako počne da hvali belog konja, jer će ga takođe korigovati i reći da se radi o sivcu, a za konja za koga bi svi zdrave pameti rekli da je siv, ispostavlja se da je prosed."[5] Najveća greška je konja okarakterisati kao belog, pošto će vas ljubitelji konja odmah ukoriti: „Postoji beo zid, ali ne i beo konj." Osnovne boje koje se mogu koristiti kod konja jesu: *szürke, fakó*, *pej, fekete*, *sárga* (siva, bleda, doratasta, crna, žuta), sa – čini nam se – bezbroj nijansi.

Fehér – kao belci se tretiraju samo albino konji, inače svi ostali koji imaju pigmente u koži jesu sivci (szürke). Iako kao posebna vrsta zvanično ne postoji, u narodu se mogu čuti nazivi kao *selyem-fehér* ('svilenkasti belac' – ima belu sjajnu dlaku) ili *patyolat-fehér* ('platno-beli konj'[6] – bela dlaka bez sjaja, koža i kopita crna), *homály* ('polutama' – skoro u potpunosti beo, naginje žutoj, griva, rep beli, koža ružičasta, oči svetle, skoro bele, kopita boje voska).

4 Iako je po svedočenju Ota Hermana u XVII veku u narodnom govoru i smeđa bila rasprostranjena kao kvalifikacija konjskog kolorita, i to u raznim nijansama*: barna, barna deres, fényesbarna, feketésbarna, őzbarna, sötétbarna, szattyánbarna, barnapej, barnasárga, barnatarka* (Hermán 1914).

5 Autor nepoznat, najverovatnije je urednik internetskog izdanja časopisa *Lovaskultura*, Đerđ Šurjan. Preveo sa mađarskog autor ovog članka.

6 Prilikom prevođenja dajem doslovan prevod, da bi se prikazala specifična struktura i način stvaranja složenica u mađarskom jeziku.

Fekete – crni konji (vranci) jesu oni kojima su dlaka, griva i rep crne boje, koža poseduje tamnu pigmentaciju, a kopita su siva. Kod letnjih vranaca je dlaka na glavi, potrbušju i donjim delovima nogu smeđe boje, a griva i rep su crni (oni ponekad leti toliko posvetle da ih čovek može pobrkati sa svetlim doratom), dok su krajevi dlaka zimi smeđecrvenkaste boje. U narodu postoje razni nazivi za vrance koji obeležavaju nijanse u intenzitetu njihovog crnila: *koromfekete* – 'garavi/čađavi vranac', *hollófekete* – 'gavran-crn' (ima crnu dlaku koja se presijava), *bársonyfekete* – 'baršunasti vranac' (crna nakostrešena dlaka zagasitog sjaja), *halványfekete* – 'bledi vranac', *szénfekete* – 'ugalj-crni vranac' (crna dlaka bez sjaja, griva i rep iste boje, pomalo jabučast), *fekete pej* – 'crni dorat', *szarvasbőr fekete* – 'vranac boje jelenje kože', *fekete deres* – 'sedi vranac', *fekete aranyderes* – 'zlatnosedi vranac'.

Pej **–** jeste boja za konja kod kojeg gen crne boje dominira samo na potkoleničnim delovima nogu i kod dugih dlaka (griva i rep), dok ostatak dlaka ima smeđe nijanse. Dakle, ova leksema u srpskom odgovara leksemi dorat. Prema nijansama, osim standardnog dorata postoje još i: *világos pej* – 'svetli dorat' (dlaka koja veoma naginje žutoj, ponekad sjajna), *aranypej* – 'zlatni dorat' (svetlo ili tamnoriđa dlaka koja naginje žutoj sa zlatnim sjajem, griva i rep crni), *meggypej* – 'višnjasti dorat' (tamnoriđa dlaka naginje boji višnje, griva, rep i noge crni), *piros pej* – 'riđi dorat' (sjajna dlaka naginje riđoj, griva, rep i noge crne), *almáspiros pej* – 'jabučasti dorat' (ima riđu, jabučastu, sjajnu dlaku), *vörösderes pej* **–** 'riđeprosedi dorat' (dlake promešane sive i bele, griva, rep i noge crne, glava i vrat često potpuno smeđi), *gesztenyepej* – 'kestenjasti dorat', *sötét pej* – 'tamni dorat' (tamnosmeđa ili riđa dlaka), *fekete pej* – 'crni dorat' (dlake veoma tamne), *mahagóni pej* – 'dorat boje mahagonija' (dlake sa crvenkastim sjajem mahagonija). Ovde spadaju i konji čija se dlaka karakteriše kao smeđa, a u nazivu se kao drugi član složenice nalazi upravo ova boja. I njih ima više vrta: *gesztenyebarna* – 'kestenjastosmeđi' (ima sjajnu dlaku koja naginje svetlijoj i tamnijoj žutosmeđoj nijansi, često ima jabučaste šare, a griva, rep i noge su crni), *fényesbarna* – 'sjajnosmeđi' (tamne sjajne kestenjaste dlake, na trupu jabučast, griva, rep i noge crni), *feketésbarna* – 'crnosmeđi' (sjajna crnosmeđa dlaka), *sötétbarna* – 'tamnosmeđi' (ujednačena smeđa dlaka), *szattyánbarna* – 'smeđa nalik štavljanoj koži' (svetla smeđežuta dlaka, može da ima crnu prugu duž leđa, duge dlake su mu obično crne), *őzbarna* – 'smeđa nalik koži srne' (svetlija ili tamnija žutosmeđa dlaka, oko usta, nosa i ušiju sivkasti, svetložuti delovi). Peter Novotni pominje i konja naročite boje, takozvanog *zöldlábú pej* ('zelenonogi dorat'), kod kojeg su griva i rep crni, ali su donji delovi nogu iste boje kao i ostale dlake po telu.

Sárga – žut konj, odgovora alatu u srpskom. To su konji kod kojih dlaka, griva i rep imaju neku od smeđih nijansi (na mađarskom žutu), a koža i kopita su im tamnosivi. Ima raznih nijansi, na primer svetliji se nazivaju još: *világossárga* ili *Palomino* – 'svetložuti' (svetleriđe boje, naginje ka žutoj, griva i rep su veoma svetli), *aranysárga* – 'zlatnožuti' (riđežute boje, dlaka ima zlatasti sjaj, griva i rep su tamnoriđi, kopita skoro crna), a tamnije nijanse nose nazive: *sötétsárga* – 'tamnožuti', *májsárga* – 'jetreni alati' (boja im je slična jetri, to su konji tamnožuti, noge, griva i rep su u istoj nijansi ili malo tamniji, ali nema nijedne crne dlačice po telu), *vörössárga* – 'crvenkastožuti' (tamnosmeđa, crvenkasta dlaka bez sjaja, griva i rep svetlo ili tamnoriđi), *bronzsárga* – 'bronzanožuti' (imaju žutosmeđu dlaku koja naginje crvenkastoj, jer sija broznanim sjajem, griva i rep tamnožuti, crnosivi ili crnosmeđi), *szögsárga* – 'ekser-žuta' (tamnosmeđa koja naginje crvenoj, crnoj ili žutoj boji, griva i rep beli ili sivi), *kormossárga* – 'garavožuta' (crnosmeđa dlaka koja mestimično prelazi u žućkastu, griva i rep svetliji), *szénsárga* – 'ugljenožuta' (svetlocrna, riđa ili žutosmeđa dlaka, griva i rep tamniji, kod pojednih jedinki čak crni), *szennyessárga* – 'prljavožuti' (riđežuta boja koja naginje sivoj, griva i rep iste boje, ponekad za nijansu tamniji), *kendersörényű sárga* – 'žuti konj kudeljaste grive' (kada su griva i rep svetliji od kratke dlake).

Fakó – jeste bled (tačniji prevod bi bio 'izbledeli') konj, koji bi trebalo da bude zapravo 'izbledela varijanta vranca, dorata i alata'. To je najstarija boja konja. Osnovna je boja veoma svetla žuta, ili svetla doratasta, bleda, dok su griva, rep i noge crni. One jedinke koje su bliže vrancima i doratima nazivaju se i *közönséges fakó* 'standarni bledi konji' (griva, rep i noge su crne ili tamnosmeđe, koža i kopita tamnosivi, a dlaka je u nekoj svetlije smeđoj, sivkastoj nijansi). Na osnovu toga koliko je ta nijansa svetla, razlikuju se: *egérfakó* – 'mišjeblede' (dlaka je siva, a griva i rep crni), *mogyorófakó* – 'lešnik-blede' (konj smeđežute boje, pretežno jabučaste dlake, griva i rep crni), *aranyfakó* – 'zlatnoblede' (dlaka sjajno zlatnožute boje oči i kopita smeđi, griva, rep i koža bisernosivi), *zsemlyefakó* – 'zemička-blede' (bledocrvenkasta boja bez sjaja, griva, rep i noge crne, često jabučast) jedinke. Oni konji pak koji su bliže alatastima nemaju crne noge, grivu i rep, koža i kopita su im tamnosiva, tu spadaju jedinke kao što su: *zsufakó* – *kulaš* (žuta dlaka bez sjaja, griva i rep, kao i koža bisernosivi, kopita crna, ponekad ima veoma svetle, skoro bele oči), *gerlefakó* – 'grlica-bled, golubijebled' (žutosivi konj sjajne dlake sa identičnom bojom grive i repa), *rozsdafakó* – 'rđa-bledi konj' (dlaka je svetlije ili tamnije crvenkastožuta izmešana sa bledim, pretežno jabučast, griva i rep sivi, a kopita smeđi), *hamvasfakó* – 'pepeljast' (dlaka mu je svetlosiva, koja naginje riđoj izmešana sa bledom, griva i rep crni

ili smeđi). Ovde spada i *izabellafakó* – 'izabela-bleđ', koji podseća na konja krem boje, sa vrlo malim brojem pigmenata u koži i rožnatom delu.

Szürke – sivac ili zelenko. Nijedno ždrebe se ne rađa sivo, već iz neke osnovne boje vremenom posivi. Taj proces počinje oko očiju, proširuje se na čitavu glavu i nastavlja se duž celog tela. Zbog toga je sivcu tokom razvoja uvek najsvetlija glava, sve dok u potpunosti ne posvetli. Siva boja je veoma dominantna karakteristika, potomak homozigotnog sivca je uvek sivo ždrebe. To su zapravo konji koji nam se u prvom trenutku čine belima, ali pažljivijem posmatraču odmah pada u oči da su bele dlake prošarane sivim i da je koža siva, što se lako uočava kada se pogleda okolina očiju i nosa. Kod jedinki koje prilikom rođenja budu prljavocrne a zatim počinju da svetle, prema intenzitetu, odnosno rasprostranjenosti belih dlaka razlikuju se nijanse sivih konja, pa se oni nazivaju: *acélszürke* – 'čelični sivac' (sličan je čeličnom zelenku, samo je tamniji, griva i rep su beličasti, često jabučasti, glava nije crna), *seregélyszürke* – 'čvorak-sivac' (izmešana crna i bela dlaka sa sivom nijansom, sa pomalo sjaja, ima po sebi bele pege, dok su griva i rep crni), *almázottszürke* ili *almásszürke* – 'jabučasti sivac' (crne, sive i bele dlake jabučasto izmešane, griva i rep tamnije sive ili bele, noge tamne), *legyesszürke* – 'muvasti sivac' (po beloj dlaci ima dosta crnih mrlja, koje, međutim, usled starenja iščezavaju, konj naime i na tim mestima „sedi", te postaje svetlosiv, griva i rep su beli ili sivi), *ezüstszürke* – 'srebrni sivac' (bela sjajna dlaka prošarana sivom), *daruszürke* – 'ždral-siv konj' (bela dlaka bez sjaja, prošarana sivom), *sötétszürke* – 'tamni sivac' (dosta sive i crne dlake prošarane sa malo bele, griva i rep svetli), *penész-szürke* – 'plesnavi sivac' (boja koja podseća na zelenu plesan, u korenu dlake je žućkasti dorat, sredina dlake je siv, a pri kraju beo, griva i rep su sivi, pri krajevima beložuti). A ždrebe sa crvenkastosmeđom ili smeđom dlakom, kad posivi, postaje: *mézszürke* – 'medni sivac', *almázott mézszürke* – 'jabučasti medni sivac', *szeplős szürke* – 'pegavi sivac' (belosiva dlaka sa crvenim pegama, griva i rep žutobeli) ili *pisztráng-szürke* – 'pastrmasti sivac'.

Tűzött **–** prošarani konji, kod kojih je u osnovnoj crnoj, smeđoj ili žutoj dlaci ravnomerno raspoređena bela, pa tako govorimo o *tűzött pej* – 'prošaranom doratu', *tűzött fekete* – 'prošaranom vrancu', odnosno *tűzött sárga* – 'prošaranom žutom konju'. Ako odnos belih dlaka dostigne 50 %, tada već govorimo o konju koji se definiše kao *deres* (*dér* je na mađarskom 'inje', znači to je konj koji odaje utisak kao da je posut injem), što odgovara prosedom konju ili zelenku u srpskom. Ako naglašavamo i osnovnu boju, razlikujemo: *pejderes* – 'doratasti zelenko' (smeđa dlaka izmešana sa belom), *feketederes* – 'vrani zelenko' (crna dlaka izmašana sa belom). Ako su crne, sive i bele dlake u podjednakoj srazmeri, tada tog konja nazivamo *vasderes* – 'gvozdeni zelenko' (griva i

rep su svetlije ili tamnije boje, a glava crna); ako dominira bela boja, tada je to *ezüstderes* – 'srebrni zelenko', a u slučaju da mešavina boja sadrži sivu, riđu, belu i žutu a da su griva i rep riđi ili sivi, radi se o konju *aranyderes* – 'zlatni zelenko'. Kod konja koji se definiše kao *almásderes* – 'jabučasti zelenko' na beloj dlaci su jasno izraženi okrugli sivi krugovi, koji se s godinama pojavljuju, a zatim sa starošću nestaju. Interesantno je da i ovi konji vremenom postaju svetliji, ali, za razliku od sivaca, prosedim konjima glava ostaje u prvobitnoj boji. Ukoliko bela dlaka preovladava, boja tog konja se određuje kao 'kobac': *pejvércse* – 'doratasti kobac', *fekete-* ili *szerecsenfejű vércse* – 'vrani ili crnoglavi kobac', *sárgavércse* – 'žuti kobac'. Prošarani konji su zimi tamniji nego leti, a svetliji postaju i u poznijim godinama.

Šarci se u mađarskom jeziku nazivaju ***tarka lovak*** ili ***tarkák***, oni po sebi imaju prelive, mrlje, šare. Najčešće u imenima uz drugi član složenice koji daje informaciju da se radi o šarcu, na mestu prvog člana stoji boja mrlje, šare, koja se nalazi na belom osnovnom kolorističkom tonu:[7] *sárgatarka* – 'žuti šarac' (sa svetlijim ili tamnijim bledim mrljama, dok su duge dlake svetlije), *pejtarka* – 'doratasti šarac' (tamnije ili svetlije riđe mrlje, duge dlake svetlije ili tamnije), *barnatarka* – 'smeđi šarac' (sa svetlijim ili tamnijim smeđeriđim mrljama, na dugim dlakama se nalaze crne mrlje), *feketetarka* – 'crni šarac' (sa sjajnim crnim mrljama), *szürketarka* – 'sivi šarac' (sa sivim mrljama koje naginju plavoj ili riđoj boji), *agáttarka* – 'ahati šarac' (mrlje oivičene smeđom, sivom ili nekom drugom bojom na beloj osnovi). U složenicama se mogu naći i imena životinja na čije krzno podsećaju šare kod konja, a najčešće je to panter: *sárgapárduc* – 'žuti panter' (manje žute mrlje na beloj osnovi), *pejpárduc* – 'doratasti panter' (sa manjim riđim mrljama), *feketepárduc* – 'crni panter' (sa manjim smeđim mrljama). Šarci su na našem podneblju veoma retki, pa se zbog toga za njihovo razlikovanje uglavnom koriste pozajmljenice iz jezika gde su takve vrste nastale[8].

Postoje i nazivi za konje sa šarama koje se ograničavaju samo na pojedine delove tela, kao na primer *kesely*, koji ima nepigmentirane mrlje, fleke gde je koža bezbojna, odnosno gde je dlaka bela. One se pretežno nalaze na nogama konja, ali i kod nekih drugih životinja.

7 Iako je Herman šarce okarakterisao kao konje koji po svojoj osnovnoj boji dlake imaju bele, velike šare.

8 Vidi: Strani elementi u nazivima za konje.

Etimologija naziva za boje kojima se karakterišu konji u srpskom i mađarskom jeziku

Boje svojstvene samo konjima

Iz gore navedenih primera se vidi da u oba jezika postoje nazivi koji označavaju isključivo boju konja. U srpskom su to *dorat*, *alat*, *kulaš*, *čilaš*. Interesantno je da su to sve reči turskog porekla. U mađarskom je to samo *pej*. Inače, prvo pojavljivanje reči *pej* datira iz spomenika iz 1270. godine. Etimolozi nisu uspeli da ustanove njeno poreklo, ali se u etimološkom rečniku navodi da je izvorno označavala smeđu boju, dok se danas upotreba ograničava samo na obeležavanje osnovne boje doratog konja. Postojalo je tumačenje po kojem leksema vodi poreklo iz staroslovenskog jezika, od reči *pega*, ali se ono nije pokazalo kao osnovano.

Opšte boje u neuobičajenoj upotrebi

Ostali nazivi na neki način sadrže i reči koje označavaju boju uopšte, onu karakteristiku na koju mi odmah pomislimo kada pomenemo određenu nijansu. Ali kada govorimo o boji konja, ne koristimo određenu leksemu u uobičajenom značenju. Ona se ne odnosi na osnovnu boju koja se nalazi u spektru duginih boja, u tzv. Ostvaldovom ili Itenovom krugu, već prvenstveno mislimo na ukupan izgled konja, na utisak koji on ostavlja na posmatrača. Eventualne šare, obojenost kože, kratke i duge dlake, tekstura i presijavanje tih površina zajedno predstavljaju boju konja. „Ako posmatramo na ovaj način, valjda i ne postoje dva konja iste boje. I baš ta činjenica da moramo odrediti i izraziti ogroman broj različitih nijansi donekle opravdava rešenja u kojima moramo da se distanciramo od uobičajene upotrebe naziva za boje" (Novotni 2010). Otuda apsurd da govorimo o *žutom* i *zelenom konju* (iako je Milka Ivić u svojoj studiji na ovu temu dala iscrpno objašnjenje da se tu ne radi o prvobitnom značenju reči zelen,[9] i da je to slučaj i u nekim drugim jezicima (Ivić 1995), o *plavcu*, o konju *lavanda* ili *jorgovan-plave* boje (*levendulaszínű*, *orgonalila*) itd.

9 U suštini je to konj čiji je „osnovni koloristički fon" svetao, i po sebi ima „tragove tamnog kolorita" (Ivić 1995: 90). To je zapravo konj sive boje, koja kao takva odaje „utisak o nečem što je na sredini između crnog i belog" (Ivić 1995: 96). Ivićeva podseća da „Bodrost, krepkost, pa onda i odvažnost, silovitost – to su osobine koje se lako asociraju sa svojstvom 'biti mlad', a to svojstvo je, po svedočanstvu tolikih jezika sveta, neizbežna, spontana metaforična transpozicija pojma zelenog u ljudskoj svesti […]" (Ivić 1995: 99).

Uobičajene boje i njihova koloristička svojstva koji se mogu javiti uz konja jesu: *szürke – siva*, *fekete – crna*, *fehér – bela*, *barna – mrka/smeđa*, *világos – svetla/otvorena*, *sötét – tamna/zatvorena*, *fakó – bleda*, *fényes – sjajna*, *hamvas – zagasita*.

Neobične boje za konja jesu:

1. *ezüst* – 'srebrna': *fekete ezüst* 'crnosrebrni sivac', *ezüst pej* 'srebrni dorat', *ezüst almásderes* 'srebrni jabučasti zelenko', *ezüst almásderes pej* 'srebrni jabučasti dorat';

2. *arany* – 'zlatna': *aranypej* 'zlatni dorat', *aranysárga* 'zlatnožuti dorat', *aranyfakó* 'zlatnobledi konj', *aranyderes* 'zlatni zelenko', *arany Champagne* 'zlatni šampanj';

3. *vörös* – 'crvena': *vörössárga* 'crvenožuta dlaka', *vörös gesztenyeszínű* 'crvenokestenjasta', *vöröses szőke* 'crvenkasto plava', *vörös deres* 'crveno jabučasta dlaka', *vörös aranyderes* 'crvenozlatna jabučasta', *tulipiros* 'vatreni riđan';

4. *kék – plava*: *kék – plavac*, *plavonja*, *almakék*, *almáskék – jabučasti plavac*, *kékpej* 'plavi dorat', *kékszürke*, *kékesszürke* 'plavi sivac', *sötétkék* 'zatvoreni plavac', *szürkekék* 'sivi plavac'. Ni u srpskom ni u mađarskom nije uobičajeno za konja upotrebiti plavu boju, jedino kod kulaša tamnijih dugih dlaka nalazimo odrednicu *plavac.* Milka Ivić napominje da se kod konja „kvalifikacija plavac daje po izuzetku, nikako po pravilu" (Ivić 1995: 91). U mađarskom se pak, kako se to i iz gore navedenih primera vidi, nekada češće javljala u značenju sive ili beličaste boje uz konja, odnosno da bi se istakao plavičasti sjaj njegove dlake.

5. *zelena – zöld*: *zeleni konj*, *zelenko – zöld ló*

Rekosmo da zelenku u mađarskom jeziku najviše odgovara *deres*, pošto se radi o sivom konju kod kojeg su izmešane crnosive i bele dlake pa daju odraz treće, zelenkaste boje. Nigde se u savremenoj mađarskoj literaturi ne pominje zeleni konj. Međutim, sasvim slučajno smo otkrili da je Oto Herman u svoju knjigu uvrstio i ovaj kuriozitet, i to u okviru dve odrednice:

> **Fakószőr** – Hortobágyon, MNy. VIII: 189. – egérszőrű, fakó tarka, hamvasfakó, rozsdásfakó, sárgafakó, világosfakó. Magyar Szó, 1904: 143., almás-, arany-, bontosláb-, egérszőrű-, szamárorrú-, szíjhátú-, zsemlyefakó, **zöld ló,** sültszőrű ló.

Zöld ló – Magyar Szó, 1904: 143. – ? (fakószin fajta).

Kako se on u tim odrednicama poziva na *Mađar so*, sasvim je moguće da se radi o terminu koji se u to vreme koristio samo u Vojvodini, nastalom upravo pod uticajem srpskog, kao jezika sredine. U novijoj literaturi jedino Peter Novotni pominje specijalnu vrstu, a to je *zöldlábú pej* – dorat zelenih nogu, čiji su griva i rep crni, a donji delovi nogu su identični kao i ostala dlaka na telu.

Asocijativni nazivi za boje

U određivanju pojedinih nijansi u mađarskom jeziku se – mnogo više nego u srpskom – koriste asocijativni nazivi. Složenice kod kojih je drugi član neka od boja, a prvi član naziv za predmet i sl. iz čovekovog neposrednog okruženja što ga po svojoj karakterističnoj boji ili šari asocira na nijansu konjske dlake, na osnovu značenja možemo podeliti u više kategorija:

– tkanina[10]: *patyolat* (snežnobelo laneno platno), *selyem* (svila), bársony (somot);

– biljke[11], i to cveće: *levendula* (lavanda), *orgona* (jorgovan); voće: *alma* (jabuka), *gesztenye* (kesten), *eper* (jagoda), *mogyoró* (lešnik), *meggy* (višnja); drvo, ili industrijska biljka: *mahagoni* (mahagoni), *len* (lan);

– životinje[12], i to najčešće ptice: *daru* (ždral), *gerle* (grlica, golub), *vércse* (kobac), *seregély* (čvorak), *holló* (gavran); zatim divlje životinje i ribe: *pisztráng* (pastrmka), *szarvas* (jelen), *őz* (srna), *zebra* (zebra), *farkas* (vuk), *leopárd* (leopard), *tigris* (tigar); insekti i glodari: *légy* (muva), *pók* (pauk), *egér* (miš);

– metal, mineral, ruda, kamen[13]: *vas* (gvožđe), *acél* (čelik), *szén* (ugalj), *arany* (zlato), *ezüst* (srebro), *borostyánkő* (ćilibar);

– ljudska karakteristika ili deo ljudskog tela: *szőke* (plav u smislu svetložut), *szerecsen* (crnac), *máj* (jetra), *szeplő* (pega);

– najraznovrsnije pojave u prirodi: *dér* (inje), *füst* (dim), *hópehely* (snežna pahuljica), *penész* (plesan), *rozsda* (rđa), *korom* (gar), *homály* (sumrak);

– šare: *takart* (prekriven), *pettyezett* (bobičast), *foltos* (mrljast), *keretes* (oivičen), tűzött (prošaran), *babos* (tufnast).

U srpskom nalazimo imenice za obeležavanje konjskih boja izvedene od prideva sa značenjem boja: *belac*, *sivac*, *šarac*, *mrkov*, *vran*. Tim imenicama se zatim dodaje još neka boja kada želimo pobliže da označimo nijansu dorata, sivca, alata itd. U srpskom se mnogo ređe javljaju sintagme u kojima su determinativi nalik onima u mađarskom jeziku. Ako ih ima, to su uglavnom nazivi za životinje: *muvast*, *mišast*, *pastrmast*, dok iznimno ima slučajeva gde se kao atribut javlja naziv voća: *jabučast*, *kestenjast*. Retka pojava je i da neka ljudska karakteristika posluži za motivaciju: *prosed*, *pegav.*

10 Najčešće zbog svetle nijanse ili teksture, taktilnih karakteristika tkanina.

11 Uglavnom zbog boje.

12 Zbog sličnosti u nijansama perja ili dlake, odnosno zbog šare koja je karakteristična za pojedine životinje.

13 Najčešće zbog sjaja.

Strani elementi u nazivima

Nazivi koji u svom sastavu imaju neku pozajmljenicu mahom su novijeg datuma, i odnose se uglavnom na šarene konje, kojih na našem podneblju nema baš puno, pa se narod nije ni potrudio da ih zameni domaćim terminima.

Izabel se u hrvatskim izvorima („svijetložuta do zlatna boja tela griva, rep i noge su svetli, gotovo beli" [Balenović et al.]) i *izabellafakó* u mađarskoj literaturi pominju kao nijansa neke od osnovih konjskih boja. Očigledno se ne radi o preuzetom nazivu novijeg datuma u oba jezika. Ovaj termin vezuje se za španskу kraljicu Izabelu, koja se 1601. godine zavetovala da neće promeniti košulju dok se njen suprug pobedonosno ne vrati iz pohoda na grad Ostende u Nemačkoj. Pošto je opsada grada trajala čak tri godine, bela košulje kraljice je postala sivosmeđa. Ova odrednica za boju (Izabel-boja ili Izabel-smeđa) danas se najčešće koristi kao nijansa kod konja ili pasa.

Tobiano je konj kod koga preko leđa i uz noge dominanira beli gen, dok je glava uglavnom u boji ostale dlake. Kod *sabino* konja glava i donji deo nogu bele su boje, a dlake po telu tamnosmeđe. *Overo* konj retko ima bele šare na leđima, one se pružaju od trbuha prema gore i najčešće su nepravilne. Tipičan predstavnik je bele glave sa tamnim nogama. *Tovero* ima velike, raspoređene bele šare po leđima. *Rabicano* poseduje prosedu dlaku samo na trbuhu koja se pruža sa strane prema leđima. Donji deo nogu i sredina glave su beli, dok je ostatak dlake svetle boje. *Šampanj* (*Champagne*) boja kao pozajmljenica najčešće se koristi za tkanine, ali postoji i dlaka konja koja se ovako karakteriše. To su konji svetle zlataste dlake, kod koje postoji više preliva šampanj nijanse.

Zaključak

Nazivi za boje konja i u mađarskom i u srpskom jeziku se ustanovljavaju na sličan način. Ipak, postoje i razlike između ova dva jezika. Naime, u srpskom su češći nazivi koji se koriste isključivo u ovu svrhu (*alat*, *dorat*, *vranac*, *kulaš*), dok su u mađarskom zastupljeniji asocijativni nazivi. Za oba jezika je karakteristično da se osnovne, uobičajene boje spektra koriste u neuobičajenoj funkciji, pa tako konji mogu biti plavi, zeleni, crveni, zlatni, srebrni. Pored toga, prikupljeni korpus nam ukazuje na to da su u mađarskom malo istančanije razlike i da su boje možda distanciranije, da je prisutno više nijansi, te da samo dobar poznavalac ovih životinja može da im sa sigurnošću odredi boju.

IZVORI

A lovak színe és jegyei. Retrieved June 28, 2014. from: http://lovam.hu/lovas-magazin/lofajtak/a-lo-szine-es-jegyei

Lovaskalendárium. Retrieved June 28, 2014. from: http://www.lovaskalendarium.com/lovas-lexikon/

Lovaskultúra. Retrieved July 20, 2014. from: http://www.magyar-lovaskultura.hu/pages/lo_szinek.htm

Lószínek. Retrieved June 28, 2014. from: http://www.caballo.fanoldal.hu

Balenović, T. – Karađole, I. – Sušić, V – Štoković I. – Kabalin A.E. *Boje i znakovi domaćih životinja*. Preuzeto 22. jula 2014. sa http://www.vef.unizg.hr/org/stocarstvo/prezentacije/Za_Web_pasminska/Vjezbe/1_vjezbe.pdf

Boje konja I. Preuzeto 22. jula 2014. sa http://www.veterina.info/forum/46-konji/4158-boje-konja?limitstart=0&start=6

Boja konja II. Preuzeto 23. jula 2014. sa http://www.pegasus.hr/forum/index.php?topic=4526.0

Opisivanje izgleda konja. Preuzeto 23. jula 2014. http://www.zivotinjsko-carstvo.com/konji/opisivanje%20izgleda%20konja.php

LITERATURA

Andrić, E. – Tiškei, V. (2014). "Ljudske boje" u mađarskom i srpskom jeziku. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru III/1*. Snežana Gudurić – Marija Stefanović (ur.), Filozofski fakultet u Novom Sadu. 11-21.

Hermán, O. (1914). *A magyar pásztorok nyelvkincse* – A Természettudományi Könyvkiadó Vállalat a Magyar Tudományos Akadémia segítezésével a K. M. Természettudományi Társulat LXXXIX. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi udv. Könyvnyomdája

Ivić, M. (1995). *O zelenom konju*. Novi lingvistički ogledi, Beograd: Slovograf

Novotni. P. (2010). *A ló színei, jegyei*, Avagy: a jó lónak nincs színe. Retrieved June 28, 2014. from: http://www.lovasok.hu/index.php?i=66067

Szepesi, Cs.: *A ló színei*. Retrieved June 28, 2014. from: http://www.pointernet.pds.hu/lovaglas/tudas/szcs/loszin1.html

Sanja Krimer Gaborović[1]
Građevinski fakultet Subotica, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 535.6:[811.111'37:811.163.41'37

SIMBOLIČKA DIMENZIJA BOJA U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU

The paper sheds light on the widespread practice of colours being used as non-verbal symbols. Based on a corpus study of colour naming lexemes in English and Serbian,, the following two points are dealt with in some detail: (1) originally non-verbal signals become powerful linguistic tools, e.g. *the black tie dress code*; and (2) cultures associate different symbolic meanings with different colours. Thus, 'green' is the colour of money among English native speakers, e.g. *that's a lot of green* that's a lot of money, similar to 'golden-yellow' in Serbian culture, e.g. žuti dukati gold coins. Moreover, some of the most common examples of corpus-based colour symbolism are elaborated on,as is the case with '(crimson) red' and 'deep blue', both the colours of power, authority and material wealth, e.g. red carpet or blue blood and crveni tepih or plava krv respectively. or the custom of using 'pink' for girls and 'blue' for boys. Similarly, 'white', which symbolizes cleanliness, purity and innocence, is the usual colour for a bride's wedding gown, whilst 'black', a symbol of death and misfortune, plays the role of the traditional colour of mourning.

Key words: colour symbols, English, Serbian, cross-linguistics, cross-cultural analysis, similarities, differences.

Uvod

Boje iz vanjezičkog okruženja bombarduju ljudsko čulo vida. To boju čini istaknutim razlikovnim obeležjem najrazličitijih vanjezičkih entiteta. Pri tome, „percepcija [boje] nije samo objektivno opažanje datog, [već je i] značenje [...] pridodato opaženom" (Čizmić i Župunski 2006: 327). Govor boja osvetljava razuđenost čovekovih spoznaja o obojenosti entiteta iz spoljašnjeg, obojenog sveta. U tom svetlu, Z. Pavlović (1977: 34) navodi da su boje ostavile i ostavljaju „prepoznatljive tragove u vidu [...] izraz[a...] u današnjim tekućim jezicima [...]".

Obogaćivanjem verbalne komunikacije slikama u boji privlači se pažnja primaoca poruke, što se očituje u brojnim primerima, kako u engleskom jeziku – up. *a silver of moon* (Mason 2002: 304) 'srebrni Mesečev sjaj', *the olive-skinned woman* (Cornwell 2005: 341) 'žena maslinastog tena', tako i u srpskom jeziku – up. *zelena zmija ljubomore* (*Lisa*, oktobar 2005: 46), *modrina zore* (Stanković 2004: 194). Reč je o estetskoj funkciji leksema kojima se imenuju boje (up. Krimer-Gaborović 2013: 44−51).

---

1 krimers@eunet.rs

S obzirom da boja spada među najpamtljivija razlikovna obeležja, referentna preciznost iskaza veća je u slučaju pojavljivanja koloritnog atributa, recimo *moja žuta haljina*, umesto *moja štrikana haljina* ili *moja haljina s rol kragnom*.

U vanjezičkom okruženju, pravilan koloritni odabir doprinosi privlačnosti i pamtljivosti prikazanog. K. Folmar (2011: 10) navodi primer drezdenske banke imidža izgrađenog na 'pastelnozelenoj', jer u nemačkom jeziku, slično engleskom, 'zelena' je boja novca – up. engl. *that's a lot of green* 'to je puno novca', dosl. 'to je puno zelenih (novčanica)' i *greenback* 'dolarska banknota'.

Bojama je, ukratko, svojstvena simbolička funkcija materijalnog predstavljanja apstraktnih kvaliteta. Primera radi za većinu Evropljana 'bela' je boja čednosti, 'crna' boja smrti, 'crvena' boja ljubavi.

Značenje poruke koju određeni kolorit prenosi često definišu fizičke karakteristike situacija u kojima se ta boja tipično pojavljuje (Čizmić i Župunski 2006: 337). Tako, recimo, 'crvena' kao boja vatre označava 'nedvosmislenu zabranu (opasnost)', 'žuta' kao 'boja Sunca' jeste 'oprez i opasnost od zračenja (posebno radioaktivnog) ', 'plava' kao 'boja vode' denotira 'vlagu i vlažnost'itd.

Polazeći od spoznaje o snažnom uticaju boja na celokupan čovekov vizuelni odnos prema svetu u okruženju S. Petrović (1994: 7–9) ističe da je boja istovremeno: (1) optička pojava kao svojstvo stvari, dakle predmet proučavanja fizike, (2) subjektivna percepcija i unutrašnji doživljaj, tj. predmet psihologije, te (3) medijum slikarskih i drugih umetnosti, ali i simbol kulta i religije, mode i društvenih običaja, zbog čega boju izučavaju društveno-humanističke discipline – estetika, simbologija, kulturologija, i svakako lingvstika (up. Stanić 2011: 143). Treća, simboličko-konceptualna, funkcija boje varira od jedne do druge društvene i socijalne grupe, tj. njihovih društvenih konvencija i sistema vrednosti. Svi narodi upražnjavaju vlastitu koloritnu simboliku u državnom protokolu, znamenjima, ceremonijama venčanja i sahrana, liturgijama i dr. (Petrović ibid: 11–12).

Prema rečima U. Eka (Eco 1976: 8–9), znakovni sistemi sastavni su deo ljudskih života. U sveukupnom znakovnom prostoru naporedo opstaju verbalni i neverbalni znakovi. I dok se (1) verbalni znakovi očituju kroz upotrebu leksikalizovano-gramatikalizovanih jedinica, dotle među (2) neverbalne znakove ubrajamo (a) audiovizuelna sredstva, ovde koloristički ustrojene znakovne sisteme, npr. 'crni flor', 'bela venčanica', 'buket crvenih ruža' (up. Pavlović 1977: 24, 28, 35) i (b) senzorne moduse, poput kodiranih pokreta (skidanje šešira, pružanje ruke), izraza lica, stava tela, načina disanja (up. Sebeok 2005: 14; Van Leeuwen 2005: 281).

Audiovizuelni resursi i njima pripadajući znakovni sistemi (ovde različite boje) i pripadajuća leksemska sredstva ogroman su semiotički resurs. Semiotika ili semiologija nauka je o znacima (Ivić 2001: 269) Proučava sve ono što spada u domen komunikacije, verbalne i neverbalne podjednako, tj. analizira kodiranje i dekodiranje kulturološki markiranih znakova (Eco 1976: 8−9).

Znak uvek saopštava neki smisao, dok je njegov oblik pojavljivanja u vidu reči ili nekog čulnog utiska, dakle onoga što se može videti (slika), čuti (zvuk), opipati (materijalni predmet). U tom smislu semiotika predstavlja sponu između vanjezičke (vizuelne, čulne) predstave o boji i njenog jezičkog tumačenja koje proističe iz čovekove zamisli o datom čulnom utisku.

Jezik daje značenje materijalnim uzorcima i društvenim praksama (Barker 2000: 2). Boja kao znak je 'supstanca izraza', ali je ujedno i 'kod', 'sredstvo prenošenja', tj. 'znak opštevažećeg značenja' (Šijaković 1990: 37, 63). Tako se na primer 'vizuelnim kodom' poput televizijske slike ili fotografije u boji može preneti poruka o siromaštvu i društvenoj izopštenosti (up. Drašković 2012: 269). Slika u boji simulira realne događaje i pojave kroz vremensku i prostornu iluziju (Bodrijar 1991: 10). Kodovi pomažu pri spoznavanju značenja znakova, inače semantički neprozirnih, zbog svoje arbitrarne, nemotivisane prirode, tj. značenja utemeljenog na konvenciji.

Cilj ovog rada jeste pokušaj da se na jednom ograničenom uzorku primera (186 primera iz engleskog jezika i 169 primera iz srpskog jezika) ekscerpiranih iz korpusa sačinjenog od 16 književnih dela (7 romana na engleskom jeziku i 10 romana na srpskom jeziku), potom nekoliko dnevnih novina i nedeljnika na srpskom jeziku[2], kao i elektronskih korpusa savremenog engleskog (*Britanskog nacionalnog korpusa*) i srpskog jezika (*Korpusa savremenog srpskog jezika*) (v. Izvori) pokaže sledeće: (1) dobijajući značenje boje znakovi postaju snažno jezičko oruđe i (2) značenja jednog znaka (boje) su promenjiva.

U nastavku ćemo se usredsrediti na analizu pojedinih simboličkih značenja među kojima (1) boja kao simbol moći, raskoši, (2) boja kao simbol novca, (3) boja kao simbol stradanja i mučeništva, (4) boja kao simbol dobra, nevinosti i (moralne) čistoće, (5) boja kao simbol smrti i žalosti, a posebno ćemo se osvrnuti i na (6) simboliku različitih boja odeće.

2 *Blic*, oktobar 2005–april 2015, *Blic žena*, januar 2015–jul 2016, *Politika*, novembar 2007–jul 2009, *Kurir*, novembar 2005–april 2006, *Kurir Stil*, februar 2008–avgust 2010, *Cica*, decembar 2014–avgust 2016, *Lisa*, oktobar 2005–jul 2016, *Blic plus*, jul 2008, *Blic magazin*, mart 2015, *Anđela*, novembar 2004, *Story*, avgust 2008–2016, *Revija 92*, oktobar 2005, *Moj stan*, januar–decembar 2015, *Newsweek*, mart 2015–avgust 2016).

Teorijski aspekti semiotike boja

Semiotika je nauka koja ima vlastiti korpus nalaza i teorija, kao i tehnika koje koristimo za proučavanje svega što proizvodi znakove (Sebeok 2001: 5). F. de Sosir (de Saussure) i Č. S. Pers (Pierce) utemeljivači su semiotike kao posebne naučne discipline.

Za De Sosira znak je najmanja semiološka jedinica, te strukturna korelacija označitelja (engl. *signifier*), tj. oblika u kojem se znak pojavljuje (ovde boje) i označenog (engl. *signified*), tj. vanjezičkog entiteta na koji se datim znakom (ovde bojom) upućuje. Kao što je to ranije već napomenuto, veza između označitelja i označenog proizvoljna je i zasnovana na konvenciji.

Značenje znaka razvija se kroz dinamički proces semioze (engl. *semiosis*), što je očitovano u povezivanju oblika (označitelja) sa značenjem (označenim). Označitelj je interpretator označenog. Primera radi, akustična slika psihološki je otisak zvuka (Bugarski 1975: 56). U jeziku, boja kao vanjezički znak svoje značenje dobija kroz jezičko procesuiranje i to tako što se leksičkim sredstvima imenuje određeni ton boje.

Prema rečima R. Barta (1971: 348), proces označavanja podrazumeva da znak ima svoju (1) denotaciju i (2) konotaciju. Denotacija znaka je tema ili osnovni sadržaj (značenje) reči, slike, zvuka (ovde boje), dok njegovu konotaciju tumačimo tek na osnovu šireg konteksta. Konkretno to znači da određeni hromatski kvalitet, recimo 'plava' boja, denotativno shvaćena kao 'nepregledno nebesko i morsko (vodeno) plavetnilo', analogijom može biti povezana s neposrednom, apstraktnom asocijacijom, tj. 'beskrajem, meditacijom, samozaboravom, maštom, i dr.' (konotativni domen tumačenja). Up. npr. engl. *a blue chasm* (BNC) 'bezdan koji skriva tajne', dosl. 'plavi ponor' (bez dna) i srp. *plave priče* (RSSJ) 'priče koje potiču maštanje i vode nas u svet snova'.

Znak se kao element sistema definiše u relaciji s drugim elementima sistema (Marković 2010: 44). Primera radi značenje pojma 'crvena' izvodi u odnosu na druga značenja vezanih za pojam boje – 'zelena', 'crna', 'plava' itd. Kontrasti tvore značenje, pa ono nije imanentno nijednom znaku (Lič 2002: 23−24).

Za razliku od De Sosirove dualističke ontologije, Pers uspostavlja trojnu relaciju između znaka, materijalnog predmeta (čulnog utiska) i čovekovog uma. Zanima se podjednako za strukturu i genezu znaka, a posebno i za logičku vezu znaka s vanjezičkim entitetom koji označava.

Govoriti o jeziku i mišljenju znači govoriti o procesima interpretacije znakova (up. Eko 1973: 43; Merrel 2005: 28–30).

Persova trovalentna struktura znaka

Persov trijadni model obuhvata:

(1) *simbol* ili *reprezentant* (engl. *representamen*), tj. element u ulozi znaka,

(2) *predmet* (engl. *object*), tj. ono što se znakom predstavlja, i

(3) *mentalnu predstavu (značenje) predmeta u svesti posmatrača* (engl. *interpretant*).

Pri tome se značenje znaka ne temelji na njegovoj inicijalnoj percepciji, već zavisi od konteksta opažanja, tj. interpretacije pokrenute nekim čulnim sadržajem (stimulansom) (ovde percepcijom jednog određenog kolorita). Ceo proces završava se produktom, kao što je na primer čin zaustavljanja pred crvenim signalnim svetlom. U kontekstu saobraćaja, percepirano crveno svetlo na semaforu reprezentuje znak, vozilo je objekat na koji se to svetlo odnosi, a produkt (značenje) je obaveza zaustavljanja (up. Chandler 2011: 12−13).

Trijadni model razradio je Č. Moris (C. Morris 1946) definišući tri nivoa semioze:

(1) *sintaktika* (engl. *syntactics*) znakova (ovde boja) tumači odnose između znakova (boja) u sistemu.[3] Sintaktika, ili gramatika boja, zapravo obuhvata pravila za vizuelnu reprezentaciju boja (Krees & van Leeuwen 2002: 344−346). Kombinacije neusklađene s ustaljenim koloritnim konvencijama unose zabunu i stvaraju probleme (npr. iznenadna promena boja na semaforu ili pojava koloritno neprikladno odevenog gosta na sahrani)

(2) *semantika* (engl. *semantics*) znakova (boja) tumači odnos između znakova i pripadajućih vanjezičkih entiteta, ovde značenje jezički kodiranih boja. Oblici koloritnih znakova mogu biti: (a) *ikona* (engl. *icon*) − označitelj je s označenim logički povezan na temelju nekih bitnih karakteristika (npr. na geografskim kartama elementi reljefa različito su obojeni), (b) *indeks* (engl. *index*) – prisutna je neposredna veza označitelja s označenim (npr. 'žutoća kože', 'crvenilo očiju' ili 'plavoća usana' sve kao indikatori bolesti) i, najzad, (c) *simbol* (engl. *symbol*) – upućuje na arbitranost veze između označitelja i označenog (npr. 'crvena' kao znak za opasnost i obavezno zaustavljanje).

Ovde je bitno, međutim, ukazati još na teoretsku neusaglašenost stavova o odnosu znaka i simbola. Pozivajući se na više izvora R. Lazarević (2013: 128) navodi da neki autori podelu po kojoj je simbol samo posebna vrsta znaka smatraju nastojanjem određenih društava, pre svega zapadnih, da simboliku (kako autentične simbole, tako i kasnije značenjske slojeve) „ukalupe" u koherentan sistem, usklađen s zvaničnom ideologijom. Većina teoretičara, pak, među kojima i Eko, ne pravi razliku između znaka i simbola, već eventualno razlikuje različite vrste simbola. Razlike u tumačenju smisla izraza „simbolika

3 Naučni sistemi uređenja prostora boja (engl. *Colour Order Systems*) – *CIE*, *NCS*, *Munsell*, *RGB*, i dr., više su od pukih rečnika boja. Preciziraju dimenzije (atribute) za raspoznavanje i opisivanje svih mogućih boja, zakone njihove kombinatorike i dis/harmonije, te niz drugih aspekata koji čine osnovu sintakse boja (Caivano 1998: 391–393; Kress & Leeuwen 2002: 351–352; Krimer-Gaborović 2011: 333−360).

boja", pored polisemičnosti svojstvene simbolima, te tako i bojama, prepreka su za terminološku ujednačenost.

U vezi s tim S. Petrović (1994: 8–13) razlikuje (1) tzv. čiste ili slobodne boje, kulturološki nezavisnog značenja, što odslikava čovekovu univerzalnu biološku preferenciju za boje, te univerzalna asocijativna značenja boje (npr. 'crvena' je 'opasnost' prema 'boji krvi i vatre') i (2) vezane ili neslobodne boje čije značenje doživljavamo u funkciji određenog 'događaja', konkretnog 'predmeta', 'obreda' i 'rituala', zbog čega u jednoj kulturi jedna boja, npr. 'crna' izražava osećanja žalosti, dok u drugoj kulturi tu ulogu preuzima 'bela' boja.

Simboli boje mogu, dakle, imati (1) širi smisao kao skup različitih značenja prema univerzalnim asocijacijama i spontanim reakcijama (npr. 'žuta' kao 'Sunce', 'zelena' kao 'trava' itd) i (2) uži smisao (koji neki nazivaju znakom), čije značenje određuje konkretno društvo ili kultura, zbog čega to nije univerzalna asocijacija. U tom smislu posmatrano znak je proizvoljni rezultat društvene konvencije, dok je simbol univerzalno dat, mada je semiotički znatno složeniji. Istovremeno, važno je naglasiti da različita tumačenja simbolike boje u raznim kulturama ne pobijaju nužno njenu univerzalnost (up. Cobley 2005: 272; Lazarević 2013: 127, 131).

Pozivajući se na nemačke i ruske izvore J. Čeh (2005: 90) za simbol kaže da je reč o znaku konotativnog značenja istaknutijeg od denotativnog. Simbol kao izraz ima funkciju teksta, stoga je simbol autonoman i značenjski dovoljan, pa može biti izvučen iz semiotičkog konteksta za razliku od metafore.

Brojni su kulturološki uslovljeni primeri s asocijacijom na boju zbog čega znakovne sisteme jeste bitno proučavati „u sferi kulturnih konvencija koje upravljaju komunikacijskom razmjenom" (Eko 1973: 256). Up. (1) engl. *red wine* dosl. 'crveno vino' i srp. *crno vino*, (2) engl. *a greenhorn* 'mlad neiskusan čovek', dosl. 'zeleni rog' i srp. *žutokljunac* (premda i u srpskom za početnika govorimo da je *zelen*) ili, pak, (3) engl. *go off into the blue* 'otići u nepovrat, nepoznato, nedođiju', dosl. 'otići u plavo' (asocijacija je na vodena prostranstva, tj. mora i okeane) i srp. *otići/otisnuti se u beli svet* (asocijacija je na snegom zavejena i zaleđena prostranstva) (up. Krimer-Gaborović 2011: 107). Razuđenost simboličkih značenja boja podrazumeva da različiti koloriti izražavaju različite apstraktne pojmove, poput radosti, tuge, ljubavi, zavisti i dr. Up. engl. *He uses contrasting colours to symbolise his feelings: white for mercy, red for blood, and finally black for death and destruction*. (BNC) 'On koristi različite boje da simbolički opiše svoja osećanja: belu za milosrđe, crvenu za krv, i najzad crnu za smrt i uništenje'.

Čoveku je urođeno da tipično pozitivno vrednuje oku prijatne i stimulativne, uglavnom svetle boje koje ga asociraju na 'beli dan', a negativno neprijatne i inhibirajuće, uglavnom tamne kolorite zbog njihove asocijacije na 'crnu noć' (up. Škorc 1992: 25; Krimer-Gaborović 2014a: 226, 230).

U prvoj fazi koloritnog apstrahovanja boje opažene na nekom vanjezičkom entitetu (npr. 'crna noć') uočeni (posmatrani) entitet poistovećuje se s opaženom bojom ('noć je crna' i 'crno je noć'). Nakon toga postaje moguća integracija na taj način definisane boje u kreativnu simboličku svest (Vojnović 1994: 37), alegorijsko i religijsko značenje (Miz 1994: 84-85), te mitsko-magijsko mišljenje (Karanović 1994: 70). Osnovno (denotativno) simboličko značenje nadograđuje se izvedenim (konotativnim) značenjem. U jeziku to izbija kroz metafore, metonimije, poslovice, bajalice, blagosiljanja, kletve i dr. Up. npr. engl. *black sheep* i srp. korespondent *crna ovca*, oba u značenju 'gubitnik'. Reč je o metafori etimološki povezanoj sa simboličkim značenjem 'crne' kao boje nesreće, nevolje, zla i tuge (Krimer-Gaborović 2016: 49–50).

Konačno, (3) *pragmatika* (engl. *pragmatics*) znakova (boja) proučava odnos između znaka i njegovog recipijenta (ovde značenja koje bojama pridaje čovek u smislu njihove upotrebe u prirodnom i društvenom okruženju, kao i psiho-fiziološki uticaj boja na čoveka i njegovo ponašanje) (up. Caivano 1998: 391–394; Ivić 2001: 270).

Kulturološko-dinamička priroda simbola boje

Boje u svim kulturama čine jezgro simboličkog sistema. Njihova simbolika u različitim oblastima kulture samo delom je univerzalna, a većim delom neujednačena. Takve razlike primetne su i unutar iste kulture. Tako, na primer, 'žuta' u evropskim jezicima ima pozitivnu i negativnu konotaciju i to kao boja sunca, svetlosti[4] i zlata s jedne strane i kao kolorit prezrenih i marginalizovanih društvenih grupa s druge strane (Čeh 2005: 91–95).

Značenje većine boja kao primarnih simbola je ambivalentno (pozitivno i negativno). Simbole upravo i odlikuje mogućnost objedinjavanja više različitih, katkad međusobno suprostavljenih značenja. Razumevanje užih, asocijativnih simbola zahteva poznavanje koda u okviru kojeg dati simboli deluju (up. npr. 'crveno-bela' kao asocijacija na srpski fudbalski klub *Crvena Zvezda*). Stoga uz univerzalno značenje u obzir uvek treba uzeti i značenja koja jednom simbolu na osnovu sopstvenog iskustva pridaju pojedinci i društvene grupe (Lazarević 2013: 128–131).

4 Još je Gete govorio da je 'žuta' boja najbliža svetlosti (Šijaković 1990: 24).

Dokazi o kulturološko-dinamičkoj prirodi boje kao simbola uočljivi su na primeru 'plave' boje, koja je za stare Rimljane bila boja varvara, budući da su rimski neprijatelji svoja tela pre odlaska u bitku bojili u plavo. To se promenilo nakon što je u Evropi zavladala prava pomama za plavim pigmentom, pa se već u X veku 'plavi' tonovi pojavljuju na plemićkim grbovima, evropski monarsi oblače azurnoplave odore protkane zlatnim ljiljanima, a crkveni velikodostojnici plave ogrtače kao simbole duhovnosti (Krimer-Gaborović 2011: 79; 2014b: 243–244). Slično tome, a u skladu sa staroengleskim običajem, 'plava' je smatrana simbolom moralne čistote i vernosti. Stoga je u Velikoj Britaniji i danas uobičajeno da nevesta nosi nešto plavo – venčanicu ukrašenu plavim trakama, verenički prsten s plavim kamenom,[5] buket plavih različaka ili ljubičica (ibid: 241). S druge strane, na prostoru jugoistočnog Balkana na prelazu između XIX i XX veka uobičajena svadbarska praksa bila je 'crveni' nevestinski veo. Kako to obrazlaže M. Almalek (Almalech 1996: 39, 43, 45, 46), objašnjenje za ovu pojavu pronalazimo u činjenici da 'crvena' kao boja vatre predstavlja simbol ognja koji greje i daje život. Ognjište je dom, a žena je stub kuće i čuvar ognjišta. Svadbarski inventar u engleskom i srpskom jeziku danas, međutim, tipično je 'beo', jer 'bela' je u obe jezičke zajednice danas simbol dobra, nevinosti i (moralne) čistoće, za razliku od 'crne' kao simbola smrti i žalosti.[6]

Ipak, ni potonja belo-crna simbolička dihotomija nije odvajkada bila zastupljena u Evropi (Petrović 1994: 8, 11, 15; Gerbran i Ševalije, 2004: 51). Etnolozi su utvrdili da 'bela' kao boja tuge i porodične žalosti za pokojnikom odgovara starijem kulturnom supstratu. Među Slovenima je izraz *bela žalost* bilo naziv za smrt. 'Bela' ovde ima značenje simboličkog posrednika između ovozemaljskog i onozemaljskog. U tom svetlu i treba tumačiti evropsku praksu prekrivanja pokojnika 'belim' pokrovom koji treba da mu osigura prolazak do nebesa i samog Boga, dok ostatak pogrebnog inventara ostaje dosledno 'crn'.

U toku procesa transformacije jednog znaka (indeksa, ikone) u simbol, a kao posledica česte upotrebe datog znaka jedno duže vreme, postepeno se gubi svest o prvobitnoj vezi

5 Dobar primer ovakve prakse je verenički prsten od belog zlata, s velikim safirom okruženim malim dijamantima, kojim je princ Čarls zaprosio pokojnu princezu Dajanu, a njihov sin, princ Vilijam, svoju buduću suprugu, vojvotkinju Kejt Midlton.

6 Up. engl. *The bride, in a white wedding gown* (BNC) 'Nevesta u beloj venčanici', i srp. *Bela venčanica, sva od tila* (Bobić-Mojsilović 2006: 37). S obzirom da običaji nalažu da dobrota, nevinost, čistoća (devičanstvo) buduće mlade budu njena najveća vrednost, ovde će biti zanimljivo osvrnuti se na ironiju koja izbija iz sledećeg engleskog primera: *Women love white weddings - but they don't give a fig about their marriage vows.* (BNC) 'Žene vole venčanja u belom, ali ne daju ni pare za svoje bračne zavete'. Ovde se jasno kontrastiraju ideja dobrote, nevinosti i čistote s idejom pokvarenosti, bezobzirnosti i razvrata.

između označitelja i označenog (Caivano 1998: 397). Tako su , na primer, boje 'jarkoplava' (engl. *deep blue*) i 'purpurna/grimizna' (engl. (*crimson) red*), obe u značenju 'zagasito-crvena', od indeksa postale simboli moći i raskoši.

Boja kao simbol moći i raskoši

Prema rečima A. Brenko (2009), postojane boje visokog sjaja svojevremeno su bile pravi kuriozitet. U doba starih Rimljana crveni pigment se nabavljao teško i plaćao skupo, zbog čega je 'zasićenocrvena' ubrzo postala zaštitni kolorit careva, senatora i pobedničkih generala, tj. kolorit kojim se isticala pripadnost visokom društvenom staležu. Sve to doprinelo je da 'purpurnu/grimiznu' i danas smatramo bojom visoke moći, dostojanstva i pompe (up. engl. *the red-carpet treatment* (BNC) 'kraljevski tretman', dosl. 'tretman crvenog tepiha' i srp. korespondente *u modnom smislu uvek [sam] više preferirao crveni tepih Kanskog festivala od onog najpoznatijeg, oskarovskog* (*Story*, 25.5.2013: 69), *nosi svetlucavu odeću [...] spremna da krene u novi svet crvenih tepiha* (*Blic*, 25.2.2009: 20), odn. engl. *the dead king lay [...] swaddled in red velvet* (BNC) 'mrtav kralj ležao je umotan u crveni pliš' i srp. *purpurni kraljevski plašt,* [...] (Bajić 2013)).

Simboliku moći i raskoši pronalazimo i na primeru 'jarkoplave'. I ova boja se kao prirodni pigment teško pronalazila u prošlosti, što objašnjava zbog čega je nema na praistorijskim, pećinskim slikama (Krimer-Gaborović 2014b: 242–244). Simbolika 'plave' kao kraljevskog i božanskog kolorita očituje se, između ostalog, u engleskoj fraznoj leksemi *blue blood/ed* i srpskim korespondentima *plave krvi* i *plavokrvan.* Up. engl. *I shan't mind if he's not blue-blooded […] but he must have something about him which is irresistably attractive* (Howatch 1989: 72) 'Neće mi smetati ako nije plave krvi, ali mora u sebi imati nešto što me neodoljivo privlači.', *blue blood is no guarantee of any particular merit, competence or expertise* (BNC) 'plava krv nije garancija nikakve posebne zasluge, sposobnosti, niti stručnosti', *looking to the democratic future but not yet prepared to give up the blue blooded past* (BNC) 'zagledan/a u demokratsku budućnost, ali još uvek nespreman/na da se odrekne privilegija', dosl. '[...] ali još uvek nespreman/na da se odrekne plavokrvne prošlosti' i srp. *Eto idealne prilike da se poznati gosti privole još jednoj „plavokrvnoj" zanimaciji - jahanju* (*Kurir*, 21.11.2005: 17), *Eržebet Batori [...] ili „grofica Drakula" [...] nije pogubljena zahvaljujući svojoj plavoj krvi* (*Blic*, 19.1.2006: 7), *Bez obzira na sve eventualne kritike u britanskoj javnosti u stilu da li je „plava" krv skuplja od „obične" crvene krvi, kraljevska porodica nikada nije izbegavala da svoje članove pošalje u ratove* (*Politika*, 20.5.2007: 2), *izgledala je poput dame plave krvi* (*Lisa*, april 2016: 21), *Više nije neophodno da budete plave krvi da biste se osećali kraljevski* (*Moj*

STAN, novembar 2015: 5), *Ako već negde mora da postoji kralj – onda to mora da bude pravi kralj, plave krvi* (Basara 2008: 127).

Boja kao simbol novca

Ranije se takođe govorilo o simbolici 'zelene' boje kao boje novca u engleskom jeziku, i 'žute', ali i 'zlatne', kao nijanse 'žute', kao boje novca u srpskoj kulturi. Potonje se može objasniti asocijacijom na žute tonove bogate žetve i dukata (Krimer-Gaborović 2011: 128) – up. *žut ka' cekin* 'žut kao zlato', *zlatni dukati* i *zagledao se u žuti sjaj zlatnika* (Kuić 2008: 105). Ipak, kao posledica jezičke globalizacije, ili preciznije anglicizacije, koja se tipično uočava gdegod i kadgod neengleski jezici dolaze u dodir s engleskim (Prćić 2013: 184), u skorije vreme i u srpskom jeziku 'zelena' se počinje pojavljivati kao boja novca – up. *Na svakom koraku ispred nas stoje ljudi kojima bukvalno iz očiju vire plave koverte u koje bi trebalo staviti zelene novčanice* (BLIC, 18.11.2009: 2), a ne treba zaboraviti ni na pojavu žargonskog izraza *zelembać* u značenjima: (1) dolarska novčanica, npr. *„Zelembać" je dugo bio ugaonik svetskog ekonomskog sistema* (Stiglic 2013), i (2) dinarska novčanica-petohiljadarka, npr. *da je stavio zelembać u džep doktora sve bi išlo kao po loju* (Vojkić 2014).

Istovremeno, pozabavićemo se i postojanjem termina *zelenaš*, *zelenašiti*, *zelenašenje*, *zelenaški*, koji u srpskom jeziku imaju negativno značenje, a koji se dovode u vezu s novcem, te njegovim pozajmljivanjem pod nerazumno visokim kamatama. Obrazloženje za to treba tražiti na sasvim drugom mestu, u izvornom značenju reči *zelenaš* koje se odnosilo na 'osobu koja od seljaka kupuje zeleno, nesazrelo žito čime na sebe preuzima rizik da li će godina biti rodna i kakva će vrednost zrelog žita biti na tržištu u trenutku prodaje, ali zato istovremeno do krajnjih mogućnosti obara cenu zemljoradniku kome je novac u datom trenutku preko potreban' (up. Turudić 2009).

Simbolička koloritna ambivalentnost i opozicija 'sjajno' i 'bez sjaja'

Iz fenomena simboličke koloritne ambivalentnosti proizilazi značenje svake boje ponaosob (Pavlović 1977: 32). Tako, na primer, (1) 'crna' ima značenja (a) nesreće i zla s jedne i (b) elegancije i dostojanstvenosti s druge strane, dok (2) 'zelena' boja može imati značenja (a) rasta, svežine, plodnosti i (b) mučnine, gađenja, bolesti. Up. 'crna' u značenju nesreće (1a): engl. *I experienced the full force of that despair: bottomless, black, and irreparable.* (Shreve 2003: 108) 'Iskusio sam punu snagu tog očaja: beskrajnog, crnog, i nepopravljivog.' i srp. *Sve sama crna svjedočanstva užasa koji je prohujao Bosnom* (Šerbedžija 2009: 229); 'crna' kao simbol elegancije i dostojanstvenosti (1b):

engl. *I spotted the vast black Rolls-Royce waiting for us outside the College entrance.* (Howatch 1989: 230) 'Ugledao sam ogroman, crni rols-rojs koji nas je čekao na ulazu na fakultet.', *the black tie dress code* (BNC) označava pravilo oblačenja za svečane prilike gde je potrebno pojaviti se u odelu i s kravatom, dosl. 'odevni kodeks crne kravate' ili *black coats and top hats* (Mason 2012: 21) 'crni kaputi/sakoi i cilindri' i srp. *Crna čipka je sofisticiran, elegantan i blago erotski detalj* (*Cica*, 26.2.2016: 7), *kolone crnih i blindiranih limuzina* (*Revija 92*, 5.10.2005: 3), *osjećaj za rafinman crnog i zakopčanog do grla* (Habjanović-Đurović 2001: 270), činovnici [...] u crnim odelima, cilindrima i belim rukavicama (Selenić 1990: 181); 'zelena' u značenju rasta i svežine (2a): engl. *The hills and mountains are covered in lush green vegetation.* (BNC) 'Brda i planine obrasle su bujnom, zelenom vegatacijom.' i srp. *na Kalemegdanu, zelenoj oazi iznad ušća Save u Dunav* (*Blic*, 18.10.2005: 16), 'zelena' u značenju mučnine i gađenja (2b): engl. *We could remain silent till we're green in the face, they wouldn't come.* (BNC) 'Mogli smo ćutati sve dok ne bismo pozeleneli u licu, oni ne bi došli.' i srp. *Jedak i zelen, stajao je kraj mrtvog tela* (Crnjanski 2004: 214).

Uz sve prethodno istaknuto, a kako to obrazlaže i Lj. Popović (2008: 105–122), binarno raščlanjivanje značenja boja u slovenskom folkloru uslovljava još opozicija 'sjajno'~'bez sjaja'. S obzirom na svoj sjajni ili mutni oblik pojavljivanja ista boja može u zavisnosti od konteksta biti ocenjena kao pozitivan ili negativan estetsko-etički kvalifikator. To se vidi u sledećim primerima iz srpskog jezika: Ždrijebac, crne i sjajne dlake (Selimović 2004: 110) (pozitivna kvalifikacija) i *stub vatre [...], gust i crn* (ibid: 78−79) (negativna kvalifikacija). Zanimljivo je, međutim, to što ovakve primere pronalazimo i u korpusu engleskog jezika: *she is sculpted in glossy black silk* (Cornwell 2005: 354) 'blistavocrna svila prati liniju njenog tela' (pozitivna kvalifikacija), nasuprot *eyes the colour of pale mud* (ibid: 145) 'oči boje svetlog blata' (negativna kvalifikacija).

Boja kao simbol stradanja i mučeništva

U vezi s diskusijom o 'crvenoj' kao simbolu moći i raskoši A. Gerbran i Ž. Ševalije (2004: 113–115) upozoravaju da je reč o boji koja u sebi ovaploćuje ne samo centripetalnu, već i centrifugalnu snagu. I E. Lič (2002: 87) govori o dvoznačnosti 'crvene' kao boje krvi, što proizilazi iz činjenice da se uobičajen tretman ovog kolorita kao znaka za opasnost (negativna konotacija) gotovo izvesno izvodi iz: (a) 'crvena' = krv (dnevna, solarna, muška 'crvena'), dok asocijacija 'crvene' na radost (pozitivna konotacija) može poticati od (b) 'crvena' = krv = život (tajanstvena, noćna, ženska 'crvena') – up. (a) engl. *'Demons love red. It's the color of blood.'* (Golden 2005: 430) 'Demoni vole crvenu. To je

boja krvi.' i srp. *u isto vrijeme čulo se i hafiz-Muhamedovo kašljucanje, [...] znali smo da baca krv ali je crvene tragove sam sklanjao* (Selimović 2004: 57), ili, pak, (b) pozitivna konotacija 'crvene' u engl. *the beautiful red lips on her face made him think of blood in the snow* (Golden 2005: 167) 'prelepe crvene usne na njenom licu učinile su da pomisli na krv u snegu' i srp. *Jaje, simbol života, farba se u crvenu boju, boju krvi i života* (*Blic žena*, 16.4.2015: 13). 'Crvena' može biti i boja koja simbolizuje stradanje i mučeništvo – up. takođe engl. *[the brick] was bright red, the colour of violence, volcanic fire and [...] blood* (Howatch 1989: 49) 'cigla je bila svetlocrvena, boje nasilja, vulkanske vatre i krvi' i srp. *sinu, u daljini, kao krvavo sunce, crveno-zagasiti zidovi manastira Žiče, [...] Sveti Sava [je] naložio da se fasade manastira oboje crvenom bojom zbog krvi srpskih mučenika za hrišćansku veru* (*Blic žena*, 16.4.2015: 33), te *Sve se zapalilo, sve pocrnilo, nebo od bombardera, zemlja od gareži... i pocrvenilo od vatre i krvi* (Kuić 2013: 265).

Boja kao simbol dobra, nevinosti i (moralne) čistoće

U svetlu psihologizovanog, tj. idejno, ritualno, obredno, običajno relativizovanog značenja boje, posebnu ulogu imaju 'bela' i 'crna', koloriti s dva suprotna kraja hromatske skale.

Njihova dihotomija utemeljena je na razlici između dana i noći, te posredno svetlosti i tame, dobra i zla, života i smrti, ženstvenosti i muževnosti itd. To se onda preslikava i u jezik (Lič 2002: 83–85). Up. npr. sledeće idiome: engl. *black and white* 'jasno definisan, nepokolebljiv stav', dosl. 'crno-beo stav' i srp. čuvati bele novce za crne dane. U poslednjem idiomu pomirena je opozicija dobra i zla, pošto *beli novci* podrazumevaju sigurnu egzistenciju u *crnim danima*, tj. vremenima oskudice i odricanja. Up. i druge primere ekscerpirane iz korpusa: engl. *Suddenly everything was black or white. Right or wrong. Good or evil. Us versus them. Grey no longer existef in his world.* (Kuzneski 2007: 364) 'Odjednom sve je bilo crno ili belo. Tačno ili pogrešno. Dobro ili loše. *Mi* ili *oni*. U njegovom svetu sive više nije bilo.'[7] i srp. *Usred bela dana izgledala je kao da je, crnu, gledam na mesečini* (Selenić 1990: 190).

7 O ahromatskim 'beloj', 'crnoj' i 'sivoj' može se govoriti i u svetlu činjenice da asociraju na mrak i ružnoću, duhovno i fizičko siromaštvo, tugu i letargiju, odvratnost i monotoniju, nasuprot pozitivno vrednovanom šarenilu boja koje se povezuje sa svetlošću, lepotom, srećom, radošću i samim životom (up. Vaňková 2007: 441). 'Siva' pokriva međuprostor između 'bele' i 'crne', recimo engl. *grey area* situacija u kojoj su pravila nejasna, zbog čega je teško, čak nemoguće razlučiti između dobra i zla, i srp. *[...] čitav taj ženski univerzum [...] izgledao mi je ugašen, mutan, siv [...]* (Habjanović-Đurović 2001: 10).

Budući da u engleskom i u srpskom jeziku 'bela' prevashodno ima pozitivnu konotaciju, ona stoga simbolizuje nešto što je 'dobro, nevino i (moralno) čisto i ispravno' – up. engl. *she is not as 'white' and good as she wants us to believe* (BNC) dosl. 'nije baš tako 'bela' i dobra kao što želi da verujemo', *a 'new era of white happiness', an era of light* (BNC) dosl. 'novo doba bele radosti, doba svetlosti', *a moral character, is associated with images of white* (BNC) 'uzoran karakter poistovećuje se sa slikama bele boje' srp. *anđeo među belim anđelima* (Selenić 1990: 255), Širio je oko sebe spokoj, belinu, nešto nedokučivo ali dobro (Kuić 2008: 158), *pod tvrđavom Kaljajom na brdu bele se srpske kuće* (*Newsweek*, 30.3.2015: 31).

'Bele' uniforme u zdravstvu, farmaceutskoj i prehrambenoj industriji šalju jednoznačnu simboličku poruku o besprekornoj čistoći (reč je o čistoći kao fizičkom atributu) – up. engl. *white lab coat* (Cornwell 2005: 355) 'beli laboratorijski mantil', i srp. *govoreći o korupciji u zdravstvu, [...] istakao [...] je da [...]* želi *[...] da se žito razdvoji od kukolja, da beli mantili budu beli, a ne crni* (*Kurir stil*, 15.7.2010: 2). To važi takođe za kućni tekstil i veš, koji su do skoro izrađivani isključivo od belog platna koje se jedino moglo iskuvavati bez posledica, a radi uništavanja štetnih mikrorganizama. Besprekorna čistoća naznačenih artikala bila je izuzetno važna jer na stolnjaku jedemo, na posteljini spavamo, dok rublje predstavlja najintimniji odevni predmet – up. engl. *a long table laid with clean white cloth* (Mason 2002: 54) 'dugački sto prekriven čistim, belim stolnjakom', *a white linen napkin* (Shreve 2003, 163) 'bela platnena salveta', i srp. *belo uštirkano rublje* (Selenić 1990: 135), *Na beloj postelji, u tami* (Crnjanski 2004: 65).

Boja kao simbol smrti i žalosti

Za razliku od 'bele' boje, 'crna' u engleskom i srpskom jeziku ima značenje ozbiljnog kolorita što je čini simbolom smrti i najdublje žalosti (Krimer-Gaborović 2016: 45–50) – up. engl. *after Father died − she wore black for years* (Cornwell 2005: 310−311) 'nakon što je Otac umro godinama je nosila crninu' i srp. *Kada je [...] umro, [...] nosila je crni iskrzani mantil* (Habjanović-Đurović 2001: 209).

Geografska i kulturološka uslovljenost koloritnih preferencija

Sklonost ka određenim koloritima svakako je uslovljena i geografski, i kulturološki. Tako narodi u centralnoj tropskoj i suptropskoj Africi, gde se okruženje doslovno rasprskava u vatrometu najživopisnijih boja (i oblika), nose laku odeću jarkih boja i naglašenih motiva koja se u dato okruženje savršeno utapa.

Potrebno je, ipak, u obzir uzeti i one južnjake, posebno muškarce, koji se s toplotom podneblja bore odećom svetlih tonova, među kojima narodi severne Afrike, Bliskog istoka, Indije i dr. – up. engl. *the white linen pants [...], clothing consistent with a warm climate* (Cornwell 2005: 399−340) 'bele platnene pantalone, odeća za toplu klimu', *his southern white suit* (Kuzneski 2007: 72) 'njegovo južnjačko belo odelo', i srp. *Leto je, jun, oblačim [...] bele cipele [...] i malu belu haljinu, [...] i imam beli svileni šal oko vrata* (Bobić-Mojsilović 2006: 92).

Zbog odbijanja užarenih Sunčevih zraka, zidovi mediteranskih i drugih južnjačkih kuća takođe se boje u belo – up. engl. *small pagodas, their coats of white-wash peeling* (Mason 2002: 89) 'male pagode sa čijih zidova se gulio (beli) kreč', i srp. *bele kamene višespratnice* (Habjanović-Đurović 2001: 22), ili *Prostrana Pjaca, okružena belim kamenim zdanjima* (Kuić 2008: 307).

Boje odeće kao primeri komuniciranja obojenim signalima

Budući da su semiotička istraživanja primarno usredsređena na neverbalne sisteme značenja, zbog čega R. Bart (1971) govori o sistemima odeće, nameštaja i dr. kao o temama semioloških analiza, u nastavku ćemo se dodatno osvrnuti na neke primere boje odeće kao primere komuniciranja obojenim signalima.

U uvodu rasprave o odeći kao uobičajenom načinu odašiljanja znakovnih poruka, podsetićemo se da odevni predmeti izvan konteksta nemaju značenja. To znači da je u specifikovanim društvenim kontekstima jasno definisano kako se oblače nevesta i udovica, a kako vojnik, policajac, sveštено lice itd. (up. Lič 2002: 84). Različito odeveni ljudi razvrstavaju se u društveno, staleški, profesionalno, uzrasno, polno i drukčije odeljene grupe (Pastoureau 2004: 82). U tom svetlu B. Škorc (1992: 3) i navodi primere potpune neprimerenosti prizora bebe u crnim pelenama ili, pak, dečačića u roze odelu. Za bebe, ta nevina ljudska bića, prikladna boja odeće, između ostalih, upravo je 'bela' u svojstvu kolorita koji simboliše nevinost, a nikako njoj dijametralno suprotstavljena 'crna'.

Slično tome, Evropljani muški pol označavaju 'plavom', a ne 'roze'bojom – up. engl. *blue is for boys and pink is for girls* (BNC) 'plava je za dečake, roze za devojčice' i srp. *Roze boja rezervisana je za devojčice, plava za dečake* (*Anđela*, novembar 2004: 12). Odevanje evropske novorođenčadi u mirne nijanse 'plave', kada je reč o dečacima i tople 'roze' tonove, kada se radi o devojčicama, primer je kulturološki utemeljene koloristička prakse. Iako je poreklo ovog običaja usvojenog na prelazu iz XIX u XX vek uveliko zaboravljeno, u prošlosti, naročito u patrijarhalnim zajednicama, bilo je potrebno odabrati boju koja će muško novorođenče zaštititi od zlih demona. Izbor je pao na eterično 'nebeskopla-

vu', kao boju neba i, u prenesenom značenju, boju koja će detetu pružiti nebesku zaštitu. Neposredna vizuelna razlika između dva pola odredila je izbor 'roze' boje za devojčice zbog toga što se zdrava evropska novorođenčad bele puti rađaju upravo s tom bojom kože.

Proizvoljnost potonje binarne konvencije najbolje ilustruje podatak da se u zapadnoj kulturi sve do otprilike 20-ih godina XX veka, uporedo s 'nežnoplavom', kao ikongrafskom bojom Device Marije, upravo 'roze' boja smatrala idealnom bojom za odeću muških beba, pri čemu 'roze' ovde ima značenje svetlije nijanse 'crvene' boje, a 'crvena' je, kako je to napred spomenuto, boja krvi i rata i kao takva kolorit koji odslikava muškost i muževnost (Pastoureau 2004: 26–28). Skorašnje popularizovanje 'roze' i drugih sličnih nežnih boja (up. npr. srp. *boja breskve* /engl. *peach colour* ili *boja jagode* /engl. *strawberry pink*), kao prihvatljivih kolorita za odeću stilizovanih metroseksualaca, govori u prilog činjenice da je odevna konvencija prešla pun krug, vrativši se na početak (Koller 2008: 404).

U svetlu rasprave o bojama odeće osvrnućemo se još na 'crvenu' boju koja, kao boja odeće, zbog topline kojom zrači, (1) privlači i zadržava pažnju posmatrača, dok se s druge strane, upravo zbog svoje energije, smatra (2) koloritom neprikladnimm za pregovore i/ili sučeljavanja – up. (1) engl. *Rachel, striking in a red dress.* (BNC) 'Prelepa Rejčel u crvenoj haljini' srp. *Crvena odeća i obuća deluju raskošno i odlično stoje svim ženama jer u toj boji izgledaju atraktivije* (*Kurir stil*, 1.3.2010: 15) i (2) engl. *a red dress [...] looked like a warning flag [...]* (L'Heureux 1991: 43) 'crvena haljina je podsećala na (crvenu) signalnu zastavu' srp. *crveni lak na noktima vrišti gledaj me!* (Stojanović 2014), *Crvena je napadna i dobra kao detalj* (*Blic magazin*, 15.3.2015: 24).

Boja odeće posebno je kruto regulisana u tradicionalnim društvima, gde različiti tonovi označavaju različite kaste ili društvene grupe, zbog čega termin *Crveni mundiri* (engl. *Red coat* ili *Redcoat*) predstavlja popularan istorijski naziv za britanske vojnike, kao asocijacija na crvenu boju njihovih uniformi. Slično tome, kardinal nosi kapu isključivo crvene boje. Crveni fes, često s kićankom, vekovima je bio kapa osmanske vojske da bi s vremenom postao i neizostavni deo tradicionalne nošnje Bošnjaka, te manifest njihove pripadnosti muslimanskoj veri itd. Up. engl. *the British Guards [...] with a red coat on (BNC)* 'Britanski stražari u crvenim kaputima', *white-robed servants with red tarbooshes [...] provide[d] excellent service* (BNC) 'posluga u belom, i s crvenim fesovima (na glavama) bila je fantastična', *a woollen mill where the red shirts for Garibaldi's army were made* (BNC) 'predionica vune gde su izrađivane crvene košulje za Garibaldijevu vojsku', i srp. *pojas[...] od crvene svile - boja kojom vladika odlikuje naročito zaslužne* (Selenić 1990: 17), *Imućnije devojke su na glavi nosile crvenu kapu iskićenu sitnim dukatima* (Anđelić

1998), *Nabavio [je] samo jednu divan-dolamu, odnosno dug odevni predmet sa čepken rukavima od crvene čoje vezene pređom sa srmom* (Menković 2013: 173).

Zaključak

Boja, kao neizostavan deo prirode percepirane ljudskim okom, odnosno u svojstvu najprepoznatljivijeg obeležja vanjezičkih entiteta, predstavlja za čoveka značajno komunikaciono sredstvo. Ona je (1) vizuelni znak ali istovremeno i (2) jezički znak.

U jeziku se boje koriste u svrhu simboličkog izražavanja – imaju bogato konotativno i asocijativno značenje. U svim kulturama one zapravo čine jezgro simboličkog sistema, pri čemu su kolористički simboli samo donekle univerzalni, a delom kulturološki-specifično dati. Svaka odelita boja u svom sjajnom ili mutnom liku ima podvojenu simboliku, pozitivnu ili negativnu, čija je utemeljenost (1) istorijska (vremenska) (npr.'purpurna/grimizna' i 'jarkoplava' kao boje prestiža i raskoši) i (2) kulturna (geografska) (npr. 'crna' i 'bela' kao boje žalosti).

Analizom korpusa utvrđeno je da se u simboličkim značenjima navedenim u radu iz inventara od 11 osnovnih boja prema Berlin i Keju (Berlin & Kay 1969) ubedljivo najučestalije pojavljuju 'bela', 'crna' i 'crvena', potom tri preostale primarne osnovne boje – 'zelena', 'žuta' i 'plava', te dve sekundarne osnovne boje – 'roze' i 'siva', dok 'ljubičasta' i 'narandžasta' potpuno izostaju. Mada ekscerpirani primeri čine relativno mali uzorak za neko ozbiljnije promišljanje o simbolici boja u engleskom i srpskom jeziku, značajno je to što se ovakvi rezultati našeg istraživanja u velikoj meri poklapaju sa zaključcima o frekventnosti pojavljivanja osnovnih boja-simbola u engleskom i italijanskom jeziku (up. Philip 2003: 28) kao i sa rezultatima do kojih je došla J. Ratković (2007).

U svetlu duboke usađenosti kolorističkih šablona u svest predstavnika jedne kulturno-jezičke zajednice, ista boja može imati različita simbolička značenja u različitim kulturama. To je uglavnom tipično za udaljene kulture (npr. u Evropi i na Istoku), pa je tako 'plava' boja beskraja, meditacije, samozaborava i mašte u engleskom i srpskom jeziku, ali je boja žalosti u Iranu. Sličnih primera ima i u engleskom i srpskom jeziku, što je uočljivo u slučajevima kolorističkog markiranja 'crnom' bojom ljudskih bića. Tako, na primer, dok u engl. *black* u *black man/woman/child*, što formalno korespondira sa srp. *crni muškarac/žena/dete*, 'crna' simbolički označava boju kože naznačenih ljudskih jedinki, najčešće afričkog porekla, dotle 'crna' u srpskim sintagmama *crni muškarac/žena/dete* upućuje na crnomanjaste ljude, tamnokose, tamnooke, i samo ređe tamnije, ali ne i crne puti (up. Krimer-Gaborović 2016: 52).

Uprkos uočenom prisustvu koloritno-simboličkih razilaženja između engleskog i srpskog jezika u samom radu, i to na primeru boje novca − 'zelene' u engleskom jeziku i 'žute' u srpskom jeziku, kao i u smislu raznorodnog simboličkog upućivanja na odlazak u nepoznato i nepovratno − 'plave' kao asocijacije na vodena prostranstva u engleskom jeziku (*go off into the blue*) i 'bele' kao asocijacije na snežna prostranstva u srpskom jeziku (*otići/otisnuti se u beli svet*), dva jezika najočiglednije se značenjski (simbolički) preklapaju u najvećem broju slučaja, naročito kada je reč o boji odeće kao primeru komuniciranja obojenim signalima. Up. 'bela' kao simbol dobra, nevinosti i (moralne) čistoće u svadbenom inventaru, 'crna' u svojstvu ambivalentnog simbola tuge i žalosti s jedne, i elegancije i rafiniranosti s druge strane, 'crvena' kao simbol moći, snage i energije, te 'plava' i 'roze' kao oznake za 'muški pol' i ženski pol'.

U današnjem svetu globalizacije jasno je da se mnogi simboli neminovno pretaču iz jednih kultura (pre svega iz velikih i moćnih) u druge kulture potiskujući na taj način ranije uobičajene simbole. Tako se, na primer, simbolika 'zelene' kao boje novca, pod uticajem engleskog jezika danas u srpskom jeziku naporedo koristi uz tradicionalno zastupljene 'žutu' i 'zlatnu' (up. *žuti sjaj zlatnika*), zbog čega u korpusu i beležimo prisustvo sintagme *zelene novčanice*, te lekseme *zelembać* žarg. novčanica-petohiljadarka. Dinamička priroda boje kao simbola očitovana je još u činjenici da je recimo među Slovenima svojevremeno 'bela', a ne 'crna', bila boja smrti i žalosti za pokojnikom (up. *bela smrt* kao ime za smrt).

Na samom kraju smatramo bitnim istaći da je za kompletnije sagledavanje problematike simbolike boja svakako neophodno izvršiti dodatna istraživanja koja bi obuhvatila kako uporednu simboliku boja u širem korpusu engleskog i srpskog jezika, tako i brojna asocijativna značenja različitih boja.

IZVORI

BNC: *British National Corpus*. <www.natcorp.ox.ac.uk>

Cornwell, P. (2005). *Predator*. London: The Warner Books.

Golden, A. (2005). *Memoirs of a Geisha*. London: Vintage. London.

Howatch, S. (1989). *Ultimate Prizes*. Glasgow: William Collins Sons & Co. Ltd.

Kuzneski, C. (2007). *Sword of God.* London: Penguin Books.

L'Heureux, J. (1991). *An Honorable Profession*. New York: Penguin Books.

Mason, D. (2002). *The Piano Tuner*. London: Picador.

Shreve, A. (2003). *All He Ever Wanted*. London: Abacus.

* * *

Anđelić, N. (1998). *Kako su se odevali Srbi u vreme kneza Miloša. Čoha cakli a dukati zveče*. 6.9.2016. <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/12/article-8.html>

Bajić, J. (2013). *Izmišljanje istorije*. 28.10.2014. <http://bigportal.ba/izmisljanje-istorije/>

Basara, S. (2008). *Dnevnik Marte Koen*. Beograd: Dereta.

Bobić-Mojsilović, M, (2006). *Majke mi bajka*. Beograd: Čigoja štampa.

Crnjanski, M. (2004). *Seobe*. Beograd: Biblioteka Novosti. XX vek.

Habjanović-Đurović, Lj. (2001). Ženski rodoslov. Narodna knjiga. Alfa. Beograd.

KSSJ: *Korpus savremenog srpskog jezika*. http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html

Kuić, G. (2008). *Bajka o Benjaminu Baruhu*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.

Kuić, G. (2013). *Miris kiše na Balkanu*. Beograd: Vulkan.

Menković, M. (2013). *Građanska nošnja Srba u Prizrenu u XIX i prvoj polovini XX veka. Muzejske kolekcije kao izvor za istraživanje kulture odevanja*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.

Selenić, S. (1990). *Timor Mortis*. Sarajevo: Svjetlost.

Selimović, M. (2004). *Derviš i smrt*. Beograd: Biblioteka Novosti. XX vek.

Stanković, B. (2004). *Nečista krv*. Beograd: Narodna knjiga.

Stiglic, Dž. (2013). *Primiče se smrt dolara*. 15.11.2014. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/primice-se-smrt-dolara/stampa.html>

Stojanović, J. (2014). *Crveni lak ili frenč? Crveno*. 15.11.2014. <http://www.elle.rs/lepota/beauty-vodic/9494-crven-lak-ili-frenc.html>

Šerbedžija, R. (2009). *Do poslednjeg daha: autobiografski zapisi i refleksije*. Beograd: Samizdat B92.

Vojkić, V. (2014). Šlogiran i sa prelomom 36 sati čekao. 15.11.2014. <https://sr-rs.facebook.com/ALOjavlja/posts/870405922989140>

LITERATURA

Almalech, M. (1996). *Balkan Folk Colour Language. Significance of Colour in Balkan Folklor: Marriage and Burial.* Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.

Barker, C. (2000). *Cultural Studies – Theory and Practice*. London: Sage Publications. New Delhi: Thousand Oaks.

Bart, R. (1971). *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd: Nolit.

Berlin, B. i Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Second Edition*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

Brenko, A, (2009). Simbolika boja. *Moć boja*. Zagreb: Etnografski muzej, 15–93.

Bugarski, R. (1975). *Lingvistika o čoveku*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Caivano, L. J. (1998). Color and Semiotics: A Two-way Street. *Color Research and Application, 23/6,* 390−401.

Chandler, D. (2011). *Semiotics for Beginners. (The Popular Hypertext Guide to Semiotics). Introduction. Signs.* 8.5.2011. <http://www.aber.ac.uk.media/Documents/S4B/semiotics.html>

Cobley, P. (2005). *The Routhledge Companion to Semiotics and Linguistics*. London and New York: Routhledge Taylor and Francis Group.

Čeh, J. *Barve in njihova simbolika v kulturi in jeziku. Jezikoslovni zapiski, II/2*, 89–102.

Čizmić, S. i Župunski, B. (2006). Boje i geometrijske forme u kodiranju informacija u procesu rada. *Psihologija , 39/3,* 327−342.

Drašković, B. (2012). Vizuelno predstavljanje glavnih aktera siromaštva u Srbiji: semiotička analiza televizijske slike i fotografije u medijskim tekstovima. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 37,* 269−284.

Eko, U, (1973). *Kultura informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.

Eco, U. (1976). *A Theory of Semiotics*. Bloomington in Indiana: Indiana University Press.

Folmar, K. (2011). *Velika knjiga o bojama*. Beograd: Laguna.

Gerbran, A. i Ševalije, Ž. (2004). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos.

Ivić, M. (2001). *Pravci u lingvistici I*. Deveto izdanje, dopunjeno poglavljem „Lingvistika u devedesetim godinama". Beograd: Biblioteka XX vek.

Karanović, Z. (1994). Simbolizacija svatovskog prostora bojom. *Folklor u Vojvodini, 8,* Novi Sad, 61−75.

Koller, V. (2008). 'Not Just a Colour': Pink as a Gender and Sexuality Marker in Visual Communication. *Visual Communication, 7,* 395−423.

Kress, G. and Van Leeuwen, T. (2002). Colour as a Semiotic Mode: Notes for a Grammar of Colour. *Visual Communication, 1/3,* 343−368.

Krimer-Gaborović, S. (2011). *Semantička i tvorbena sintagmatika leksema kojima se imenuju boje u engleskom i srpskom jeziku: kognitivnolingvistički pristup* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Krimer-Gaborović, S. (2013). Nominativna, komunikacijska, taksonomijska i estetska funkcija leksema kojima se imenuju boje u engleskom i srpskom jeziku. U: S.

Gudurić i M. Stefanović (Ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru, II/2. Tematski zbornik* (str. 41−54), Novi Sad: Filozofski fakultet.

Krimer-Gaborović, S. (2014a). Konceptualizacija, kategorizacija i imenovanje boja u engleskom i srpskom jeziku u svetlu Berlin-Kejovog modela. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku LVII/2*, 217–245.

Krimer-Gaborović, S. (2014b). The Semantics of the Blue Colour Category in English and Serbian. U: Tvrtko Prćić i Maja Marković (Ur.), *Engleski jezik* i anglofone književnosti u teoriji i praksi (str. 239–256), Novi Sad: Filozofski fakultet.

Krimer-Gaborović, S. (2016). The Devil Has No Shades of Grey: A Contrastive View of English and Serbian Metaphors for the Color *Black*. In: L. Punga (Ed.), *Language in Use: Metaphors in Non-Literary Contexts*, (pp. 45-58), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Lazarević, R. (2013). *Leksičko-semantičko polje boja u italijanskom i srpskom jeziku* (Nepublikovan doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet.

Lič, E. (2002). *Kultura i komunikacija : Logika povezivanja simbola*. Preveo B. Hlebec. Beograd: Biblioteka XX vek.

Marković, D. (2010). Audio-vizuelna pismenost. Beograd: Univerzitet Singidunum, Fakultet za poslovnu informatiku.

Merrel, F. (2005). *Charles Sanders Pierce 's Concept of the Sign.* In: P. Cobley (Ed.), *The Routhledge Companion to Semiotics and Linguistics* (pp. 28−39). London and New York: Routhledge Taylor and Francis Group.

Miz, R. (1994). Smisao i značenje boja u rusinskim narodnim pesmama. *Folklor u Vojvodini*, 8, Novi Sad, 84−86.

Morris, C. (1946). Signs, Language and Behavior. New York: Prentice-Hall. (Reprinted, in C. Morris. (1971). *Writings on the General Theory of Signs.* The Hague: Mouton, pp. 73−397).

Pastoureau, M. (2004). *Dictionnaire des couleurs de notre temps. Second Edition*. Paris: Bonneton.

Pavlović, Z. (1977). *Svet boje*. Beograd: Turistička štampa.

Petrović, S. Simbolika boja. *Folklor u Vojvodini, 8,* Novi Sad, 7−17.

Philip, G. (2003). *Collocation and Connotation. A Corpus-Based Investigation of Colour Words in English and Italian* (Nepublikovana doktorska disertacija). Birmingham: The University of Birmigham.

Popović, Lj. (2008). *Jezička slika stvarnosti. Kognitivni aspekt kontrastivne analize*. Beograd: Filološki fakultet.

Prćić, T. (2013). Englesko-srpska kontaktnojezička kompetencija: od prakse preko teorije do prakse. U: S. Gudurić i M. Stefanović (Ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru, II/2. Tematski zbornik* (str. 183−195), Novi Sad: Filozofski fakultet.

Ratković, J. (2007). *Nazivi za boje u engleskoj i srpskoj frazeologiji. [Neobjavljeni magistarski rad]*. Beograd: Filološki fakultet.

Sebeok, T. (2001). *Signs: An Introduction to Semiotics. Second Edition*. Toronto: University of Toronto Press.

Sebeok, T. (2005). Nonverbal Communication. In: P. Cobley (Ed.), *The Routhledge Companion to Semiotics and Linguistics* (pp. 14−27). London and New York: Routhledge Taylor and Francis Group.

Stanić, D. (2011). Boja i čovekova telesnost i emocionalni svet. U: Miloš Kovačević (Ur.). *Savremena proučavanja jezika i književnosti. Zbornik radova sa II naučnog skupa mladih filologa Srbije održanog 6. marta 2010. na Filološko-umetničkom faultetu u Kragujevcu* (143−149). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Šijaković, M. B. (1990). *Simbolika i magija boja*. Beograd: Grafopublik.

Škorc, B. (1992). *Značenje boja. [Neobjavljeni magistarski rad]*. Beograd: Filozofski fakultet.

Turudić, M. *Kamata, kalibar i dužničko roblje.* 6.9.2016. <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=809898>

Vaňková, I. (2007). To Have Color and to Have No Color: The Coloring of the Face in the Czech Linguistic Picture of the World. In: R. E. MacLaury, G. V. Paramei and D. Dedrick (Eds.), *Anthropology of Color: Interdisciplinary Multilevel Modelling* (pp. 441−456). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Van Leeuwen, T. (2005). *Introducing Social Semiotics*. London and New York: Routledge.

Vojnović, T. (1994). Simbolika boje i broja u Bibliji. *Folklor u Vojvodini, 8,* Novi Sad, 37−43.

Mira Milić[1]
Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 79:[811.111'373.612.2:811.163.41'373.612.2

METAFORIČKI SPORTSKI TERMINI S IZVORNIM DOMENIMA BIĆÂ I PREDMETÂ U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU

The paper deals with a contrastive analysis of metaphorical sports terms with the source domains of beings and objects in English and Serbian, from the cognitive linguistic perspective. The analysis is based on the corpus containing 91 metaphorical ball game terms, which have been collected from a dictionary entitled *Englesko-srpski rečnik sportskih termina* [English-Serbian Dictionary of Sports Terms] (Milić, 2006). The results of this analysis indicate that the productivity of metaphor with the analyzed source domains is considerably higher in English, since only 40 terms have this feature in Serbian, 14 of which have different source domains in the two languages. This can suggest a significant role of linguistic and cultural factors in this kind of conceptualization of sports domain.

Key words: beeings, conceptual metaphor, English, objects, Serbian, source domain, sport, terminology.

1. Uvod

Rad se bavi kontrastivnom analizom sportskih termina u engleskom i srpskom jeziku koji su nastali metaforičkim prenosom značenja iz izvornih domena bićâ i predmetâ. Pošto je terminologija uređen sistem koji podrazumeva izvestan stepen konvencije i dogovora, metafora u ovom slučaju nije stilska figura već se posmatra kao pojmovna kategorija, u skladu s tumačenjem kognitivne lingvistike. Analiza se zasniva na korpusu srodnih ekipnih sportova, koji obuhvata termine pet igara loptom. To su: košarka, fudbal, rukomet, odbojka i vaterpolo. S obzirom na činjenicu da je najveći broj savremenih sportova nastao na engleskom govornom području, te da je sportska terminologija u srpskom jeziku nastala adaptacijom termina iz engleskog jezika, u analizi se polazi od pretpostavke da je metafora uslovljena jezičkim i kulturološkim faktorima. Izlaganje je podeljeno na pet odeljaka. Nakon Uvoda, 2. odeljak predstavlja teorijski okvir istraživanja, 3. odeljak se bavi analizom korpusa, nakon čega sledi diskusija u 4. odeljku i zaključci u petom.

2. Teorijski okvir

Istraživanje pripada polju kognitivne lingvistike, pri čemu se metafora posmatra kao pojmovna kategorija u skladu s tumačenjem Lejkofa i Džonsona (Lakoff and Johnson

1 mbmilic@EUnet.rs

2003), D. Klikovac (2004; 2008) i Kevečeša (Kövecses 2002). Prema ovoj teoriji, metafora se zasniva na dva pojmovna domena: izvornom, iz koga potiču metaforički izrazi za razumevanje drugog pojmovnog domena, i ciljnom, koji se shvata na osnovu izvornog, pri čemu je izvorni domen konkretan, dok je ciljni – apstraktan. Pri tome, pojmovna metafora podrazumeva uspostavljanje sistemskih ontoloških korespondencija između izvornog i ciljnog domena tako da elementi jednog domena odgovaraju elementima drugog, što se u literaturi predstavlja terminom „preslikavanje" (eng. *mapping*) (Kövecses 2002: 6). U svetlu ovog tumačenja, metaforički termini predstavljaju leksičke jedinice koje nastaju na osnovu pojmovnog preslikavanja iz izvornog domena u ciljni. Nadalje, imajući u vidu činjenicu da je izvorni i ciljni domen većeg broja termina u korpusu konkretan, valja istaći da metafora nije samo stvar razumevanja već i stvar vizuelne percepcije. Budući da je značenje sportskih termina povezano s pojmom ili slikom u izvornom domenu, analiza korpusa u ovom radu temelji se na opštoj definiciji metafore koju daje D. Klikovac (2008: 66) po kojoj je metafora „*viđenje ili razumevanje* jedne pojave kao druge (ili jednog iskustvenog domena kao drugog)". Stoga se ovde (Klikovac 2008:73), pravi razlika između pojmovne i slikovne metafore, iako je teško reći gde se završava slika, a gde počinje pojam, budući da se „na slikovne metafore vrlo lako ‚lepi' znanje o objektu čijim se slikama koristimo", što znači da je vizuelna percepcija neke pojave ili iskustvenog domena tesno povezana s našim znanjem o njima, te se ovde može govoriti samo o naglašenom efektu pojmovne ili slikovne metafore.

Literatura koja se bavi sportskim terminima ukazuje na veliku produktivnost metafore u sportskom registru, budući da ona doprinosi prozirnosti termina. Rezultati ranijih istraživanja pokazuju da metafora stiče sve veći značaj u terminologiji, zahvaljujući nepreciznosti i sugestivnosti jezika (Raad 1989: 134, u Dubuc 1997: 132), kao i da postojanje dvosmerne veze između sporta i metafore, omogućuje ne samo stvaranje metaforičkih sportskih termina već i stvaranje metaforičkih termina s izvornim domenom sporta u drugim registrima (Beard 1998: 53). Na osnovu toga, može se pretpostaviti da je metafora veoma produktivna u terminološkom sistemu sporta, iako, na primer, rezultati analize metaforičkih sportskih termina s izvornim domenom životinja u engleskom i ukrajinskom jeziku (Kryvenko 2008: 192), pokazuju da su metaforički termini pretežno stvar kulturološki obeleženog sportskog žargona, što znači da oni nisu obeležje standardne sportske terminologije, kao i da su podložni kulturološkim razlikama. Međutim, rezultati kontrastivne analize sportskih termina s izvornim domenom rata u engleskom i srpskom jeziku (Milić 2014: 319), koji ukazuju na značajan stepen univerzalnosti metafore rata u

sportu, nameću pretpostavku da kulturološko obeležje metafore zavisi kako od posmatranih jezika tako i od izvornog domena.

U svetlu prethodnih istraživanja, kao i činjenice da je najveći broj savremenih sportova nastao na engleskom govornom području (Lewandowski 2009: 46) – usled čega sportska terminologija u srpskom jeziku nastaje adaptacijom termina iz engleskog jezika – nameće se pretpostavka da je produktivnost metafore veća u engleskom jeziku, kao i da je metafora u sportskom domenu u izvesnoj meri kulturološki obeležena.

3. Analiza korpusa

Korpus ovoga rada čine metaforički termini igara loptom u engleskom i srpskom jeziku koji su ekscerpirani iz *Englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić 2006), s približno 1300 rečničkih odrednica u registru pet najpopularnijih igara loptom u nas: fudbala, košarke, odbojke, rukometa i vaterpola. Ukupan broj termina nastalih metaforičkim prenosom značenja iznosi 156, od kojih 14 termina imaju izvorni domen bićâ, a 77 izvorni domen predmetâ.

Pošto sportski termini po svojim morfosintaksičkim svojstvima mogu biti jednočlani i frazni (Milić 2013b: 69), prenesena značenja mogu biti obeležje celovite odrednice ili jednog člana fraznog termina. Na osnovu semantičkih i funkcijskih obeležja, metaforičke reči s izvornim domenima bićâ i predmetâ mogu se svrstati u četiri kategorije (up. Bergh 2011: 87). To su: vršioci radnje ([imenice], npr. *screener* > IGRAČ KOJI PRAVI ZAKLON), radnje ([glagoli], npr. *screen* > GRADITI [LOPTU], ZAKLONITI), aktivnosti/stanja/rezultati ([imenice], npr. *screen* > ZAKLON, EKRAN) i imenički modifikatori ([imenice/pridevi], npr. *wing* [*player*] > KRILNI [IGRAČ]). Uprkos tome što se na osnovu datog primera može zaključiti da postoje skupine (eng. *cluster*[2]) termina izvedenih od iste metaforičke osnove, valja istaći da to nije karakteristično za terminološki sistem, pošto su termini pretežno imenice (Cabré 1999: 70; 173).

Analiza korpusa temelji se na strategijama prevođenja metaforičkih termina s engleskog jezika na srpski koje je definisala Silaški (2012: 112–118). To su: M → M, metaforički engleski termin preveden je metaforičkim terminom na srpski jezik, pri čemu metaforički termini imaju isti izvorni domen ili različit, i M → D, metaforički termin preveden je nemetaforičkim terminom na srpski jezik. Strategije su ilustrovane primerima, pri čemu su engleski termini napisani kurzivno, a srpski malim verzalom, dok simbol „>" označava pravac adaptacije, iz engleskog jezika u srpski. Semantička analiza engleskih i srpskih

2 Prema terminu u Ginzburg, Hidekel, Knyazeva i Sankin 1978: 61.

termina zasniva se na tumačenju u rečnicima koji se navode skraćenicama u nastavku izlaganja. To su: *CCED* (*Collins Cobuild English Dictionary*), *RSJ* (*Rečnik srpskoga jezika*) i *VRSRI* (*Veliki rečnik stranih reči i izraza*).

3.1. Metaforički engleski termini prevedeni metaforičkim terminima na srpski jezik

S obzirom na postojanje metaforičkih termina koji nemaju uvek formalni korespondent u oba jezika (izvorni domen ili pojam/pojava u okviru istog domena), ovaj odeljak podeljen je na dva dela, pri čemu se prvi bavi korespondentnim terminima, a drugi nekorespodentnim.

3.1.1. *Korespondentni metaforički termini*. U ovu grupu spadaju metaforički termini koji u oba jezika pripadaju registru građevinarstva (blok i zaklon), pokućstva (antena i korpa) i lova i ribolova (mreža, sidro i zamka). Nastavak izlaganja bavi se analizom izabranih primera u svakoj grupi.

3.1.1.1. *Metaforički termini s izvornim domenom predmetâ u građevinarstvu*. U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *block* > BLOKIRATI
(2) *block* > BLOK
(3) *blocking* > BLOKIRANJE
(4) *screen* > ZAKLONITI
(5) *screen* > EKRAN, ZAKLON
(6) *screener* > IGRAČ KOJI PRAVI ZAKLON
(7) *screening* > GRAĐENJE LOPTE

Polazeći od pojmovne metafore IGRA JE GRAĐEVINA, prvi termin javlja se kao član skupine izvedenih reči s istom osnovom. To su: *block* > BLOK, *block* > BLOKIRATI, *blocker* > BLOKER, *blocking* > BLOKIRANJE i *blocking* (*fault*) > (GREŠKA) U BLOKIRANJU. U svetlu ranije iznetog zapažanja da su termini pretežno imenice, ova skupina izvedenica u sportskom registru u engleskom i srpskom jeziku verovatno je nastala od imenice *block* > BLOK, pri čemu izvedenica BLOKER u srpskom jeziku nije nastala derivacijom pošto je pozajmljena iz engleskog. Engleski termin nastao je na osnovu trećeg značenja „veći pravougaoni komad nekog materijala“ (*CCED*: 166), koje suštinski odgovara prvoj nijansi osnovnog značenja reči BLOK u srpskom jeziku (*RSJ*: 95). Druga skupina termina, koja je svoje značenje razvila na osnovu pojmovne metafore IGRA JE GRAĐEVINA, uključuje: *screen* > ZAKLON, *screen* > GRADITI LOPTU, ZAKLONITI, ZAKLANJATI, *screener* > IGRAČ KOJI PRAVI ZAKLON i *screening* > GRAĐENJE LOPTE, ZAKLANJANJE. Kao i kod prethodne skupine, ovde je verovatno osnovna reč

bila imenica, od koje su izvedene ostale. Prevodni ekvivalent glagolske imenice *screening* u srpskom jeziku, GRAĐENJE LOPTE, u registru fudbala, nedvosmisleno ukazuje na građevinarstvo kao izvorni domen. Međutim, varijantni prevodni ekvivalent standardnog termina u registru košarke (*screen* > EKRAN) ukazuje na drukčije značenje koje je nastalo na osnovu metafore IGRAČ JE EKRAN. Za razliku od svih ostalih termina koji su analizirani u ovom radu, ovaj primer ilustruje naglašeni efekat obe metafore (pojmovne i slikovne), budući da se zasniva kako na vizuelnoj percepciji predmeta koji je izložen nečijem pogledu tako i na saznanju da on privlači pažnju, tako da protivnički igrač nije u stanju da osujeti namere igrača koji su zaklonjeni od pogleda. Bez obzira na poklapanje metaforičkih značenja ove imenice u engleskom i srpskom jeziku, prevodni ekvivalent EKRAN engleskog termina *screen* u košarci, u postupku standardizacije, postao je varijantni oblik standardnog termina ZAKLON, zbog male sposobnosti francuske pozajmljenice za metaforički prenos značenja u srpskom jeziku. Na kraju, valja istaći da navedena terminološka značenja odrednica dveju skupina u sportu nisu navedena u *CCED*, dok *RSJ* sadrži samo značenje imenice BLOK (*RSJ*: 95).

3.1.1.2. *Metaforički termini s izvornim domenima bićâ i predmetâ u pokućstvu.* U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *antenna* > ANTENA
(2) *basket* > KOŠ
(3) *sweep* > ČISTITI
(4) *sweeper* > ČISTAČ

Iako osnovno značenje engleske reči *antenna* ukazuje na izvorni domen bićâ (*CCED*: 62), verovatnije je da je, u srpskom jeziku, u pitanju slikovna metafora, na osnovu koje se držač mreže u odbojci vidi kao televizijska antena, pošto je to osnovno značenje srpske odrednice (*RSJ*: 35). Međutim, metaforičko značenje u sportu nije navedeno u opštim rečnicima engleskog i srpskog jezika. U vezi s drugim terminom (*basket* > KOŠ), ne može se pouzdano tvrditi da se radi o metaforički izvedenom značenju, s obzirom na činjenicu da je košarka nastala krajem XIX veka tako što su igrači prvobitno ubacivali loptu u korpu za breskve postavljenu na određenoj visini na oba kraja fiskulturne sale. Pretpostavićemo da se radi o metaforičkom značenju, budući da savremeni koš ima istu namenu kao korpa (skupljanje lopti na cilju). Treći termin izveden je od glagola *sweep* > ČISTITI, koji ima približno isto značenje u dva posmatrana jezika: „čistiti prljavštinu, đubre, otpatke, prašinu“ (*CCED*: 1688; *RSJ*: 1517), što ukazuje na isti metaforički prenos značenja – BRANJENA POLOVINA TERENA JE KUĆA, te se prodor protivničkih igrača na tu

površinu shvata kao zaprljana površina koju valja očistiti, a onaj ko to čini jeste *sweeper* > ČISTAČ. Metaforičko značenje termina ČISTITI može se dovesti u vezu s idiomom „počistiti prvo pred svojom kućom“ (*RSJ*: 620). Međutim, opšti rečnik engleskog jezika uključuje samo metaforičko značenje imenice *sweeper* u fudbalu (*CCED*: 1689), dok *RSJ* ne sadrži nijedno značenje u registru igara loptom.

3.1.1.3. *Metaforički termini s izvornim domenima bićâ i predmetâ u lovu i ribolovu.* U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *middlefield anchor* > SIDRAŠ
(2) *net* > MREŽA
(3) *(offside) trap* > (OFSAJD)-ZAMKA
(4) *wing* > KRILO, KRILNI IGRAČ

Prva tri termina nastala su na osnovu metafore IGRA JE LOV. Shodno tome, IGRAČ JE SIDRO, pošto se nalazi u blizini protivničkog gola gde mu saigrači dodaju loptu, pri čemu reč *anchor* > SIDRO ima suštinski isto osnovno značenje u vezi s plovnim objektima u engleskom i srpskom jeziku, mada engleska reč ima više izvedenih značenja, dok srpska reč nema nijedno. Na osnovu izvedenog značenja odrednice *net* > MREŽA u ribolovu (*CCED*: 1108; *RSJ*: 736), može se pretpostaviti da je mreža na golu naprava za hvatanje lopti. U trećem primeru, igračima se postavlja ZAMKA (eng. *trap*), pri čemu se ova metaforička reč javlja u nekoliko fraznih terminoloških odrednica, od kojih samo jedna ima metaforički prevodni ekvivalent u srpskom jeziku: (*offside) trap* > (OFSAJD)-ZAMKA. Osnovno značenje engleske i srpske reči suštinski je isto: „naprava za hvatanje ptica, divljači i dr.“ (*CCED*: 1782; *RSJ*: 402). Pri tome je sposobnost ove reči za izvođenje novih značenja metaforičkim putem veća u engleskom jeziku, što može biti razlog što nekoliko engleskih termina u kojima se javlja ova odrednica ima nemetaforičke prevodne ekvivalente u srpskom jeziku, npr. *foot trap* > PRIMANJE LOPTE STOPALOM i *thigh trap* > PRIMANJE LOPTE NATKOLENICOM. Na kraju, na osnovu slikovne metafore IGRAČ JE PTICA, igrači koji igraju sa strane terena vide se kao krila (*wing player* > KRILNI IGRAČ i *winger* > KRILO, KRILNI IGRAČ), koja mogu da budu postavljena s leve ili desne strane terena (*left wing* > LEVO KRILO i *right wing* > DESNO KRILO). Zastupljenost sportskih značenja analiziranih odrednica u opštim rečnicima engleskog i srpskog jezika je polovična. U oba rečnika navode se po dva značenja (*net* i *wing* u *CCED* [str. 1108; 1920] i MREŽA i KRILO u *RSJ* [str. 736; 594]).

3.1.2. *Nekorespondentni metaforički termini*. Postojanje englesko-srpskih jezičkih kontakata u procesu stvaranja sportske terminologije u srpskom jeziku, upućuje na pretpo-

stavku da je metafora u izvesnom stepenu i kulturološki obeležena. Značaj kulturološkog faktora posebno ističe Kevečeš (Kövecses 2002: 186–189). U sledećim odeljcima analiziraju se karakteristični engleski termini s izvornim domenom predmetâ različite namene u dva jezika i termini s različitim izvornim domenom u dva jezika ili različitim pojmom u istom izvornom domenu.

3.1.2.1. *Metaforički termini s izvornim domenom predmetâ različite namene.* U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *bicycle kick* > MAKAZICE
(2) *freezing* > ODUGOVLAČENJE, TROŠENJE VREMENA
(3) *(in the) paint* > (U) REKETU
(4) *ring* > OBRUČ
(5) *scoreboard* > SEMAFOR
(6) *screen* > GRADITI LOPTU
(7) *shielding* > GRAĐENJE LOPTE
(8) *tipping* > KUVANJE

Prvi termin nastao je slikovnom metaforom pošto se pokret igrača koji šutira loptu u fudbalu vidi kao vožnja bicikla u engleskom jeziku (*bicycle kick*), dok se isti taj pokret u srpskom vidi kao alatka za rezanje materijala (MAKAZICE). U drugom primeru, engleski termin i varijantni oblik standardnog termina u srpskom jeziku razlikuju se u konceptualizaciji. Igra, koja je u engleskom jeziku shvaćena kao predmet koji se zamrzava (*freeze*), u srpskom se tumači kao vreme igre koje se troši kao novac (TROŠENJE VREMENA). Treći termin nastao je slikovnom metaforom, pošto se deo terena ispod koša, u kome se izvodi slobodno bacanje, u engleskom jeziku vidi kao obojena površina (*painted area*), a u srpskom kao deo opreme u tenisu (REKET). Četvrti termin takođe je nastao slikovnom metaforom u oba jezika, pošto se metalni obruč koša u engleskom jeziku vidi kao PRSTEN (eng. *ring*), čije je osnovno značenje deo nakita (*CCED*: 1434), dok srpska reč (OBRUČ) znači „metalni ili drveni krug kojim se pričvršćuju duge na buretu, kaci i sl.” (*RSJ*: 850). Slikovnom metaforom nastao je i peti termin, koji označava uređaj za prikazivanje rezultata, koji se u engleskom jeziku vidi kao tabla s ispisanim rezultatima (*scoreboard*), a u srpskom kao uređaj za regulisanje saobraćaja (SEMAFOR). Engleska reč *screen* (6) ima dvostruku ulogu u igrama loptom. Kao što je objašnjeno u Odeljku 3.1.1.1, igrač, shvaćen kao predmet koji zaklanja vidik, ima formalni korespondent u srpskom jeziku u košarci, odbojci i rukometu (ZAKLONITI, ZAKLON). Međutim, kad je u pitanju registar fudbala, konceptualizacija u engleskom jezku ostaje nepromenjena (IGRAČ JE ZAKLON), dok se u

srpskom polazi od pojmovne metafore IGRA JE GRAĐEVINA, usled čega se loptom ona gradi. Isto tumačenje odnosi se i na sinonimni termin u fudbalu, *shielding* > GRAĐENJE LOPTE, koji u oba jezika ima istu koceptualizaciju kao prethodni primer. Poslednji termin (*tipping* > KUVANJE[3]) nastao je slikovnom metaforom u engleskom jeziku, pošto se lopta vidi kao predmet koji pada s nagnute površine (*CCED*: 1757). Međutim, u srpskom jeziku termin je stvoren kombinovanom slikovnom i pojmovnom metaforom, pošto se kretanje lopte vidi kao mehurić u vodi koja ključa, dok se namera igrača koji izvodi takav pokret shvata kao prevara (up. figurativno značenje odrednice KUHINJA u *RSJ*: 620). Zastupljenost ovih termina u opštim rečnicima engleskog i srpskog jezika veoma je mala, pošto sadrže samo tri sportske odrednice. To su: MAKAZICE (*RSJ*: 671), pri čemu navedeno značenje sportskog termina ne spada u registar igara loptom, složenica *scoreboard* (*CCED*: 1486) i njen prevodni ekvivalent SEMAFOR (*RSJ*: 1212).

3.1.2.2. *Metaforički termini s različitim izvornim domenom ili različitim pojmom u istom izvornom domenu.* U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *bump* > ČEKIĆ
(2) *drive* > VODITI (LOPTU)
(3) *driver* > (PREDNJE) KRILO
(4) *goalmouth* > OTVOR GOLA
(5) *sweat suit* > TRENERKA
(6) *tourist trophey* > PRELAZNI PEHAR

U prvom primeru GOL JE BIĆE u engleskom jeziku (*goalmouth*), pošto ima usta, a u srpskom je POSUDA koja ima otvor (OTVOR [GOLA]). U drugom primeru, LOPTA JE VOZILO, usled čega se ona vozi u engleskom jeziku (*drive*), a u srpskom LOPTA JE BIĆE koje se vodi (VODITI LOPTU). Zahvaljujući istoj pojmovnoj metafori, u trećem primeru, istureni igrač s loptom shvata se kao vozač u engleskom jeziku (*driver*), dok je ekvivalentni termin u srpskom jeziku nastao slikovnom metaforom, usled čega se igrač vidi kao krilo ptice ([PREDNJE] KRILO). Zanimljivo je da je u ovom engleskom primeru izostala vizuelna percepcija igrača kao ptice, iako ona postoji u igrama loptom (npr. *wing*, *winger* i *wing player*), što potvrđuje zaključak D. Klikovac (2008: 70) da su slikovne metafore međusobno nepovezane. Zastupljenost ovih terminoloških značenja u opštim engleskim i srpskim rečnicima je mala, pošto sadrže samo jedan od tri navedena termina. Četvrti termin (*bump* > ČEKIĆ), ima izvorni domen predmetâ u oba jezika, pri čemu se razlika odražava u perspektivi. U engleskom

3 Prema terminu u Ginzburg, Hidekel, Knyazeva i Sankin 1978: 61.

jeziku, udarac lopte obema rukama u odbojci tumači se kao udarac čvrstim predmetom, dok se on u srpskom vidi kao konkretan predmet kojim se zadaje takav udarac. U petom i šestom primeru razlika se odražava u perspektivi u okviru izvornog domena bićâ. Sportska odeća je ona koja se upotrebljava kad se neko oznoji (*sweat suit*), odnosno ona koja se koristi kad neko ima trening (TRENERKA), dok u poslednjem primeru osvojeni TROFEJ JE TURISTA pošto ostaje kod pobedničkog tima samo do sledećeg turnira (*tourist trophey*[4]), odnosno to je u srpskom jeziku PEHAR (posuda za piće) koji se dodeljuje drugom timu nakon sledećeg turnira (PRELAZNI PEHAR). U opštem rečniku engleskog i srpskog jezika javlja se pet termina. To su: engleski glagol *drive* u kriketu i fudbalu (*CCED*: 509), *goalmouth* i *tracksuit* (*CCED*: 722; 1775) i TRENERKA i PRELAZNI PEHAR u *RSJ* (1334; 1015).

3. 2. Metaforički engleski termini prevedeni nemetaforičkim terminima na srpski jezik

U ovoj strategiji prevođenja, metaforički engleski termin preveden je nemetaforičkim terminom na srpski jezik, koji je najčešće funkcijska aproksimacija engleskog termina koja kod izvesnog broja višečlanih prevodnih ekvivalenata ima neka obeležja definicionog prevoda[5]. Pod funkcijskom aproksimacijom podrazumeva se izražavanje sadržaja iz engleskog jezika leksičkim sredstvima u srpskom, tako da se što bliže i što vernije odrazi funkcija denotata (Prćić 2011a: 179), pri čemu prevodni ekvivalent može biti i odomaćena pozajmljenica iz engleskog, italijanskog, latinskog i nemačkog jezika. Ovde valja napomenuti da većina termina koji su pozajmljeni, kao i onih koji su prevedeni na srpski jezik, ima i varijantne oblike standardnih termina, od kojih su neki metaforički.

3.2.1. *Metaforički engleski termini nasuprot anglicizmima u srpskom jeziku.* U ovu grupu spadaju sledeći termini:

(1) *bananna shot* > CENTARŠUT
(2) *blocker* > BLOKER
(3) *hat trick* > HETRIK
(4) *pivot* > PIVOT
(5) *server* > SERVER
(6) *spike* > SMEČ

4 Termin u odbojci koji znači „lažni smeč sa ciljem da prtivnički igrači formiraju blok, posle čega se lopta u blagom luku uputi u protivničko polje, iza igrača u bloku“ (Milić 2006: 193).

5 Termin preuzet od Prćića (2011a: 177) i uključuje prevodne ekvivalente koji zahvataju sintagme i rečenice koje ulaze u domen sintakse.

(7) *tiebreak* > TAJBREJK

Navedeni termini mogu se podeliti na dve grupe. U prvu spadaju engleski termini i njihovi preoblikovani[6] ekvivalenti u srpskom jeziku [primeri (2), (3), (4), (5) i (7)], dok druga uključuje engleske termine i njihove prevodne ekvivalente koji se sastoje od neodgovarajućih reči pozajmljenih iz engleskog jezika [primeri (1) i (6)]. Međutim, pozajmljeni termini nemaju metaforičku sposobnost u okviru sportskog registra, pošto imaju samo jedno terminološko značenje. Ovo zapažanje sasvim je suprotno rezultatima analize metaforičkog potencijala sportskih anglicizama u srpskom jeziku u novinskim tekstovima (Milić 2013a: 209), što se može objasniti postojanjem norme u terminološkom sistemu, ali ne obavezno i van njega. Zanimljivo je da su sva metaforička značenja engleskih termina, izuzev imenice *spike*, zabeležena u *CCED*, dok *RSJ* sadrži sve terminološke reči izuzev anglicizma TAJBREJK.

3.2.2. *Metaforički engleski termini nasuprot pozajmljenicama iz drugih jezika u srpskom.* U ovu grupu spadaju engleski termini čiji su prevodni ekvivalenti pozajmljenice iz italijanskog, latinskog i nemačkog jezika. To su:

(1) *hook* > LOPTA S EFEOM

(2) *pumping the ball* > FINTA S LOPTOM, FINTA

(3) *serve* > SERVIRATI

(4) *screw* > ŠRAUBA

Za razliku od anglicizama, ove pozajmljenice imaju izvesnu metaforičku sposobnost u srpskom jeziku. U prvom primeru, pokret igrača koji želi da obmane protivnika vidi se kao pumpanje lopte u engleskom jeziku (*pumping the ball*), čiji ekvivalent u srpskom jeziku je neformalna reč FINTA, izvorno pozajmljenica iz italijanskog jezika, koja znači „prevara“ (VRSRI: 1327). Metaforički engleski termin *hook* (srp. KUKA) vizuelno dočarava putanju kretanja lopte u fudbalu. Međutim, njegov prevodni ekvivalent u srpskom jeziku ([LOPTA] S EFEOM), pri čemu je EFE pozajmljenica iz francuskog jezika, koja ima samo terminološko značenje u sportskom registru (VRSRI: 462). Termin *serve* > SERVIRATI, izvorno latinizam u engleskom i srpskom jeziku, preuzet je posredstvom francuskog. Polazeći od osnovnog značenja SLUŽITI, moglo bi se pretpostaviti da se radi o metafori IGRAČ JE SLUGA koji poslužuje loptom igrača protivničkog tima u odbojci. Međutim, verovatnije je da je engleski termin preuzet iz tenisa, budući da je odbojka nastala u Americi, po ugledu na košarku,

6 Termin je preuzet od Prćića (2011a: 124) i podrazumeva „preuzimanje novog oblika i njemu pridružene nove sadržine“.

bejzbol, rukomet i tenis, dok je u srpskom jeziku to terminološko značenje, pozajmljeno iz engleskog jezika, i dodato odomaćenoj pozajmljenici iz latinskog. Poslednji termin, *screw* > OKRET, UDARAC IZ OKRETA, ŠRAUBA u oba jezika nastao je na osnovu vizuelne percepcije zavrtnja, pri čemu je ŠRAUBA germanizam čija se metaforičnost izgubila u srpskom jeziku, budući da ima samo terminološko značenje u registru vaterpola (up. VRSRI: 1485). Zanimljivo je da opšti rečnik *CCED* (1515) sadrži samo metaforička značenja engleskih termina izvedenih od osnove *serve*, dok *RSJ* sadrži sve terminološke reči izuzev metaforičkog značenja pozajmljenice FINTA u registru sporta.

3.2.3. *Metaforički engleski termini prevedeni domaćim rečima.* U grupu spadaju engleski termini i njihovi prevodni ekvivalenti koje čine srpske reči. Pošto se radi o grupi s najvećim brojem termina, ova analiza uključuje samo nekoliko karakterističnih primera. To su:

(1) *chest trap* > PRIMANJE LOPTE GRUDIMA
(2) *chip pass* > PREBACIVANJE PROTIVNIKA
(3) *dig* > BACANJE ZA LOPTOM
(4) *game lost by default* > UTAKMICA IZGUBLJENA ZBOG NEZAVRŠETKA IGRE
(5) *March Maddness* > MARTOVSKI FAJNAL-FOR, MARTOVSKO LUDILO
(6) *middlefield anchor* > CENTARFOR, SIDRAŠ
(7) *stalling* > ODUGOVLAČENJE

Izuzimajući dva termina koji imaju direktno prevedeni[7] varijantni oblik standardnog termina [(5) i (6)], engleski termini imaju samo jedan prevodni ekvivalent dobijen postupkom funkcijske aproksimacije. Pošto direktan prevod ovih termina nije proziran u srpskom jeziku, moglo bi se zaključiti da jezički i kulturološki faktori imaju veliki uticaj na terminologiju sporta kad se radi o izvornim domenima bićâ i predmetâ. Uopšteno se može zaključiti da su engleski termini u ovoj grupi pretežno nastali pojmovnom metaforom, pri čemu bića i predmeti izvornog domena pripadaju različitim registrima, među kojima bi se mogla izdvojiti tri karakteristična. To su: lov i ribolov (*chest trap* [GRUDI SU ZAMKA] > PRIMANJE LOPTE GRUDIMA), građevinarstvo (*dig* [BACANJE ZA LOPTOM JE KOPANJE] > BACANJE ZA LOPTOM, mašinstvo (*stalling* [ODUGOVLAČENJE JE ZASTOJ MOTORA] > ODUGOVLAČENJE IGRE) i pravosuđe (*game lost by default* [NEKOREKTNA IGRA JE KRŠENJE ZAKONA] > UTAKMICA IZGUBLJENA ZBOG NEZAVRŠETKA IGRE).

7 Direktno prevođenje podrazumeva neposredno prevođenje doslovnog ili prenesenog značenja na L_2, uz preuzimanje i eventualnih dodatnih semantičkih obeležja sadržanih u monomorfemskoj ili polimorfemskoj reči iz L_1 (Prćić 2005: 179).

4. Diskusija

Kontrastivna analiza korpusa sportskih termina s izvornim domenima bićâ i predmetâ u engleskom i srpskom jeziku, na prvom mestu, ukazuje na znatno veću produktivnost metafore u izvornom, engleskom jeziku, budući da je samo 40 termina, od ukupno 91, prevedeno metaforičkim terminima u srpskom jeziku. Na osnovu sličnog rezultata kontrastivne analize engleskih i poljskih metaforičkih termina u fudbalu s izvornim domenom drugih sportova (Lewandowski 2009: 46), manja produktivnost metafore u poljskom jeziku tumači se kao posledica obimnijeg vokabulara u engleskom, kao i činjenice da je najveći broj savremenih sportova nastao u Velikoj Britaniji i Americi. Ne sporeći uticaj zemlje porekla na produktivnost metafore u srpskom jeziku, koji ima za posledicu leksičke praznine, ovo istraživanje takođe pokazuje da je manja produktivnost metafore u srpskom jeziku delimično i posledica činjenice da pozajmljenice, uopšteno posmatrano, nemaju metaforičku sposobnost u sportskom registru. Takođe, podatak da je u postupku standardizacije izvestan broj varijantnih metaforičkih termina u srpskom jeziku izgubio status standardnog termina, potvrđuje činjenicu da potreba za međunarodnom komunikacijom ima za posledicu stilsku neutralizaciju sportske terminologije, usled čega metaforička značenja nisu česta u standardnoj sportskoj terminologiji (Kryvenko 2008: 192). U vezi s metaforičkim mehanizmom prenosa značenja (razumevanje ili viđenje), analiza pokazuje da je udeo slikovnih metafora mali, te da se korespondentni metaforički termini pretežno zasnivaju na pojmovnoj metafori s izvornim domenom predmetâ (30 od 40) u građevinarstvu, pokućstvu i lovu i ribolovu, što je i razumljivo ako se ima u vidu činjenica da se radi o nadigravanju protivnika taktikom i tehnikom igre. Nadalje, s obzirom na podatak da 10 engleskih termina ima metaforičke prevodne ekvivalente u srpskom jeziku koji se razlikuju po pojmu u istom domenu, moglo bi se pretpostaviti da postoji izvestan stepen univerzalnosti u opštem shvatanju domena živog i neživog. Na kraju, postojanje izvesnog broja metaforičkih termina u oba jezika koji se razlikuju po izvornom domenu, kao i velikog broja metaforičkih engleskih termina (51) koji nemaju metaforičke ekvivalente u srpskom jeziku, upućuje na zaključak da je metafora s izvornim domenima bićâ i predmetâ podložna uticaju kulturoloških i jezičkih činilaca, usled čega asocijativni potencijal reči kojima je dodato značenje termina nije isti u dva jezika, pri čemu pozajmljenice nemaju metaforičku sposobnost u srpskom jeziku.

5. Zaključci

Rad se bavi kontrastivnom analizom metaforičkih sportskih termina u engleskom i srpskom jeziku s izvornim domenima bićâ i predmetâ. Rezultati pokazuju da najveći broj

engleskih metaforičkih sportskih termina nema metaforičke prevodne ekvivalentne u srpskom jeziku, što ukazuje na veću produktivnost metafore u engleskom jeziku. S obzirom na mali broj korespondentnih termina u dva jezika (26 od 91), pri čemu su srpski termini pretežno varijantni oblici standardnih odrednica, može se zaključiti da postoji visok stepen jezičkih i kulturoloških razlika u konceptualizaciji sportskog domena u engleskom i srpskom jeziku, što može biti posledica leksičkih praznina u srpskom jeziku, različitog asocijativnog potencijala reči s dodatim terminološkim značenjem, kao i potrebe za međunarodnom komunikacijom, koja ima za posledicu stilsku neutralizaciju sportskih termina. Nadalje, u svetlu definicije da metafora može biti pojmovna i slikovna (Klikovac 2008), analiza korpusa ukazuje na veću zastupljenost pojmovne metafore, pri čemu preovlađuju termini s izvornim domenom predmetâ. Na kraju, činjenica da je mali broj terminoloških značenja uključen u opšte rečnike engleskog i srpskog jezika može biti pokazatelj slabije prozirnosti izvornih domena bićâ i predmetâ u registru igara loptom čak i u izvornom, engleskom jeziku.

IZVOR

Milić, M. (2006). *Englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Zmaj.

LITERATURA

Beard, A. (1998). *The Language of Sport*. London: Routledge.

Bergh, G. (2011). "Football is War: A Case Study of Minute-by-minute Football Commentary". *VEREDAS: Revista de estudos linguisticos, Metàfora na Linguagem e no Pensamento*, *15*(2), 83–93. Retrieved from: http://www.ufjf.br/revistaveredas/files/2011/05/artigo-72.pdf.

Cabré, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. Netherlands: John Benjamins. Retrieved March 28, 2014 from: http://en.bookfi.org/book/1057260.

Dubuc, R. (1997). *Terminology: A Practical Approach*. Place Portobello, Brossard, Quebec: Linguatech Editeur.

Ginzburg, R. S., Hidekel, S. S., Knyazeva, R. Y. and Sankin, A. A. (1979). *A Course in Modern Lexicology*, 2nd edition, Moscow: Visšaja škola. Retrieved August 1, 2013 from: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/229523.pdf>.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Klikovac, D. (2008). „Šta je to metafora". *Književnost i jezik*, *LV*(1–2), 57–76.

Kövecses, Z. (2002). *Metaphor – A Practical Introduction*. Oxford / New York: Oxford University Press.

Kryvenko, A. (2008). "Conventional Animal Metaphors and Cultural Scenarios in the English and Ukrainian Sport-Related Lexicon". In N. L. Johannesson and D. C. Minugh (ed.) (2013). *Stockholm Studies in English: Selected Papers from the 2008 Stockholm Metaphor Festival* (pp.159-172). Stockholm: N-L Johannesson, D C Minugh, and Acta Universitatis Stockholmiensis. Retrieved October 30, 2014 from: http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:707900/INSIDE01.pdf.

Lakoff, G. and Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live by*. Chicago / London: The University of Chicago Press.

Lewandowski, M. (2009). "Metaphors from Other Sports in the Language of Soccer – Evidence from English and Polish". *Language, Communication, Information 4*, 29–48. Retrieved from: https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/4495/1/03-Lewandowski.pdf.

Milić, M. (2013a). *Anglicizmi kao sinonimi u srpskom jezku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto 16.11.2014 sa: http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2013/978-86-6065-166-4.

Milić, M. (2013b). "The Influence of English on Serbian Sports Terminology". *ESP Today – Journal of English for Specific Purposes at Tertiary Level* 1 (1), 65–79. Retrieved from: <http://www.esptodayjournal.org/test/pdf/4.%20MIRA%20MILIC%20-%20full%20text.pdf>.

Milić, M. (2014). „Metaforički sportski termini sa izvornim domenom rata u engleskom jeziku i njihovo prevođenje na srpski". U: T. Prćić i dr. (ur.). *Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi. Zbornik u čast Draginji Pervaz* (str. 307–321). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Prćić, T. (2011). *Engleski u srpskom*, 2. izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Raad, B. L. (1989). "Modern Trends in Scientific Terminology: Morphology and Metaphor". *American Speech*, *64*(2), 128–136.

Silaški, N. (2012). *Srpski jezik u tranziciji*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

REČNICI

CCED – Sinclair, J. (ed.) (1995). *Collins Cobuild English Dictionary*. London: Harper Collins.

RSJ – Nikolić, M. (ur.). (2007). *Rečnik srpskoga jezika.* Novi Sad: Matica srpska.

VRSRI – Klajn, I. i Šipka, M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza.* Novi Sad: Prometej.

Sonja Filipović Kovačević[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.111'33:659

VIZUELNE METAFORE I METONIMIJE U KREATIVNIM REKLAMAMA NA ENGLESKOM JEZIKU[2]

This paper analyzes visually manifested creativity in the register of advertising from a cognitive linguistic perspective. The object of analysis are modern advertisements containing interesting visual elements, and thus attracting purchasers` attention. These advertisements, typical of the 21st century advertising culture, utilize the soft-selling strategy, i.e. indirect and subtle presenting of the advantages of products. Thus, the research focuses on implicit meaning.

The research is set within the framework of cognitive linguistics, which sees meaning as a cognitive structure, manifested through language, but through a picture, too. The main hypothesis is that the essence of implicit meaning are certain cognitive mechanisms hidden in the visual elements of advertisements. The aim is to point to the crucial role of visual representations in creating and understanding advertising messages, as well as to pinpoint and explain the types of those key visual elements from the cognitivelinguistic perspective. The results of the research show that the visual elements in the studied advertisements are based on three types of cognitive mechanisms: conceptual metaphor, conceptual metonymy and the interaction of conceptual metaphor and metonymy.

Key words: advertisement, implicit meaning, visual element, cognitive linguistics, conceptual metaphor, conceptual metonymy.

1 Uvod

Predmet istraživanja je vizuelno ispoljena kreativnost u registru reklamiranja, koja je prikazana iz kognitivnolingvističke perspektive. Stoga, u cilju rasvetljavanja glavne polazišne ideje u ovom radu najvažnije je uzeti u obzir dve komponente, kognitivnolingvistički pristup i vizuelni element u komunikaciji, o čemu će detaljnije biti reči u delu koji se bavi teorijskim okvirom rada.

Analizirane su moderne reklame s vizuelnim elementom koji deluje da je u neskladu sa reklamiranim proizvodom, te kao takav privlači pažnju potencijalnih kupaca reklamiranog proizvoda ili usluge. Ovakve reklame predstavljaju jedan tip blaže reklamne strategije (Cook 2001: 15), koja podrazumeva indirektno, suptilnije predstavljanje prednosti rekla-

---

1 sonjafk20@gmail.com

2 Rad je rađen u okviru projekta broj 178002 Jezici i kulture u vremenu i prostoru, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

miranog proizvoda, za razliku od žešće reklamne strategije (Cook 2001: 15), koja podrazumeva direktno, otvoreno, čak i ubeđivačko, isticanje pozitivnih aspekata reklamiranog proizvoda. Ovde izučavane blaže reklame, kako ističe Klikovac (2008: 131), često uopšte i ne informišu, nego samo deluju na emocije i podsvest potencijalnog kupca, a slično tome i Ramon (Ramone 2001) kaže da reklame insistiraju na osećanju zadovoljstva; Silaški (2009: 931-932) takođe govori o apelovanju oglašivača na osećanja potrošača.

Ovaj rad bavi se upravo ovakvim reklamama, jer prema istraživanjima u oblasti reklamiranja, interesantan ili provokativan vizuelni element sve više je zastupljen u praksi reklamiranja 21. veka. Kako pokazuju Makvori i Filips (McQuarrie & Phillips 2005: 17-18) kupci izvode pozitivne zaključke o proizvodu onog momenta kada vide sliku, a tek kasnije razmišljaju o reklamnom tekstu ukoliko im preostane vremena. Slično tome, Filipović-Kovačević (2012: 167) zaključuje da primaoci reklamnih poruka prvo reaguju na sliku, budući da je ona vizuelno dominantna i upečatljiva, te deluje kao vrsta mamca za pažnju i razmišljanje. Tek nakon tog prvog utiska, oni usmeravaju pažnju na jezik, te koriguju svoje prethodne zaključke. Vizuelnim elementima u reklamiranju bavili su se posebno i Makvori i Mik (McQuarrie & Mick 1999), Forsvil (Forceville 1995, 1996), Filips (Phillips 1997) i Filipović-Kovačević (2010, 2012, 2013).

Cilj ovoga rada je da se ukaže na *semantički* značaj vizuelnog elementa u reklamama, tj. na ključnu ulogu slike u kreiranju i razumevanju reklamnih poruka, kao i da se konstatuju i objasne tipovi tih ključnih vizuelnih elemenata iz kognitivnolingvističke perspektive. Drugim rečima, pokazuju se pojmovni mehanizmi (pojmovna metafora i/ili metonimija) koji se izražavaju kroz sliku i omogućavaju izvođenje jakih implikatura, odnosno nameravanog značenja kroz reklamnu poruku.

2 Korpus i metodologija

Ekscerpirani korpus sastoji se od 17 reklama iz anglo-američke kulture u kojima dominira interesantna slika koja privlači pažnju. U ovim reklamama uvek postoji kratak tekst na engleskom jeziku, koji dužinom varira od jedne reči do jedne ili dve rečenice.

Izvor za analizirane reklame je internet, a korpus je sakupljen tako što su nakon ukucavanja reči *creative ads* u *google* pretraživač prikazani različiti sajtovi. Analizirane reklame odabrane su i preuzete sa sledećeg vebsajta:
https://www.google.rs/search?q=creative+ads&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=nRmsU6eTOsf8ygOVwILgDw&ved=0CB4QsAQ&biw=1073&bih=475

Interesantno je da sve reklame koje su na internetu obeležene kao kreativne obavezno sadrže interesantnu vizuelnu predstavu. Od velikog broja reklama na pomenutom vebsajtu

nasumično je odabrano 17, koje su zatim analizirane i svrstane u kategorije prema tome šta je u osnovi prikazanog vizuelnog elementa, tj. koji pojmovni mehanizam (pojmovna metafora i/ili metonimija) se izražava kroz sliku i omogućava izvođenje jakih implikatura, odnosno nameravanog značenja kroz reklamnu poruku. Zbog problema s autorskim pravima same reklame neće biti prikazane u radu, nego će se na njih upućivati putem odgovarajućeg linka. Međutim, slika iz svake analizirane reklame biće detaljno opisana.

Analiza je sprovedena tako što, nakon detaljnog opisa slike i navođenja kratkog reklamnog teksta, sledi opisivanje generičkog kognitivnog mehanizma koji je u osnovi slike za svaku reklamu, a potom i njegova konkretna realizacija u datom kontekstu. Analizom dobijeni rezultati organizovani su u tri veće celine: (a) reklame s vizuelnim metaforama, (b) reklame s vizuelnim metonimijama, i (c) reklame s vizuelnim metaforama i metonimijama u interakciji.

3 Teorijski okvir: pojmovna metafora i metonimija u reklamiranju

U kognitivnoj lingvistici smatra se da su metafora i metonimija ključni semantički mehanizmi u čovekovom pojmovnom sistemu, koji prvenstveno služe za organizaciju vanjezičkog iskustva, a potom i za jezičku manifestaciju tog iskustva. Pojmovna metafora i metonimija podrazumevaju pojmovne domene i preslikavanja, ali svaka na drugačiji način i s drugačijim ciljem. Pojmovna metafora služi za razumevanje apstraktnog pojma koji je čulno nesaznatljiv kroz konkretniji, čulno saznatljiv pojam, koji je vidljiv, opipljiv i sl. (Klikovac 2004: 14), te izražava odnos A JE B. Dolazi do jednosmernih preslikavanja od izvornog domena ka ciljnom domenu (Lakoff & Johnson 2003). Na primer, u engleskom jeziku uobičajeno je da se o besu govori kao o vatri: BES JE VATRA: *a fiery temper* (Lakoff et al. 1991: 149).

Pojmovna metonimija izražava odnos B JE UMESTO A, dovodeći u vezu elemente iz jednog istog pojmovnog domena i to na osnovu *pojmovne bliskosti*, odnosno fizičke ili uzročne povezanosti (Evans & Green 2006: 311). Tako, u literaturi često citran iskaz *The ham sandwich has left* predstavlja primer pojmovne metonimije, gde konobar u restoranu koristi pojam hrane – sendvič sa šunkom, koji je mušterija naručila, a misli na mušteriju. Oba pojma pripadaju pojmovnom domenu RESTORANA. Za konobara je naručena hrana bitnija od onoga ko je naručuje, pa tako sendvič sa šunkom „aktivira" mušteriju koja sedi za određenim stolom u restoranu. Pojmovnom metonimijom najdetaljnije su se bavili Kevečeš i Raden (Kövecses & Radden 1998), koji su ustanovili i različite tipove metonimijskih odnosa, kao što su: DEO UMESTO CELINE: kaže se Engleska, a misli se na Veliku Britaniju; ČLAN KATEGORIJE UMESTO KATEGORIJE: kaže se aspirin, a misli se na bilo koju pilulu koja ublažava bolove; PROIZVOĐAČ UMESTO PROIZVODA: *Ford*, i sl.

U kognitivnolingvističkim istraživanjima pojmovna metafora se dugo smatrala osnovnim sredstvom za oblikovanje stvarnosti, pri čemu je metonimija bila nezasluženo zapostavljena. Međutim, sada mnogi autori daju primat upravo pojmovnoj metonimiji u konceptualizaciji, jer su uočili da je ona u osnovi mnogih pojmovnih metafora (Lakoff 1987; Radden 2000, 2003; Barcelona 2000). Na primer, Raden (Radden 2003: 409-413) ukazuje na to da metafora i metonimija nisu strogo odelite kategorije, već prototipske kategorije u kontinuumu: doslovno značenje – metonimija – metafora.

Posebno je važno prikazati istraživanja Ungerera (Ungerer 2000) i Forsvila (Forceville 1996), koji su se bavili slikovnim metaforama, odnosno metonimijama u reklamiranju. Ungerer (Ungerer 2000: 321) ističe da se u modernim reklamama, u čijoj su osnovi pojmovne metafore, veze između domena često uspostavljaju na osnovu slike. Posebno je interesantan Ungererov (Ungerer 2000: 321-340) zaključak o zastupljenosti i interakaciji pojmovnih metafora i metonimija u reklamama. Reklamirani proizvod uvek se vezuje za neki drugi domen iskustva, tj. nikad ne stoji samostalno, što podrazumeva metaforu. Pored ovoga, reklame su same po sebi metonimija utoliko što same proizvode metonimijski predstavljaju slika ili naziv proizvoda. Nadalje, Ungerer (Ungerer 2000: 325-326) zapaža da postoji specifična interakcija između metafora i metonimija u reklamama. Uvek je zastupljena metonimija ZGRABI ME, koja pripada opštijem metonimijskom prenosu FIZIOLOŠKE POSLEDICE EMOCIJE UMESTO EMOCIJE (Lakoff 1987: 382). To znači da se u vezu dovode grabljenje nečega i želja za nečim, kao emocija, jer od najranijeg doba bebe rukama grabe ono što žele. Reklamirani proizvod je predmet koji treba zgrabiti, a on se metaforički povezuje s domenom koji tipično sadrži željenu karakteristiku. Tako, drago kamenje i odeća sugerišu 'posebnost', dvorci i jahte 'prestiž', beba 'zdravlje', i sl.

U reklamama je zastupljena metafora koju je Ungerer (Ungerer 2000: 325) isprva nazvao ŽELJENI PREDMET JE VREDAN PREDMET, a kasnije je preformulisao u metaforu ŽELJENI PREDMET JE INTERESANTAN PREDMET budući da je ustanovio da reklame sve više privlače svojom neobičnošću, misterioznošću i egzotičnošću (o tipovima metafora koje obuhvata poslednjepomenuta metafora od metafore ŽELJENI PREDMET JE DOBAR PREDMET, s jedne strane kontinuuma, do ŽELJENI PREDMET JE ŠOKANTAN PREDMET i ŽELJENI PREDMET JE GNUSAN PREDMET, s druge strane kontinuuma videti u Ungerer (2000: 326-327)). Na primer, u reklami za Pepsi je slika limuna koji izgleda kao da mokri u čašu, u reklami za ljutu hranu je slika oka sa probušenom zenicom, u reklami za čokoladicu Kitkat je slika kengura koji u kolicima gura svoje mladunče, i sl.

Upravo ova metafora je u interakciji sa metonimijom ZGRABI ME, i to na dva načina: 1. metonimija ZGRABI ME, tj. naša želja da nešto uzmemo, stvara potrebu da se opravda zašto

je određeni predmet željen, a tu potrebu ispunjava vrednosna metafora. U tom smislu ovu metaforu pojmovno pokreće pomenuta metonimija; 2. interesantna metafora čini predmet privlačnim, i na taj način aktivira metonimiju ZGRABI ME (Ungerer 2000: 325)).

Forsvil (Forceville 1996) se detaljno bavi slikovnim metaforama u reklamama i konstatuje četiri tipa: metafore MP1, metafore MP2, slikovna poređenja i jezičko-vizuelne metafore. Njegov pristup nije, najstrože uzev, kognitivnolingvistički, već se najviše temelji na Blakovoj interaktivnoj teoriji metafore (Black 1979), koja se odnosi na jezičku metaforu i obuhvata interakciju primarnog i sekundarnog subjekta, s tim što ovoj teoriji Forsvil dodaje kognitivistički element budući da u metafori vidi pojmovni fenomen.

Metafore MP1 su one kod kojih je najčešće primarni subjekat predstavljen vizuelno, i to tako da fizički zauzima mesto na kome se uobičajeno nalazi sekundarni subjekt. *Metafore MP2* prikazuju oba elementa vizuelno, i to fizički stopljena u jedno, te predstavljaju vizuelni hibrid. *Slikovna poređenja* prikazuju oba elementa vizuelno, ali bez ikakvih promena, bez stapanja ili pomeranja. *Jezičko-vizuelne metafore* jedan element prikazuju vizuelno, a drugi jezičkim sredstvima.

4 Analiza korpusa

U ovom delu rada, koji se tiče analize definisanog uzorka reklama biće predstavljeni načini na koje su pojmovna metafora i metonimija zastupljene u vizuelnom segmentu reklama. Prilikom analize ustanovljeno je da postoje tri osnovna tipa vizuelnog ispoljavanja nameravane reklamne poruke: (a) kroz pojmovne metafore, (b) kroz pojmovne metonimije i (c) kroz interakciju pojmovne metafore i metonimije. Ustanovljene tri grupe u nastavku će biti opisane i ilustrovane analiziranim primerima.

4.1. *Reklame s vizuelnim metaforama*[3]

Jedna od reklama zasnovana na metaforama je reklama za Parit,[4] lek protiv kiseline u želucu. U noj se prikazuje slika ljute papričice, koja nije tipično crvene boje, već je providna je i sačinjena od leda. Prateći tekst glasi: *Removes heat from chilli. And acid-*

3 Od 10 reklama sa vizuelnim metaforama ovde je, zbog obima rada, predstavljeno 7. Nije prikazana analiza sledećih reklama: (1) reklama za test iz engleskog jezika za internacionalnu komunikaciju (TOEIC): http://4.bp.blogspot.com/_A_30Y0FeaUE/TSheEQj8ZlI/AAAAAAAAE3s/oqohzNiz JF4/ s1600/creative-ads-14.jpg, (2) reklama za bifteke proizvođača pod nazivom Charal: http:// www.presidiacreative.com/wp-content/uploads/2010/10/ad-72-500x707.jpg, (3) reklama za automobil Audi S7: http://img.izismile.com/img/img5/20121119/640/a_collection_of_the_ most_creative_print_ads _seen_this_past_month_640_31.jpg.

4 http://www.bestadsontv.com/ad/45958/Parit-Chilli

ity from stomach.[5] Ovde slika direktno ili indirektno aktivira sledeće pojmovne metafore: INTENZITET JE TEMPERATURA (Lakoff et al. 1991: 143), što se odnosi na ljutu papričicu koja je tipično jarko crvene boje, a koju zamišljamo, jer nije na slici. Zatim, tu je metafora JAKE EMOCIJE SU VRELINA (Lakoff et al. 1991: 143) i konkretnije, BOL JE VRELINA (Lundmark 2005: 164), što se ovde odnosi na bol u želucu izazvan ljutinom papričice. I konačno, nova metafora koja proizlazi iz pomenutih, kao i iz konteksta u ovoj reklami je: IZOSTANAK BOLA JE HLADNOĆA, što se vidi direktno iz slike ledene papričice. Tako se na osnovu konstatovanih vizuelnih metafora dolazi do značenja reklame: 's lekom Parit, nema vreline, tj. bola u želucu'.

Zatim, reklama za parking-senzor u automobilima marke Volkswagen[6] na slici su tri providne plastične kesice postavljene u jednoj liniji, a u svakoj od njih pliva zlatna ribica; između dve kesice u istoj ravni i s istim razmakom stoji jež. U tekstu piše: *Precision parking. Park assist by Volkswagen*.[7] Opisana slika aktivira pojmovnu metaforu generičkog nivoa[8] STVAR JE BIĆE, koja se ovde konkretno realizuje kao AUTOMOBIL JE JEŽ, a SENZOR ZA PARKIRANJE SU BODLJE JEŽA. Konkretno, na ovoj slici i u ovim metaforama fokus je na bodljama ježa, koje prave savršenu odstupnicu za parkiranje. Kesice s ribicama su netaknute i pored toga što je jež tik uz njih. Dakle, implicirana poruka je: 'senzor za parkiranje omogućava precizno parkiranje, bez sudaranja automobila u malom prostoru'.

Jedna od vizuelno kreativnih reklama predstavlja muzej arhitekture u Moskvi (Schusev State Museum of Architecture).[9] Na slici je crkva sv. Bazila, tako što se vidi i kako ona izgleda pod zemljom. Tekst kaže: *Discover the full story*.[10] Ova ilustracija se temelji na pojmovnoj metafori PROŠLOST JE SKRIVENO MESTO (Lakoff et al. 1991: 43), pri čemu je ovde podzemni svet koji krije velik deo crkve, zapravo, skriveno mesto.

---

5 *Uklanja ljutinu/vrelinu iz čijija. I kiselinu iz stomaka*. Na engleskom jeziku reč *heat* znači 'ljuto', ali i 'vrelo', te je ovde u pitanju igra rečima.

6 http://adsoftheworld.com/sites/default/files/styles/media_retina/public/images/hedgehog_and_fish_aotw.jpg?itok=yDjQkfkk

7 *Precizno parkiranje. Volkswagen asistira pri parkiranju.*

8 Lejkof i Terner (Lakoff & Turner 1989) razlikuju metafore prema stepenu opštosti. Metafore specifičnog nivoa obuhvataju pojmove koji su niži na skali opštosti i bolje definisani, jer imaju veći broj svojstava (npr. LJUBAV JE PUTOVANJE). S druge strane, metafore generičkog nivoa obuhvataju pojmove koji su veoma opšti (npr. DOGAĐAJI SU RADNJE, STVARI SU LJUDI). Metafore specifičnog nivoa mogu se posmatrati kao konkretni slučajevi metafora generičkog nivoa.

9 http://www.creativebloq.com/inspiration/print-ads-1233780

10 *Otkrijte celu priču*.

Pomalo odbojna je reklama za Clorets, sredstvo protiv neprijatnog zadaha.[11] Na slici je deo glave jedne devojke sa otvorenim ustima iz kojih je isplažen ne jezik nego riba. Tekst kaže: *Eliminate bad breath*.[12] Opisana slika predstavlja metaforu STVAR JE DRUGA STVAR,[13] tj. konkretnije JEZIK JE RIBA. Znamo da ribe imaju specifičan miris, koji mnogi ljudi doživljavaju i kao smrad, pogotovo ako je ustajala. Stoga, ova vizuelna predstava slikovito označava neprijatan zadah iz usta, koji reklamirani proizvod može da ukloni.

Nadalje, reklama za foto-aparat Lumix, Panasonic[14] prikazuje orla kome pored oka visi kaišić tipičan za foto-aparate, s natpisom Lumix. Tekst uz sliku glasi: *optical zoom 24 X*. Tu je pojmovna metafora STVAR JE BIĆE (Lundmark 2005: 160, 173, 175, 179), konkretno ORAO JE FOTO-APARAT, kao i metafore koje proizlaze iz nje, a koje su ključne za razumevanje poruke ove reklame: OBJEKTIV FOTO-APARATA JE OKO ORLA i ZUM FOTO-APARATA JE OŠTRINA ORLOVOG VIDA. Budući da je poznato da orao ima izuzetno oštar vid, izvodi se sledeće značenje: 'i ovaj foto-aparat pravi izuzetno jasne, oštre fotografije'.

Interesantna je, iako ne toliko provokativna, i reklama za bojice marke Faber-Castel[15] na slici je patlidžan u svojoj prirodnoj ljubičastoj boji, a on je zarezan, tako da je istovremeno i olovka. U tekstu piše: *True colours*.[16] Ovde se na slici pojavljuje pojmovna metafora PATLIDŽAN JE OLOVKA, pri čemu je akcenat na neobičnoj prirodnoj boji patlidžana. Implicirana poruka reklame je: 'Ove bojice daju potpuno prirodne nijanse.'

Jedna od reklama, koja predstavlja sredstvo protiv insekata[17] u vidu spreja, deluje i pomalo detinjasto. Na slici je žaba čiji vrh glave neko pritiska poput spreja, a jezik joj je isplažen i izuzetno protegnut; uhvatila je insekta. U tekstu stoji: *Natural protection*.[18] Ovde je vizuelno ispoljena metafora SPREJ PROTIV INSEKATA JE ŽABA, kao kreativna specifična manifestacija metafore generičkog nivoa STVAR JE BIĆE. Na osnovu znanja o svetu

11 http://4.bp.blogspot.com/_A_30Y0FeaUE/TSheEQj8ZlI/AAAAAAAAE3s/oqohzNizJF4/s1600/creative-ads-14.jpg

12 Eliminišite neprijatan zadah.

13 Ova metafora je deo pojmovnog metaforičkog sistema VELIKI LANAC POSTOJANJA (THE GREAT CHAIN OF BEING). (Lakoff & Turner 1989: 160-213).To je metaforički sistem, zasnovan na narodnoj teoriji o tome kako stvari funkcionišu, prema kome se hijerarhijski niže stvari i pojmovi razumeju putem hijerarhijski viših stvari i pojmova, i obrnuto. Pomenuta hijerarhija stvari i pojmova odnosi se na ljude, životinje, biljke, složene predmete i prirodne fizičke pojave, prema redosledu navođenja (Kövecses 2002: 124-127).

14 http://www.123inspiration.com/wp-content/uploads/2012/05/Creative-Ads-Panasonic-10.jpg

15 http://maxcdn.creativeadawards.com/wp-content/uploads/2011/03/True-Colours-3-o.jpg

16 *Prirodneboje*.

17 http://www.cruzine.com/wp-content/uploads/2011/10/001-most-creative-print-ads.jpg

18 *Prirodna zaštita*.

znamo da se žabe hrane insektima, a budući da je sprej predstavljen kao žaba, dolazimo do sledećeg impliciranog značenja: 'Ovo sredstvo protv insekata je prirodno i efikasno.'

4.2. *Reklame s vizuelnim metonimijama*[19]

Reklama za kuhinjski nož (WMF Grand Gourmet knife)[20] kroz sliku prikazuje kuhinjsku daščicu za sečenje na kojoj je šargarepa. Pri tome, prerezane su i šargarepa i daščica. Tekst uz sliku kaže: *Sharper than you think. The WMF Grand Gourmet knife with Damasteel blade*.[21] U suštini ove slike je generička metonimija REZULTAT UMESTO RADNJE (Kövecses & Radden 1998: 55), a u ovoj situaciji u pitanju je konkretno metonimija ISEČENA KUHINJSKA DAŠČICA UMESTO SEČENJA NOŽEM. Reklamna poruka proističe direktno iz opisane metonimijske reklamne slike: 'ako nož seče i daščicu, tj. podlogu za sečenje, onda je izuzetno oštar'.

Interesantna je reklama za Whiskas,[22] hranu za mačke, koja prikazuje kuhinjski pod na kome se nalazi posuda za mačju hranu. Ispred posude su predstavljeni mali, a iza nje veliki tragovi mačijih šapa. Tekst glasi: *For growing kittens*.[23] Ova slika je zasnovana na metonimiji generičkog nivoa DEO UMESTO CELINE (Lakoff & Johnson 2003: 36; Kövecses & Radden 1998: 50), koja se konkretno realizuje kao OTISAK ŠAPE UMESTO MAČKE. Slika pokazuje da nakon konzumiranja reklamirane hrane mačije šape postaju veće, odnosno mačke postaju veće, iz čega se izvodi reklamna poruka: 'Whiskas hrana je izuzetno hranljiva i kvalitetna, jer od nje mačke brzo rastu'.

Zatim, reklama za Svetsku fondaciju za prirodu (WWF) prikazuje devojku na aerodromu; ona vuče kofer, a iza kofera ostaje velik krvav trag. Tekst glasi: *Don't buy exotic animal souvenirs.*[24] Na ovoj slici aktivna je metonimija generičkog nivoa REZULTAT UMESTO RADNJE, koja se konkretno realizuje kroz metonimiju KRV UMESTO UBIJANJA. Implicitno, u reklami je zastupljena i metonimija DEO UMESTO CELINE kroz DEO TELA EGZOTIČNE ŽIVOTINJE

19 Od 6 reklama sa vizuelnim metaforama ovde je, zbog obima rada, predstavljeno 4. Nije prikazana analiza sledećih reklama: (1) reklama za kečap proizvođača Heinz: https://encrypted-tbn3.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcTlkKS9UA6bSuISGeIyRNX6bZDp1W6iNgRkWabDPE6x6JkZOb5A, (2) reklami za Liptonov čaj: http://popsop.com/wp-content/uploads/lipton_tea_and_honey_01.jpg

20 http://awesomenator.com/content/2013/02/sharp-knife-ad.jpg

21 Oštriji nego što mislite. Nož WMF Grand Gourmet sa oštricom od čelika.

22 http://2.bp.blogspot.com/_kxPG6y8Qctk/TSlLhqWIXKI/AAAAAAAAiHU/tsdbYs6DGag/s800/Excellent% 2BAds%2B%25281%2529.jpg

23 *Za mačiće koji rastu*.

24 *Na kupujte egzotične suvenire životinja*.

(npr. zub, kljova, krzno, …) UMESTO ŽIVOTINJE. Reklamna poruka koja proizlazi iz ove slike je: 'egzotične životinje su morale biti ubijene da bismo mi nosili njihove suvenire'.

Veoma je kreativna i reklama koja promoviše sigurnu vožnju,[25] a prikazuje čoveka bez glave koji istovremeno vozi auto i tipka nešto na mobilnom telfonu. U pratećem tekstu piše: *When you use a mobile while you drive, your head is somewhere else*.[26] Ova bizarna slika ilustruje pojmovnu metonimiju CELINA UMESTO DELA kroz konkretnu metonimiju: GLAVA UMESTO MOZGA, a implicitno i metonimiju INSTRUMENT UMESTO RADNJE, tj. mozak umesto razmišljanja. Budući da na slici čovek vozi bez glave, zaključuje se da 'vozi i bez mozga, tj. bez razmišljanja i koncentracije, odnosno nepažljivo, što ima za posledicu potencijalnu opasnost'.

4.3. *Reklame s vizuelnim metaforama i metonimijama u interakciji*[27]

Jedna reklama za širokopojasni internet[28] veoma je neobična, jer prikazuje ženu čije je lice iskrivljeno od jakog naleta vetra. U tekstu stoji: *Warning!Our broadband travels with the speed of light*.[29] Slika predstavlja generičku pojmovnu metonimiju REZULTAT UMESTO RADNJE, koja se konkretno vizuelno ispoljava kao ISKRIVLJENO LICE UMESTO LETENJA/BRZOG KRETANJA. Slika vizualizuje i metafore vezane za internet, ali u izmenjenom obliku. Prototipske internetske metafore: INTERNET JE AUTOPUT i PRETRAŽIVANJE SADRŽAJA NA INTERNETU JE VOŽNJA (Rohrer 1997) ovde se realizuju kao: INTERNET JE NEBO i PRETRAŽIVANJE SADRŽAJA NA INTERNETU JE LETENJE. Time se još više naglašavaju beskonačne mogućnosti interneta, jer nebo je bez granica, kao i brzina interneta, jer je letenje još brže od vožnje. Dakle i pomenuta metonimija i metafora kao izvorne domene sadrže LETENJE, te se reklamna poruka razume na sledeći način: 'reklamirani internet je izuzetno brz'.

---

25 http://www.smashinghub.com/wp-content/uploads/2010/01/33-cool-and-creative-ads-part-i-no-head.jpg

26 *Kada koristite mobilni telefon dok vozite, glava vam je negde drugde*.

27 Od 9 reklama sa vizuelnim metaforama i metonimijama u interakciji ovde je, zbog obima rada, predstavljeno 6. Nije prikazana analiza sledećih reklama: (1) reklama za pastu Sensodyne za osetljive zube: http://image.poboo.com/uploads/2013/01/franko.jpg, (2) reklama za ljuti Heinz kečap: http://www.myinterestingfiles.com/images/2008/03/creative_ads_5_pic_8.jpg, (3) reklama za avio-kompaniju Norwegian: http://bcreative.al/wp-content/uploads/2013/02/Creative-Ads-Norwegian-Airlines-From-Cold-To-Hot-2.jpg.

28 http://www.designingmall.com/wp-content/uploads/2013/01/creative_outdoor_ads_broadband.jpg

29 *Pažnja! Naš internet putuje brzinom svetlosti.*

Reklama za automobil marke Volkswagen na turbo dizel pogon[30] povezuje domene automobila i životinja. Na slici je kamila sa šarama tipičnim za geparda, koja juri i sustiže antilopu, a pod nogama im se digla prašina od jurnjave. U pratećem tekstu piše: *Volkswagen Turbo Diesel Injection. Less fuel consumption with added engine power*.[31] Na ovoj slici pojavljuju se vizuelne manifestacije kako pojmovne metafore tako i pojmovne metonimije. U pitanju je pojmovna metafora STVAR JE BIĆE, iz koje proizlaze dve pojmovne metafore AUTOMOBILVOLKSWAGEN JE KAMILA i AUTOMOBIL VOLKSWAGEN TURBO DIESEL JE GEPARD.[32] Slika nagoveštava transformaciju spore kamile u brzog geparda, te se izvodi zaključak da 'sporiji običan Volkswagen postaje izuzetno brz kada dobije turbo dizel pogon'. S druge strane, slika prikazuje i metonimiju REZULTAT UMESTO RADNJE, konkretno PRAŠINA UMESTO BRZOG KRETANJA, jer poznato je da se od brzine (brzog trčanja ili vožnje) sa zemlje diže prašina. Dakle, u ovoj reklami, brzina automobila se ilustruje kako pojmovnom metaforom tako i pojmovnom metonimijom.

U korpusu je još jedna reklama za internet,[33] a na slici je bizaran prizor: Ajnštajn razbarušene kose i izbačenog jezika leti kroz vazduh između zgrada, a izraz lica mu je razrogačen i rukama kao da koči; s noge mu je spala cipela. Reklamni tekst glasi: *45 MBPS. Dizzily fast downloads*.[34] Ova slika vizuelno prikazuje pojmovnu metaforu BRZINA RADNJE JE BRZINA KRETANJA (Lakoff et al. 1991: 28) konkretno realizovanu kao BRZINA LETENJA JE BRZINA INTERNETA. Čitav prizor jasno pokazuje da je brzina Ajnštajnovog letenja ekstremna – i uplašen izraz lica, i kočenje rukama i spala cipela. S druge strane, ova slika prikazuje i metonimiju REZULTAT UMESTO RADNJE, sa nekoliko konkretnih manifestacija: SPALA CIPELA UMESTO BRZOG KRETANJA, RAZBARUŠENA KOSA UMESTO BRZOG KRETANJA, RAZROGAČENE OČI UMESTO BRZOG KRETANJA, KOČEĆI POLOŽAJ RUKAMA UMESTO BRZOG KRETANJA. Pored ove metonimije, slika prikazuje i metonimiju FIZIOLOŠKE MANIFESTACIJE UMESTO EMOCIJE (Kövecses & Radden 1998: 56), a ovde konkretno: RAZROGAČENE OČI UMESTO STRAHA, KOČEĆI POLOŽAJ RUKAMA UMESTO STRAHA. Stoga, na ovoj slici pomenute metafore i metonimija su u interakciji i zajedno navode na zaključak da je 'reklamirani internet Claro izuzetno brz'.

30 http://www.thedigestonline.com/wp-content/uploads/2013/09/ad3-e1378394287721.jpg

31 *Volkswagen - turbo dizel ubrizgavanje. Manja potrošnja goriva, a veća snaga motora.*

32 U Teoriji pojmovne integracije, ova slika bi se interpretirala kao tipičan pojmovni amalgam, jer životinja je istovremeno i kamila i gepard.

33 http://designyoutrust.com/wp-content/uploads/2013/05/150-pubs-designs-creatives-Mai-2013-29.jpg

34 *45 MBPS. Brzo daunloudovanje da padneš u nesvest.*

Privlači pažnju i reklama za pivo Heineken, [35] koja prikazuje poznati Koloseum u Rimu, i to sagrađen od staklenih pivskih flaša; drugim rečima, pivske flaše su naslagane jedna na drugu i jedna pored druge tako da formiraju pomenutu arenu. Reklamni tekst glasi: *XXVII • V • MMIX. History is made in Rome. Heineken – official sponsor of the UEFA champions league final*.[36] Na ovoj slici vizuelno je predstavljena metonimija MATERIJAL OD KOJEG SE SASTOJI PREDMET UMESTO TOG PREDMETA, odnosno, PIVSKE FLAŠE HEINEKEN UMESTO KOLOSEUMA U RIMU. Istovremeno, u interakciji sa ovom metonimijom, na snazi je pojmovna metafora PIVO HEINEKEN JE KAMEN OD KOGA JE SAGRAĐEN KOLOSEUM, pri čemu se obeležja slave, čuvenosti, velelepnosti i značaja prenose sa kamena na pivo Heineken. Stoga, pivo dobija na istorijskom značaju i vrednosti, te se dolazi do značenja: 'Pivo Heineken je izvanredno; postalo je savršenog ukusa kroz dugu tradiciju'.

I dalje u domenu prehrambenih proizvoda, u jednoj reklami tajlandski ekspres-restoran[37] predstavljen je kroz par dubokih cipela crvene boje sa žutim pertlama, iz kojih izlazi dim. Prateći tekst glasi: *Thai food express. The hottest fastfood in town*.[38] Ova kreativna slika prikazuje dve pojmovne metonimije: DEO UMESTO CELINE, tj. CIPELA UMESTO NOGE, kao i metonimiju SREDSTVO UMESTO RADNJE (Kövecses & Radden 1998: 54) ili PREDMET UKLJUČEN U RADNJU UMESTO TE RADNJE (Kövecses & Radden 1998: 54), tj. CIPELA UMESTO KRETANJA i još konkretnije CIPELA UMESTO ISPORUKE HRANE. Na osnovu ovih metonimija cipela se odnosi na isporuku hrane iz reklamiranog restorana. Najinteresantnije je to što se vidi dim koji izlazi iz cipela, čime se reklamna poruka zaokružuje. Ovo je manifestacija pojmovne metafore INTENZITET JE VRELINA, pri čemu se intenzitet začinjenosti hrane, jer tajlandska hrana je poznata po začinima, izražava kroz stepen toplote. Stoga, nastaje konkretna metonimija IZUZETNO ZAČINJENO SE PUŠI. Kao rezultat ukrštanja opisanih pojmovnih metonimija i metafore dolazi se do značenja reklame: 'tajlandski restoran je restoran brze hrane u kome se priprema izuzetno začinjena, ljuta hrana'. Osim ovog značenja, kroz reklamu se provlači implikacija da je 'restoran veoma popularan i uspešan', jer reč *hot* ima i to preneseno značenje, a inicira ga doslovno značenje 'vruće', koje je prikazano vizuelno kroz dim.

Na kraju, nimalo manje provokativna od ostalih je reklama koja ukazuje na opasnost korišćenja mobilnih telefona u vožnji.[39] Na njoj je predstavljena glava čoveka sa bolnim

35 http://blog.hymodesign.com/wp-content/uploads/2010/08/250.jpg

36 *XXVII • V • MMIX. Istorija se stvara u Rimu. Heineken – zvanični sponzor finala UEFA lige.*

37 http://cdn2.dailyinspiration.nl/wp-content/uploads/old/201005142/21.jpg

38 *Ekspres restoran sa tajlandskom hranom. Najljuća/najvrelija hrana u gradu*. U engleskom jeziku reč *hot* znači 'vrelo', ali i 'ljuto', te je ovde u pitanju igra rečima.

39 http://www.webburgr.com/wp-content/uploads/2014/02/creative-ads-56.jpg

izrazom lica iz čijih usta prska pljuvačka od nokaut udarca (prikazan je udar nečije pesnice o vilicu pomenutog čoveka). Pored toga, na njegovom obrazu nacrtan je šleper, a na ruci koja ga udara; automobil i šleper se sudaraju. Tekst glasi: *Stop the violence. Don't text and drive*.[40] Slika prikazuje metaforu specifičnog nivoa koja bi se mogla izraziti na sledeći način: NOKAUTIRANJE JE SUDAR VOZILA, a uz nju vizuelno je prikazana i metonimija REZULTAT UMESTO RADNJE, u sledećim konkretnim realizacijama: NOKAUT UMESTO BOKSANJA/TUČE i SUDAR UMESTO NEPAŽLJIVE VOŽNJE. Slika prikazuje i metonimiju FIZIOLOŠKE MANIFESTACIJE UMESTO EMOCIJE, tj. konkretno BOLAN IZRAZ LICA UMESTO JAKOG BOLA. Tako, sama slika poručuje da 'nepažljiva vožnja dovodi do sudara i velikog bola'. Reklamni tekst pokazuje da se ovde pod lošom, nepažljivom vožnjom misli na upotrebu mobilnog telefona tokom vožnje.

5 Zaključna razmatranja

U ovom radu ukazano je velik značaj vizuelnog elementa u kreativnom reklamiranju tipičnom za modernu kulturu 21. veka. Od 17 analiziranih reklama sedam se zasniva na vizuelnim metaforama, četiri na vizuelnim metonimijama, a šest na interakciji vizuelnihetafora i metonimija. Činjenica da moderno doba karakterišu brzina delovanja i materijalizam, može se sumirati metaforom VREME JE NOVAC, za koju bi se moglo konstatovati da predstavlja prototip 21. veka. U tom smislu, moderne reklame su tipični predstavnici ovako definisane kulture; one predstavljaju vrhunac ekonomičnosti, ali i kreativnosti u izražavanju budući da prenose vrlo složene poruke bez reči, ili samo s nekoliko reči. Pokazano je da oni koji obrate pažnju na reklame u slikama momentalno i podsvesno uočavaju pojmovne metafore i/ili metonimije, koje su u osnovi koncepcije ovakvih reklama, te aktivacijom svog vanjezičkog znanja interpretiraju u umu dubinski usađene metafore i/ili metonimije u datom kontekstu. Na taj način primaoci poruka iz intrigantnih slika, najčešće bez jezičkih smernica, dolaze do nameravanog značenja reklama.

LITERATURA

Barcelona, A. (2000). On the Plausibility of Claiming a Metonymic Motivation for Conceptual Metaphor. In A. Barcelona (Ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective* (pp. 31-58). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising*. 2nd edition. London, New York: Routledge.

40 *Sprečimo krvoproliće. Ne kuckaj poruke dok voziš.*

Evans, V. i Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.

Filipović-Kovačević (2013). Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku. Novi SadČ Filozofski fakultet. Preuzeto sa: http://digitalnabiblioteka.tk/digitalna-biblioteka?task=view
&id=112&catid=13

Filipović-Kovačević, S. (2010). Vizuelni amalgami u kulturi modernog reklamiranja. U Lj. Subotić i I. Živančević-Sekeruš (Ur.). *Susret kultura*. *Zbornik radova* (str. 135-145). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Filipović-Kovačević, S. (2012). Značaj vizuelnog elementa pri interpretaciji reklama na srpskom jeziku (Prikaz iz ugla teorije pojmovne integracije)". *Zbornik za jezike i književnosti*, 2, Novi Sad, 157-169.

Filipović-Kovačević, S. (2013). Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku. Filozofski fakultet, Novi Sad. (http://digitalnabiblioteka.tk/digitalna-bibliot eka?task=view&id=112&catid=13)

Forceville, C. (1995). IBM is Tuning Fork: Degrees of Freedom in the Interpretation of Pictorial Metaphors, *Poetics,* 23, 189-218.

Forceville, C. (1996). *Pictorial Metaphor in Advertising*. London, New York: Routledge.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku.* Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug.

Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug.

Kövecses, Z. & Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View. *Cognitive Linguistics*, 9/1, 37-77.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lakoff, G., Espenson, J. ,& Schwartz, A. (1991). *Master Metaphor List. Second Draft Copy*. Berkeley: University of California. Retrieved from: http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf

Lakoff, G.,& Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors We Live by.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Lundmark, C. (2005). *Metaphor and Creativity in British Magazine Advertising*. Luleå: Luleå University of Technology, Department of Languages and Culture. Retrieved from: http://pure.ltu.se/portal/files/66489/LTU-DT-0542-SE.pdf.

McQuarrie, E. F. & Mick, D. G. (1999). Visual Rhetoric in Advertising: Text-Interpretive, Experimental, and Reader-Response Analyses. *Journal of Consumer Research*, 26, 37-54.

McQuarrie, E. F. & Phillips, B. J. (2005). Indirect Persuasion in Advertising: How Consumers Process Metaphors Presented in Pictures and Words. *Journal of Advertising*, 34/2, 7-21.

Phillips, B. (1997). Thinking into it: Consumer Interpretation of Complex Advertising Images. *The Journal of Advertising*, XXVI/2, 77-87.

Phillips, B. (2000). The Impact of Verbal Anchoring on Consumer Response to Image Ads. *The Journal of Advertising*, XXIX/1, 15-24.

Radden, G. (2000). How Metonymic are Metaphors. In A. Barcelona (Ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective* (pp. 93-108). Berlin, New York: Mouton de Gruyter,.

Radden, G. (2003). How Metonymic are Metaphors? In R. Dirven & R. Pörings (Eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast* (pp. 407-434). Berlin, New York: Mouton de Gruyter,.

Rohrer, T. (1997). Conceptual Blending on the Information Highway: How Metaphorical Inferences Work. In W. A. Liebert et al. (Eds.), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.

Silaški, N. (2009). Kako delovati rečima – izbor leksike u reklamnim oglasima u časopisima za žene. *Teme* , 33/3, 925-938.

Ungerer, F. (2000). Muted Metaphors and the Activation of Metonymies in Advertising. In A. Barcelona (Ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 321–340.

Михајло Фејса[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 811.161.2'373.45

ТУРЦИЗМИ У РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ[2]

There are about 400 turkisms in the Ruthenian language. Most of them have come through the Serbian language and a smaller part through the Hungarian language. The Ruthenian language was in direct contact with the Turkish language only in the Carpathian region, up to the middle of the 18th century, to the Ruthenians` settlement in Bačka. Four-fifths of the turkisms are nouns. It is possible to distinguish several suffixes of Turkish origin in the noun-turkisms (for ex. -лия, -лук, -джия), which represent an innovation in the Ruthenian morphological system. The majority of noun-turkisms are direct replicas. All verb-turkisms (about 35) do not represent direct replicas; they acquire endings that are characteristic of Ruthenian verbs. There are several adverbs that are very frequent. Their meanings in Ruthenian are the same as in Turkish, or reduced; only a few turkisms acquire certain new meanings.

Key words: Ruthenian language, turkisms, Turkish influence, Serbian influence, cultural-historical loanwords, languages in contact.

1. Увод

Тема овог рада налази се на маргинама проблематике језичког позајмљивања, која је у вези са општејезичким феноменом познатим као *језици у контакту*. Анализирајући последице контакта између два језика, Ејнар Хауген разликује: 1. *замењивање кодова* (алтернативно коришћење два језика); 2. *интерференцију* (међујезичка идентификација, тј. значењско или функцијско поклапање елемената два језика; 3. *интеграцију* (адаптација преузетих елемената у систем језика-примаоца) (Haugen 1956: 40). Предмет овог рада сагледавамо у оквирима интеграције. Предмет и циљ овог истраживања јесте, дакле, да се представи турски лексички фонд који у русинистици није издвајан, а кога у свакодневној комуникацији говорник русинског језика најчешће није ни свестан, те да се он подвргне лингвистистичкој анализи.

За утврђивање турцизама у русинском језику аутор изражава захвалност колегиници проф. др Радмили Шовљански, која је компилирала речник турцизама на основу неколико књижевних дела Иве Андрића (На Дрини ћуприја, Пут Алије Ђерзелеза) и Борисава Станковића (Сабрана дела), као и на основу Великог

---

1 fejsam@gmail.com

2 Рад је настао као резултат пројеката 187002 и 187017, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

речника страних речи и израза Ивана Клајна и Милана Шипке и Курана часног. Од коришћених извора само је дело На Дрини ћуприја доступно Русинима на русинском језику. Речник турцизама Шовљанске, који чини 1.200 одредница, дат је студентима Одсека за русинистику у облику упитника да обележе оне турцизме које користе у свакодневној комуникацији и да наведу њихова значења.

Термин турцизам користимо у основи у складу са Абдулахом Шкаљићем, који је под турцизмима подразумевао речи или изразе који су у српски језик ушли посредством Турака Османлија, при чему је у турцизме укључио и неке речи и изразе који су преко турског језика дошли из арапског или персијског језика (Škaljić 1973: 23). Као резултат свог истраживања Шкаљић је у језику који је својевремено називао српскохрватски / хрватскосрпски идентификовао неколико хиљада турских речи. Прецизније, у његовом речнику турцизама налазе се 8.742 речи / израза за 6.878 појмова. Ту нумеричку разлику Шкаљић објашњава тиме што за знатан број појмова постоје два или више израза. Многи говорници српског језика не могу ни да претпоставе које све лексеме имају турско порекло или које је турски језик пренео из других азијских језика. У такве можемо укључити нпр. боја, бубрег, вез, ђон, занат, јоргован, калуп, кутија, ракија, сапун, сат, топ, ћела, чекић, чесма, џеп, шећер и многе друге. Лексеме будала и бена, као и спрат и кат, дељене су и по линији србизми и хрватизми, а међу њима, у ствари, доминирају турцизми.

Русини и Турци на просторима данашње Србије/Војводине никада нису били у директном контакту.

У русинистици је само Јулијан Рамач посветио одређену пажњу турским елементима па је у свом делу Русинска лексика, у поглављу „Речник србокроатизама“ (Рамач 1983: 28–47), у оквиру одредница неких србокроатизама указао и на њихово турско порекло, али на основу десетак таквих лексема није издвојио и посебан лексички слој. Генерално гледано, дотичне лексеме су у русинистици третиране као србокроатизми или србизми с обзиром на то да је велика већина њих у русински језик ушла преко српског језика. Неке су, међутим, могле доћи и преко мађарског језика па их налазимо и у списковима хунгаризмима (нпр. Бетяр, бичак, кайса, олдомаш, тепша, хасен, чижма) (Рамач 2002; Бенчик 2014).

Пошто до сада фонд турцизама у русинском језику није издвајан, у следећем поглављу пажњу посвећујемо управо његовом издвајању, што ће за резултат имати попис, односно речник русинских турцизама. После русинских турцизама у речнику су навођени и српски турцизми. Уколико су идентични, неспорно је да се српски

језик налази у улози језика посредника. Значајну пажњу смо посветили и значењима турцизама који су ушли у русински језик.

У ниже презентовани речник турцизама нисмо укључили оне лексеме и она значења који нису потврђени од стране барем пет од двадесет информатора. Пошто је на Одсеку за русинистику мали број студената, истраживањем смо обухватили још десет говорника русинског језика.

2. Речник турцизама

аба – аба – груба вунена тканина
абаджия – абаџија – кројач одела од абе
аван – аван – ступица
ада – ада – острво
аґа – ага – војни или цивилни достојанственик
айвар – ајвар – зимница од паприке, плавог и црвеног патлиџана
Алах – Алах – Бог
алал-вера – алал-вера – браво, честитам
алат – алат – прибор потребан за један занат
алва – алва – посластица од брашна, меда, бадема или ораха
алева – алева – јарко црвена (паприка)
алкар – алкар – учесник у играма алки
амайлия – (х)амајлија – в. **талисман**
антерия – антерија – горња хаљина с дугим рукавима
апс – (х)апс – затвор
арпаджия – арпаџик – ситан црни лук за садњу
аршин – аршин – мера за дужину (0,71 м)
аспида – аспида – отровница, опака жена
ашиковац – ашиковати – удварати се, удварање
Байрам – Бајрам – празник муслимана
байрамовац – бајрамовати – светковати Бајрам
бакар – бакар
баклава – баклава – лисната пита од кора са орасима, преливена сирупом и медом
баксуз – баксуз – човек који доноси несрећу
бакшиш – бакшиш – напојница
балзам – балзам – мешавина уља пријатних мириса и лековитог дејства

банґави – бангав – хром
баш – баш – заиста; главни (у сложеницама, нпр. Башчаршија)
базар – базар – робни сајам, трговачки центар
баждариц – баждарити – званично проверавати мере и утеге
барем – барем – макар, у најмању руку
барут – барут
барутана – барутана – зграда у којој се чува барут
баталїц – баталити – оканити се
безобразлук – безобразлук – непристојност, дрскост
бетяр – бећар – весео човек, обично неожењен момак, склон пићу
бетярец – бећарац – весела песма младих
бетяровац – бећарити – живети бећарским животом
бетяруша – бећаруша – жена која живи бећарским животом
беґ – бег – турски племић
беса – беса – завет
Бечлия – Бечлија – становник Беча
бичак – бичак – кратки нож
бичачкац ше – ношкати се – врста игре у којој се ножем дели поље
бина – бина – грађевина за програме
бинїш – бињиш – гримизни огртач
бонбонджия – бомбонџија – особа која продаје бомбоне
бостан – бостан – поље засејано дињама и лубеницама
боза – боза – пиће од кукурузног брашна, шећера и воде
бре – бре – море, па
брош – брош – украс с иглом за прикопчавање
будак – будак – пијук, крамп
будала – будала – лудак
буджак – буџак – узан простор између паорске пећи и зида, запећак
була – була – жена обучена у димије и ферецу
булюк – буљук – скуп, група
буразер – буразер – брат, братија
бурек – бурек – пита с месом, сиром или поврћем
бурекджия – бурегџија – произвођач и продавац бурека
бурма – бурма – венчани прстен
бурмут – бурмут – дуван за шмркање

вайда – ваjда – корист, добит

везир – везир – високи достојанственик

вересия – вересиjа – продаја или куповина на почек

вилаєт (у: цми вилаєт) – **вилаjет** – према: тамни вилаjет (од велике територијалне jединице која се делила на санџаке)

вишня – вишња

гаджилук – хаџилук – ходочашће на свето место (на ћабу у Меку или Jерусалим)

гаджия – хаџиjа – ходочасник, учесник хаџилука

гайдамак – аjдамак – мотка, батина

гайде – хаjде – хаjде, иди / идимо, пођи / пођимо

гамбар – (х)амбар – дрвена зграда за зрнасту храну, спремиште

ганджар – ханџар – двосекли бојни нож за сечење и бодење

гарамбаша – (х)арамбаша – хаjдучки старешина

гарамбияш – (х)арамиjа – пустахиjа, разбојник

гарач – харач – порез који се плаћао по мушкој глави, главарина

гарачлия – харачлиjа – онаj који убире харач, порезник

гарем – харем – женски део куће

гасура – (х)асура – простирка од испреплетаног рогоза

гатишериф – хатишериф – султанов указ који се морао извршити

гатлас – атлас – врста свилене тканине

гашиш – х**ашиш** – индиjска конопља за уживање

годжа – хоџа – муслимански свештеник, вероучитељ

ґайтан – гаjтан – предена или свилена врпца

ґалама – галама – вика, дрека, граjа

ґаламджия – галамџиjа – онаj који галами

ґаламиц – ґаламити

ґурабия – гурабиjа – колачић од меда, масла, брашна и бадема (ораха)

ґурбета, ґурба – гурбет(ин) – странац, чергаш, скитница, варалица

дахия – дахиjа – jаничарски главар

даири – даире – врста кастањета са прапорцима

дармар – дармар – неред

дембелия – дембелиjа – измишљена земља у којој тече мед и млеко и у којој не мора да се ради

дервиш – дервиш – исламски калуђер

деспот – деспот – силник, тиранин

девер – девер – пратилац младе на свадби, мужев брат
дєрма – ђерам, ђерма – полуга за извлачење воде из бунара, бунар са полугом
джабе, джаба – џаба, џабе – бадава, бесплатно
джамбас – џамбас – трговац коњима, посредник у куповини коња
джамия – џамија – муслиманска богомоља
джезва – џезва – посуда за кување црне кафе, џезва
джезвочка – џезвица
джиджа-миджа – џиџа-миџа – дечја играчка, јефтин накит
джин – џин – в. **див**
джомба – џомба – неравнина, рупа или испупчење
джомбаста драга – џомбаст пут – нераван, квргав
джон – ђон – потплата обуће
джумбус – џумбус – весеље, граја, неред, бука
дибидус – дибидус, дибидуз – потпуно, сасвим
димиї – димије – женске шалваре
див – див – горостас, гигант
диван – диван – канабе без наслона; разговор
диваниц – диванити – разговарати
дудук – дудук – глупан
дурбин – дурбин
душек – душек – мадрац
дустабанлия – дустабанлија – човек с равним табанима
дюбре – ђубре – неморалан човек, битанга
дювеч – ђувеч – јело од меса и пиринча, паприке и зачина
дюмбир – ђумбир – зингибер, корен који се користи као лек и зачин
дютором, дютуром, дютуре – ђутурум, ђутуре – све заједно, укупно, паушално
емир – емир – владарски наслов у емирату
ерґела – ергела – стадо коња, узгајалиште коња
еснаф – еснаф – цех, удружење истих занатлија
еснафлия – еснафлија – занатлија, члан неког еснафа
еспап – еспап – роба за продају
евнух – евнух – ушкопљеник, кастрирани мушкарац
єлек – јелек – прслук без рукава
занат – занат
занатлия – занатлија – онај који се бави неким занатом

зейтин – зејтин – маслиново уље, уље за јело
зорт – зорт – страх и трепет
зумбульки – зумбул – цвет
зурла – зурла – музички дувачки инструмент
имам – имам – муслимански свештеник који предводи молитве (пет пута на дан) у џамији
инат – инат – пркос
инациц ше – инатити се – пркосити
йоґурт – јогурт – млеко укишељено посебним поступком ферментације
йок – јок – не
йорґан – јорган – унакрсно прошивен покривач испуњен вуном или памуком
оро – оро – коло
кабасти – кабаст – крупан, дебео, гломазан
кавияр – кавијар – усољена рибља икра
кадифа – кадифа – врста свиле, баршун
кадия – кадија – судија
казан(ь) – казан – котао, првенствено за печење ракије
каймак – кајмак – скоруп, врхње
кайса – кајсија
калай – калај – бели метал
каламиц – каламити (воћке)
калдерма – калдрма – грубо, неравним камењем поплочан пут, друм
калдермовац – калдрмисати – постављати калдрму
калирац – калирати – изгубити од нето тежине услед сушења, преноса или прераде робе
калпак – калпак – војничка капа, кацига
калуп – калуп – облик, образац (дрвени или метални)
калуповац – калупити – доводити у правилан облик
калфа – калфа – помоћник мајстора након положеног испита
кама – кама – нож, бодеж с кратком дршком
кана – кана – боја за косу и нокте
капак – капак – очни капак; поклопац
карабатак – карабатак – горњи део батака код живине
караван сарай – караван сарај – свратиште, преноћиште
караула – караула – стражарница поред пута, на граници

касаба – касаба – градић, варошица, паланка
катарка – катарка – јарбол на броду (чамцу)
катран – катран – смоласта материја
кафа – кафа
кафана – кафана – крчма
кафански – кафански (живот, певачица и сл.)
кафенисац – кафенисати – пити црну кафу
кафтан – кафтан – дуг капут
каяк – кајак – чамац
килим – ћилим – саг
киоск – киоск – кућица за продају робе на улици
кирия – кирија – станарина
кобаяґи – кобајаги – тобоже, као да
кобура – кубура – беда, невоља
кобуриц – кубурити – патити се и борити с невољама и недаћама
корбач – корбач – бич од испреплетених кожних трака
кубе – кубе – свод, купола
кубура – кубура – мала пушка, пиштољ
кула – кула – високо здање, утврда у тврђави (нпр. Ћеле-кула)
кулак – кулак – богати сељак
кулен – кулен – дебела кобасица од млевеног или сецканог меса
кундак – кундак – дрвени део пушке
Куран – Куран – света књига муслимана (оно што је за хришћане *Библија*)
курталїсац ше – курталисати се – ослободити се, избавити се
кусур – кусур – остатак новца
лала – лала – тулипан; подсмешљив назив за Војвођане (од: леп момак као цвет)
леблебия – леблебија – наут, плод сличан лешнику
левента – левента – војник са предвојничке обуке за омладину за време Другог светског рата
ленґер – ленгер – сидро, котва
лиман – лиман – лагуна која настаје од таложења песка на ушћу реке (и Лиман, део Новог Сада)
лимунтус – лимунтус – екстракт од лимуна у праху
маджун – мацун – пекмез
маджунїк – лепиња с мацуном

маймун – мајмун

майсторлук – мајсторлук – мајсторска вештина

мамурни – мамурни – бунован после уживања алкохола

мамурлук – мамурлук – неугодно расположење после непроспаване ноћи или пијанке

манґал – мангал – метални суд на сталку са жаром који служи као покретна пећ за грејање

манґуп – мангуп – неваљалац, несташно чељаде

марияш – маријаш – ситан новац

мезе – мезе – слано предјело, закуска обично од сира и меса

мелез – мелез – мешанац, полутан

мелем – мелем – лековита маст од мешавине биљака и уља

менґели – менгеле, менґели – алат за стезање

мермер, мрамор, марма-камень – мермер

минаре(т) – минаре(т) – торањ џамије

миндюша, мендюша – минђуша

минтан – минтан – дуга горња мушка хаљина без рукава

мисирка – мисирка, мисирача – врста бундеве, велика бундева

муєзин – мујезин – верски службеник који са минарета зове вернике на молитву

мукте – мукте – бесплатно, бадава

мумия – мумија – од распадања сачувано тело

мусака – мусака – јело од сецканог или самлевеног меса, патлиџана или другог поврћа

муслиман – муслиман – припадник исламске вероисповести

муфтия – муфтија – најстарији свештеник код муслимана

мушема – мушема – воштано платно, најчешће столњак за кухињски сто

муштерия – муштерија – купац

муштулук – муштулук – награда доносиоцу добре вести

му(н)тлак – му(н)тлак – глупан, неспретан и глуп човек

наґрайсац – награјсати – настрадати, лоше проћи

наджакбаба – наџакбаба – свађалица

намчор – намћор – својеглава, тврдоглава особа

нанули – нануле – дрвене женске папуче

нар – нар – јужно воће

натенане – натенане – полако, мирно, без журбе

нафта – нафта

нахия – нахија – управна јединица, срез

нишанджия – нишанџија – војник који добро гађа

новайлия – новајлија – почетник

обашка – обашка – посебно, одвојено

ока – ока – стара мера за течност, запремину и тежину (1,28 кг)

олдомаш – алдомаш – чашћење које чини купац након куповине

ортак – ортак – друг, компањон, сарадник

ортаклук – ортаклук – удруживање две или више особа у сврху заједничког привредног пословања

Османлия – Османлија – Османовац, Турчин према оснивачу Османске династије

отоман – отоман – мекан диван без наслона

пазар – пазар – трговачки посао, трговина, дневна зарада трговаца

пазариц – пазарити – куповати, продавати

пазуха – пазухо

памук – памук

пандур – пандур – чувар реда, пајкан

папучи – папуче – врста плитке обуће

пара – пара – ситан новац

патлиджан – патлиџан – плави парадајз

паша – паша – високи цивилни или војни чин, племићка титула

пашалук – пашалук – подручје коме је на челу паша

пилав – пилав – јело од пиринча, меса и зачина

пиляр – пиљар – поврћар, продавац поврћа и воћа

помаранче, помарандже – наранџа, поморанџа

попишманїц ше – попишманити се – одустати од првотног мишљења, променити се нагоре

простаклук – простаклук – простота

пубертетлия – пубртетлија – особа у пубертету

Рамазан – Рамазан – тридесетодневни муслимански пост

ратлук – ратлук – посластица од брашна, шећера, ароматичних уља и ораха, в. **Рахат-локум**

раф – раф – полица

рахат-локум – рахат-локум – („наслада грла“) в. **ратлук**

рубин – рубин – драги камен црвене боје

русвай – русвај – лом, велика гужва
ршум – (х)ршум – лом, галама, вика
саламура – саламура – расол
сарач – сарач – седлар, занатлија који ради са кожом
сафир – сафир – драги камен плаве боје
сач – сач – плитак ковани суд под којим се пече хлеб (месо)
сачма – сачма – ситне оловне куглице у ловачкој патрони
сачмарка – сачмарица – пушка на сачму_
седеф – седеф – блистава маса којом је обложена унутрашњост шкољке, служи за израду накита
седефасти, седефни, седефови – седефан, седефасти
сезам – сезам – биљка од које се добија уље, сусам
сермия – сермија – имање, стока
сиктерисац – сиктерисати – отерати неког од себе са „сиктер“ (одлази! нестани!)
сиктеруша – сиктеруша – кафа пре одласка
силеджия – силеџија – силоватељ
сириджик – сирицик – козметичко средство муслиманки за бељење лица
скела – скела – место на води где се врши превоз; пловни објекат на реци; конструкција око зграде
софа – софа – канабе
спахия – спахија – турски феудални земљопоседник, властелин
султан – султан – титула наследних владара муслиманских држава
султания – султанија – владарева кћи
сурла – сурла – њушка
сутлияш – сутлијаш – посластица од пиринча куваног у заслађеном млеку
табак – табак – мера за папир
талисман – талисман – предмет који штити од зла и болести
таман – таман – управо, баш како треба
таманїц – таманити – уништавати
тамарис – тамарис – зимзелена биљка, служи за штављење и бојадисање
тамбура – тамбура – музички инструмент са 4–6 жица
тамбуровац – тамбурисати – свирати тамбуру
тандара-мандара – тандара-мандара – без везе и смисла (говор), збрда-здола
тарифа – тарифа – званично установљене цене плаћања за нешто

тезґа – тезга – пулт у дућану, крчми или на пијаци; неопорезована зарада, рад на црно

текия – текија – почивалиште, дервишки стан сличан манастиру (npr. Текија у Петроварадину)

телал – телал – објављивач, извикивач

тепша – тепсија – плитка, обично бакарна посуда у којој се пеку пите

тефтер – тефтер – трговачка књига примања и дуговања; свеска

топджия – тобџија – фудбалер који има јак шут

трамвайджия – трамвајџија – возач трамваја

трампа – трампа – замена добара без новца

трампиц – трампити – заменити

тулипан, тулїпан – тулипан – в. **лала**

тулюмба – тулумба – врста слатких заливених колача

тумбац – тумбати – превртати, извртати (од тур. тумбе – изврнуто, наопако)

турбан – турбан – чалма

туршия – туршија – укисељено поврће, салата за зиму

урма – урма

учариц – учарити – стећи корист, зарадити (од тур. ћар – добит, зарада)

ушичариц – ушићарити – окористити се (од тур. шићар – корист, плен)

ушур – ушур – ујам, део брашна који се оставља млинару као плата за млевење

факир – факир – индијски религиозни аскет, в. **фукара**

факултетлия – факултетлија – особа на факултету

фереджа – фереџа – женски огртач с мрежом којом се покрива лице

ферман – ферман – заповест султана

фес – фес – капа (назив по Фесу у Мароку)

филджан – филџан – шољица за црну кафу без ручке

фитиль – фитиљ – памучни гајтан или трака у петролејској лампи, упаљач

фишек – фишек – патрона, метак за пушку; корнет за сладолед

фишеклия – фишеклија – торба за патроне

фукара – фукара – сиромах, сиротиња, в. **факир**

хасен – хасна – корист, добит

хасновац – хаснити – користити

чаґа – ћага – папир, документ

чай – чај

чаканєц – чаканац – чекић којим се коса окива

чанколиза – чанколиз(а) – улизица, полтрон (од тур. чанак – плитка посуда за јело)
чамец – чамац – пловни објекат од чамовине (од тур. чам – бор)
чарапи – чарапе – зепе
чардак – чардак – кош за сушење кукуруза
чаршия – чаршија – улица или трг с дућанима или радионицама (нпр. Баш-чаршија); провинција, паланка
чаторня – чадор, шатор – велики шатор за свадбе и сл.
чауш – чауш – подофицирски чин у турској војсци
чевапи – ћевапи – комади меса на жару
чевапчичи – ћевапчићи – обликовани комадићи зачињеног исецканог или млевеног меса печени на роштиљу
чела – ћела – ћелаво место на глави
черґа – черга – циганског шатор
черґар – чергар – Циганин који живи под чергом
чефнуц – ћефнути – прохтети се (од тур. ћеф, ћеиф – добра воља, прохтев)
чивияш – чивијаш – подваљивач из Шапца, Шапчанин (од тур. чивија – ексер, клин)
чижма – чизма – кожна обућа са дугачком саром испод колена
чилаш – чилаш – коњ сиво-беле длаке
чилаша – чилаш – кобила сиво-беле длаке
чилибар – ћилибар – јантар
чобан – чобан – чувар стада, пастир
чобански – чобански
чорба – чорба – кувано јело од поврћа и/или меса са запршком
чорсокак – ћорсокак – слепа улица; безизлазно стање
чосави – ћосав – човек коме не расте брада
чочек – чочек – плес у коме плесачи изводе покрете трбухом
чукун – чукун – префикс за сродство у четвртом степену
чумур – ћумур – угаљ за роштиљ
чуп – ћуп – земљани суд
чуския – ћускија – штап, гвоздени колац
чутора – чутура – округла дрвена посуда за ношење пића (воде, ракије)
чуфта – ћуфте, ћуфта – печено јело од исецкана или млевена меса
шал – шал
шалвари – шалваре – женске димије или широке панталоне

шамар – шамар – ћушка
шарґия – шаргија – врста тамбуре
шах – шах – игра; поглавар неких држава
шах–мат – шах–мат – крај шаховске игре („краљ је мртав“)
шеґерт – шегрт – ученик код занатлије
шерет – шерет – лукавац, препредењак, враголан
шеретски – шеретски – лукаво, препредено, враголасто
шербе(т) – шербе(т) – слатко пиће од меда или шећера (и воћног сока)
шериjат – шеријат – исламски закон на основу *Курана*, верски пропис (шеријатско право)
шиити – шиити – припадници верске групације у исламу који Мухамедовог зета Алију сматрају законитим духовним и световним следбеником Мухамеда
шиндлї – шиндра – букова даска која служи за покривање крова куће
шкембичи – шкембићи – јело припремљено од желуца (тур. шкембе)
шпинат – спанаћ
шуґи – шуге – дечија игра
яничаре – јаничари – привилегована пешадија у султановој војсци, укинута 1826. године; слуге туђину окрутне према својима
ясмин – јасмин
ятаґан – јатаган – велик, мало закривљен нож, оштар на унутрашњој страни кривине
ятак – јатак – хајдучки ортак
явашлук – јавашлук – немарност, неуредност у раду

3. Анализа речника

Презентовани речник указује на присуство око 400 турцизама у русинском језику. Преко половине турцизама је укључено и у капиталне речнике русинске лексикологије: у двотомни *Срӣско-русински речник* (Рамач 1995–1995) и једнотомни *Русинско-срӣски речник* (Рамач 2010), у којима су они третирани као србизми. Могуће је претпоставити да ако српски језик настави да врши велики утицај на русински језик, увећаваће се и број турцизама.

У Речнику турцизама највише је именица, које се углавном подударају са турцизмима у српском језику (нпр. *баклава*, *бакшиш*, *бурек*, *ӣамбар*, *ӣарем*, *джамбас*, *джезва*, *кулен*, *маймун*, *манґӯ*, *мендюши*, *оӣоман*, *ӣазар*, *русвай*, *фереджа*, *чардак* и многи други). Мањи број именица се подудара са турцизмима у мађарском језику

(нпр. *тепша*, *чижма*, *доґан* и др). Највећи број међу њима чине основне именице. Има и неколико сложеница (нпр. *караван сарай*, *наджак баба*, *рахат локум*, *шахмат*), али њихове саставне елементе говорници русинског најчешће не препознају.

Могуће је код именица-турцизама издвојити и неколико суфикса турског порекла:

-лия (*Бечлия*, *їарачлия*, *дембелия*, *дуставанлия*, *еснафлия*, *занатлия*, *новайлия*, *Османлия*, *пубертетлия*, *факултетлия*, *фишеклия* и др.); *-лук* (*безобразлук*, *їаджилук*, *майсторлук*, *мамурлук*, *муштулук*, *ортаклук*, *пашалук*, *простаклук*, *явашлук* и др.); *-джия (абаджия*, *бонбонджия*, *бурекджия*, *їаджия*, *ґаламджия*, *нишанджия*, *силеджия*, *топджия*, *трамвайджия* и др.). Код неких лексема новијег порекла основа је словенског порекла а само суфикс турског (нпр. *факултетлия*, *простаклук*, *силеджия*).

У Речнику има тридесетак глагола, нпр. *ашиковац*, *баждариц*, *байрамовац*, *баталїц*, *бетяровац*, *бичачкац ше*, *каламиц*, *калуповац*, *кобуриц*, *пазариц*, *попишманїц ше*, *учариц*, *ушичариц* и др. Код глагола-турцизама може се издвојити суфикс *-иса-* (који потиче од грчког аориста), нпр. *кафенисац*, *курталїсац ше*, *наґрайсац*, *сектерисац и* др.; тај суфикс се у стандардизованом русинском замењује са русинским суфиксом *-ова-* (нпр. *калдермовац*, *тамбуровац*), до чега не долази у говорном русинском.

Од других врста речи издваја се малобројна група прилога међу којима се налазе веома фреквентни *баш*, *джаба / джабе*, *дибидус*, *дютором / дютуром / дютуре*, *мукте*, *натенане*, *таман* и *тандара-мандара*.

Да бисмо одговорили на питање у које су сфере живота Русина ушли турцизми, послужили смо се класификацијом базираном на тематским областима Снежане Петровић, која је истраживала турцизме у српском језику (Петровић 2012: 351–356). Турцизме у русинском језику смо углавном затекли у 5. (држава, војска, оружје, титуле), 6. (занимања, занати, трговина, алат), 7. (друштвени живот, обичаји, игре, музика), 8. (религија, веровања), 10. (кућа, намештај), 11. (одећа, обућа, тканине), 12. (јело, пиће, дуван) и 15. тематској области (урбани живот, саобраћај). Уколико додамо и неке турцизме који због мале фреквенције нису укључени у Речник турцизама, у 5. области се налазе нпр. *аґа*, *апс*, *баждарана*, *буздован (буздовань*, *бузоґвань)*, *булюк*, *вилает*, *джелат*, *емир*, *кадия*, *кама*, *левенте*, *нишан*, *паша*, *санджак*, *сачма и сачмарка*, *спахия*, *тапия*, *топуз*, *фишек*, *ятаґан*, *ятак* и др.; у 6. области: *абаджия*, *бичак*, *вайда*, *вересия*, *їайдук*, *джаба (джабе)*, *дутян*, *еснаф*, *еспап*, *занат*, *занатлия*, *кусур*, *куюнджия*, *менґели*, *ортак*, *пазар*, *ренде*, *сайджия*, *сарач*, *сермия*, *табак*,

табла, *теразиї*, *тефтер*, *чириз*, *чобан*, *шеґерт* и др.; у 7. области: *аманет*, *ашиковац*, *бичачкац ше*, *бакшиш*, *бетяр*, *джумбус*, *ефендия*, *зулум и зулумчар*, *зурла*, *конак*, *маскара*, *султанат*, *уйдурма*, *челик*, *чемани*, *явашлук* и др.; у 8. области: *аждая*, *амайлия*, *Байрам*, *белай*, *була*, *іаджия*, *дервиш*, *имам*, *кадия*, *каур (каурин)*, *минаре (минарет)*, *муфтия*, *Рамазан*, *іоджа* и др.; у 10. области: *аван*, *бакар*, *боґрач*, *бурма*, *бурмутица*, *ибрик*, *йорґан*, *казан(ь) и казан(ь)чок*, *калай*, *кат*, *килим*, *конак*, *кубе*, *мушема*, *олук*, *памтур*, *раф*, *сач*, *софа*, *софра*, *сундєр*, *тепша*, *теразиї*, *чумез*, *чуския*, *филджан*, *фитиль*, *фуруна*, *чардак*, *чивилук*, *чутора (чутура)*, *шатор* и др.; у 11. области: *аба*, *антерия*, *іатлас*, *ґайтан*, *єлек*, *калпак*, *кафтан*, *кече*, *минтан*, *памук*, *папуча*, *торба*, *турбан*, *фереджа*, *фес*, *чижма*, *чоя*, *шал*, *шалвари (шаровари)* и др.; у 12. области: *айвар*, *алва*, *баклава*, *боза*, *бурмут*, *ґурабия*, *доіан и доіањош*, *дєврек*, *юфка*, *кафа*, *каймак*, *качкаваль*, *леблебия*, *папазяния*, *пилав*, *ракия*, *ратлук (рахат локум)*, *сарма*, *сутлияш*, *чеват (чеватчич)*, *чуфта*, *чибук*, *шербе (шербет)*, *тулюмба* и др.; у 15. области: *амам (іамам)*, *калдерма*, *караван сарай*, *скела*, *џамия*, *махала*, *мермер*, *чаршия*, *черґа и черґар* и др. На основу овог прегледа може се рећи да су турцизми код говорника русинског језика најзаступљенији у 5, 6, 10 и 12. области. Генерално гледано, турцизми у русинском језику могу бити сврстани у *културно-историјске позајмљенице*, јер у великој већини означавају појмове прихваћене доласком османлијске цивилизације на Балкан. Термин *културно-историјске позајмљенице* користимо према Десницкој (Десницкая 1988: 134–135).

Истраживање није указало на неке иновације на фонолошком нивоу, али фонема /г/ изазива одређене неодоумице код писања. Пошто глоталног фрикатива /г/ нема у српском језику, он се замењује веларним фрикативом /х/, а турцизми који су ушли у русински језик преко српског задржавају /х/. Турцизми који су ушли преко мађарског језика, у коме постоји фонема /г/, чувају изворни изговор. То узрокује појаву дублета (нпр. *іарамбаша / харамбаша, іарач / харач, іарем / харем*). У Речнику турцизама их наводимо под словом г, имајући у виду да оно одговара фонеми која је карактеристична и за турски и за русински језик.

Истраживање је недвосмислено потврдило претпоставку да је и у русинском језику из скупа лексема који је традиционално третиран као скуп србизама, односно србокроатизама, могуће издвојити и скуп турцизама. Истраживање је, међутим, превазишло оквире постављених циљева за потребе овог рада и отворило низ нових питања, указујући на потребу даљих истраживања лексема у којима се очитава утицај турског језика. Нека од тих питања су: 1. Да ли је на турцизме у русинском језику, поред српског и мађарског, утицај имао и неки трећи језик (нпр. у лексемама *чатор-*

ня и *боґрач*)?; 2. Које је све трагове турски језик оставио на сваком нивоу анализе?; 3. Који турцизми садрже у себи које елементе арапског или персијског порекла?; 4. Који турцизми означавају сасвим нове појмове и незамењиви су (нпр. *бостан, буджак, зулуфи, мендюши*), а који узрокују појаву синонимије и јесу заменљиви у савременом русинском језику (нпр. *покрушки : бубреґи; шаркань : аждаја; дюбре : іной*), што је карактеристично за средине где Русини не живе хомогенизовано? Неопходно је у даља истраживања укључити и етимологију.

4. Закључак

У русинском језику има око 400 турцизама. Већина њих је дошла преко српског језика, а тек мали број преко мађарског језика.

Четири петине турцизама су именице. Код именица-турцизама уочавамо и неколико суфикса турског порекла (нпр. *-лия, -лук, -джия*), који представљају иновацију у русинском морфолошком систему. Већина именица-турцизама су директне реплике. Сви глаголи-турцизми (око 35) не представљају директне реплике; они стичу наставке карактеристичне за русинске глаголе. Малобројни прилози су веома фреквентни.

Турцизме у русинском језику углавном затичемо у тематским областима које се односе на државу (администрацију, управу), војску, оружје, титуле; занимања, занате, трговину, алат; друштвени живот, обичаје, игре, музику; религију, веровања; кућу, намештај; одећу, обућу, тканине; јело, пиће, дуван; урбани живот, саобраћај. Највећи број турцизама у русинском језику је укључен у културно-историјске позајмљенице. Њихова значења су у русинском језику најчешће иста као у турском језику, или су редукована; само неколико турцизама стиче одређена нова значења.

ЛИТЕРАТУРА

Бенчик, С. (2014). *Гунґаризми у руским язику*. Нови Сад: Друштво за руски язик, литературу и културу.

Десницкая, А. В. (1988). „Типы лексических взаимосвязей и вопросы образования балканского языкового союза“. У: *Славянское языкознание, X Международный съезд славистов*. Москва, 131–150. Fejsa, M. (2014). „The Influence of International Relations on the Status of the Ruthenians, Their Language and Culture“. In: G. Rață, H. Arslan, P. Runcanand and A. Akdemir eds., *Interdisciplinary Perspectives on Social Sciences*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 157–165.

Haugen, E. (1956). *Bilingualism in the Americas: a Bibliography and Research Guide*. University of Alabama Press.

Перовић, С. (2012). *Турцизми у српском призренском говору*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Рамач, Ю. (1983). *Руска лексика*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет, Институт за педаґоґию, Катедра за руски язик и литературу.

Рамач, Ю., Фейса, М. и Медєши, Г. (1995, 1997). *Српско-русински речник / Сербско-руски словнїк*, I-II. Беоґрад – Нови Сад: Завод за учебнїки и наставни средства – Универзитет у Новом Садзе, Филозофски факултет, Катедра за руски язик и литературу – Дружтво за руски язик и литературу.

Рамач, Ю. (2002). *Ґраматика руского язика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рамач, Ю., Тимко-Дїтко, О., Медєши, Г. и Фейса, М. (2010). *Руско-сербски словнїк / Русинско-српски речник*. Нови Сад: Универзитет у Новом Садзе, Филозофски факултет, Катедра за руски язик и литературу и Завод за културу войводянских Руснацох.

Škaljić, A. (1973). *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Diana Prodanović Stankić[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.111'42:811.163.41'42

GLOBAL AND CULTURE SPECIFIC ELEMENTS IN HUMOROUS DISCOURSE IN ENGLISH AND SERBIAN: A CASE STUDY

The main aim of this paper is to explore the under-researched interrelationship between verbal humour and culture exemplified by film and television dialogues in English and Serbian. The corpus for the study, which was selected using the theoretical framework offered by Attardo (1994; 2001) contains scripted dialogues taken from several comedies and sitcoms in English and Serbian. Dialogues in English were taken from both British and USA films. As much as verbal humour depends heavily on the given language, it is also deeply embedded in the respective culture, hence, one of the aims of this study is to determine to what extent verbal humour is in itself an expression of language play and to what extent it depends on the cultural framework and extralinguistic elements that can be found in the context. The results of the analysis indicate that the use of both global and culture specific elements functions as a basis for producing the intended humorous effect.

Key words: verbal humour, culture, global culture, culture-specific elements, telecinematic discourse.

Introduction

The main idea behind this paper was to deal with the under-researched interrelationship between verbal humour and culture in a selected corpus of scripted film and television dialogues in English and Serbian. Within the linguistic approach to humour studies, little attention, if any, is paid to extralinguistic aspects of verbal humour, which undoubtedly represent an inseparable part of production, recognition and appreciating of verbal humour in conversation. Hence, in this paper, the aim was to determine to what extent verbal humour is in itself an expression of language play and to what extent it depends on extralinguistic elements, most notably the given cultural framework. By extralinguistic elements in this context primarily global and culture-specific elements in multimodal verbal humour are meant, as exemplified by scripted telecinematic discourse. Considering the fact that the process of globalization in the modern world is characterized by conspicuous absence of barriers and limits to the exchange of information, knowledge and consequently given cultural models, the aim was to see whether global elements tend

1 diana.prodanovic.stankic@ff.uns.ac.rs

to replace culture-specific ones in the creation of humorous discourse. This is probably most evident in the uncontrollable spread of anglophone languages and cultures over the languages spoken in some smaller regions, as already proved by different linguistic studies (see Prćić 2005, 2014; Crystal 2012; Panić-Kavgić 2006; Ilić-Mišić 2011, 2014). In this paper the focus was on telecinematic discourse, since it typically reflects contemporary communication patterns and cultural values highlighted in the given culture in order to determine the extent to which some of these practices have become standard.

At the very beginning the concepts that are relevant for this study will be defined. Moreover, the methodology that was used to select and describe the analytical units in this study will be described. After that, the focus will be shifted towards the discussion of the results that were obtained.

Verbal humour

Humour is an integral and complex part of every culture that requires deeper understanding of certain phenomena as well as factual knowledge. Within the linguistic approach, it is stated that verbal humour results from the incongruity expressed by the means of a language (Attardo 1994: 96). Two scripts or frames can be incongruous and the sudden resolution leads to the creation of the (un)intended humorous effect (Attardo 2001: 100-101). The most influential formal theories of humour are Raskin's *Semantic Script-based Theory of Humor* (1985) and Attardo's *General Theory of Verbal Humor* (1994), which actually is a revised and developed version of Raskin's theory. Both of these theories are based on the analysis of canned jokes and some other forms of humour, however, strictly in the written form, hence both stress semantic aspects of this phenomenon in the first place, claiming that "the text of a joke is always fully or in part compatible with **two distinct scripts** and the two scripts are opposed to each other in a special way." (Attardo & Raskin 1991: 308). In that sense, humour always implies a semantic-pragmatic process activated by a (fragment of a) text and a violation of Grice's maxims of the principle of cooperation." (Attardo 2003: 1287). Dynel (2011: 4) defines conversational humor as relevantly interwoven into conversations, both spoken and written, whether private, institutional or mediated. Hence, conversational humour can be regarded as an umbrella term that covers a whole range of various specific humorous forms that can be found in a conversation, such as banters, witticisms, puns, wordplays, allusions, jokes, etc. Given its different forms and functions it has in conversation, participants in a given communicative event need to have access to different signals that may help them determine the intention of the speaker to produce a humorous utterance, in order to recognize and appreciate it.

However, when we analyse conversational humour or multimodal humour that is found in telecinematic discourse, then the abovementioned definitions are not enough since they do not include extralinguistic aspects that are more often than not used both in the creation of humorous utterances and the process of recognizing and understanding these utterances. Telecinematic discourse will be defined here following Piazza et al. (2001: 2-9) as discourse that is a part of a film or television series broadcast and created for the viewers.

In that sense, cognitive linguistics might represent the best interdisciplinary approach to get a better insight into verbal humour as it "offers a unified account not only of linguistic meaning but also of meaning in a wide variety of social and cultural phenomena." (Kövecses 2006: 3). Since cognitive linguistics treats extralinguistic elements as crucial in the process of dynamic meaning construction, both when it comes to the speakers and the hearers in a communicative event, we have relied here on the treatment of culture as the most significant extralinguistic aspect of this study in cognitive linguistic terms.

Cultural models

Within the cognitive linguistic approach, culture is conceptualized in terms of cultural models, which "mirror common knowledge and experience associated with prototypical schemata that are shared by speakers of a given language" (Holland & Quinn 1987: 3). In other words, cultural models represent a kind of windows on the world we live in. Culturally based understanding of the social world we live in is inevitably reflected in telecinematic discourse, since this discourse is written for and by the people who live by these cultural schemata. In that way, elements of culture are transmitted in the discourse, being evident both in the topics and style of a particular comedy / sitcom.

Also, the extralinguistic elements of knowledge the viewer posseses is also a part of their cultural model. As much as a cultural model represents prototypical category, when it is reflected in the mass cultural discourse, as McMahon (1990: 383) states it is often the result of a contradictory process of the production of meaning. Namely, such discourse includes a whole range of variables, such as the situation, the intention of the author, relations within society, ideological, political and psychological articulations, as well as relations with the (readers) / viewers and with other discourses and hence, it can be studied along all these variables.

When it comes to extralinguistic aspects related to verbal humour in telecinematic discourse, it must be noted that speakers of a given language have some preferences regarding specific humorous forms and mechanisms, i.e. each culture is characterized with certain

specific modes and instances of verbal humour that are appreciated more than some others (Antonopoulou 2004: 224). Thus, recognizing, understanding and even appreciating an instance of humour depends directly both on its cultural specificity in the sense of what is humorous inside a certain culture and on the recipient's understanding of the relevant connotations of a linguistic element.

Still, in this global world, the speakers of a given language do not just share the cultural model that reflects their specific values, beliefs, tradition etc. but they are also at the same time "immersed in an obvious process of cultural internationalization focused on the Anglo-Saxon pole", as Aixela (1996: 54) has put it. In that way many aspects of a culture that used to be remote become distinctly familiar and acceptable. Of course, film and television play a pivotal role in this process.

Since this study deals with a contrastive analysis of verbal humour in English and Serbian in telecinematic discourse, and it is well known that the entertainment industry is shaped by the standardization of world culture (Cowen 2002) it would be interesting to see whether anglophone culture (and to what extent) affects the creation and production of verbal humour in Serbian.

Methodology

Following the assumption that scripted and real-life dialogues are similar to a great extent (Polovina 1987; Wardhaugh 1992; Savić 1993; Stević 1997; Norrick 2001, 2003), especially considering the most relevant discourse properties, this study was done on a selected corpus of dialogues, or to be more precise, conversational turns taken from some comedies and episodes of sitcoms in English and Serbian. When it comes to films in English, both films produced and made in the UK and the USA were considered, as we wanted to have a better insight into culture-related aspects. The corpus we have used in this study was collected for the purpose of the research done for a doctoral dissertation (Prodanović-Stankić 2013). The total of 1230 conversational turns was selected, 652 in English and 578 in Serbian. The following British and American films and series were taken into consideration *Lock Stock and Two Smoking Barrels* (1998), written and directed by Guy Ritchie and *Hangover* (2009) written by John Lucas and Scott Moore, and directed by Todd Phillips. We also included two series in our analysis: *Only Fools and Horses* (three final episodes of the 9th season), written by John Sullivan and directed by Tony Dow, and *The Simpsons* (three episodes: E14 S8, E23 S8 and E14 S9). The corpus in Serbian included *Mrtav 'ladan* (2002), directed and written by Milorad Milinković;

Sedam i po (2006), directed and written by Miroslav Momčilović; *Crni Gruja i kamen mudrosti* (2007), directed by Marko Marinković and written by Aleksandar Lazić, Rade Marković and Jovan Popović and the television series *Bela lađa* (2006–2012), directed by Mihailo Vukobratović and Ivan Stefanović and written by Siniša i Ljiljana Pavić.

The basic unit for analysis was a single conversational turn, as the smallest dialogical unit. Following Dynel (2011: 1633), we will define a conversational turn as an analytical unit that can vary in size and that contains the flow of speech of one speaker, followed by a pause and the next speaker's turn. In our corpus, the conversational turn is equal to an utterance, however, not always, since in some cases it is not verbalized, but found in the form of a non-verbal sign, facial expression, etc.

As the main criterion for selecting the conversational turns that contain any form of humour, we used Attardo's (1994; 2001: 1–28) parameters called *Knowledge Resources* (KR), as specified in the General Theory of Verbal Humour. According to Attardo (2001: 1–28), any instance of verbal humour can be analysed using these six KRs hierarchically, since each of these parameters contributes to the humorous effect. When it comes to elements that refer to culture, we relied on the theoretical framework offered in the translation theory (Baker 1992; Newmark 1988; House 2009) and specifically Aixela's (1996) concept of culture-specific items. Namely, he (Aixela 1996: 58) defines culture-specific items as "textually actualized items whose function and connotations in a source text involve a translation problem in their transference to a target text, whenever this problem is a product of the nonexistence of the referred item or of its different inter-textual status in the cultural system of the readers of the target text." In the same vein, we have defined the culture-specific elements for the purpose of this study as those elements that referred to elements not familiar to the speakers of another language.

Discussion

The results of the comparative analysis indicate that both in English and Serbian, the speakers resort to the same mechanisms in creating verbal humour. Although we did not carry out a detailed quantitative analysis, approximately about thirty percent of examples are based solely on linguistic mechanisms to create verbal humour, such as wordplay of different kinds, whereas in all other examples either extralinguistic aspects are activated or there is a combination of linguistic and extralinguistic ones.

A distinctive feature of British films and television series that we analysed is a marked preference for forms of humour that are based on the lexicogrammatical aspects of the language. This is in line with Alexander's (1997: 115) statement that "humour and comedy

have a long history in British society and the various comic and humorous modes one encounters in the media have deep roots in British everyday life". Also, they are result of shared tradition and upbringing, which can also be noted in literature, according to Chiaro (1992: 2), "If Britain's more high flown literature envies others for their Balzacs and Dostoevskys, as far as the comic mode is concerned, hardly any writers in English literature who have not attempted at least once to be funny with or through the medium of words."

However, it is interesting that when extralinguistic elements are highlighted, they are mostly highly specific, usually in the form of allusions and references to people who are not that well-known outside the UK, as in the following example, taken from the series *Only Fools and Horses (Episode 64: Sleepless in Peckham)*:

Trigger: There's nothing to be nervous about, Denzil. All you gotta do is go in there and tell the truth.

Denzil: Trigger, if I go in and tell the truth, Del and Rodney will spend the next five years sharpening Jeffrey Archer's pencils.

This dialogue takes place in front of the courtroom in which Del and Rodney stand a trial on tax fraud charges, and Denzil mentions the famous British MP who is (in)famous for two national scandals which left him bankrupt and he was imprisoned for perjury. At the same time, he is a best-selling author, who has written more than twenty novels both in and out of prison. As much as this reference might be funny to a viewer who is familiar with this story, it goes unnoticed by the rest.

On the other hand, in the examples that we found in the American comedies and sitcoms, almost half of the conversational turns contain some extralinguistic elements, mostly allusions and references. The allusions are usually made to elements of popular culture, people, objects, institutions, brand names and catchphrases which can be found in an external context.

To illustrate this, we will use a dialogue taken from *The Simpsons (Season 9, episode 14: Das Bus)*. Homer has founded his own Internet company, *CompuGlobalHyperMegaNet*, and the next moment Bill Gates is ringing at his front door:

Bill Gates: Mr. Simpson?

Homer: You don't look so rich.

Bill Gates: Don't let the haircut fool you, I'm exceedingly wealthy.

Homer: (whispering to Marge) Get a load of the bowl-job, Marge!

Bill Gates: Your Internet ad was brought to my attention, but I can' figure out what, if anything, CompuGlobalHyperMegaNet does, so rather than risk competing with you, I've decided simply to buy you out.

(Homer and Marge are having a brief discussion about this)

Homer: This is it, Marge. I've poured my heart and soul into this business and now it's finally paying off. We're rich! Richer than astronauts.

Marge: Homer quiet. Acquire the deal.

Homer: (addressing Gates) I reluctantly accept your proposal!

Bill Gates: Well, everyone always does. Buy 'em out, boys!

(Bill Gates' associates start demolishing their living room)

Homer: Hey, what the hell's going on!

Bill Gates: Oh, I didn't get rich by writing a lot of checks!

This example is a case in point when it comes to using both linguistic and extralinguistic aspects of humour. Elements of popular culture or famous people that are referred to in American programs are mostly well-known to the viewers on other continents as well, as is the case in the abovementioned example. The viewers should be familiar not only with Gates' background but with his appearance as well, as fun is made of his hairstyle as well. However, at the end of this conversation, the scriptwriters try to play with the concept and meaning of the verb to buy someone out. The salient meaning of this verb is typically associated with business deals and takeovers and it invokes the image of the richest man in the world. However, this concept is completely opposed and incongruous to the resolution that is given in the last two turns, in which Gates implies another meaning of the abovementioned verb.

If we try to imagine the correlation of global and culture-specific elements in terms of a continuum, since they represent prototypical categories in the cognitive sense, then the examples we found in the corpus of British films would be centered round the pole where culture-specific elements within the given cultural model are highlighted, as opposed to the American ones, which would be positioned on the opposite side. The examples we found in Serbian films would be somewhere in the middle, as they mostly feature examples that contain a combination of global and specific elements. We will illustrate this with the following example, taken from the film *Seven and a half [Sedam i po]:*

[the scene takes place in a gym, in which the local builder Tadija terrorizes everyone around]

Tadija: Dođi Hari Krišna! (Come here Hare Krishna!)

Samir: Nisam ja Hari Krišna. (I'm not Hare Krishna.)

Tadija: Vi svi iz Gandijeve ulice ste Indijanci. Ko je bio Gandi? Ko je bio Gandi? Indijanac. (sings along) Hare hare, krišna krišna Gandi Gandi hare hare krišna krišna Gandi Gandi…

(All of you guys from Gahndi's Street are Indians. Who was Ghandi? Who was Ghandi? An Indian. Hare hare, Krishna Krishna, Ghandi, Ghandi, Hare hare Krishna Krishna, Ghandi, Ghandi…

Samir: A vi iz Jurija Gagarina ste šmekeri, šta? (And you from Yuri Gagarin are pretty boys, aren't you?)

Tadija: Gagarin, prvi čovek u kosmosu, Rus pravoslavac, kenjao je iz kosmosa i na Gandija i na sve te indijanske sekte. Zdrastvujte patuljci, prihajt vam jedno govno iz kosmosa. (Gagarin, the first man in the space, Russian orthodox, he had a shit from the space on Ghandi and all these Indian sects. Здраствуйте you dwarfs, доходит here a shit from space.)

Samir: Pa ni Jurij Gagarin nije bio pravosalvac. (Wll, Yuri Gagarin was not an orthodox Christian)

Tadija: Šta je bio, Hari krišna? (What was he, Hare Krishna?)

Samir: Komunista. (A communist)

Tadija: Pa, seljaku, i moj ćale je bio komunista, pa je sad pravoslavac. Je l' tako čika Mika i ti si bio komunjara, a sad si pravoslavac? (Well, you redneck, my father was also a communist and now he is an orthodox Christian. Am I right uncle Mika? You were also a bloody communist and now you'r orthodox, aren't you?)

Čika Miki: Ne znam, sine, ja sam iz Nehruove. (I don't know my son, I'm from Hehru's Street)

Tadija: Jao brate još jedan Indijanac, s kim ja živim. (Wow, one more Indian! What a company!)

Samir: Ej Gandi nije bio Indijanac, on je bio Indus. (Common, Ghandi wasn't an Indian, he was a Hindu)

Tadija: Ajd dođi 'vamo da ti lupim jednu macolu! (Come here and let me give you a head smack!)

Tadija is an uneducated and a bit slow guy who works out at the local gym every day, as he prides himself on being the strongest guy in the block. In accordance with his limited world view he groups people in two categories, depending on the name of the street they live in. This element is culture-specific, as the viewer should be familiar with the names of the two most important streets in a Belgrade's block, *Yuri Gagarin* and *Nehru*'s Street, and the typical divisions that exist among people within a local community. The division is based on his wrong reasoning on the one hand, and on the other there is a word play based on the morphological ambiguity related to the pattern Tadija uses to derive the names of people who live in the Nehru's street. Accordingly he profiles (metonymically) other elements related to the concept of Indian people, which are also known to the average speaker of Serbian (Gahndi, the Hare Krishna mantra, etc.). What is also activated in this script is the fact that speakers of Serbian tend to associate Romani people with the Indians, as they are an ethnicity of Indian origin, and they are highly discriminated against in the Serbian society. He even starts addressing one of the boys as Hare Krishna, and when he is faced with the fault in his reasoning in the end, he becomes even angrier.

Some of these elements have a humorous potential in another language, and can be understood, as for example using the Serbian term for a Native American (Indijanac) instead of Indijac or Indus, since in English we can also find the examples in which the term Indian is mistakenly meant for Native American. Also, the religious background of the Serbian communal feeling that Serbian and Russian people have a natural and close bond is something that the speakers of another language can be familiar with. Tadija stresses this bond by turning to broken Russian at some point. However, the culture-specific elements are certainly those that refer to the topical debates and divisions in the Serbian society, as well as the radical changes in the attitudes of the people towards religion, past and political relations in the country.

The results of the study indicate that the creation of humorous effect is highly dependent on using extralinguistic elements together with the linguistic ones. This has twofold consequences on the realization of verbal humour in the given discourse. On the one hand, the humorous effect is certainly increased by the use of both aspects, which ensures better recognition and appreciation on the side of the viewer. When telecinematic discourse is concerned, this might pose a problem when a film needs to be translated, as culture-specific elements might present an insurmountable difficulty in translating. On the other hand, the viewers probably enjoy being faced with a task of constructing the appropriate meaning that is hinted at by the means of some contextual clues given in the discourse. These contextual clues can serve as triggers for the activation of the appropriate elements of cultural models the speakers of a language poses and hence, attribute to the overall humorous effect.

Concluding remarks

In this paper, we tried to show that global and specific elements of culture are in dialectic relationship in the construction of humorous utterances, alongside with the linguistic aspects of verbal humour. Even though linguistic theories of humour attempt to be encompassing and adequate enough to account for all instances of humour, they focus only on linguistic aspects of humour. However, in conversational humour reference to and activation of extralinguistic elements is very common, as the results of the analysis indicate. These elements contribute to the increase of the intended effect ensuring the adequate perception of the intended perlocutionary effect. They do not serve as a mere illustration of the verbally expressed humour, but rather activate the elements of presupposed knowledge and cultural models that represent shared knowledge of a particular linguistic community and in that way enable the perception and understanding of a humorous utterance. Accordingly, the perception of humour depends directly both on its cultural specificity (in the

sense of what is humorous inside a certain culture) and on the recipient's understanding of the relevant connotations of a linguistic element. The analysis indicates that in both languages and in all three respective cultures, telecinematic discourse shows a tendency of displaying all sorts of humorous mechanisms, with slight preferences towards a particular style in each of these.

REFERENCES

Aixela, J. F. (1996). Culture-specific Items in Translation. In Alvarez R. and Vidal, M. Carmen-Africa *Translation, Power, Subversion* (56-66). Multilinugal Matters Ltd.

Alexander, R. J. (1997). *Aspects of Verbal Humour in English.* Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Antonopoulou, E. (2004). Humour theory and translation research: Proper names in humorous discourse. *Humor: International Journal of Humor Research* 17-3: 219-255.

Attardo, S. and Raskin, V. (1991). Script theory revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model. *Humor:International Journal of Humor Research* 4(3-4), 293-347.

Attardo, S. (1994). *Linguistic Theories of Humor*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Attardo, S. (2001). *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Attardo, S. (2003). The pragmatics of humor. *Special issue of Journal of Pragmatics* 35: 1287-1294.

Baker, M. (1992). *In Other Words*. London: Routledge.

Chiaro, D. (1992). *The Language of Jokes*. *Analyzing Verbal Play*. New York: Routledge.

Cowen, T. (2002). *Creative Destruction: How Globalization is Changing the World's Cultures*. Princeton: Princeton University Press.

Crystal, D. (2012). Into the Twenty-First Century. In L. Muggelestone (ed.) *The Oxford History of English*. Oxford: Oxford University Press,

Dynel, M. (2011). "'You talking to me?' The viewer as a ratified listener to film discourse". *Journal of Pragmatics* 43:1628-1644.

House, J. (2003). Moving across Languages and Cultures in Translation as Intercultural Communication. In K. Bührig, J. House and J. D. ten Thije (eds.) *Translational Action and Intercultural Communication.* Manchester, UK & Kinderhook (NY): St. Jerome Publishing

Holland, D. and N. Quinn (1987). *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kövecses, Z. (2006). *Language, Mind, and Culture*. Oxford: Oxford University Press.

Mišić-Ilić, B. (2011). Anglosrpski i Serglish: dva varijeteta srpskog jezika nastala pod uticajem engleskog. U V. Vasić (ur.) *Jezik u upotrebi: Primenjena lingvistika u čast Ranka Bugarskog / Language in Use: Applied Linguistics in Honour of Ranko Bugarski*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistikuSrbije, Filozofski fakultet, Beograd: Filološki fakultet.

Mišić-Ilić, B. (2014). Is there life in Serbia without anglicisms? A pragmatic view. In T. Prćić et al. (ur.) *Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi: Zbornik u čast Draginji Pervaz*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Newmark: (1988). *Approaches to translation*. Englewood Cliffs, NY: Prentice-Hall.

Norrick, N. R. (2001). On the conversational performance of narrative jokes. *Humor: International Journal of Humor Research* 14/3: 255-274.

Norrick, N. R. (2003). Issues in conversational joking. *Journal of Pragmatics* 35: 1333-1359.

Norrick, N. R. (2004). Non-verbal humor and joke performance. *Humor: International Journal of Humor Researc*h 17/4: 401-409.

Panić-Kavgić, O. (2006). *Koliko razumemo nove anglicizme*. Novi Sad: Zmaj.

Piazza, R., Bednarek, M., Rossi, F. (2011). *Telecinematic Discourse: Approaches to the language of films and television series.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Polovina, V. (1989). *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.

Prćić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Prćić, T. (2014). English as the nativized foreign language and its impact on Serbian. *English Today* 30 (1): 13–20.

Prodanović-Stankić, D. (2013). *Jezički i vanjezički aspekti verbalnog humora u engleskom i srpskom jeziku na primeru filmskih i televizijskih dijaloga: kognitivnolingvistički pristup*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Raskin, V. (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: Reidel.

Savić, S., Polovina, V. (1989). *Razgovorni srpskohrvatski jezik*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Svenka Savić.

Savić, S. (1998). *Diskurs viceva*. Novi Sad: Futura publikacije.

Wardaugh, R. (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, 2nd ed. Oxford: Blackwell.

Anna Makišová[1]
Filozofická fakulta, Univerzita v Novom Sade

UDK 811.162.4'366

PRÍBUZENSKÉ NÁZVY V SLOVNEJ ZÁSOBE ŽIAKOV 8. ROČNÍKA ZÁKLADNÝCH ŠKÔL[2]

The topic of this paper is terminology belonging to the field of family relations. Research was conducted among eighth grade pupils in three primary schools. The pupils' mother tongue is Slovak and the pupils attend classes in Slovak. The aim of the research was to explore to what extent pupils use and recognize terms belonging to this particular field. The hypothesis was that pupils who are about to finish their primary education should possess a certain inventory of family terms and use them. The questionnaire offered sixty terms from the field of family relations, and the pupils specified if they used these terms in communication, how they understood and explained these terms, and if they perhaps used a different form. The research included an equal number of both male and female pupils from the eighth grade.

Key words: father, mother, brother, sister, uncle, aunt.

Predmetom našej práce sú príbuzenské názvy. Výskum sme zamerali na žiakov základných škôl, ktorým je materinský jazyk slovenský a vyučovanie prebieha po slovensky. Zvolili sme si žiakov ôsmych ročníkov, lebo predpokladáme, že v tom veku by žiaci mali poznať, ovládať a používať názvy z rodinného a príbuzenského okruhu.

O príbuzenských názvovch v slovenskej odbornej literatúre sa písalo ešte skôr. Prehľad podáme chronologicky. Na Slovensku ešte v dávnom roku 1967 jazykovedec Gejza Horák upozorňoval, že slovo babička sa používa v čiastke západoslovenských nárečí a do spisovnej slovenčiny nepreniklo. (Horák 1967). Ide o veľmi stučný príspevok, ale na to obdobie veľmi vzácny. Nepríznakové pomenovanie je stará matka, ktoré treba používať v neutrálnom jazykovom prejave, kým vo familiárnom styku sa pripúšťa používať pomenovania stará mama a starká. O desať rokov neskoršie Mária Ivanová-Šalingová (Ivanová-Šalingová 1977) sa kriticky zmieňuje o konštatáciách Z.Sochovej, ktorá robila konfrontačný výskum slovenského a českého príbuzenského názvoslovia. Konštatuje, že Z. Sochová

---

1 makisova.anna@gmail.com

2 Príspevok je súčasťou projektu 178017 *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe*, ktorý financuje republikové Ministerstvo vedy a technologického rozvoja.

nepristupovala systematicky ku skúmanému mikrosystému príbuzenských termínov v slovenčine a češtine. Svoj opis akoby začínala od konca, začína od opisu strýc, svat, kmotor, vnúča, a až potom sa dopracovala k rodine v užšom kruhu. Neklasifikovala ani podľa veku generácií, podľa príbuznosti zo strany muža alebo ženy, manžela alebo manželky, podľa rozčleňovania rodín na základe bližších alebo vzdialenejších príbuzenských vzťahov. Ivanová-Šalingová vo svojej štúdii rozčlenila mikrosystém príbuzenských pomenovaní osôb v slovenčine a v češtine do štyroch okruhov, z čoho potom vyplývajú závery, jasne sa črtá, kde spočívajú zhody a kde rozdiely v skúmaných jazykoch. Do prvého okruhu zaradila názvy rodičovských vzťahov – názvy prarodičov. Do druhého okruhu zaradila rodinu v užšom zmysle, bližšiu rodinu, do tretieho rodinu v širšom zmysle – vzdialenejšiu rodinu a do štvrtého okruhu hromadné príbuzenské názvy. S uvedeným zoradením súhlasíme, náš dotazník sme podobne koncipovali, ibaže sme netvorili okruhy. Niektoré pomenovania z hromadných príbuzenských názvov sme tak isto zaradili, kým niektoré vo výskume sme nezahrnuli, lebo sme považovali, že ak žiaci poznajú príbuzenské pomenovania švagor a švagriná, potom budú vedieť aj kto sú švagrovci. Mária Pisárčiková (Pisárčiková 1976) písala o slovách z príbuzenského okruhu, ktoré v prvej časti obsahujú predponu pra-. Autorka uvádza, že slová s predponou pra- označujú niečo veľmi staré, starodávne. S týmto môžeme v úplnosti súhlasiť, ale iba keď ide o pomenovania pradedo, prababka, prastarý otec, ale k nim nemôžeme zaradiť názvy pravnuk, pravnučka, pravnúča, keďže nimi pomenúvame mladšiu generáciu. Autorka štúdie navrhuje, že bude potrebné v novom slovníku slovenského jazyka spresniť výklad významov slov s predponou pra-, ktoré označujú príbuzenské vzťahy. Pisárčiková navrhuje, aby sa pomenovanie pradedo spresnilo ako o generáciu skorší, o generáciu predchádzajúci a pravnuk ako o generáciu neskorší, nasledujúci. Zatiaľ nevyšiel spod tlače najnovší slovník, ktorý spracúva heslo p. Predpokladáme, že autori slovníka budú mať na zreteli aj spomenutý návrh a do slovníka bude zaradený aj tento význam, lebo v skutočnosti pomenovania pravnuk, pravnučka a pravnúča nepomenúvajú niečo veľmi staré, ba naopak. Rovnako tak aj pri význame slova pradedo, nejde o význam veľmi starý, ale ide o pomenovanie generačné: pradedo je otcom deda alebo starej mamy. Existujú aj slová s reduplikovanou predponou pra- prapradedo. V rovnakej opozícii k týmto slovám sú slová pravnuk, pravnučka, pravnúča, ide o generačné odstupňovanie, sú to pomenovania rodinných príslušníkov z generácie, ktorá nasleduje po vnukovi, vnučke, vnúčati. Anton Habovštiak (Habovštiak 1981) v štúdii *O názvoch starých rodičov* uvádza všetky podoby pre pomenovania starých rodičov v jednotlivých slovenských nárečiach. Porovnáva so stavom v spisovnej slovenčine a uvádza všetky možné varianty. Tatiana Laliková (Laliková 1986) svoj výskum upriamila z historického

aspektu. Z historického a etymologického aspektu ozrejmila slovo nevesta. Uvádza bohatý historický doklad zo 17. storočia a neskoršie. Autorka konštatuje, „z hľadiska významovej stavby slova nevesta sú medzi jednotlivými skupinami slovanských jazykov i medzi jednotlivými slovanskými jazykmi rozdiely“ (Laliková 1986: 224). Najnovšie Pavol Žigo (Žigo 2012) analyzuje pôvodnú praslovanskú sústavu príbuzenských pomenovaní a porovnáva so súčasným stavom v nárečiach na Slovensku. Z uvedeného prehľadu literatúry na Slovensku môžeme konštatovať, ani v jednej štúdii nešlo o dotazníkový výskum nárečia, vo väčšine prípadov autori sa zamerali na obmedzený počet lexém z príbuzenského okruhu, najčastejšie zo slovníka alebo z nárečia.

O príbuzenských názvoch v našom vojvodinskom prostredí písala Mária Myjavcová (Myjavcová 2006). Lingvistka sa kriticky zmieňuje o používaní príbuzenských pomenovaní v súčasnosti. V čom vlastne spočíva tá kritickosť? Autorka konštatuje, že používatelia jazyka v každodennej komunikácii prednosť dávajú srbským názvom. Píše, že staršie generácie bežne používali a aj v súčasnosti používajú prevzaté slová z maďarčiny, ako sú apo, apko, báťa, báči, nénika a pod. Profesorka Myjavcová príbuzenské názvy zatriedila do dvoch skupín. Prvú skupinu pomenovala základné. Sem zaradila pomenovania z príbuzenského kruhu, ktoré vojvodinskí Slováci používajú v „slovenskej“ podobe: rodičia, otec, mama, brat, sestra, bratranec, sesternica, starý otec, stará mama, ujo, strýko, ujčiná, stryná, teta. Píše, že príbuzenské názvy strýko a ujo zaraďujeme medzi hovorové, používajú sa v rodinnom okruhu. Hodnotíme ich ako hypokoristiká. V spisovnej slovenčine ekvivalentmi sú strýc a ujec. Vplyv srbského jazyka badať pri pomenovaniach príbuzných z najužšieho, základného okruhu a potom aj pri pomenovaniach ďalších členov z tohto okruhu. Tu slovenské pomenovania ustupujú pred srbskými, vlastne vystriedali ich čisto srbské príbuzenské názvy alebo do určitej miery poslovenčené príbuzenské názvy. Ide o druhú skupinu príbuzenských pomenovaní a autorka štúdie sem zaraďuje až sedemnásť názvov: ťále, kéva, síne, brále/bráco,/brájo, séja, snáka/snájka, stárac, starica, kúm/kúme, kúma, kúmče, šógor, tetka (s tvrdým t), sújo, sújka, komšija/komši, kľínac – kľínci. O každom pomenovaní autorka sa zmieňuje v ktorom kontexte sa používa, kedy sa používa a kto pri dorozumievaní používa spomenuté srbské resp. poslovenčené príbuzenské názvy. Celkovo môžeme zhodnotiť, že spomenuté pomenovania príbuzenských názvov majú prevahu u mladšej generácie. Je to vlastne len odraz vplyvu srbského jazyka, keďže žijeme v bilingválnom prostredí a ťažko sa ubránime takýmto a podobným vplyvom. Lebo srbčina má dnes v našom živote a v našom jazykovom vedomí značný vplyv. Kontakt so srbským jazykom sa na rozličné spôsoby znásobuje. Všetky naše slovenské prostredia nie sú v súčasnosti uzavreté, masmédiá majú značný vplyv, lebo každý jednotlivec má

v súčasnosti rozličné spoločenské, kultúrne, pracovné kontakty mimo svojho slovenského prostredia. Vo vojvodinskom prostredí o príbuzenských názvoch písala aj Anna Makišová (Makišová 2011). Výskum robila medzi deťmi predškolského veku. Výskum bol robený zo sociolingvistického aspektu. Všímala si ako deti v materskej škole používajú príbuzenské názvy, ktoré sú to, či sú to slovenské tvary alebo v niektorých prípadoch aj prevzaté z kontaktového jazyka srbského alebo pri používaní badať vplyv nárečia. Autorka uvádza príbuzenské pomenovania, ktoré deti používajú a porovnáva so stavom v súčasnom spisovnom jazyku. Pomenovania rozčlenila do dvoch skupín, pomenovania v rámci pokrvného príbuzenstva a pomenovania v rámci nepokrvného príbuzenstva. Konštatuje, že značný vplyv pri používaní lexém z príbuzenského okruhu má vplyv nárečia, ale zaznamenala aj nepatrný vplyv srbského jazyka. Aj v štúdiách, ktoré sú zamerané na vojvodinské prostredie, výskum nebol robený vo forme dotazníka. Dokonca, u detí predškolského veku to ani nie je možné, len na nepriamy spôsob ich usmerniť, aby vo svojom vyjadrovaní použili názvy z rodinného a príbuzenského okruhu. Na určitý spôsob v práci to aj bolo uplatnené. Súčasne navrhujeme, aby sa aj do učebníc vo vyšších ročníkoch zaradilo učivo z uvedenej oblasti, lebo považujeme a presvedčili sme sa, že u žiakov existujú prázdne miesta, ktoré je potrebné doplniť.

Na základe uvedenej literatúry sme zistili, že ani v jednej štúdii a ani v jednom výskume sa nerobil výskum u žiakov ôsmeho ročníka. Preto sme sa rozhodli, že urobíme výskum v tejto populácii žiakov, lebo predpokladáme, že žiaci na tomto stupni, keď končia základnú školu by mali poznať a používať inventár termínov z príbuzenského okruhu. Zvolili sme si žiakov 8. ročníkov na troch základných školách v Báčskom Petrovci, Kovačici a v Pivnici. Úhrnne päťdesiat žiakov. Diferencovali sme aj podľa pohlavia, 25 chlapcov a 25 dievčat. V dotazníku sme ponúkli 60 názvov z oblasti rodinných vzťahov. Žiaci mali vyznačiť, či používajú uvedené pomenovania, aký je význam a či možno používajú iné pomenovanie v komunikácii. Len veľmi málo žiakov odpovedalo na všetky otázky. Predpokladáme, že sme im ponúkli pravdepodobne veľké množstvo termínov, žiaci nemali trpezlivosť odpovedať na všetky. Keď ide o časovú lehotu, za ktorú žiaci vypĺňali dotazník, bolo to o niečo dlhšie ako jednu školskú hodinu. Veríme, že boli úprímní, keď odpovedali na položené otázky a snažili sa čo najlepšie zdôvodniť svoje odpovede. Priestor nám nedovoľuje, aby sme sa zmienili o všetkých našich výsledkoch, preto sprístupníme niektoré výsledky nášho výskumu.

Na pomenovanie skupiny príbuzných ľudí, ktorí žijú spolu ako základná spoločenská jednota, používa sa pomenovanie rodina. Zakladateľom rodiny sú muž a žena, sú to manželia. Rodina ako uzavretá mikrojednotka vzniká až potom, keď manželia majú deti.

V systéme názvov členov príbuzenstva tvoria východisko muž a žena, ktorí spolu uzavreli manželstvo. Pomenovania príbuzenských názvov sme roztriedili do dvoch základných skupín. Jednu skupinu tvoria pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva a druhú skupinu názvy z príbuzenského okruhu na základe nového vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou.

1. Prvú skupinu tvoria pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva. Ako sme už uviedli, východiskom pri analýze sú muž a žena v manželstve, ktorí majú svojich potomkov. Z jazykového hľadiska ide o symetriu pri slovách matka, otec s významami syn, dcéra.. Každé pomenovanie syn alebo dcéra zahŕňa v sebe pomenovania matka, otec. Pomenovanie matka deti vysvetlili rozlične: môj rodič, ženský rodič, rodič ženského pohlavia, ja som mojej mame dcéra, osoba, ktorá ma doniesla na svet, osoba, ktorá ma narodila; žena, čo narodila dieťa; osoba, ktorá každý deň spraví obed a stará sa o mňa. Keď ide o pomenovanie otec, deti napísali takto: môj rodič, mužský rodič, rodič mužského pohlavia, ja som otcovi dcéra, muž mojej mame, rodič, hlava rodiny; je to môj otec, ktorý sa o mňa stará; bez neho by som tu nebola; rodič dieťaťa; biologický otec; manžel mojej matky. Keď porovnáme so stavom v spisovnom jazyku, tak v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* s. 272 sa uvádza pod heslom otec: muž vo vzťahu k svojmu dieťaťu. Môžeme konštatovať, že žiaci vystihli podstatu kto sú rodičia, rozlíšili pohlavie. Ak si všimneme v rámci týchto dvoch pomenovaní generačné kritérium, tak ide o rovnakú generáciu, z hľadiska pohlavia mužské – ženské. V rámci odpovedí syn - dcéra: odpovede boli rozličné. Vedľa pomenovania dcéra žiaci napísali: mamino dieťa, ja som dcéra mojim rodičom (napísalo dievča), ženský potomok, mamina aj otcova dcéra, moja sestra je mojim rodičom dcéra (napísal chlapec), niečie potomstvo 1. koleno ženského rodu, moje dieťa, otcovo/matkino dieťa, dedička môjho majetku, ženské dieťa, dieťa ženského pohlavia, môj najbližší potomok, môj potomok ženského pohlavia, ženské dieťa matky. Keď porovnáme s výkladom v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (s. 565): dcéra dieťa ženského pohlavia vo vzťahu k rodičom, priamy potomok ženského pohlavia s odpoveďami môžeme byť spokojní. Žiaci vystihli podstatu, vysvetlili ako oni chápu termín dcéra. Jedine k vysvetleniam ako mamino dieťa, môj najbližší potomok a otcovo/matkino dieťa chýba diferencovať pohlavie. V rámci odpovedí pri termíne syn: mojim rodičom môj brat je syn (napísalo dievča), mužský potomok, mamin aj otcov syn, ja mojim rodičom (napísal chlapec), niečí potomok 1. koleno mužského rodu, mužské dieťa, dedič môjho majetku, mužské dieťa matky, rodičia majú dieťa a ak je chlapec, tak je syn, mamino dieťa, moje dieťa, mamino/otcovo dieťa, môj najbližší potomok, pri posledných štyroch odpovediach nie je zdôraznené, že ide o mužské pohlavie. V porovnaní s vysvetlením v *Krátkom*

slovníku slovenského jazyka (s. 437): priamy potomok mužského pohlavia; so žiackymi odpoveďami môžeme byť spokojní. V dotazníku v tejto kolonke každý žiak odpovedal, niečo napísal. Všetky odpovede vystihli podstatu pomenovania. Niektoré odpovede vyzneli tak, že to dieťa spojilo s tým, čo matka vykonáva (každý deň spraví obed...). Keď ide o pomenovanie matka, pripomíname, že častejšie sa bežne používa názov mama. Ak uplatníme kritérium generácie, vzťah otec, matka – syn, dcéra, nejde o tú istú generáciu, rozdiel je v jednom generačnom stupni. Ak uplatníme kritérium pohlavie – nerovnaké pohlavie, vzťah mužské - ženské. Otec – matka vo vzťahu k deťom, k dcére a synovi tvoria pokrvné príbuzenstvo, ale vo vzťahu manžel – manželka tvoria nepokrvné príbuzenstvo. V generácii vrstovníkov, rovesníkov pokrvné príbuzenstvo tvoria brat – sestra. Vo vzťahu k rodičom, ak ide o generačné zaradenie, rozdiel je v jednom stupni generácie. Keď ide o pohlavie, nerovnaké pohlavie, vzťah mužské – ženské. Pri hesle brat v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* s. 350 výklad je nasledujúci: súrodenec mužského pohlavia. Podobne odpovedali aj ôsmaci v dotazníku: druhý syn mojich rodičov, môj brat, mužský súrodenec, môjho otcov a mamin syn, mojich rodičov syn je mne brat, ja som mojej sestre brat (napísal chlapec), mamino a otcovo ešte jedno dieťa, súrodenec v mužskom rode, mužské dieťa mojej mamy on je môj brat, potomok istých rodičov, osoba mužského pohlavia narodená istým rodičom ako ja. Žiaci vo väčšine vychádzali zo svojej pozície pri vysvetľovaní. K tomu ako veľká pomôcka nám bolo aj rozčlenenie dotazníkov v rámci pohlavia. V podstate žiaci vystihli podstatu lexémy brat a nanajvýš sa im podarilo vyznačiť aj pohlavie, čo vlastne diferencuje vzťah brat – sestra. V kolonke pri termíne sestra napísali: moja sestra, mojich rodičov dcéra, ja som bratovi sestra, ženský súrodenec, súrodenec ženského rodu, súrodenec, osoba, ktorá varí niekedy a riadi izbu, brat ale ženského pohlavia, ženské dieťa mamy, dcéra mojich rodičov, potomok istých rodičov, mamino a otcovo dieťa, otcovo dieťa, dieťa otca a matere, moje dieťa. Keď porovnáme s výkladom v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* s. 398 súrodenec ženského pohlavia a odpoveďami, ktoré nám poskytli žiaci nemôžeme byť celkom spokojní. Žiaci sa usilovali vysvetliť termín sestra, ale nevychádzali z rovnakej generačnej pozície, ale v niektorých dokladoch ako ženské dieťa mamy, dcéra mojich rodičov, potomok istých rodičov, mamino a otcovo dieťa, otcovo dieťa, dieťa otca a matere, moje dieťa – skôr z týchto vysvetlení nám vychádza dcéra ako sestra, rozdiel je v jednom generačnom stupni. V podstate žiaci pochopili podstatu, snažili sa vysvetliť aj sa im na určitý spôsob darilo, len ich pomýlil rozdiel v generačnom stupni. Na pomenovanie otcovho alebo matkinho otca a otcovej alebo matkinej matere sa používa názov starý otec a stará matka. Aj žiaci vo svojich odpovediach vystihli podstatu: mamin/otcov otec, rodičov otec, otec otca alebo matky, rodičov

mužský otec, otec mojich rodičov. Podobne aj keď ide o pomenovanie stará matka: mamina/otcova mama, rodičova mama, mama mojej mamy, mama otca alebo matky, matka mojich rodičov, žije s nami pomáha nám pri domácich prácach, osoba, ktorá mi spraví všetko, čo si pomyslím. Žiaci pri uvádzaní významu nielenže vysvetľovali, ale uvádzali aj na základe vlastností ich starých rodičov predstavili svoju starú mater, resp. starého otca. Ak centrálnou osobou je „ja“, tak z generčného kritéria, rozdiel je v dvoch generačných stupňoch, navzájom ide o nerovnaké pohlavie. Pre starého otca a starú mater existuje v slovenčine aj hromadné pomenovanie pre obidve osoby – starí rodičia. Do rodiny v užšom zmysle patria aj pomenovania vnuk, vnučka. Na pomenovanie synovho alebo dcérinho syna sa používa termín vnuk a na pomenovanie synovej alebo dcérinej dcéry vnučka. Pre žiakov termín nepredstavoval žiadny problém, uvádzali: môj brat je starým rodičom vnuk, ja som mojim starým rodičom vnuk, dcérino dieťa my sme vnuci apovi a mamičke, ja som starkej alebo starkimu vnuk, otcova dcéra. Ak uplatníme generačné kritérium, rozdiel medzi vnukom a starými rodičmi sú dva generačné stupne. Ale v rámci pomenovania vnuk – vnučka rovnaký generačný stupeň. Keď ide o pohlavie, nerovnaké pohlavie vnuk – vnučka. K pokrvnému príbuzenstvu zaraďujeme pomenovanie strýc. Patrí do rodiny v širšom zmysle. Používa sa na označenie otcovho brata. Rovnako tak aj žiaci vysvetlili: otcov brat, muž strynej, rodičov brat/sestra, môj ujo. Vysvetlenia rodičova sestra a môj ujo zaraďujeme k nesprávnym vysvetleniam. Podľa generačného kritéria rozdiel je v jednom generačnom stupni a keď ide o pohlavie – mužské. Na pomenovanie matkinho brata sa používa pomenovanie ujec. Patrí do skupiny pomenovaní pokrvného príbuzenstva a do rodiny v širšom zmysle. Žiaci napísali mamin brat, starého otcov brat a veľké percento bolo aj práznych koloniek. Pomenovanie ujec im je trochu vzdialené, skôr poznajú a používajú familiárne pomenovanie ujo. Z generačnej pozície rozdiel je o jednu generáciu a pohlavie mužské. Na označenie bratovho alebo sestrinho syna používa sa pomenovanie synovec. Je to pomenovanie mužského pohlavia a rozdiel je v jednom generačnom stupni. Odpovede zneli takto: môj brat je mojej sestre synovec, môjmu strýkovi som synovec, môjmu ujovi je brat synovec, bratov/sestrin syn. Príjemne sme sa prekvapili pri týchto odpovediach a môžeme sa kladne zmieniť, že poznajú sémantiku slova synovec a vedia spojiť so zodpovedajúcou osobou. Rovnako tak aj pri pomenovaní neter odpovede boli tieto: ja som tete neter, ja som ujovi neter, dcéra môjho brata/sestry, tetkina dcéra, moja sesternica je mojim rodičom neter.

2. Do druhej skupiny sme zaradili pomenovania členov rodiny na základe nového vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou. Do tejto skupiny patria lexémy švagor, švagriná. Tieto termíny v súčasnosti pomenúvajú viacero vzťahov nepokrvného príbu-

zenského pomeru. Ide o vzťahy, ktoré vznikli medzi manželmi, ich súrodencami a ich manželskými partnermi. Lexémou švagor pomenúvame manželovho alebo manželkinho brata ale aj muža manželovej alebo manželkinej sestry. Lexémou švagriná pomenúvame manželovu alebo manželkinu sestru a súčasne manželku manželovho alebo manželkinho brata. V našom výskume žiaci lexému švagor vysvetľujú ako tetkin muž, sestrin manžel je môjmu otcovi švagor, rodina. Ale boli aj také odpovede, keď žiak nenapísal nič, to znamená, že nepozná, nevie vysvetliť lexému švagor, alebo uviedli, že používajú termín švagor. Lexému švagriná žiaci vysvetlili ako švagrova žena, s uvedeným vysvetlením úplne súhlasím, aj keď v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (s. 452) sa uvádza, že manželova alebo manželkina sestra, bratova manželka. Považujem, že je to pre žiakov ôsmeho ročníka príliš náročné vysvetlenie. Z generačného hľadiska rozdiel je v jednom stupni, ale v pozícii švagor – švagriná neexistuje rozdiel v generácii, len opozícia pohlavia. Rovnako ako švagor a švagriná aj pomenovania stryná a ujčiná patria do rodiny v širšom zmysle. Z generačného hľadiska sú to pomenovania, ktoré vyjadrujú rozdiel v jednej generácii. Stryná, ujčiná a švagriná sú ženského pohlavia ide o prechýlené podoby k mužským pomenovaniam. Tu treba zdôrazniť, že pomenovania strýc a ujec patria do prvej skupiny pomenovaní na základe pokrvného príbuzenstva. Na označenie ujcovej manželky sa používa pomenovanie ujčiná. Žiaci rozlične odpovedali: ujova žena, ujcova manželka, ujo ale ženského pohlavia, mamin brat tak jeho žena, mamina sestra, starého otcova sestra. Posledné dve vysvetlenia sa nevzťahujú na ujčinú, nie všetky deti poznajú príbuzenský názov ujčiná. Na pomenovanie strýcovej manželky používame lexému stryná. Tak napísali aj žiaci: strýkova manželka, strýkova žena, otcovho bratova žena, otcova sestra, moja teta. Posledné dve vysvetlenia sa nevzťahujú na lexému stryná. Ďalšie príbuzenské vzťahy medzi manželom a manželkinými rodičmi a manželkou a manželovými rodičmi zaraďujeme k pomenovaniam, ktoré vznikli vydajom a ženbou. Sú to termíny svokor, svokra, tesť, testiná. V spisovnom jazyku manželov otec vo vzťahu k manželke je svokor. Pokúsili sme sa zistiť, či žiaci na základnej škole poznajú význam tohto termínu. Odpovedali takto: otcov otec je svokor mojej mame, manželov alebo manželkin otec, mojej mame z otcovej strany oco, mužov otec, rodičoví rodičia. Treba pripomenúť, že boli aj odpovede neviem a približne 50 % žiakov nenapísalo nič. Aj z tých odpovedí, čo uviedli, nie všetky boli správne (rodíčoví rodičia, manželov alebo manželkin otec). To čo je pozitívne, žiaci aspoň vedeli zaradiť generačne kde to patrí, o aký vzťah ide, manželia k rodičom. Manželova matka vo vzťahu k manželke je svokra. Žiaci napísali takto: mužova mama, manželova mama, mamina mama, manželova alebo manželkina matka, mojim rodičom mužova mama, neviem a znova približne 50% bez odpovede. Manželkin otec vo vzťahu

k manželovi je tesť a manželkina matka vo vzťahu k manželovi je testiná. Z 50 žiakov iba traja žiaci napísali význam spomenutých príbuzenských pomenovaní. K tesť napísali manželkin otec, môjmu otcovi mojej mamin otec a k testiná manželkina mama a môjmu otcovi mojej mamina mama. Uvedený stav nemusí nás veľmi ustarosťovať, lebo aj keď ide o dospelých, v súčasnosti z používania sa vytráca pomenovanie tesť a testiná. Keď ide o generačné zaradenie, tak vo vzťahu manželov tesť, testiná, resp. svokor svokra ide o jeden generačný stupeň. V rámci pomenovaní tesť – testiná, svokor – svokra je tá istá generácia, ale nerovnaké pohlavie, mužské – ženské. Spomenuté generačné pomenovania, tesť a svokor medzi sebou a testiná a svokra medzi sebou sú navzájom svat – svatka, resp. hromadné pomenovanie svatovci. Žiaci sčasti dali odpoveď na uvedené pomenovania. K pomenovaniu svat/svatka dopísali: starí rodičia mojej mamy/otca sú svatovci, manželkina a manželova matka, moji starí rodičia sú jedni druhým, nevestini a zaťovi rodičia, manžel má mamu, manželka má mamu tak ony sú svatky, môjmu otcovi mamina mama, manželova rodina, dedko s babkou. Prečo sme uviedli, že odpovedali sčasti? Posledné tri odpovede nevysvetľujú termín svat/svatka, svatovci. Ostatné sú správne, len pri niektorých žiaci nespresnili, že napr. starí rodičia z maminej resp. otcovej strany sú si navzájom svat, svatka, svatovci.

Z nášho výskumu sme zistili, do akej miery žiaci poznajú, používajú a vedia vysvetliť jednotlivé rodinné termíny. Náš výskum je významný z toho aspektu, že výsledky výskumu poukázali, v ktorej oblasti a pri ktorých termínoch sú medzery u žiakov pri používaní a porozumení názvov z príbuzenského okruhu. Náš výskum môže byť podnetom pre učiteľov aby vysvetlili a sprístupnili žiakom niektoré príbuzenské názvy. Súčasne navrhujeme, aby sa aj do učebníc vo vyšších ročníkoch zaradilo učivo z uvedenej oblasti, lebo považujeme a presvedčili sme sa, že u žiakov existujú prázdne miesta, ktoré treba doplniť.

LITERATÚRA

Habovštiak, A. (1981). O názvoch starých rodičov. *Kultúra slova*, *25* (6), 205–208.

Horák, G. (1967). Stará matka, stará mať, stará mama, starká. *Kultúra slova*, *1* (4), 126.

Ivanová-Šalingová, M. (1977). O príbuzenských názvoch v slovenčine a češtine. *Slovenská reč*, *42* (6), 356–365.

Krátky slovník slovenského jazyka (1987). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

Laliková, T. (1986). Významová stavba slova nevesta v staršej slovenčine. *Slovenská reč*, *51* (4), 219–225.

Makišová, A. (2011). Názvy osôb v rodinnom a príbuzenskom vzťahu. In: *Komunikácia v materskej škole* (s. 32–36). Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.

Myjavcová, M. (2006). Na kus reči o našej reči In: *State o našej slovenčine* (s. 194–200). Kultúra: Báčsky Petrovec.

Pisárčiková, M. (1976). Prastarý otec, prastará matka, prastarí rodičia. *Slovenská reč*, *41* (5), 319–320.

Slovník súčasného slovenského jazyka ag (2006). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

Žigo, P. (2012). Pomenovania príslušníkov rodiny a rodinných vzťahov v predspisovnej slovenčine. *Forum Historiae*, 6 (1), 1–13.

Dejan Sredojević[1]
Filozofski fakultet i Akademija umetnosti, Univerzitet u Novom Sadu
UDK 811.163.41'34

RAZLIČITA POIMANJA ORTOEPIJE[2]

Two orthoepically different presentations of the same prose text which have an uneven diction quality (*one* presented in a less formal speech style in which unaccented lengths were only partially preserved, and the *other,* very successful one, presented in a significantly more formal style, with preserved unaccented lengths in most of the analysed phonetic positions) – were listened to by 145 students from the Faculty of Philosophy in Novi Sad. They were asked to estimate the extent to which the pronunciation of accents and unaccented lengths was in compliance with the orthoepic norm by using a 1 to 10 scale. The students were divided into six groups depending on their dialect origin, that is, into two groups based on the time period during which they attended courses dealing with orthoepy and the number of those courses. Their responses were compared with the responses of eight linguistic experts. All data was subjected to statistical analysis. It was found that students were not so competent in orthoepic knowledge since they marked the less successful presentation with a higher grade, unlike the linguistic experts. The dialect origin of respondents had a definite impact on their grading.

Key words: Serbian language, orthoepy, unaccented lengths, speech styles.

1. Uvod

Ortoepija se bavi normativnom realizacijom segmentnih i suprasegmentnih jezičkih i govornih jedinica (Subotić, Sredojević i Bjelaković 2012: 15). Kada je srpski jezik u pitanju, pitanja inventara i distribucije fonema, kao i pravila izgovora njihovih alofona – obrađena su u normativnoj literaturi (Милетић 1933; Петровић и Гудурић 2010). Isto važi i za pitanja inventara i distribucije prozodema, dok njihova realizacija, naravno, nije propisana, ali su dati detaljni opisi tipičnih realizacija u govorima koji se nalaze na teritoriji dijalekata koji su poslužili kao osnovica standardnog jezika (Ивић и Лехисте 2002; Јокановић-Михајлов 2007; Средојевић 2011a). Ipak, između same norme (i to onog dela koji se bavi prozodijom) i realizacije te norme koja se može čuti u jeziku elektronskih medija, kao i u govoru obrazovanih govornika u većim kulturnim centrima na teritoriji

1 dsredojevic@yahoo.com
2 Rad je urađen u okviru projekta Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene (III 47040), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

novoštokavskih dijalekata – postoji veliki jaz (Стевановић 1964; Пешикан 1976; Пецо 1979; Petrović i Subotić 1982; Subotić i Turčan 1985; Buzina, 1987; Драгин, 2005; Средојевић, 2009; Sredojević, 2013; Јокановић-Михајлов, 2007).

Ova je norma, zasnovana na Vuk–Daničićevim principima, danas anahrona. Govori dijalekata prema kojima je ona nekad formirana, koji bi trebalo da budu njena osnova, tokom vremena su se promenili, dok su govori u većim kulturnim centrima, koji bi trebalo da budu njen najbolji reprezentant, decenijama bili pod uticajem doseljenika sa područja drugih dijalekata. Aktuelno jezičko stanje od norme najviše odstupa u domenu očuvanosti specifičnih akcenatskih alternacija i neakcentovanih dužina[3], koje, bilo da su deo osnove reči ili nastavačkih morfema, u nekim situacijama imaju distinktivnu ulogu na planu značenja reči. U protekla dva veka ova je norma tek neznatno osavremenjena i zbog toga je danas glasan zahtev da se norma restandardizuje (Петровић 1998: 4–8; Subotić et al. 2012: 104; Sredojević 2009; 2013).

Ovaj zadatak, naravno, ne može biti urađen dok se detaljno ne opišu govori velikih gradova, centara ekonomskog i kulturnog života, koji se nalaze na teritoriji dijalekata koji su poslužili kao osnovica standardnog jezika, ali i dok se ne ispitaju stavovi najobrazovanijeg dela stanovništva u ovim centrima prema samoj normi.[4] Jedan od koraka na putu ka osavremenjavanju ortoepske norme jeste i istraživanje predstavljeno u ovom radu.

2. Metode i tehnike istraživanja

2.1. Snimci

Učesnici u istraživanju poslušali su dva snimka u kojima je interpretiran isti tekst, pripovetka *Mostovi* Ive Andrića (Andrić 1965: 177–180), a zatim su dali odgovore na pitanja u vezi sa ovim interpretacijama.

3 Proces skraćivanja neakcentovanih dužina zahvatio je sve štokavske govore. Ova je pojava najizrazitija u kosovsko-resavskom dijalektu (tako da u pojedinim govorima nema kvantitetskih opozicija iza akcentovanog sloga (Ивић 1994: 218; Павловић 1982: 11–57)), ali je zabeležena i na prostoru hercegovačko-krajiškog dijalekta (Николић 1972: 634–636; Тешић 1977: 173; Ивић 1994: 130; Николић 1969а: 155–169), dok se ostali štokavski dijalekti nalaze između navedenih ekstrema (Николић 1969б: 207; Николић 1968: 60–80). Navedena istraživanja vršena su davno. Migracije stanovništva i sve veća prisutnost elektronskih medija u svakodnevnom životu – ubrzale su proces gubljenja neakcentovanih dužina u svim navedenim govorima.

4 Izgovor najobrazovanijeg dela stanovništva u mnogim je sredinama uziman za ortoepski uzor (Mugglestone 2003: 212). Naravno, podrazumeva se da su tokom svog obrazovanja predstavnici standardnog jezika imali priliku da uče o osobinama dobrog (iz)govora, da ga čuju i uvežbavaju.

U prvom snimku (Andrić 2010) tekst je interpretirao poznati srpski glumac Predrag Ejdus, koji je rođen u Beogradu (1947. god.), u kojem je proveo čitav život (Jovanović 2009: 43). Ejdus ima nestandardni izgovor frikativa [š] i [ž] i afrikata [ć] i [č]. Distribucija akcentovanih prozodema i njihova fonetska realizacija ne odstupaju značajno od ortoepske norme. Ipak, u njegovom su govoru neakcentovane dužine – nezavisno od toga da li pripadaju osnovi reči ili nastavku – uglavnom redukovane (na primer: *ȁmbare* (Apl), *dȍgađaja* (Gpl), *izglodane* (Npl), *plȁninske* (Apl), *ràstanka* (Gsg), *ȕvek*, *vàžniji* (Npl) i dr.) (slika 1). Ejdus realizuje n. dužine u unutrašnjem slogu neposredno iza kratkouzlaznog akcenta, iako ni to nije dosledno sprovedeno. Po ovim osobinama, njegov govor odstupa od ortoepske norme i sličan je današnjem govoru obrazovanih Beograđana (Пешикан 2007: 91). Ejdusova je interpretacija bliska neformalnom govornom stilu[5], a u nekim delovima i „razgovornom" stilu (Uchanski 2006: 208).

U drugom snimku (Jonaš) tekst interpretira čuvena spikerka Radio Beograda Draga Jonaš (devojački Ilić), koja je rođena u Valjevu (1922. god.), u kojem je počela školovanje, koje je nastavila u Užicu i Beogradu (Đilas 2011). Sa ortoepskog stanovišta, njen izgovor je besprekoran: glasovi su jasno i precizno artikulisani, nema redukcija i asimilacija glasova u kontaktu, karakterističnih za brži govorni tempo i nepreciznu artikulaciju. Između naglašenih prozodema dobro su očuvane kvalitetske opozicije, dok su kvantitetske opozicije očuvane i između naglašenih i između nenaglašenih prozodema. Neakcentovane se dužine javljaju u svim fonetskim položajima izuzev u slogu iza dugosilaznog akcenta ili iza duge nenaglašene prozodeme (slika 2). Retki primeri u kojima se n. dužine javljaju i u ovim položajima mogu se objasniti položajem reči u iskazu (radi se o poslednjoj reči u intonacionoj frazi) ili njenom fokalizovanošću, što su činioci koji utiču na pojavu „sekundarnih" dužina (Средојевић 2011a: 104, 186). Po odlikama govornog stila, ova je interpretacija znatno formalnija od interpretacije Predraga Ejdusa, a njena je glavna osobina „jasan govor" (eng. *clear speech*)[6].

5 Govorni stilovi podrazumevaju različitu upotrebu određenih fonoloških i morfosintaksičkih svojstava, koja su raspoređena na kontinuumu koji se proteže od vernakulara do standardnog jezika (Schilling-Estes 2013), i koja se upotrebljavaju u različitim govornim situacijama, u zavisnosti od stepena njihove formalnosti (Labov 1972; 1994) ili u zavisnosti od sastava publike pred kojom se govor izvodi (Bell 1984). Slušaoci jasno razlikuju govorne stilove karakteristične za određene profesije čak i u snimcima govora iz koga su odstranjene informacije o segmentnim jedinicama (glasovima) i to samo na osnovu melodije govora (Castro, Freitas, Moraes & Serridge 2010).

6 Ovo je – sa sociofonetskog stanovišta – specifičan način govora, koji odlikuje: precizna artikulacija i sporiji govorni tempo (Kent & Read 1992), duži govorni segmenti i duže trajanje

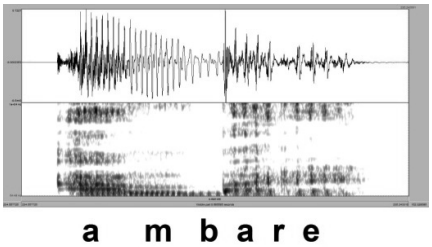

Slika 1. *ȁmbăre* (Apl) (Predrag Ejdus)

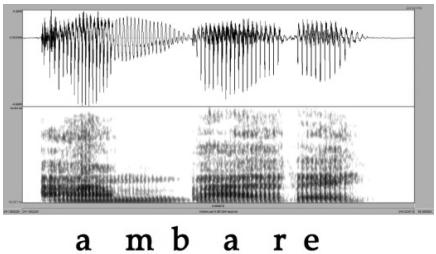

Slika 2. *ȁmbāre* (Apl) (Draga Jonaš)

Neakcentovane su dužine u ovim dvema interpretacijama posmatrane prema metodologiji koju je ustanovio Pavle Ivić. Naime, analizirajući bogatu dijalekatsku građu, Ivić je ustanovio fonetske činioce koji utiču na gubljenje n. dužina; primeri se posmatraju u 12 fonetskih položaja[7], a stepen redukcije/očuvanosti n. dužina u ovim položajima podleže određenim zakonomernostima (Ивић 2001: 96–97). Da li su n. dužine u posmatranim interpretacijama realizovane – utvrdili smo auditivnom analizom i pregledom spektrograma.[8] U ovom istraživanju analizirana su 383 primera, od čega će u nastavku – radi sažetosti prikaza – biti navedeni samo primeri u kojima je realizovana makar jedna n. dužina (98 primera). Stepen očuvanosti n. dužina u 12 posmatranih fonetskih položaja predstavljen je na dijagramu 1 (M interpretacija – Predrag Ejdus; Ž interpretacija – Draga Jonaš).

govornih pauza (Smiljanić & Bradlow 2009: 245), dok u naglašenim slogovima i rečima ređe dolazi do redukcija (Bjursäter 2004).

7 Primeri su razvrstani na osnovu položaja n. dužine iza – 1: neuzlazne dužine u otvorenom krajnjem slogu; 2: neuzlazne dužine u zatvorenom krajnjem slogu; 3: neuzlazne dužine u unutrašnjem slogu; 4: dugouzlaznog akcenta u otvorenom krajnjem slogu; 5: dugouzlaznog akcenta u zatvorenom krajnjem slogu; 6: dugouzlaznog akcenta u unutrašnjem slogu; 7: neuzlazne kratkoće u otvorenom krajnjem slogu; 8: neuzlazne kratkoće u zatvorenom krajnjem slogu; 9: neuzlazne kratkoće u unutrašnjem slogu; 10: kratkouzlaznog akcenta u otvorenom krajnjem slogu; 11: kratkouzlaznog akcenta u zatvorenom krajnjem slogu; 12: kratkouzlaznog akcenta u unutrašnjem slogu.

8 Za analizu spektrograma korišćen je program PRAAT verzija 4.6.06 (Paul Boersma and David Weenink 2007).

Dijagram 1. Zastupljenost neakcentovanih dužina u određenim fonetskim položajima[9]

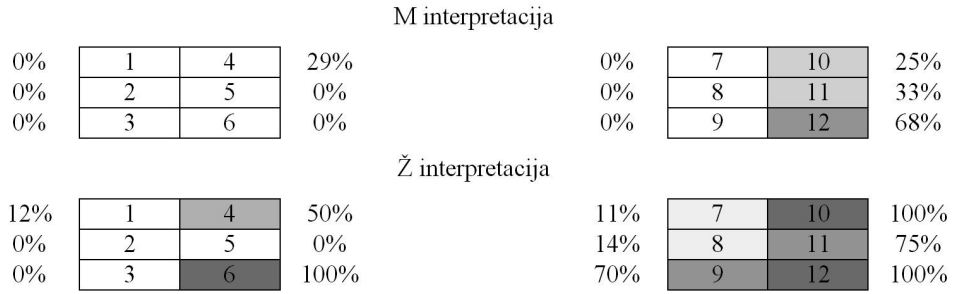

Položaj 1: *grâđī* (Ž), *gràđevīnā* (Ž), *kûćā* (Ž); **položaj 4**: *epóhā* (M, Ž), *kónjā* (Ž), *sékū* (Ž), *zvéčē* (M, Ž); **položaj 6**: *déljēnja* (Ž), *hrámōva* (Ž), *línīja* (Ž), *sástāvcima* (Ž); **položaj 7**: *bȍljē* (Ž), *kȉšē* (Ž), *nȍvā* (Ž), *spȍjī* (Ž), *stȁnē* (Ž), *tȅšū* (Ž), *trȕnū* (Ž), *vèlikī* (M), *vȍđī* (M); **položaj 8**: *drȕgīh* (Ž), *nèkōg* (Ž), *ȍblīk* (Ž); **položaj 9**: *ȁmbāre* (Ž), *gȍđīna* (Ž), *đȍgađāja* (Ž), *gràđevīnā* (Ž), *jȅdnāki* (Ž), *jȅdnāko* (Ž), *kȍrīsni* (Ž), *pȍtrēba* (Ž), *rȅzānim* (Ž), *u sȅćānju mi* (Ž), *shvȁtānju* (Ž), *slȕčājem* (Ž), *snȅgōva* (Ž), *trȕljēnje* (Ž), *ȕkūsu* (Ž), *ȕnūka* (Ž), *ȕpōrni* (Ž), *vȉđīm ih* (Ž), *zȁnēli* (Ž); **položaj 10**: *dȑhtē* (M, Ž), *gòrskā* (Ž), *jȅdnē* (Ž), *lȅžē* (Ž), *ljùdskū* (Ž), *ȍnī* (Ž, Ž, Ž), *stȍjē* (Ž), *svègā* (Ž), *svùdā* (Ž), *tàkō* (Ž); **položaj 11**: *bèz njīh* (M, Ž), *brȍjīm* (Ž), *gòrskōg* (M), *ljùdskīh* (Ž), *prèd njōm* (M, Ž), *sàsvīm* (Ž), *zàtīm* (M, Ž); **položaj 12**: *Ȉtāliji* (M, Ž), *ȉzmīri* (M, Ž), *mòstōva* (M, Ž), *nàdōđe* (M, Ž), *nè slūže* (M, Ž), *odȑžāvani* (M, Ž), *ȍkrūžen* (M, Ž), *ȍstālo* (M, Ž), *ȍstālog* (Ž), *ȍsūđena* (M, Ž), *plànīnske* (Ž), *pȍvēže* (Ž), *prèbāčeni* (M, Ž), *prȍjūri* (M, Ž), *ràstānka* (Ž), *ukȑštāva* (M, Ž), *zàtēgnuti* (M, Ž), *zàtō se* (Ž).

2.2. Ispitanici

Obe interpretacije poslušalo je 145 studenata Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (39 sa Odseka za anglistiku; 13 sa Odseka za Germanistiku; 48 sa Odseka za srpski jezik i lingvistiku i 45 sa Odseka za medijske studije). S obzirom na to koliko su dugo i koje su predmete koji se bave ortoepijom standardnog srpskog jezika studenti slušali, razvrstali smo ih u dve grupe: u grupi 1 našli su se studenti koji su slušali jedan jednosemestralni predmet koji se bavi ortoepijom standardnog srpskog jezika i tu su bili svi ispitivani stu-

9 Primeri u kojima su n. dužine realizovane u položaju 4 u M interpretaciji i u položaju 1 u Ž interpretaciji realizovani su kao poslednje reči u intonacionim frazama.

denti izuzev studenata žurnalistike, koji su slušali dva takva predmeta i koji su zbog toga svrstani u grupu 2.

Kako bismo utvrdili u kojem stepenu poznavanje ortoepskih pravila utiče na procenu ortoepske ispravnosti dveju interpretacija, anketirano je i sedam nastavnika i saradnika sa Odseka za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta i jedan nastavnik sa Katedre za glumu Akademije umetnosti u Novom Sadu. Za ove ispitanike u nastavku rada biće korišćen naziv *jezički stručnjaci* i oni su svrstani u grupu 3.

Svim studentima srpski je maternji jezik i oni dolaze iz različitih oblasti srpskog jezičkog prostora. Broj prozodema, distribucija naglašenih prozodema i stepen očuvanosti duge nenaglašene prozodeme u govorima mesta iz kojih dolaze studenti – kriterijumi su na osnovu kojih su oni razvrstani u šest dijalekatskih tipova: *tip 1* (kosovsko-resavski) – troje studenata; *tip 2* (šumadijsko-vojvođanski) (Š-V) – sto dvadeset troje; *tip 3* (hercegovačko-krajiški) (H-K) – jedanaestoro; *tip 4* (smederevsko-vršački) – troje; *tip 5* (zetsko-sjenički) – jedan student i *tip 6* (prizrensko-timočki) – dvoje studenata.[10]

Ispitanici nisu znali pravi cilj istraživanja. Upitnik koji su popunjavali sadržao je tri demografska pitanja i po osam pitanja za svaku interpretaciju (numeričke skale procene, od 1 do 10).[11] U ovom radu biće analizirani odgovori ispitanika na pitanje: *Koliko je izgovor akcenata i neakcentovanih dužina u skladu s ortoepskom normom*. Dobijeni podaci podvrgnuti su statističkoj analizi. Za ispitivanje razlika između dve nezavisne grupe korišćen je *Mann-Whitney U-test*, dok je za ispitivanje razlika dva pitanja iste grupe ispitanika korišćen *Wilcoxon test*.

2.3. Ciljevi i zadaci istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je da utvrdimo da li ispitanici ispravno ocenjuju koja je od dve – sa ortoepskog stanovišta – različite realizacije istog proznog teksta – bliža ortoepskom uzoru. Takođe, želeli smo da ustanovimo da li na procene ispitanika utiče to koliko

10 Da bi statističku analizu bilo moguće pouzdano sprovesti, iz nje su bili izuzeti odgovori ispitanika iz četiri dijalekatska tipa zastupljena malim brojem ispitanika, a posmatrani su odgovori studenata iz dva najbrojnija dijalekta: Š-V (tip 2) i H-K (tip 3). U pitanju su dva novoštokavska dijalekta koja imaju jednak broj i jednaku distribuciju prozodema (Ивић 1994), ali između kojih postoje znatne razlike u pogledu očuvanosti određenih akcenatskih alternacija, kao i u stepenu očuvanosti n. dužina. Po ovim se karakteristikama – u izvesnom stepenu – međusobno razlikuju i dve interpretacije.

11 Pitanja u tekstu upitnika odnosila su se na „prvu interpretaciju (muškarac interpretira tekst)" i „drugu interpretaciju (žena interpretira tekst)", dok imena interpretatora nisu navođena.

su dugo slušali predmete u kojima se razmatra ortoepska problematika, odnosno, da li na procene utiče njihovo dijalekatsko poreklo.

3. Rezultati i diskusija

Tabela 1

Srednje ocene interpretacija po grupama[12]

Grupa	M		Ž	
	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD
Grupa 1	8,04	1,885	6,70	2,263
Grupa 2	8,58	1,011	6,04	2,142
Grupa 3	7,63	1,408	9,63	0,518

Tabela 2

Srednje ocene interpretacija po dijalekatskim tipovima

Tip	M		Ž	
	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD
Tip 2	8,24	1,544	6,39	2,213
Tip 3	7,00	2,898	7,18	2,639

3.1. Posmatrali smo kako je svaka grupa ispitanika procenila dve interpretacije. Ispitanici iz sve tri grupe smatraju da se dve posmatrane interpretacije razlikuju po tome koliko je izgovor akcenata i n. dužina usklađen sa ortoepskom normom (tebela 1). Srednje ocene koje su dali dvema interpretacijama statistički se značajno razlikuju u svakoj grupi ispitanika (grupa 1: $Z(100) = -4.084$, $p < .01$; grupa 2: $Z(45) = -5.120$, $p < .01$; grupa 3: $Z(8) = -2.388$, $p < .05$).

Ipak, studenti, ispitanici iz grupa 1 i 2, smatraju da je ortoepskom uzoru bliži izgovor Predraga Ejdusa, dok su jezički stručnjaci, ispitanici iz grupe 3, suprotnog mišljenja. Dakle, ortoepske su razlike između interpretacija bile perceptibilne našim ispitanicima, ali ispitanici iz reda studenata ne poznaju dovoljno dobro ortoepska pravila, pa nisu mogli tačno da procene vrednost opaženog.

3.2. Analizirali smo i kako su svaku interpretaciju procenili ispitanici iz triju grupa. Kada je u pitanju srednja ocena M interpretacije, između tri grupe ispitanika ne postoje statistički značajne razlike (tabela 1). To znači da ortoepsku ispravnost ove interpretacije ispitanici ocenjuju na približno isti način, nezavisno od lingvističkog obrazovanja, tj. od

12 U tabelama je sa $\bar{X}$ označena srednja vrednost, a sa SD – standardna devijacija.

toga koliko dobro poznaju ortoepska pravila. S druge strane, Ž interpretaciju ortoepski ispravnijom smatraju jezički stručnjaci, ispitanici iz grupe 3, i njihovi se odgovori statistički značajno razlikuju od odgovora ispitanika iz grupe 1 ($U(108) = 71.000$, $p < .01$), kao i od odgovora ispitanika iz grupe 2 ($U(145) = 15.500$, $p < .01$), dok između grupa 1 i 2 ne postoje statistički značajne razlike u odgovoru na ovo pitanje.

3.3. Zanimalo nas je da li na tačnu procenu ortoepske ispravnosti interpretacije utiče dijalekatsko poreklo ispitanika. Prvo smo posmatrali kako su ispitanici iz svakog dijalekatskog tipa procenili dve interpretacije. Studenti poreklom iz Š-V dijalekta, tip 2, smatraju da je ortoepskom uzoru bliža interpretacija Predraga Ejdusa, u kojoj su n. dužine najčešće skraćene u većini posmatranih fonetskih položaja, kao što je to slučaj i u velikom broju govora ovog dijalekta (tebela 2). Između srednjih ocena koje su studenti iz ovog dijalekta dali M i Ž interpretaciji postoji statistički značajna razlika ($Z(45) = -6.165$, $p < .01$).

S druge strane, studenti poreklom iz H-K dijalekta, tip 3, veću ortoepsku ispravnost nalaze u interpretaciji Drage Jonaš, kod koje su n. dužine uglavnom sačuvane, baš kao i na znatnom delu teritorije dijalekta iz kog ovi studenti dolaze. Ipak, između srednje ocene za M i Ž interpretaciju postoji mala razlika i ona nije statistički značajna. I u ranijim je istraživanjima zapaženo da na ocenu dopadljivosti interpretacije utiče i to koliko je (iz)govor u tim interpretacijama sličan (iz)govoru „procenitelja" (Средојевић 2011б: 385).

3.4. Analizirali smo i kako su svaku interpretaciju procenili ispitanici iz dvaju dijalekatskih tipova. Kada je u pitanju M interpretacija, iako je na prvi pogled uočljivo da studenti poreklom iz Š-V dijalekta ovu interpretaciju smatraju ortoepski ispravnijom nego studenti poreklom iz H-K dijalekta (8,24 : 7,00), razlike između srednjih ocena ipak nisu statistički značajne, a razlog leži u činjenici da su između grupa postojale velike razlike u broju članova, što značajno utiče na rezultate primenjenog statističkog testa. Što se Ž interpretacije tiče, razlika u srednjim ocenama još je manja i nije statistički značajna. Dakle, nezavisno od dijalekatskog porekla – statistički gledano – ortoepsku ispravnost svake od ovih interpretacija studenti iz oba dijalekta procenjuju na približno isti način.

4. Zaključak

Auditivnom analizom snimaka i pregledom spektrograma utvrdili smo da su u interpretaciji Predraga Ejdusa n. dužine uglavnom redukovane u većini posmatranih fonetskih položaja, dok su u interpretaciji Drage Jonaš n. dužine uglavnom realizovane u punom obimu u većini posmatranih položaja. I ispitanici iz triju grupa jasno su uočili da se dve interpretacije razlikuju po tome koliko je izgovor akcenata i n. dužina usklađen sa orto-

epskom normom. Međutim, pokazalo se da studenti ne poznaju dovoljno dobro ortoepska pravila, budući da za ortoepski manje uspešnu interpretaciju smatraju da je bliža ortoepskom uzoru. Bez obzira na to koliko su predmeta koji se bave ortoepijom slušali, između dve grupe studenata nije bilo statistički značajne razlike u srednjoj oceni interpretacija. Jezički su stručnjaci, naravno, pravilno ocenili ortoepsku vrednost dveju interpretacija. Zapaženo je i da dijalekatsko poreklo studenata ima izvesnog uticaja na procenu ortoepske ispravnosti interpretacije. Sudeći po odgovorima studenata iz Š-V dijalekta, možemo reći da interpretaciju u kojoj su n. dužine očuvane u onom obimu u kom su i u dijalektu iz kog dolazi ispitanik – ispitanik smatra ortoepski ispravnijom. Međutim, iako se dve interpretacije značajno razlikuju po tome koliko su u njima očuvane n. dužine, studenti poreklom iz H-K dijalekta nisu napravili izrazitu razliku pri ocenjivanju dveju interpretacija, tj. njihovom su jezičkom osećanju obe interpretacije skoro podjednako prihvatljive, što može da bude pokazatelj uznapredovalog procesa gubljenja n. dužina u H-K dijalektu.

U obrazovanju budućih generacija filologa i novinara veću pažnju treba posvetiti savladavanju pravila distribucije n. dužina i uvežbavanju njihovog ispravnog izgovora. Fonetska ispitivanja govora u većim kulturnim centrima – kao i ispitivanja stavova najobrazovanijeg dela stanovništva u tim centrima – moraju biti uzeta u obzir prlikom dugo najavljivane restandardizacije prozodijske norme standardnog srpskog jezika.

IZVORI

Andrić, I. (2010). *Izabrani tekstovi* [Zvučni snimak] / Ivo Andrić ; [priredio Radovan Vučković]. Beograd : Službeni glasnik (Beograd : Pink Digital System). [CD].

Jonaš, D. *Ivo Andrić – Mostovi*. Retrieved 10th September 2013 from: http://www.youtube.com/watch?v=3VjwV51OSoY

LITERATURA

Andrić, I. (1965). *Staze, lica, predeli*. Zagreb: Mladost; Beograd: Prosveta; Sarajevo: Svjetlost; Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Bell, A. (1984). Language style as audience design. *Language in Society*, *13*, 145–204.

Bjursäter, U. (2004). *Speaking Styles and Phonetic Variation*. Retrieved 20th July 2013 from:

http://www.speech.kth.se/~rolf/NGSLT/gslt_papers_2004/bjursater_termpaper.pdf

Buzina, T. (1987). Ortoepska odstupanja u televizijskim dnevnicima. *Govor*, *IV*(2), 153–162.

Castro, L., Freitas, M., Moraes, J., & Serridge, B. (2010). Listeners' ability to identify professional speaking styles based on prosodic cues. In *Proceeding of Speech Prosody 2010* 100326 (pp. 1–4).

Đilas, T. (2011). *Draga Jonaš – „Ovde Radio Beograd"*. Vodič za život. Retrieved 11th September 2013 from: http://pulse.rs/draga-jonas-ovde-radio-beograd/

Kent, R., & Read C. (1992). *The acoustic analysis of speech*. San Diego, California: Singular Publishing Group.

Labov, W. (1972). The isolation of contextual styles. In W. Labov (Ed.), *Sociolinguistic patterns* (pp. 70–100). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, W. (1994). *Principles of linguistic change. Volume 1: Internal factors*. Oxford: Blackwell.

Mugglestone, L. (2003). *'Talking proper': The rise of accent as social symbol (2nd ed.)*. Oxford: Oxford University Press.

Petrović, D. i Subotić, Lj. (1982). *Fonetske karakteristike. Komunikacijske i govorno-jezičke karakteristike TV Dnevnika Televizije Novi Sad na srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Odeljenje za istraživanje programa i auditorijuma Radio-televizije Novi Sad, 69–93.

Schilling-Estes, N. (2013). Investigating stylistic variation. In J. K. Chambers: Trudgill, & N. Schilling-Estes (Eds.), *The handbook of language variation and change* (pp. 327– 350). Blackwell Publishing.

Smiljanić, R., & Bradlow, A. R. (2009). Speaking and hearing clearly: Talker and listener factors in speaking style changes. *Language and Linguistics Compass, 3*(1), 236–264.

Sredojević, D. (2013). Neakcentovane dužine i jezik medija. U V. Krčmar (Ur.), *Zbornik radova Akademije umetnosti* (str. 205–224). Novi Sad: Akademija umetnosti.

Subotić, Lj., Sredojević, D. i Bjelaković, I. (2012). *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika* [Elektronski izvor]. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Subotić, Lj., i Turčan, J. (1985). *O projektu Govor i jezik u emisijama Radio Novog Sada na srpskohrvatskom jeziku*. *Fonetske karakteristike*. *Izveštaji i studije*. Novi Sad: Služba za istraživanje programa i auditorijuma Radio-Televizije Novi Sad, 11, 6–20.

Uchanski, R. (2006). Clear speech. In D. B. Pisoni & R. E. Remez (Eds.), *The handbook of speech perception* (pp. 207–235). Blackwell Publishing.

*

Драгин, Г. (2005). Прозодијске особине говора спикера (новинара) РТВ Нови Сад. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 48*(1–2), 277–282.

Ивић, П. (1994). *Српскохрватски дијалекти: њихова структура и развој*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић, П. (2001). *Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић, П. и Лехисте, И. (2002). *О српскохрватским акцентима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јовановић, З. Т. (2009). *Предрагі Ејдус*. Београд: Савез драмских уметника Србије.

Јокановић-Михајлов, Ј. (2007). *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Милетић, Б. (1933). Изговор српскохрватских гласова (експериментално-фонетска студија). *Српски дијалектолошки зборник, V*, 1–160.

Николић, Б. М. (1968). Ка основама акцентуације севернијих млађих новоштокавских говора. *Наш језик, XVII*(1–2), 59–82.

Николић, Б. М. (1969а). Ка основама акцентуације источнохерцеговачког дијалекта. *Наш језик, XVII*(3), 155–169.

Николић, Б. М. (1969б). Основне дијалекатске акценатске појаве у млађим новоштокавским говорима. *Јужнословенски филолоі, XXVIII*(1–2), 189–208.

Николић, Б. М. (1972). Говор села Горобиља. *Српски дијалектолошки зборник, XIX*, 619–746.

Павловић, Р. М. (1982). Облици деклинације и конјугације у говору Раче Крагујевачке. *Српски дијалектолошки зборник, XXVIII*, 11–61.

Петровић, Д. (1998). Куда су се запутили српски акценти?. *Језик данас, 6*, 4–8.

Петровић, Д. и Гудурић, С. (2010). *Фонологија српскоіа језика*. Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска.

Пецо, А. (1979). Неки проблеми савремене језичке културе. *Наш језик, XXIV*(1–2), 63–66.

Пешикан, М. (1976). О утицају радија, телевизије и других новинарских служби на језичку културу. *Наш језик, XXII*(1–2), 69–76.

Пешикан, М. (2007). Акценат и друга питања правилног изговора. У П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан и В. Брборић (Ур.), *Српски језички приручник* (стр. 65–93). Београд: Београдска књига.

Средојевић, Д. (2009). Акценат именица у језику водитеља-спикера новосадских телевизијских станица. У Ж. Бошњаковић (Ур.), *Говор Новоі Сада. Св. 1,*

Фонетске особине (стр. 215–234). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Средојевић, Д. (2011а). *Експериментално-фонетско испитивање просодијских карактеристика новосадског говора* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.

Средојевић, Д. (2011б). Препознавање новосадског изговора и ставови према њему. У В. Васић и Г. Штрбац (Ур.), *Говор Новог Сада. Св. 2, Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине* (стр. 378–398). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Стевановић, М. (1964). Радио-телевизија и језик. *Наш језик, XIV*(2–3), 150–155.

Nataša Radusin Bardić[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 81'42:654.191

STRUKTURNA, KOMUNIKATIVNA I STILSKA OBELEŽJA TOTALNIH PITANJA U EMISIJAMA *RADIO BEOGRADA*[2]

In Serbo-Croatian linguistic literature, the forms of yes-no questions are defined in different ways. The authors of most descriptive grammars and related linguistic studies agree that the yes-no questions can be constructed by using particles such as *li, da li (da l'),* and *zar*. Nevertheless, some other interrogative forms of yes-no questions related to spoken language are often neglected such as the yes-no question with the complex particle *je li*, the yes-no question in which the particle *li* is omitted, or the one whose only distinctive feature of the interrogative mood is based on intonation. In our paper, we will try to analyze the use of different forms of yes-no questions in Radio Belgrade podcasts. The aim of our analysis will be to determine what interrogative forms are the most often used in the selected podcasts and what their communicative and stylistic characteristics are.

Key words: yes-no questions, Serbo-Croatian language, variation, radio program

Uvod

Predmet, ciljevi i korpus. Predmet ovog rada su strukturna, komunikativna i stilska obeležja direktnih totalnih pitanja u radijskom diskursu. Kako bismo odredili specifičnosti totalnih pitanja u radijskom diskursu, nužno je da najpre navedemo opšte formalne, funkcionalne i stilske karakteristika totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku. U tu svrhu služićemo se serbokroatističkom lingvističkom literaturom koja se bavi interogativnim modalitetom, a koja je objavljena od početka XX veka do danas, uprkos činjenici što se u njoj za opisani jezik upotrebljavaju različiti termini koje ćemo po potrebi citirati[3]. Tipologija totalnih pitanja u lingvističkoj literaturi obično je zasnovana na upitnim oblicima zastupljenim u književno-umetničkom diskursu. U nastojanju da damo što potpuniji pregled oblika totalnih pitanja, opšta tipologija će biti zasnovana na modelu koji daje Sta-

---

1 radusin.bardic@gmail.com

2 Rad je nastao u okviru projekta Jezici i kulture u vremenu i prostoru (178002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

3 Iako postoji terminološka neusaglašenost („srpskohrvatski jezik", „hrvatskosrpski jezik", „srpskohrvatski – hrvatskosrpski jezik", „hrvatski ili srpski jezik", „srpski ili hrvatski jezik", „srpski jezik", „hrvatski jezik"), ostajemo pri stavu da je, u osnovi, reč o istom, srpskohrvatskom jeziku, uz uvažavanje njegovog teritorijalno-varijantnog raslojavanja.

nimir Rakić (1987), kao i na analizi upitnih oblika koji se pojavljuju u sledećim dramskim delima: Jovan Sterija Popović, *Rodoljupci* (JSPR), Ljubomir Simović, *Putujuće pozorište Šopalović* (LJSŠ) i Dušan Kovačević, *Profesionalac* (DKP). Ta tipologija poslužiće za utvrđivanje oblika totalnih pitanja kakve nalazimo u radijskom diskursu.

Kao korpus za ovo istraživanje koristićemo arhivu odabranih emisija *Radio Beograda – radiodifuzne ustanove Radio televizije Srbije* (osam emisija namenjenih odloženom slušanju ukupnog trajanja od oko šest sati): *Radio Beograd 1 – Talasanje, Pusti priču* (RB1-TPP, emisije emitovane 01.02.2012, 06.02.2012. i 10.02.2012), *Radio Beograd 1 – U središtu pažnje* (RB1-USP, emisije emitovane 21.02.2012, 06.02.2012. i 02.03.2012), *Radio Beograd 2 – Klub 2* (RB2-K2, emisija emitovana 02.02.2012), *Radio Beograd 202 – Leksikon* (RB202-L, emisija emitovana 26.02.2012). Reč je o radijskom programu iz oblasti kulture, obrazovanja, novih informacionih tehnologija, zdravstvene zaštite, aktuelnih društveno-političkih dešavanja i slično, a u njemu pitanja ne postavljaju samo profesionalni spikeri, nego i gosti, kao i slušaoci koji se direktno uključuju u program. Na osnovu navedenih karakteristika, može se pretpostaviti da će u odabranom radijskom korpusu biti zastupljena totalna pitanja različitih formalnih, funkcionalnih i stilskih obeležja.

Osvrt na serbokroatističku lingvističku literaturu o upitnim iskazima

Opšta podela upitnih iskaza. U serbokroatističkoj lingvističkoj literaturi, posebno mesto u analizi interogativnog modaliteta zauzima sveobuhvatna studija Augusta Musića „Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku", objavljena u dva nastavka od 1908. do 1910. godine u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. A. Musić je svoju analizu upitnih rečenica „u hrvatskom ili srpskom jeziku" zasnovao na delima narodne književnosti koja je prikupio i objavio Vuk Stefanović Karadžić (*Srpske narodne pjesme* 1841-1865; *Srpske narodne pripovijetke* 1870), kao i na osnovu Karadžićevog prevoda *Novog zavjeta* (1847). A. Musić je prikupljenu građu podelio na osnovu formalnih karakteristika na: pitanja bez upitne partikule i ona sa upitnim partikulama ili konjunkcionalna pitanja (sa partikulama koje su često u upotrebi: *li, da (li), zar*, kao i sa onima koje su se u vreme objavljivanja studije smatrale dijahronim: *(j)eda (li), ali, ili, oli*), zatim disjunktivna pitanja i pronominalna pitanja (sa upitnim zamenicama i upitnim prilozima).

U savremenoj lingvističkoj literaturi koja se bavi interogativnim modalitetom, zastupljen je najčešće binarni sistem na osnovu koga se upitni iskazi dele prema obliku kao i prema vrsti i obimu tražene informacije na:

a) nepronominalne upitne rečenice / pronominalne upitne rečenice (Končarević 1986: 77);

b) opšta pitanja / posebna ili specifična pitanja (Kristal 1988: 23 i 281);

c) upitni iskazi sa potpunom propozicijom / upitni iskazi sa propozitivnom funkcijom (Mirić 1994);

d) situativno opšta pitanja / situativno posebna pitanja (ili zamenička pitanja) (Piper u: Piper et al. 2005: 672-673);

e) predikatna pitanja / nepredikatna pitanja (Simić i Jovanović 2007: 154-155);

f) totalna pitanja / parcijalna pitanja (Popović u: Piper et al. 2005: 1044-1046; Mrazović 2009: 701-704);

g) opšta upitna rečenica / posebna upitna rečenica (Stanojčić i Popović 2010: 349-350).

U svim ponuđenim binarnim terminološkim rešenjima razlikuju se sledeće vrste upitnih iskaza: prvo su izdvojena pitanja kojima se traži informacija o tome da li se data situacija (radnja, zbivanje, proces, stanje i slično) uopšte realizuje ili ne, te je osnovni tip odgovora potvrdan ili odričan (*da / ne*), drugo su pitanja pomoću kojih se traži informacija o sadržini nekog dela upitne rečenice markiranog upitnom rečju (na primer, o vršiocu radnje, predmetu radnje, okolnostima vršenja glagolske radnje, osobini nekog pojma, i slično), te je očekivani odgovor takav da se njime iskazuje odgovarajući sadržaj i upotpunjuje smisao cele rečenice.

U nastavku rada biće zadržano terminološko rešenje prema kome se upitni iskazi dele na totalna i parcijalna pitanja.

Spomenimo i da se, u serbokroatističkoj lingvističkoj literaturi, po uzoru na klasifikaciju pitanja u engleskom jeziku, za totalna pitanja koristi termin zasnovan na kriterijumu očekivanosti odgovora: „‘da ili ne’ pitanja”, „‘da-ili-ne’ pitanja” (na engleskom: *yes–no questions*, *y/n*) (Kristal 1988: 23 i 42), odnosno, „da / ne pitanja” (Mrazović 2009: 508).

Tipologija totalnih pitanja. Autori gramatika i lingvističkih studija koje se bave tipologijom totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku slažu se u tome da ovi upitni oblici mogu da budu izvedeni pomoću *li*, *da li (da l’)*, *zar* (na primer, *Viđaš li naše?* (DKP: 133), *Da li je tu Teja?* (DKP: 132), *Zar ne čitate novine?* (JSPR: 174)). Međutim, vrsta reči pomoću kojih se grade totalna pitanja različito je određena: ranije je pretežno smatrano da je reč o upitnim veznicima (Maretić 1963; Babić 1964; Brabec, Hraste i Živković 1968), a danas, kao što je to još tvrdio A. Musić (1908), usaglašen je stav da je reč o upitnim rečcama (česticama ili partikulama) (Katičić 1986; Minović 1987; Barić et al. 1997; Piper u: Piper et al. 2005; Simić i Jovanović 2007; Mrazović 2009; Stanojčić i Popović 2010). Napomenimo još da, s jedne strane, Mihailo Stevanović i Ivan Klajn *li* i *zar* nazivaju upitnim rečcama (partikulama), dok, s druge strane, *da li* M. Stevanović naziva „složenim

upitnim veznikom" (Stevanović 1989: 13), a I. Klajn ga naziva samo „spojem" (Klajn 2006: 106). Dušanka Mirić dvočlanu skupinu *da li* naziva „složenom partikulom", uzimajući u obzir „različito paradigmatsko određenje njenih strukturnih komponenata (*da* – veznik, *li* – partikula)", ali i „nedjeljivost semantičke funkcije" (Mirić 1994: 146), a Lana Hudeček i Luka Vukojević govore o „čestičnoj skupini" (2007: 218). M. Stevanović *da* upotrebljeno ispred samostalnih rečenica u upitnom značenju (na primer, *Druže Luka, da vi niste slučajno malo pogrešili?* (DKP: 133)) naziva veznikom „koji tu nema vezničkog karaktera, već je više neki upitni znak" (Stevanović 1989: 15). S druge strane, pojedini lingvisti, upravo iz tog razloga što nema veznički karakter, ubrajaju *da* u ovoj upotrebi, u upitne rečce (čestice ili partikule) (Musić 1908; Katičić 1986; Barić et al. 1997; Piper u: Piper et al. 2005).

Kada je reč o totalnim pitanjima izvedenim pomoću *je li (je l')*[4], svojstvenim razgovornom jeziku, u kojima oblik *je* nema značenje glagola *biti* (ne stoji umesto naglašenog oblika 3. lica jednine prezenta glagola *biti*: *jeste li* kao u primeru: *Je l sad razumeš – Stefane?* (LJSŠ: 53)), već može da bude zamenjeno oblikom *da li (da l')* ili njegovo značenje može biti iskazano pomoću rečce *li* (na primer, *Da l' sad razumeš – Stefane?* ili *Razumeš li sad – Stefane?*), takva pitanja različito su tretirana. U većini slučajeva, ona se gotovo uopšte i ne spominju, izuzev donekle u opisu upitnih rečenica u „hrvatskom jeziku": Stjepan Babić govori o vezniku *je li* (Babić 1964), a Radoslav Katičić (1986), kao i Eugenija Barić sa saradnicima (1997), o upitnoj čestici *je li*. Smatramo da *je li*, u navedenoj upotrebi u kojoj je isključeno značenje pomoćnog glagola, treba posmatrati kao upitnu rečcu (ili nedeljivu složenu upitnu rečcu) u istoj meri u kojoj je to i upitna rečca (ili nedeljiva složena upitna rečca) *da li*, te da su one međusobno zamenljive, ali da imaju različite stilske odlike. O upotrebi totalnih pitanja izvedenih pomoću *je li (je l')* govori i Ljubomir Popović: „Se-

4 Iako je usaglašen stav o tome da treba pisati odvojeno *je li*, postoje razlike u mišljenjima kako treba pisati izvedene oblike od *je li* koji se sreću u razgovornom jeziku: *je l'* ili *jel'*, *je l' da* ili *jelda*, *je l' te* ili *jelte*. U *Pravopisu srpskoga jezika* iz 2004. godine (objavljenom u vidu ekavskog izdanja priručnika za škole), stoji da bi ove oblike trebalo pisati zajedno: *jel'*, *jelte*, *jelda* (Pešikan, Pižurica i Jerković 2004: 44, 181, 195), a I. Klajn predlaže da se oni pišu odvojeno: *je l'*, *je l' da*, *je l' te* (Klajn 2002: 77). U *Pravopisnom rečniku srpskog jezika sa gramatičko-pravopisnim savetnikom* navodi se da se rečca *li* piše rastavljeno od reči koja joj prethodi: *da li, mogu li, je li* i slično (osim u *kamoli, a kamoli, nekmoli, a nekmoli*) (Šipka 2010: 535), ali se ne daju posebne preporuke za pisanje *je l'* (ili *jel'*?), *je l' te* (ili *jelte*?), *je l' da* (ili *jelda*?). U izdanju *Pravopisa srpskoga jezika* iz 2015. godine navodi se da se rečca *li* piše odvojeno ako se nalazi u sklopu uzrečice *je li*, ali se piše spojeno u redukovanom obliku množine *jelte* (Pešikan, Jerković i Pižurica 2015: 93-94).

kvenca *je l'* (retko *je li*) u usmenom jeziku se toliko osamostalila da se, kao upitni izraz (tačnije: rečca), počela da upotrebljava i van veze sa radnim glagolskim pridevima, up. (..) *Je li nećeš da pucaš na mene?* (Dobrica Ćosić, *Koreni*, 1954: 136)" (Popović 2004: 147). U novije vreme, i Predrag Piper (U: Piper et al. 2005), u opisu upitnih rečenica u srpskom jeziku, govori o upitnoj rečci *je li*.

Različit odnos zastupljen je i prema totalnim pitanjima čije je jedino distinktivno obeležje upitnosti zasnovano na intonaciji (na primer, *Ti ne znaš ko sam ja?* (DKP: 132)). Pojedini gramatičari ih ne spominju (Maretić 1963; Brabec et al. 1968; Klajn 2006; Simić i Jovanović 2007), a drugi im poklanjaju manje ili više pažnje (A. Musić detaljno govori o njima nazivajući ih „pitanjima bez upitne partikule" (Musić 1908: 181-187)). Reč je o upitnim rečenicama koje imaju isti oblik kao izjavne (obaveštajne) rečenice, ali različitu intonaciju (Stevanović 1989: 8-9), odnosno, o neutralnim rečenicama u kojima se pitanje obeležava upitnom intonacijom (dizanjem glasa) (Stanojčić i Popović 2010: 349). Dakle, intonacija je u tom slučaju jedina oznaka pitanja (Katičić 1986: 134-135; Barić et al. 1997: 447), a Milivoje Minović precizira da je, u tim pitanjima, intonacija upotrebljena kao gramatičko sredstvo budući da je jedini nosilac (izražavalac) upitnog značenja (1987: 20). S. Rakić ova pitanja naziva „tonskim pitanjima" (1987: 92-94), Milan Mihaljević „nultim pitanjima" (1995: 20), Pavica Mrazović „izjavnim rečenicama u funkciji pitanja" (za razliku od „izjavnih rečenica u funkciji potvrdnog iskaza" i „izjavnih rečenica u funkciji usklika") (2009: 55-56), P. Piper „deklarativnim pitanjima" (U: Piper et al. 2005: 676).

Posebno ćemo se osvrnuti na tipologiju direktnih totalnih pitanja koju je ponudio S. Rakić (1987), što prikazujemo u sledećoj tabeli:

Tabela 1

Tipologija direktnih totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku prema S. Rakiću (1987)

Vrsta totalnog pitanja		Primeri
1.	tonsko pitanje	*Čitaš knjigu? Čitao si knjigu? Čitaćeš knjigu?*
2.	*li* pitanje	*Čitaš li knjigu? Jesi li čitao knjigu? Hoćeš li čitati knjigu?*
3.	*da li* pitanje	*Da li čitaš knjigu? Da li si čitao knjigu? Da li ćeš čitati knjigu?*
4.	*da* pitanje	*Da ne čitaš (možda) knjigu? Da nisi (možda) čitao knjigu? Da nećeš (možda) čitati knjigu?*
5.	*zar* pitanje	*Zar čitaš knjigu? Zar si čitao knjigu? Zar ćeš čitati knjigu?*

U Tabeli 1, tonska pitanja označavaju ona totalna pitanja koja su upotrebljena bez upitnih reči, te koja se samo na osnovu upitne intonacije razlikuju od izjavnih rečenica.

U ostalim oblicima totalnih pitanja, upotrebljene su upitne rečce, i to proste (*li* pitanje, *da* pitanje, *zar* pitanje) ili složene (*da li* pitanje)[5].

Tipologiju direktnih totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku upotpunjujemo tipovima upitnih oblika koji se pojavljuju u delu književnog korpusa.

Tabela 2

Proširena verzija tipologije direktnih totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku na osnovu tipologije S. Rakića (1987)

Vrsta totalnog pitanja		Primeri
1.	tonsko pitanje	*Čitaš knjigu? Čitao si knjigu? Čitaćeš knjigu?*
2 a)	*li* pitanje	*Čitaš li knjigu? Jesi li čitao knjigu? Hoćeš li čitati knjigu?*
2 b)	*(li)* pitanje	*Čitaš (li) knjigu? Jesi (li) čitao knjigu? Hoćeš (li) čitati knjigu?*
3 a)	*da li* pitanje	*Da li čitaš knjigu? Da li si čitao knjigu? Da li ćeš čitati knjigu?*
3 b)	*je li* pitanje	*Je l' čitaš knjigu?*
4.	*da + neg.* pitanje	*Da ne čitaš (možda) knjigu? Da nisi (možda) čitao knjigu? Da nećeš (možda) čitati knjigu?*
5.	*zar* pitanje	*Zar čitaš knjigu? Zar si čitao knjigu? Zar ćeš čitati knjigu?*

U Tabeli 2, tipologija direktnih totalnih pitanja u srpskohrvatskom jeziku proširena je oblicima: *(li)* pitanje i *je li* pitanje, dok je oblik *da* pitanje preinačen u *da + neg.* pitanje budući da se ova vrsta totalnog pitanja redovno javlja u negaciji[6]. Oblici *(li)* pitanja i *je li* pitanja vezuju se prvenstveno za razgovorni jezik (a sreću se i u književnim tekstovima gde je primerena pojava tog jezičkog registra). U upitnom obliku *(li)* pitanja, izostavljena je upitna rečca *li* koja se podrazumeva. Dok *(li)* pitanja u kojima su upotrebljeni prosti glagolski oblici imaju često isti upitni oblik kao tonska pitanja (*Čitaš knjigu?*), ove dve vrste totalnih pitanja jasno se razlikuju u upitnim iskazima u kojima su upotrebljeni složeni glagolski oblici (*Čitao si knjigu?* vs. *Jesi čitao knjigu?*, *Čitaćeš knjigu?* vs. *Hoćeš čitati knjigu?*). Upitni oblici *da li* pitanja i *je li* pitanja slični su utoliko što se u oba oblika koristi složena upitna rečca (*da li* ili *je li*, koje se obično skraćuje u *je l'*), s tim što ovi oblici ne pripadaju istim jezičkim registrima, kao što to nije slučaj ni sa *li* pitanjima i *(li)* pitanjima. Dok oblici 2 a) i 3 a) pripadaju standardnom srpskohrvatskom jeziku, oblici 2 b) i 3 b) ne

5 Podela na proste i složene upitne partikule ili rečce data je prema tumačenju D. Mirić (1994).

6 U pitanju je isti upitni oblik koji se javlja i u tipologiji S. Rakića (1987), s tim što je on ovde samo preimenovan u *da + neg.* pitanje kako bi se istakla njegova strukturna karakteristika koja zahteva upotrebu negacije.

pripadaju standardnom srpskohrvatskom jeziku, ali se koriste u razgovornom jezičkom registru.

Komunikativne funkcije totalnih pitanja. Totalna pitanja mogu vršiti razne komunikativne funkcije u zavisnosti od njihovog oblika i opšteg konteksta.

Totalna pitanja postavljena u cilju saznavanja nepoznate informacije i dobijanja potvrdnog ili odričnog odgovora nazivaju se neutralnim pitanjima. Ovakva pitanja A. Musić naziva informativnim pitanjima i napominje da se putem ovako formulisanog upitnog oblika ne sugeriše dobijanje unapred očekivanog odgovora, već „koliko se očekuje pozitivan, toliko se očekuje i negativan" odgovor (Musić 1908: 140-141). Prema tipologiji totalnih pitanja koju smo dali u Tabeli 2, navedenu komunikativnu funkciju imala bi „*li* pitanja", „*(li)* pitanja", „*da li* pitanja" i „*je li* pitanja" upotrebljena uz glagol u potvrdnom obliku[7]. Prema tome, u srpskohrvatskom jeziku, neutralno pitanje možemo, uopšteno govoreći, iskazati na bilo koji od četiri navedena načina, s tim što oni nose različite stilske odlike: *Viđaš li naše?* (DKP: 133) može glasiti i: *Viđaš naše?*, *Da li viđaš naše?*, *Je l' viđaš naše?*; *Vidite šta ih je snašlo?* (LJSŠ: 46) može glasiti i: *Vidite li šta ih je snašlo?, Da li vidite šta ih je snašlo?, Je l' vidite šta ih je snašlo?*; *Da li vam se tako više sviđa?* (DKP: 130), može glasiti i: *Sviđa li vam se tako više?, Sviđa vam se tako više?, Je l' vam se tako više sviđa?*; dok *Je l kažete meni?* (LJSŠ: 28) može biti sročeno, u istom značenju, i ovako: *Kažete li meni?, Kažete meni?, Da li kažete meni?*

Ukoliko su navedeni upitni oblici, za koje smo rekli da služe obično za postavljanje informativnih pitanja, formulisani tako da stoje uz glagol u odričnom obliku, oni gube svoj neutralni karakter, te obično sugerišu potvrdan odgovor, na primer: *Nije li to lepo? – Zaista lepo!* (JSPR: 172). Međutim, potrebno je napomenuti da se „*da li* pitanja" retko sreću u odričnom obliku (Rakić 1987: 99), što bi se isto moglo reći i za „*je li* pitanja".

Ostali upitni oblici u koja spadaju: tonska pitanja, *da* + *neg.* pitanja i *zar* pitanja izražavaju „modifikovano-upitno značenje" (Mirić 1994). Među njima, tonska pitanja služe kao ekspresivno sredstvo kojim se iskazuje, na primer, čuđenje: *Sve ste ovo uspeli da uradite uz neki vaš redovan posao?* (DKP: 135); ironiju: *Aaa! Ti to, što ti se muti po glavi, nazivaš mišljenje? Ti veruješ da je to, što prolazi kroz tvoju glavu, neko mišljenje?* (LJSŠ: 11), divljenje: *I ti svakoj od ovih biljčica znaš ime?* (LJSŠ: 64). Osim toga, posredstvom tonskih pitanja traži se potvrda nečega što se smatra verovatnim, očiglednim ili logičnim:

7 Međutim, ne treba zanemariti ni prozodijska obeležja koja mogu imati presudnu ulogu u određivanju neutralnog ili sugestivnog karaktera nekog pitanja.

Znači, ni dozvolu nemate? (LJSŠ: 16). S. Rakić tonska pitanja naziva i „pretpostavnim pitanjima" budući da se „obično upotrebljavaju kada govornik ima neke pretpostavke o određenoj pojavi" (*Vi ste bili u Italiji?*), a ponekad se „te pretpostavke govornika eksplicirаju pomoću sveza *dakle, prema tome, znači*, itd." (*Vi ste, dakle, bili u Italiji?*) (Rakić 1987: 92).

U pitanjima rečca *zar* nosi posebnu ekspresivnu vrednost i služi za iskazivanje čuđenja, iznenađenosti, kao i negodovanja, protesta: *Zar je moguće da ti baš ništa ne vidiš?* (LJSŠ: 23). Između ostalog, *zar* pitanja mogu da budu različito nijansirana: da pitanje, recimo, dobije uzvičnu modalnost (*Zar je to pravda?!; Zar je to ovde dozvoljeno?!*), da se unese nijansa čuđenja sa prekorom (*Zar se tako razgovara sa majkom?*), pa prekora sa primesama saveta (*Zar ne možeš doći na vreme?; Zar baš moraš toliko da pušiš?!*), zatim čuđenja uz prizvuk upozorenja (*Zar hoćeš posao da izgubiš?*), ili pak da ima nijansu molbe (*Zar ne bih mogla još ostati?* (*Pa sutra ne idem u školu)*) (Mrazović 2009: 506). Ukoliko se *zar* pitanja pojavljuju uz glagol u potvrdnom obliku, obično se očekuje odričan odgovor, a ako su uz glagol u odričnom obliku, obično se očekuje potvrdan odgovor.

Oblici *da* + *neg.* pitanja izražavaju pretpostavku, mogućnost ili verovatnoću, te se na njih očekuje potvrdan odgovor: *Druže Luka, da vi niste slučajno malo pogrešili?* (DKP: 133). Ova pitanja A. Musić naziva „suspikativnim pitanjima" (pitanja u kojima se nešto nagađa), te napominje da „partikula *da* može značiti *možda*" (Musić 1908: 170, 192). S. Rakić ovu vrstu pitanja naziva „dubioznim pitanjima", odnosno „dubitativnim pitanjima" jer u njima govornik izražava svoju sumnju (*Da nisi bolestan?, Da nije pismo zatureno?, Da nisi kazao?*) (Rakić 1987: 99-100, 103). U negiranim upitnim rečenicama, konverzaciona partikula *možda* može da izrazi, sem pretpostavke, još i zabrinutost: *Da nisi možda bolesna?*, a javlja se i sa ironičnim prizvukom: *Da ne bi možda pečenih ševa?, Da nisi možda princ od Velsa?* (Mrazović 2009: 468, 496).

Tumačenje stilskih vrednosti totalnih pitanja. U serbokroatističkoj lingvističkoj literaturi, nailazimo na razna tumačenja, kako, kao što smo to već videli, u pogledu opisa mogućih oblika direktnih totalnih pitanja, tako i u pogledu njihove varijacije i upotrebe u određenom kontekstu. Pojedini upitni oblici ostaju zanemareni, dok se drugima poklanja manje ili više pažnje.

Zanimljiva su, mada često neusaglašena, zapažanja o stilskoj vrednosti i upotrebi *li* pitanja, *da li* pitanja i *je li* pitanja u istočnoj i zapadnoj varijanti srpskohrvatskog jezika. Odgovarajući na pitanje „Kakva je razlika između *je li*? i *da li*?", Stjepan Babić zaključuje da razlike u značenju nema, budući da su oba upitna oblika sinonimna, ali je upotreba *da*

li u nezavisno-upitnim rečenicama rasprostranjenija u istočnim krajevima, dok je samo *li* ili *je li* zastupljenije u zapadnim krajevima, što bi bilo potrebno, kako on kaže, potkrepiti opširnijim istraživanjima (1964: 57). Ričard L. Lid, proučavajući intonaciju u srpskohrvatskim totalnim pitanjima, dolazi do zaključka da ne postoji strogo razgraničenje u upotrebi upitnih oblika u istočnoj i zapadnoj varijanti srpskohrvatskog jezika, ali neosporno postoji sklonost, u istočnoj varijanti, ka upotrebi *da li* pitanja uz intonaciju izjavnih rečenica, dok u zapadnoj varijanti postoji sklonost ka upotrebi *li* pitanja i tonskih pitanja (Leed 1968: 331).

S. Babić, takođe, tvrdi da je, umesto *Da li se vedri?* ili: *Je li se vedri?*, pravilnije reći samo *Vedri li se?* (ili: *Zar se vedri?*), a umesto *Da li je nebo vedro?* bolje je reći: *Je li nebo vedro?*, te zaključuje da su takve rečenice izražajnije samim tim jer su lišene suvišnih reči (Babić 1964: 57). Radoslav Katičić u svojoj „Sintaksi hrvatskoga jezika" navodi da je, u *da li* pitanjima, suvišno *da*, te će se „u njegovanijem stilu uzimati samo *li*" (Katičić 1986: 135). Kada je reč o *je li* pitanjima, „upitna čestica *je li*" je „nešto rjeđa od drugih i pripada više razgovornom nego književnom jeziku, ali se i u njemu javlja" (Katičić 1986: 136), a slično se zaključuje i u „Hrvatskoj gramatici", ali se kaže da je njena upotreba „rijetka" (Barić et al. 1997: 448).

Prema tumačenju S. Rakića, razlika između *da li* pitanja i *li* pitanja je uglavnom stilska: *da li* pitanja imaju izraženiji zvanični prizvuk u odnosu na *li* pitanja, te iako se i jedna i druga vrsta totalnih pitanja javlja u svakodnevnom govoru, neka *da li* pitanja mogu da zvuče suviše formalno u običnom razgovoru budući da pitanju daju „naglašen, izričit karakter" (na primer, S. Rakić objašnjava da su s modalnim glagolima običnija *li* pitanja: *Hoćeš li da ideš u bioskop?* nego *da li* pitanja: *Da li hoćeš da ideš u bioskop?*) (Rakić 1987: 98-99). S. Rakić svoju tezu potkrepljuje zapažanjem da se *da li* pitanja češće javljaju u kvizovima i upitnicima, a *li* pitanja se češće javljaju u običnom govoru (Rakić 1987: 97). U prilog njegovoj tezi idu i rezultati istraživanja D. Mirić prema kojoj „dok je upotreba partikule *li* stilski nemarkirana, za složenu partikulu (*da li*) može se ustanoviti tendencija upotrebe u oficijelnoj situaciji, kao forme kojoj se daje prednost iz razloga učtivosti, što ilustruju i primjeri iz intervjua" (Mirić 1994). Pored toga, D. Mirić zaključuje i da je „upotreba konstrukcije *je li* (*je l'*) karakteristična za razgovorni jezik i književnoumetničke tekstove sa takvom stilizacijom" (Mirić 1994).

Kada je reč o tonskim pitanjima, M. Stevanović zaključuje da njih, u književnom jeziku, pojedini pisci češće ili ređe upotrebljavaju, te se zastupljenost ove vrste totalnih pitanja može smatrati osobinom književnog stila svakog pisca (Stevanović 1989: 8). P. Piper dodaje da njihova upotreba zavisi i od pragmatičkih faktora, na primer, „ako se u

dijalogu želi izbeći forma naglašenijeg 'propitivanja' sagovornika" (Piper u: Piper et al. 2005: 676). Kada je reč o zastupljenosti tonskih pitanja, D. Mirić daje statistički podatak na osnovu analize svog korpusa, koji je mahom bio sačinjen od književnih izvora (proznih i dramskih tekstova), prema kome 40,46% totalnih pitanja čine tonska pitanja, a 59,54% pitanja sa strukturnim sredstvima (upitnim rečcama) (Mirić 1994: 83).

Analiza totalnih pitanja u emisijama *Radio Beograda*

Analiza korpusa: emisije Radio Beograda. U obzir su uzeta samo direktna pitanja upotrebljena uz glagol u ličnom glagolskom obliku. U navedenom korpusu zabeleženo je ukupno takvih 268 pitanja, i to 97 totalnih pitanja i 171 parcijalno pitanje. Iznosimo rezultate istraživanja koja se odnose samo na totalna pitanja.

Rezultati istraživanja. Analizirajući upitne iskaze u odabranim radio-emisijama, ustanovili smo da nisu zastupljeni svi upitni oblici koje smo pobrojali u tipologiji direktnog totalnog pitanja datoj u Tabeli 2. Naime, totalna pitanja obrazovana su samo na sledeće načine: tonsko pitanje, *li* pitanje, *(li)* pitanje, *da li* pitanje, *je li* pitanje, a nisu zabeleženi upitni oblici: *da* + *neg.* pitanje i *zar* pitanje. U korpusu nema totalnih pitanja koja bi bila upotrebljena uz glagol u odričnom obliku. U Tabeli 3 prikazaćemo procentualnu zastupljenost pojedinih oblika direktnih totalnih pitanja:

Tabela 3

Oblici direktnog totalnog pitanja u korpusu emisija Radio Beograda (2012)

Vrsta totalnog pitanja		Primeri	Zastupljenost
1.	tonsko pitanje	*Znači, ja mogu da budem Igi Pop?* (RB1-PP, 10.02.2012)	13,40%
2 a)	*li* pitanje	*Mislite li da je to tako?* (RB1-TPP, 01.02.2012)	23,71%
2 b)	*(li)* pitanje	*Jesi imao neko iskustvo?* (RB1-K2, 02.02.2012)	6,19%
3 a)	*da li* pitanje	*Da li vi imate hobi?* (RB1-USP, 06.02.2012)	49,48%
3 b)	*je li* pitanje	*Je l' pada sneg?* (RB202-L, 26.02.2012)	7,22%
4.	*da* (+ neg) pitanje	/	/
5.	*zar* pitanje	/	/

Prema rezultatima, u korpusu emisija *Radio Beograda* najučestaliji je oblik direktnog totalnog pitanja formiran pomoću *da li*: *Da li vam to zvuči verodostojno?* (RB1-USP, 21.02.2012), *Da li je kumova svastika pravi zaposlenik za vas?* (RB1-USP, 21.02.2012), *Da li će se u životu reditelja Dejana Zečevića tim povodom nešto promeniti?* (RB2-K2, 02.02.2012), *Da li bi onda bilo pametno da budem prijatelj svom detetu na Fejzbuku?* (RB1-TPP, 10.02.2012). Time su potvrđena ranija zapažanja u pogledu rasprostranjenosti toga strukturnog tipa, naročito u istočnoj varijanti srpskohrvatskog jezika. Osim *da li* pitanja, značajan udeo među upitnim oblicima svakako čine i *li* pitanja: *Ima li mere koliko je stranih reči?* (RB1-TPP, 01.02.2012), *Imamo li mi, Rado, zapravo problem sa standardizacijom jezika?* (RB1-TPP, 01.02.2012), *A jeste li se lečili dosad?* (RB1-USP, 06.02.2012), *A je li onda dobro da roditelj onda to radi i na Fejzbuku?* (RB1-TPP, 10.02.2012). Navedena dva oblika čine gotovo tri četvrtine svih totalnih pitanja u analiziranom korpusu (73,19%).

Onaj deo istraživanja koji nam je bio posebno zanimljiv odnosi se na zastupljenost oblika (*li*) pitanja: *Hoćete reći da mastite zidove?* (RB1-TPP, 01.02.2012), *Jesi ti naučio?* (RB1-TPP, 10.02.2012), *Znate šta je opasnost roditelja na Fejzbuku?* (RB1-TPP, 10.02.2012), kao i *je li* pitanja: *Je l' dobijate i vi ovakve priče?* (RB1-USP, 21.02.2012), *A je l' učiš decu?* (RB1-TPP, 10.02.2012), *Je l' se bavite nekim sportom?* (RB1-USP, 06.02.2012), *A kad „guglamo", je l' „talasamo"?* (RB1-TPP, 10.02.2012). Među *je li* pitanjima, najviše je onih koja su upotrebljena uz glagol u prezentu, ali zabeležen je i primer u kojem je glagol upotrebljen u perfektu: *Je l' ste to povezali bilo sa čim?* (RB1-USP, 06.02.2012), kao i onaj u kome je glagol upotrebljen u potencijalu: *A recite mi, je l' bi rekli da vam je koža malo suvlja ili ne?* (RB1-USP, 06.02.2012). U analiziranom korpusu, 13,41% totalnih pitanja iskazana su u vidu *(li)* pitanja i *je li* pitanja.

Približno u istoj meri kao i *(li)* pitanja i *je li* pitanja, javljaju se i tonska pitanja, na koja se mahom očekuje potvrdan odgovor: *Tako da ste vi, u stvari, stari znanci?* (RB2-K2, 02.02.2012), *U stvari je kontraproduktivno?* (RB1-TPP, 10.02.2012), *To je „sindrom pokondirene tikve", da tako to nazovemo?* (RB1-TPP, 01.02.2012).

Zaključak

Analizirajući strukturna, komunikativna i stilska obeležja totalnih pitanja u radijskom diskursu, došli smo do zaključka da se ona u izvesnoj meri razlikuju od onih u književno-umetničkom diskursu. Naime, u književnim dramskim delima zabeležili smo raznovrsnije oblike direktnog totalnog pitanja nego u radio-emisijama. Ovo možemo objasniti činjenicom da su u književnim dramskim tekstovima, za razliku od radio-emisija, u značajnijoj

meri zastupljena pitanja koja imaju drugačije komunikativne funkcije nego što je to traženje nepoznate informacije. To su pitanja čija je uloga isključivo ekspresivna ili sugestivna, a ona se strukturiraju pomoću rečce *zar* i rečce *da* + negacija, ili samo totalnim pitanjem uz glagol u odričnom obliku. Budući da ova pitanja omogućuju iskazivanje subjektivnog stava govornika u odnosu na sâm sadržaj pitanja i očekivani odgovor na njega ili, uopšteno, u odnosu na sagovornika, razumljivo je što su znatno manje zastupljena u radio-emisijama, za razliku od neutralnih ili informativnih pitanja.

Kada je reč o strukturnim obeležjima totalnih pitanja u odabranim radio-emisijama, na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da je najveći broj totalnih pitanja strukturiran u vidu *da li* pitanja. Ovo nas ne iznenađuje budući da je i ranije ustanovljeno da se oblik *da li* pitanja koristi u cilju postavljanja formalnog neutralnog pitanja, naročito u istočnoj varijanti srpskohrvatskog jezika. Značajan deo totalnih pitanja strukturiran je pomoću upitne rečce *li*, karakteristične za iskazivanje neutralnog pitanja, mada, prema nekim autorima, ima manje izražen formalni karakter u odnosu na *da li* pitanje.

Među rezultatima istraživanja posebno izdvajamo onaj deo koji se odnosi na upotrebu oblika totalnih pitanja svojstvenih razgovornom jezičkom registru, a koji su često zanemareni u deskriptivnoj lingvističkoj literaturi srpskohrvatskog jezika. Reč je o oblicima tonskih pitanja, *(li)* pitanja i *je li* pitanja koja u analiziranom korpusu radio-emisija predstavljaju jednu četvrtinu od ukupnog broja postavljenih totalnih pitanja. Takva upotreba potvrđuje sve veći uticaj razgovornog jezika na medije, pa bi tome svakako trebalo posvetiti mnogo više pažnje u deskriptivnoj lingvističkoj literaturi.

IZVORI

DKP: Kovačević, D. (1994). *Profesionalac*. U: *Odabrane drame, II* (str. 127-162). Beograd: Vreme knjige.

JSPR: Sterija Popović, J. (1990). *Rodoljupci*. U: *Roman bez romana* (str. 161-226). Sarajevo: Oslobođenje.

LJSŠ: Simović, Lj. (1986). *Putujuće pozorište Šopalović*. Novi Sad: Sterijino pozorje.

RB1-TPP: *Radio Beograd 1 – Talasanje, Pusti priču* (2012).

RB1-USP: *Radio Beograd 1 – U središtu pažnje* (2012).

RB2-K2: *Radio Beograd 2 – Klub 2* (2012).

RB202-L: *Radio Beograd 202 – Leksikon* (2012).

LITERATURA

Babić, S. (1964). Pitanja i odgovori: Kakva je razlika između *Je li?* i *Da li? Jezik*, XII/2, 57.

Barić, E. et al. (1997). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Brabec, I., Hraste, M. i Živković, S. (1968). *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Browne, W. (1976). Two Wh-Fronting Rules in Serbo-Croatian. *Južnoslovenski filolog*, XXXII, 195-204.

Hudeček, L. i Vukojević, L. (2007). *Da li, je li* i *li* – normativni status i raspodjela. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33, 217-234.

Katičić, R. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus.

Kristal, D. (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit. (preveli: I. Klajn i B. Hlebec).

Leed, R. L. (1968). The Intonation of Yes-No Questions in Serbo-Croatian. *The Slavic and East European Journal*, 12/3, 330-336.

Maretić, T. (1963). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Mihaljević, M. (1995). Upitne rečenice u hrvatskom jeziku. *Suvremena lingvistika*, 39, 17-38.

Minović, M. (1987). *Sintaksa srpskohrvatskog - hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagolski oblici*. Sarajevo: Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Mirić, D. (1994). *Upitni iskaz u ruskom i srpskom jeziku* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Mrazović, P. u saradnji sa Z. Vukadinović (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Musić, A. (1908). Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. *Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički*, 172, 101-219.

Musić, A. (1910). Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku. (Nastavak i svršetak). *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički*, 184, 96-235.

Rakić, S. (1987). Srpskohrvatska pitanja i teorija govornih činova. *Delo*, XXXIII/4, 89-111.

Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na osam jezika (hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski)*. Zagreb: Matica hrvatska.

Клајн, И. (2006). *Граматика српског језика за странце*. Београд: Завод за уџбенике.

Кончаревић, К. (1986). Интерогативне реченице у руском и српскохрватском језику. *Прилози проучавању језика*, 22, 71-99.

Пешикан, М., Пижурица, М. и Јерковић, Ј. (2004). *Правопис српског језика. Приручник за школе. Екавско издање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Матица српска.

Пешикан, М., Јерковић, Ј. и Пижурица, М. (2015). *Правопис српског језика.* Нови Сад: Матица српска.

Пипер, П. et al. (2005). *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.

Поповић, Љ. (2004). *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Симић, Р. и Јовановић, Ј. (2007). *Мала српска граматика (екавско издање)*. Београд: Јасен.

Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (2010). *Граматика српског језика: за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџенике.

Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма). II Синтакса*. Београд: Научна књига.

Шипка, М. (2010). *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником*. Нови Сад: Прометеј.

IV

KNJIŽEVNI SUSRETI

Angela Richter[1]
Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Philosophische Fakultät II

UDK 82'255.2(430.2)

PREVOĐENJE KAO SUSRET KULTURA – KRATAK POGLED UNAZAD NA KNJIŽEVNO PREVOĐENJE U NEMAČKOJ DEMOKRATSKOJ REPUBLICI

This paper examines the process of translation as the specific encounter of cultures and the focus is on some aspects of the selection of translated literary works from Socialist Yugoslavia which were to be translated in German Democratic Republic. The analyses highlights the nature and the importance of the cultural and political context for the process of selections of literary works that were translated from Serbo-Croatian, Macedonian and Slovenian into German during the period of GDR.

The paper is structured as follows: In Section 1 we shortly presented the significance of the ideological components of literary works that were selected for the translation; then in Section 2 we illustrated the complexity of cultural and political relations through the example of the novel *Derviš i smrt* written by Meša Selimović and translated by Werner Creutziger; we move on in Section 3 with the elaboration of the same problematic that was even more present in the process of creation of several anthologies edited by M. Jähnichen and B. Antkowiak; and conclude with Section 4 where we presented the last phase of the translation praxis in GDR during the '80s.

This analysis showed that the political moment had a decisive role when it came to decision to translate certain literary works of Yugoslav literature into German. On account of the facts presented in this paper we may conclude that the process of translation as well as the reception was not only a question of language and a cultural act, but also a political one.

Key words: translation, reception, SFRY, GDR, culture politics, censorship.

Rasprave o procesu prevođenja i njegovim rezultatima, iako veoma stare, ipak su ponovo aktuelne. U međuvremenu smo se oprostili od toga da o tekstu koji se prevodi iz jedne kulture u drugu, sudimo u prvom redu po kriterijumima ekvivalencije i identiteta. Metafora o „kulturi kao tekstu", koja je danas mnogo citirana i tumačena, ukazuje na znatno šire shvatanje poimanja prevoda. Kulturni prevod je postao jedan od ljubimaca akademske zajednice. U tom kontekstu, Doris Bahman-Medik [Doris Bachmann-Medick] književne tekstove tumači kao „medije kulturne samointerpretacije, u čijim horizontu je razmatranje nepoznatosti" (Bachmann-Medick 2004: 9).

1 angela.richter@slavistik.uni-halle.de

Međutim, ta perspektiva je samo posredno predmet interesovanja u ovom tekstu. Jubileji, kao što je ova 60-godišnjica osnivanja Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, istovremeno su i prikladna prilika za bilansiranje kulturnih i drugih aktivnosti koje su podsticale susrete zemalja i kultura. Ne zbog nostalgije, već zbog evidencije – u interesu bilansiranja postignutog – ovom prilikom želim da govorim o *jednom* segmentu dugotrajnog i zanimljivog procesa recepcije književnih dela, fokusirajući pažnju na relaciju između dve nepostojeće zemlje – SFRJ i Nemačke Demokratske Republike.

Knjiga je NDR-u – kao što je poznato – bila rangirana visoko na lestvici opštedruštvenih vrednosti. S jedne strane, država je potpomagala kulturu čitanja, a s druge strane, ljudi su zaista mnogo čitali – između ostalog, svakako sa nadom da će time nadoknaditi određene deficite u informisanju ili da bi o „toplim zemljama“[2] na taj način barem sanjali. Ali, treba reći i to: tabuiziranja i brojni kontrolni mehanizmi rezultirali su i priličnim deficitima u javnosti. „Svaka knjiga – jedna avantura“ – tako glasi naslov obimne publikacije o prefinjenom sistemu cenzure u NDR-u. Mislim da nema potrebe to posebno razjašnjavati. U „Napomeni“ ove knjige piše: „Sistem cenzure u NDR-u je bio komplikovano pletivo izolovanih, a zavojitim stazama povezanih birokratskih subsistema koji je čak i onima koji su ga najbolje poznavali uvek iznova postavljao zagonetku“ (Barck et al. 1997: 433).

Pokušajmo da bolje istražimo ovaj problem, nikako ne pretendujući na potpunu istorizaciju procesa.

1. U uslovima kulturnopolitičkog upravljanja raznovrsna nastojanja izdavačkih preduzeća u cilju uključivanja književnosti iz drugih državnih i kulturnih konteksta u repertoar prevedene književnosti često su bila hodanje po ivici ideološke demarkacijske linije.
2. Shvatanje da je prevodilačko tržište na nemačkom govornom prostoru hijerarijski struktuirano prema poziciji pojedinih jezika (up. Bachleitner, Wolf: 2010), za tržište u NDR-u je važilo samo uslovno, jer su odlučujuću ulogu igrale političke hijerarhije. Barbara Antkovijak [Barbara Antkowiak], jedna od najvažnijih prevoditeljki iz južnoslovenskih kultura i dugogodišnja lektorka u velikom i renomiranom izdavačkom preduzeću *Volk und Welt* situaciju je rezimirala ovako: „Hijerarhija je kod nas bila sledeća: Poljska – Čehoslovačka – Mađarska – Rumunija – Bugarska – Jugoslavija, a tek onda Azijati“ (Antkowiak 2003: 92). (Kulturno)-političke skretnice i regulativni mehanizmi, takođe specifične unutrašnje i spoljnopolitičke situacije, treba, dakle, u

2 Metaforu o toplim zemljama koristila je najpoznatija rok-pevačica NDR-a, prerano umrla Tamara Danc [Tamara Danz]; neposredno pre pada zida pevala je o izgubljenoj deci na berlinskim ulicama koja bi tako rado bežala u tople zemlje. Njena pesma se zvala *Verlorne Kinder* (*Izgubljena deca*).

svakom slučaju uzeti u obzir kada se govori o razvoju književnih veza između SFRJ i NDR-a; sve to je prilično uticalo na izgradnju određenih linija recepcije kao i na modalitete izbora tekstova određenih autora i autorki.

Otkrivanje jugoslovenskih književnih pejzaža za čitaoce u NDR-u počinje 1956. godine, u kontekstu uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje, i to sa ponovnim izdanjem[3] romana *Nečista krv* (nem. *Hadschi Gajka verheiratet sein Mädchen*) Bore Stankovića kao i dramskim tekstom *Narodni poslanik* (nem. *Der Abgeordnete*)[4] Branislava Nušića. U taj rani period takođe spada i izdavanje romana *Na Drini ćuprija* (nem. *Die Brücke über die Drina*, 1957) i *Gospođica* (nem. *Das Fräulein*, 1958) u NDR-u. Dakle, recepcija dela Ive Andrića počinje pre dodele Nobelove nagrade autoru 1961. godine (posle dodele Nobelove nagrade, ta recepcija će se formirati kao samostalna i važna linija recepcije Andrićevog dela).

Na ovaj način je sve otpočelo. U izveštaju novina *Neues Deutschland* o prisutnosti Jugoslavije na Lajpciškom sajmu knjiga 1956. zabeleženo je da se izdavačka preduzeća NDR-a zanimaju za knjige iz Jugoslavije; novinar je izrazio nadu da će savremena „jugoslovenska književnost“ biti pristupačna u prevodima. Čitaocima ovih novina je spomenuto „vreme partizanske borbe i revolucije“ kao favorizovana tema (Dr. K., 1956: 4). Pokazalo se da je novinar s ovom primedbom potpuno bio u pravu. „Drugi svetski rat i antifašistička borba su postali glavni referentni mit koji je ujedno bio i merilo za cenzuru“, kako se može pročitati u publikaciji *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk & Welt* (Lokatis 2003: 19).

Pre nego što se nekim fenomenima konkretnije posvetim, treba takođe nešto reći o tome što sam prethodno označila kao „književne pejzaže“. Naime, bez obzira na to što se iz postjugoslovenske perspektive dosta kritički govori o konceptu supranacionalne jugoslovenske kulture (up. npr. Wachtel: 1998) i o neuspelom projektu jugoslovenske državne nacije, i što su manje upućeni novinari u NDR-u pisali ponekad o *jugoslovenskoj literaturi* ne razmišljajući o pojmu ni na koji način, prevodilački poduhvati u NDR-u, nisu u prvom redu ostvareni uz svesno nadovezivanje na taj koncept. Pre se radilo o nameri da se Jugoslavija kao *zemlja* reprezentuje putem prevedenih knjiga u drugom kulturnom kontekstu. Dakle, načelo prezentacije pojedine nacionalne književnosti zapostavljeno je u korist predstavljanja u velikoj meri nepoznate zemlje, odnosno države Jugoslavije.

3 Prvo izdanje objavljeno je 1935. godine u Minhenu.

4 Nušićeva drama se pojavila kao rukopis za scenu u Berlinskom izdavačkom preduzeću Henschel.

Pogledajmo na konkretnim primerima kako je proces prevođenja funkcionisao kao preduslov recepcije kulture u drugom kulturnom kontekstu.

Prvo približavanje: Kulturnopolitičkoj koncepciji NDR-a najviše je odgovarala književnost o Drugom svetskom ratu i o antifašističkom otporu. Na putu legitimizacije socijalističke državnosti i novih ideoloških koordinata ta vrsta književnosti bila je posebno dobro došla – ta konstatacija važi za oba kulturna konteksta.[5]

U NDR-u su jedan za drugim izlazili, između ostalog, sledeći romani: *Daleko je sunce* (nem. *Die Sonne ist fern*, 1957) Dobrice Ćosića, *Pesma* (nem. *Die Libelle*, 1958) Oskara Daviča, *Doživljaji Nikoletine Bursaća* (nem. *Die ungewöhnlichen Abenteuer des Nikola Bursać*, 1961) i *Prolom* (nem. *Freunde, Feinde und Verräter*, 1964) Branka Ćopića, *Lelejska gora* (nem. *Der Berg der Klagen*, 1967) i *Svadba* (nem. *Die Hochzeit*, 1972) Mihajla Lalića, *Divota prašine* (nem. *Die tanzende Sonne*, 1965) Vjekoslava Kaleba, *Sedmina* (nem. *Ein Gruß für Maria*, 1965) Bena Zupančiča*, Pobeda i poraz* (nem. *Das Duell an der Drina*, 1969) Jare Ribnikar, *Balada o trobenti in oblaku* (nem. *Die Ballade von der Trompete und der Wolke*, 1972) Cirila Kosmača. Književnost takve vrste koja je nastala u Jugoslaviji od sredine 50-ih godina i tokom 60-ih, koja je prevedena na nemački, bila je obeležena heroizmom, tražila je razumevanje za društveni preokret, odnosno za njegovu idejnu afirmaciju, pri čemu joj možemo pripisati postepenu dedogmatizaciju i depatetizaciju u okviru tematskih koordinata (up. u nemačkom kontekstu Jähnichen 1965, 1975a, 1978, August 1986, Richter 1991). Slavista prof. dr. Manfred Jenihen [Manfred Jähnichen], jedan od mojih akademskih učitelja, koji se više puta bavio recepcijom jugoslovenskih književnosti u NDR-u (Jähnichen 1976, 1977, 1983), istakao je da Davičov roman *Pesma,* na primer, predstavlja nadovezivanje autora na važnu srpsku nadrealističku tradiciju. Na ovaj način Jenihen je donekle informisao čitalaštvo o produktivnosti nasleđa predratne umetničke avangarde.

Partizanska lirika, objavljena 1958. u (istočno)berlinskom izdavačkom preduzeću *Aufbau-Verlag* pod naslom *Du, schwarze Erde*, koju je prevela i prepevala izvanredna prevoditeljka Ina Jun-Broda[6], pedesetih godina upotpunila je sliku koju je čitalac u NDR-u mogao imati o jugoslovenskim književnostima u odnosu na tematiku Drugog svetskog rata. O stvarnom uticaju ovih i još mnogih drugih tekstova teško se može pouzdano govo-

5 O problematičnosti, odnosno o nekompletnosti tog koncepta i o diskursu o njemu, neophodno je pisati na posebnom mestu.

6 Jun-Broda (1899-1983) je rođena u Zagrebu i živela je posle Drugog svetskog rata u Austriji.

riti, jer usled nedostatka samostalnog novinskog feljtona nova izdanja nisu kontinuirano reklamirana, odnosno komentarisana u dnevnoj štampi.

Prevođenje tekstova onih autora u kojima je primat kolektivnog zapostavljen i koji su tematski pokazali sasvim drugačije pristupe, koji su se latili drugih estetika da bi na literarnom planu pružili drugačija tumačenja u odnosu na prošlost i sadašnjost, kao i u odnosu na socijalistički sistem kao oblik društva, i koji su takođe izražavali nelagodnost prema „objektivnosti" društvenih promena, bilo je skoro isključeno. Mnogo toga je važilo kao „nepoželjno iskustvo".[7] Da ukratko predstavim barem dva egzemplarna primera – roman *Heroj na magarcu* (nem. *Der Held auf dem Rücken des Esels*) koji je u prevodu izašao u Zapadnoj Nemačkoj, narušavajući mit o partizanu, koristeći figuru grotesknog junaka i prikazujući rat kao izopačeno slavlje[8] u NDR-u nije imao ni najmanje šanse da bude objavljen. Bulatović ga je, uostalom, posvetio Kurciju Malaparteu [Curzio Malaparte] čiji je roman *La pelle* (1948/50) u NDR-u izašao tek 1985, i to posle nekoliko neuspelih pokušaja.[9] Kada je reč o trilogiji Danila Kiša, čitaoci su mogli da se upoznaju samo sa romanom *Bašta, pepeo*. Roman je izašao 1981. godine kao licencirano izdanje zapadnonemačkog izdavača Suhrkampa, sa pogovorom istaknutog slaviste i prevodioca Petra Urbana. Iz današnje perspektive to se mora tumačiti činjenicom da je Kiš tada potpuno drugačije pristupao raspravi o Drugom svetskom ratu i prezentovao – sa stanovišta etike i estetike – novi program kako bi otkrio izgubljene tragove i obezbedio poetiku pamćenja.[10]

Ni na istoku ni na zapadu Nemačke pre 90-ih godina 20. veka nisu objavljena dela Aleksandra Tišme.[11] Zašto tolike godine nigde nisu bili predviđeni za prevod njegovi romani? Pouzdanog odgovora zasada nema. Danas je Tišma jedan od najpoznatijih autora u Nemačkoj; njegove knjige se recipiraju na celom nemačkom govornom području.[12]

Drugo približavanje: Pisac Meša Selimović. Roman *Derviš i smrt* se najpre pojavio u Austriji, u prevodu poznatog prevodioca Vernera Krojcigera [Werner Creutziger] iz

7 Tako glasi naslov publikacije o književnosti o ratu i o cenzuri u NDR-u. Rukovoditeljka projekta je bila germanistkinja Ursula Hojkenkamp [Ursula Heukenkamp] sa Univerziteta Humbolt (v. Heukenkamp 1990).

8 O Bulatoviću vidi takođe Richter 1999.

9 Vidi u: *Fenster zur Welt*: 19.

10 O opusu vidi – primera radi – bibliografiju u knjizi *Entgrenzte Repräsentationen, gebrochene Realitäten*… (Richter 2001) kao i novije monografije (Beganović 2007 i Petzer 2008).

11 Jedini tekst koji je pre 1990. godine objavljen na nemačkom jeziku nalazi se u zbirci *Moderne jugoslawische Prosa* von 1969.

12 O prijemu njegovih dela u Nemačkoj up. Cidilko 2005 i Richter 2006.

NDR-a, a potom u izdavačkom preduzeću *Volk und Welt.*[13] Da ne bi došlo do neprebrodivih konflikata sa zvaničnom kulturnom politikom (što bi značilo zabranu izlaska), B. Antkovijak je preuzela na sebe zadatak pisanja pogovora: Važno je bilo uveriti čitaoca da se kod Selimovića isključivo radi o istorijskom romanu koji tretira davno prošlu epohu, ali je Antkovijak sebi ipak dozvolila da ukaže na *aktuelnost* romana. M. Jenihen je tada imao priliku da u otmenom časopisu *Weimarer Beiträge* objavi književnu kritiku ovog romana. Oprezno je argumentovao njegovu idejnu dimenziju; a ko je želeo, mogao je, u svakom slučaju, da shvati ambivalentnost te poruke:

To je više roman tragičnog junaka koji je u onom svetu feudalne moći i doktrinarne državne religije osuđen na propast. U tome je još jedna prednost ovog romana: tragika Ahmeda Nurudina […]umetnički je tako ubedljivo oblikovana da savremeni čitalac može da je shvati kao jedan od mnogih puteva iz opskurantizma, radi samoostvarenja“ (Jähnichen 1975b: 127).

Specifičnost ovog romana o latentnom konfliktu između pojedinca i institucionalizovane moći, izlazi na videlo za čitaoce kako u izvornom kulturnom kontekstu tako i u drugom kontekstu (up. Richter, 1995. i 2004.).

Treće približavanje: Antologijski izbori za mnoge predstavljaju izbor cveća književnosti. U izdavačkoj delatnosti antologije markiraju „mesto ukrštanja individualnih nastojanja izdavača, strateških razmišljanja preduzeća i kulturnih kao i kulturnopolitičkih okvirnih uslova (Schlosser 1997: 314).

Kao prva antologija koja obuhvata književnost u Jugoslaviji, pojavila se knjiga *Jugoslawische Erzähler von Lazarević bis Andrić* (1966, drugo izdanje 1976.). Manfred Jenihen je priređivač ove antologije, autor komentara i uvoda. Pred autorom uvoda je bio zahtevan zadatak da izbor i situiranje klasika „njihove nacionalne umetnosti reči“ (Jähnichen 1966: IX) poveže sa „šetnjom“ kroz (kulturnu) istoriju regiona, što je predstavljalo neophodan preduslov za razumevanje tekstova.

U nedostatku temeljnog književnoistorijskog priručnika, nekoliko generacija studenata koristilo je ovu antologiju kao hrestomatiju. Ona je pružila šansu za upoznavanje sa pripovedačkom umetnošću u važnom razdoblju njenog razvoja. U antologiji je težište na

13 Do 1980. godine ova knjiga je tri puta publikovana. Publikacija je najpre bila predviđena u izdavačkom preduzeću *Aufbau-Verlag*. Međutim, iz razgovora sa Barbarom Antkovijak sam saznala da je da je to preduzeće odustalo „iz izvesnih razloga“ od projekta. Naime, radilo se o tome da su stigle informacije o Selimovićevom intervjuu u kome je priznao da je njegov roman knjiga protiv staljinizma.

realističkom pripovedanju (u vremenskom periodu od 1880. do početka 1940-ih godina).[14] Zaobilaženje vremenske cezure koje je omogućilo uključivanje i nove makedonske književnosti u antologiju (Slavko Janevski, Blaže Koneski), priređivač je obrazložio argumentom o njenom ispoljavanju tek u novoj Jugoslaviji i željom da takvim konceptom izbegne nepotpunu sliku (isto, XLVII i sl.). Dakle, tu se radilo o uključivanju izrazito političkog aspekta u argumentaciju.

Manfred Jenihen je 1972. godine objavio antologiju *Petres Lied,* koja je imala sličnu koncepciju. U njoj je bilo zastupljeno sedamnaest autora, kao karakterističnih predstavnika razdoblja između 1920. i 1960. godine.

U već spomenutom zaslužnom izdavačkom preduzeću *Volk und Welt* 1969. godine pojavljuje se antologija *Moderne jugoslawische Prosa.* Ovu antologiju je priredila Barbara Antkovijak koja je istovremeno napisala pogovor i prevela većinu od odabranih devetnaest tekstova[15] Antkovijak jasno određuje savremenost kao polje svojih interesa i podvlači važnost eksperimenta, ukazuje na dodire s književnim nasledstvom i oprezno formuliše specifičnosti drugih poetika za koje se, prema njenom mišljenju, treba jednostavno naviknuti na druge načine čitanja. Svaki pokušaj kritike da se igra stilovima, oblicima i idejama prebrzo kategorizuje i zatvara u kataloge, da se ukaže na uticajne sfere evropske i prekookeanske kulture krajem 19. i u 20. veku – bez obzira na to što sve to ponekad može prouzrokovati iritacije – priređivaču se činio nepotrebnim (Antkowiak 1969: 319). Ako kroz primere prevedenih dela proverimo prevodilačku aktivnost ostvarenu posle te antologije, vidi se da su ostvareni veći prevodilački projekti sledećih autora i autorki koji su bili zastupljeni i u antologiji: Jare Ribnikar (još iste godine), Grozdane Olujić (1984. i 1989. u oblasti književnosti za decu i omladinu), Ranka Marinkovića; Branimir Šćepanović 1984. uspeva da prevodom romana *Iskupljenje* (nem. *Der Freikauf*) i interpretacijom uzorne situacije ugrožavanja pojedinca bude itekako prisutan na tržištu knjiga.

14 U antologiji su zastupljeni sledeći autori: Laza Lazarević, Janko Kersnik, Simo Matavulj, Ksaver Šandor Đalski, Josip Kozarac, Vjenceslav Novak, Radoje Domanović, Branislav Nušić, Petar Kočić, Ivan Cankar, Borisav Stanković, Antun Gustav Matoš, Vladimir Nazor, Veljko Petrović, Juš Kozak, Miroslav Krleža, Isak Samokovlija, Prežihov Voranc, Ivo Andrić, Slavko Kolar, August Cesarec, Hamza Humo, Miško Kranjec, Ciril Kosmač, Ivan Goran Kovačić, Slavko Janevski, Blaže Koneski.

15 Zastupljeni su sledeći autori: Vladan Desnica, Antonije Isaković, Slavko Janevski, Vjekoslav Kaleb, Marjan Kolar, Erih Koš, Mihajlo Lalić, Ranko Marinković, Momčilo Milankov, Grozdana Olujić, Mladen Oljača, Ivan Potrč, Jara Ribnikar, Dimitar Solev, Branimir Šćepanović, Aleksandar Tišma, Risto Trifković, Pavle Zidar, Beno Zupančič.

U okviru veoma uspešne serije izdavačkog preduzeća *Volk und Welt,* nazvane *Erkundungen,* 1979. i 1981. godine izlazi takođe jedan tom s tekstovima dvadeset i osam jugoslovenskih pripovedača koji su rođeni između 1942. i 1951. godine. Izbor je bio u rukama Barbare Antkovijak koja je očigledno uvek imala smisla za uzbudljive nove tekstove. Čitajući njen kratak pogovor, čitalac saznaje da se tu pre svega radi o tekstovima takvih autora „koji se kreću još na polju traženja i eksperimentiranja" (Antkowiak 1979: 318).[16]

Ne želeći na ovom mestu da pravim nepromišljene generalizacije, ipak se za ove antologije može reći da su njihovi priređivači svakako uzeli u obzir okvirne uslove kulturne politike NDR-a; možda se i nije radilo o plesu na žici. Međutim, veštim manevrisanjem u pratećim tekstovima priređivači su bili u prilici da upućenom čitaocu prenesu poneku dodatnu poruku. Naravno, treba reći na kraju i to – kako je svugde, tako je i ovde: i lični afiniteti su igrali svoju ulogu.[17]

Četvrto približavanje: Kulturno-politička kasna faza NDR-a i prevodilačka delatnost.

80-ih godina 20. veka zvanična sfera komunikacije menjala se u određenoj meri. To ide u prilog – da navedem samo jedan primer – antologiji dramskih tekstova *Zwischen Berg und Tal. Jugoslawische Stücke* (priređivač Ingeborg Knauth, *Henschel SCHAUSPIEL* Berlin). Zastupljeni su tekstovi *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* (1971; *Die denkwürdige Aufführung des Hamlet in Nieder-Merde*) Ive Brešana i *Balkanski špijun* (1983, *Der balkanische Spion*) Dušana Kovačevića) kao i *Brisan put* (1979; *Die Straße zwischen Berg und Tal*) Milice Novković.

Istina, to je bio izuzetno mali isečak iz repertoara, bez obzira na to što je B. Antkovijak u pogovoru tekstove akcentovala kao „spektar originalnih rukopisa" (Antkowiak 1988: 212) sa reprezentativnom funkcijom. Međutim, informacije o uspešnim filmskim verzijama i o predstavama u drugim socijalističkim zemljama, mogle su se u isti mah čitati kao upućivanje na deficite u ponudi NDR-a. Naime, niti su filmovi nastali po Brešanovim i Kovačevićevim tekstovima bili prikazivani u NDR-a, niti su pozorišni komadi bili sastav-

16 Zastupljeni su sledeći autori: Ratko Adamović, Marinko Arsić Ivkov, Veljko Barbieri, Radovan Beli-Marković, Dragi Bugarčić, Stjepan Čuić, Djuro Damjanović, Mate Dolenc, Radomir Glušac, Branko Gradišnik, Saša Hadži Tančić, Božur Hajduković, Drago Jančar, Miodrag Janković, Dubravko Jelačić Bužimski, Miroslav Josić Višnjić, Drago Kekanović, Zoran Kovačevski, Pero Kvesić, Mitko Madžunkov, Slobodan Mandić, Pavao Pavličić, Elvira Rajković (kao jedina žena-pisac), Ranko Risojević, Vasil Tocinovski, Goran Tribuson, Miljenko Vučetić.

17 Važno je konstatovati da o književnostima manjina ni u jednoj antologiji nije bilo reči.

ni deo pozorišnog repertoara, ali barem su tekstovi, izgleda, iz perspektive cenzure bili ideološki podnošljivi.

Od kraja 70-ih godina, čestu pojavu su predstavljali izbori iz dela i oni su doprineli proširenju slike o književnostima Jugoslavije.[18]

Na kraju treba podvući sledeće, bez obzira na to da je za konačne zaključke još rano:

– Vanknjiževne činjenice – kao što su političke konjunkturne situacije (što svakako nije bila osobenost procesa recepcije isključivo u socijalističkim zemljama nego predstavlja opšti fenomen), ali takođe i potreba za legitimacijom u odnosu na socijalističku zajednicu, u tim su procesima igrale ulogu koju ne smemo potcenjivati.
– Sistematske recepcije knjiga iz Jugoslavije nije bilo (mislimo da – bez obzira o kojoj književnosti se radi, to nije ni moguće – selekcija uvek postoji). Bez obzira na neke politički isforsirane linije recepcije, pa uračunavajući i nedostatke, može se reći da je ta mala grupa entuzijasta (lektori, priređivači, prevodioci) kojoj imamo da zahvalimo na priličnom broju dobrih knjiga u prevodu, nama omogućila da preko knjige, odnosno preko književnog teksta dugo vremena ostvarimo barem jedan virtuelni susret s Drugim, jer su oni pravi susreti bili mnogo ređi. Oni su bili odlični kulturni posrednici, a mi smo odavno išli njihovim putem. Juče je vladala ideologija, a danas vladaju zakoni tržišta. Međutim, prevodi se još uvek, jer je prevođenje jednostavno neophodno, kako je prevodilac Andrića i Selimovića, Verner Krojciger, ne bez ironije nedavno konstatovao (up. Creutziger 2011: 98).
– Nažalost, o mnogim knjigama koje su na istoku Nemačke izlazile, retko ko još zna, bez obzira na postojeće bibliografije. Srećan je taj koji ih može naći po bibliotekama i antikvarnicama. Ko zna, na primer, koliko dobrih knjiga je takođe objavljeno na jeziku lužičkosrpske manjine?
– Projekat zajedničke istorije prevođenja i recepcije u obe Nemačke do ujedinjenja još čeka realizaciju. To je zahtevan poduhvat, možda nešto za moj „postuniverzitetski rad“, ko zna.

18 *Die rote Dahlie* (1977), izbor pripovedaka Isaka Samokovlije iz Bosne (urednik i autor pogovora M. Jenihen), *Der tollwütige Teofilo* (1985), pripovetke značajnog srpskog humoriste, satirčara i komediografa Branislava Nušića (izbor Reinhard Fischer), izabrana lirika u knjigama kao što su *Der Schlangenbräutigam* (1982) o delu Desanke Maksimović (urednik i autor pogovora M. Jenihen), *Ahnung von Zukunft* (1986) o delu Srečka Kosovela (urednik Gerhard Šauman [Gerhard Schaumann]), *Lied der Weinstöcke* (1988) o delu Blažeta Koneskog (urednik i autor pogovora M. Jenihen), *Die Botschaft der Amsel* (1989) o delu Vaska Pope (urednica i autorka pogovora B. Antkovijak).

„Zašto se sjećati?“ Tako je pitao poznati autor Miljenko Jergović (2000: 5) u uvodu svoje *Historijske čitanke* u kojoj se na specifičan način govori o sećanju, ali i o zaboravu u odnosu na nepostojeću drugu Jugoslaviju. „Da se ne zaboravi sve to što su ljudi koji su živeli to vreme uradili“, bio bi moj odgovor u ovom kontekstu.

LITERATURA

Antkowiak, B. (Ur.) (1969). *Moderne jugoslawische Prosa*. Berlin: Volk und Welt.

Antkowiak, B. (Ur.) (1979). *Erkundungen – 28 jugoslawische Erzähler*. Berlin: Volk und Welt.

Antkowiak, B. (1988). Nachwort. U Knauth, I. (Ur.), *Die Straße zwischen Berg und Tal. Jugoslawische Stücke*. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, str. 201-212.

Antkowiak, B. (2003). Ein Zensor in Ulan Bator. U S. Barck, S. Lokatis (Ur.), *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk & Welt*. Berlin, str. 92-94.

August, M. (1986). Der jugoslawische antifaschistische Roman der fünfziger Jahre und sein Verhältnis zur Tradition der „sozialen Literatur“. U L. Richter et al. (Ur.). *Literatur im Wandel. Entwicklungen in den europäischen sozialistischen Ländern 1944/45-1980.* Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, str. 182-201.

Bachleitner, N., Wolf, M. (Ur.) 2010. *Streifzüge im translatorischen Feld. Zur Soziologie der literarischen Übersetzung im deutschsprachigen Raum*. Wien: LIT Verlag. (= Repräsentation-Transformation; 5)

Bachmann-Medick, D. (Ur.) ([2]2004). *Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Tübingen: Francke.

Barck, S., Langermann, M., Lokatis, S. (1997). *„Jedes Buch ein Abenteuer“. Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*. Berlin: Akademie Verlag.

Barck, S., Lokatis, S. (Ur.) (2003). *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk & Welt*. Berlin: Ch. Links Verlag.

Beganović, D. (2007). *Pamćenje traume. Apokaliptička proza Danila Kiša*. Zagreb-Sarajevo: Naklada ZORO.

Dr. K. (1956). Jugoslawien auf der Buchmesse. *Neues Deutschland,* 2.3.

Cidilko, V. (2005). Recepcija prevoda dela Aleksandra Tišme u Nemačkoj. U *Povratak miru Aleksandra Tišme*. Zbornik radova. Urednici J. Delić, S. Koljević, I. Negrišorac, Novi Sad: Matica Srpska et. al., str. 242-251.

Creutziger, W. (2011). *Schöne neue Sprache: Essays*. Berlin: Frank und Timme.

Häntzschel, G. (Ur.) (2005). *Literatur in der DDR im Spiegel ihrer Anthologien. Ein Symposion*. Wiesbaden: Otto Harassowitz.

Heukenkamp, U. (Ur.) (1990). *Unerwünschte Erfahrung. Kriegsliteratur und Zensur in der DDR*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Jähnichen, M. (1965). Die Partisanenliteratur Jugoslawiens. Vom Liedvers zum Roman. *Sonntag*, 48, str. 9-11.

Jähnichen, M. (Ur.) (1966). *Jugoslawische Erzähler von Lazarević bis Andrić*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.

Jähnichen, M. 1975a). Entscheidung und Bewährung. Die Gestaltung des antifaschistischen Widerstandskampfes in jugoslawischen Romanen der Gegenwart. U H. Olschowsky, L. Richter, G. Ziegengeist (Ur.). *Literaturen europäischer sozialistischer Länder*. Berlin und Weimar: Aufbauverlag, str. 388-416.

Jähnichen, M. (1975b). Mehmed Selimović: Der Derwisch und der Tod. *Weimarer Beiträge* 21, str. 125-128.

Jähnichen, M. (1976) Jugoslovenska literatura u Nemačkoj Demokratskoj Republici. *Književna istorija* 34, str. 289-294.

Jähnichen, M. (1977). Ein Land im Spiegel seiner Literaturen. Zur Rezeption jugoslawischer Prosa und Lyrik in der DDR. *Sonntag*, 3, str. 10-11.

Jähnichen, M. (1978). Die Gestaltung des zweiten Weltkrieges in der jugoslawischen Prosa der 60er und 70er Jahre. *Zeitschrift für Slawistik*, 13, str. 397-403.

Jähnichen, M. (1983). Die Rezeption jugoslawischer Literaturen im Wandel der Epochen. *Zeitschrift für Slawistik* 28, str. 502-515.

Jergović, M. (2000). *Historijska čitanka.* Zagreb-Sarajevo: ZORO; Sarajevo: Dani.

Lokatis, S. (2003). Nimm den Elefanten – Konturen einer Verlagsgeschichte. U S. Barck, S. Lokatis (Ur.). *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk & Welt*. Berlin; Ch. Links Verlag, str. 15-30.

Lokatis, S. (2005). Die zensurpolitische Funktion von Anthologien im Verlag Volk und Welt. U G. Häntzschel (Ur.). *Literatur in der DDR im Spiegel ihrer Anthologien. Ein Symposion*. Wiesbaden, str. 59-74.

Petzer, T. (2008). *Geschichte als Palimpsest. Erinnerungsstrukturen in der Poetik von Danilo Kiš*. Frankfurt am Main et al.: Lang. (= Jüdische Studien; 6)

Richter, A. (1991). *Serbische Prosa nach 1945. Entwicklungstendenzen und Romanstrukturen*. München: Verlag Otto Sagner.

Richter, A. (1995). Meša Selimović's "Derviš i smrt", an attempted approach. *Serbian Studies* 9(1995)1-2, 141-151.

Richter, A. (1999). Festszenen bei Bulatović. U A. Leitner, D. Burkhart (Ur.). *Prazd'nik'. Von Festen und Feiern in den slavischen Literaturen.* Frankfurt am Main et. al.: Lang, 213-222.

Richter, A. (2001) (Ur., uz saradnju T. Petzer). Entgrenzte Repräsentationen – gebrochene Realitäten. Danilo Kiš im Spannungsfeld von Ethik, Literatur und Politik. München: Verlag Otto Sagner. (= Die Welt der Slaven Sammelbände/Sborniki; 10)

Richter, A. (2004). Ein Dialog mit der Zeit von ungebrochener Faszination. Noch ein Blick auf den Roman *Derviš i smrt*. U M. Okuka, U. Schweier (Ur.). Germano-slavistische Beiträge. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag. München: Verlag Otto Sagner, 483-493.

Richter, A. (2006). Erzählen und Moral. Zu einigen Aspekten der Romane Aleksandar Tišmas und ihrer Aufnahme in Deutschland. U G. Schubert (Ur.). *Serben und Deutsche II: Literarische Begegnungen*. Jena: Collegium Europaeum Jenense, 259-274.

Schlosser, Ch. (1997). „Aufstehn möchte ich, fortgehn und sehn." Zur Rezeption internationaler Lyrik in Versdichtungsanthologien der DDR. U B. Bödeker, H. Essmann (Ur.): *Weltliteratur in deutschen Versanthologien des 20. Jahrhunderts*. Berlin: Erich Schmidt Verlag GmbH & Co, str.314-334.

Wachtel, A. B. (1998). *Making a Nation, breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia.* Stanford: Stanford University press.

Оливера Жижовић[1]
Државни универзитет у Новом Пазару

UDK 821.112.2-34.09 Wolf Ch.

ЖЕНСКО И МУШКО НАЧЕЛО У ПРИПОВЕЦИ „КАСАНДРА“ КРИСТЕ ВОЛФ

The short story *Cassandra,* written by Christa Wolf, offers a new, 20th century view of the Trojan War and the classical myth of the famous prophetess Cassandra, daughter of the Trojan king Priam. One of the important methods the German author uses is the psychological "reading" of the myth. Following the development of Cassandra's self-comprehension and illuminating the unconscious parts of her personality, it reveals a conflict between the female and male principles within her. This conflict is metaphorically presented via a failed initiation rite in Athena's temple (a sort of *hieros gamos*), and also via Cassandra's dream, in which she is not prepared to *fully* give herself to Apollo. Because of this she is punished by the curse that no one will believe her accurate prophecies. Still, Cassandra manages to reconcile these opposites within herself thanks to Arisbas and Anchises, above others, who psychologically represent the archetypal figures of the Great Mother and the Wise Old Man. They help her attune the female and male principles within herself, as well as life and death, and this is substantiated by Cassandra's last dream depicted in the short story. This element also provides the answer to the question of why the Trojan prophetess chooses death and not life, i.e. why she does not accept the Greek cultural pattern, which, as she foresees, will become dominant after the fall of Troy and superimposed on the whole world. At the same time, it can be seen that feminist readings of this short story are superficial and essentially wrong, since Christa Wolf tells us a deep psychologically oriented story, which is neither male nor female, but archetypal and thus universal.

Key words: Christa Wolf, myth of Cassandra, Greek cultural pattern, depth psychology, unconscious, archetypes, dreams, female and male principle, Great Mother, Wise Old Man.

У *Аīамемнону*, првој драми Есхилове трилогије *Орестија*, Касандру, ћерку тројанског краља Пријама, затичемо испред краљевске палате у Аргу, где је као део Агамемноновог ратног плена доведена и где ће, заједно са грчким војсковођом, у склопу Клитемнестрине освете мужу због жртвовања Ифигеније, убрзо бити погубљена. Глас о чувеној тројанској пророчици стигао је и до њој непријатељског Арга, па она, у дијалогу са хором стараца који унапред стрепе од њених речи[2], говори

1 oljazizovic@gmail.com

2 „О твојој слушали смо слави пророчкој,
Ал' овде пророци нам нису потребни“ (стих 1098–1099; Есхил 2001: 211).

не само о прошлости већ и о будућности дома Атрида, проричући Агамемнонов и свој скори крај, али и оно што ће потом уследити. У *Покајницама*, средишњој драми трилогије, остариће се оно што је Касандра најавила, а то је Орестова освета и убиство Клитемнестре и Егиста, што је и основна тема овог Есхиловог драмског дела.

Касандра објашњава хору да је пророчки дар добила од Аполона, али му није узвратила љубав коју му је претходно обећала, па ју је бог казнио тиме што нико не верује у њена пророчанства. На те речи хор констатује: „Ал' нама, ето, пророкујеш истину" (стих 1213; Есхил 2001: 225), чиме Касандрин положај изнова постаје парадоксалан, јер је њена реч најзад саслушана и озбиљно схваћена, а веру јој – за разлику од ближњих, то јест чланова породице и суграђана, Тројанаца – поклањају непријатељи, Грци. Њихову пропаст и несрећу она прижељкује и радује јој се, док је, напротив, свој град желела да спасе и заштити, упозоравајући унапред на предстојеће невоље, које није била у стању да спречи.

Задовољна што је видела и злу судбину победника, односно не само садашња већ и будућа страдања оних који су разорили Троју, Касандра храбро одлази у смрт. Стога речи хора, изречене на почетку драме, а поводом сећања на Калхантова пророчанства која су се увек испуњавала, умногоме осветљавају и положај пророчице Касандре:

А Правда онима што пате даје
да још и позну дознају будућност.
Будућност знај кад сване, а не напред,
Јер знање прерано и плач је преран" (стих 250–254; Есхил 2001: 192).

Пророчки дар је увек, а не само у Касандрином случају, и награда и казна. Будућност је добро знати, јер они који неправедно пате виде шта ће уследити, односно каква судбина чека њихове непријатеље, што им доноси својеврсну утеху. Али, унапред знати будућност истовремено значи и двоструку патњу и бол – најпре најављену, сагледану, а затим и остварену, реално проживљену. Касандрину патњу додатно увећава то што се нико не обазире на њене речи, а цена коју ће сви због тога платити биће превисока.

Под снажним утиском након читања Есхиловог *Аīамемнона*, немачка књижевница Криста Волф ће отпочети сопствена истраживања и промишљања, праћена „ходочасничким" путовањем у Грчку, што ће резултирати низом њених предавања о Касандри, која је одржала гостујући на Универзитету у Франкфурту током маја 1982. године, да би наредне, 1983. године објавила и приповетку *Касандра*.

Укрштајући антички мит и тада актуелна друштвено-историјска дешавања, са јасним алузијама на хладноратовску атмосферу током 80-их година XX века, Криста Волф на нов начин сагледава и преиспитује грчки мит и грчки културни образац, али и своје време и Источну Немачку (ДДР) у којој је живела. Сматрајући себе „једном од Касандриних ћерки“ (Weingartz 2009: 42), она бележи и преноси истину не само о митолошким временима, већ и о сопственој ситуацији и савременом добу.

Као и Есхилову јунакињу, и Касандру Кристе Волф затичемо испред Агамемнонове палате, до које је стигла прешавши пут од краљеве кћери, Аполонове свештенице и пророчице до робиње и наложнице. Знајући да ће до краја дана бити убијена, она сада не разговара са хором, нити пророкује Грцима, већ користи последње сате свог живота како би се суочила са самом собом и сагледала унутрашњи пут који ју је до те тачке довео. Показује се да је овај процес много болнији и тежи од спољашњих кретања и дешавања, а за његово успешно окончање заслужна је њена „страст за самооткривањем“, али и гранична ситуација у којој се нашла (Weingartz 2009: 40).

Бројне прилике да истински сагледа непријатеље, Грке, као и своје сународнике, Тројанце, али и најближе чланове сопствене породице, пре свих оца Пријама, Касандри ће се указати, и она ће их искористити, током десетогодишњег рата. Међутим, за најдубље самоувиде и крајње самораскринкавање тројанска пророчица ће бити спремна тек када се нађе на прагу сопствене смрти. Тада ће, најзад, испунити и најтежи задатак који је Аполон постављао пред своје следбенике – налог о *самоспознаји*, исписан на зидовима његовог пророчишта у Делфима. За испуњење тог налога Касандра неће бити спремна чак ни када званично, као свештеница ступи у Аполонову службу, што је метафорично изражено митом о њеној неспремности да се *поштуно* препусти богу, због чега је и кажњена да у њена истинита пророчанства нико не верује.

Стога је цела повест, с изузетком уводног и завршног пасуса,[3] исприповедана у првом лицу једнине и предочена у виду Касандриног *унутрашњег монолога*. Заправо, реч је о јунакињином урањању у таму *несвесног*, у коју она по први пут уноси светиљку свести, спуштајући се сада дубље него икада пре. Такав, *психолошки приступ миту* – праћен његовом реконструкцијом и деконструкцијом – добрим делом ће и допринети да *Касандра* Кристе Волф остане актуелна и након

3 *Касандра* почиње и завршава се приповедањем у трећем лицу једнине, гласом налик на савременог туристичког водича који се налази пред каменим лавовима, испред којих је пре 3000 година стајала и Касандра.

превазилажења конкретних историјских околности у којима је настала. На тај начин ће умногоме бити надмашена и ауторкина интенција, која се превасходно заснивала на жељи да својим сународницима поручи да је „нестанак Троје неизбежан“ (нав. према: Мари Гудо 2003: 112), при чему је недвосмислено алудирала на Источну Немачку у којој је живела.

Читалац схвата да је један од кључних Касандриних проблема, који је добрим делом био извор њене патње и трагичне судбине, стална амбивалентност и суштинско *неприпадање* ничему и никоме – граду, двору, породици, храму. То се односи чак и на такозвани „женски свет“,[4] упркос честим тумачењима стваралаштва Кристе Волф, па и ове приповетке, у феминистичком кључу.

Феминистичка тумачења *Касандре* неретко су праћена и поткрепљена психоаналитичким интерпретацијама, заснованим на Фројдовом учењу, при чему се занемарује да је овде реч о митолошким садржајима, који своје порекло имају у колективном а не у индивидуалном несвесном, па је за њихову анализу неопходна примена Јунгове, а не Фројдове теорије. Штавише, примена Фројдових теоријских ставова на митолошки материјал води неадекватним, искривљеним и погрешним закључцима.[5]

Да Касандра суштински не припада ничему и никоме, метафорично потврђује рана епизода њеног неуспелог ритуалног раздевичења у Атенином храму.[6] Психо-

4 Чак и лековити, за Касандру драгоцен боравак у пећинама на Ида-гори, у донекле идеализованом „женском свету“, о чему ће касније бити речи, мора бити допуњен њеним истовременим интензивним контактом са Енејиним оцем Анхизом, који том свету не припада, па чак представља и његову супротност и противтежу.

5 Познато је да је Криста Волф активно пратила дискусију о миту, коју је 1974. године покренуо Франц Фиман својим програмским говором „О митским елементима у књижевности“, одржаном на Хумболтовом универзитету у Источном Берлину. Фиман је том приликом говорио о архетипским обрасцима у миту, а цитирао је и преписку Карла Керењија и Томаса Мана, која је битно утицала и на Кристу Волф. Волфова ће касније „у својим предавањима о Касандри опширно говорити о великом утицају Керењијеве интерпретације мита о Аполону и новој употреби мита у Мановом *Јосифу и његовој браћи* за њено сопствено истраживање“ (Wagner 1988: 90-91). Када се зна да је Ман у својој тетралогији о Јосифу дубинско-психолошки интерпретирао мит, ослањајући се на Јунгову теорију, као и да му је у томе, својим стручним саветима, битно помогао јунговски оријентисан митолог Карл Керењи, није необично да је и Криста Волф касније посегла за сличним приступом митској грађи.

6 Најчешће су ови ритуали извођени у храмовима богиња плодности, попут, рецимо, Афродите. На први поглед је необично и, са савременог становишта, нелогично да се овакав ритуал одвија у храму девичанске богиње Атене. Међутим, познато је да су слични

лошки посматрано, овај догађај упућује на Касандрину неспремност да се до краја препусти и преда женском начелу, па није случајно што сцена о неуспешно окончаном ритуалу раздевичења композицијски следи одмах након сна у којем је Касандра одбила да се сједини с Аполоном.[7] Као што није спремна да се потчини, односно покори Аполону и тиме преда мушком принципу, а на дубљем нивоу, да сазна пуну истину и до краја се препусти самоспознаји као најважнијем Аполоновом захтеву, она није спремна да прихвати ни сопствену женску природу, што ће, такође, битно одредити и обележити њен живот и судбину.

Овде је реч о сексуалности као метафори, па се сан о Аполоновом пљувању у Касандрина уста свакако не може тумачити као симбол „сексуалне повреде које се она плаши“, као што је и у приповеци понуђено тумачење дојиље Партене – да је реч о стицању пророчких моћи – неоправдано преобразити у наводну „потврду Касандриног властитог, потиснутог знања да је женска моћ условљена сексуалним трпљењем“. Уосталом, не само да је погрешно, већ је и крајње поједностављено и осиромашујуће свођење Касандриног односа са Аполоном, дакле са једним богом, на „сексуалну потчињеност“ и „сувише очигледну метафору за цену женске моћи у патријархалном систему“ (King 2010: 336).[8]

Слично је и са тражењем разлога за неуспех обреда иницијације у наводном Касандрином доживљају тог чина као „подношења мушке доминације“ и озакоњење таквог стања (King 2010: 335). Овде се изнова пренебрегава митолошко, али и психолошко значење таквих обреда, као и неке конкретне појединости, попут оне да

обреди вршени, рецимо, и у храму Артемиде у Ефесу, која је такође богиња-девица.

На овом месту не можемо улазити у религиозно, културолошко и психолошко објашњење ове појаве, а за подробније објашњење исконског смисла ових обреда и значење речи девица, који уједно осветљавају и привидну нелогичност одвијања ритуала раздевичења у храму богиње девице Атене, видети: Естер Хардинг, *Мистерије жене*, превела Јелена Стакић, Плави јахач, Београд, 2004, посебно поглавља: „Богиња девица“ и „Свето венчање“.

7 Криста Волф је, у складу са својим дубинско-психолошким читањем мита о Касандри, митему о одбијању Аполона преточила у *сан*, који је, као што је познато, спонтани израз несвесног и важан део унутрашње реалности.

8 Наведено тумачење, које није усамљено, а среће се и код других ауторки, служи само као илустрација једностраности неких феминистичких интерпретација, као и грешака до којих долази када се архетипски садржаји (који потичу из колективног, а не из индивидуалног несвесног) тумаче помоћу Фројдове психоанализе, уместо да буду сагледани Јунговом методом објективне амплификације, која је примерена и прилагођена тумачењу архетипских садржаја.

Касандра покушава да обред изврши са Енејом, што је пресудно за разумевање ове епизоде и њеног неуспеха.

Познато је, наиме, да су Грци, а и иначе малоазијски и медитерански народи, сексуалне односе под одређеним околностима сматрали „чином богослужења“ и снажним изразом „спреге сексуалности и религије“, односно да су практиковали обредну проституцију. Забележени су различити видови и праксе ових обреда, попут ритуалног раздевичења о којем је овде реч. Њему су подвргаване све девојке, без обзира на порекло и сталеж којем су припадале, јер је то био иницијацијски обред којим су жене „увођене у пун сексуални живот, у зрелост“. Добрим делом је реч и о обреду плодности, у којем је особа, жртвовањем свог девичанства, постајала „интимно повезана с божанским силама плодности“, односно са богињом у чијем се храму ритуал одвијао (Henriques 1968: 13, 22, 28).

Овај обред је увек обављан искључиво са странцем, односно с човеком који долази из далека и којег девојка види први и последњи пут у животу. Стари народи су сматрали да „свака жена једном у животу мора да се пода не из љубави, и не одређеном човеку, него Богињи, сопственоме нагону, начелу Ероса који је у њој“ (Хардинг 2004: 226). Тиме је жена учила да се потчини женском начелу, уз истицање безличности, односно „божанствености“ тог чина. Касандра, међутим, ритуал покушава да изврши са Енејом, у шта се уплићу личне емоције с обе стране, због чега обред и не може бити ваљано и успешно обављен. Овде је, заправо, реч о слободној надоградњи мита за којом Криста Волф посеже, чинећи од Касандре и Енеје љубавни пар.

Ова епизода се може посматрати као неуспело свето венчање са богињом, односно, шире гледано, као неуспели *hieros gamos*, који психолошки симболизује сједињење архетипских супротности у људској души. Јер, „хијерогамија је изврстан симбол не само уједињења мушког и женског, него и складног сједињења, синтезе свесног и несвесног у души“ (Требјешанин 2008: 142). Касандра, међутим, није у стању да досегне унутрашње јединство и успостави склад између супротних тежњи, тако што ће помирити мушко и женско начело у себи.

Да је овај проблем један од значајнијих у Касандриној психологији потврђује и сан у којем се од ње тражи да пресуди ко јаче сија: Сунце или Месец? „*Нешто је погрешно било у том надметању*, а шта, томе се нисам домислити могла, ма колико се трудила“, каже сама сневачица. Напрежући се да одговори на постављено питање, она се на крају опредељује за Сунце, након чега Аполон „тријумфално закликта“, а богиња месечине Селена се жалосно спусти низ свод. Касандра то схвата као

пресуду себи, питајући се како уопште може бити крива када је рекла оно што је тачно. Истовремено, она слути да „негде у овим питањима почива и câм одговор“, након чега се буди зачуђена (Волф 1990: 100).

Надметање сунца и месеца унутар Касандре, која и сама то такмичење доживљава као погрешно, јасно потврђује да је у њој присутан сукоб мушког и женског принципа. Познато је да је сунце, као владар дана, симбол *мушкоī начела*, односно свести, рада, постигнућа, свесног разумевања и одабирања. Оно је Логос, који се поштује у виду Бога-Сунца, између осталих и Аполона. Заправо, реч је о божанским својствима која су неодвојива од човека – његовој способности да постиже и уређује, да формулише, да прави разлику и уопштава (Хардинг 2004: 62–62). Насупрот сунцу, месец је владар ноћи и несвесног, односно симбол је *женскоī начела*, будући да се одувек сматрало да је месец у неком посебном односу са женама (чија је природа циклична и с њим усклађена), а веровало се и да се у њему налази извор и порекло женске плодности и могућности рађања. Месец управља нагонима, нејасним опажањима унутрашњег и интуитивног света и несвесним делом људске психе. Обожавање месеца је, стога, обожавање стваралачких и плодоносних сила природе и мудрости која лежи у нагону, као и сједињености са законима природе и несвесним.[9]

Погрешно је то што Касандра, сама себи, односно унутар себе, уопште поставља ово питање и што однос сунца и месеца схвата као *борбу* и *надмешање*. Јер, реч је о различитим подручјима, на којима је свако свој господар, па сукоб не би требало ни да постоји. Мушко и женско начело се разликују, при чему је свако од њих важно по себи и за себе, па их не треба супротстављати. Снажни и јаки у својим доменима, оба заслужују подједнако уважавање и поштовање.[10]

9 Видети: Естер Хардинг, „Месец као давалац плодности“, у: *Мисшерије жене* и Ерих Нојман, „Месец и матријархална свест“, у: *Психолоīија женскоī*, превели Милутин Станисавац и Мирјана Совровић, Федон, Београд, 2015.

10 Јунг разликује тумачење снова *на нивоу објекша* и *на нивоу субјекша*. Тумачење на нивоу објекта је дословно, што значи да се особе, дешавања или предмети из сна изједначавају са онима у реалности, док је тумачење на нивоу субјекта *мешафорично* и подразумева посматрање сна као израза унутрашње драме у којој су сви елементи, објекти и ликови *асīекши сневача*, непознати његовој свести.

Да и сама Касандра снове тумачи на нивоу субјекта, потврђује њено разумевање Пријамовог сна у којем он види љути мегдан два љута змаја, од којих један носи златан оклоп, а други танко копље; један је нерањив и ненаоружан, а други је наоружан, обузет мржњом и рањив. Они се боре вечно.

Заправо, овде се „соларни свет, као нов и на вишем нивоу, сукобљава (се) с лунарним светом, као што се сукобљавају патријархат и матријархат, обоје схваћени као психолошки стадијуми“. „Тек у каснијим развојним стадијумима [...] индивидуација доводи до преокрета“. Тада се „патријархална соларна свест поново уједињује с оним што јој је претходило, а матријархална свест [...] и њен централни симбол, месец, израњају из дубина како би на новом, вишем плану људске психе, прославили древни *hieros gamos* месеца и сунца“ (Нојман 2015а: 116). Касандра за такво „свето венчање“, очигледно, још увек није спремна.

Мада ће се определити за Аполона, односно за мушки принцип, који је у њој неретко односио превагу, ипак је, како сматра Аризба, мајка Пријамовог сина а Касандриног полубрата Есака, добро што је Касандра уопште покушала да одговори на то, истина погрешно питање, односно што је била спремна да актуализује и освести један од битних проблема и сукоба унутар себе.

Стога ће кључну улогу у Касандрином животу, а пре свега у њеном унутрашњем развоју одиграти најпре Аризба, а потом и Енејин отац Анхиз, као истински носиоци женске и мушке мудрости. Они ће јој помоћи не само да другим очима сагледа своју породицу, двор и свет око себе већ, што је много важније, да постепено открије дубље, истинске основе живота.

Својеврсну неадекватност родитеља и проблематичне односе које је имала са Пријамом и Хекабом, Касандра ће, на унутрашњем, психолошком плану превазићи, „замениви“ их двема родитељским фигурама и посежући за дубљим, архетипским основама родитељског пара. Јер, дубинско-психолошки посматрано, Аризба и Анхиз су повезани са архетиповима Велике мајке и Мудрог старца, и носиоци су њихових позитивних видова. Познато је да у неадекватном окружењу и при лошим личним односима са родитељима, психа посеже за трансперсоналним извором подршке, па

Касандра самозвано овај сан тумачи као сукоб Пријама са *самим собом*, а тако можемо посматрати и надметање сунца и месеца у њеном сну. Поводом Пријамовог сна, она каже оцу: „Држиш себе у шаху. Сакатиш се“ (Волф 1990: 76). То исто би могла рећи и себи самој поводом сна о надметању сунчевог и месечевог сјаја. Познато је, међутим, да нико не може видети сопствена леђа, односно да су снови израз несвесног и увек макар један корак испред свести, па нам је за њихово тумачење потребна помоћ других.

Уосталом, Аризба, која је неретко тумачила Касандрине снове, једном приликом јој је рекла да „човек не може да види самог себе. […] Он то не подноси. Треба му туђе огледало“ (Волф 1990: 141). Исто искуство и став има и савремена наука, односно дубинска психологија и различити психотерапијски модалитети.

тако и Касандра своје „личне“ родитеље замењује овим архетипским „родитељским паром“.

Њен први одлазак код Аризбе, мотивисан покушајем да сазна породичну тајну о својевременом уклањању Париса са двора, Касандра ће доживети као одлазак у *подсвет* и *противсвет*, што он, насупрот Палати, у којој је живела са породицом, симболично и јесте. Након тога, Аризба ће постати једна од кључних фигура у Касандрином животу, а посебно ће бити значајна у кризним периодима њених потонућа и сурвавања у себе, након изрицања важних пророчанстава, која су Касандру разарала и која је сама доживљавала као цену коју мора платити за своја пророчка „путовања у Доњи свет“ (Волф 1990: 71). Својом снагом и инстинктивном, женском мудрошћу, Аризба ће јој помагати да изрони, али и да дође до дубљих увида, знајући неретко о Касандри више него што је она сама знала о себи.

Јер, Аризба је суштински повезана са архетипом Велике мајке, односно митолошком, архетипском представом која симболизује хранитељску способност, плодност, рађање, али и гутање, уништење и смрт. Анхиз је чак недвосмислено назива „Великом Мајком“ и повремено се, креативно, препире с њом. Код Аризбе је, међутим, наглашен позитиван аспект овог архетипа, а посебно његов преображавајући карактер, који је веома важан за Касандру. „У мери у којој Женско ослобађа и усмерава према животу и свести, оно је Велика и Добра Мајка свег живога“. Једна од најважнијих позитивних функција Велике мајке јесте увођење у „мистерије преображаја Женског“, о чему је детаљно писао Ерих Нојман, што подразумева „квалитативни преображај којим се достиже нешто ново и више“ (Нојман 2015б: 87, 76). Томе ће, када је о Касандрином животу реч, у великој мери допринети управо Аризба.

Стога ће две године проведене са њом и женама које је окружују, ван двора и зидина Троје, у пећинама на Ида-гори, бити пресудне за Касандру. Живот, који јој је услед рата измицао, она ће у том периоду живети у његовој пуноћи, предајући се, како сама каже, „најсуштаственијој суштини, проучавању себе“ (Волф 1990: 151). Као својеврсна противтежа, појављивао се тада и Анхиз, препирући се са Аризбом, којој је, као Великој мајци, дакле природи и телесности, доказивао премоћ Духа над Телом, мада је и сâм, како Касандра верује, „душом и телом волео наш живот у пећинама. […] Он је сâм себи испуњавао један сан и поучавао нас млађе како се, стојећи чврсто обема на Земљи, сања“ (Волф 1990: 153).

Ахнизов лик је најпозитивнији и најлепше уобличен у читавој приповеци, због чега је, између осталог, погрешно говорити о наглашеном феминистичком ставу

што насловне јунакиње што Кристе Волф, макар када је реч о *Касандри* и њеном целовитом сагледавању. У позадини Анхизовог лика, за који би се „могло рећи да симболизује Принцип наде Ернста Блоха“ (Weingartz 2009: 52), налази се архетип Мудрог старца, који се као „видовит и спокојан стари човек јавља у митовима и религијама, представљајући архетип *Духа*, *Мудрости* или архетип *Смисла*“. Он „поседује суштинска, ванвременска знања о најбитнијим принципима и особинама овоземаљске али и трансценденталне реалности“. „Увек се појављује у некој ситуацији у којој су увид, разумевање, добар савет, одлука, план и сл. потребни, али се не могу донети властитим снагама“ (Требјешанин 2008: 281–282).

Анхизова човечност и посебна осетљивост за живот и продужетак живота, речито се огледа у његовим поступцима, попут оних да се са сваким дрветом, пре него што га исеку, исприча и младицом му осигура продужетак врсте. Анхиз је, између осталог, био познат по својим резбаријама, које је стварао током разговора са онима који су га посећивали, па су његове резбарије у нечијој кући за Касандру биле знак распознавања, односно поуздан сигнал да може бити отворена и затражити помоћ од домаћина.

Анхиз је одлично познавао људе, а Касандру је поучавао да никога не сматра изгубљеним, све док је тај жив, док не умре. Проницање у људе и себе самог њему је причињавало задовољство а не гнушање, као, рецимо, свештенику Пантоју, с којим је Касандра заједно служила у Аполоновом храму. На крају, она је схватила да то долази отуда што је Анхиз *слободан човек* и да је стога и *весео*.[11] Он с боговима „није имао никаква посла“. „Али је веровао у Човека. Ако је судити по томе, био је млађи од свих нас“ (Волф 1990: 107).

Међутим, њој самој ће бити потребно дуго времена да усвоји Анхизов приступ животу. У почетку је осећала да весели, љубазни, неусиљени *део ње* увек остане код Анхиза, односно да не успева да тај део себе делатно живи када се врати у Град. Стога је за Анхиза и људе који га окружују говорила „они“, а не „ми“. Ипак, постепено ће и Касандра све више постајати део тог света, посебно када се пресели на Ида-гору и отпочне живот ван зидина Троје. Тада ће заиста почети да усваја Анхизову и Аризбину исконску мудрост, па ће и она напокон имати своје „ми“. Касандриним животом ће у том периоду, упркос ратној позадини, најзад, доминирати *веселост*. Уосталом, Анхиз јој је и поучавао: „Неподношљивог има. Али зашто да га

11 Сва истицања, О. Ж.

се плашимо много пре него што стигне! *Зашто не бисмо живели једноставно* и, ако је могуће, *весело*“ (Волф 1990: 104).

Док је са женама живела на Ида-гори, певала, причала и учила, упознавајући пре свега себе, Касандра је правила грнчарију, измисливши једну шару, којом је све исликавала – *црвено и црно*. Овај детаљ је веома значајан, јер сведочи о коначном постизању склада и равнотеже, који су јој својевремено били тако далеки и недостижни, тим пре што је то била порука коју је, утискујући је у свет око себе, желела да остави онима који ће у далекој будућности доћи.

Заправо, она је у ову шару пренела искуство из једног, за њу драгоценог сна, последњег који нам је предочен у приповеци. У сну је видела црвену и црну боју и схватила их као „Живот и Смрт“. Боје су се међусобно прожимале, *незаваљене једна с другом*, како сам, чак и у сну, очекивала. Непрестано мењајући облик *стално* су исликавале *нове шаре*, које су умеле да буду *невероватно лепе*. Биле су као вода, као неко море. У његовој средини видела сам блиставо острво коме сам се у сну – ја сам летела; да, летела сам! – брзо приближавала! Шта је оно било тамо. Биће некакво. Човек? Животиња? Сјактало је, како сам Енеја у ноћима сјакти. Каква радост! Онда падање, промаја, тамнина, буђење“ (Волф 1990: 141–142).

У овом сну је предочен својеврсни *hieros gamos*, који је довео до коначног измирења супротности које су Касандру читавог живота распињале, и које је најзад успела да помири и интегрише, стварајући, по угледу на свој сан, црвено-црну шару, као креативни израз и симбол решења свог кључног проблема. Убрзо након овог сна уследиће пад Троје и Касандрина одлука да, упркос свему, остане у граду, чиме је заправо свесно изабрала ропство и скору смрт, уместо да побегне са Енејом, на чему је он инсистирао.

Дуготрајно одустајање од себе и потчињавање наметнутим улогама, које су биле у супротности са њеним бићем и уверењима, наводе Касандру да се определи за смрт, како би одбранила и потврдила принцип у који верује и остала доследна оном најдубљем и најдрагоценијем у себи. Схвативши да живот треба живети зарад живота, а не зарад смрти, то јест умирања и убијања других, она, наизглед парадоксално, бира смрт. Знајући да у животу, какав јој се нуди, неће бити *истинског живота – слободног и једноставног*, какав је, рецимо, Анхиз живео, већ ће отпочети нов ланац насиља, убијања и смрти, и то по грчким правилима, која је прозрела већ првог дана Тројанског рата, и спознавши да ће та правила сада свима бити наметнута, па чак и Енеји, она се опредељује за смрт.

„За Грке“, сматра Касандра, „постоји само Истина или Лаж, Исправно или Погрешно, Победа или Пораз, Пријатељ или Непријатељ, Живот или Смрт“. Оно треће, што је друге врсте, они „између својих изоштрених разликовања *ћуће*“. За њих не постоји „оно *Животоносно-насмејано*“ што је кадро „непрестаном *самотворењу*“, оно „*Нераздвојно, Дух у Животу и Живот у Духу*“ (Волф 1990: 121).

Овим запажањем Касандра показује да је усвојила анхизовско-аризбински поглед на свет, спајајући Дух и Живот, односно обједињујући и интегришући у себи позитивне аспекте Мудрог старца и Велике мајке, што јој раније није било својствено. Стога се, у крајњем исходу, не може говорити о њеној супротстављености мушком принципу, будући да она заправо усваја Ахнизов став о погубном одсуству осећања и емпатије, које је он, уз склоност ка крајностима, запазио код Грка. Ове лекције су, међутим, и Касандри неопходне, тим пре што се она одувек вежбала да „мислима побеђује(м) своја осећања“ (Волф 1990: 13).

Жељу да своју причу исприча некој робињи, која ће је преносити по *женској линији*, односно с мајке на ћерку – како би „поред *бујице* јуначког епа и овај *танушни цурак*“ доцурео „оним далеким, можда срећним људима“ (Волф 1990: 93) – можемо разумети управо као поуку коју Касандра жели да пренесе женама и то као жена која је, зарад породице и оног што јој је бивало наметнуто, неретко одустајала од себе, потискујући и побеђујући своја осећања, која су *људски*, а не ексклузивно женски квалитет. Нимало случајно, бројни интерпретатори ова место сматрају централним за „демитологизацију, деконструкцију, реконструкцију и поновно писање Касандриног мита“ (Weingartz 2009: 93).

Њен угао гледања за нас је посебно драгоцен, јер је Касандра вишеструки сведок и жртва *насиља*, како индивидуалног тако и колективног, које није долазило само од бога и мушкараца, већ и од жена. Она је, наиме, осетила насиље Аполона, кроз његову *доживотну* осветничку казну и проклетство, насиље оца Пријама који ју је изоловао, заточио, а у једном тренутку и без њене воље удао за Еурипила (који је следећег дана погинуо), насиље мајке Хекабе, која јој је наметала своју вољу и правила, поучавајући је, рецимо, да никада не плаче, посебно не због политике, насиље Ахилеја који јој је убио брата на њене очи, насиље Малог Ајанта који ју је силовао након пада Троје. Уз све то, искусила је и ратно насиље које су Грци починили над њеном многочланом породицом, чији су сви мушки чланови убијени, а жене одведене у ропство, као и насиље над народом којем је припадала, а који је истребљен, и над градом у којем је живела, а који је опљачкан и до темеља спаљен.

Имајући све ово у виду, Касандрина окренутост животу је утолико значајнија и већа, а перспектива из које посматра свет још драгоценија. На прагу смрти, она говори у прилог животу, док је током живота углавном говорила о смрти, најављујући је, али желећи заправо да је спречи и тиме афирмише живот.

За саму Касандру, међутим, нема дилеме, када каже: „не смемо постати као Ахил […], само да бисмо главу избавили“, при чему се пита шта ако примимо изглед непријатеља, а ипак пропаднемо. Управо ће се то, међутим, догодити, када Ахилеј буде намамљен у Аполонов храм и у њему убијен, што у сећање дозива сцену у којој је сâм Ахилеј, првог дана рата, такође у Аполоновом храму, убио Триола. Мада је Касандра већ тада схватила да се то „тако ради“, односно да „занавек падоше правила сва у прах“, ипак је сачувала веру да је „важније да живимо *ваљано*, *према нашем закону*, него да уопште живимо“ (Волф 1990: 117, 84, 117).

Спознавши суштину пораза и његове последице, Касандра је у Микени, међу Грцима, за само неколико сати успела да сагледа и *погубност победе*. Као што је искусила слепило Тројанаца, које је њен народ одвело у пропаст, она се суочила и са слепилом победника, Грка, будући да нико, осим ње, не види шта им се дешава пред очима.

Одговарајући на питање о судбини града Микене, Касандра ће рећи својим непријатељима: „Узмогнете ли престати да побеђујете, ова ће варош ваша опстати“. Знајући, међутим, да то ниједном победнику до сада није успело, она наводи мудрог возара на закључак да „ако победа за победом на крају пропаст навешћује, *пропасти* [је] *у нарави нашој усађена*“ (Волф 1990: 132).

Ипак, као недосегнути идеал, остаје Касандрина нада да ће, можда, у будућности, бити „људи који ће своју *победу умети да претворе у живот*!“ (Волф 1990: 133). Она зна да са Енејом тај идеал не може бити остварен, јер, његов живот ће постати освајање, побеђивање, а тиме и убијање.[12] Не желећи и даље да живи за смрт уместо за живот, Касандра свесно бира да умре. Тиме, опет парадоксално, тек у смрти потврђује себе и постаје оно што заиста јесте.

За разлику од Касандрине, код Есхила предочене окренутости судбини непријатеља, јунакиња Кристе Волф превасходно сагледава будућу судбину њој најдражег Тројанца, кога, с једне стране, доживљава као победника, будући да ће Енеја наставити да *живи*, али, са друге стране, и као пораженог. Јер, и он ће морати да

12 До тог тренутка Енеја практично и није учествовао у рату, будући да су му били поверени трговачки послови, па је више био на Црном мору него у Троји. Тиме се издвајао од других Тројанаца, због чега га је Касандра, између осталог, и волела.

живи по туђим, већ уобличеним правилима, сходно вредносном систему својих непријатеља, који су уништили њихов град и народ.

Насупрот томе, Касандри је, како сама закључује, био потребан мир, али не „*гробни*“, већ „*животни*“, „*љубавни мир*“, који са Енејом не може имати. Стога ће њихове овоземаљске егзистенције једино можда надживети *бол* због растанка, по којем ће се препознати касније, кад се буду поново срели, „ако икакво Касније уопште постоји“ (Волф 1990: 140, 158).

Касандри је било више него јасно да *победника нема*. Стога она не жели да се придружи ни Енејиној „победи“, јер је поштовање убилачких закона за њу пораз. Штавише, чак ће и Грци, који су победници, бити поражени својом победом, јер пут уништавања других води у самоуништење.[13]

Занимљиво је да до сличног увида долази и Ахилеј на крају *Илијаде*, када, окружен лешевима, зна да ће не само Троја бити разорена већ да ће и он сâм ускоро погинути. Међутим, за разлику од Касандре Кристе Волф, Ахилеј у *Илијади* до спознаје да је требало живети мирно а не убијати друге[14] долази тек након десет година рата, док је Касандра то одувек знала и покушавала ту поруку да саопшти другима, који нису желели да је чују. Уосталом, Ахилеј је изабрао кратак а славан живот, при чему слава значи бити јунак и погинути, побеђујући, односно, из Касандрине перспективе, убијајући друге људе, све док и сам не будеш убијен. Она сама је свесно изабрала смрт тек када је схватила да ће се и човек кога највише воли претворити у јунака, дакле у својеврсног Ахилеја – „победника“ и убицу.

Да је најбоље не бити ни међу побеђенима ни међу победницима, добро зна хор агривских стараца, који у Есхиловом *Агамемнону* каже:

Ја скромну за се бирам срећу,
градова никад не рушио,
и никада не дочекао,
да живот свој у ропству трајем“ (стих 471–474; Есхил 2001: 199).

13 У приповеци је важан и вишеструко функционалан мотив Амазонки, посебно Пентесилеје, која је прихватила мушка, ратничка правила, односно живела по њима, али их је окренула против мушкараца, убијајући их. За разлику од ње, Касандра, у разговору са Хектором, који јој каже да је штета што и она није мушко, јер би могла ићи у бој, па би јој било лакше, каже да она благосиља моћне силе управо стога што је жена и што јој јемче пол, па не мора на бојно поље (Волф 1990: 127). Тиме је, заправо, поштеђена мушке *обавезе убијања*.

14 Пријаму, који је дошао да откупи Хекторово тело и који га је подсетио на оца Пелеја, Ахилеј каже: „ја њега [Пелеја] // стара не дворим, јер од дома је врло далеко, //седим под Тројом, жалостећи тебе и твоју децу“ (пев. XXIV, стих 540–542; Хомер 2002: 554).

Поглед на живот непосредно пред смрт другачији је од погледа који имамо када нам сопствена смрт није у видокругу. Утолико је такав поглед и драгоценији, о чему сведочи жал тројанске пророчице што њен глас неће допрети до других, до оних који ће живети у далекој будућности. У томе видимо Касандрину суштинску окренутост животу – туђем и сопственом, као и свест о важности живота и дугу који према њему имамо. Захваљујући Кристи Волф, Касандрин *неми глас* ипак је допро до нас, а најбоље га можемо чути ако се, попут Касандре, истински загледамо у себе.

ЛИТЕРАТУРА

Есхил (2001). „Агамемнон“. У: Есхил; Софокле; Еурипид, *Грчке трагедије* (стр. 183–244). Превео Милош Ђурић. Београд: Дерета.

Хомер (2002). *Илијада*. Превео Милош Ђурић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Gudo, M. (Prir.) (2003). *Kasandra*. Prevela Ljiljana Mirković. Beograd: Clio.

Harding E. (2004). *Misterije žene*. Prevela Jelena Stakić. Beograd: Plavi jahač.

Henriques, F. (1968). *Historija prostitucije: prostitucija primitivnih klasičnih i istočnjačkih naroda.* Tom I. Preveo Antun Patik. Zagreb: Epoha.

King, J. (1994). Women and the word: Christa Wolf's 'Cassandra'. *Journal of Gender Studies*, 3:3, 333–342. DOI: 10.1080/09589236.1994.9960580. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1080/09589236.1994.9960580

Nojman, E. (2015a). *Psihologija ženskog*. Preveli Milutin Stanisavac i Mirjana Sovrović. Beograd: Fedon.

Nojman, E. (2015b). *Velika majka.* Preveli Milutin Stanisavac i Mirjana Sovrović. Beograd: Fedon..

Trebješanin, Ž. (2008). *Rečnik Jungovih pojmova i simbola.* Beograd: HESPERIAedu.

Volf, K. (1990). *Kasandra*. Preveo Drago Tešević. Sarajevo: Svjetlost.

Wagner, R. G. (1988) „On Christa Wolf's Kassandra“. In: M. D. Birnbaum and R. Trager-Verchovsky (Ed.), *History: another text* (pp 83–133). Ann Arbor: University of Michigen.

Weingartz, G. (2009). Rewriting Kassandra: Christa Wolf's re-visioning of the myth. *Myth & Symbol*, 5:2, 37–57. DOI: 10.1080/10223820902723239. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1080/10223820902723239.

Utasi Csilla[1]
Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem

UDK 821.163.41.09 Kiš D.:821.511.141 Esterházy P.

A MAGYAR ÉS A SZERB IRODALOM IDÉZÉSTECHNIKÁJA (DANILO KIŠ ÉS ESTERHÁZY PÉTER SZERZŐI ÖNREFLEXIÓJA)[2]

The collection of stories by Danilo Kiš entitled *The Encyclopedia of the Dead* was published in 1983, and became available in Hungarian through a translation by János Borbély in the translation from the publishing house *Forum* in Novi Sad. Another Hungarian translation by Péter Esterházy, the dominant figure in Hungarian postmodern literature and a descendant of the historical family, originally entitled *Slavno je za otadžbinu mreti*, was published in 1986 in a book entitled *Bevezetés a szépirodalomba*. This paper will interpret the role of the uncommonly immense inter-text in the above mentioned two works of Esterházy, and will also make an attempt to indicate how the quotation techniques of Péter Esterházy and Danilo Kiš differ from each other. In conclusion, contrary to methods of the Hungarian postmodern author, undoubting in the opportunities of the language and literary expressions, Danilo Kiš's quotation technique bears evidence of the conviction of the ephemeral nature of linguistic expression.

Key words: inter-text, quotation technique, self-reflection, Hungarian and Serbian postmodern literature, tradition.

Posztmodern önreflexió

Danilo Kiš kezdettől kommentárokkal kísérte műveit. Esszéíró tevékenysége az *Anatómiai lecké*ben teljesedett ki, melyben a *Borisz Davidovics síremlékéért* őt ért vádakat az egy lélegzetre írt, könyvnyi terjedelmű szöveggel utasította vissza. Az egész életpályáját és írói törekvéseit megvilágító önreflexió utóbb a nyolcvanas évek közepén a Közép-Európáról és az író társadalmi helyéről szóló szövegeiben folytatódott.

Az új, ugyancsak erősen autopoétikus posztmodern magyar próza 1979-ben, Esterházy Péter *Termelési regény*ének megjelenésekor nyert magának teret. Esterházy esszékben (Esterházy 1987) is védelmezte az új irodalomeszményt a nyolcvanas években.

Bár Kiš és Esterházy nyolcvanas évekbeli esszétermése párhuzamosan bontakozott ki, a két szerző irodalomfelfogása között annak ellenére nem volt érintkezés, hogy Esterházy

---

1 csilla.utasi@gmail.com

2 A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Péter Danilo Kiš *Slavno je za otadžbinu mreti* című elbeszélését magyar fordításban beillesztette 1986-os, *Bevezetés a szépirodalomba* című gyűjteményébe.[3]

A gyűjtemény beváltja, amit provokatív címében és címével azonos műfajmegjelölésében ígér, az olvasót bevezeti az új próza titkaiba. Esterházy kötetében úgy közli újra korábbi szövegeit, hogy ezúttal idézetei forrását margináliákon és lábjegyzetekben következetesen megadja. Az idézetek utólagos feloldása nem eredményezi a szövegek széthullását eredeti és kölcsönvett mondatokra, a feltárás mozdulatával sokkal inkább maga az idézettechnika nyer fölényes igazolást.

A szokatlanul terjedelmes vendégszöveget, Kiš novellájának teljes fordítását Esterházy mélyen (önironikus) lábjegyzet kíséretében adja közre. Amint írja: a fenti szövegben, többek közt, szó szerinti vagy torzított formában Danilo Kiš-idézetek vannak. A mondatból a mondat nagyobb részét érvénytelenítő áthúzás nyomán a következő referenciális értelemben igaz állítás marad meg: „A fenti szöveg Danilo Kiš-idézet" (Esterházy 1986: 645.) Esterházy más citátumaihoz hasonlóan ez a vendégszöveg sem a forrásszöveg poétikájára utal, az idegen szöveggel Esterházy ezúttal is olyan jelként bánik, „mely odahagyja önnön szövegösszefüggését és egy új szövegösszefüggésbe tér át" (Banjai 2008: 76.).

„A grammatikai tér én vagyok"

Balassa Péter 1981-es, kötetben 1985-ben megjelent tanulmányában az Esterházyra jellemző, elvéthetetlen írásmód jegyeit egyetlen mondatából vezette le. A mondat így hangzik: „A grammatikai tér én vagyok". Balassa megfigyeli, hogy Esterházy „elszántan egyes szám első személyben tartja szövegeinek ragozási formáját" (Balassa 1985: 26.). Az egyes szám első személyű elbeszélésnek e kitartóan gyakorolt formája botránykővé vált az akkori Magyarországon. Esterházy szövegében, állapítja meg Balassa, olyasvalaki beszél, aki integritással rendelkezik. Szövege őrzi és feltárja minden elbeszélés eredendően személyes jellegét, feltárja és őrzi e az ilyenfajta elbeszélés roppant nehézségeit is. Esterházy abban a törekvésében, hogy sértetlenül megőrizze személyisége belső szerkezetét, Kosztolányit és Ottlikot követi. Balassa arra is figyelmeztet, hogy Esterházy elbeszélése egy pillanatra

3 Kiš elbeszélését Esterházy Bojtár Endre fordításában közölte, ugyanezt a szöveget, csekély változtatással, 2000-es nagyregényébe, a *Harmonia coelestis*-be is beillesztette. Az intertextus másodszori átvételekor Kiš szövegét a nagyregény számozott mondatokból álló, első felében helyezte el. Noha mindegyik számozott mondat elbeszélője más, valamennyien egyes szám első személyben beszélnek édesapjukról. A Kiš-citátum narrátora a főszereplőt, a fiatal Esterházy herceget következetesen „édesapám"-ként említi. Thomka Beáta az újbóli átvételt az irodalmi elődre rámutató gesztusként értelmezi (Thomka 2001: 37.).

sem csúszik át egy önmagát a prózai kifejezéssel maszkírozó lírai én monológjába, hiszen az egyes szám első személyű alanyhoz Esterházy, fittyet hányva a ragozás szabályainak, következetesen többes szám első személyben álló állítmányt társít, miközben „ez a *vagyunk* nem a szerző, nem az író megsokszorozott önmaga, hanem valóságos személyek, akik *benne* a szövegben, azt a teljes önreflexiót *ülik* körül, amit Esterházy mutatványának nevezhetünk." (Balassa 1985: 263–264.). A szövegben megképződő lágy, szeretetteli közösségnek az a feltétele, hogy a szerző egészen jelen legyen szövegében, hogy a szerző egészen magánál legyen. Esterházy mondatának első fele (a grammatikai tér) Balassa szerint a megnyilvánuló szubjektum nyelvhez kötöttségét jelzi, azt, hogy a személy dialogikus beszéde saját, külön grammatikát követel meg. Esterházy a nyelv közmegegyezésszerű alakjait használja, szövegeiben szinte minden idézet, minden utalás és elkoptatott klisé. Gyakran nyelvtanilag helytelen alakokat, archaizmusokat és neologizmusokat alkalmaz, mintha e nyelvi alakok és közhelyek segítségével kívánná lérehozni az új, az elégtelen és hiányos közmegegyezést felváltó társadalmi egyetértést. Az irodalom roncsolt nyelve azonban egyúttal annak a társadalomnak a kritikája is, mely magából csupán ezt a nyelvet volt képes kitermelni.

Esterházy szólama a föntiek értelmében az elbeszélés önreflexiójának szolgálatába állított idézetek, grammatilag hibás köznyelvi fordulatok és archaizmusok segítségével közelíti meg választott értékmintáit, Ottlik és Kosztolányi prózaírását: a különbözés gesztusával írja bele magát a hagyománytörténésbe, s válik a hiteles hagyomány folytatójává.

Esterházy 1986-os gyűjteményében szintén az új beszédmódra utaló gesztusként értékelhető, hogy közli az Ottlik-regény átmásolásával készült grafikáját, s az, hogy margókon a festmények, szobrok, növények, állatok fotóit vagy gyalogoló szárnyas phalloszokat helyez el.

A kötet grafikai megoldásai magyarázó szerepűek. A „valóságirodalmat" elutasító szerző kötete elején és végén egy-egy hatalmas, kifelé fordított zárójelet helyezett el. A zárójel a szövegen kívül elhelyezkedő világot, a teremtés értelemkonstrukcióját helyezi ad acta. A kötet eleji parentézisben barokk embléma képviseli a világot, a kötet végi zárójel pedig tojásra tekeredő kígyót fog át. A kezdő embléma picturájának helyén egy fekete, sugaras napot látunk, a rajz felső részén gomolygó felhőben pedig kibetűzhető a *fiat* felirat. A világot jelölő ábrák, miközben állítják, egyúttal ironikusan megkérdőjelezik a szövegirodalmi hitvallást, egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy a zárójelbe tett valóságreferenciák a műből maradéktalanul száműzhetők.

Idézéstechnikájára utal valószínűleg a kötet harmadik fotója is, melyen egy meztelen nőt látunk. Hátulról ábrázolja őt a felvétel, amint éppen gyertyaállásba helyezkedik. Lábát

leengedte maga elé, legmagasabb helyre így formás hátsója került. Egyik kezével derekát támasztja meg, másik kezével pedig egy könyvben lapoz: a könyvet ebben a testtartásban természetesen csupán gerincével vagy hátsójával olvashatná. A fotó jobb felső sarkában mottó gyanánt két idézet szerepel, az első Gombrowicz *Napló*jának híres kijelentése: „Én. Én. Én. Én.", a másik pedig Sartre nem kevésbé híres mondata: „Én − az a többiek." (Esterházy 1986: 7.)

A nemzeti identitás viszonylagossága

Nagy leegyszerűsítés volna azt hinni, hogy az irodalmi művekben a szerzők identitáskérdései képződnek le. Danilo Kiš novellisztikájának néhány alapjegyét azonban, ahogyan bizonyítani próbálom majd, megvilágítják azok a törések, melyeket fiatal korában kellett megélnie.

A II. világháború idején még gyermek Danilo Kišt tapasztalatai a nemzeti önazonosság teljes viszonylagosságának felismeréséig juttatták el.

Zsidó származású édesapja az Osztrák-Magyar Monarchiában született, magyarul, szerbül, németül egyformán jól tudott. A magyar kultúrához való asszimilációja tizenhárom korában éves korában azzal fejeződött be, hogy nevét Kohnról Kisre magyarította. Danilo Kiš 1935-ben Szabadkán született. Úgy emlékezett, hogy otthon kizárólag szerbül beszéltek. Szerb tannyelvű iskolába is kezdett járni, immár Újvidéken. Édesapja, akit a harmincas évek végén félelmi neurózissal kezeltek, 1942-es megmenekült az újvidéki hideg napokban: átmenetileg leállították a kivégzést, mielőtt a strandfürdőnél a Duna jegébe vágott léknél rá került volna a sor. Belgrád 1941-es német megszállása után lehetetlen volt a Balkán felé menekülni: a szerbiai zsidóság nagy részét a zimonyi koncentrációs táborban gyilkolták meg. (Radics 2014): A hideg napokat követően a család a Dunántúlra költözött. 1944-ben apját Auschwitzbe deportálták, majd eltűntnek nyilvánították. A nyugat-magyarországi tartózkodásra kezdetben az apa lelki betegsége és alkoholizmusa nyomta rá bélyegét, később pedig a nélkülözés. 1947-ben a magyarországi anyai nagybátyja a Vöröskereszt segítségével találta meg húgát és annak gyerekeit, és hozatta őket Cetinjébe.

Kiš 1976-ban, az *Anatómiai lecké*ben kitért arra is, hogy a vele történtek fényében hogyan értékeli a nemzeti eszmékkel való azonosulás lehetőségét. Elmondta, hogyan hasonult a gyerekkori magyarországi száműzetés évei alatt a Horthy-korszak magyar nemzeti tudatával, s valamivel később hogyan tekintett gyanakodva a montenegrói tudatra, amely saját nemzeti múltját és hőseit, nemzetkarakterét ugyanúgy egyedülállónak gondolta (Kiš 2012a: 30–35.).

Az irodalom mint az önazonosság modellje

Egyik interjújában, amikor beszélgetőtársa meghatározó élettörténéseiről kérdezte, Kiš a kérdést azzal hárította el, hogy a megformáltság kegyelme nélkül minden életrajz leszűkítés, majd hozzátette: „Az irodalom az egyediből, a személyesből táplálkozik, arra törekedve, hogy e személyesség nem teljes mértékű mellőzésével, azt mégis az általánosba tagolja bele." (Glajšman és Kiš 1987).

Vladimir Gvozden épp Danilo Kišről értekezve fejti ki azt, az irodalom hatáslehetősége abból ered, hogy egyidejűleg felöleli az egyedit és a példázatost. Az irodalom e kettősség révén fonódik össze az identitás problémájával, kapcsolódik össze a kérdéssé váló identitással (Gvozden 2005: 134.). Az identitás ugyanis nem azonos a hozzá vezető személyes folyamattal, hiszen mindenkor a Másik helyén keletkezik mint reprezentáció. Az identitásnak tehát problémává kell válnia ahhoz, hogy vele azonosulhassunk.

Danilo Kiš idézéstechnikája

Kései köteteiben, mind a *Borisz Davidovics síremléké*ben, mind a *Holtak enciklopédiájá*ban szövevényes történetek bomlanak ki valós és fiktív dokumentumokból. A *Holtak enciklopédiájá*ban a hitelesség illúzióját tovább fokozza a *Post scriptum* címet viselő függelék, melyben a történeteket igazoló újabb valódi és kitalált források kapnak helyet. A nyelv ontikus értékének elhárítását jelzi az, hogy a *Holtak enciklopédiá*jának novellái gyakran fordításszöveg benyomását keltik, miközben a szó szoros értelmében nincs eredetijük, hiszen az irodalmi és hétköznapi források nyelvét csupán imitálja. A Nagyezsda Mandelstam önéletrajzának hangvételét idéző *Vörös Lenin-bélyegek* egyetlen forrás közlésének tekinthető. Azt a levelet olvassuk, melyet Mendel Oszipovics, a sztálini csisztkákban eltűnt jiddis költő titkos szerelme intéz a levél megírásának pillanatában már évtizedek óta halott Mendel Oszipovics költészetének kutatójához. A kutató elbizakodottan vakmerő reményeket fűz a költő levelezésének felbukkanásához. A levélíró a Mendel Oszipovicshoz fűződő szerelem történetének felvillantásával indokolja meg, hogy miért égette el a férfi hozzá írt leveleit. A szerbül is francia szöveg benyomását keltő levél írónőjének önazonosságáról, mentalitásáról tanúskodik (Kiš 1986: 129–38).

*A Borisz Davidovics síremléké*e első története a hiteles elbeszélést lehetetlenné tevő nyelvzavar megidézésével veszi kezdetét:

Az alább következő, kétségek és habozások közt születő történetnek csupán az a baja (vannak, akik ezt szerencsének mondanák), hogy igaz: tisztességes emberek és szavahihető tanúk keze jegyezte fel. De ahhoz, hogy a szerzője megálmodta módon legyen igaz,

románul, magyarul, ukránul vagy jiddisül kellene elbeszélni, vagy alkalmasint, mindezeknek a nyelveknek a keverékén. (Kiš 1978: 5.)

A helyet értelmező Vladimir Gvozden megállapítja, Kiš szerint az igazság leírására csupán valamely másodfokú szintre emelt nyelv volna képes: „A nyelv mint az összeütközés eszköze, az ellentétek kirobbantója, itt csupán másodfokú nyelvként hordhatná ki az 'igazságot'', pontosabban viselhetné el az igazság súlyát" (Gvozden 2005: 141.).

Mindkét kötet elbeszélésmódját valamely különös, ironikus *impassibilité* jellemzi: a szövegben egyforma szenvtelenséggel sorakoznak a gyilkosokról és az áldozatok sorsáról tudósító kijelölő források. Ennél fontosabb azonban az, hogy a novellák szövegében közölt dokumentumokat a kor közvélekedését meghatározó identitásmintákként, a szereplőket egymástól elválasztó „nyelvek"-ként kell felfognunk.

Közép-Európa kérdése

Danilo Kiš szerint a közép-európai régió irodalmait a bennük felcsendülő európai emlékek, reminiszcenciák egymáshoz ugyan nagyon hasonlóvá teszik, ugyanakkor azonban a közép-európai térség valamennyi nemzeti hagyománya egyedülállónak tudja Európához való viszonyát, semmihez sem hasonlíthatónak önnön lényeges, eredendő jegyeit. (Kiš 2012: 132.) Nem a tudat, hanem a forma iránti érzék alapján vallja magát közép-európai írónak. A térségről szóló esszéjében formafelfogását a következőképp határozza meg:

> Ha azt mondom, a közép-európai eredetű szerzőket jellemző jegyek egyike a *forma tudata*, a formáé, mely az életet és a metafizikai ambigvitásokat értelemmel látja el, a formáé, mely a *választás lehetősége*, a formáé, mely valamely arkhimédészi biztos pont keresése a bennünket körülvevő káoszban, a formáé, mely a barbárság tombolásának és az ösztönök irracionális önkényének ellentéte, félek, ezzel csupán saját intellektuális és irodalmi megszállottságaimat általánosítottam. (Kiš 2012: 141.)

Kiš novelláiban a forma, az elrendezés szinte térszerű jelentést sugall, melyben az elbeszélt sorskonstellációk az értékek viszonylatába kerülnek.

IRODALOM:

Balassa, Péter (1985). Botrány és ünnep. In Balassa, Péter, *Észjárások és formák.* Elemzések és kritikák újabb prózánkról. 1978−1984. Budapest: Tankönyvkiadó, 260-270.

Banjai, Janoš (2008). Retorika citata i postmoderni diskurs. In Banjai, Janoš, *Zaštićeni gubitnik. Eseji i studije.* Novi Sad: Adresa. 71-88.

Esterházy, Péter (1987). *A kitömött hattyú.* Budapest: Magvető Kiadó.

Gvozden, Vladimir (2005). Danilo Kiš kao srednjoevropski pisac: prilog čitanju i pisanju identiteta. In Vladimir Gvozden, *Činovi prisvajanja. Od teorije ka pragmatici teksta* (133-149 l.).

Glajšman, Gabi – Kiš, Danilo (1987). Život, literatura: razgovor Danila Kiša i Gabi Glajšmana. *Gradac,* maj-avgust, 6-18. http:/ www.danilokis.org. (letöltve: 2015. január 20.)

Kiš, Danilo (2012). Varijacije na srednjoevropske teme. Danilo Kiš i Gojko Božović (szerk.), *Poslednje pribežište zdravog razuma.* Eseji (125-141.l.) Beograd: Arhipelag.

Kiš, Danilo (2012a). *Čas anatomije*. Beograd: Arhipelag.

Radics, Viktória (2014). Ez volt a Mózes utca. *Szombat*, 6. szám. http:/ www. szombat.org/ tortenelem/ ez volt -a-mozes-utca. (letöltve: 2015. január 20.)

Thomka, Beáta (2001). *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák.* Budapest: Kijárat.

FORRÁSOK:

Esterházy, Péter (1986). *Bevezetés a szépirodalomba.* Budapest: Magvető.

Kiš, Danilo (1978). *Borisz Davidovics síremléke,* ford. Borbély, János. Újvidék: Forum.

Kiš, Danilo (1986). *A holtak enciklopédiája*, ford. Borbély János. Újvidék: Forum.

Bence Erika[1]
Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem

UDK 821.511.141.09-32”1930”

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TEMATIZÁCIÓJA AZ 1930-AS ÉVEK VAJDASÁGI MAGYAR IRODALMÁBAN[2]

This paper examines three Hungarian novels published in the 1930s in Vojvodina. Use of the theme of the First World War puts the novels *Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam* (Novi Sad, 1930) by Gábor Darvas, *A fejnélküli ember* (Subotica, 1933) by Geiza Farkas and *Hinterland* (Subotica, 1933) by Artúr Munk into the same genre and thematic series, but at the same time they represent different efforts in manners of speech and form. Gábor Darvas' novel was written in the form of a diary, and portrays the author's authentic war experiences. The aspect of personal experience can also be found in the novels of Geiza Farkas and Artúr Munk; however, the first one is a psychological novel depicting post-war trauma, whereas the second is more of a direction novel, which depicts the social environment and the social background of the war. This paper presents and interprets three novel poetics that represent identical or at least similar contents and methods.

Key words: First World War, experience, diary, psychological novel, direction-novel

Bevezető

Három vajdasági magyar regényíró az első világháborúban

Darvas Gábor (1889–1972) a *Kalangya* szerzői köréhez tartozó író, szerepel a *Mi Irodalmunk Almanach*jában (1931) és az *Ákácok alatt* (1933) című antológiában. Huszonötévesen, az osztrák–magyar hadsereg katonájaként vesz részt az első világháborúban, ahova – regényéből erre következtetünk – önként jelentkezett. A szerb fronton harcol, ahol tífuszos lesz és a valjevói járványkórházba kerül. Itt esik hadifogságba, gyalázatos, embertelen körülmények között is sikerül életben maradnia, hogy az Albánián keresztül visszavonuló szerb hadsereg foglyaként a poklok poklát járja meg ismét. Innen a Szardínia melletti lakatlan, víz nélküli szigetre, Isola d' Asinarára viszik őket, ahol kolera

1 erikazambo@eunet.rs

2 A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Fejlesztési Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült

tizedeli soraikat. Megpróbáltatásainak következő állomása a franciaországi hadifogság lesz. Szabadulása után Óbecsére tér vissza. 1912-ben, Budapesten szerzett gépészmérnöki oklevelét, és szaktudását kamatoztatja (egy szerszámgyár főszervezőjeként és társtulajdonosaként) Haifában, ahova 1935-ben emigrál. Szenteleky Kornél a róla, pontosabban a regényéről szóló, 1931-ben keletkezett cikkében a „*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam…*" vajdasági sikeréről tesz említést (Szenteleky 2000: 25.). A második világháború utáni akadémiai magyar irodalomtörténet is – feltehetően – erre a Szenteleky-megjegyzésre hivatkozik (Szabolcsi 1966). Ezeken kívül még néhány adat áll rendelkezésünkre regényének recepcióját illetően (Kristály 1931; Kalapis 1999), de általában véve nem sokat tudunk személyéről és pályájáról, sőt, az lehet az érzésünk, hogy a róla szóló lexikonszócikkek (Gerold 2002: 64–65.; Kalapis 1999: 876–877.) is jobbára a regényében megjelenteken alapulnak, ami – megtörtént eseményeket elbeszélő, de mégis csak fikciós prózáról lévén szó – nem lehet pontos forrásanyag.

Munk Artúr (1886–1955) kalandos életéből (cselédkönyves orvosként ápolja az elvonókúrán levő Ady Endrét, diáktársával és barátjával, Brenner Józseffel – akinek könyveit és naplóit Csáth Géza név alatt tarjuk számon irodalmunkban –, valamint Havas Emillel *A repülő Vucsidol* címmel folytatásos regényt ír, hajóorvosként óceánjáró hajókon teljesít szolgálatot; a Carpathiával elsőként érkezik a Titanic túlélőinek megmentésére, közelről éli át és szemléli az oroszországi forradalom eseményeit) nem hiányzik az életéből az első világháborúban való részvétel sem. Tizenöt hónapon át orvos-főhadnagy. 1917-ben orosz hadifogságba esik, ahonnan csak 1921-ben tér haza. Schöpflin Aladár (1929) „*Hadifogoly-könyvek*" cím alatt méltatja *A nagy káder* (1930) című regényét. *A hinterland* (1933) című alkotásában „a mögöttes országrész háborúja"-t ábrázolja.

Farkas Geiza (1874–1942) társadalomtudós és író (anyai ágon Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája) a budapesti I. honvéd gyalogezred önkénteseként vett részt az első világháborúban. 1915 telén jelent meg *Karácsonyi imádság* címen az alkalomra írt háborús fohásza, amelyet karácsonykor felolvasott, és szétosztott bajtársai között (Németh 2004, 415.). *A fejnélküli ember* (1933) című regénye a – 20. század második felében „vietnami szindróma"-ként elhíresült – háborús poszttrauma jelenségét tematizálja.

Három történet

Regények a harmincas évek elején

Nem véletlen egybeesés, hogy mind Darvas Gábor és Farkas Geiza művei, mind Munk Artúr említett két regénye a harmincas évek elején, az élmény keletkezését, illetve a háború befejeződését követően egy/másfél évtized elmúltával jött létre. Világirodalmi

viszonylatban is ez idő tájt került az írói és befogadói érdeklődés középpontjába az első világháború története, ekkor jöttek létre – az élményre való majdnem két évtizednyi rálátási távlat nyújtotta megértési tapasztalatok és konzekvenciák révén – narratívái. Az általunk vizsgált regények abban a kontextusban értelmezhetők, amelynek vonzáskörét többek között Erich Maria Remarque, vagy Ernest Hemingway háborús regényei alkotják: a *Nyugaton a helyzet változatlan* (1929), a *Három bajtárs* (1937), illetve a *Búcsú a fegyverektől* (1929). Feltételezhetően a nyugat-európai militáns törekvések újbóli felszínre kerülése is kihatott ennek az élményanyagnak a regényesítésére. Hogy az első autentikus vajdasági magyar (háborús) regények is jobbára az 1930-as évek táján jöttek létre, az a nemzetközi mozgások természetén túl a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció intézményeinek szerveződésével is összefügg.

Az elemzésünkbe bevont regények (Darvas Gábor, Farkas Geiza, illetve Munk Artúr két háborús témájú regénye közül *A hinterland*[3]) az első világháború eseményeit és személyes élményanyagát különböző műfaji struktúrák, más-más szemléleti és világértési konzekvenciák, eltérő élményanyag és megéltségi tapasztalatok révén jelenítik meg. Ugyanakkor számos megegyező motívum, hasonló beszédszólam, illetve élménytematizáció jelenik meg e regényekben.

Farkas Geiza regényét elméleti értelemben a pályája első szakaszában (a 20. század tízes–húszas éveiben) írt társadalomtudományi értekezései (szociológiai és társadalompszichológiai tanulmányai[4]) alapozzák meg. Különösen fontosak e kutatásai a háború kiváltó okai és a háború megváltoztatta emberi magatartások értelmezésében és ezeknek ábrázolásában. Darvas Gábor regényében ezt az értelmezői szólamot Mayer Gyurka, az elbeszélő földije és barátja, az intelligens és – műszaki képzettsége mellett – humán értelemben is művelt, fiatal mérnök képviseli; feltehetően Darvas benne alkotta meg önnön alteregóját, nézetei szócsövét. Erre utal, hogy Mayer – mint az író – naplóformában örökíti meg háborús élményeit. Fiktív feljegyzései a „napló a naplóban”[5] („regény a regényben”) formában öltenek alakot.

3 A két Munk Artúr-regény közül azért *A hinterland* és nem a hadifogoly-történet képezi elemzésünk tárgyát, mivel – a téma- és a műfajazonosságon (mint *A nagy káderben*) túl – szemléleti és motívumanalógiák sora vonja a másik alkotásokkal azonos kontextusba.

4 Ld. Farkas Geiza (1914), Farkas Geiza (1916), Farkas Geiza (1923).

5 Darvas Gábor *„Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...”* című műve Ottlik Géza híres regénye, az *Iskola a határon* (1959) előtt évtizedekkel korábban érvényesíti ezt a regénypoétikai megoldást: az elbeszélő olvassa a regény másik szereplőjének a saját – megegyező eseményeket megjelenítő – élményeivel és feljegyzéseivel szinkron naplóját.

Farkas Geiza *A fejnélküli ember* című regénye a háború egzisztenciális következményeit megjelenítő lélektani esettanulmány. *A hinterland* a hátország „mögöttes háborúját" ábrázoló társadalmi tablókép. Darvas regénye fiktív napló. Nem kizárt, hogy volt – miként Munk Artúr regényeinek is – autentikus napló-előzménye, de a „*Mindent meggondoltam…*" már nem ez; az elbeszélt történések ideje és a megírás ideje között eltelt másfél évtized kialakította rálátási távlat a napló mint életnarráció és a napló mint regény műformája közül az utóbbi felé vitte el a narráció irányát, a műfajalkotó tendenciákat (Bence 2014b).

A császári proklamáció(k) – a háború kiváltó okainak tematizációja

Az I. Ferenc József háborús proklamációjának (I. Ferenc József, 1914) híres-hírhedt mondatát címbe emelő Darvas-regény utolsó bekezdésében ironikus kommentárral ismétli meg a császár szavait: „Legalább az a két *minden* ne lett volna benne…." (Darvas 1930: 280.). Az indító és a záró mondat között elbeszéltek ugyanis erősen kompromittálják, a hatalmi törekvések visszáját, a császári „elgondolás" csődjét mutatják meg. Hasonló felhanggal tematizálja a birodalmi elképzeléseket *A hinterland* is: „[…] Ezt ugyan őfelsége jobban meggondolhatta és megfontolhatta volna." (Munk 1981: 17.) A „védelmi háború"-ként, rövid ideig tartó „büntető expedíció"-ként, sőt „presztízskérdés"-ként (Munk 1981: 16.) beharangozott háborúról ugyanis hamar kiderül, hogy nemcsak hazugság, hanem katasztrofális következményekkel járó – országokat és népeket romlásba döntő –, véres hatalmi manipuláció: „Eleinte csak egy kis kirándulási kalandnak számított az egész. Olyan nagygyakorlatfélének. Csak mikor az első halottak véres hulláján ültünk s a sebesültek kínos jajveszékelését hallgattuk, ébredtünk fel. Hohó, itt mégsem vaktöltéssel lövöldöznek!…." (Darvas 1930: 5.)

Mindkét regény utal, illetve idézi II. Vilmos császár ugyancsak elhíresült szavait, amelyekkel a háborúba küldte a katonáit. „...Mire a levelek lehullanak a fákról, mindannyian otthon leszünk..." (Darvas 1930: 5.), illetve: „Az hiszem, a mi ezredünk még a puskaporszagot se érzi, máris megkötik a békét" (Munk 1981: 10.) – mondja Nagy István zászlós a rettegő Stein Leó hadnagynak. Hamar kiderül azonban, hogy mindez fennhéjazó jóslat, gőgös és mélységesen elhibázott döntés volt. A „befürdés" pejoratív értelmű gondolata, illetve a valóságra való ráébredés pillanata sajátos módon jelenik meg a regényekben: Darvasében metaforikus szintekre viszi szót az elbeszélő, míg Munk mesélője ennek szó szerinti megtörténtét írja le. „A leszerelést azonban napról-napra hiába vártuk. E helyett az örvénylő ár mindjobban táncolt, keringett, s a hullámok mind magasabbra csapkodtak körülöttünk." (Darvas 1930: 5.). A szerb harctérre vezényelt Stein Leó bajtársaival von-

tatógőzösön kel át a Száván, amikor a szerb tüzérség tűz alá veszi őket. Ekkor történik, hogy gránát vág le a hajó orra előtt és „a víztölcsér hideg zuhanyként hullott a katonákra" (Munk 1981: 16.). Erre reagálnak a katonák az „őfelsége jobban is meggondolhatta és megfontolhatta volna" kesernyés iróniájával. Hasonló görbe tükör révén értelmeződik, illetve kerül visszfénybe Vilmos császár jóslata a Darvas-regényben:

A császár jóslata csak nem akart teljesedésbe menni. Kombináltunk és variáltunk, e körül forgott minden téma, miközben a késő őszi nap lankadt melegét élveztük, elhemperedve a lehullott száraz avaron.

– Ravasz ember az a Vilmos. Nagyon határozatlanul tűzte ki a dátumot – vélte az egyik.
– Annyi bizonyos, hogy lassan fogynak a levelek – hangzott a reményvesztett válasz.

Élénk vita indult meg. Infanteriszt Veréb, aki nagy szakértője volt a természetnek, lévén civilben juhász, azt állította, hogy még karácsonykor is akad levél a fákon. Majd megvertük. (Darvas 1930: 5.)

Farkas Geiza (Farkas 1914, 1916, 1923) társadalom-lélektani momentumokra vezeti vissza a háború kiváltó okait. „….a háborúk manapság nem kis részben azért lehetségesek, mert már a múltban előfordultak. […] Ezt a csodát csupán a lezajlott háborúk emlékei, az emberek sok nemzedéken keresztül táplált atavisztikus hagyományai, militarista nevelési módjai teszik lehetővé." (Farkas 1914)

A Darvas-regény végigvitte kommentátori szólam a hatalmi körök működtette propagandagépezet hatásában, a nagyarányú műveletlenségben, illetve a belőle következő regresszív tendenciákban jelöli meg ezeknek létalapját:

> Szentül meg voltunk győződve, hogy a mi szénánk teljesen rendben van. A szépen csillogó újságcikkek tökéletes kiegészítését képezték annak az oktatásnak, amiben még az iskolában volt részünk. […] Mit tudtunk mi akkor idegen népekről, kisebbségekről, expanzióról, nagyhatalmi törekvésekről, imperializmusról, revancheról, vagy hasonlókról. […] A háború kitörésekor természetesnek találtuk, hogy a jogért és az igazságért hadba kell szállnunk, bűnösöket megbüntetni, s jogos bosszút állni azért a 'gyalázatos gyilkosságért', amit Szarajevóban elkövettek. Mit tudtuk mi azt akkor, hogy a szerbeknek annyi közük volt ehhez a gyilkossághoz mint az orosz–japán háborúhoz. Írták az újságok, tehát elhittük, anélkül, hogy kutatgattuk volna. (Darvas 1930: 9.)

„Éljen a háború!" (Munk 1981: 5.) – ezzel a felkiáltással kezdődik Munk Artúr vizsgált regénye, hogy *Indulás* című, a porvárosi[6] háziezred bevonulását elbeszélő nyitó fejezetben

6 A „por és a sár" képzete a vajdasági magyar irodalom önjellemző metaforái. A Kosztolányi-regényekből eredeztethetően Porváros: Szabadka szinonim elnevezése.

többször is elhangozzék az abszurd mondat. A *Gránátbiztos fedezék* című – miként Darvas regényének jelentős része: kórházban játszódó – fejezetében sebesültek folytatnak a háború kiváltó okairól szóló tanulságos diskurzust:

– […] A régi diplomata recept: a háború. A glaszékesztyűs diplomaták új, békés gyógymódról hallani se akarnak, inkább pusztuljon el az emberiség. A gróf úr sütötte ki a háborút, hallani se akart a békés orvoslásról, és most mi esszük meg a sültjét. Hej…. de elhúzza a Poldi diplomáciai kocabandája a mi nótánkat….

Megszólalt a feldkurát is:

– De hát mit csináljon Berchtold gróf,[7] ha ellenségeink ránk kényszerítették a háborút?

Mit csináljon a Poldi? – ordította a hadapród vérbe futott szemmel. – Menjen ki saját jachtjával az Adria kellős közepére, és szégyenében süllyedjen el, mint egy tengeralattjáró. (Munk 1981: 73.)

Mind a *„Mindent meggondoltam...”*, mind *A hinterland* visszatérő szólama, illetve nagyon erőteljes vonásokkal megrajzolt jelentése a hatalmi és vezérkari körök korruptsága, felkészületlensége és ostobasága okozta katasztrófa bemutatása. A Munk-regény a diplomácia, a katonai vezetés, a nagypolgári és kereskedői réteg, illetve a klérus világában is érzékelhetővé teszi ezeket a kétes és tragikus kimenetelű mozzanatokat. Az arisztokrácia érzéketlenségét célozzák a regényen végigvonuló, Leopold Berchtold grófra vonatkozó szarkasztikus megjegyzések, vagy a császári kiáltványok kifigurázása. A vezérkar tehetségtelenségét mutatja be a *Tüntető felvonulás a Száva partján* című fejezet olyan groteszknél groteszkebb jelenetekkel, mint a katonaság erejét harc nélkül felemésztő menetelések sorozata, vagy a kutak megmérgezéséről szóló rémhírek terjesztése:

– Amikor a vízkóstoláshoz hurcolt papok a sok vízivásba belebetegedtek, a divízió egyik vezérkari kapitánya kiadta a parancsot:

– Spórolni a pópákkal! (Munk 1981: 11.)

Mintha kidöglesztés lett volna a hadvezetőség egyetlen célja: kivenni az emberekből az erőt. A poros arcú bakák lehorgasztott fővel, lomha, roskadozó léptekkel bandukoltak. Az öregek nagyokat káromkodtak, a fiataloknak tréfálkozni is volt kedvük.

A napos országúton, az út egyetlen terebélyes fájának árnyékában feszületet láttak.

Az egyik baka nagyot sóhajtott, mialatt csorgó verejtékét törölte:

– Nézd a Krisztus Urunkat, milyen jó árnyékban van....

7 A Poldinak gúnyolt gróf az Osztrák–Magyar Monarchia akkori külügyminisztere: *Graf Leopold Anton Johann Sigismund Josef Korsinus Ferdinand Berchtold von und zu Ungarschütz, Frättling, und Püllütz* (1863–1842). Hosszú és méltóságokkal ékesített előnevein a Munk-regény szereplői is élcelődnek.

Rászól a cugszfirer úr:

– Tán irigyled?

– Hát.

– Akkor eridj, és váltsd le... (Munk 1981: 11.)

Az összeomlott hadsereg soraiban uralkodó káoszt, a magasabb rangú tisztek gyávaságát, ostoba parancsait, a tábori lelkészek kétszínűségét, illetve a biztos halál helyett inkább a szökést választó közkatonák, hadiszökevények eldurvulásának és -aljasodásának eseteit a Munk-regény a szerb, az orosz és az olasz hadszíntéren is bemutatja. Jellemző pl., amiről az egyik Galíciában megsebesült katona számol be Stein Leónak:

> Az oroszok a nyakunkon voltak... hát kérlek, mit tesz Isten: az éhségtől dülöngélő, kimerült bakák pont egy óriási húskonzerv- és kétszersültraktár mellett pihentek meg. A józan ész szerint a magazinosnak azonnal ki kellett volna osztania az élelmiszereket a bakák között, nehogy az ellenség zsákmánya legyen. A raktár kommandánsa egy élelmezési kapitány volt, és hallani sem akart arról, hogy a készletet kiosszák. Hiába kapacitáltak a tisztek, arra hivatkozott, hogy nincs írásbeli parancsa a divíziótól. De hol volt már akkor a divízió? Éhesen mentünk tovább, barátom, de alig tettünk meg néhány száz lépést, már láttuk az égig érő füstfelhőket: égett a raktár... (Munk 1981: 34).

A harmadszorra az olasz hadszíntérre beosztott Stein főhadnagy kezdetben tizedmagával utazik a tisztikocsiban, de mire megérkeznek a célállomásra csak ketten maradnak, miként a vagonokban szállított orosz hadifoglyok is egytől egyig kereket oldanak. Épp ezért tűnik még az általánosnál is értelmetlenebbnek Stein Leó halála, akit az összeomlott olasz fronton, gyakorlatilag a háború végén, egy kilométerkövön üldögélve ér halálos repesztalálat. Még ki sem hűlt tetemét szökött katonákból lett martalócok fosztják ki és gyalázzák meg meztelenre vetkőztetve a holttestét.

A Darvas-regényben is számos jelenetét láthatjuk az emberi önmagukból kifordult katonák cselekedeteinek. A legszörnyűbb talán a tífuszos hullák húsából lakmározó őrült katonák képe.

Farkas Geiza hivatkozott társadalom-lélektani tanulmányában az emberek háborúban megváltozott viselkedését az „elmezavarhoz" látja hasonlatos magatartásnak: „….akik orvosi munkákat is olvasnak, bizonyára észrevették a hasonlatosságot a háborús lelkiállapotról nyújtott vázlatos leírásom és egy heveny elmezavar (acut psychosis) kórtörténete között" (Farkas 1914). *A fejnélkül ember* főhősének, Nagybáti Györgynek a tettei is ezzel a lelkiállapottal magyarázhatók, mert enélkül elképzelhetetlen, hogy az alapvetően tisztességes és egyszerű favágó képes legyen azokra a szörnyűségekre, amelyeket elkövet, majd pedig megszabadulva a katonaruhától és a háborús környezettől, egy magasabb színvonalú, gazdag, polgári életvezetési stratégiát válasszon magának. A háborúban elkövetett

bűntetteiről csak saját, feltehetően a bűntudat életre hívta látomásaiból, illetve a kisvárosi (főleg a halálát követően szárnyra kapott) pletykákból értesülünk. Ezekből az bontakozik ki, hogy a katonaszökevényként hazafelé tartó Nagybáti véletlenül összetalálkozik egy marhakereskedővel, aki azonnal felismeri benne a dezertőrt. Ezért Nagybáti megöli és kirabolja, majd hogy a hullát ne tudják azonosítani, levágja annak fejét és bedobja a Szávába. Ennek látomásos képe a következő:

> [….] Újabb álomváltozás. Nagybáti ismét fiatal, ismét szökött katona, ismét csavargó. Most ő térdel a másiknak mellén. – Már ez nem mozdul, nem is hörög, vége, akár annak az orosznak, akivel Máramarosban a járőrön összeölelkeztem…. A kése már az enyém, mi is van még nála? Egy tárca, jó tömött tárca, pompás száz- és ezerkoronásokkal. Ezeket szépen elveszem, rám fér, mindenesetre inkább, mint ő rá…. Csak persze a tárcából kiszedem; nálam ugyan semmi se legyen a pénzen kívül, ami az övé volt…. Jó lesz a bankóknak a kapcarongyban is, amit a katonai felszerelésből, az angyalbőrömből még el nem adtam…. Már azért is el kellett hallgatnia, hogy ne fecsegje ki valahol, micsoda lógós katonát látott…. mert kitalálta, hogy az vagyok…. Most már tovább mehetek Vukovárra, vagy akárhova. Már könnyebben bújhatok el a katonai nyomozók elől is, hisz van pénzem... De mi lesz, ha őt itt megtalálják, megismerik, keresésére indulnak a gyilkosának, felverik az egész vidéket? El kell, hogy tűnjék, de hogyan? […] Elég, ha a fejét nem találják. Az belefér még a batyujába is; a többit itt hagyhatom, legfeljebb, hogy gallyat hordok rá... Éppen jó, hogy kést hozott magával; ezzel levághatom a fejét... Hisz háború van, ki-ki úgy marad életben és boldogul, ahogy tud, csak lehetőleg úgy, hogy nagyon véres ne legyek... No hát rajta, ha most mészáros lennék... Ujjaj! Még egyszer kinyitja a szemét, megmozdítja a kezét! Hogy néz rám, hogy néz! Az ajka is mozog, mintha egyszerre könyörögni akarna nekem, vagy megátkozni, belém harapni... Hamar, hamar! Már nyisszen, már reccsen! Kezemben a fej, bele a batyuba; a többi holmi csak maradjon és most lógj, siess, fuss... Csak mégis vigyázz, senki rád figyelmes ne lehessen; inkább lopózkodj az erdei mezsgyéken és menj közömbösen, nyugodtan, mikor tágasabb, világosabb útra érsz ki... (Farkas 1933: 179.).

A szörnyű és véres – Nagybátit egyszerre kétségbeesett menekülőnek és elvetemült gyilkosnak bemutató – látomás egyik legfontosabb, a háborút elkülönítő létállapotként magyarázó kitétele, miszerint „háború van, ki-ki úgy marad életben és boldogul, ahogy tud" (Farkas 1933: 179.), ami a szökött katona lelkivilágát és gondolkodását megváltozott állapotként fogja fel, s visszautal saját, 1923-ban napvilágot látott *Démonok közt* című tanulmányára: „...katonaruhában hivatali helyiségben […] a legtöbb ember – jó és rossz értelemben – egészen másként viselkedik, cselekszik, mint házi ruhában, családi vagy baráti körben." (Farkas 1923: 29.), illetve meghatározott körülmények között – ilyen lehet a megkülönböztető viselet és a jelvény (katonaruha, rangfokozat), de a szertartások és

megszólítási formák is („katonaszökevény" – B. E. megj.) – „az ember valóban mássá, kevésbé emberré és inkább démonná" (Farkas 1923: 29.) válik (Bence 2014a).

A szociális szempont

Mindhárom regény tematizálja a háborúba ágyútölteléknek besorozott kisember tragédiáját, illetve megfesti a jég hátán is megélő, alacsonyabb, leginkább paraszti származású közkatona alakját. Az előbbi tipikus példája Munk főhőse, a zsidó származású, gyenge fizikumú és labilis idegállapotú Stein Leó hadnagy, vagy a művész lelkületű Mayer Gyurka Darvas regényében. Az utóbbi példákat főleg a tisztiszolgák (ún. pucerek) testesítik meg; Darvas Gábor regényében Mátics Jóska, a Munk-regényben Hanák Feri. Ők azok, akik józan gondolkodásuknak és talpraesettségüknek köszönhetően a legkilátástalanabb helyzetekből is megtalálják a kiutat, és többször is megmentik feletteseik életét. Mátics Jóskának köszönheti a Darvas-regény elbeszélőjeként megszólaló hős is az életét, hogy felgyógyul a kiütéses tífuszból, túléli az albániai visszavonulás borzalmait, illetve a lakatlan szigeten létesített fogolytábor nélkülözéseit. Hanák Feri megígéri Steinnének, hogy mindenáron vigyázni fog a fiára, s ezt az ígéretét a legteljesebben igyekszik be is tartani. Amikor a Šabac alatti ütközetben a szerb csapatok szétverik a felkészületlen osztrák–magyar csapatokat, s Stein hadnagy futás közben megsebzi magát egy tüskés ágban, ő lesz az, aki rájön, hogy ez rendkívül jó alkalom arra, hogy kihúzzák magukat a slamasztikából.

– Gyerünk, Feri... – sóhajtotta a hadnagy.
  Feri nagyokat rántott túltömött hátizsákjain, karja alá kapta az összesodort šabaci selyempaplant:
– Gyerünk, hadnagy úr – szuszogta –, de nem arra … a pokol tornáca felé, hanem
  amarra ni … hazafelé … Hát nem hallotta, hogy mit mondott a doktor ifiúr? Azt mondta: ‚Ezzel a kötözködéssel akár Bécsig is elmehet a hadnagyúr'… Az istenfáját neki... (Munk 1981: 23–24.).

Stein Leó végig szimulálással próbálja meg magát kihúzni a valódi harcokból, s ez egyrészt sokáig azért sikerülhet neki, mert olyan emberekkel hozza össze a sors, akik belátják a háború értelmetlenségét, másrészt – s leginkább ezért – mert a fölötte álló tisztikar sokkal korruptabb és hazugabb. Stein nem az a tipikusan gyáva, maga helyett másokat beáldozó szimuláns (mint feljebbvalóinak többsége), inkább csak visszahúzódó, félénk, álmodozó, szeretetre vágyó fiatalember, akit akkor ér utol a végzete, amikor Amálka személyében megtalálja szerelmi boldogságát.

Különösen szarkasztikus hangvétel jellemzi a regény *Iszapfüred* című fejezetét. A fürdőhely ugyanis a lógós tisztek búvóhelye, akik ebből nem is csinálnak titkot,

maguk között is „frontitisz”-nek nevezik a betegségüket, ami „neuralgia–neuraszténia–szimulanciá”-val komplikálódott. Ide helyezik „egy kis protekció”-val Stein Leót is, akit azonban – különösen a csonkolt lábú Gulyás hadnaggyal való találkozást és Amálka látogatását követően – lelkiismereti válság gyötör. Gulyás hadnagy azonban szembesíti az igazsággal:

– Látod ezt a húscsonkot itt? Én nem voltam szimuláns. Ez a jutalmam. A menyasszonyom elfordult tőlem, mindenki undorral néz rám. Ez a jutalmam … Testvér … Nem érdemes, nem érdemes becsületesnek lenni. Igazad van: nem érdemes.

Leó görcsösen kapaszkodott az ágyba, sírógörcse a fuldoklásig fokozódott.

Gulyás hadnagy sírásra torzult arccal, félelmetes kacajba tört ki.

Teli tüdővel üvöltötte Leó fülébe:

– Ember! … Hát nem érted a szót? Nem érdemes... Nem érdemes!... (Munk 1981: 194.)

Gulyás hadnagy egy porvárosi szállodai szobában lövi főbe magát.

A háborúban való helytállás legerőteljesebb két ellenképét, két végletét az aljas Falta kapitány és a fanatikus Nagy István főhadnagy testesíti meg. Előbbi aranyér-operációnak veti alá magát, hogy elkerülje a frontvonalat, beosztottjaihoz és a legénységhez goromba, megalázó módon viszonyul, emellett kéjsóvár „szoknyabolond” és mérhetetlenül gyáva. Társai „hinterlandi győző”-nek, a „szépasszonyok legyőzője”-nek gúnyolják. Nagy Istvánt kezdetben szerelmi csalódottsága, majd a szeretett asszony előtti bizonyítási vágy, végül valamiféle fanatizmus hajtja előre a harcmezőn; háromszor sebesül meg a fején, harmadszorra az első világháború legfélelmetesebb frontján, Észak-Olaszországban, ahol kézigránát-repesz roncsolja szét az arcát. Szenvedélyes gitáros és dalszerző. „Jönnek-mennek a halálvonatok...” kezdetű versébe írja bele végső kiábrándultságát. Az első világháború katonáit „halállovagok”-nak nevezi, ami paradox módon vonatkozik mindannyiukra, hiszen az aljas Falta kapitányt is utoléri végzete (egy, a szökevények elfogására specializálódott büntetőosztag vezetőjeként farlövést kap, ami megfosztja férfiasságától), miként a szerencsétlen Stein Leó halála is értelmetlen, semmire sem vezető áldozat éppúgy, mint Nagy István hősi kiállása vagy Gulyás hadnagy becsületessége. Mindehhez hátteret a „hinterland” képez, ahol Amálkán és Nagy István feleségén kívül alig van tisztességes ember: korruptak és romlottak a kórházi orvosok, a kereskedők, a tisztviselők, az egyszerű emberek, a háziasszonyok, a hadiözvegyek, sőt, a gyerekek is azzá válnak, miként Kávé Mátyás kamasz fia. Kávé Mátyás a háborús nyerészkedő tipikus alakja, míg felesége a jómódba szédült, felfuvalkodott, koráról és méltóságáról megfeledkezett ostoba asszony szerepét tölti be.

A mindent meggondoltam....”-ban a bajtársi csapat legintelligensebb tagja, Mayer Gyurka lesz a háborúellenes magatartás és szenvedéstörténet „ideológusává”. A következő módon értékeli

a háborúba keveredett ember erkölcsi lezüllésének folyamatát: „[…] ezelőtt még nem sokkal egy civilizált világban civilizált emberekhez méltó módon éltünk. Te is, én is, mindannyian…. Ma egyetlen nagy börtön az egész világ, mely teljesen átalakítja az embereket. Talán azért, mert mindenki mással foglalkozik, mint amivel szokott. Vagy talán a hatalom s a mások feletti rendelkezési jog szédíti meg az embereket. Nem tudom. Alázatos kutya lesz mindenki felfelé, és zsarnok hitvány gazember lefelé. A polgári életben talán ezek is egészen rendes emberek voltak – s itt a kórház felé mutatott – itt meg vadállatok lettek. Mit mondtam? Vadállatok? Hát bántja a vadállat a saját fajtáját? (Darvas 1930: 69.)

Mintha Farkas Geiza *Démonok közt* című, 1923-as társadalom-lélektani tanulmányának – fentebb idézett – a (háborúban) megváltozott magatartásról szóló sorai „beszélnének ki" szavai közül.

A naplóíró elbeszélő és bajtársai az Osztrák–Magyar Monarchia katonái ugyan, többségük azonban délvidéki, aki egyrészt az osztrák hatalmi és államalkotó kollektívumhoz képest a peremvidéken, periferiális közegben, másrészt más kultúrákkal való érintkezésben, származását tekintve maga is nyelvi és kulturális összetettségben/keveredésben él. A mű egyik keserű tanulsága, miszerint a délvidéki kisember sokkal több megaláztatást kénytelen elviselni az osztrák hivatali és katonai vezetés, mint fogságba esését követően a szerb katonaság részéről. Darvas Gábor elbeszélője pl. igen meleg nosztalgiával szól a háborúban és a fogságban is lelkiismeretesen szolgálatot teljesítő magyar és nem magyar (orosz és szerb) orvosokról, a szerb civilekről, parasztokról és polgárokról, viszont a járványkórházban átélt szörnyűségek egy – feltehetően – magyar, magát „Doktor úr"-nak neveztető gazember és pribékje, Varga őrmester nevéhez és cselekedeteikhez fűződnek (Bence 2014b: 113.). Természetesen a háború apokalipszise a gazembereket sem kíméli, lecsap rájuk végzetük, elnyerik méltó büntetésük, a megalázottak igazságot szolgáltatnak – csakhogy a másik oldalon állókat, a tisztességeseket sem kíméli a sors. A tehetséges, iskolázott, és egy művelt szerb úrilányba halálosan szerelmes Mayer Gyurkát, de a művész Dobi Ferencet is elragadja a halál. A naplóíró többszörösen is tisztiszolgájának, a jólelkű Mátics Jóskának köszönheti megmenekülését és életben maradását, illetve egy olyan tanulság kristályosodik ki a történetből, miszerint az emberi méltóságukat soha föl nem adás, az élni akarás végtelen elszántsága tartja őket életben. Mayer Gyurkáról pl. az lehet az érzésünk, hogy a szerelmétől való kényszerű elválását követően egyszerűen „föladja" a harcot.

A szimulánsok sajátos változatát képviseli e regényben Mátics Jóska. Ő ugyanis se nem gyáva, se nem félénk vagy gyenge alkat. Sőt, kifejezetten nagy teherbírású, bátor legény, akinek mindig helyén van az esze. Ha nem így volna, biztos, hogy nem a tífusz tizedelte járványkórházba feküdne be halálmegvető bátorsággal szimulánsnak. Ő ugyanis – józan

paraszt logikájának köszönhetően – hamar belátja, hogy ehhez a hazug háborúhoz semmi köze, és semmi értelme nem lenne önfeláldozásának vagy hősiességének. A barátságért, az igazságért azonban minden áldozatra kész.

Összegzés helyett

Groteszk képek

A hinterland az „Éljen a háború!" abszurd felkiáltással kezdődik, majd a porvárosi háziezred bevonulását kísérő parádéval szembesülünk, amelynek forgatagában feltűnnek a korszak (és a regény) jellegzetes figurái. Azonban már ezen az euforikus hangulatú képen megjelennek a groteszk alakzatai, pl. amikor a vasúti vendéglő eszelős mosogatószolgája egy félrecsapott huszárcsákóban, mosogatóvíz-szagú kötényben és egy rossz seprűvel szalutál a törzstiszt előtt, majd – „Éljen a háború!"-t kiáltva – felé nyújtja „püffedt, szederjes mancsait" (Munk 1981: 6.) Az irónia és a groteszk egyre erőteljesebben megjelenő elbeszéléstartományai a hadtápszolgálat tanyájára látogató Károly királlyal való találkozás tragikomikus jelenetében csúcsosodik ki, amikor a király egyenként a vigyázzban álló hadtáptisztek elé lép, és félreérthetetlen kérdést intéz hozzájuk arra vonatkozóan, hogy „akarnak-e a frontra menni". Természetesen erre a kérdésre csak egyetlen válasz lehetséges, ami megpecsételi a frontot negyvennyolc hónapja szerencsésen elkerülő, a semmittevésért még elő is léptetett Stein hadnagy sorsát: az – egyébként már összeomlott – olasz frontra küldik, neki pedig még arra sincs ereje vagy bátorsága, hogy útközben – miként a többiek – kereket oldjon. Halála a „semmiért" való áldozat totális értelmetlenségét jelöli. A Darvas-regényben az Albánián keresztül visszavonuló szerb csapatok és hadifoglyaik között, zuhogó esőben és sártengerben gyalog menekülő, csapzott szerb király látványa kelt hasonló képzeteket.

Nagybáti György, Farkas Geiza regényének főhőse ún. háborús konjunktúralovag, akiről úgy sejtik, hogy kétes üzletek és manipulációk által alapozta meg vagyonát és reá épülő egzisztenciáját. A háborút követően egy évtizeddel már a város legtekintélyesebb polgárai között, szerető férjként és tisztes családapaként látjuk viszont. Azt ugyanakkor csak kevesen sejtik, hogy Nagybátit még a háborús nyerészkedésnél is súlyosabb bűn terheli, amelynek lelkiismereti súlyától képtelen szabadulni. Éjszakánként egy „fejnélküli emberrel", egy démonszerű lénnyel (illetve annak látomásával) viaskodik, ami teljesen felőrli idegrendszerét, tönkreteszi házasságát és családi életét, megmérgezi gyermekéhez fűződő kapcsolatát (azt hiszi, a démon az ő fiában „emberiesült"), ami önmegsemmisítésre készteti. Noha a hivatalos orvosi jelentés szerint agyvérzés végzett vele, holttestére saját

magát fojtogató (abszurdnak csakhamar a pletyka és a metafizikai magyarázatok világába kerül át története.

„...ez a háború" (Munk 1981: 214.) – mondja *A hinterland* egyik szereplője. Mindhárom regény az „igazságos háború", és a „jó katona" illuzórikus képe elé tart görbe tükröt.

KIADÁSOK

Darvas G. (1930). *„Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam…."*. Novi Sad: Uránia, nyomdai művészet és kiadóvállalat

Farkas G. (1933). *A fejnélküli ember*. Kalangya Könyvtár, 1. kötet. (Szerk.) Szenteleky Kornél. Szubotica: Kalangya

Munk A. (1981) [1933]. *A hinterland. A mögöttes országrész háborúja*. Utószó: Bori Imre (235–243). Újvidék: Forum Könyvkiadó

IRODALOM

Bence E. (2014a). A háborús poszttrauma mint elkülönítő létállapot (Farkas Geiza: A fejnélküli ember). *Hungarológiai Közlemények*, 2, 86–98.

Bence E. (2014b). Napló(regény) az első világháborúról. Darvas Gábor: „Mindent megfontoltam és mindent meggondoltam....". *Hungarológiai Közlemények*, 3, 106–114.

Bori I. (1968). *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története 1918–1945*. Újvidék: Forum Könyvkiadó

Bori I. (1981). Munk Artúr és A hinterland. In: Munk A. , *A hinterland.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 235–243.

Bori I. (1993). *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Utószó: Bányai János (357–367). Újvidék: Forum Könyvkiadó

Bori I. (2007). *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Jegyzet: Gerold László: Bori Imre (349–355), Szerk. és jegyzet: Bordás Győző (399–400). Újvidék: Forum Könyvkiadó

Csáth G. (1997). *Fej a pohárban. Napló és levelek (1914–1916)*. (S. a. r.) Dér Zoltán és Szajbély Mihály. Budapest: Magvető Kiadó

Farkas G. (1914). *A háború lélektana: az idő harcokat újráz.* https://sites.google.com/site/azidoharcokatujraz/home/szarajevo-kavehaz/farkas-geiza-a-haboru-lelektana (2014. 03. 17.)

Farkas G. (1916). *Az emberi csoportok lélektana. tdaportal.extra.hu/.../farkas_geiza_az_emberi_csoportok_*
lelektana.pdf (2014. 04. 28)

Farkas G. 1923. *Démonok közt. Társadalom-lélektani tanulmány.* Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata

Ferenc József, I. 1914. Népeimhez. 1914. július 28. http://hu.wikisource.org/wiki/N%C3%A9peimhez! (2014. 10. 19.)

Gerold L. (2001). Darvas Gábor. In *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 64–65.

Kalapis Z. (1999). Életrajzi kalauz. Darvas Gábor. *Híd*, 12, 876–877.

Munk A. [1930]. A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból. Budapest: Pantheon kiadás.

Németh F. (2004). Farkas Geiza imája. *Híd*, 3, 415–417.

Schöpflin A. (1929). Hadifogoly-könyvek. *Nyugat,* 1929, 22–23. http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm (2015. 01. 04.)

Szenteleky K. (2000). Darvas Gábor: Mindent megfontoltam és meggondoltam. In *Új lehetőségek, új kötelességek. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek II. (1931–1933). Drámák.* (Összegyűjtötte, az utószót és a bibliográfiai tájékoztatót írta: Bori Imre. A szöveget gondozta: Toldi Éva. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 23–25.

Eva Toldi[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.511.141.09 Senteleki K.

INTERKULTURALNOST I EVROPSKA KNJIŽEVNA ORIJENTACIJA U DELU KORNELA SENTELEKIJA[2]

The paper examines the life's work of Kornél Szenteleky, the founder and first eminent representative of Hungarian literature in Vojvodina, from an intercultural viewpoint. Both Szenteleky's origin and literary orientation emerge as a complex phenomenon that extends beyond the usual patterns or local framework. The new thesis presented in this paper is that a cross-section of Szenteleky's life and work reveals a concept of culture which can be detected as a continually changing dialogical process that is resistant to trends of homogenization and fixation. Caught in-between, an urge to be different emerges and is accompanied by a need to join European literary movements. The setting enhances the Serbian–Hungarian cultural contacts, and also highlights the translator of literary works. The interpretation of Szenteleky's oeuvre from an intercultural approach opens up local identity towards a wider cultural horizon.

Key words: Hungarian–Serbian cultural contacts, European literary orientation, Hungarian literature in Vojvodina, identity, interculturalism.

Međuprostori biografije

Sve je evidentnije da znanje o književnosti u regionu umesto dosadašnjeg, uglavnom pozitivističkog pristupa istoriji mađarske književnosti u Vojvodini, možemo prevrednovati s aspekta interkulturalne nauke o književnosti koja nam nudi drugačije, savremene pristupe. Književno angažovanje i stvaralaštvo prvog značajnog predstavnika vojvođanske mađarske književnosti Kornela Sentelekija (1898–1933) pružaju osnovanu podlogu za takvo istraživanje.

Celo biće, stvaralaštvo i ličnost Kornela Sentelekija bili su prožeti dihotomijom, što je zaokupljalo pažnju i njegovih savremenika toliko da su pripadnici njegove generacije već u trenutku njegove smrti bili svesni specifičnosti njegovog položaja. U prigodnom tekstu,

---

1 evatoldi@eunet.rs

2 Studija je proširena i uređena verzija izlaganja na Osmom međunarodnom interdisciplinarnom simpozijumu *Susret kultura*, održanom 1.12.2014. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, i izrađena je u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, br. 178017, Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi.

objavljenom u najprestižnijem mađarskom časopisu s početka 20. veka, u *Nyugatu,* Erne Kazmer je konstatovao:

To da je upravo čovek evropske orijentacije koji se divio tim kulturama i verovao u plemenitost univerzalne prosvećenosti, Kornel Senteleki bio primoran da propagira prisiljenu regionalnu književnost i da unapređuje u vrednosti često mucave pokušaje *couleur localea*, to je bila posledica one specifične atmosfere koja se razvila u njegovom okruženju izgrađenom zahvaljujući njegovom neumornom radu“[3***] (Kázmér 1933).

Kazmer je ovo s pravom mogao da tvrdi, naime zaista je Senteleki, koji je bio osetljiv na evropske kulturne obrasce, u Vojvodini stvorio i oblikovao sredinu kojoj je mogao da služi i prema kojoj je osećao obavezu. Dvojnost koja se može videti u odnosu života i dela ni njegovi savremenici ni kasniji tumači nisu, međutim, videli kao celinu, smatrali su da se protivrečnosti ne mogu prevazići i pomiriti i u prvi plan su stavljali jednom jedan aspekt, a drugi put drugi.

Ako kulturu shvatimo kao pojam u čijem fokusu su procesivnost i dijalogicitet, onda moramo pretpostaviti i to da ona ne raspolaže kriterijumom homogenizacije, niti fiksacije. Nauka o književnosti utemeljena na interkulturalnosti zasnovana je na autotematizaciji društvenih procesa i istražuje pojave koje se lociraju situativno i višestruko. U osciliranju između različitih orijentacija dolazi do pomeranja i prelaska granica. Na taj način dominantna postaje nekakva interpozicija u interprostoru, u kojoj uticaji različitosti menjaju kulturu istovremeno pokrećući nove procese i delujući podsticajno na njihove aktere (Gutjahr 2002: 352).

Većina interpretatora dvojnost vidi u izboru između centra i periferije, te naginjanje potonjem tumači kao paradoks, dok je Senteleki zainteresovan za preispitivanje pojmova centra i periferije i teži njihovom izmeštanju. Čini to uprkos tome što nije bio predestiniran za organizovanje jedne manjinske književnosti, naime, zahvaljujući svojim tekstovima već u mladosti postao je cenjen učesnik mađarskog književnog života. Bio je student prve godine medicine kada je počeo da objavljuje uporedo s najznačajnijim piscima, kao ravnopravni saradnik uglednih peštanskih časopisa pisao je romane i pesme, „eseje veoma dobro, a njegovi tekstovi o putovanjima po Evropi mogu se meriti s najboljim ostvarenjima mađarskih savremenika“ (Ilia 2007).

Zašto se vraća na poprište svoje mladosti, Sombor, i zašto prihvata da leči stanovništvo Starog Sivca, koje sačinjavaju Srbi, Nemci i Mađari – posebno što je ova teritorija tada već pripadala Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, dakle posle Prvog svetskog rata je mo-

3 Sve citate sa mađarskog jezika prevela je autorka teksta Eva Toldi.

rao da se preseli u drugu državu, čak iako se inače vratio kući – ne znamo tačno ni danas. I njegov mlađi kolega i učenik, Janoš Herceg, može samo da nagađa da li ga je na odlazak iz Budimpešte podstaklo razočaranje tamošnjim književnim životom, ili okolnost da su posle očeve smrti majka i mlađa sestra ostale same u porodičnoj kući u Somboru, pa je svojim povratkom želeo da im pruži podršku. Ne isključuje, međutim, kao mogući razlog ni njegovu etničku pripadnost, da je naime možda popustio nagovoru županijskog lekara, „izvesnog Petrovića", koji ga je ubeđivao da „će se bolje osećati među svojima nego među Mađarima", jer je i sam srpske nacionalnosti (Herceg 1991: 103).

Istorija književnosti do danas nije uspela da utvrdi ni kada je uopšte počeo da upotrebljava ime Kornel Senteleki. Njegov otac Đerđ Stanković bio je potomak srpske patricijske porodice iz Temišvara. Kornel Senteleki je rođen kao Kornelije Stanković 15. jula 1893. godine – prema julijanskom kalendaru, koji koristi pravoslavna crkva – u Pečuju, potom se porodica preselila u Transilvaniju, odakle je njegov otac kao gradski inženjer premešten u Sombor, gde je i preminuo (Bori 1997: 8).

Porodica čuva srpsku tradiciju, ali govori mađarski, mladi Stanković u Somboru pohađa mađarsku školu, iako u gradu postoje i uvažene obrazovne institucije na srpskom nastavnom jeziku, gde je među ostalima učio i Jovan Dučić. Potomak ugledne građanske porodice važi za gospodičića, i dok je „pored siromašnog deteta u trenucima opasnosti stajao njegov anđeo čuvar, pored njega je, predstavljajući Evropu i kulturu, koračala francuska usedelica" (Bori 1997: 8). Dečak govori i nemački i francuski (srpski, međutim, tada još ne zna!), odlično svira klavir i u šestom razredu još ne može da se odluči da li da za životni poziv izabere likovnu umetnost ili muziku. Na kraju odlazi u Budimpeštu da studira medicinu, gde sebi dijagnostikuje šećernu bolest, a prilikom regrutacije za Prvi svetski rat saznaje da je i plućni bolesnik, pa za vreme rata službuje u bolnici.Kada 1921. godine stiže kao lekar u Stari Sivac, stanovništvo sela ne zna da je poštovani i požrtvovani dr Kornelije Stanković, koji ima tablu s ćiriličnim natpisom, ujedno i uvaženi mađarski pisac. Član je uprave pravoslavne verske zajednice i Narodne odbrane – pred smrt prelazi u katoličku veru, potpuno svestan svog kulturnog značaja predvideo je da će se pisci okupljati oko njegovog groba na katoličkom groblju da njemu i njegovom delu odaju počast.

Savremenici su svesni njegove specifične, interetničke i interkulturalne pozicije:

„Svesno prihvata manjinsku poziciju, ali ni u tome ne želi biti partikularan. Piše i pozorišne komade na nemačkom, želi da uključi i nemačko građanstvo Sivca u duhovno bratstvo koje, prema njegovom shvatanju, ne pravi razliku između naroda, nacija i ljudi" (Herceg 1991: 106).

Njegov kulturni identitet određuje višestruka lociranost, a ne poreklo, niti „izvorna kultura“ ili jezičko-književna tradicija (Hofmann 2006: 13), a kada se – uprkos svom poreklu – nađe u manjinskoj poziciji, prihvata neku vrstu interpozicije.

Lokalna iskustva bitisanja, evropski uticaji

Uglavnom neistražen, te zbog toga tajan i tajanstven aspekt Sentelekijevog života jeste činjenica da je on 1925. postao član masonske lože „Budućnost” u Somboru. Loža je osnovana 1898. i kada joj se Senteleki pridružio, već je bila duboko pustila korenje u gradu (Bori 1994: 34). Nije bila „nikakvo gnezdo tajnih zavera“ (Herceg 1991: 107) već pre debatni klub u kojem su održavane i literarne večeri, a Senteleki je tu recitovao i svoju pesmu *Bagremovi u jesen.* To zaslužuje posebnu pažnju, jer smo za tu činjenicu prvi put saznali tek početkom 1970-ih iz memoara Janoša Hercega, a do tada su u vezi s bagremom – upravo zbog Sentelekijeve pesme – bili uvreženi samo atributi u vezi s manjinskom sudbinom. Smatran je za simbol lokalnog kolorita, brojni pisci i pesnici su se pozivali na njega i vezivali za njega. Iščitavan je kao ostvarenje njegovog proklamovanog književnog programa, teorije lokalne boje, koja je često i namerno pogrešno shvatana. „Braća“ o kojoj je u pesmi reč, koja se grle i veruju u novu veru, nisu, međutim, njegova manjinska braća, nego masonska, a bagrem simbol žilavosti masonstva, što su znali samo upućeni.

Za Sentelekija, koji je i s periferije pratio zbivanja u evropskoj književnosti i likovnoj umetnosti, moglo je biti privlačno to što je preko somborskog masonstva put vodio i u Beograd i u Pariz, jer su se tu čitali i *Le Monde* i *Nyugat*, a jedna od njegovih pripovedaka je upravo preko beogradske masonske lože dospela do *Le Mondea* i objavljena na francuskom jeziku.

Senteleki ne pominje svoju masonsku aktivnost, ali je sačuvan rukopis njegovog predavanja *Čovek budućnosti*, koje je na nemačkom jeziku održao u loži. U njemu on citira Ničea kada tvrdi da budućnost teži ka kolektivizmu, da sledi „epoha masa“. Ukidanje granica i jezičko ujedinjavanje nagoveštava kao životnu situaciju bliske budućnosti: on smatra da će engleski jezik biti opšte sredstvo komunikacije (Szenteleky 1930: 257).

Koliko je njegovo razmišljanje bilo nadnacionalno, dokazuje to što se u svom tekstu poziva na konfederaciju podunavskih naroda (Toldi 2008); na drugom mestu pak on naglašava kolonijalne momente tuđinstva, jednog od osnovnih pojmova interkulturalnosti, koji postaje pravi pojam relacije kada u tekstu pod naslovom *Mađarske kolonije* predočava položaj Mađara van granica (Szenteleky 1927a). Prostornost alteriteta tada nadvladava povezanost etniciteta.

Senteleki se nadao se da će u masonskoj loži naći duhovne partnere, jer je intenzivno doživljavao nedostatak tradicija palanke i sopstveno tuđinstvo. Osnivač teorije lokalnog kolorita *couleur locale* je shvatao kao književni program preporučljiv pre svega za predstavnike manjinske književnosti koja se upravo tada uobličavala. U njegovom stvaralaštvu ono dobija smisao zadatka i životnog simbola. I sam Senteleki smatra da je šuma Fontenbloa prigodnija za pesmu, privlače ga Pariz i krajolici Italije.

Njegova proza vrvi od aliteracija i vitičastih rečeničnih konstrukcija, u velikoj meri koristi se književnim sredstvima impresionizma i secesije, koju je kao aktuelni smer u likovnoj umetnosti dobro poznavao i koja je u njegovom opusu obezbeđivala i intermedijalnu interoperabilnost.

Način viđenja u tekstovima Kornela Sentelekija u osnovi je inspirisan slikarstvom: on razmišlja u slikama koje neprestano stvara. Prema mišljenju kritičara prozni tekstovi su mu „skice za sopstveni duhovni portret, sa beskrajnim brojem varijanti, jednog ezoteričnog slikara. Kao da je Gulači, sanjalački zagledan u uzbuđenja s onoga sveta Nakonksipana, pozajmio snažnu erotičnost i baršunaste pastelne boje Ripl-Ronaija“ (Kállay 1933: 612).

Senteleki i prilikom aluzija na slikarstvo pominje više pravaca, ipak najčešće kao izvor svoje inspiracije navodi pejzažiste Barbizonske škole, kao na primer u lirskoj prozi *Jesen u Fontenblou*, gde ih i nabraja: „Jesen je među hrastovima Teodora Rusoa, drhtavim brezama Duprea i Lasla Pala, a melanholična, srebrnasta poezija Koroa diže se kao magla, sjaji kao biseri među vodama i stenama“ (Szenteleky 1924: 101). Međutim, on ih čak i nadmašuje, kako u shvatanju slikarstva tako i u svojoj prozi. U njegovim delima stilske oznake impresionizma i secesije prisutne su nerazdvojivo, a vremenom u njegovom stvaralaštvu preovladaće slike i dekorativnost, jezik i stilski oblici secesije.

Senteleki je redovno pisao i likovne kritike i eseje, koji takođe pokazuju da su mu, po ukusu, najbliži bili simbolisti. Sa izuzetnom pažnjom prati rad Jožefa Pehana iz Vojvodine, koji je živeo blizu Starog Sivca u Vrbasu. Senteleki je 1911. godine u Minhenu, na izložbi Secession, zapazio jedan Pehanov pejzaž koji mu se učinio živahnim i svežim. Potom je njegova platna sreo na izložbama u galerijama Műcsarnok i Művészház u Budimpešti. Napisao je nekoliko tekstova o slikaru koji je počeo kao bravarski šegrt u Palanci, a preko crtanja karikatura za satirične novine u Beču i Akademije u Minhenu stigao do Salona u Parizu, „od Ajzenhutovog opisnog klasicizma preko Sezanovog impresionizma, Sinjeijevog plein aira do dubokog, iskrenog i u rečima jednostavnog naturalizma Šimona Hološija“ (Szenteleky 1922: 25). Pehan mu je drag pre svega zbog načina na koji barata bojama, to što „ne voli maglu, malaksale sutone, pospane zalaske sunca, ruže koje venu, jesenju melanholiju“ (Szenteleky 1922: 25). U slikaru, koji je po stavu u osnovi impresi-

onista, vidi secesionističke crte, ali ga smatra nedorečenim talentom kojeg je rat sprečio da se razvije kao i, ne u poslednjem redu, ravnodušnost koja ga je u zavičaju okružavala.

Povezanost njegove proze s evropskim književnostima otkrivamo ne samo u stilskim momentima nego i u intertekstualnim elementima. On piše mističnu pripovetku u kojoj se redovnici u manastiru priviđa Spasitelj. Kip koji oživljava, budi asocijacije na Oskara Vajlda (*Srećni princ*), kada junakinja mašta o tome kako je njen božanski verenik vodi sa sobom. U njegovim pripovetkama nalazimo poruke dekadentne estetike smrti s kraja veka, ponekad u realizmu naturalističkih opisa, ponekad samo u nekom poređenju. Stvara jedinstvene složenice i atributske konstrukcije: *smrt-koketiranje*, *smrt-susret*, *želja-smrt*, *smrt-uspomena*, *oči smrtnočekalice*... Reflektuje opšti životni osećaj epohe čije društvene implikacije se ispoljavaju u posleratnoj kriznoj atmosferi:

„Jesen je, uvenuće, bolest, propadanje, države u rasulu, tradicije se predaju truleži, drevni pojmovi se rasplinjuju, u svim novinskim vestima, na svim zarđalim, zaostalim listovima drveća i – ko zna – možda i na našoj duši, iznad našeg srca stoji: smrt“ (Szenteleky 1918: 318).

Prozu na prekretnici vekova „u velikoj meri je određivala otvorenost prema novim idejama“ (Gellér 2004: 24), pa nije slučajno što Senteleki među prvima oduševljeno piše o Babičevom romanu *Sinovi smrti,* u kojem mladi čitaju tekstove Herberta Spensera, Maksa Štirnera, Karla Marksa, Lava Tolstoja i Jenea Henrika Šmita, a jedan od omiljenih muzičkih komada biće mu i Gunoov *Faust*. Otkrićemo tragove kulture pamćenja kada čitamo njegove simbolične slike smrti i otkrivamo njene alegorične likove.

U znaku impresionizma svoje pripovetke naziva „cvetovima raspoloženja“, ali je u njima veoma izražen i uticaj Žila Laforga, koji „u leksikonima dekadencije s kraja veka zaslužuje veoma istaknuto mesto, kako sveca tako i mučenika. I on je bio Šopenhauerov učenik, kao i Senteleki nekoliko decenija kasnije, i svojim pesmama bez rime utro je put pred jednim Eliotom, te je podsticao i Sentelekija, kada je ovaj feljton pretvorio u slobodnu pesmu u prozi“ (Bori 1994: 46).

Senteleki je liričar ne samo u svojim feljtonima nalik na pesme u prozi nego i u pripovetkama i putopisima (Bence 2014). A taj stvaralački stav karakterisaće ceo njegov opus.

Na vrhuncu karijere Senteleki piše roman *Isola Bella*, čija se radnja dešava na jednom sicilijanskom ostrvu. Roman je pravi manovski, umnogome nalik *Čarobnom bregu.* U izolovanom miljeu, u pansionu u Taormini, gde se leče plućni bolesnici, likovima se pruža dobra prilika da izraze svoje ideološke nazore. U središtu pažnje, međutim, sve vreme je priča o jednoj ljubavi, nastanku i razvoju odnosa Mađara Sabolča i Dankinje Inge u mitsko-mističnom okruženju.

Ako interkulturalnost smatramo susretom kultura koje uzajamno utiču jedna na drugu, onda ćemo doći do zaključka da je Pansion Rosa, u stvari, jedno interkulturalno sastajalište. Tu se pruža šansa za uzajamno upoznavanje, a na videlo će izaći i dimenzije emotivnog, koje likove vezuju za sopstveno, i pristrasnosti prema drugom, čak i ako samo žele da se odmaraju i ozdrave. Iskustvo tuđinstva i osećaj pripadanja sopstvenom izrazi su prostorne izmeštenosti i statusa deteritorijalizacije pojedinca. Kada stigne u pansion, glavni junak opaža:

„Oni bi mogli biti Amerikanci, tamo u uglu je nemački bračni par, u sredini jedna francuska porodica, pored njih engleski bračni par, onaj usamljeni gospodin je Španac, možda iz Južne Amerike, a usamljena dama desno od njega je sigurno Nemica. Dve dame kod prozora glasno razgovaraju francuski, verovatno su Poljakinje...“ (Szenteleky 1931: 170)

U multikulturalnoj sredini ubrzo nastaju konflikti: dama Engleskinja se okomljuje na mladu Dankinju zato što se ova uveče sama pojavljuje u kafeu, što nedvosmisleno upućuje na nemoral. Iako je evidentno da je reč o ispoljavanju ličnog animoziteta, sukob ipak dobija etnički naboj čim engleska dama izjavi: „Ja nemam dobro mišljenje o Dancima. […] Lakomislena i lukava bagra“ (Szenteleky 1931: 172). Ni Sabolč ne izbegava da deklariše svoju nacionalnu pripadnost, jer mu mlada francuska dama u društvu postavlja direktno pitanje. Čuvši da je Mađar, odgovara: „Interesantna nacija – dala je kompliment Žanet, jer se nije setila ničeg drugog, a nije znala ništa pouzdano o Mađarima“ (Szenteleky 1931: 172). Sledi dugačak dijalog o tome kako su svi narodi interesantni, jer su i simpatija i animozitet izrazi uzajamnog interesovanja.

U pansionu svaka nacija želi da pokaže svoju kulturu, a Flamanac, gospodin Melert, prosto se preobražava kada peva pesme svog naroda. Izražava svet emocija manjinske sudbine, bol svog naroda. Duboko uživljavanje u životnu situaciju, međutim, kod nekih izaziva samo smeh koji je upućen različitosti, tuđinstvu, nerazumljivosti strane kulture. Na istom mestu čitamo i o manjinskom pitanju, o kojem svi prisutni imaju isto mišljenje izuzev Flamanca: „Verujte, gospodine Melert, da ne postoji samo flamanska nepravda. Postoji i katalonska i nemačka nepravda i slovenska i turska i indijska. Da je gospodin Sabo raspoložen za priču, on bi do jutra mogao da priča o mađarskim nepravdama. Ovi problemi su šaroliki, interesantni, raznobojni, ali nerešivi“ (Szenteleky 1931: 191–192).

U romanu se, preko ljudskih sudbina, interpretira susret kultura, a pošto prikazuje mnogonacionalnu intelektualnu sredinu, diskurs daje uvid i u savremena evropska duhovna i kulturna stremljenja. Interkulturalni odnosi, međutim, funkcionišu samo kao pozadinski kontekst, autor ne preuzima živopisnost koja stvara snažnu atmosferu kao u navedenom

slučaju pripovedaka, što daje i odličnu stilsku osnovu za rasplitanje ljubavne niti. Zbog toga je Sofi Terek u časopisu *Nyugat* i mogla o romanu da napiše:

„Spretno, zgodno, prijatno napisana ljubavna priča s muzikom, pustolovinom, dvostrukim zavođenjem. […] Stil romana je fin i zaokružen, a sporedne linije priče su obogaćene brojnim idejama i opažanjima. Uopšte, u vođenju priče ima mnogo više raffinementa i zanosa nego što ima nadmoćnosti i zanosa u samoj priči“ (Török 1932).

Priča više nije cilj pripovedanja ni u romanima, pažnja se jasno koncentriše na *raffinement* u skladu s modernim književnim tendencijama na početku 20. veka.

Usvajanje tuđinstva

Na književnu orijentaciju Kornela Sentelekija ukazuju i njegovi prevodi. Posle prevoda s nemačkog, italijanskog i francuskog jezika najbrojniji su prevodi poezije sa srpskog. Za njegovo ime vezuje se izdavanje prve antologije modernih srpskih pesnika *Bazsalikom* (1928), koju je preveo i uredio zajedno s Jožefom Debrecenijem. Ta antologija nema samo lokalni značaj. Mađarska književnost njome završava epohu u kojoj od srpske kulture smatra važnim samo deo narodne poezije i okreće se prema srpskoj poeziji s istim interesovanjem i intenzitetom koje je ispoljila u slučaju velikih zapadnoevropskih književnosti (Bori 1994). Moderna i savremena – dragocene su ključne reči ovog odabira.

Nedvosmislena je Sentelekijeva namera da obrazuje i posreduje među kulturama, ali u njegovom prevodilačkom radu književni političar ipak ne nadvladava pisca. Bira u skladu sa svojim afinitetom, čak i kada uglavnom sluša sugestije Jovana Dučića i Mladena Leskovca (Cinkori-Šinković 2010). Prednost daje autorima koji su vezani za Vojvodinu (Veljko Petrović, Todor Manojlović, Žarko Vasiljević), ali se u kriterijumima izbora bez sumnje drži sopstvenog književnog ukusa, prevodi samo dela koja su u skladu s njegovim literarnim habitusom. Senteleki, u stvari, ne prepoznaje ni pravi značaj Ive Andrića, pesme iz ciklusa *Šta sanjam a šta mi se događa* nalaze se na početku antologije samo zato što je izbor organizovan po abecednom redu. Njegov prevod Andrića otkriva da je u njemu tražio tematsko-duhovnu srodnost.

Najviše i s najvećim ushićenjem pak prevodi pesme Jovana Dučića, koga i lično upoznaje u Kairu, i koji ga je osvojio ne samo svojim pesmama nego i svojom ličnošću. Za njega je „on vrhunac, savršenstvo koje se više ne može prevazići“ (Szenteleky 1927a: 150), pa ga svrstava u vodeće predstavnike evropske poezije. Smatra ga najsavršenijim, najfinijim umetnikom srpske poezije, čijem pesništvu pristaje program Teofila Gotjea: „Nikakav sentimentalizam, blistave, sjajne reči, ritam i muzika!“ (Szenteleky 1927b: 149).

Svoju ars poetiku prevođenja formuliše u uvodnoj reči antologije *Bazsalikom*, u kojoj nije težio apsolutnoj vernosti, nego je želeo da ostavi samo ono što je bitno i individualno za svakog pesnika. Tokom prevođenja, međutim nije mu cilj da zadrži strane elemente i da ih tako prezentuje, već mnogo više radi na prilagođavanju pesama svome stilu, dodajući im impresionistički višak i ublažavajući napetost. Tako postupa i prilikom prevođenja Dučićevih pesama u prozi kada relativno nevezanu konstrukciju čini još labavijom.

I u Dučiću otkriva tu dvojnost koju i sam nosi u sebi, kada pored evropskog stava, zapaža otiske slovenske kulture i u njegovoj poeziji i u ličnosti. U direktnom dijaloškom stvaralaštvu, prevođenju pesama, Senteleki traži partnere i nove izražajne forme za svoj svet ukusa, shvatanje poezije i izražavanje misli.

Zaključak

Stvaralaštvu Kornela Sentelekija istorija književnosti prilazila je uglavnom iz pravca teorije lokalnog kolorita, a evropsko usmerenje njegovog opusa je potisnuto. Međutim, na dvojnost koja određuje brojne aspekte njegovog života i dela, interkulturalni pristup ne gleda kao na nerazrešivu dihotomiju. U tom smislu dobija na vrednosti hibridni identitet, premeštanje književnog centra i periferije, izjednačavaju se evropska književna orijentacija i interesovanje za južnoslovensku kulturu, kao i rad na organizovanju književnosti i stvaralaštva. Interkulturalni pristup umesto lokalnog identiteta interpretaciju životnog dela Kornela Sentelekija otvara prema jednom širem kulturnom horizontu.

IZVORI

Debreczeni, J. i Szenketeleky, K. (Ur.) (1928). *Bazsalikom: Modern szerb költők antológiája*. Subotica: Minerva Rt.

Szenteleky, K. (1918). A divatos halál. U Bori, I. i Pastyik, L. (Ur.), (1988). Szenteleky, K. *Egy fáradt szív szerelmei* (str. 317–319). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1922). Pechán József. U Bori, I. (Ur.) (1999), Szenteleky, K. *Új életformák felé* (str. 25–29). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1924). Ősz Fontenbleau-ban. U Bori, I. (Ur.) (1995), Szenteleky, K. *Szerelem Rómában* (str. 101–102). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1927a). Jovan Dučić. U Bori, I. (Ur.), (1999) Szenteleky Kornél. *Új életformák felé* (str. 148–150). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1927b). Magyar gyarmatok. U Bori, I. (Ur.), (1999). Szenteleky, K. *Új életformák felé* (str. 154–156). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1930). A jövő embere. U Bori, I. (Ur.), (1999) Szenteleky Kornél. *Új életformák felé* (str. 254–262). Újvidék: Forum.

Szenteleky, K. (1931). Isola Bella. U Bori, I. (Ur.) (1995), Szenteleky, K. *Nyári délelőtt* (str. 167–258). Újvidék: Forum.

LITERATURA

Bori, I. (1994). *Szenteleky Kornél.* Újvidék: Forum.

Bence, E. (2014). Párizs és Bácska között. U Bordás, Gy. (Ur.), *Szentelekyre emlékezve II.* Újvidék: Forum.

Cindori-Šinković, M. (2010). A Bazsalikom magyar–szerb kapcsolattörténeti vonatkozásairól. Utószó az új kiadáshoz. U Debreczeni, J. i Szenketeleky, K. (1928), *Bazsalikom: Modern szerb költők antológiája*. Subotica: Minerva Rt. Reprint (2010[2]) (str.149–156). Subotica: Szabadegyetem.

Gellér, K. (2004). *A magyar szecesszió.* Budapest: Corvina.

Gutjahr, O. (2002). Alterität un Interkulturaliät. Neuere deutsche Literatur. U Benthien, C. i Velthen, H. R. (Ur.), *Germanistik als Kulturwissenschaft* (str. 345–369). Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag,.

Herceg, J. (1991). *Nyíló idő.* Újvidék: Forum.

Hofmann, M. (2006): *Interkulturelle Literaturwissenschaft: Eine Einführung.* Paderborn: Wilhelm Fink.

Ilia, M. (2007). Találkozás egy emlékkel. *Bárka.* Retrieved September 18, 2014 from: http://www.barkaonline.hu/hk-mainmenu-2/381?task=view

Kállay, M. (1933). Szenteleky Kornélról. *Kalangya,* 10. 610–614.

Kázmér, E. (1933). Szenteleky Kornél (1893–1933). *Nyugat*, 17–18. Retrieved September 10, 2014 from: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17602.htm

Toldi, É. (2008). Identitáskeresőben. *Hungarológiai Közlemények.* 4, 126–134.

Török, S. (1932). Szenteleky Kornél: Isola Bella. Figyelő, Apró bírálatok. *Nyugat*, 4. Retrieved Oktober 12, 2014 from: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00531/16574.htm

Vladislava Gordić Petković[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 82.09:141.72

FRAGMENTI LJUBAVNOG GOVORA: O DIJALOGU LJUBAVI I TEHNOLOGIJE U SAVREMENOJ PROZI

The new media's capacity to represent virtual entities becomes an enticing possibility to transgress restrictions imposed by the social history of gender and to reexamine the definition of love as „the fulfillment of the whole person in the act of giving" (De Rougemont). Many researchers, including Denis de Rougemont, claimed that love has nothing to do with the social order, as it is a higher spiritual experience than that of the socially organized marriage. In his book *A Lover's Discourse*, Roland Barthes claims that the language of lovers is a language of solitude, which holds true in the context of the digital technologies as well. The process of identification of woman's social self through the communication of love as presented in contemporary Serbian literature (such as Jelena Lengold's novel *Baltimore*, Tamara Jecić's *Stinky Onion*, and *Thai* by Goran Gocić) lavishly uses computer mediated communication to establish a lover's discouse seemingly fragmented and incoherent, but triggering new interpretations. The aim of the paper is to analyze the ways gender restrictions are transgressed in the newly invented cyberrituals of love.

Key words: humanism, technology, gender, virtual realities, women's writing.

Sve se češće ukazuje na to da nove tehnologije omogućuju ukidanje nevidljivosti marginalizovanih društvenih grupa, a upravo je književnost koju pišu žene usvojila ovu strategiju prodora. Digitalne tehnologije omogućuju da se uspešno artikulišu i drugi glasovi sa margine, glasovi autsajdera, usamljenih, nesrećnih, potčinjenih, osujećenih i odbačenih, a sajber prostor obnavlja strategije i mogućnosti konstruisanja roda i identiteta tako što nam je u virtuelnoj dimenziji komunikacije dato više prilika i mogućnosti da prevaziđemo svoje socijalno i civilizacijski formulisane, od strane društvene zajednice uspostavljene pripadnosti. Virtuelna dimenzija omogućava i da se prevaziđu granice rodnih predstava o ženskom koje su uspostavljene na lažnom univerzalizmu i ukorenjenoj podređenosti, ali isto tako stvara preduslove da se potru patrijarhalna tumačenja fenomena samosvojnosti, izolovanosti, usamljenosti i nepripadanja.

Promena tehnološke matrice doprinela je i promeni u govoru o ključnim elementima egzistencije i stvaralaštva. Čini se, naime, da je i pre nego što je digitalna era počela da

1 vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

preispituje definicije tela i teksta u novom komunikacijskom okruženju o barem tri stvari bilo nemoguće govoriti jezikom i u jeziku: o ljubavi, zlu i smrti. Kada je smrt u pitanju, nemamo jasno definisano, zaokruženo iskustvo koje bismo mogli da pretočimo u reč, jer radi se o putovanju u neizvesnost bez povratka i naknadnog svedočenja; zlo je pojava koja nas neiscrpnim umećem metamorfoze uvek zatiče nepripremljene, kao što nas i sama inventivnost zla svaki put iznenadi; ali ljubav je jedini proces koji se kodira kao prioritet i cilj, pa iako predstavlja unapred poznat sadržaj, ne možemo je artikulisati rečima: teoretičar Niklas Luman, uostalom, ljubav predstavlja kao neverbalan sistem u kom se može iskusiti smisao koji se ne može posredovati u komunikaciji (Luhmann 1986: 17). „Polazeći od toga da ljubav nije samo osjećaj nego ujedno i kulturološki proizvod", Luman „romantični ljubavni diskurs poima kao svojevrstan društveni sistem", piše Bernarda Katušić, citirajući određenje ovog teoretičara, prema kome je ljubavni diskurs „simbolički generaliziran komunikacijski medij" (citirano u Katušić 2016: 174). „Suprotno drugim društvenim sistemima koji su utemeljeni na određenim „garantima" za uspješnu komunikaciju – u pravnom ustroju to je moć, u znanosti istina, a u privredi novac – ljubav je simbolični ili neverbalni sistem koji počiva na nevjerovatnom, „kodu srca" koji nemoguću komunikaciju može učiniti mogućom" (Katušić 2015: 174) .

Mogućna početna teza za bilo koji rad na temu fragmenata ljubavnog govora u onom smislu u kom o toj pojavi piše Rolan Bart u knjizi istovetnog naziva, podrazumevala bi da se o ljubavi ne može govoriti ponajpre stoga što se ona suprotstavlja poretku stvari: ljubav nastaje uprkos socijalnom okruženju, ljubav ljubavnika može učiniti „društvenom katastrofom, na njegovu radost" (Barthes 1977: 17). Deni De Ružmon jednako oseća potrebu da diskutuje o kontrastima i nekompatibilnostima strasti i braka (De Rougemont 1983: 376), ali i o fenomenu nepovezivosti ljubavi i sreće u zapadnoj kulturi:

> Ne postoje povesti o srećnoj ljubavi. Postoje samo romani o smrtnoj ljubavi, odnosno o ljubavi koju sam život izlaže opasnosti i osuđuje na pogibelj. Zapadnjačko pesništvo ne veliča čulna uživanja ni plodnu bračnu slogu. Ono peva više o ljubavnoj strasti nego o uzvraćenoj ljubavi. A strast znači stradanje. U tome je suština. (De Ružmon 2011: 13)

U savremenoj srpskoj prozi postoje dela i opusi u kojima se bezmalo kao po etalonu može čitati ne samo sukob i susret različitih aspekata ženskosti, nego i nemogućnost da se govori o ljubavi, da se ona oživi i preživi, da se objasni sebi i otkrije. Proza Jelene Lengold, njene zbirke priča *Gvozdeni lavovi*, *Lift*, *Vašarski mađioničar* i *U tri kod Kandinskog* i roman *Baltimor*, otvara pitanja ženskog kao nadmoći u sferi senzibiliteta i marginalizovanosti u sferi egzistencije, ali i pitanja ljubavi kao neobjašnjivog i nepredvidljivog

fenomena u kome erotsko nikako ne uspeva da se uskladi sa jezičkim, a čak i govor tela postaje fragmentaran i nepotpun.

Uvodna priča u njenoj drugoj pripovednoj zbirci *Lift* (1999), „Treći pravac“, pokreće poetička preispitivanja tananih veza i mogućih saglasja ljubavi, literature i stvarnosti, čitavog niza nesporazuma, generacijskih, jezičkih, rodnih, iskustvenih. U središtu ove kratke priče je, naizgled, zabranjena ljubav profesora i učenice, ljubav koja nije osuđena na propast samo zbog toga što je socijalna zajednica ne prihvata, već i zbog neuskladivosti dva horizonta iskustva, neuskladivosti iskustva zrelog doba koje gleda prema smrti i mladosti koju tek čeka formatiranje identiteta; međutim, u prvom planu je zapravo ljubav kao model iskustva, i ljubav kao precizno kodifikovana intimnost dva bića. Lepa Maja nije samo nabokovljevska nimfeta, ona priziva i druga značenja jer se osmehuje svom ljubavniku „hermafroditskim, smrtonosnim osmehom anđela Tađa“ (Lengold 1999: 5), jednog od junaka *Smrti u Veneciji*: Maja je anđeo koji pripovedaču otkriva lepotu i bol, te tako njen ljubavnik ne može da se odupre snazi literarnih asocijacija: „Smešiš se kao Tađo. Ima tamo, u tom romanu, jedan stariji čovek, kome se lepi, mladi Tađo tako nasmeši. Čovek od ovog osmeha oseti nepodnošljiv bol” (Lengold 1999: 5). Pored toga što govori o „smrti kao jedinom istinskom takmacu ljubavi” (Lengold 1999: 19), priča se može čitati kao parakomentar Nabokovljevoj i Manovoj temi o obožavaocima bolno svesnim prolaznosti života i neuhvatljivosti emocija s jedne, i o nemuštim predmetima njihovog obožavanja koji život žive spontano i bez sentimentalnih rekapitulacija sa druge strane. Maja nije čitala *Smrt u Veneciji*, a Ašenbahov bol njoj će ostati nespoznatljiv i nerazumljiv čak i pošto pripovetku pročita: ne pokušavši da analizira njegova stanja i raspoloženja, ona jednostavno presuđuje da je Ašenbah neodlučan, a liči joj na profesora kako fizički (sede slepoočnice, mršavi obrazi), tako i po tome što „svaki užitak u njemu budi nemir i odvratnost” (Lengold 1999: 18). „Ti si i Tađo i Lolita”, kaže Maji njen ljubavnik, profesor filozofije mnogo stariji od nje, opsednut mislima o smrti, duboko svestan da će lepota, jednako kao i život, nepovratno minuti, svestan da ljubav pripada sferi ezoteričnog gde razlike u godinama i obrazovanju nisu relevantne za razumevanje suštine, a da su „mudrost i pravo muško dostojanstvo” nespoznatljivi „ako taj put mudrosti vodi kroz čula” (Lengold 1999: 20).

Upravo stoga što su u ovozemaljskoj egzistenciji razlike i te kako važne, Majina mladost neumitno razdvaja ljubavnike koliko i njena detinja elementarnost, otvorenost i jednostavnost, nešto što izgleda kao bolno ogoljena nesposobnost da se oseti i prepozna ljubav, ali je zapravo imunost na ono što profesor naziva „manovskom zaraznom patnjom” (Lengold 1999: 18). Čak i nakon što je pročitala *Smrt u Veneciji*, Maja će pitanje večnosti i

ljubavi, smrti i obožavanja pojednostaviti i svesti na Ašenbahovu neodlučnost: impulsivno i spontano a opet veoma cinično, ona će progovoriti i o rodnim predstavama: „Pored tri devojke, on se zagledao u klinca! Normalno, njih su obukli kao neke babe, a klincu ostavili lokne, mornarsko odelo, lakovane cipele, sve po redu." (Lengold 1999: 15). Kostimiranje (temeljno, od glave do pete, i sa izvesnom pravilnošću, „sve po redu") deseksualizuje devojke a dečaka čini ženstveno privlačnim: to primećuje, istovremeno paradoksalno i logično, *gola Maja*, razodeveno božanstvo nesvesno svoje lepote i nemarno prema učinku te lepote, nesvesno svoje seksualnosti, ali itekako svesno da diskurs ljubavi menja percepciju, predstavljajući predmet ljubavi uvek privlačnijim nego što on uistinu jeste.

Dvostruko literarizovanje erotskog motiva ovde se provodi sa namerom da se estetički nijansira seksualna veza između nestašne Lolite i tužnog Hamberta i neostvarena komunikacija Ašenbaha i Tađa. Literarizacija erotskog je i više od toga: borba protiv smrti uz pomoć povratka telesnom užitku ukazuje se kao jedina mogućnost da se postigne „privremena večnost". Profesor Maji daje na čitanje *Smrt u Veneciji* kao jedan fragment već postojećeg ljubavnog govora, kao poruku o stanju svoje duše pretočenu u medijum knjige (ovde ne zaboravljamo da je i knjiga kao takva proizvod tehnologije, jer ona je zamena za direktno, doživljeno iskustvo, posrednik tog iskustva), kao zamenu za jednu naraciju i jedno iskustvo; potom, on postaje posmatrač njenog čitanja; nastupa, dakle, novi vid posredovanja. Na taj način se tematizuje recepcija književnog dela, uzaludnost želje da se sopstveni čitalački doživljaj prenese drugome, ali i saznanje da postoje receptivni mehanizmi koje knjiga kao medijum neprestano vitalizuje i obnavlja. Saznajni horizonti Maje i profesora su daleki i nespojivi, i njihova čitanja se ne mogu porediti: Maja je tek telo koje čita, telo koje ne može da razume metafizički beskraj mudrosti i bola, ali književnost koja se tom telu posreduje kroz tehnologiju knjige uvek će iznova oslikavati mudrost i bol.

U prozi Jelene Lengold tema seksualnosti, želje, intelektualne i emotivne bliskosti realizuje se kroz tzv. netehnološko, izvorno pripovedanje, ali i u mizanscenu savremene informatičke tehnologije. Njena se junakinja protiv psihološke, emotivne i kreativne blokade bori ritualima komunikacije sa fiktivnim ličnostima ili pak virtuelnim identitetima. A kako deluju virtuelni identiteti i koja je njihova funkcija, videćemo u romanu *Baltimor*.

U realističkom i intimističkom romanu Jelene Lengold najvažnija tema je stvaranje, odnosno nemogućnost da se stvara: najveći deo *Baltimora* opisuje dugo nastojanje bezimene junakinje da napiše roman. Njena bliskost sa čitaocem uspostavlja se kroz ispovest – junakinja otkriva svoju intimu, prividno trivijalne i banalne podatke iz svog svakodnevnog života, no isto tako govori o svojoj porodičnoj istoriji od uspomena iz detinjstva do turbulentnog odnosa sa majkom i ustajalog bračnog spokoja; ispovest je deo terapije

kojoj se podvrgava, kao što je i terapija neodvojiv deo njene ispovesti. Traume, strahovi, sagrešenja, problemi i tajne se iz kazivanja čitaocu pretaču u kazivanje psihoterapeutu, ali sa više elemenata simboličnog i teatralnog. U psihoterapijskim seansama junakinja je suočena sa drugom ženom, koja je i lekar i suparnica, i alter ego i dušmanin, neko s kim se istovremeno usaglašava i sukobljava; terapeutkinja je i čudotvorni iscelitelj i inkarnacija svakog negativnog junaka iz emotivne istorije protagonistkinje romana. Dok ispovest teče kao selektivno sećanje na privilegovane trenutke radosti i patnje, terapija se odvija kao niz susreta sa simbolima, parabolama, psihotestovima, crtežima – jednom rečju, psihoterapija je niz indukovanih reakcija i asocijacija, sažetak i imitacija života, upravo ono što će postati i književni tekst. Psihoterapija postaje, tako, tehnologija koja omogućuje nastanak književnog teksta: dimenzija interaktivnosti u terapiji omogućuje ne samo da se junakinja oslobodi strahova i traumatičnih sećanja, nego i da oslobodi imaginaciju sapetu bilo letargijom, bilo obzirima.

Psihoterapijske seanse gde se otkrivaju traume i tajne, strahovi i grehovi samo su realistička maska stvaralačke potrage koja se ne može ni imenovati ni prikazati. Lažnom bliskošću i fingiranom ispovednošću od čitaoca se skriva stvaralački proces – nastanak istog tog romana koji čitamo. Tako se eksperiment autoreferencijalnosti sakriva u oblandi konfesionalizma, postmodernistički eksperiment u simulaciji realističkog pripovedanja.

Ispovešću se maskira roman lika u kome je glavni cilj do krajnosti problematizovati odnos literarnog i autentičnog, virtuelnog i empirijskog. Ono što bi trebalo da bude autentično potpuno je razobličeno, svedeno na bezmalo konvencionalne označitelje, tako da junaci iz realne dimenzije zapleta nemaju imena ni identitete, ne poseduju jasno ocrtanu individualnost, već samo simboličke i univerzalne funkcije majke, muža, ljubavnika. Takvom strategijom mistifikacije realiteta stvara se distanca između čitaoca i radnje, jer udaljavanje od realnog (pa samim tim i tipskog) omogućava bliskost sa esencijalnim i večitim. Anonimizacija protagonista junakinjin napor ispovesti istovremeno čini podnošljivijim, manje ličnim ali univerzalno razumljivim. Likovi iz mašte dobijaju imena i sudbine, jasno su identifikovani, za razliku od onih iz junakinjinog okruženja, upravo zato što je lakše ispričati život kad ga tehnologija imaginacije pretvori u priču.

U romanu *Baltimor* lična imena koriste se, tako, samo zarad identifikacije fiktivnih lica: dok glavna junakinja, njen suprug, majka i njena terapeutkinja nemaju ni imena, ni svojstva koja ih čine realističkim i tipičnim junacima, nepoznati stanovnik Baltimora kog junakinja posmatra svakoga dana putem veb kamere dobija ime Edgar, a virtuelni identiteti Luka i Lusi u internet ćaskaonici označavaju junakinju i njenog imaginarnog ljubavnika. Edgar iz Baltimora je, očito, fantastična inkarnacija Edgara Alana Poa, virtuelna ličnost u

kojoj se sintetizuju intencije autorke i ironijski, parodijski, pa čak i donekle herostratski potencijali njenog poduhvata.

Okosnica *Baltimora* je pisanje kao tehnologija pretvaranja doživljenog i maštanog u fikcionalni tekst, proizvodnja teksta kao više sfere realnog, posebnog i autentičnog. Pisanje književnog dela skriva se od čitaoca ispovedanjem života i s tog aspekta *Baltimor* je tehnološka poetika: delo o nastanku umetničkog dela.

Roman Tamare Jecić *Stinky Onion* o tehnologiji pak govori ne iz perspektive kreacije i percepcije, već iz perspektive tehnološke opremljenosti da menjamo sopstveni život; u ovom slučaju, tehnološka opremljenost je nesrazmerna emotivnoj pripremljenosti na promene. Pripovedač u ovom romanu je tridesetogodišnji ekonomski emigrant koji se iz Srbije doseljava u SAD. Iskustvo ovog junaka na prvi pogled je nalik literarizovanim iskustvima u romanima slične tematike autora srednje i starije generacije (Davida Albaharija, Gordane Ćirjanić ili Petra Sarića), ali je mnogo bliže iskustvima mlađih pisaca (Uglješa Šajtinac, Dunja Radosavljević, Vukašin Štreker): govori se o suočavanju sa kulturnim razlikama, o naporu prilagođavanja apsurdnim pravilima nove sredine (ali i novog tehnološkog okruženja), o smeni stanja fobije i filije u odnosu prema Novom svetu. Roman o centru dijaspore Čikagu (čije se prvobitno, indijansko ime prevodi kao „smrdljivi luk") tematizuje pokušaj uspostavljanja relacija sa novom sredinom, koje omogućavaju junaku da u nedogled produži doba nezrelosti i nemanja nikakvih odgovornosti. Uloga tehnologije u ovom romanu biće svedena na strategije traganja za mogućnostima sazrevanja, preobražaja identiteta i izbora prioriteta, ali ništa manje i na očajničku potragu za ljubavlju.

Stinky Onion je simbolički označitelj cele jedne istorije izmeštanja kojoj se priključio i srpski emigrant koji sebe tendenciozno identifikuje kao Indijanca: „sebe zovem tako jer, uistinu, i ja sam malo plaćena radna snaga, čiju diplomu i znanje ovde niko ne treba." (Jecić 2009: 48). Prvi kontakti sa novim okruženjem odigraće se na čikaškom aerodromu, gde se junak zapošljava kao dostavljač invalidskih kolica za putnike sa posebnim potrebama. Njegov odnos prema civilizacijskim i tehnološkim tekovinama biće motivisan i uslovljen borbom da se prevaziđe osećanje usamljenosti i dostigne osećaj slobode. Invalidska kolica (wheel-chair), zahvaljujući kojima stupa u kontakt sa putnicima, neretko neobičnim i intrigantnim osobama, postaće u narednoj fazi njegovog sazrevanja fotelja (arm-chair) iz koje opšti sa virtuelnim univerzumom, samog sebe sputavajući, svodeći sebe na jednu jedinu potrebu a svoje kontakte na provizorijum sličan nasumičnim i kratkotkrajnim susretima sa putnicima na aerodromu. Tako tema egzila i stranosti postaje neodvojiva od teme virtuelne komunikacije i otuđenosti koja je prati. Iz virtuelnog prostora stiže varljivi odušak za kojim žudi junak Tamare Jecić i za kojim je tragao u alkoholu, drogama, pisanju

pisama i seksualnim avanturama: sa nevidljivim i bestelesnim glasovima munjevito se sklapaju prijateljstva. Teren internetske komunikacije i emigrantsko iskustvo povezani su jednom snažnom analogijom: ekonomska i emotivna „transplantacija" u drugi svet dovodi do zabuna i dezorijentacije u poimanju bliskosti, u novom svetu društveni se odnosi moraju reprogramirati, mora se uspostaviti vera u novo, a sve što je staro i poznato mora se odbaciti. Virtuelna komunikacija ohrabriće munjevita zbližavanja gde god postoji jaka motivisanost i zajednički interes: prepuštanje sirenskom zovu tehnologije dovodi do kratkotrajnog osećaja euforije i entuzijazma, no ubrzo radost zbog novouspostavljene bliskosti smenjuju ravnodušnost i letargija, dovodeći do brzog kidanja tek uspostavljenih veza.

Žudnju koja „srpskog Indijanca" nagoni da traga za prijateljstvom i ljubavlju uz pomoć kompjuterski posredovane tehnologije sam junak određuje trojako: ona je umna, emotivna i seksualna (Jecić 2009: 75). Njegova potraga za srodnom dušom, celonoćna ćaskanja na forumima za diskusiju, u ćaskaonicama ili komunikaciji preko mesindžera (Messenger) maskira potragu za jasnim i konstantnim odrednicama sopstvenog identiteta: žuđena interaktivnost bezuspešno zamenjuje neželjeno, a preko potrebno, poniranje u sebe. U roman je umetnuto i pismo jedne „čaterke", kako je junak naziva, iz kojeg se vidi da virtuelna komunikacija počinje spontano i nasumično, da je karakteriše vrtoglavo brzo zbližavanje i naglo, često bezrazložno i ničim izazvano udaljavanje čija hitrina i lakoća svedoče da autentične bliskosti nikada nije ni bilo. Samo prisustvo u sajber prostoru podstiče na olako obećavanje vernosti i večnosti, omogućuje istovremenu prisutnost i odsutnost, neograničenu slobodu komunikacije i nesputanost, iako, paradoksalno, protagonista ostaje sapet u fotelji, izolovan od života i saobraćanja sa ljudima. Opomena koja ukazuje na emotivno i duhovno osiromašenje u takvom životu jeste pismo sagovornice iz ćaskaonice, koja s pripovedačem deli zasićenost elektronskom komunikacijom i virtuelnom sferom koja je puna obmana i „mlaćenja prazne slame" (Jecić 2009: 75). Neimenovana korespondentkinja detaljno opisuje virtuelnu romansu s partnerom kog naziva „alfa mužjak" ali i sa nekoliko drugih koje je upoznala u ćaskaonicama, objašnjavajući da je kompjutersku komunikaciju otkrila zato što nije imala prijatelje ni knjige za čitanje: „ne mogavši da slikam ni pišem tako ubijena u pojam, otkrih jednu sjajnu stvar, zvanu kompjuter, koji je godinama čekao da sednem pred njega." (Jecić 2009: 83).

Sociolog Džozef Volter zaključio je da digitalne interakcije mogu da omoguće dostizanje višeg stepena intimnosti zahvaljujući već samoj činjenici da je u kompjuterski posredovanoj komunikaciji više pažnje posvećeno samom saobraćanju nego vizuelnim efektima. Skeptičniji i manje optimistični smatraju da je Internet, izmenivši naša shvatanja privatnosti, stvorio izvesnu konfuziju oko definisanja bliskosti, pošto u oblicima komuni-

kacije preko Mreže sve više dominira trenutno uspostavljeno poverenje prema nepoznatom i dubok strah od poznatog. Internet je idealan za neobavezujuće erotske kontakte zbog mogućnosti brzog zbližavanja i efikasnog delovanja iluzije razumevanja i diskrecije, kao što se pokazalo na iskustvima junaka romana *Stinky Onion*. Debitantski roman *Život posle Amerike* Dunje Radosavljević sa prvencem Tamare Jocić vezuje ne samo iskustvo života u dijaspori, već i istraživanje mogućnosti da se erotska i intelektualna intimnost ostvari posredstvom Interneta.

Roman *Život posle Amerike* počinje „patetičnim" prologom i završava se „mističnim" epilogom (kako ih pripovedačica određuje), ali u njemu dominira erotika koja iskušava krhke identitete protagonista, ponajpre glavne junakinje. Pripovedačica, autorkina imenjakinja i nedvosmisleni alter ego, lutalica je, nestabilna ličnost, nesigurna u sebe i svoje želje, ali rešena da se skrasi: vrativši se iz Amerike u Srbiju, Dunja pokušava da osmisli život, erotski koliko i onaj profesionalni, no na svakom se koraku sudara sa stereotipima i lažnim slikama stvarnosti, sa mentalitetskom tehnologijom zavere u kojoj dominiraju podmetanja, pasivna agresivnost, podgrevan rivalitet prema okruženju i prikrivena odbojnost prema Drugom, sa komunikacijskim kodovima od kojih se odvikla. Junakinja je ženski Don Kihot, zanesenjak nespreman da prihvati stvarnost, a *Život posle Amerike* donekle je nalik stvaralaštvu američke postmodernističke autorke, feministkinje i eksperimentatorke Keti Aker, naročito njenom *Don Kihotu*, prevashodno po pikarskom koncipiranju glavne junakinje: tehnološki gledano, međutim, Dunja odlazi korak dalje od Keti jer se granice njenog uživanja, zahvaljujući virtuelnoj sferi, proširuju do beskonačnosti.

Iako Dunji Radosavljević nedostaje nadmeni i ratoborni autorski stav Keti Aker, koja je erotsku literarnu tradiciju od De Sada do Mejlera pretvorila u poligon za formalni eksperiment, to ne znači da ona erotiku glorifikuje. To što Radosavljevićeva ne vidi ili ne želi da vidi mogućnost da se erotika parodira i to što piše faktički bez svesti o raznovrsnim modalitetima erotskog u ženskoj književnoj tradiciji, nadoknađuju prosevi depresije i cinizma. Već demistifikacija virtuelnog seksa predstavlja važan domet *Života posle Amerike*. I sami nadimci korišćeni u elektronskoj komunikaciji govore mnogo o dimenzijama iluzije i nade: to što se neko zove Don Juan de Marco ne znači da neće biti „debeo, mastan, dosadan", kako kaže junakinja, ne opraštajući svojim partnerima trivijalizaciju erotske strasti i njeno pretvaranje u pornografski ritual. Junakinja želi da inauguriše „seks bez sramote", osećanje zadovoljstva u kom će bez zazora uživati. No, ispostavlja se da su svi virtuelni kontakti neuspešni od samog početka, pošto razaraju stečene iluzije o nadmoćnosti erotskog odnosa nad ostalim tipovima relacija. Tuga ženske seksualne želje

i potrebe za telesnom bliskošću, koja se gasi u poniženju nakon takvih kontakata, odlično je predočena u romanu.

Dunja Radosavljević čitaoca provocira šokantnim detaljima i insistira na ciničnom razobličavanju muških strahova i predrasuda, ali kukavičluk, nezadovoljstvo i glad za bliskošću ravnopravno su raspoređeni među njenim junacima bez obzira na rodnu pripadnost. Hotimična, programska vulgarnost jezika, njegova sirovost i opscenost koja je, istovremeno, simulacija sintaksičko-semantičkog haosa u izražavanju na društvenim mrežama, sve to je formativni i konstitutivni deo jedne hibridne ženskosti, određene tehnologijom koliko i rodnom pripadnošću. Ta ženstvenost je istovremeno gruba i ranjiva, s jedne strane fascinirana tradicionalnim, „predatorskim" predstavama maskuliniteta i željna da ih imitira, a sa druge strane tvrdoglavo lojalna feminističkim ideologijama.

Opredeljenje pisca za sažetost i intenzivnost jezika često može da bude efektna autorska poza, no češće ga inicira egzistencijalna napetost. Prepoznavanje tišine važno je iz više razloga: povratak u intimni prostor, poniranje u sebe nemoguće je dok se govori. S druge strane, tišina pripada nesigurnima, uplašenima, neartikulisanima. Njihovo ćutanje nekad je znak emotivne i duhovne paralize, a nekad najava nasilja, o čemu svedoči priča američkog književnika Rejmonda Karvera „Jedan ozbiljan razgovor", u kojoj glavni junak, iz čije perspektive selektivno sveznajući pripovedač prati događaje, kad god se zatekne u kući svoje bivše žene razbije poneki predmet, pokida žice ili polupa tanjire, zato što je to mnogo lakše nego povesti jedan ozbiljan razgovor. Ljubavni govor sveden je na govor nasilja i nerazumevanja.

Tišinu kao prostor između nasilja i paralize prepoznajemo u priči Ernesta Hemingveja „Bregovi kao beli slonovi": brojnim hipotezama američkih kritičara o tome šta se u ovoj priči doista dešava, i nadahnutom eseju Milana Kundere u knjizi koja se doslovce zove *Izdani testamenti*, gotovo da se ne može ništa dodati. Jedino obrada Hemingvejeve kratke priče može da ponudi odgovore na pitanja o ljubavnom govoru: reditelj Pavle Vučković, koji je 2007. u Kanu osvojio treću nagradu za kratkometražni film „Minus", zasnovan na slobodnoj interpretaciji Hemingvejevog predloška, pokušao je da odnos dvoje ljudi postavi kao sukob rodnih principa: materijalizma i neodgovornosti s muške, i emocije i prihvatanja odgovornosti sa ženske strane. Temelj konflikta je abortus, reč kod Hemingveja neizgovorena i nedozvoljena. Sabivši Hemingvejevu nerečenost u šesnaest minuta i smeštajući radnju u snežni predeo koji junakinji omogućava suočenje s divljom prirodom i materinskim instinktom istovremeno, Vučković je mudro izbegao fijasko američke spisateljice Džoan Didion koja je u filmskom scenariju po istom predlošku dodala mnoštvo detalja iz piščeve biografije, te nasilnim umetanjem faktografije kompromitovala zagonet-

na mesta u Hemingvejevoj priči. Njen scenario je u okviru omnibus projekta „Muškarci i žene: priče o zavođenju" 1990. režirao Toni Ričardson, a Hemingvejeve arhetipske junake koji iščekuju voz igrali su Džejms Vuds i Melani Grifit. Amerikanac i devojka zvana Džig imaju nemoguću misiju, kao onaj Karverov junak koji kida instalacije i razbacuje pite po podu: oni treba da razgovaraju, da verbalizuju nesporazume i reše ih, ako mogu, kroz „ozbiljan razgovor". U Hemingvejevoj priči pokušaj razgovora završava se molbom za tišinu, da bi se potom prividno sve vratilo u kolotečinu. U scenariju Džoan Didion junaci su preterano eksplikativni, ali nisu u stanju ništa da reše: muškarac, koji se jedino brine zbog izgubljenog rukopisa, predočen je kao samoživi umetnik koji parazitira na realnom iskustvu, spreman da svaku mrvu intime stavi na aukciju, i jedini tračak sličnosti sa Hemingvejem svodi se na nekoliko finalnih krupnih planova unezverene i tužne Melani Grifit.

Mrežom citata Rolana Barta, Volta Vitmana, Montenja, Čehova, Froma, Ničea i drugih, epistolarni roman u imejlovima *Tai* Gorana Gocića predstavlja se kao originalna tvorevina utemeljena na klišeima i stereotipima, kao što je ljubav uvek originalna i neponovljiva čak i ako se služi konvencionalnim načinima komunikacije. Glavna junakinja i predmet žudnje, lepa Tajlanđanka, nema ime jer je njena anonimnost u skladu sa književnim tendencijama marginalizacije ženskih likova u odnosu na muške, tragaoce i heroje; na sličan način je anonimizovana žena za kojom se traga u romanu Aleksandra Tišme *Za crnom devojkom*. Anonimizacija je potrebna zato što se ljubav vezuje za kult jedne, jedinstvene žene, Bogorodice, idealne žene bez mana koja, isto tako, ne izaziva žudnju i za koju nije jasno da li je samo ljubljena osoba ili pak ljubav po sebi. Predmet ljubavi je anonimizovan zato što je nespoznatljiv i neshvatljiv, ne zato što je nevažan.

Roman *Tai* pripada sferi fragmentarnog ljubavnog govora stoga što je napisan u formi dugometražnog dijaloga o dva bića koja se vole i dve kulture koje se ne prepoznaju: dijalog o ljubavi ne vode ljubavnici, već je u pitanju elektronska prepiska glavnog junaka i njegovog prijatelja, u kojoj se uglavnom esejizira o ljubavi i ljudskoj prirodi. Junak, tako, ističe da je kultura Zapada kultura flerta: flert i zavođenje kao „večito obećavanje smisla" suprotnost su ljubavi kao žudnji za ispunjenjem. „Flert je (...) najpre znak nemoći: onaj ko ima ljubavi i strasti, taj se zaljubljuje brzo, ne flertuje u beskraj. U tom pogledu, to je figura dekadencije, figura Zapada, figura ohlađenosti. U istočnjačkim pričama nema flerta, samo kobnih ljubavi." (Gocić 2013: 19). Junak na više mesta kaže da bi mogao biti kažnjen za flert, kao da time ukazuje na to da bi mogao biti kažnjen za zapadnjački površan pristup, ali i za sam racionalni pokušaj saznavanja ljubavi u kulturi koja je pomirena sa onim nespoznatljivostima koje evropska kultura pokušava da osvoji. Roman pokazuje

kako je teško pomiriti filiju i fobiju: koliko god bila jaka želja da upozna predmet ljubavi, isto je toliko jak otpor upoznavanju, jaka je želja da ona ostane nespoznatljiva. Tako ni prepiska koju junak vodi zapravo ne može odgonetnuti ni prirodu ljubavnika, ni prirodu ljubavi.

Interakcija roda i tehnologije u srpskoj prozi otvara provokativan prostor za raspravu o svemu što ljubav jeste i o svemu što nikako ne može da iskaže: o emotivnim, intelektualnim i etičkim ishodima komunikacije koja podrazumeva promenu diskursa a ne uključuje fizičko prisustvo. Kao što je vreme pre razvoja kompjuterske tehnologije pružalo mogućnost odložene komunikacije fizički odsutnih protagonista zahvaljujući razmeni pisama i poruka, tako je komunikacija preko četa, foruma i društvenih mreža akcenat stavila na jezik i diskurs umesto na vizuelnu ekspresiju. Evolucija komunikacije u digitalnom dobu dovela je do mogućnosti da se redefinišu ljudski odnosi, pre svega pojam intimnosti (duhovne i fizičke), no književna obrada motiva kompjuterski posredovane komunikacije i dalje ističe da su odnosi uspostavljeni u sajber sferi podložni iskušenjima površnosti, samozavaravanja, obmane i obične ljudske nedoslednosti u odlukama i obećanjima.

LITERATURA

Barthes, R. (1977). *A Lover's Discourse: Fragments.* Harmondsworth: Penguin Books.

Campbell, J. (1991). *The Power of Myth*. New York: Doubleday.

De Rougemont, D. (1983). *Love in the Western World.* Translated by Montgomery Belgion. Princeton: Princeton University Press.

De Ružmon, D. (2011). *Ljubav i Zapad.* Preveo Milan Komnenić. Beograd: Službeni glasnik, Karpos.

Derrida, J. (1987). *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond.* Translated by Alan Bass. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Gocić, G. (2013). *Tai.* Beograd: Geopoetika.

Jecić, T. (2009). *Stinky Onion*. Beograd: Narodna knjiga.

Felman, S. (1993). *Skandal tijela u govoru: Don Juan sa Austinom ili zavođenje na dva jezika.* Prevela Gordana Popović. Zagreb: Naklada MD.

Katušić, B. (2016). „Govor tijela u Stankovićevu romanu *Nečista krv*". *Sarajevske sveske*, 49-50: 173-191.

Lengold, J. (1999). *Lift.* Beograd: Stubovi kulture.

Lengold, J. (2003). *Baltimor.* Beograd: Stubovi kulture.

Luhmann, N. (1986). *Love as Passion: The Codification of Intimacy*. Translated by Jeremy Gaines and Doris L. Jones. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Radosavljević, D. (2008). *Život posle Amerike.* Beograd: Stubovi kulture.

Tomić-Koludrović, I. (2005). „Kiberfeministički pristup rodu, tijelu i tehnologiji". *Acta Iadertina*, 2 : 115-131.

Walter, J. B. et al. (1994). „Interpersonal Effects in Computer-Mediated Interaction: A Meta-Analysis of Social and Antisocial Communication". *Communication Research*, 21: 460-487.

Драгиња Рамадански[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 821.161.1.09

ЦАРЕВА КУХИЊА КА ФОРМАЛИСТИЧКОЈ ТЕКСТУАЛИЗАЦИЈИ ТЕЛА

Russian formalists, led by V. B. Shklovsky, linked the activity of art with the distortion of automatized habits of producing (and interpreting) literary texts. The result was the introduction of diverse materials (theoretical, autobiographical, historical), whose fragments are used as material for a new text. The main thesis of this paper is to point out isomorphism of mechanisms in Russian formalism and experiences of the war and revolution. By insisting on a process of estrangement of steady receptive apparatus, in the first period of its existence (1914-1924), coinciding with the war and revolution, Russian formalism embraced macabre combinatorics, and attributed them to the text. By jeopardizing the relationship between the entirety and its parts, the text and the context almost served as a formalist worldview argument. Fragmentation (movement of national borders, ruins, dismembered bodies) ceased to be tragic and disastrous, thus becoming part of heuristic and aesthetic procedures.

Key words: Shklovsky, formalism, war, fragmentation, bricolage, isomorphism.

Виктор Шкловски (1893-1984), који је заједно са Јуријем Тињановом и Борисом Ејхенбаумом подарио физиономију интригантној школи тумачења и стварања књижевности, није одолевао магнетизму прелажења граница. Од најраније младости задобија ратничке ране и заслужује ордење, док у исто време публикује ексцентричне теоријске брошуре (*Воскрешение слова* 1914, *Искусство как прием* 1917), које до данас чине понос приватних и јавних библиотека, задобивши својство вечите, надвременске авангарде.[2] Исписујући формалистичку теорију

1 ramadanski@ff.uns.ac.rs

2 Виктор Шкловски 1914. године одлази као добровољац у армију. Године 1915. се враћа у Петроград и ради у војно-инструкторској школи. Следеће, 1916. године, у јеку рата, оснива *ОПОЯЗ* – Общество изучения поэтического языка и лансира формалистичку школу. Године 1917. лично предводи пук, бива рањен и одликован Георгијевским крстом 4. степена од стране генерала Добровољачке армије, Л. Г. Корнилова. Као помоћник комесара Привремене владе упућен је у Персију, где организује евакуацију руске војске и враћа се са њом у Петроград 1918. године. У међувремену се десила револуција. Активно учествује у антибољшевичкој завери есера. Једно време се крије у лудници, где наставља рад у области теорије прозе. Након заузимања Максима Горког, накратко се скрасио у издавачкој кући *Всемирная литература*. Године 1921. и 1922. објављује у многим

књижевности на фону перипетија светског рата и револуције, иза себе оставља опус са окрепљујућим руским *њет,* упућеном устаљеном реду ствари. Борис Ејхенбаум није узалуд тврдио да би Виктор Борисович у неко друго време „био петербуршки слободни мислилац, декабриста, или би, руку под руку с Пушкином, скитао по југу и тукао се у двобојима“ (Эйхенбаум 1987: 444). Формалистички ОПОЈАЗ и јесте пандан Пушкиновог Арзамаса, где су будући класици отворено претили актуелним ауторитетима, а његов вођа се тукао у двобоју, бранећи част једне даме.

У невеликој збирци чланака и фељтона (објављиваних у минорном позоришном листу током 1919-1920. године), која је накнадно аранжирана у књигу *Ход коња* објављену у Москви и Берлину 1923. године, чији српски превод носи наслов *Скакач*, Виктор Шкловски демонстрира нови културни идентитет у условима социјалног дивизионизма и тектонског померања стварности, уз својеврсну изоморфију својих ратничких искустава са механизмима књижевности. У предговору се писац обраћа Русима у иностранству, до којих допиру противуречне вести из Русије: позоришта су пуна а притом се умире од глади.

Није било ни неге ни опоравка. А велики град је ипак имао снаге да преживи. Тињала је многострука душа града, баш као кад гори гомила угља на киши. Из мрачних станова [...] људи су ишли у позоришта. Гледали су на сцену. Гладни глумци су играли. Гладни писци писали. Научници су радили своје...[...]. И говорили смо о ритму, и о уметничкој форми, и понекад о пролећу, сусрет са којим је био тако неизвестан“ (Шкловски 1996: 136).

Следи низ од тридесетак чланака посвећених култури и уметности у условима револуције. Њихове полемичке формулације се и данас цитирају у својству носећих стубова формалистичке школе. Не могу се, међутим, занемарити ни руковети текстова оријентисаних на ратну и револуционарну свакодневицу, које је писац одредио као „оквире“.

часописима, учествује у раду књижевне групе Серапионова браћа. Бежећи од хапшења доспева у Финску и Немачку. До 1923. године живи у Берлину и објављује мемоарску књигу *Сентиментальное путешествие.* После повратка у СССР близак је футуристима. Године 1930. пише „покајнички“ чланак *Памятник научной ошибке*, формализам назива радном хипотезом и „пређеним путем“. Године 1939. награђен је орденом *Трудовое Красное знамя*. Ипак, управо је руски формализам свом изумитељу донео (понешто позну) светску славу и оксфордски почасни докторат.

Кључна реч руске формалне школе – свакодневица – ту фигурира преко свог одсуства, у неком првобитном стању које је забележио Розанов.[3] Некада је постојала материја а сада је преостао – метод, са својом књижевнотеоријском и књижевноисторијском релевантношћу (*быт* спонтано стиче терминолошки статус: *литбыт*). Уметност је ту савршено слободна, али уметник – не.

„Како ...осветлити свакодневицу великог града на крају петербуршког периода историје и на почетку једне историје која је тако загонетна“ гласи основно питање аутора (ЛМС 1996: 131), док уводи прво лице наратора, од крви и меса, у дехијерархизовани свет постављен наглавце.

Сергеј Зенкин у тексту *Приключения теоретика. Автобиографическая проза Виктора Шкловского* (http://www.litmir.net/br/?b=45751) уочава да код Шкловског књижевнотеоријска тематика вазда остаје важна. Аутобиографски јунак Шкловског води живот ратника на фронту, али се неуморно враћа у тачку писања, у место и време када ствара своју књигу, своју научну школу, која је за њега главни учинак свеколиког ратовања, и напора да се преусмери историја. И док се стварност котрљала низбрдо, камен теорије гуран је навише. Постојећи свет био је полуфабрикат за формалистички изведену вербалну творевину, коју бисмо могли назвати бриколажом, утилизацијом разнородног материјала. Расутој, дезинтегрисаној, бизарној стварности парира несижејна, немиметичка проза, монтажа микро-наратива, у препознатљивом графизму и брендираној паратакси, коју је Шкловски неговао до краја живота. То је Иља Каљињин у тексту *Проекции тела и фигуры телесности* назвао „некаквом истовременошћу и реверзибилношћу егзистенцијалног, телесног и рефлексивног искуства: историја деформише човека и оставља печат на телу историчара“ http://magazines.russ.ru/nlo/2005/71.

Описујући Петроград под опсадом Јуденича, Шкловски указује на суспендовање овештале архитектонике стварности:

3 Василије Васиљевич Розанов, истински духовни родитељ Шкловскога, коме Шкловски посвећује умногоме аутодијагностичку брошуру *Розанов,* први је атаковао на велике стилске масиве 19. века, на те велике империјалне државе, којима је претио неминовни распад, на опусе Гогоља, Толстоја, Достојевског. Заузврат је нудио своје „опало лишће“, крађушне, убитачне записе у књигама-кошевима, који су провокативно нивелисали културни рељеф, изједначујући роман и жврљотину на ђону папуче или полеђини старог рачуна. Била је то револуција на плану уметности, храбро указивање на продор плебејских апетита и захтева, на замор материјала високооднеговане форме.

„Велике куће су прождирале оне мале. По улицама су почеле да зјапе празнине. Као крњетци зуба штрчале су поједине зграде. [...] Појавиле су се вештачке рушевине. Град се лагано претварао у Пиранезијеву гравиру“ (ЛМС 1996: 132-133).

Иља Каљињин тим поводом уочава: „У извесном смислу можемо рећи да, у оквирима руске авангарде, руина, тачније, перманентни процес руинирања, не упућује на прошлост, већ на будућност, претварајући се из сведочанства, које омогућује васпостављање обриса прошлости, у пророчанство, које наговештава конструкцију долазећег света“ http://magazines.russ.ru/nlo/2005/71. Трансцендирајући телесно искуство трауме у динамички модел уметности, формалисти демонстрирају историјски оптимизам: рушевина није остатак целине, него објекат жеље. (Ту особину авангардног текста – да се према прошлости не односи као према „ризници вредности“, већ као „рушевини старих смислова“ – својевремено је у својој књизи о типовима цитатности инспиративно анализирала Дубравка Ораић Толић. Научница указује да је Шкловски, очаран „слободном цитатном маргином“, авангардизовао чак и Л. Н. Толстоја, користећи простране цитате из његовог опуса за учитавање новог, властитог значења.)

Ова стварносним рамом омеђена теоријска књига има и своје иронијске одушке. Таква је, рецимо, финална новелета *Царева кухиња*, посвећена моћном владару, чију комору су негда превозиле хиљаде камила, да би му у заробљеништву чанак са храном отело псето. Преостало му је да седи и смеје се. Гест на размеђи ироније и аутоироније који, тргагом лексикографског двојца Гађански-Лазаревић, можемо разумети као „осећање сопствене немоћи која се компензује потребом за критиком“ (Речник књижевних термина 1985: 274).

Управо то осећање Шкловски, након врлудавих реаговања на изазове стварности, преноси и на свог метафоричног двојника, шаховску фигуру коња (ЛМС 1996: 556):

„Седим и смејем се. 1917. године желео сам срећу за Русију, 1918. године желео сам срећу за читав свет, ништа мање. Сада желим само једно: да се вратим у Русију. Овде се завршава путања скакача“.

Цела књига крунисана је завршном напоменом: „Скакач се осврће и смеје.“ То је моменат када нас писац враћа у насловну синтагму. Коњ иде устрану, јер му је затворен пут унапред, али ово кретање није кукавичко. „Ова изломљена путања пут је смелих. [...] Са наша два ока видимо више но пешаци и краљеви, непоправљиво одани једној истини“ (ЛМС 1996: 127-128).

Померање државних граница, откинути удови, распорене лешине животиња – очуђавали су стварност, чинили је осетном. Посвуда се осећало разорно деловање смрти, која изводи тело из органског и преводи га у симболичко пространство. Писац

не уме да повеже све оно што је видео у Русији. „Живот тече у оделитим комадима, који припадају различитим системима. Једино наше одело, а не тело, држи на окупу све различите моменте живота“ (Шкловский 2002: 185-186).

И док се прозори запушавају скупоценим теписима, док се ложе књиге и клавири, и самоваром закивају ексери, други младоформалиста, Јуриј Тињанов, у свом оновременом моделовању књижевне еволуције, говори управо о мешању центра и периферије, пређутно упућујући на насталу промену (социјалне) хијерархије. Сваки књижевни континуитет је пре свега борба, рушење старе целине и стварање нове од старих елемената (Тынянов 1977: 255-270). Фрагментација престаје да буде трагична и катастрофична, постајући део хеуристичке и естетичке процедуре. Није стога чудно што су управо пародији, као жанру који декомпонује постојећу целину и рекомпонује је у нову, формалисти поклонили своју помну теоријску пажњу. Насиље је иманентно механизмима пародије. Рововски црни хумор је на корак од пародије.

Наравно, све то важи за први, анабазични, период формализма у успону. Од средине 20-их година, ступањем у фазу катабазе, наступа извесна семиотичка депресија, када семиозис уступа место ентропији и када фрагментација престаје да емитује ефекте смисла, да би се након 1935. године, увођењем социјалистичког реализма и распуштањем авангардних књижевних формација, авангардистички поступци „иселили“ у стварност, резултујући политичком авангардом, када стаљинизам и фашизам истискују Мајаковског и Ничеа.

Ruska je avangarda iznutra razgraničena listopadskom revolucijom, a izvana ograničena totalitarizacijom revolucije i Moskovskim kongresom pisaca 1934. Stoga je ona na svim područjima, pa i na području kolaža, paradigmatski primjer završenog umjetničkog razdoblja u prvoj trećini našeg stoleća“ (Oraić Tolić 1990: 135).

Лидија Гинзбург је то овако прокоментарисала: „Весело доба огољавања поступка је прошло (оставивши нам истинског писца – Шкловскога). Сада је наступило време када поступак треба што дубље сакрити“ (Гинзбург 1987: 189).

Нисмо ли, ипак, одвећ скептични према каснoформалистичкој корекцији, о упливу социјалног, психолошког и биографског низа на уметнички низ? Мада делује парадоксално, као да управо она даје легитимитет тези да је младоформалистичка идеја о уметничком делу као суми поступака, уз указивање на механизме очуђавања, дезаутоматизације, огољавања и ретардације поступка могла бити повезана са призорима и утисцима ратних и револуционих дејстава, када је људско тело, на прагу денихилације, подвргавано сличним операцијама. Управо нас је Шкловски, након кризе опојазовске методологије тридесетих година, „овластио“ да у словесним

траговима формализма (како у теорији тако и у списатељској пракси) очитамо дејства Великог рата. Стварност је већ урадила очуђујући део посла, уметности је преостало да прикује читаоца уз призоре од којих би он најрађе одвратио поглед.

Симптоматично да је трећи младоформалиста, Борис Ејхенбаум, студирао медицину. Иза формалистичке представе о конструкцији уметничког дела као да лежи управо таква, хируршка, да не кажемо просекторска, топика. Аналитички продор и јесте ревитализација. Да би реч васкрсла, треба је „изломити и претумбати“. Није отуда чудо што су футуристи, са својом рушилачком оријентацијом ка сопственом културном искону, били истински миљеници формалистичке естетичке промоције (превратничка епоха Петра Великог, према увидима Олге Матич, на сличан начин је преферирала културну метафору разоткривања и сецирања).

Шкловски инсистира на „стилистичкој хладнокрвности“ приликом сусрета са призорима стварности, као јединoм тоналношћу која може ту стварност адекватно да изрази (Шкловский 2002: 370). Распарана, нагрижена, изрупчана jâва Русије у периоду 1910-1920. захтевала је некакву кохезиону чаролију. Била је то, рекосмо, иронија Цареве кухиње.

„Иронија у животу, попут красноречивости у историји књижевности, може све то да повеже” (Шкловский 2002: 192)

Палета Шкловскога овога пута подразумева „модроцрвену коњетину“ и „сивоплавичасте груди врана“, иронично аранжирану, дословце мртву природу: „Коњетина и вране беху у савршеном тону. Птичурине су се баш слагале са страшним, одраним коњским главама“ (ЛМС 1996: 130).

На делу је коментар посуђен из дискурса салонског ликовног критичара, који на свој горкохуморни начин „ужива“ у посвемашној деградацији традиционално луксузне (ликовне) понуде.

Динамички колоризам одликује руску авангарду у целини. Александар Флакер га је понајпре открио код В. Мајаковског. „Ugurao je sliku u sliku. U pjesmama je radio metodama ondašnjeg slikarstva“ (Flaker 1984: 139).

И даље:

„Ako je u prethodnoj formaciji u hijerarhiji umjetnosti prvo mjesto zauzimala glazba, onda je u avangardi na književnost u znatnoj mjeri utjecalo avangardno slikarstvo koje je shvaćeno kao oslobađanje od ustaljenih konvencija“ (Flaker 1984: 139).

Описујући московски трг прекривен вранама, Шкловски доследно користи идиоме попут: „у формацији мрежасте спирале“; „као да намеравају да опколе

Москву“; „осетих се као пешадинац суочен са нападом коњице“; „неколико пукова врана запосело је кућу“; „престројавале су се у ваздуху“ (ЛМС 1996: 130).

Шкловски указује на структуре у распадању, на продор физиолошких антиестетизама у ткиво патетичног естетизма (ЛМС 1996: 132-135):

„Радним даном смо лепињице пекли на људском, а празником – на коњском измету.“

„Људи су много мокрили те године, без имало стида, бестидније него што могу да напишем, на Невском, где стигну. Мокрили су не испрежући се из саоница, са јармом на себи, како било.“

„Људи су спавали у капутима и мало је фалило да ни каљаче не скидају. [...] у напуштеним собама запатили су се сталактити. [...] Поларни појас је постао стварност и простирао се тик уз Невски булевар.

„Коњске кости (кичма и ребра), које су целу зиму прележале на Јамској, подсећале су ме на караванске путеве“.

„У трпезарији Дома књижевника, где је заударало на лош ручак [...] увек је било једно, два, три презимена покојника. Неко је то назвао менијем“.

У одељку насловљеном *Сандуци се враћају* Шкловски се сећа свог путовања међу војним заробљеницима 1918. године. И ту врви од иронијског противотрова. Писац посеже за бурлескним евокацијама на фону коначног салда рата (ЛМС 1996: 552-556).

„Ишли смо засебно као струја у мору, [...] неко на север, неко на југ, а неко и код индијског цара.“

„Ми смо као она баронска лоза у комаду Андрејева – сви представници су јој импотентни, а лоза се наставља.“

„Када је невски био Невски, ове рибице су се звале кечиге, не знам како их сада зову, када је Невски – Проспекат 25. октобра.“

„У Летњој башти и у Мојки људи се купају. Липе су сада огромне. Изгубљени и пронађени рај.“

„У Казању у трамвај упрежу камиле. Земља електрификације и Робинзона“.

Ти наизменични искораци из културолошки уређеног текста у деструктивну, неуређену стварност, и обрнуто, које можемо поредити са непредвидивом, нелинеаерном шаховском партијом, резултују пат позицијом, резигнираним одустајањем од утакмице, када се пристаје на коегзистенцију, када се текст соматизује а тело текстуализује.

Да закључимо. По типу свести формалисти припадају епохи историјске авангарде и негују посебну осетљивост према ритмовима историје. Док су до раних 20-их година „запљуснути некаквом историјском голфском струјом, која их греје

и надахњује“ (Эйхенбаум 2001: 52), почев од средине 20-их формализам престаје да буде савремен социјалном мејнстриму, постајући одиозна етикета у контексту соцреалистичке доминације. Од времена заснивања „рептилске књижевности“ (Каверин 1997: 43), Виктор Шкловски се, међутим, није устезао да у себи узнегује свога двојника, који са иморалистичком лакоћом указује на туђе и признаје своје „грешке“. *Третья фабрика* (1926) у том смислу је важна књига: у њој Шкловски „по први пут настоји да докаже да нам слобода уметности није потребна“ (Каверин 1997: 36). Поређење књижевности са узгојем лана (сеју га густо да би „сам себе кињио“, да би „закржљао“, да се „не би гранао“) заправо је указивање на нарав уметности. Шкловски не само да се сагласио са њом већ ју је и изабрао.[4]

ЛИТЕРАТУРА

Гинзбург, Лидия (1987). *Литература в поисках реальности*. Ленинград: Советский писатель.

Захариева, Ирина (2014). *Русский формализм и структурализм, Идеи и концепции двух методологических направлений в литературоведении XX века* http://liternet.bg/publish23/i_zaharieva/ruski-formalizym/content.htm (приступљено септембра 2014).

Зенкин, Сергей, *Приключения теоретика. Автобиографическая проза Виктора Шкловского*, Дружба народов, 2003/12 http://www.litmir.net/br/?b=45751 (приступљено маја 2014).

Каверин, Вениамин (1997). *Эпилог, Мемуары*, Москва: Аграф.

Калинин, Илья (2005). *Проекции тела и фигуры телесности*, НЛО, 2005/71 http://magazines.russ.ru/nlo/2005/71 (приступљено маја 2014).

Калинин, Илья (2009). *Прием остранения как опыт возвышенного (от поэтики памяти к поэтике литературы)*, НЛО, 2009/95 http://magazines.russ.ru/nlo/2009/95/ka7-pr.html (приступљено маја 2014).

4 У својој, понешто огорченој, тестаментарној књизи Епилог, Венијамин Каверин подсећа читаоце на свој роман посвећен Шкловском (*Скандалист или вечера на Васильевском острове*, 1928), настао у жару опкладе, као доказ да се романи још увек могу писати. Иза имена јунака Некрилова и Драгоманова крију се Шкловски и Тињанов. И док су младоформалисти још увек „занесено певали своју химну: *Ave Caesar, ave Victor, formalituri te salutant*“, Шкловски, сагласно мемоарској дијагнози Каверина, „више није био Цезар у чије име би вредело умрети“ (Каверин 1997: 41).

Калинин, Илья (2005). *Вернуть: вещи, платье, мебель, жену и страх войны. Виктор Шкловский между новым бытом и теорией остранения*, Wiener Slawistischer Almanach. Wien, 2005/62.

Матич, О. (1994). „Рассечение трупов“ и „срывание покровов“ как культурные метафоры, НЛО, 1994/6, с. 139-150.

Матич О. (1995). „Постскриптум о Великом Анатоме: Петр Первый и культурная метафора рассечения трупов“, НЛО, 1995/11, с. 180-185.

Речник књижевних термина (1985). Београд: Нолит, аутори одреднице **иронија** Ксенија Марицки Гађански и Предраг Лазаревић, с. 274-276.

Шкловски, Виктор (1996). *Скакач,* Летопис Матице српске, 1996/јануар, фебруар-март, април (превела Д. Рамадански).

Шкловский, Виктор (1923). *Ход коня*. Москва/Берлин: Книгоиздательство Геликон.

Шкловский, Виктор (1973). *Собрание сочинени в 3 томах*, Москва: Художественная литература.

Шкловский, Виктор (2002). *Еще ничего не кончилось*, Москва: Пропаганда.

Шапир, Максим (1990). *Что такое авангард*? Даугава, 1990/1.

Эйхенбаум, Борис (1987). *О литературе*, Москва: Советский писатель.

Эйхенбаум, Борис (2001). *Мой временник*, Москва: Аграф.

Oraić Tolić, Dubravka (1990). *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Тынянов Ю.Н. (1977). *Поэтика. История литературы. Кино*. Москва: Наука.

Flaker, Aleksandar (1984). *Ruska avangarda*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber/Globus.

Marta Součková[1]
Filozofická fakulta PU, Prešov
Filozofická fakulta, UNS, Nový Sad

UDK 821.162.4.09-3“1989“

K TOPOSU CUDZINY V SLOVENSKEJ PRÓZE PO ROKU 1989[2]

This paper focuses on the motif of foreign in works of Slovak authors published after 1989. This research is related to a multicultural society, as well as to the exploration of different, often magical worlds. This paper will attempt to solve the issue of the development of the contrast between “our” and “foreign”, which has presented itself in Slovak literature since the time of Romanticism, and to determine whether this opposition is still based on nostalgia and grief over home, or whether the feelings of the protagonists have changed in a world of globalization. A question will also be raised as to what extent geographic change is connected to the isolation of characters, or rather how foreign space affects their relationships (particularly between men and women). The topos of foreign and metropolis appears mainly in the works of authors who depict their own experience with foreign countries (Ivana Dobrakovová, Michaela Rosová, Peter Macsovszky etc.).

Key words: foreign, topos, Slovak prose, isolation, globalization.

Opozícia medzi „naším“ a „cudzím“, modelovaná v slovenskej literatúre najmä od romantizmu, sa v ponovembrovej próze hodnotovo relativizuje, prestáva v nej platiť sémantická stratifikácia na „dobrých“ (domácich) a „zlých“ (cudzích). Kým viacerí avantgardní (predovšetkým naturistickí) medzivojnoví autori ešte stavajú svoje texty na kontraste medzi idealizovaným vidiekom a démonizovaným mestom, postupne sa obraz dediny či (malo)mesta v slovenskej próze rozširuje, texty sa takpovediac globalizujú, svet prestáva byť voči postave nepriateľský. Už medzivojnová literatúra otvára, parafrázujúc titul Novomeského zbierky básní, okná do Európy, zahraničie je však buď prostriedkom exotizácie témy, alebo súčasťou sociálnej referencie. Postavy próz Gejzu Vámoša, Ivana Horvátha, Tida J. Gašpara či Jána Hrušovského cudzina svojou inakosťou fascinuje alebo je pre ne príležitosťou zamestnať sa. Slovenská literatúra po roku 1989 v mnohom pripomína obdobie po roku 1914 – pluralitou autorských poetík, rozličnými textovými experimentmi, intenzívnymi paralelami domácich artefaktov so svetovým umením či vyzdvihovaním autonómnosti diela. Protagonisti ponovembrových textov sa však už

---

1 martasouckova@gmail.com

2 Štúdia je čiastkovým výstupom z riešenia projektu VEGA č. 1/0964/12 Osobnosti a osobitosti slovenskej literatúry po roku 2000 v intermediálnom kontexte.

stávajú súčasťou multikultúrnej spoločnosti, v ktorej vedľa seba koexistujú Slováci, Angličania, Maďari, Fíni a iné národnosti (pars pro toto debut Zusky Kepplovej *Buchty švabachom* z r. 2011), pohybujú sa v cudzom prostredí ľahšie, slobodnejšie ako doma (napríklad Macsovszkého román *Mykať kostlivcami* z r. 2010 takýmto spôsobom konkretizuje Amsterdam), sú očarení inou, často exotickou kultúrou (Vadasove texty z Afriky), prežívajú netradičné vzťahy v ďalekom veľkomeste (Rosovej novela *Dandy* z r. 2011), prípadne postavy zistia, že pocity vykorenenosti, osamelosti či odcudzenia nesúvisia s ich existenciou v zahraničí, ale sú následkom (veľakrát patologického) osobného stavu (Dobrakovovej prózy). Podobne sa v ponovembrových textoch problematizuje domov: dávno ho nepredstavujú válkovské ruky, na ktorých smie človek plakať, nie je už ani miestom šťastných návratov postáv z „odinakiaľ". Naopak, domov je v nich prezentovaný ako čakáreň na smrť, stiesnená miestnosť so špinavými, zatuchnutými stenami, rozpadajúca sa chalupa, ktorú prerastá burina, unifikovaný byt v sivom paneláku, uzavretá izba, do ktorej fúka prievan z chodby alebo v nej metaforicky zastane čas (Součková 2009). Ani v zahraničí však postavy neobjavujú lepší svet, i tu bývajú v prenajatých izbách s mokrým fľakom na strope, kupujú si lacné jedlá, vykonávajú rôzne podradné práce, prípadne sú empatickými pozorovateľmi chudoby na inom kontinente. Predstavitelia súčasnej mladej a strednej prozaickej generácie už môžu voľne cestovať do zahraničia, či kvôli pracovným príležitostiam, štúdiu, alebo osobnému životu. V nasledujúcich poznámkach ma budú zaujímať práve texty autorov, ktorí majú s cudzinou priamu skúsenosť: jeden z popredných slovenských spisovateľov, zástupca tzv. text generation (Šrank 2000), Peter Macsovszky, je vo svojej tvorbe inšpirovaný i vlastným pobytom v Holandsku; Ivana Dobrakovová, asi najtalentovanejšia predstaviteľka najmladšej prozaickej generácie, žije v Turíne a Michaela Rosová študovala divadelnú dramaturgiu v Brne a Bristole.[3]

Román Petra Macsovszkého *Mykať kostlivcami* by sme mohli čítať ako intertextuálny dialóg predovšetkým s knihami D. Hodrovej, R. Barthesa či I. Calvina. Namiesto o topose cudziny by sa dalo uvažovať o Texte cudziny, pretože ani v románe *Mykať kostlivcami* sa Macsovszky nevzdáva (podobne ako vo svojich predošlých knihách) sebareferenciality, mystifikácie či alúzií na rôzne diela: „(...) Šimon neraz mal pocit, že tá nepochopiteľná, vlastne celkom obyčajná krátka chodba uchováva v sebe nielen nevyspytateľnosť Calvinových miest, Cortázarových domov a Borgesových záhrad, ale aj čosi z Meyrinkovho sliepňavého Amsterdamu." (Macsovszky 2010: 110). Rozmýšľanie o referenčnom odka-

3 K vybraným textom by sa dali priradiť prózy P. Bilého, M. Hvoreckého, M. Vadasa, Z. Kepplovej, M. Modrovichovej, S. Žuchovej, J. Beňovej, J. Bodnárovej a iných prozaikov, ktoré vzhľadom na limitovaný rozsah štúdie nebudem analyzovať.

zovaní na konkrétne miesta by nás mohlo viesť do slepej uličky, podobne je zjednodušené považovať Šimona Blefa, protagonistu románu, za autorovo alter ego. Zaujímať ma preto bude predovšetkým odpoveď na otázku, do akej miery je odlišné modelovanie cudziny v Macsovszkého románe spôsobené jeho „textualitou".

„Město s výrazným středem, dominantami," predstavuje podľa D. Hodrovej „dobře čitelný text, kterému obyvatel a také cizinec může rozumět, může tento text číst svou chůzi a podílet se na něm svým obýváním a pobytem." (Hodrová 2006: 17). Šimon Blef je takýmto chodcom, cudzincom, ktorý rozumie Amsterdamu azda viac ako jeho domáci obyvatelia, lebo má od neho odstup a zároveň ho má rád. D. Hodrová ďalej uvažuje o Texte mesta, v ktorom sa objavujú architektonické, výtvarné, filmové a iné diela (Hodrová 2006: 36). Aj Macsovszky „číta" a „píše" Amsterdam ako knihu, ktorá obsahuje jednak texty o ňom napísané (čiastočný zoznam použitej literatúry nájdeme v závere románu), jednak sú v nej zahrnuté iné mestá a krajiny, predovšetkým Madrid, Mexiko či mestečko kdesi v strede Európy, v ktorom sa hovorí dvomi jazykmi. Mesto je u Macsovszkého späté s písaním, je textom-tkaninou,[4] pričom do jeho centra sa situuje spisovateľ Šimon Blef a rozpúšťa sa v ňom ako pavúk vo svojej pavučine, odkazujúc na (nielen) barthesovské postuláty. Alebo tu ide o mesto-mandalu, meditované a písané:

V kresbě města-mandaly se kromě analogie a podobnosti významně uplatňuje heterogennost (město sestává z různých tvarů a 'materiálů', působících dojmem látek) a asymetrie (město není symetrické, 'čtverec' městských zdí zůstává neúplný, zdeformovaný, nedokonalý a je vepsán, jakoby stejně 'neuměle', do duhového kruhu – ten potom do duhového čtverce, přitom tak, že se kruh a čtverec protínají). (Hodrová 2006: 76).

Vzhľadom na to, že protagonista Macsovszkého románu rieši aj problém s Veľkou Matkou a Otcom, ponúka sa i psychoanalytický či ezoterický spôsob čítania, ktorý podporuje tiež motív kanálov, uzatvárajúcich mesto, respektíve temnej, páchnucej vody, asociujúcej naše nevedomie.

Šimon Blef[5] pochádza z krajiny, ktorá len náhodou zostala na mape. V úsilí zbaviť sa tieňov komunistickej minulosti (otca a despotickej matky so sklonmi k alkoholizmu, ktorá ho túži vlastniť i v zahraničí), odchádza do Holandska. Ožení sa s polovičnou

4 D. Hodrová v tomto smere konštatuje: „V textu-tkanině a tkáni se setkáváme s odlišným typem subjektu – se subjektem pojatým jako 'pole' (Welsch 1997: 27). Podobné pojetí plyne ze samého charakteru sítě či tkáně, v níž se zpravidla nevyskytuje žádný nebo jediný střed, nýbrž mnoho středů (uzlů)." (Hodrová 2006: 100).

5 Sémantiku mena Blef vysvetľuje P. Markovič prostredníctvom slovenčiny (lexéma *blaf*) aj verba *byť, trvať* v holandskom jazyku (2011: 38).

Mexičankou, ktorá je podobne ako on poznamenaná cudzinectvom. Estrella je po matke Holanďanke emancipovaná žena, po otcovi zdedila bohémsku povahu a večný nepokoj. „Dej“ románu sa odohráva počas jedného dňa, keď Šimon čaká Estrellu, ktorá má priletieť z Madridu. Šimonove potulky po meste nie sú turistické ani pútnické (Bauman 2002), Šimon nemá žiaden cieľ, nudí sa, a tak sa presúva z jednej krčmy či kaviarne do druhej, dookola pije jeneter, pivo, kávu, sódu a popritom si zaznamenáva svoje postrehy do zápisníka. Šimon sa orientuje v meste podľa dominánt, dokáže oceniť pamiatky a zároveň ich vníma s dištanciou prišelca:

A díva sa, díva na ošťané tehly Nieuwe Kerku, najmä na tie sa díva, na tú namrzenú gotiku, ktorej ktosi odoprel zvonicu. Veru: žiadna zvonica, nie ako Oude Kerk vo štvrti červených lampášov, ten stánok Boží sa môže honosiť statným, vyčančaným vežiskom, zadívaným kamsi ponad strechy, kanály, člny, žblnkoty a bicykle, ponad zástupy neokrôchancov, čo sa uškŕňajú pred výkladmi s naružovo osvetlenými radodajkami; môže sa pýšiť parádnou odstupňovanou helmicou, nič také ako tento jeho mladší súrodenec, v ktorom, jeden by neveril, skladali prísahu nizozemskí panovníci. (Macsovszky 2010: 8).

Protagonista je však tiež obyvateľom Amsterdamu zvyknutým na jeho bočné uličky, každý deň prechádza rovnakými miestami, pohybuje sa v istom kruhu, v ktorom čas nie je dôležitý, život plynie tu a teraz, no len do chvíle, keď ožije spomienka, ako pri pohľade na mačku v putike na rohu Grevenstraatu:

Indie najradšej podriemkava na vysokých barových stoličkách so zodratým poťahom z bordového barchetu. Šimona barchet prenesie do rodnej krajiny. Zožltnuté kultúrne domy, deravé poťahy na kancelárskych pohovkách a kreslách, smrad staničných reštaurácií, dym a popol povolených nočných barov a oká na pančuchách ochabnutých sekretárok a kultúrnych referentiek; dvadsaťročná spomienka na zúfalú snahu vymknúť sa všeobecnej tuposti a všednosti. (Macsovszky 2010: 27).

Minulosť a prítomnosť v románe splývajú, dôležité sú okamihy, body, čakanie na čosi, nie celé udalosti, motív kostlivcov evokuje i budúcnosť, smerovanie k smrti. Nekonvenčný Šimon chce uniknúť z ubíjajúceho prostredia, no pamäť mu nedovolí zabudnúť na domov, aj ďalej žije variáciu svojej minulosti, jeho obmedzenia idú s ním: hypochondria, úzkosť, sociálna fóbia, lenivosť, sebaľútosť či apatia. Cudzina ani iné mesto Šimona nepretvára, takisto ako ho nemení on, azda preto, že skepticky vníma i problém identity:

Žiadny svetadiel, žiadna civilizácia nemôžu naveky zostať samými sebou. Nemôžu prežiť vo svojej *identite*, pretože žiadna identita nie je pevná a nemenná, navyše málokto tuší, čo identita presne znamená, (...) Títo privandrovalci nerozmýšľajú v rasách, sve-

tadieloch a identitách: všade sa cítia doma, preto sa nikomu a ničomu neprispôsobujú. (Macsovszky 2010: 127).

Prisťahovalcov, narúšajúcich homogénnosť mesta, vníma Šimon ako divochov, ktorí vrátia Európu do pôvodného stavu, nedokážu sa jej prispôsobiť, no prečo aj?

Aká Európa? Európa hmýriaca sa anorektickými štetkami, obéznymi bindždrinkerkami, hysterickými abstinentmi, cintľavými kyberchlapcami, roztrasenými narkomanmi, vymletými katolíkmi a nenávistnými kalvinistami? (...) Takáto Európa, ktorá si mieru pohodlia mýli s pokrokom, sa zomelie, zošrotuje a rozdrví aj sama. (Macsovszky 2010: 128).

Viac ako pamätihodnosti bavia Šimona ľudia, o ktorých vymýšľa príbehy pre svoj potenciálny román, podobne ako Estrella fotografuje tváre turistov, „zaujímavejšie ako všetky tie antické rárohy, kvôli ktorým sa sem trepú!“ (Macsovszky 2010: 68). Zároveň sú však stretnutia s inými, väčšinou tiež cudzincami, cestou k sebe samému, ako to býva pri pútnikovi, napríklad v epizóde, v ktorej sa Šimon nečakane zdôverí africkému čašníkovi, sa dozvedáme o jeho skrytej agresii. Vzhľadom na proklamovanú textualitu je príznačné, že Šimon si vlastnú skúsenosť prispôsobuje: rozpráva o zbití nadrogovanej Holanďanky namiesto o sfackaní Estrelly.

Podľa D. Hodrovej v texte moderného veľkomesta mizne začiatok, stred aj koniec, namiesto toho človek, ktorý prichádza zvonku, vníma hluk motoriek, pachy, hustotu dopravy, špinu na chodníkoch, pľuvance na budovách, krik okoloidúcich. Mesto funguje aj ako scéna pouličných predstavení, ku ktorým patria „výstupy“ opilcov, bláznov, narkomanov, divochov, vandalov (Hodrová 2006: 53). Šimon tak vidí v Ríme žobrajúce dieťa, ženu v šatách ako z minulého storočia, naružovo prefarbené punkerky, pozoruje akési novodobé divadlo:

Guvernantka, vyslúžený námorník, Španielky, éterický mládenec. Šimonov svet, karneval, alebo skôr to, čo z karnevalu zostalo. Svet, ktorý ľudí ako Šimon nikdy neprijíma, ale Šimonovi to neprekáža, spoločnosť takýchto maškár ho totiž zakaždým napĺňa vierou, že bude mať čím zaplniť svoj zápisník. (Macsovszky 2010: 139).

K Amsterdamu patria aj neodmysliteľné rekvizity, či už sochy, bicykle, alebo tulipány a všadeprítomný pach zeminy, pripomínajúci Šimonovi záhradu starého otca. Odlišnosť cudziny a mesta sa v románe *Mykať kostlivcami* manifestuje i prostredníctvom tela, ktoré sa odcudzuje mestu, rozkladá ho, ale zároveň do neho patrí. Práve takéto figúrky nenájdeme v žiadnom bedekri, spochybňuje sa nimi oficiálna tvár mesta, sú okázalo odlišné, farebné: „Pri zastávke električky postáva maestro, ako inak, s výzorom vodníka. Dlhé šedivé vlasy, červené nohavice, zelený frak.“ (Macsovszky 2010: 151). Svojím spôsobom k nim patrí tiež Šimon, ktorý sa nedokáže s mestom identifikovať, je metaforickým chodcom,

ktorý nechodí rovno, ale blúdi a azda preto radšej sedí v krčmách, najmä v ich kútoch, demonštrujúc tak svoju výlučnosť a vylúčenosť. Šimon je v porovnaní s okoloidúcimi pomalý, všetci sa náhlia do práce, zveľaďovať svoje príbytky, reparovať svet, kým on ide do Káhiry „zľahostajnieť" voči hluku a tlačenici, no najmä voči sebe. V tomto zmysle sa dá uvažovať o spojení chôdze a sedenia, metaforicky vyjadrujúcich pohyb vpred a súčasne písanie, príbeh je prerušovaný odbočkami, reflexiami. V celom románe nájdeme len jednu scénu zo spoločného bytu s Estrellou, pri raňajkách, čo dokazuje dominanciu urbánneho aspektu, čítania mesta a pochopenia seba v ňom. Frekventovane sa tu však pripomína vyčlenenie Šimona z davu, protagonista dokonca trpí úzkosťou z ľudí.

Opozícia medzi domácim a cudzím sa v románe dokumentuje aj prostredníctvom postavy Justína a Petra, Justín pricestuje do Amsterdamu, na Petra si Šimon spomína, keď vidí jemu podobného muža, no najmä cez hlas matky, ozývajúci sa v mobile. Táto opozícia je však problematizovaná: domov má svoju totalitnú minulosť, cudzina zase nedostatky súčasnosti. Veľkomesto navyše podmieňuje rozklad rodiny, negatívne ovplyvňuje vzťahy medzi deťmi a rodičmi. Neschopnosť vyjadriť sa v cudzom jazyku Šimon vníma ako výhodu:

Hlboká znalosť jazyka znamená teda hlbokú znalosť ľudského zla. Preto Šimon, kým mu táto krajina aspoň trochu bude pripadať cudzia, bude sa tu cítiť slobodnejšie ako tam, kde sa mu zdalo, že mu ubližujú v materinskom aj úradnom jazyku. Len idiot môže k *rodnej* reči prechovávať nehu. (...) Milovať reč, v ktorej najpresnejšie chápeš nenávisť a urážky. (Macsovszky 2010: 23).

Týmto spôsobom sa narušuje, demýtizuje aj postmoderná istota jazyka, Šimon sa už nechce realizovať vo vlastnej reči. V románe možno pozorovať tiež rozdiel medzi vonkajším mestom a vnútorným, Šimonovým svetom, medzi vedomým a nevedomým, z čoho vznikajú rôzne asociácie a na úrovni jazyka tiež diferencie medzi zloženými súvetiami a krátkymi vetami, cudzím (úryvky v angličtine a holandčine) a domácim jazykom, fragmentarizáciou a súvislým hovorením.

So zhnusením z ľudí a miest súvisia motívy kostlivcov: papierových, röntgenových, i tých, ktorí zostanú z nás, kostlivci sú tu skrytými tieňmi minulosti, ale symbolizujú aj nebezpečné mesto, svet mŕtvych, presúvajúci sa k živým, tak ako sa premiestňovali cintoríny z okrajov miest do ich stredu. Hnus (aj u čitateľa) vyvolávajú tiež rôzne fekálne motívy, špina, ktorá číha z kanálov či podzemných toaliet. Ku karnevalizácii sveta prispieva v Macsovszkého románe poukazovanie na miznúcu telesnosť či prepojenie jedla a pitia s existenciálnymi otázkami Šimonovho bytia, za aké iste možno považovať prisťahovalectvo, problém dorozumievania sa alebo uvažovanie o smrti. Koniec človeka

sa takisto profanizuje: Šimon sa bojí, že odpadne priamo na ulici, uprostred davu; jeho svokor umiera pred krčmou, potom, ako si majiteľ myslí, že hrá jedno zo svojich častých predstavení.

Zatiaľ čo Macsovszkého stvárnenie cudziny súvisí s využitými intertextuálnymi a autoreferenčnými postupmi, Ivana Dobrakovová modeluje postavy, ktorých patológiu cudzina umocňuje. Už v debute *Prvá smrť v rodine* (2009), takisto ako v románe *Bellevue* (2010) a zbierke próz *Toxo* (2013), tematizuje autorka rôzne psychické problémy (halucinácie, paranoju, maniodepresívnu a obsesívno-kompulzívnu diagnózu či iné, často nepredvídateľné stavy postáv). Dobrakovová konkretizuje rozličné, často zahraničné (slovinské, talianske či francúzske) miesta, ktoré zosilňujú pocity samoty a vykorenenosti protagonistiek. Cudzina v jej textoch nie je lákavou turistickou destináciou, Dobrakovovej protagonisti odchádzajú do zahraničia brigádovať, teplé leto však často kontrastuje s ich vnútorným prežívaním, more, pláž a exotické stromy nezmiernia traumy postáv. Autorka vytvára rôzne personálne typy (cudzinec, Slovák, dieťa, gravidná žena, starší muž a iné), avšak ich povahové vlastnosti sú podobné (sebakritickosť, nízke sebavedomie, zmätenosť či fóbickosť) a ich pocity úzkosti, strachu, hnusu atď. sa stupňujú až do patologických stavov.

V románe *Bellevue* Dobrakovová tematizuje postavy vozičkárov a v slovenskej próze ojedinelý priestor (ústav pre telesne postihnutých na juhu Francúzska), ktorý sníma všetky jeho detaily akoby okom kamery, a to priam s „topografickou vernosťou.“ (Prušková 2010: 24). Nekreuje však román prostredia, pretože viac ako vonkajšia skutočnosť ju zaujíma vnútro človeka. Autorka s až naturalistickou otvorenosťou, motivovanou priamou naráciou, konkretizuje telesné a psychické anomálie postáv. Blanka, protagonistka a zároveň rozprávačka románu, si k rezidentom nevytvorí vzťah, jej pocity najskôr oscilujú medzi úzkosťou, hrôzou, hnusom a empatiou, súcitom, neskôr sa menia na nenávisť voči všetkému a všetkým. Blankine negatívne emócie nie sú podmienené inými ľuďmi ani priestorom, sú vyvolané jej maniodepresívnou poruchou, ktorou trpel i jej otec.

Aj keď priestor v románe *Bellevue* nedeterminuje konanie protagonistky natoľko, ako ho určuje jej choroba, nie je ani dekoratívnou kulisou, miestami dokonca nadobúda symbolický význam. Samotná lokalizácia ústavu „na kopci nad mestom“ (Dobrakovová 2010: 10) evokuje okrem (ironicky vyznievajúcej) vyhliadky aj izoláciu rezidentov od obyvateľov Marseille a park okolo budovy je len predstieraným rajom. Tak ako boli kedysi šialenci vyčleňovaní za brány mesta, tak sú aj rezidenti ubytovaní „nad“ Mairseille, čím sa zdôrazňuje ich vydelenie z „normálneho“ sveta. Do Bellevue sa vchádza hlavnou bránou, vozičkári sú izolovaní aj od brigádnikov, ktorí žijú v inej budove. Autorka síce od-

deľuje svet chorých a zdravých, na druhej strane ich spojí, azda preto, aby relativizovala hranice medzi nimi. Okrem opozície hore (ústav) a dole (mesto) Dobrakovová kreuje tiež protiklad exteriéru a interiéru, otvorenosti a uzavretosti, ale bez sémantických opozícií (napríklad vonkajší priestor nie je slobodnejší ako vnútorný). Podobne ambivalentne je modelovaný tiež motív mora: voda (asociujúca ženský princíp) pomáha Blanke zabudnúť na ostatných i na vlastnú nenávisť, ale je spojená aj s (takmer sadomasochistickou) bolesťou, spôsobenou kameňmi:

(...) rozložíme sa tesne pri útese, prezlečiem sa do plaviek, rozbehnem sa do mora, doslova bežím, do nôh sa mi zapichujú ostré kamene, padám a na skalách si rozrezávam kolená, krvácajú, je mi to jedno, vrhnem sa do vody, takmer si želám, aby mi nejaký spodný prúd podomlel nohy a stiahol ma až niekam kilometer od pláže (Dobrakovová 2010: 119).

Úkrytom pre postavu sa stáva miesto pod posteľou, v zahraničí zapratané vecami, akoby sa Blanka nemala kde skryť (ani pred sebou):

Keby sa aspoň dalo zaliezť pod posteľ, prikryť sa chumáčmi prachu, ktoré sa na takých miestach zbierajú, položiť telo na studené linoleum a hovoriť si áno, už je dobre, už ku mne nič nemôže, teraz som v bezpečí, ale tieto hlúpe postele majú dole úložný priestor, prepchatý rôznymi dekami a starým oblečením, príliš úzky na vtesnanie tela (Dobrakovová 2010: 72).

Motív skrýše evokuje Kafkove texty podobne ako hmyz, ktorý Blanka objavuje, napríklad mravce pod matracom či chrobáka v nemocnici, pripomínajúceho Kafkovho Gregora, zväčšujúceho sa, čierneho.

V tvorbe I. Dobrakovovej je frekventovaný i motív cesty, ktorý súvisí s hľadaním aj následným pádom postavy na dno. Protagonisti cestujú do zahraničia nielen kvôli zárobku, ale chcú najmä uniknúť z domáceho prostredia. Blanka sa rozhodne odísť do Francúzska, aby sa naučila jazyk, no jej odchod je vzhľadom na jej diagnózu dosť nelogický; na druhej strane skutočnosť, že si do Francúzska nevezme antidepresíva, svedčí aj o jej neschopnosti rozhodovať o sebe racionálne. Samotná cesta autobusom preplnenom Poliakmi nie je príjemná, všade je špina, cítiť tu alkohol, akoby sa týmto anticipoval sujetový vývin. Symbolické je tiež sťahovanie Blanky z jednej izby do druhej, protagonistka najskôr býva s Rumunkou Elenou, neskôr so Slovincom Dragom, napokon skončí na psychiatrii. Román je rámcovaný motívom domova – začína odchodom Blanky a jej očakávaním príjemných prázdnin, končí paralyzovaním Blanky, zmenenej o skúsenosť s Bellevue, ktorú si nesie so sebou aj po návrate na Slovensko:

Svetlanine modré oči sú ako azúrové zátoky calanques, v ktorých vidieť morské dno až do posledného detailu, ten pohľad je ako priepasť, ktorá sa mi otvára pod nohami, vír,

ktorý ma vytrháva zo zeme, vťahuje do svojich útrob, závratnou rýchlosťou sa rútim do svojho stredu, zrazu vidím, naľavo plastové stoličky a bazén s vexom, napravo šumiace stromy a odstavené vozíky, nado mnou Martina s Dragom a sanitári, zrazu vidím, cítim, viem, že ešte stále som, že vždy aj budem, v centre Bellevue. (Dobrakovová 2010: 190).

Blanka z Bellevue odchádza na výlety k moru, opäť cestuje v úzkom priestore starej dodávky, neskôr ho nahradí sanitka, ktorá ju preváža z jednej nemocnice do druhej. O Blankinom „neuhniezdení sa" svedčí i motív ťažkého, nevybaleného batoha, ktorá protagonistka vláči so sebou ako vlastnú traumu. Jej vykorenenosť však pretrváva i v domácom prostredí, Blanka sa necíti dobre ani pri svojej mame.

Novela Michaely Rosovej *Dandy* (2011) primárne upúta čitateľa tematickou výstavbou, t. j. postavami (predovšetkým exhibicionistického Oleho), prostredím (nepomenovaná rozprávačka prichádza do Berlína po štyroch rokoch strávených v Anglicku), netradičným sujetovým trojuholníkom (narátorka má vzťah s Olem i s krásnou Annabelle), ako i detabuizáciou intímneho aktu (patologických prejavov sexuality). Vzhľadom na tému štúdie ma bude zaujímať kreovanie (často snovej, až surrealistickej) atmosféry cudzieho veľkomesta, ktoré čiastočne súvisí s anestetikou postáv i s postavou súčasného dandyho, možného azda len v moderných metropolách (Špína 2012: 7). Ole je takisto ako narátorka poznamenaný negatívnou skúsenosťou (spomeniem aspoň motív znásilnenia, ktoré rozprávačka v detstve nepriznala). Obe postavy sa tvária, že sú necitlivé, no sú zraňované a usilujú sa o sebaakceptáciu či vzbudenie záujmu iných ľudí. V závere novely všetky tri ústredné postavy zostupujú do podzemia, čo súvisí s prevahou temných, deštrukčných síl v texte.

S modelovaním komplikovaného sujetového trojuholníka a sadomasochistických sexuálnych praktík koreluje priestor, interiér aj exteriér, špinavé chodby, toalety, metalová krčma, metro, stará plaváreň, gay klub, lekáreň, no tiež inštalácia zvierat v galérii, kníhkupectvo a škola. Netradičné sú i miesta, ktoré si Ole vyberá na intímny akt: skúšobná kabínka, klub, toaleta, park, verejný priestor a podobne. Aj v danom smere sa potvrdzuje, že Ole nie je schopný prežívať vzťah ako iní ľudia, pri intimite exhibicionisticky potrebuje (aspoň potenciálne) publikum, vzrušujú ho nebezpečné miesta obdobne ako tabuizované sexuálne hry. Z Berlína si autorka vyberá predovšetkým uzavreté priestory, často stiesnené, alebo evokujúce súkromie (kuchyňa), ktoré však býva narušené (Ole je rád pri milostných hrách pozorovaný). Exteriér veľkomesta v Rosovej texte sa tak paradoxne zužuje na interiér, „obraz mesta v ňom stráca charakter otvoreného priestoru a jeho záchytné body sa presúvajú dovnútra, obkresľujú studenú stiesnenosť nájomných bytov a mondénnych klubov" (Szentesiová 2011: 119).

Rosovej postavy sa prirodzene presúvajú z jedného miesta do druhého, pričom tento pohyb medzi domovom a cudzinou sa stáva podobne ako v textoch Ivany Dobrakovovej príznakový a je vyjadrený aj prostredníctvom rôznych jazykov (slovenčiny a nemčiny). V novele *Dandy* sa Ole vyberie do Austrálie za svojou láskou, aby zistil, že ju nechce; narátorka uniká z Anglicka pravdepodobne aj od svojho priateľa; samotný Berlín zosilňuje izoláciu protagonistky. Konkrétne ulice a miesta (Hakescher Markt, Treptower Park, Alexanderplatz, Stadt Mitte, Arkonaplatz a iné) vytvárajú dojem „autentického" Berlína: „Stojíme, čakáme na metro. Vraj zájdeme do akéhosi kníhkupectva na Friedrichstraße, majú tam veľmi útulnú kaviarničku, priamo v obchode. Friedrichstraße, preboha! Potkýnať sa o turistov, pred tisícimi zrkadlami nákupného centra prísť o rozum. Štýlovo, v Berlíne." (Rosová 2011: 30). M. Mikšík v tomto smere poznamenáva:

Berlín je pre autorku logickým výberom. Kozmopolitné, excentrické, farebné, obrovské mesto, vskutku mozaika, ktorej chromatická disharmónia drží pokope niekedy iba na snovej (surrealistickej) báze. Divoká, nepravidelná a takmer nelimitovaná asociatívnosť, ktorú mesto ponúka, často prestupuje aj do motívov novely. Tie sa buď vracajú za záhadných podmienok, alebo zanikajú, alebo menia svoju formu ako chameleón. Jednoducho sú tam a niekedy nemajú dávať zmysel. Veď dáva život zmysel v každom bode žitia? Nie... a teda ani Berlín nemusí dávať zmysel. (Mikšík 2013: 92).

Nedá sa však konštatovať, že cudzina je v novele *Dandy* spúšťačom anomálneho vzťahu, svoju traumu si nesie narátorka z domova, detstva, vo svojom vnútri. Obdobne ako v próze Ivany Dobrakovovej je patológia postáv viac vnútorná ako podmienená zahraničím, opäť sa (textami) potvrdzuje, že pred vlastnými bolesťami človek neunikne, ani keď prekročí hranice štátu. Aj v tomto zmysle považujem Rosovej novelu *Dandy* i za tragickú výpoveď o (ne)schopnosti dnešného mladého človeka milovať.

Rosovej *Dandy* je pre mňa prózou o (aspoň na pohľad) anestetickej generácii, inakosti dnešných mladých ľudí; Macsovszkého román zase svojským spôsobom predvádza textualitu cudzieho mesta, topos inakosti; Dobrakovovej *Bellevue* vnímam ako výpoveď o psychickej inakosti. Všetky texty napriek téme cudziny smerujú k univerzalite: prostredníctvom dominantnej postavy (Rosová), priestoru (Macsovszky) či narácie (Dobrakovová) reflektujú najmä miesto človeka v inej krajine a vo svete vôbec, v prípade próz oboch autoriek prezentujú aj (neúspešné) hľadanie personálneho azylu, útočiska. Zostáva otvorenou otázkou, či je záujem o vnútornú skutočnosť v textoch I. Dobrakovovej a M. Rosovej spôsobený ženským videním (s plným vedomím problematického definovania pojmov mužský a ženský princíp), štýlom (Macsovszky ako typický zástupca tzv. text

generation, postmoderny, do ktorej už obe autorky[6] nepatria) alebo vekom autorov (zahraničie prestáva vnímať mladá generácia ako slobodný, i preto atraktívny priestor).

LITERATÚRA

Bauman, Z. (2002). *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.

Dobrakovová, I. (2010). *Bellevue*. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r.o.

Hodrová, D. (2006). *Citlivé město (eseje z mýtopoetiky)*. Praha: Akropolis.

Kendra, M. (2013). Manifestácie túžby. Poznámky k figurácii moderného subjektu v umeleckej próze (M. Rosová: *Dandy*). In M. Součková (Ur.), *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 2000* (str. 219–235). Prešov: FF PU.

Macsovszky, P. (2010). *Mykať kostlivcami.* Bratislava: Vlna–Drewo a srd.

Markovič, P. (2012). Peter Macsovszky: Mykať kostlivcami. In Gavura, J., Součková, M. i Kitta, R. (Ur.), *TOP 5 (slovenská literárna a výtvarná scéna 2010 v odbornej reflexii)* (str. 36–40). Prešov: FACE.

Mikšík, M. (2013). Umenie tancovať brutalitou. *Glosolália*, *2* (1–2), 91–94.

Prušková, Z. (2010). „Bellevue beletria" – biograficky, diskurzívne, pútavo. *Romboid*, *45* (9), 19–24.

Rosová, M. (2011). *Dandy.* Levice: Koloman Kertész Bagala a literarnyklub, s.r.o.

Součková, M. (2009). *P/r/ózy po roku 1989.* Bratislava: Ars Poetica.

Součková, M. (2012). Ivana Dobrakovová: Bellevue. In Gavura, J., Součková, M. i Kitta, R. (Ur.), *TOP 5 (slovenská literárna a výtvarná scéna 2010 v odbornej reflexii)* (str. 52–58). Prešov: FACE.

Součková, M. (2013). Michaela Rosová – Dandy. In Gavura, J., Součková, M. i Kitta, R. (Ur.), *TOP 5 (slovenská literárna a výtvarná scéna 2011 v odbornej reflexii)* (str. 50–59). Prešov: FACE.

6 M. Kendra uvažuje o modernistických postupoch v Rosovej novele: „Aj napriek lokalizovanému sujetu Rosovej prózy do priestoru európskej metropoly (Berlína) jej geografia v mimetickom zmysle nie je podstatná, pretože tu ide o invenciu a rafinovanú kompozíciu fikčného sveta, ktorá pomáha (pred)vedomie premieňať na tvar (zviditeľniť, materializovať) a stabilizovať. Ako podstatné sa teda javí psychofyzické vnímanie priestoru, rozptýlenosti a rôznorodosti prvkov psychiky moderného subjektu vyhovuje textúra mesta, jeho substancie, matéria a formy zodpovedajú vnútornej dynamike subjektu porovnateľným spôsobom, ako známe/neznáme zóny mestských štvrtí korešpondujú s preskúmanými a neznámymi vrstvami ľudskej mysle." (2013: 223).

Szentesiová, L. (2011). Siločiary bolesti. *Romboid*, *46* (9–10), 118–120.

Špína, M. (2012). Náš somárik dandy. *A2*, *8* (2), 7.

Šrank, J. (2000). Poéme fatal (Text generation – zvodcovia zmyslu). *Romboid*, *35* (6), 19–30.

Adam Svetlík[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.162.4.09(497.113)

LITERÁRNA KRITIKA V ČASOPISE NÁŠ ŽIVOT[2]

Literary criticism accomplishes its functions primarily through literary journals, which are, because of this, one of the cornerstones of literary life. The paper analyzes literary criticism, its forms of expression and changes in the journal *Naš život*, which was established in 1933 by Matica slovačka in Yugoslavia. The first editor-in-chief of *Naš život* was Jan Čajak, and the associates of the journal were primarily the most important Slovak writers and literary critics of the time (Ján Čajak, Sr.; Jan Čajak, Jr.; Andrej Sirack; Mihal Topoljski; Juraj Mučaji, and others), whose papers defined to a great extent the literary opus of Vojvodinian Slovaks in the second half of the twentieth century. This is especially relevant for Vojvodinian Slovak literary criticism, which originates precisely in this journal. *Naš život* was published until 1947, when its publication ceased and a new journal for literature and culture, *Novi život*, was established, thus partly continuing the tradition of the old journal.

Key words: literary criticism, literary journals, Slovak Vojvodinian literature, *Naš život*.

Svoju prvoradú, sprostredkujúco-informujúcu funkciu literárna kritika najúčinnejšie spĺňa prostredníctvom časopisov, predovšetkých literárnych, takže aj začiatky slovenskej vojvodinskej literárnej kritiky sú vo veľkej miere podmienené nielen intenzitou literárnej tvorby vojvodinských Slovákov, ale i vznikom a pôsobením ich prvých (literárnych) časopisov. V druhej polovici 19. storočia Slováci vo Vojvodine sa pokúsili vydávať niekoľko časopisov (*Slávik, Zornička*, *Priateľ školy, Slovo života* ...)[3], no prvým časopisom, v ktorom sa zjavujú náznaky literárnokritickej tvorby bol *Dolnozemský Slovák*, ktorý roku 1902 začal vychádzať v Novom Sade. Bol to však predovšetkým spoločensko-politický časopis, takže sú i literárnokritické príspevky v takej podobe, v akej v súčasnosti chápeme tento žáner, veľmi zriedkavé. Na časopis *Dolnozemský Slovák* nadväzovala *Národná jednota*, ktorú roku 1920 začala tlačiť kníhtlačiareň v Báčskom Petrovci, no v nej, podobne

---

1 svetlika@ptt.rs

2 Rad je nastao u okviru republičkog projekta broj 178017 Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

3 O prvých slovenských vojvodinských časopisoch dôkladne písal najmä Samuel Čelovský v knihe *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine* (Čelovský 2010).

ako aj v *Dolnozemskom Slovákovi*, literárnokritické texty sa prakticky nevyskytujú. V prvej polovici 20. storočia vychádzali aj niektoré ďalšie časopisy vojvodinských Slovákov (*Bačanský chmeliar, Domácnosť a škola, Pokoj vám, Zora, Nádej, Priekopník, Evanjelický hlásnik, Frčka, Hévis, Zornička, Naše slniečko*), v ktorých však literárnokritické texty neboli publikované. Neplatí to pre časopisy *Napred*, *Snahy* a *Svit*, ktoré sú vskutku prvé literárne časopisy vojvodinských Slovákov a v nich sa už objavujú aj ozajstné pokusy literánokritickej tvorby.

Prvé dvojčíslo (september- október) cyklostylovaného „časopisu študujúcej mládeže" *Napred* vyšlo v roku 1920 v Novom Sade. Založili ho a svojimi príspevkami vyplnili slovenskí žiaci novosadského srbského gymnázia, predovšetkým Ján V. Ormis, Andrej Sirácky, Michal Peťkovský a Kornel Kvas. V rokoch 1920 a 1921 vyšlo sedem čísel (z toho dve dvojčísla, 1-2 a 8-9) tohto časopisu, úhrne 76 rukopisných strán v náklade 70 výtlačkov.[4] V časopise dominovala beletria, pôvodná a v preklade, no sú tu i príspevky, ktoré už očividne inklinujú k literárnej kritike. Predovšetkým sú to niekoľko esejisticko-úvahových textov, potom Ormisov (v časopise podpísovaný pseudonymom Jaroslav) text *Macchiavelli*[5], ktorý podmienečne možno označiť ako recenziu, ale sú to najmä polemické príspevky Andreja Siráckeho a Jána V. Ormisa. Je to vskutku prvá polemika v literárnom živote vojvodinských Slovákov, ktorú podnietila Siráckeho (pseudonym Krásoslav) kritická interpretácia jednej básne Jána V. Ormisa (*Poznámky k básni Na jar*) a Ormisova polemická odpoveď (*Odpoveď na Krásoslavové Poznámky*). Evidentné je však, že vplyv časopisu *Napred* na literárny život vojvodinských Slovákov bol obmedzeny a nepatrný, čo bolo spôbené jednak kvantitou (relatívne malý náklad a celkový rozsah časopisu, tiež obmedzený počet prispievateľov), ale najmä kvalitou príspevkov, v tom čase mladých, začínajúcich literátov[6]. Avšak už aj sama idea založiť literárny časopis a prejavené úsilie pri jej realizácii jasne naznačovali, že v novoutvorenom štáte, Kráľovstve SHS, v značne prajnejších spoločensko-politických a najmä národných podmienkach, ako to bolo v pre-

4 Sú to údaje Jána V. Ormisa, ktorý v texte o tomto časopise tiež uvádza, že posledné číslo vyšlo v náklade len desiatich výtlačkov, ktoré „redaktor" rozdelil len *„niekoľkým najvernejším odberateľom"* (Ormis 1975: 207).

5 Ide tu o recenziu knihy *Macchiavelli a macchiavelizam* chorvátskeho autora dr. Antuna Tresić-Pavličića.

6 Platí to najmä pre Andreja Siráckeho a Jána V. Ormisa, ktorí sa neskoršie stali významní kultúrni dejatelia vojvodinských Slovákov. Ostaní prispievatelia (Michal Peťkovský, Kornel Kvas, Mojmír Bodický, Ondrej Pavčok a Ján Boldocký), po zániku časopisu, z rozličných príčin, prestali uverejňovať literárne texty.

došlom štáte, aj kultúrny a literárny život vojvodinských Slovákov sa bude intenzívnejšie vyvíjať a to v smere teraz už nie regionálnej, ale enklávnej svojbytnosti.

O takejto tendecii nasvedčuje aj pokus o vydávanie „časopisu slovenského študentstva v SHS“ *Snahy*, ktorý redigoval redakčný výbor v zložení Jozef Šuster, Ján Myjavec, Michal Topoľský a Juraj Struhárik st., na čele so zodpovedným redaktorom Jánom Tarnocim. Prvé a zároveň i posledné číslo tohto časopisu šestnásť stranového rozsahu vyšlo v máji roku 1923, no z politických dôvodov bola zakázaná jeho distribúcia a celý náklad časopisu bol skonfiškovaný. Predsa, menší počet výtlačkov sa dostal aj do čitateľskej verejnosti, takže časopis, aspoň čiastočne, splnil aj svoju prvoradú komunikačnú funkciu. Okrem „programového“, esejisticky koncipovaného úvodníka zodpovedného redaktora Jána Tarnociho (pseudonym Otrok) a krátkej správy zo zasadnutia „Združenia slovenských žiakov“, ktoré časopis formálne vydávalo, v *Snahách* dominujú beletristické práce Michala Topoľského (pseudonym Roduverný), Andreja Mráza (pseudonym Syn), Jána Myjavca (pseudonym Krásnojadrenský) a sú tu i dva preklady prózy zo srbčiny autorov M. Stojičevića a Svetozara Janjuševića[7] .

Koncom roka 1923, teda pol roka neskoršie ako vznikol a zanikol časopis *Snahy*, začal vychádzať ďalší literárny časopis vojvodinských Slovákov, ktorý podobne ako aj predošlé, ale aj neskoršie literárne časopisy dostal veľmi vzletné pomenovanie - *Svit*. Tento časopis, ktorému v hlavičke písalo „Kultúrny časopis československého juhu“, založil počas augustových slávností roku 1923 Spolok československých akademikov v Kráľovstve SHS. Prvým zodpovedným redaktorom časopisu sa stal Ivan Grúnik a jeho prvú redakciu tvorili Andrej Sirácky a Ján Čajak ml. Obálku navrhla akademická maliarka Zuzka Medveďová a hlavičku nakreslil Ivan Grúnik. Časopis *Svit* bol formálne dvojmesačník, prvé dvojčíslo malo 40 strán (úhrnne všetkých päť dvojčísel malo 176 strán) a vyšlo z dnešnej perspektívy odpozorované vo fantastickom náklade 5000 výtlačkov. Od tretieho čísla zodpovedným redaktorom bol Ján Čajak ml.[8] a posledné, piate trojčíslo z roku 1924 redigoval Karol Lilge so spolupracovníkmi Ferdom Klátikom a Ottom Sobotkom.

Aj napriek tomu, že pôvodne mal byť *Svit* širšie koncipovaný kultúrny časopis, od začiatku je však zjavná jeho orientácia predovšetkým na literatúru, o čom svedčí aj fakt, že vyše polovice príspevkov v tomto časopise sú späté s literatúrou. Súvisí to zrejme so zložením samotnej redakcie, respektíve s jej dopisovateľmi, kde dominovali literáti, a na druhej strane takáto literárna orientácia *Svitu* jednoznačne hovorí, že literatúra bola v tom

7 Prekladateľ prvej prózy sa neuvádza, zatiaľ čo druhú prózu preložil Ján Myjavec.

8 Redaktori Ivan Grúnik a Andrej Sirácky odišli študovať na Slovensko.

čase, teda v 20. rokoch 20. storočia, najvyvinutejším a najproduktívnejším segmentom kultúrneho života vojvodinských Slovákov.

Časť literárnych príspevkom uverejnených vo *Svite* už mala aj literárnokritický charakter, takže možno povedať, že je *Svit* vlastne prvým časopisom, v ktorom vojvodinskí Slováci cieľavedome a sústavne začali pestovať svoju literárnu kritiku. Prvým typickým literárnokritickým textom uverejneným vo *Svite* je recenzia Andreja Siráckeho, v ktorej tento autor informuje, interpretuje a hodnotí spomienkovú knihu Jána Čajaka *Zápisky z rukojemstva*, ktorá práve v tom roku vyšla v novozaloženej Petrovskej kníhtlačiarni. Recenzent predovšetkým vyzvihuje, že je to „prvá a jediná kniha, ktorá sa vymyká z rámca prevažne brožúrkovej, novinárskej a kalendárskej literatúry československého Juhu“ (Sirácky 1923a: 36), má však pritom i kritické výhrady voči jej „kaleidoskopickosti“, teda neucelenosti, no vyzdvihuje najmä Čajakov odklon od realistickej tvorivej metódy: „Ačpráve je bezpochyby realistický, predsa jednotlivé typické osoby uňho podliehajú silnému subjektivizmu. Nepodá osobu tak, ako je v skutočnosti, ale aký dojem naňho robí (napr. Kulundžić). Nepokladám to za vadu diela, naopak, považujem to za jeho výhodu a prednosť.“ (Sirácky 1923a: 36) Je to zrejme svojrázna „nadinterpretácia“ Čajakovho diela, ktorý v týchto svojich spomienkach v podstate nemenil svoju realistickú tvorivú metódu, ale ju len zosubjektivizoval a prispôsobil memoárovému literárnemu žánru. Evidentné je však, že v takomto Siráckeho čítaní Čajakovej spomienkovej knihy sa odzrkadľuje okrem úcty k vtedajšiemu najvýznamnejšiemu spisovateľovi vojvodinských Slovákov, aj „tichá“ polemika mladých, modernisticky orientovaných literátov s kultúrnym a literárnym tradicionalizmom vojvodinských Slovákov, reprezentovaným v značnej miere aj ich vtedajším „baťkom“ - Jánom Čajakom.

Po Čajakových *Zápiskoch z rukojemstva*, druhá beletristická kniha vojvodinských Slovákov tlačená v kníhtlačiarni v Petrovci bolo libreto operety *Pekná, nová, maľovaná kolíska* autora Vladimíra Hurbana Vladimírova. Na rozdiel od Siráckeho úsilia o literárnovedný prístup k intepretácii textu, recenzent tejto knihy, Ján Čajak mladší sa vo svojom príspevku orientuje hlavne na rozprávanie deja a na analýzu postáv a ich charakterizáciu, vyjadrujúc však pritom aj niektoré kritické poznámky o kompozícii diela, no na konci ho predsa „vrelo“ odporúčajúc „do pozornosti našim skladateľom“ . (Sirácky 1923b: 71)

Výrazne polemicky koncipovaný literárnokritický text, s prvkami recenzie, eseje a štúdie, Ján Čajak ml. uverejnil vo štvrtom čísle *Svitu* pod názvom *Janu Rob-Poničanovi pisateľovi „Som“*. Formálne bol to list adresovaný vtedy mladému, začínajúcemu básnikovi Jánovi Poničanovi, v ktorom sa Ján Čajak ml. veľmi kriticky zmieňuje o v tom čase nanajvýš aktuálnej prvej Poničanovej básnickej zbierke *Som*. Takouto svojou literárnokri-

tickou reakciou na Poničanovu poéziu, v podstate výrazne konzervatívnou, Ján Čajak ml. sa vlastne pripojil ku dominantnému tónu kritických ohlasov, aké táto zbierka vyvolala aj na Slovensku, vytýkajúc pritom básnikovi predovšetkým eroticko-hedonistickú preexponovanosť, neautentickosť motívov, národnú a sociálnu neuvedomelosť a najmä zhubný mravný vplyv na mladých...

Príčiny zániku časopisu *Svit* treba hľadať predovšetkým v organizačno-finančnej sfére, no netreba pritom zanedbať ani ideologicko-politické a tiež i kultúrno-literárne dôvody. Časopis vydával Spolok československých akademikov v Kráľovstve SHS a pritom sa financoval z príspevkov členov, ktorých nebolo veľa. Samotný spolok zrejme nebol jednotný v mnohých otázkach, no keď išlo o časopis *Svit*, evidentné je, že prevahu postupne nadobúdala konzervatívnejšia tendencia, ktorej sa nepozdávala prevažne literárna a modernistická orientácia časopisu. O svojej demisii Ján Čajak ml. napísal okrem iného aj: „Avšak keď som zistil, že sa niektorí členovia Spolku akademikov cítia schopnejší redigovať časopis, a nie sú spokojní s jeho náplňou, ktorá mi veľmi chudobne stála k dospozícii, ba keď ani finančné prostriedky neboli úmerné k výdavkom, rozhodol som sa vzdať redakcie Svitu, ktorý po pazovskom vydaní piateho čísla zanikol.“ (Čajak ml 1975: 146)

Po zániku časopisu *Svit* bolo potrebné až desať rokov, aby si Slováci vo Vojvodine založili svoj ďalší literárny časopis *Náš život*, ktorý bol roku 1933 formálne založený ako časopis Matice slovenskej v Juhoslávii, ktorý zároveň naplno spĺňal i funkciu kultúrneho a literárneho časopisu vojvodinských Slovákov. Vidno to už z vytýčenej koncepcie časopisu v úvodníku prvého hlavného redaktora Jána Čajaka st., ale je to viditeľné najmä z celkového obsahu *Nášho života*, v ktorom dominovali predovšetkým literárne a literárnokritické príspevky. Takáto literárna koncepcia časopisu súvisela zrejme najviac s literárnou orientáciou hlavného redaktora, vtedajšej vedúcej literárnej a kultúrnej osobnosti Jána Čajaka, ale tiež i s výrazne „literárnou“ redakciou či hlavnými prispievateľmi do časopisu (Martin Toman Banátsky, Andrej Mráz, Ján Čajak ml., Andrej Sirácky, Michal Topoľský, Ján V. Ormis, Andrej Vrbacký...).

Svoju redaktorskú koncepciu a svoje náhľady na literatúru, kultúru a celkový život Slovákov v Juhoslávii Čajak najexplicitnejšie vyjadril v úvodníku prvého čísla *Nášho života*. Na rozdiel od svojej obsiahlej literárnohistorickej štúdie *Prehľad súčasnej slovenskej literatúry* publikovanej v srbčine v troch číslach *Letopisa Matice srpske* v roku 1905 a 1906, v ktorej slovenský národ, jeho literatúru a kultúru vnímal ako ohrozovaný celok v ramci cudzieho štátu, teraz, teda na začiatku 30. rokoch 20. storočia Čajak si už naplno uvedomuje enklávnu pozíciu Slovákov v Kráľovstve SHS, teda ich existenčnú a následne

i tvorivú trojkontextovosť – národnú slovenskú, štátnu juhoslovanskú a enklávnu slovenskú vojvodinskú. Čajakovo neskrývané Juhoslovanstvo, ale tiež aj sústavné zasadzovanie sa za blízky vzťah Slovákov a Čechov nemožno pozorovať ako nedostatočnú národnú uvedomelosť, ale skôr ako následky silnej maďarizácie z predošlého rakúskouhorského obdobia, a najmä ako aktualizáciu idey a ideálu slovanskej vzájomnosti, ktorá sa čiatočne realizovala práve prostredníctvom vtedy novoutvoreného Juhoslovanského a Československého štátu.

Takáto pozmenená situácia v akej sa ocitla, ako to v úvodníku Čajak pomenoval „slovenská vetva v Juhoslávii žijúca“, (Čajak 1933: 2) sa potom odzrkadľovala aj v celkovej koncepcii *Nášho života*, ktorý bol ako matičný časopis programovo príliš široko kultúrnopoliticky koncipovaný, no v ktorom predsa najväčšiu časť zaberali literárne príspevky a to hlavne slovenských, slovenských vojvodinských a čiastočne i srbských autorov.

Ako najproduktívnejší prispievateľ v Našom živote Ján Čajak svoje literárnokritické príspevky písal hlavne o autoroch a dielach starších generácií, najviac o Hviezdoslavovi, ale príležitostne aj o Elene Marothy Šoltésovej, Terézii Vansovej, Jozefovi Škultétymu, a tiež o niektorých starších srpských literátoch (Jovan Jovanović Zmaj, Vuk Karadžić...). Z mladších spisovateľov a literárnych kritikov Čajak uverejnil v Našom živote svoje literárnokritické príspevky o Jánovi Smrekovi, Andrejovi Mrázovi, Jánovi Ormisovi, Miroslavovi Krležovi... Takýto Čajakov literárny či poetologický tradicionalizmus sa potom prejavil aj v jeho literárnokritickom rukopise, ktorý tento autor nemenil, zostávajúc pri svojej starej, začiatkom 20. storočia vybudovanej literárnej a literárnokritickej metodológii. O svojich náhľadoch na literárnu kritiku, predovšetkým na jej poučujúco-beletrizujúce funkcie Čajak sa explicitne zmieňuje v spomínanom úvode v prvom čísle *Nášho života* kde píše: „Kde je dielo, tam je aj kritika, a tá je, aj bude, aj musí byť. Ale nie tá zlomyseľná a sprostá, ale dobromyseľná, - i keď švihne, - a výchovná. Pravý kritik je sám veľkým spisovateľom a tiež pedagógom a to vo vysokom štýle.“ (Čajak 1933: 4) Škoda však, že sa tieto dve dôležite funkcie literárnej kritiky Čajakovi nedarilo vždy skĺbiť do uceleného literárnokritického diskurzu, ale že mu literárna kritika najčastejšie vyúsťovala buď v publicistiku, alebo v beletriu.

Náš život Čajak redigoval šesť rokov. Jeho redaktorskú a literárnokritickú orientáciu na literárnu tradíciu čiastočne osvieżovali príspevky vtedy mladších literárnych kritikov, predovšetkým Andreja Siráckeho a Michala Topoľského, ktorí vo svojich literárnokritických textoch, najmä recenziách, dôkladne informovali čitateľov *Nášho života* o niektorých najnovších tendenciách v slovenskej, srbskej, ale i svetovej literatúre. Platí to zvlášť pre v tomto ohľade najproduktívnejšieho Michala Topoľského, ktorý od jeho založenia do

Nášho života sústavne prispieval literárnokritickými textami, predovšetkým recenziami, a ktorý sa roku 1939 po Čajakovom vzdávaní sa redaktorstva aj sám ujal vedenia tohto časopisu. Ako hlavný redaktor v krátkom, dvojročnom období (v rokoch 1939 a 1940), Topoľský celkovú koncepciu časopisu podstatnejšie nemenil, ale sám ešte zintenzívnil svoju prispievateľskú činnosť, ktorá bola hlavne zameraná na kritické sledovanie súdobej slovenskej a českej literárnej a čiastočne i filozofickej knižnej produkcie.

Keď ide o Topoľského literárnokritické príspevky, vo väčšine sú to kratšie recenzie slovenskej, českej a svetovej literatúry všetkých žánrov, teda poézie, prózy a literárnej vedy, pričom je evidentná kritikova nealibistická pohotovosť písať o vtedy najnovších a najaktuálnejších knihách. Jeden z jeho prvých príspevkom v *Našom živote* je recenzia Hronského románu *Jozef Mak*, ktorý tento kritik interpretuje predovšetkým z perspektívy Hronského odklonu od kukučinovského realizmu a pritom veľmi prezieravo píše, že Hronského dielo *"vyniká nad všetko čo máme."* (Topoľský 1933: 46). Aj neskoršie recenzie naturistických próz Dobroslava Chrobáka a Ľuda Ondrejovova jednoznačne potvrdzujú Topoľského výnimočnú literárnu rozhľadenosť a modernistickú orientáciu keď ide o vzťah k súdobej slovenskej prozaickej produkcii. Podobného charakteru je i Topoľského kritické čítanie poézie, lebo okrem recenzie súborného básnického diela klasika slovenského realizmu, Svetozára Hurbana Vajanského, Topoľský písal hlavne o slovenskej, modernistickej poézii. Taká je predovšetkým recenzia vtedy publikovaných básní zakladateľa a hlavného predstaviteľa slovenskej modernistickej poézie Ivana Krasku, no také sú najmä recenzie dvoch vtedy, teda v roku 1936, najnovších zbierok Valentína Beniaka (*Poštový holub* a *Lunapark*) a tiež antológie slovenskej poézie *Pred ohnivým drakom*, ktorú zostavil Emil Boleslav Lukáč.

Okrem slovenskej beletrie Topoľský recenzoval aj literárnovednú monografiu o Kraskovej poézii Ruda Brtáňa a Mrázove monografie o Škultétymu a Kalinčiakovi, kde prichádza naplno k slovu kritikov literárnokritický pozitivizmus, ale i jeho kritickosť voči niektorým nedostatkom týchto monografií. Kritický je najmä voči Brtáňovi, ktorému zazlieva veľký dôraz na interpretácii formálnej zložky Kraskovej poézie, ale i voči Mrázovi, ktorý podľa Topoľského píše zaujato, teda neobjektívne a pri svojich inetrpretáciách často zostáva na povrchu pozorovaného javu. Evidentné je, že v literárnokritickom prístupe k interpretácii literárneho diela, Topoľského dôraz je predovšetkým na významovej, alebo ako on to hovorí vnútornej analýze, pričom sa jeho záujem sústreďuje najmä na spoločenskú funkciu literárneho diela, respektíve na jeho usúvzťaženosť s prinaliehajúcim spoločenským kontextom. Na takýto Topoľského, v podstate sociologizujúci prístup ku kritickému čítaniu literatúry vplývali okrem vtedy dominujúceho literárnovedného

pozitivizmu v značnej časti slovenskej literárnej kritike, aj kritikovo štúdium filozofie v Prahe, no iste aj jeho ľavicová, marxistická politická orientácia, čo prišlo zvlášť k slovu v jeho dvoch esejisticky skoncipovaných textoch (*Spisovateľ a jeho dielo* a *O smysel diela básnického*), ale najmä v jeho relatívne početných recenziách filozofických publikácií, a najmä v širšie koncipovaných kulturologických či filozofických úvahách a esejách. Okrem o slovenskej literatúre a literárnej vede, Topoľský písal aj o dielach českých (V. Nezval, A. Zeman, K. Čapek...) a svetových literátov (L.A. Grimm, André Maurois, Georges Duhamel, Stefan Zweig...), no nerobil to už zrejme tak pohotovo a sústavne, ako keď išlo o súdobú slovenskú literatúru.

Čo do počtu literárnokritických príspevkov uverejnených v *Našom živote*, po Michalovi Topoľskom nasleduje tretí redaktor tohto časopisu, Andrej Sirácky, ktorý v rokoch 1946 a 1947 redigoval dva posledné ročníky *Nášho života*. Na rozdiel od Topoľského, ktorý písal hlavne recenzie, ale zrejme aj mnohé nepodpísané krátke anotácie o najnovších knihách a udalostiach v slovenskej literatúre a kultúre, Siráckeho tvorivý naturel bol už viac syntetizujúci, čo znamená, že v jeho literárnokritickej činnosti v *Našom živote*, okrem troch krátkych recenzií dominujú dlhšie úvahy a štúdie. Sú to hlavne príležitostne napísané príspevky o významných literátoch (Ján Čajak, Martin Rázus, Svetozar Hurban Vajanský, Ivan Krasko, F.X. Šalda), no životné jubileá respektíve úmrtie týchto spisovateľov boli pre kritika len iniciačným popudom pre dôkladný rozbor a hodnotenie ich literárneho diela. Podobne ako aj Topoľského, aj Siráckeho literárnovedná metóda je vskutku pozitivistická, kombinujúca rozbor textu, predovšetkým jeho tematicko-významovej roviny so spisovateľovou biografiou, a najmä so vzájomou usúvzťaženosťou literárneho diela a celkovej spoločenskej situácie, v akej to dielo vznikalo a do akej sa začlenňovalo. Dobrým príkladom takejto literárnokritickej metódy je Siráckého dlhšia štúdia pomenovaná *Najmarakantnejší zjav súčasnej literatúry juhoslovanskej*, uverejnená v prvom čísle Nášho života z roku 1933, v ktorej tento kritik dôkladne analyzuje vtedy nanajvýš aktuálny modernistický román *Povratak Filipa Latinovicza* chorvátského spisovateľa Miroslava Krležu, zameriavajúc sa pritom predovšetkým na dôkladný rozbor tematicko-významovej roviny románu, odpozorovanej však z aspektu celkovej Krležovej literárnej tvorby, ale zároveň i v kontexte súdobej juhoslovanskej spoločensko-politickej situácie. Okrem o literatúru, Sirácky ako vyštudovaný filozof, prejavoval permanentný zaujem aj o filozofickú a sociologickú problematiku a v *Našom živote* sústavne uverejňoval aj štúdie, úvahy a eseje aj z tejto oblasti.

Z tohto prehľadu literárnokritickej činnosti Jána Čajak, Michala Topoľského a Andreja Siráckeho vidno, že títo traja redaktori *Nášho života* svoju redaktorskú koncepciu ča-

sopisu realizovali nielen jeho redigovaním, ale najmä prostredníctvom svojich početných literárnokritických príspevkov. Okrem nich, svoje literárnokritické texty v Našom živote publikoval aj relatívne veľký počet iných autorov, no okrem niekoľkých (Andrej Mráz, Juraj Mučaji, Andrej Vrbacký, Ján V. Ormis, Katarína Hlaváčová, Adela Petrovičová...), väčšina z nich svoje literárnokritické príspevky písala len občas, pritom skôr náhodne, ako cieľavedome.

To samozrejme neplatí pre Andreja Mráza, narodeného v Báčskom Petrovci, ktorý však po ukončení štúdií na Filozofickej fakulte v Bratislave v roku 1929 natrvalo zostal na Slovensku, kde pôsobil ako literárny kritik, historik, redaktor literárnych časopisov a profesor na bratislavskej Filozofickej fakulte, no ktorý aj v Našom živote uverejnil štyri literárnokritické príspevky: *Z literárneho života na Slovensku*, *Predstavujeme dnešných slovenských spisovateľov, Hospodárske podmienky kultúrnej činnosti* a *Ľudovosť slovenskej literatúry*. V prvých dvoch prehľadových článkoch sa tento autor ako veľký znalec zameral hlavne na predstavovanie a sprístupňovanie slovenskej literatúry, tej staršej, ale i súdobej slovenským vojvodinským čitateľom, zatiaľ čo sú ďalšie dve problémové štúdie všeobecnejšie, „teoretickejšie" koncipované a v nich už naplno prichádza k slovu autorov pozitivistický prístup k výskumu literárneho diela, teda komplexné usúvzťažovanie literárnej, biografickej, historickej, národnej, sociálnej a ideologickej problematiky.

Začiatky sústavnej a cieľavedomej literárnej kritiky vojvodinských Slovákov bezpochyby súvisia s vychádzaním časopisu *Náš život*, lebo v ňom svoje literárnokritické príspevky publikovali prakticky prví slovenskí vojvodinskí literární kritici: Ján Čajak, Andrej Mráz, Michal Topoľský a Andrej Sirácky[9]. Avšak aj napriek jasnému uvedomovaniu si novovzniknutej enklávnej pozície, v akej sa po roku 1918 ocitli, prví slovenskí vojvodinskí literárni kritici svoju činnosť usmerňovali prakticky výlučne na literatúru vznikajúcu na Slovensku respektíve v Československu, takže sú aj v *Našom živote* veľmi zriedka literárnokritické texty vzťahujúce sa na literárnu tvorbu vojvodinských Slovákov. Príčiny tomu sú však objektívne a súvisia s nevyvinutou literárnou tvorbou a najmä s prakticky neexistujúcou knižnou produkciou vojvodinských Slovákov v tomto období. V tomto ohľade situácia sa podstatnejšie začala meniť až v druhej polovici 20. storočia, keď sa literárny život vojvodinských Slovákov výrazne zintenzívnil a samým tým umožnil a spôsobil aj výraznejšiu literárnokritickú reakciu.

9 Tu podmienečne možno pridať aj meno literárneho kritika Jozefa Maliaka, ktorý tiež uverejňoval v *Našom živote*, no nie literárnokritické texty.

LITERATÚRA

Čajak, J. (1933). *Miesto úvoda*. *Náš život*, 1, 1-4.

Čajak ml, J. (1975). *Po pol storočí od vzniku Svitu*. In: *Výročie časopisu Svit*. Nový Sad: Obzor.

Čelovský, S. (2010). *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine*. Báčsky Petrovec: MOMS.

Ormis, J.V. (1975). *Novosadský študentský časopis Napred* (1920-1921). In: *Výročie časopisu Svit*. Nový Sad: Obzor.

Sirácky, A. (1923a). *Zápisky z rukojemstva. Svit*, 1, 36-37.

Sirácky, A. (1923b). *Pekná, nová maľovaná kolíska*. *Svit*, 2, 70-71.

Topoľský, M. (1933). *Jozef Mak. Náš život*, 1, 45-46.

Ференц Немет[1]
Учитељски факултет на мађарском наставном језику у Суботици,
Универзитет у Новом Саду

UDK 821.511.141.09(=163.41)Mikszáth K.

РЕЦЕПЦИЈА ПРВЕ МИКСАТОВЕ КЊИГЕ ПРИПОВЕДАКА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (1893)

Until 1960 Hungarian literature history was not aware of the existence of the first Kálmán Mikszáth (1847-1910) story book in Serbian, which was published in Zrenjanin in 1893. This was the book, which, to the general satisfaction of the readership, introduced Mikszáth to Serbian literature. .Only a decade later (1970) did Serbian literature history become interested in the work of Joca Bogdanov, the skilful translator of the aforementioned book. It seems that the reception of Miszáth's opus remains incomplete until the present day. The goal of this paper is to examine this, in terms of literary reception significant but by now forgotten, rare publication.

Key words: Kálmán Mikszáth, Joca Bogdanov, translation of literary works, reception, Zrenjanin

Српска књижевност с краја 19. века била је отворена према суседним књижевностима, што се да препознати по богатој преводној књижевности, поготову дела мађарских писаца: Шандора Петефија, Јаноша Арања, Мора Јокаија, а нешто касније, од 1890-их година и прозе врсног мађарског прозаисте, Калмана Миксата. Историчари књижевности ово отварање према суседима објашњавају тиме што је друга половина 19. века период релативно усахлог српског књижевног романтизма, када се јавља потреба за новим прозним изражајним формама, а то се могло премостити одабраним књижевним преводима (Ковачек 1984). Преводна књижевност је била изузетно погодна и за то да освежи литерарне садржаје тадашњих српских књижевних часописа (Ковачек 1984). Како нам Сава Бабић казује у вези са српским преводима Мора Јокаија, она је уследила тада „када је у њој Српска култура препознала [...] недостајућу вредност" (Бабић 2000). Значајан је ефекат ових превода, осим чињинице да је српска читалачка публика добила интересантно штиво за читање, био тај што је српску прозу приближила европској, са свим својим источноевропским особеностима (Бабић 2000). Све ове примедбе односе се и на прозна дела Калмана Миксата која су, нешто касније од Јокаијевих,

1 ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

доспела у српске књижевне часописе, а почев од 1893. године српска читалачка публика је могла уживати и у књигама превода његових дела. Шта је заправо била та књижевна новина коју је Миксат унео у српску књижевност? Пре свега забавну, помало сатиричну и благо саркастичну прозу, непосредног тона, анегдотичност, штиво допадљиво за читање, понекад са словенским темама и ликовима, и са радњом смештеном у вишенационално окружење које је српска читалачка публика (нарочито у Војводини) са симпатијом препознавала. У исто време је и подстицајно деловала на српске ауторе и свакако мотивисала и подстицала развој српске прозе. Интересантан, до сада недовољно познат и истражен детаљ почетака Миксатове књижевне рецепције је тај – што се вишеструко везује за Банат. Није претерано рећи да су управо Банаћани пред њим одшкринули врата српске књижевности.

Јоца Богданов и прва књига превода Миксатових приповедака (1893)

Калман Миксат је своју књижевну славу стекао 1881–1882. године својом прозом *A jó palócok* и *Tót atyafiak* (Mikszáth 1881, 1882). Нешто пре тога, између 1878. и 1880. године, док је радио као новинар *Сегединског Дневника* (*Szegedi Napló*), имао је у Сегедину контакте са неким виђенијим Банаћанима: Ференцом Херцегом, Лајошом Брајером, Густавом Лауком итд., те је чак и један илустратор његових књига, Иштван Задор, био Банаћанин (Németh 1997: 552–557). Великобечкеречки лист *Торонтал* (*Torontál*) почев од 1881. године објављује његове краће прозне радове (Németh 1997: 552–557). Међу банатским читаоцима био је популаран због тема из народног живота, и због литерарне обраде тадашњих актуелних дешавања у престоници. Његова проза била је питка, читала се у једном даху, а тајна његовог успеха била је у томе што је вешто користио анегдоту као средство књижевног изражавања, тачније, полазиште његових књижевних заплета често је била добра и допадљива анегдота, на коју је после вешто надовезао своју књижевну нарацију, препуну благог хумора и ироније. Управо то чини његову прозу препознатљивом, аутентичном, те свакако није последњи писац старог кова, већ први модерни мађарски прозаиста. Углавном, Миксат је љубитељима добре прозе у Банату био познат више од једне деценије пре појаве прве књиге његових новела на српском језику.

Није нам познато где је Калмана Мисата упознао његов бечкеречки преводилац Јоца Богданов (1871–1926), али се из његове биографије (Лесковац, M. et al. 2004: 598)[2] да наслутити да је до њиховог сусрета највероватније дошло још 1890-их

2 Интересантно је да се у овој одредници о Богданову нигде не спомиње да се бавио

година, када је Богданов студирао права у Будимпешти. Објављивање превода Мискатових новела поклапа се са повратком Богданова у Велики Бечкерек, што наговештава чињеницу да је Богданов Миксатове новеле превео још за време својих студија у Пешти, па их је публиковао одмах по повратку у Банат.

У Великом Бечкереку је нашао доброг издавача, који се, такорећи, специјализовао за књижевне преводе: штампарију и издавачку књижару Јулке и Светозара Грчића.[3]

Први српски превод Миксатовог стваралашта, књига под насловом *Приповетке Коломана Миксата* (Миксат 1893), садржи четрнаест новела, и овај пионирски преводилачки подухват Јоце Богданова, који је одшкринуо врата рецепцији Миксатовог дела, мало је познат и недовољно истражен.[4]

На личну везу и познанство Миксата и Јоце Богданова указује и предговор књиге, у коме писац хвали квалитет његовог рада: „Моји радови не могу наћи бољег преводиоца, који би боље и савесније изнео верност и облик мојих прича, који би се боље потрудио да и сам ритам причања пренесе на простом српском народном језику" (Миксат 1893: 3–4). Миксат о овом преводу и о Србима између осталог казује: „Сваки се писац радује, када му дело угледа света на којем страном језику.

књижевним преводилаштвом. Ту се наводи да је Богданов докторирао права, 1896. године постао сенатор града Панчева, где је основао Српску демократску странку и био њен први председник. Потом је, 1918. године, биран за члана Великог народног савета, а једно време и за великог жупана и владиног комесара Торонталско-тамишке жупаније. Од 1922. до смрти био је државни саветник. Његово књижевно преводилаштво се ту не спомиње.

3 Грчићеви су 1882. године основали прву српску штампарију у Великом Бечкереку, а потом и издавачку књижару која је крајем 19. века српску књижевност обогатила са више дела преводне књижевности (*Приповетке Коломана Миксата*. Коло I. Са допуштењем и предговором пишчевим. Превео Јоца Богданов. У Вел. Бечкереку, издање књижарнице и штампарије Ј. Грчића, 1893; *Срећно дете*. Приповетка за децу. Написала Хедвига Пролова. Посрбила Даница. Вел. Бечкерек, издање српске књижаре и штампарије Ј. Грчића, 1895; *Кита цвећа из суседної перивоја*. Низ одабраних прича из мађарске књижевности. Превод с мађарског. У Великом Бечкереку, издање српске књижарнице и штампарије Ј. Грчића, 1896, итд.) О издавачкој делатности Грчићевих детаљније видети: Душица Цвејић: Штампарска и издавачка делатност у Зрењанину од првих почетака до 1941. године. (Магистарски рад). Загреб, 1979, (рукопис).

4 Овом темом, нешто детаљније бавили су се Иштван Пот (Póth István: Egy szerb Mikszáth-kötet az író előszavával. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960/3. br., 377–379.), Магдалена Веселиновић–Шулц (Veselinović Šulc Magdolna: Mikszáth Kálmán opuszának recepciója a szerb irodalomban. Hungarológiai Közlemények, 1984/br. 4 (61), 1151– 1157) и Божидар Ковачек (Божидар Ковачек: Mikszáth Kálmán egy szerbhorvát fordítójáról. *HITK*, 1970/br. 2, 31–34.).

То је *наша* сујета. И мене пријатно весели ова књига, која је ево, угледала света на звучном језику честитих Срба. Као да ми је за часак и душа пошла на тананих крилих са овом књигом на кратак пут у Српске крајеве, с ове и с оне стране Саве. Само ми је језик непознат, саме Србе ја добро познајем. Имам ја међу њима много пријатеља, доста родбине и много много земљака. Често пута играју и они улоге у мојим радовима. И заиста вам велим, да сам их све редом насликао као честите, ваљане и добре људе, женскиње су красне лепотице, а мушкиње јуначно, одважно и срчано" (Миксат 1893: 3–4).

Иначе, према нашим истраживањима, за име Јоце Богданова везују се бар четири књиге превода (*Приповетке Коломана Миксата*; *Кита цвећа из суседної перивоја*; *Кишобран Светої Петра*; *Веселе приповетке Коломана Миксата*), настале у периоду од 1893. до Првог светског рата (Németh 1995: 14).

У књизи је представљено четрнаест новела (*Човек од главе до пете, Стари гроф, Брежљанске гуске, Софија Тимарова, Жена је жена, Она је невина, Срећа Павла Сича, Буркош, Човек од две хиљаде година, Буна у Мајорнику, Роман двају мајура, Лепа Буљкаиовица, Мале чизмице, Онај безбожни Филчик*) (Миксат 1893) у чијем одабиру је, претпостављамо, учествовао и сам писац.

Иштван Пот, један од ретких који се бавио овим првим српским Миксатовим издањем, у својој студији нам казује да мађарска историја књижевности све до 1960. године (!) није ни знала за ово дело (Póth 1960: 377–379). Ово раритетно издање није доспело ни у Сечењијеву Библиотеку, а нема га ни у познатим библиографијама преводне књижевности.[5] Пот нам такође скреће пажњу на чињеницу да се овај Миксатов превод појавио прилично рано, и то пре појаве значајнијих Миксатових романа, што је разумљиво, ако знамо да се Миксатове новеле преводе на српски почев од средине 1880-их година (Póth 1960: 377–379).

Српска књижевност га бележи у *Летопису* (Савић 1895: 135–136) у кратком приказу Милана Савића. Он хвали добар превод, течни стил преводиоца и изванредан опис карактера/ликова из народа: „Преводилац приповедака К. Миксата, Јоца Богданов, биће да зна оба језика добро, и мађарски и српски; бар српски му језик тече природно и неусиљено, и кад се одузму гдекоји банатски провинцијализми, моћи ће готово и филолог с преводом задовољан бити. [...] Коломан Миксат се у

5 Ово дело, из неких разлога изостало је и из Гуљашове (Gulyás Pál: *Magyar szépirodalom idegen nyelven*. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke IV., 1917) али и из Хемлајнове библиографије књижевних превода (Heimlein István: *Mikszáth művei idegen nyelven*. Akadémiai Értesítő, 1910).

новије доба јако истакао у мађарској књижевности. Његове приповетке из живота мађарских сељака Палоца одликују се у првом реду свежином и непосредношћу, те су и силно захватиле публику, тако силно, да ни критици није остало ништа друго, већ пристати уз опште одушевљење. Но Миксат се није истакао само као приповедач, духовитост његова се приказује можда још већма у хумористичким и сатиричним чланцима, које је написао као посланик на мађарском сабору. Ти су чланци управо специјалитет, његов проналазак, и он је у њима оригиналан као ни један" (Савић 1895: 135–136).

Од четрнаест Миксатових приповедака, по мишљењу Милана Савића, свакако се издваја *Онај безбожни Филчик*, који је по његовој оцени можда најфинија прича, потом *Човек од главе до пете*, *Мале чизмице*, *Лепа Буљкаиовица* и *Срећа Павла Сича* (Савић 1895: 135–136). А за пишчев предговор Савић каже да „тако пише отмен човек и прави песник" (Савић 1895: 135–136).

Приказ Милана Савића разоткрива и један интересантан детаљ о томе да књига Миксатових превода није објављена 1893. године, како је то назначено на насловној страни, већ је нешто каснила, и појавила се тек 1894. године. Та година је наиме назначена у Летопису као година објављивања (Савић 1895: 135–136).

Овај превод Миксатових новела означио је почетак рецепције његових дела у српској књижевности, која ће кулминирати у периоду до Првог светског рата. Иначе, чињеница је да је рецепција Миксатове прозе била толико изненађујуће успешна и освежавајућа за српску читалачку публику да су издавачи одмах након прве збирке приступили њеном поновном издању, али и превођењу његових других познатих дела у српској књижевној периодици. Ова изненадна „поплава" Миксатове прозе била је толико снажна да је критичар и историчар књижевности Љубомир Недић (1858–1902), 1901. године у *Зори,* дигао глас против изненадне и превелике Миксатове популарности у српској књижевности (Póth 1960: 377–379). Он је био мишљења да би уместо Миксатових дела требало преводити радове енглеског писца Лоренса Стерна (1713–1768) (Póth 1960: 377–379).

И заиста, српска књижевна периодика је, чини се, с краја 19. и почетком 20. века веома радо и почесто доносила преводе Миксатових дела. Тако, на пример, *Бранково Коло* 1895. доноси превод његове хумореске *Велики дар* (Миксат 1895: 238–242), 1896. његову новелу *Из мог адвокатисања* (Миксат 1896: 751–755), 1898. *Просту контесу* (Миксат 1898: 907–912), 1906. *Роман двају мајура* (Миксат 1906: 510–514) и приповетку *Удовица Софија Тимарева* (Миксат 1906: 922–923), а 1910. прозу *Немилостив човек* (Миксат 1910: 808–812). Великобечкеречки народни

календар *Гуслар* за 1899. годину доноси превод две Миксатове приповетке (*Жена је жена; О лепој коси Перијевих девојака*) (Németh 1995: 14), у преводу Јоце Богданова, који је 1896. године објавио збирку превода из мађарске књижевности (*Кита цвећа из суседної перивоја*), у којој су већ биле заступљене поменуте две Миксатове новеле ([Bogdanov] 1896). *Јавор* 1891. године доноси шест Миксатових новела (*Безбожник*; *Белај*; *Краљевско рухо*; *Отуђена*; *Сељак купује*; *Удовица*) (Веселинов 1989), Великокикиндски календар Далматинац за 1910. годину доноси Миксатову приповетку *Газда Јеж у гостима* (Пејин 1995: 30–31), а годину дана касније календар *Војвођанин* за 1911. годину објављује исту ту приповетку (Пејин 1995: 33). Његове радо читане приповетке, осим поменутих часописа, доносио је и *Нови Србобран* (Миксат 1905: 1–2), *Зора* (Шулц 1984: 1151–1157), као и други часописи.

На широку Миксатову рецепцију у српској књижевности указују и преводи који су уследили после прве, Великобечкеречке збирке приповедака 1893. године: *23 занимљиве приповетке Коломана Миксата*. Превод с мађарског. Просвета (С. Хоровиц), Београд, 1900 [превео Ранко Миљковић]; *Веселе приповетке Коломана Миксата.* Српска издавачка књижара М. Павковог и Петровића. Велики Бечкерек, с. а. [превео Јоца Богданов]; *Вукодлак*. Приповетка од Коломана Миксата. Штампарија П. Ђурчића, Београд, 1899; *Кишобран светої Петра* од Коломана Миксата. Превео Уја [Јоца Богданов?]. Branik, Novi Sad, 1906; (Srpska bibliografija 1994: 335) итд.

Миксат је, чини се, своје највеће упориште имао управо у бечкеречкој/банатској читалачкој публици, којој су његове теме и његов књижевни стил можда били најближи. Бечкеречани су, а то је чињеница, преводима и издањима највише кумовали рецепцији његових дела у српској књижевности.

Важна је чињеница да је Миксат, управо у години објављивања његовог првог превода на српски, тачније 13. новембра 1894. допутовао у Велики Бечкерек, где је сутрадан одржао веома успешно књижевно вече (Németh 1997: 552–556). Била је то прилика да се и лично сретне са својим преводиоцем али и са српском читалачком публиком.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић С. (2000). Jókai és a szerbek. *Új Horizont*, 2000/br. 3. (elektronska verzija).

[Bogdanov, J,] (1896). *Кита цвећа из суседної перивоја*. Низ одабраних прича из мађарске књижевности. Превод с мађарског. Вел. Бечкерек, издање српске књижарнице и штампарије Ј. Грчић.

Kovaček, B. (1984). Zmaj és Jókai. *Magyar Szó,* 4. februar 1984.

Mikszáth, K. (1881). *A tót atyafiak.* Elbeszélések és rajzok róluk. Budapest.

Mikszáth, K. (1882). *A jó palóczok.* 15 apró történet. Budapest.

Миксат, К. (1893). *Приповетке Коломана Миксата*. Коло I. Са допуштењем и предговором пишчевим. Превео Јоца Богданов. У Вел. Бечкереку, издање књижарнице и штампарије J. Грчића.

Миксат, К. (1895). Велики дар. *Бранково Коло*, br. 8, 238–242 [превео: J. P.].

Миксат, К.(1896). Из мог адвокатисања. *Бранково Коло*, br. 24, 751–755 [превео: J. P.].

Миксат, К. (1898). Проста контеса. *Бранково Коло*, br. 29, 907–912 [превео: Д. J.].

Миксат, К (1905). О лепим косама Перијевих девојака. *Нови Србобран*, III, br. 73, 1–2 [превео: Вељко Петровић].

Миксат, К. (1906). Роман двају мајура. *Бранково Коло*, br. 16–17, 510–514 [превео: К. Ђ.].

Миксат, К. (1906): Удовица Софија Тимарева. *Бранково Коло*, br. 28–30, 922–923 [превео: К. Ђ.].

Németh, F. (1995). Mikszáth-emlékek. A nagy palóc halálának 85. évfordulója kapcsán. *Magyar Szó*, *Kilátó*, 1. jul, 14.

Németh, F. (1997). Mikszáth és a bánátiak. *Híd,* 7 –8., 552 – 557.

Лесковац, М., Форишковић, А., Попов, Ч. (гл. уредници) (2004). *Српски биографски речник* I. A–B. Матица српска, Нови Сад, 598.

Пејин, J. (1995). *Књиге, листови, часописи и музикалије штампане и објављиване у Кикинди 1876–1994*. Прилог библиографији. Кикинда, 30–31.

Šulc Veselinović, M. (1984). Mikszáth Kálmán opuszának recepciója a szerb irodalomban. *Hungarológiai Közlemények*, br. 4 (61), 1151–1157.

С–ћ, М. [Милан Савић] (1895). Приповетке К. Миксата. *Летопис Матице Српске*, књ. 181, 135–136.

Српска библиографија. (1994). Књиге. 1868–1944. Књига 10. Београд, 335.

Веселинов, И. (1989). *Јавор*. Предметни регистар. II., Матица Српска, Нови Сад, 1989 [1891].

V

KULTURA, OBRAZOVANJE, MEDIJI

Ioana Vid[1]
Universitatea de Vest din Timișoara

UDK 070:654.191:004.087(498)

REFLECTAREA PROTESTELOR ROȘIA MONTANĂ ÎN PRESA TIMIȘOREANĂ ONLINE

The media shapes public opinion about key issues facing society, but the problems highlighted in the media might not in fact be the most important in reality. Currently, research on the effect of the agenda suggests that it acts not only on the issues, but also in the characteristics of these issues. The online media is a modern way to meet the need for information about people and places and the need to find things that we can not know directly. In this category we can include the protests, the riots and the chanting against the mining exploitation at Rosia Montana. They represented not only a phenomenon of citizens expressing their discontent, but also an exercise in reporting for the online media in Timisoara. If the televisions were filled every minute with breaking news in the last months of 2013, online publications represented a defining element in understanding and creating an image of the riots and protesters in Timisoara. It is therefore interesting to see how the journalists in the online world have chosen to present the events which took place in various locations of the city, either in the form of marches, orat the stages organized in Victory Square and Union Square. For the image analysis of the Rosia Montana we will choose as the main theme the protests organized against mining at the village of Rosia Montana in the Apuseni Mountains. Riots were held at the same time in several cities in Romania, but the objective of this analysis is to observe how the local press reported the activities organized in Timisoara.

Key words: mass-media, public, riot, media communication, event.

Presa online, la fel ca și presa tipărită, oferă cititorilor materiale diversificate, precum reportaje, știri, interviuri, însă există mai multe avantaje de care au parte știrile în mediul online. Aceste avantaje sunt: convergența media (sunet, imagine, text scris), posibilitatea consultării arhivelor, navigarea ușoară, interactivitatea, diversitatea, posibilitățile de individualizare și, nu în ultimul rând, gratuitatea informației. De asemenea, publicațiile online pot fi actualizate oricând, iar tehnologia permite ca *senzaționalul* sau *știrea-bombă* să ajungă direct pe dispozitivele electronice (PC, tabletă, smartphone etc.) ale utilizatorilor. Aceștia pot afla cele mai recente știri pe măsură ce se petrec.

Jurnalismul s-a aflat dintotdeauna într-o relație strânsă cu tehnologia. Foarte explicit în acest sens este Richard Keeble care spune că, „dacă nu ar fi fost inventat tiparul, astăzi nu ar fi existat presa scrisă. De la linotip (mașina tipografică de cules și turnat rânduri

1 ioanavid@yahoo.com

întregi) la gravură și litografie (tipărirea bazată pe insolubilitatea cernelurilor uleioase în apă), de la edițiile color până la tabloidele pe format mare, patronii din presă au încercat dintotdeauna să atragă publicul concurenței adoptând noi tehnologii."(Keeble 2009: 258). Schimbarea tehnologică nu este ceva care se întâmplă doar în redacție sau în tipografie, ci este un proces care afectează fiecare cititor în parte, pentru că locul ziarului tipărit a fost luat de monitorul calculatorului, de tablete sau de telefoane. De cele mai multe ori, presa oferă publicului ceea ce îi stârnește interesul. Dacă publicul vrea scandal sau senzațional atunci ziarele se axează pe cererile respective, pentru că și presa trebuie să obțină profit, indiferent de forma ei: tipărită, online, radio sau audio-video.

Chiar dacă cititul de pe ecranul calculatorului este mai lent decât cititul pe hârtie, publicul preferă mediul online. Vizitatorii citesc ediții multiple ale unui site și revin regulat la el, mai ales când este vorba despre evenimente majore. În ultimii ani, audiența edițiilor online ale ziarelor a crescut în mod semnificativ. „Aceste ediții, care se bucură de tot mai multă popularitate, reușesc să atragă tinerii cititori, performanță de care mass-media tradiționale cu greu se pot apropia." (Bârgăoanu 2006: 120). Jurnaliștii care lucrează în mediul online, trebuie să înțeleagă tehnologiile utilizate în procesul de publicare electronică și, mai ales, procesul de adoptare a acestor tehnologii. Doar în acest mod, editorii și jurnaliștii care publică online pot conștientiza dimensiunile și caracteristicile publicului lor.

În funcție de interesele ce depășesc limitele informației de presă, media pot prezenta evenimente precum revoltele sau ieșirile în stradă fără a spune nimic despre substanța lor sau despre interesele și argumentele celor care sunt inițiatorii acțiunilor. Cu alte cuvinte, media pot aplana sau amplifica un eveniment.

Social media a devenit parte integrantă a formelor contemporane de proteste: ele sunt folosite și de organizațiile nonguvernamentale, de mișcările sociale și de alți actori politici în organizarea de campanii. (vezi și Dencik & Leistert 2015)

De cele mai multe ori, protestatarii devin inventivi din dorința de a da o altă imagine acțiunii la care participă. Cele mai relevante exemple în acest sens sunt protestele organizate în anul 2013 pe subiectul exploatării miniere de la Roșia Montană. De exemplu, în Timișoara, în fiecare zi de duminică oamenii se adunau pentru a protesta. La fiecare adunare, organizatorii abordau stiluri diferite de expunere. De la obiectele de recuzită tipice unor proteste (bannere, tricouri personalizate, măști, lanțuri aurite, instrumente acustice etc.) și până la diverse scenete cu rol moralizator, specifice stilului pamfletar, acțiunile de protest deveneau sursă de ingeniozitate.

Un alt element specific noilor tipuri de manifestări este sincronizarea. Luni la rând, în aceeași zi, la aceeași oră, protestatarii din mai multe orașe ale țării erau prezenți în locurile prestabilite pentru a manifesta pe subiectul „Roșia Montană". În cadrul acestui tip de organizare, pe lângă faptul că se crea un grad de empatie al cetățenilor din diverse colțuri ale țării față de problemele cu care se confruntă Roșia Montană, sincronizarea a indus ideea unui eveniment de o importanță națională majoră.

De asemenea, dinamica protestelor s-a evidențiat și prin organizarea de tip „marș", adunarea manifestând zile în șir prin diferite cartiere ale orașelor. Acest mod de acțiune în care participanții au ales să-și exprime atitudinea, a reprezentat o strategie de a determina alăturarea unui public numeros.

Roșia Montană (ziuarosieimontane.wordpress.com/despre-rosia-montana) este cea mai veche localitate minieră din România. Primul document în care apare acest nume este o tablă cerată ce datează din 6 februarie 131 d. Hr., descoperită într-una din galeriile subterane din perioada romană de exploatare a aurului. Pe tăblița cerată, localitatea apare sub denumirea de Alburnus Maior, numele latin al Roșiei Montane. Această localitate minieră este situată în centrul Munților Apuseni, din județul Alba, Transilvania, România și este reședința comunei Roșia Montană.

Am selectat pentru analiză articolele despre protestele organizate împotriva exploatării miniere de la Roșia Montană, din luna septembrie 2013, când protestele se aflau în plină desfășurare, dar și acțiuni de protest organizate de-a lungul lunilor octombrie și noiembrie 2013, intens mediatizate de presa online, din publicațiile: www.deBanat.ro și www.tion.ro. Criteriile de analiză a articolelor de presă sunt structurate în două categorii: conținutul discursului jurnalistic și modul de așezare în pagină și tehnoredactare.

Revoltele și ieșirile în stradă s-au desfășurat în mai multe orașe din România, simultan, însă obiectivul lucrării de față este modul în care presa locală timișoreană s-a raportat la acțiunile organizate pe acest subiect.

www.tion.ro (http://www.tion.ro/) este o publicație online de tip generalist, din Timișoara, care deservește, din punct de vedere mediatic, regiunea de Vest a țării. Sloganul publicației fiind „Doar aici afli primul ce se întâmplă în orașul tău!" În acest ziar online, se regăsesc articole informative, precum știri, reportaje, relatări și interviuri.

www.deBanat.ro (http://www.debanat.ro/despre/), după cum îi spune și numele, este o publicație online independentă, de tip generalist care abordează subiecte atât din zona de Vest a țării, cât și naționale. Articolele preponderente sunt cele de informare, dar se regăsesc și articole de opinie. Materialele jurnalistice prezente intră în categoria știrilor, editorialelor, relatărilor, dar și a textelor de tip pamflet. Sloganul acestei publicații electro-

nice este „Spune realitatea!" Portalul online este format din 11 rubrici, printre care: *Ultima oră*, *Administrație, Politică*, *Sport*, *Opinii*, *Timp liber*, *Pe surse*.

Discursul jurnalistic se poate defini ca „tot ceea ce s-a publicat despre actualitatea imediată sau recentă în mass-media" (Căprioară 2009: 76). Rolul acestuia este de a informa o categorie mare de indivizi despre spațiul public. „Textul jurnalistic este orice text produs pentru a fi difuzat de un canal/suport al mass-media (ziar, program radio, program de televiziune) " (Cuilenburg, O.Scholten, & Noomen 2000: 128). Textul jurnaslistic este rezultatul a două tipuri de strategii discursive, *credibilitatea* și *seducția*, referitor la discursul jurnalistic, *credibilitatea* reprezintă gradul de încredere pe care publicul îl atribuie instituției media. Alina Căprioară precizează că la nivelul conținutului, *credibilitatea* se traduce prin obiectivitate, iar la nivelul formei prin *raționalitate.*(Căprioară 2009: 29-32).

Analiza discursului jurnalistic va face referire la următorii itemi:

– Identificarea subiecților discursului și analiza modului în care persoanele sunt descrise în texte;
– Identificarea mesajului la care se face referire;
– Contextualizarea mesajului și identificarea momentului și locului desfășurării subiectului;
– Nuanțele mesajului: mesaj ca metainformație (scop informativ sau propagandistic);
– Frecvența conceptelor utilizate în texte;
– Identificarea altor discursuri la care se referă textul: prelegeri, declarații, apariții publice;
– Identificarea instituțiilor la care se referă discursul;
– Identificarea relațiilor de putere din cadrul discursului: categoriile de persoane care au de câștigat sau de pierdut din folosirea discursului.

În ceea ce privește integrarea textului de presă în cadrul fiecărei publicații online, vom analiza următoarele aspecte:

– Tehnoredactarea;
– Tipologia titlurilor utilizate;
– Tipurile de lead;
– Lungimea textului;
– Genul jurnalistic.

Reflectarea protestelor Roșia Montană în publicația online www.tion.ro

Pentru a analiza modul în care jurnaliștii de la ziarul online www.tion.ro au abordat subiectul protestelor împotriva exploatării miniere de la „Roșia Montană" am selectat patru

articole apărute în perioada septembrie-noiembrie 2013, texte care fac referire la diverse etape ale desfășurării acțiunilor de protest.

Timișorenii au ieșit în stradă pentru a salva Roșia Montană este titlul unuia dintre primele texte apărute în presa locală, pe acest subiect, având în vedere că acțiunile de protest au debutat la începutul lunii septembrie.

Din punctul de vedere al genurilor jurnalistice, textul este un articol de informare, iar încă din titlu observăm un rezumat al conținutului articolului. Încă din primele rânduri ale articolului, observăm tipul de lead, glonț, în care se dorește captarea atenției cititorului printr-o singură propoziție relevantă, dar în care este cuprins întregul subiect: „Protest de amploare, duminică după-amiază, în Piața Victoriei din Timișoara**.** Sute de persoane s-au adunat pentru a-și arăta nemulțumirea față de decizia Guvernului de a da undă verde exploatației aurifere din zona Roșiei Montane. Atmosfera a fost una civilizată, iar numărul participanților i-a uimit pe organizatori."

Mesajul acestui text este construit din trei categorii de informații. În primul rând, se prezintă modul în care a fost organizată acțiunea de protest, accentuându-se mijlocul de comunicare ales pentru a determina o participare cât mai numeroasă: „Mobilizarea pentru protest a început pe Facebook […]". În al doilea rând, se descrie succint desfășurarea manifestației, jurnalistul insistând asupra prezenței participanților, care „avea să-i uimească însă pe organizatori". Astfel că, este sugerată ideea conform căreia „cele 500 de persoane care s-au adunat în centrul orașului unde au afișat bannere și au scandat împotriva proiectului minier" sunt aceleași sute de persoane care și-au anunțat participarea pe un popular site de socializare.

De asemenea, cea de-a treia componentă a mesajului face referire la motivele pentru care oamenii au ales să iasă în stradă, în text fiind inserat un citat al „reprezentanților Guvernului" în care se argumentează aprobarea proiectului de lege care reglementează exploatarea minereurilor din perimetrul Roșia Montană. Pentru a acorda o importanță deosebită acțiunii de protest, articolul ne informează că: „Manifestații similare au avut loc și în alte orașe ale țării, precum și la Bruxelles și Paris, dar și în Marea Britanie.", această mențiune fiind o caracteristică a dinamicii protestelor.

Referitor la contextualizarea mesajului pe care jurnalistul dorește să-l transmită putem observa că acțiunea de protest a cărei mobilizare a avut loc pe Facebook este prezentată ca o consecință a aprobării unui proiect de lege de către Guvern, în săptămâna precedentă acțiunii. Fiind un articol alcătuit, în mare parte, din calupuri de declarații ale inițiatorilor protestului și ale reprezentanților Guvernului, dar și dintr-o relatare a protestului propriu-

zis regăsim două nuanțe ale mesajului, ca metainformație. În primul rând, este vorba de un mesaj informativ, în care ni se relatează modul de desfășurare și argumentele manifestării.

În al doilea rând, avem de-a face cu un mesaj propagandistic, evidențiat în anunțul inițiatorilor protestului, preluat cu citat de cotidianul online tion.ro, în care se punctează consecința nefastă a deciziei adoptării proiectului de lege și repercusiunile asupra societății românești: „E oficial! Guvernul trimite România la execuţie prin cianurare. S-a decis începerea proiectului minier de la Roşia Montană.” De asemenea, putem observa tendința de hiperbolizare a efectelor exploatării miniere prin utilizarea a două concepte cu impact definitoriu: *execuție și cianurare*. Cu toate acestea, informațiile textului jurnalistic sunt structurate într-un mod echidistant fiind prezentat și punctul de vedere al reprezentanților Guvernului, cu o importantă nuanță propagandistică: „[…] investitorul se angajează să întreprindă conservarea, amenajarea şi revitalizarea patrimoniului cultural, să asigure protecţia mediului şi eliminarea poluării istorice, să contribuie la dezvoltarea economică şi culturală durabilă a comunităţii din Roşia Montană”.

În ceea ce privește subiecții la care se face referire în text, putem observa că aceștia se încadrează în patru categorii sociale. Pe de o parte sunt protestatarii și organizatorii acțiunii, pe de altă parte sunt reprezentanții Guvernului și nu în ultimul rând, acționarul majoritar RMGC (Roșia Montană Gold Corporation). De altfel, reprezentarea subiecților amintiți în cadrul articolului este una generică și impersonală: „Inițiatorii protestului”, „Protestatarii”, „Reprezentanții guvernului”, „Acționar majoritar RMGC”.

Protest artistic la Timișoara: Rugăciune pentru Roșia Montană reprezintă un alt titlu din seria articolelor dedicate subiectului Roșia Montană, prin care se dorește captarea atenției publicului utilizând ineditul evenimentului despre care se relatează. Tot în construcția titlului putem observa utilizarea a două concepte cheie, „protest” și „rugăciune” care sintetizează textul jurnalistic.

Acest text debutează cu un lead glonț prin care se evidențiază ineditul manifestării: „Manifestaţie artistică împotriva proiectului minier de la Roşia Montană, joi seara, la Sinagoga din Cetate. Zeci de oameni au participat la un inedit protest – *Rugăciune pentru Roşia Montană*, un recital de contrabas susţinut de Arthur Balogh.” De altfel, articolul de față se încadrează în genul jurnalistic numit relatare.

Mesajul articolului se referă la organizarea unui protest ieșit din tipare, fiind vorba despre „un recital de contrabas în semn de protest față de intenția de exploatare de la Roșia Montană”. De asemenea, o componentă importantă a mesajului a fost și apelul individual al protestatarilor la divinitate, ținând cont că locul desfășurării acțiuni l-a reprezentat Sinagoga Evreiască: „Mă bucur foarte mult că oamenii au fost aici şi ne-am unit cu toţii,

sigur că o rugăciune poate să fie şi o meditaţie, poate să fie şi un îndemn, poate să fie şi un imn. Am reuşit să ne adunăm, să ne liniştim şi să transmitem o energie împreună unde e nevoie de ea poate." Din punct de vedere al mesajului ca metainformație, putem identifica două tipuri de informație, cea cu scop informativ, în sensul în care ne aduce la cunoștință că s-a petrecut un eveniment de interes public. Iar, a doua nuanță a mesajului este de tip propagandistic, cei prezenți sugerând ideea conform căreia locurile natale nu trebuie „nenorocite și batjocorite": „Am venit aici pentru Roşia Montană, pentru salvarea Roşiei Montane. În primul rând pentru că am fost acolo, am vorbit cu oamenii şi am văzut că oamenii care s-au născut acolo iubesc locul ăla şi nu vor pleca niciodată. Şi oricum, beneficiile sunt infime faţă de ce o să rămână după, va fi un dezastru ecologic extraordinar acolo".

Și acest text oferă o imagine dinamică tipului de proteste organizate de inițiatorii acțiunilor, fapt evidențiat prin relatarea continuării manifestărilor, într-o altă locație, de data aceasta „sute de oameni, așezați pe scaune sau în fân, au urmărit un film documentar despre Roșia Montană".

În cadrul acestui text putem identifica aspecte ce țin de momentul și locul desfășurării acțiunii, fiind vorba de locațiile „Sinagoga din Cetate" și „La Căpițe", „joi seara". În cadrul acestui articol, regăsim subiecți din două categorii, protestatarii și artiștii muzicieni veniți să manifesteze împotriva proiectului minier, dar și reprezentanți ai clasei politice, respectiv consilierul local Adrian Orza și deputatul Horia Cristian. Referitor la relațiile de putere dintre cele două categorii de subiecți, putem observa reprezentanții clasei politice care au putere de decizie și reprezentanții societății civile ale căror acțiuni pot influența luarea unor decizii.

Protestatarii Roșia Montană din Timișoara au parodiat Guvernul Ponta este un titlu care evidențiază, din nou, ineditul protestelor pe subiectul Roșia Montană, varianta curentă fiind cea a punerii în scenă a unei parodii reprezentând actori ai scenei politice. Lead-ul acestui text este unul rezumativ, prezentând, pe scurt, principalele momente ale manifestației. În continuare, în corpul textului, se face referire la noi categorii de persoane care s-au alăturat acțiunii desfășurate în Piața Victoriei din Timișoara.

Totodată, mesajul articolului punctează ideea unei acțiuni triumfătoare, prin menționarea participării studenților, cât și prin citirea în spațiul public a unui document oficial adoptat de cetățenii protestatari, în percepția publică fiind creată o analogie cu momentul unei revoluții. Mesajul ca metainformație este unul propagandistic, întrucât sunt menționate mai multe revendicări ale protestatarilor, fiind vorba despre demisia mai multor membrii ai Guvernului: „Printre revendicările manifestanţilor este şi demisia

iniţiatorilor proiectului de lege pentru Roşia Montană, Dan Şova, Rovana Plumb, Daniel Barbu, Gheorghe Duţu şi Victor Ponta, interzicerea prin lege a folosirii cianurii în activităţile miniere din România şi includerea Roşiei Montane pe lista UNESCO."

Referitor la subiecții principali ai acțiunii despre care relatează textul, amintim: membrii Guvernului, protestatarii și studenții. Relațiile de putere dintre aceștia sunt evidențiate prin descrierea unui moment de parodie, realizat de manifestanți: „Tot la începutul protestului din Piaţa Victoriei, o parte a manifestanţilor a pus în scenă şi o scurtă parodie. Protestatarii au purtat măşti ale unor membri ai Cabinetului Ponta, au tras de o sfoară la capătul căreia se afla un activist, semnificând raportul de forţe inegal dintre opozanţii proiectului minier şi politicienii care doresc să-l pună în practică."

În ceea ce privește contextualizarea mesajului și acțiunea despre care relatează, articolul face parte din seria protestelor și marșurilor organizate pentru salvarea patrimoniului în care se înscrie mediul înconjurător de la Roșia Montană. În cuprinsul textului jurnalistic se regăsesc și alte tipuri de discursuri fiind vorba despre sloganuri scandate în timpul acțiunilor de protest, tema principală a acestora fiind protejarea mediului înconjurător în detrimentul exploatărilor miniere și descalificarea clasei politice: *Vrem viață şi natură, nu gaze şi cianură*, *Toate partidele fură prin rotație* şi *Uniți salvăm toată România.*

Victor Porcu', toalete, fotomodele și bătaie cu roșii la protestul Roșia Montană de la Timișoara. Acest tip de stilistică a titlului iese din categoria abordărilor specifice unei teme de genul protestelor și situațiilor de criză, fiind un titlu specific unei categorii de text pamfletar. De asemenea, încă din conținutul titlului publicul poate intui desfășurarea acțiunii despre care se relatează. Lead-ul este unul de tip glonț, punându-se accentul pe schimbarea de abordare și manifestare a acțiunilor din Piața Victoriei din Timișoara: „Protestele de la Timişoara împotriva exploataţiei miniere de la Roşia Montană au luat o turnură artistică. Mitingul săptămânal din Piaţa Operei a început cu o paradă a modei, urmată de o scenetă în care protagoniştii au fost *politicianul* Victor Porcu' şi o toaletă şi s-a finalizat cu roşii aruncate la ţintă, ţintele fiind politicienii români."

Mesajul acestui articol face referire la schimbarea de strategie a inițiatorilor protestului, aceștia alegând să aducă un plus de amuzament situației de criză și să parodieze reprezentanții scenei politice: „Spre deosebire de săptămânile precendente, când mitingurile împotriva exploataţiei miniere de la Roşia Montană însemnau marşuri prin municipiu, de această dată, protestul a fost unul plin de scenete. La ora 17:00, în Piaţa Operei și-au făcut apariţia mai multe fotomodele, care au defilat pe covorul roşu, explicând că acest lucru simbolizează faptul că protestatarii împotriva exploataţiei miniere sunt pregătiţi să lupte pentru a împiedica proiectul RMGC."

Mesajul ca metainformație se încadrează în categoria mesajului informativ, textul de față reprezentând o relatare a momentelor de punere în scenă a protestului. Subiecții acestui text sunt evidențiați încă din debutul articolului, fiind vorba despre reprezentanți ai scenei politice, dar și de simpli cetățeni: „Parada a fost urmată de apariţia, în Piaţa Operei, a politicianului Victor Porcu'. Mascat cu o poză a unui porc şi purtând însemnele unor corporaţii cunoscute pe sacou, Victor Porcu' a strâns mâna celor veniţi la protest, iar apoi s-a aşezat pe o toaletă pe care organizatorii au adus-o în piaţă. Protestarii au fost îndemnaţi să îşi scrie doleanţele pe suluri de hârtie igienică, pe care apoi Victor Porcu' le arunca în toaletă. După momentul pink floydian, seara s-a încheiat cu o bătaie cu roşii, protestatarii aruncând legumele în poze ale politicienilor români. Ţinte au fost preşedintele Traian Băsescu, premierul Victor Ponta, miniştrii Dan Şova, Rovana Plumb sau Daniel Barbu, fostul premier Mihai Răzvan Ungureanu şi Răsvan Theodorescu."

În ceea ce priveşte raporturile de putere dintre subiecții și reprezentanții scenei politice, se poate observa faptul că, în situațiile de criză care au ca temă aspecte ce țin de siguranța mediului înconjurător, libertatea de exprimare este din ce în ce mai pregnantă, cetățenii alegând să se raporteze la conducătorii țării ca la simple personaje dintr-o scenă de parodie realizată cu succes.

Reflectarea protestelor Roșia Montană în publicația online www.deBanat.ro

Ziarul online www.deBanat.ro a dezbătut, și el, în numeroase articole tema protestelor Roșia Montană. Spre deosebire de celelalte cotidiene online locale, pe site-ul www.deBanat.ro am observat mai multe articole de opinie.

Duminică, un nou protest împotriva cianurilor de la Roșia Montană este titlul unui articol anticipativ care relatează despre un eveniment ce urmează să aibă loc. Articolul debutează cu un lead rezumativ care prezintă principalele repere ale desfășurării acțiunii de protest: „Timișorenii sunt așteptați, din nou, în stradă la un nou protest anti Roșia Montană. Acesta va avea loc duminică, de la ora 17, tot în Piața Victoriei. Acum o săptămână, la un eveniment similar au participat în jur de 500 de persoane."

La fel ca toate articolele care relatează protestele pe tema Roșia Montană și acest acest text pune evenimentul în contextul protestelor naționale care au avut loc duminică de duminică în mai multe orașe din țară: „Mii de protestatari au ieșit în stradă, în ultima săptămână, în toată țara, pentru a cere retragerea legii prin care s- ar da undă verde exploatării miniere cu cianură de la Roșia Montană […] Duminică vor avea loc proteste în București, Alba Iulia, Cluj-Napoca, Timișoara, Iași, Bistrița, Craiova, Turda, Suceava,

Sfântu Gheorghe, Gura Portiței, Baia Mare, Brașov, Satu Mare, Sibiu, Ploiești, Oradea, Bacău, Arad, Lugoj, Piatra Neamț și Bârlad."

Mesajul acestui text prezintă argumentele care i-au determinat pe voluntarii Alburnus Maior să organizeze ieșiri în stradă în majoritatea orașelor țării. Cele două cauze invocate sunt „lupta împotriva cianurii și fracturării". Pe lângă informarea propriu-zisă asupra unui eveniment care urmează să se desfășoare, acest articol face referire și la alte discursuri ale protestatatrilor exprimate în spațiul online. Ca metainformație, mesajul este atât unul informativ, regăsindu-se răspunsurile la întrebările *cine?, ce?, când?, unde?, cum?,* și *de ce?*, cât și unul propagandistic, ținând cont că o mare parte din text reprezintă preluări ale opiniei organizatorilor protestului:

„[…] nu uitați că România se află acum sub asediu! Roșia Montană și Bârladul reprezintă stâlpii de rezistență! Să ne facem ambele mesaje auzite, de peste tot!", este mesajul care circulă pe Internet, pentru a-i chema pe români în stradă. Prin intermediul acestei declarații exprimată în spațiul public, organizatorii protestelor induc starea de panică în rândul populației, tocmai pentru a-i convinge să participe la manifestări, prin afirmația „România se află acum sub asediu!", fără a exista un argument care să susțină această afirmație.

Subiecții acestui text sunt timișorenii care sunt așteptați la un nou protest anti Roșia Montană, voluntarii Alburnus Maior, „aflați în centrul protestelor" și „agenții de imagine ai companiei canadiene". În ceea ce privește raportul dintre actorii principali ai acestui discurs, observăm că protestatarii sunt descrișii ca „luptătorii de peste tot", „agenții de imagine ai companiei canadiene" sunt prezentați ca inamici publici cu vorbe specifice unor oameni de afaceri și voluntarii Alburnus Maior sunt organizatorii protestelor.

Piața unirii „preocupată" de Roșia Montană este un titlu metaforic, prin folosirea personificării, atribuindu-i-se spațiului public Piața Unirii însușiri omenești, adică exprimarea unei luări de poziție. Lead-ul explică semnificația titlului și motivele pentru care sunt desfășurate acțiunile de protest. De asemenea, în lead se poate observa o contextualizare a acțiunii prezentate, fiind „o luptă globală pentru afirmarea vieții și demnității tuturor ființelor vii și, în general, a naturii". În continuare, se prezintă timpul și locul desfășurării acțiunii de protest, aceasta fiind catalogată ca fiind „una din cele mai mari manifestații civice din ultimii 24 de ani", fără a se oferi și alte exemple similare în acest sens.

În discursul acestui articol se face referire la mai multe categorii de subiecți. În primul rând sunt protestatarii și reprezentanții Alburnus Maior descrișii ca „oameni diverși animați de o luptă comună într-o organizare orizontală, fără lideri și ierarhii" și reprezentanți ai autorităților publice – „patru inițiatori ai proiectului de lege: ministrul marilor proiecte

(Dan Şova), cel al mediului (Rovana Plumb), cel al culturii (Daniel Barbu) şi directorul ANRM (Gheorghe Duţu)".

Studenții s-au alăturat protestului anti Roșia Montană Acest titlu scoate în evidență categoria socială de protestari care participă la acțiunile organizate în Piața Victoriei, împotriva proiectului minier de la Roșia Montană. Lead-ul articolului este unul rezumativ, oferind detalii despre modul în care s-a desfășurat acțiunea de protest, dar și despre participanți.

Mesajul acestui text aduce în prim-plan aportul studenților timișoreni la manifestările anti Roșia Montană: „În această duminică s-au alăturat protestatarilor şi studenţii de la OSUT. Aceştia au venit cu pancarte pe care scria *Educație, nu cianură* sau , *6 vin studenții*. Problema Roşiei Montane încă nu este rezolvată. Studenţii de la OSUT ni s-au alăturat**.** Nu sunt aşa de mulţi, pentru că, la fel ca mulţi alţi români, cred că nu sunt informaţi [...]".

Și în acest text, este punctat contextul în care s-a desfășurat evenimentul, fiind identificate timpul, locul și momentul desfășurării acțiunii; „Piața Victoria", „s-a plecat în marș" și „Piața Unirii". De asemenea, și în acest articol subiecții sunt protestatarii, cărora li se alătură studenții, membri ai OSUT.

De ce m-aș duce la mitingurile Roșia Montană? este un titlu interogativ care incită publicul la lectură, textul de față fiind un articol de opinie încadrat la rubrica *Ziaristu` de terasă* în publicația www.deBanat.ro. Mesajul acestui text face referire la motivele și argumentele care pot determina un cetățean să participe la acțiunile de protest anti Roșia Montană. În debutul articolului autorul descrie ultimele momente în care a participat la manifestări publice, argumentând totuși că preferă „să analizeze lucrurile la rece și în fața unei beri reci". În cazul Roșia Montană acesta precizează că, ar ieși în stradă și punctează câteva argumente pentru care ar lua o astfel de atitudine. Acesta invocă opinii ale „membrilor importanți ai Academiei Române care au spus că proiectul este o porcărie", fără a prezenta pe larg detalii referitoare la acest subiect. De asemenea, pentru a determina, la rândul său, o participare numeroasă la acțiunile de protest, „ziaristu` de pe terasă", așa cum se revendică autorul acestui text, apelează la tehnica de manipulare specifică deformării realității, afirmând că „misterul păstrat de guvernele în jurul Roșiei Montane este chiar mai mare decât în privința asasinării lui JFK". Putem observa că jurnalistul nu respectă caracteristicile specifice stilului jurnalistic, folosind un acronim, fără să explice cuvintele în totalitate. După o înșiruire de doispezece argumente, autorul textului face apel la umor, afirmând că ar putea continua cu aceste argumente, dar „se trezește berea..."

Subiecții la care face referire acest articol sunt membrii importanți ai Academiei Române, catalogați ca surse de încredere în documentarea privind exploatarea minieră de

la Roșia Montană, Ion Iliescu „ultimul președinte bolșevic din Europa”, Adrian Năstase „nepotul mătușii Tamara, Bombonel”.

Mediatizarea acțiunilor de protest cauzate de aprobarea din partea Guvernului a unui proiect legislativ care permite exploatarea cu cianură a resurselor aurifere și argintifere de la Roșia Montană a condus la o abordare distinctă a acestui subiect în cele două publicații online online: www.tion.ro, www.deBanat.ro. Publicațiile online analizate au acordat o importanță majoră acestui tip de eveniment, Timișoara fiind unul dintre orașele din țară în care protestatarii au fost cei mai activi, organizând în fiecare duminică, pe parcursul a luni întregi, diferite acțiuni prin care își exprimau dezacordul față de exploatarea minieră cu cianură.

Majoritatea articolelor publicate au fost relatări, dar au existat și articole de opinie. Din cea mai mare parte a relatărilor prezentate în cele două publicaţii online din Timişoara, reiese o caracteristică definitorie a modului de organizare a protestelor, acestea fiind transformate în adevărate acte artistice. Mai exact, organizatorii au abordat stiluri diferite de manifestare, de la scenete în care erau ironizaţi reprezentanţii clasei politice, marşuri pe străzile oraşului în cadrul cărora trecătorii erau „serviţi cu cianură” şi până la simulări ale efectelor exploatării cu cianură, concerte şi expuneri de filme documentare. Modul de expunere a fost unul moralizator, specific stilului pamfletar, acțiunile de protest devenind sursă de ingeniozitate. De asemenea, nu au lipsit nici obiectele de recuzită tipice unor proteste (bannere, tricouri personalizate, măști, lanțuri aurite, instrumente acustice etc.).

Aportul presei online în relatarea acestor evenimente a fost unul definitoriu. Declarațiile regăsite în articole sunt prezentate ca afirmații clare, iar în ceea ce privește raportul dintre actorii principali din articolele analizate, putem observa că protestatarii sunt descriși ca „luptătorii de peste tot”, iar restul persoanelor, precum reprezentanții clasei politice sau „agenții de imagine ai companiei canadiene” sunt prezentați ca inamici publici, a căror imagine este prejudiciată prin apelul la ironie și satiră.

Privitor la frecvența conceptelor utilizate în relatările jurnalistice din cele două publicaţii online, putem concluziona că cele mai folosite cuvinte au fost „protest”, „protestatar”, „Roșia Montană”, „cianură”, „viaţă”, „uniţi”, „salvăm”, „pericol”, „corupţie”, „mediu”, poluare”, „dezastru ecologic”.

În urma analizei celor două publicații online, observăm că informațiile privind protestele anti Roșia Montana, derulate la Timișoara la sfârșitul anului 2013, au un conținut informativ, prin relatarea evenimentlor așa cum s-au desfășurat, dar și unul propagandistic, jurnaliștii acordând o importanță specială declarațiilor reprezentanților clasei politice și lozincilor scandate de protestatari.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

Bârgăoanu, A. (2006). *Tirania actualității. O introducere în istoria și teoria știrilor*. București: Ed. Tritonic.

Căprioară, A. (2009). *Discursul jurnalistic și manipularea*. Iași: Editura Institutul Euopean.

Cuilenburg, J.J., O.Scholten, V., & Noomen, G.W. (2000). *Ştiința comunicării*. București: Editura Humanitas.

Dencik, L., & Leistert, O. (2015). *Critical Perspectives on Social Media and Protest: Between Control and Emancipation*. Rowman & Littlefield International.

Keeble, R. (Ed.) (2009). *Presa scrisă: o introducere critic* (trad. Oana Dan). Iași: Ed. Polirom.

SURSE ELECTRONICE

http://ziuarosieimontane.wordpress.com/despre-rosia-montana/

http://www.debanat.ro/

http://www.tion.ro/

Dubravka Valić Nedeljković[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 324:342.724]:659.3/.4

MEDIJI O IZBORIMA ZA SAVETE NACIONALNIH MANJINA 2014. GODINE[2]

The right to elect and to be elected is a fundamental human right guaranteed by the Constitution (2006) and is incorporated into Serbian legislation. It is defined in the Law on National Councils of National Minorities (2009). The media are obliged to report on the election campaign of national councils because it is a part of the political culture of any democratic society. The aim of this paper is the deconstruction of the political culture of the media during an election campaign. The method used is a critical analysis of media discourse. The corpus consists of leading media in Serbian and six minority languages. The basic hypothesis is that the Serbian media does not believe that reporting on an election campaign for the members of the national councils is part of the political culture. At the same time, the minority media only deal with elections within their own communities. Within the monitored timeframe, reporting on the elections was rare, usually in the form of reports and statements, and without journalistic initiative. The media of the minorities who opted for electoral elections (Croatian language media) were especially demotivated. Serbian language media mostly did not recognize these elections as an event worthy of their attention.

Key words: national minorities, elections, councils, media.

Uvodna razmatranja

Osnovno individualno ljudsko pravo svih, garantovano međunarodnim dokumentima[3], jeste pravo da se bira i da se bude biran jer „građanin kao učesnik izbornog procesa neposredno utiče na obrazovanje političkih institucija" (Pajvančić 2008: 11) koje uređuju društvo u kojem živi. Kroz izbore se ostvaruju u praksi osnovne političke slobode i prava. Stoga se ova značajna materija definiše i uređuje u ustavu svake predstavničke demokratije, pa tako i u Ustavu Srbije (2006). U multietničkim zajednicama nacionalnim manjinama

---

1 dubravka.valic@ff.uns.ac.rs

2 Rad je nastao u godini u kojoj Filozofski fakultet u Novom Sadu obeležava 60. godišnjicu. Realizovan je u okviru projekta Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene (III 47020), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, kao i projekta Izbori za nacionalne savete nacionalnih manjina 2014. koji je finansirala u 2014. Misija OEBS-a, kancelarija u Srbiji.

3 Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina 1992; Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina 1998, Kopenhaški dokument 1990, Preporuke iz Lurda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu 1999.

garantuje se pravo na reprezentovanje u parlamentu (Pajvančić 2008: 24). To je i pasivno i aktivno pravo. Jedan od vidova zaštite prava manjina, osim garancije učestvovanja u izbornom procesu, zatim zabrane diskriminacije (Zakon o zabrani diskriminacije 2009), jeste i mogućnost za osnivanje nacionalnih saveta[4], zatim zavoda za kulturu nacionalnih manjina, kao i za obrazovanje na maternjem jeziku u jednojezičnim ili višejezičnim školama na osnovnoškolskom (Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju 2013, član 12, stav 2: Jezik ostvarivanja obrazovno-vaspitnog rada) i srednjoškolskom nivou (Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju 2013, član 5, stav 2: Upotreba jezika). Osim rečenog, dva evropska dokumenta govore o obavezama država članica Saveta Evrope da obezbede pokretanje i rad medija na jezicima nacionalnih manjina (Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima 1992. i Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina 1998).

Izbori za savete nacionalnih manjina, kao oblici kulturne autonomije u okviru kojih se bliže uređuju (Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, 2009, član 2)[5] i implementiraju navedena prava, takođe su procedura na osnovu koje se meri politička kultura i demokratičnost jednog društva.

Ovo su prvi izbori za članove saveta nacionalnih manjina koji su izazvali izuzetnu pažnju stručne i naučne zajednice. Analizu samog predizbornog i izbornog procesa, kao i njihove medijske prezentacije, radile su 2014. mnoge strukovne, nevladine i istraživačke organizacije među kojima su najpoznatije: Centar za razvoj civilnog društva (CRCD), Zrenjanin; Centar za istraživanje etniciteta, Beograd; Novosadska novinarska škola (NNŠ), Novi Sad; Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar.

Manjina se može definisati kao grupa koja je marginalizovana i karakteriše je nedostatak moći u odnosu na većinu. „Ona se ne definiše samo svojom manjom brojnošću u odnosu na većinu, iako je jasno da manji broj njenih pripadnika rezultira i smanjenju njene društvene moći" (O' Salliven 1994. u Stojković 2002: 43). Stoga zaštita prava manjina mora biti jasno definisana u ustavu i zakonima, ali i u drugim pravnim dokumentima koja obezbeđuju njihovu primenu a u saglasnosti su sa međunarodnim dokumentima iz ove oblasti.

4 Članovi nacionalnog saveta biraju se na neposrednim izborima ili putem elektorske skupštine. Putem elektorske skupštine se biraju oni saveti čiji pripadnici su se u manjem procentu od 40 upisali u poseban birački spisak (član 29 Zakona o izmenama i dopunama Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, 2009).

5 Član 2 Zakona o nacionalnom savetima nacionalnih manjina (2009): Nacionalni savet predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti obrazovanja, kulture, obaveštavanja na jeziku nacionalne manjine i službene upotrebe jezika i pisma, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje o pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove, privredna društva i druge organizacije iz ovih oblasti.

U Srbiji je manjinsko pravo nedovoljno razvijeno, pre svega zato što nedostaje krovni zakon o zaštiti manjina. Poslednji je donela Državna zajednica Srbije i Crne Gore (Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, 2002), nakon čega je ova materija definisana načelno u Ustavu Republike Srbije (2006) i posebnim Zakonom o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009), kao i drugim zakonima, kao što su antidiskriminativni, zatim oni koji regulišu prava iz oblasti rada, obrazovanja, kulture i medija. Istovremeno, usaglašenost Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009) sa nekim drugim, na primer Zakonom o javnom informisanju i medijima (2014), ne postoji, niti je postojala, sa bivšim Zakonom o javnom informisanju (2003) u oblasti osnivačkih i vlasničkih prava u medijima. Medijsko zakonodavstvo insistira na tome da medije ne može osnivati i finansirati država, a nacionalni saveti po zakonu koji definiše njihovu delatnost (2009) to mogu, iako su direktni budžetski korisnici. Namera je bila da se novim rešenjima u medijskim zakonima iz 2014. obezbedi samostalnost u uređivačkoj politici, nezavisnost od političkih i ekonomskih centara moći, s tim da opstanak medija država obezbeđuje projektnim finansiranjem javnog interesa.

Mediji na jezicima nacionalnih manjina izuzeti su iz ove prakse i direktno su finasirani, osim programa na manjinskim jezicima Javnog servisa Vojvodine, iz budžeta saveta nacionalnih manjina, tačnije državnim novcem. Time su ovi mediji, kako se navodi u mnogim istraživanjima medijskih analitičara (Žuža Serenčeš i Siniša Isakov 2010, Rade Veljanovski 2012, Dubravka Valić Nedeljković 2013c, Jovanka Matić i Dubravka Valić Nedeljković 2014), duboko potčinjeni političkoj volji nacionalnih saveta koji su im i osnivači i finansijeri. Iz istraživanja koja govore u prilog tome izdvajamo rezultate objavljene u zborniku *Informisanje na jezicima nacionalnih manjina - predlozi za nove politike* u kojem se navodi da „pripadnici manjinskih elita u najvećem broju dele uverenje da na jezicima nacionalnih manjina ne postoji samostalna uređivačka politika. Sa ocenom da je uređivačka politika potpuno pod uticajem centara moći složilo se 27,9% ispitanika, 58,3% uređivačku politiku je ocenilo kao naklonjenu pomenutim centrima, a kao 'potpuno autonomnu i nezavisnu' tek 11,7% ispitanika" (Jelinčić 2007: 119). Izveštavanja o predizbornoj kampanji za članove nacionalnih saveta ukazuju, takođe, na tu međuzavisnost.

Mediji na jezicima nacionalnih manjina u vlasničko-organizacionom smislu mogu imati najmanje pet pojavnih oblika među kojima su najznačajniji multijezički javni servis i jednojezički – odnosi se na medije čiji su osnivači nacionalni saveti. To su uglavnom štampani mediji (dnevne informativne novine i njuz-magazini) na jezicima nacionalnih manjina u Srbiji (Valić Nedeljković 2013a: 301-302).

U Srbiji je informisanje na jezicima nacionalnih manjina[6] široko rasprostranjeno, posebno u Vojvodini, šire nego u ostalim zemljama zapadnog Balkana. Međutim, uređivački koncept ovih medija je ipak nerazvijen i često ga instrumentalizuju manjinske, političke i kulturne elite. ”Na uređivačku politiku najviše utiču: političke stranke (48,8%), osnivači (41,8%), reprezentativna tela (nacionalni saveti itd) (32,7%), redakcije svojom profesionalnošću (23,2%), lokalni finansijeri (13,5%), donatori (9,8%), kulturna udruženja unutar manjinskih zajednica (9,4%), nevladine organizacije (5,7%), uticajni pojedinci unutar manjinskih zajednicca (3,4%), lokalne vlasti (2,4%) itd.” (Jelinčić 2007: 120). Donošenjem Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina iz 2009. godine dozvoljeno je političkim strankama nacionalnih manjina da učestvuju u izborima za nacionalne savete nacionalnih manjina. To, međutim, nije sprečilo većinske stranke da pod izmenjenim imenom imaju svoje liste (ponekad i više njih).[7] To je uticalo na to da se kategorije političkih stranaka, reprezentativnih tela i osnivača u velikoj meri poistovete, tako da se može reći da je danas fenomen partizacije izraženiji nego 2007. godine.

Prema podacima Sekretarijata za kulturu i javno informisanje Pokrajinskog izvršnog veća (APV), nacionalni saveti su osnivači i vlasnici 10 medija. To su uglavnom novinsko-izdavačke kuće sa dugom tradicijom u Vojvodini (Ruske slovo, Mađar so, Het nap, Hlas ludu, Libertatea) i novoosnovani štampani nedeljnici (Hrvatska riječ, Bunjevačke novine, Makedonskoj videlini), dok je od elektronskih medija to jedino TV Panon koji se emituje na mađarskom jeziku.

Komunikacione potrebe postoje po sebi, ali proizilaze i iz svih ostalih ljudskih potreba o kojima građani žele da se međusobno obaveštavaju, bez čega nema ravnopravnosti. Komunikacione potrebe dele se u dve grupe: prvu grupu potreba čine one koje izviru iz osnovnih aktivnosti čoveka i na njima utemeljenih interesovanja, dok u drugu spadaju one koje nastaju iz osnovnih funkcija masovnih medija: informativne, komentatorske, orijentacijske, rekreativne (Radojković i Sojković 2004: 41). Jedna od najvažnijih komunikacionih potreba građana, u ovom slučaju pripadnika nacionalnih manjina, jeste informisanje na maternjem jeziku o učesnicima u izbornim procesima. Istovremeno je to izveštavanje i najbolji test nezavisnosti medija od političkih, ekonomskih i kulturnih elita.

6 Više u: Radenko Udovičić (ur.) (2013). *Informisanje na jezicima manjina na zapadnom Balkanu: sloboda, pristup, margiinalizacija.* Sarajevo:Mediaplan institut.

7 U Agenciji za privredne registre, koja vodi registar udruženja, registrovano je nekoliko udruženja koja su veoma bliska Ligi socijaldemorata Vojvodine (Rusinska liga, Bunjevačka liga, itd). Slično je i sa drugim velikim stranakama, pogotovo DS, SNS, SPS.

U izveštavanju o predizbornoj kampanji za elektronske medije važi „Opšte obavezujuće uputstvo radio i televizijskim stanicama (emiterima) u predizbornoj kampanji za lokalne, pokrajinske i republičke skupštinske izbore, izbore za predsednika republike i izbore za nacionalne savete nacionalnih manjina" Saveta RRA od 8.3.2012. U tački 4 se precizira ravnopravnost predstavljanja svih učesnika u kampanji.

U tački 10 se jasno definiše i zabranjuje prikriveno oglašavanje kao oblik implicitnog uticaja političkih centara moći na medije.

I na kraju, tačkom 11 se nalaže izbegavanje konflikta interesa kada su novinari i izveštači i kandidati na izbornim listama: „Emiterima se nalaže da novinare i voditelje koji su kandidati isključe iz pojavljivanja u svojim programima dok traje predizborna kampanja."

U Kodeksu novinara Srbije - uputstva i smernice (2008), u poglavlju VII Korišćenje časnih sredstava, takođe se obrađuje oblast sukoba interesa: „Novinar ne izveštava o temama u kojima ima lični interes, odnosno o temama u kojima dolazi do konflikta interesa (2008: 26)."

Cilj

Cilj ovoga rada je dekonstrukcija uređivačkih politika kroz analizu kvaliteta, profesionalnih i etičkih standarda informisanja o izborma[8] za članove nacionalnih saveta 2014. u Srbiji u medijima na manjinskim jezicima i na srpskom, kao i dekonstrukcija uređivačkih politika u odnosu pre svega na manjinske, političke i kulturne elite, kao i na političke elite većine.

Metode, jedinica analize, korpus

Metode

Osnovna metoda je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja sa elementima kritičke analize medijskog diskursa.

8 Na izbore za nacionalne savete 2014. u Srbiji prijavljene su 82 liste za 17 nacionalnih saveta čiji su predstavnici birani na neposrednim izborima, dok su Crnogorci, Makedonci, Hrvati i Poljaci imali elektorske izbore. Romi su imali najviše lista, čak 10, Bunjevci 9, Rumuni i Rusini po 7 lista, Mađari 5, ostali daleko manje. Izbori su održani u 132 lokalne samouprave i 17 beogradskih gradskih opština. Izbori su završeni bez većih poteškoća i nepravilnosti. Mali broj pripadnika manjina iskoristio je mogućnost da se upiše u posebne biračke spiskove, izlaznost je bila mala. Prema podacima RIK-a najmanja izlaznost zabeležena je kod Egipćana 26.48% i Roma 28.37%. Znato manja izlaznost 2014. u odnosu na 2010. zabeležena je kod Mađara i Slovaka (http://www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/propisi_frames.htm).

Kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja je sprovedena na osnovu kodnog protokola koji je izrađen za ovo istraživanje. Kodni protokol za monitoring sadrži sledeće kategorije: datum, trajanje priloga u sekundama, žanr, oprema priloga, povod, lokacija, autorstvo, tema, subjekat, objekat, stranačka pripadnost subjekta i objekta, stav subjekta prema objektu, subjekat kao bivši funkcioner nacionalnog saveta manjina, zloupotreba državnih funkcija i napomene.

Kritička analiza diskursa je interdisciplinarno istraživanje, okuplja različite pristupe, teorije i metode, kojim se analizira odnos između jezika i društva (Fairclough, Mulderrig, & Wodak 2011: 357). Posebno je fokusirana na to kako struktura diskursa može da bude pod uticajem društvene strukture (Van Dijk 2008: 4-5).

Kritičkom analizom medijskih diskursa sa fokusom na informacijama o predizbornoj kampanji za članove nacionalnih saveta u ovom radu se dekonstruišu odnosi moći u društvu kao i odnosi (ne)zavisnosti manjinskih medija od manjinskih političkih i kulturnih elita, kao i odnos većine prema manjini.

Jedinica analize

Jedinica analize za štampane medije je bio tekst objave uz sve pripadajuće elemente, a za elektronske medije prilog/objava od najave do odjave.

Korpus

U ovom radu se koristi deo podataka iz obimnijeg korpusa[9]. Odabrani su mediji koji izlaze/emituju se na osam jezika, od toga je, uključujući oba javna servisa, 13 radijskih stanica, 10 TV stanica, tri dnevna lista i sedam nedeljnika. Na jezicima manjina korpus je obuhvatao sledeće medije: Radio Subotica, Bunjevačka rič i Subotica na bunjevačkom, Radio Sombor, Sombor na bunjevačkom i Radio Novi Sad III program Bunjevačka rič; Radio Subotica, Večernji dnevnik na hrvatskom, RTV Dnevnik na hrvatskom jeziku, Radio Novi Sad III program Emisija na hrvatskom jeziku i štampani nedeljnik Hrvatska riječ; na mađarskom nedeljnik Het Nap, Radio Novi Sad RTV i Radio Subotica na mađarskom jeziku centralne informativno-političke emisije, Televizija Vojvodine RTV, magazinska emisija Javni poslovi – Közügyek na TV Panon; na romskom Romano them, televizijska emisija Nevimata, emisija kolažnog tipa na Televiziji Vojvodine, periodični štampani

9 Upravni odbor UG NNŠ na sednici održanoj 21.11.2014. odobrio je korišćenje neobrađenih podataka monitoring tima NNŠ koji se odnose na 30 medija koji čine ovaj korpus. Rad ”Mediji o izborima za savete nacionalnih manjina 2014. ” je autorski tekst.

magazin Dekada; na rumunskom RTV centralna radijska i TV informativna emisija Radio jurnal i Telejurnal i nedeljnik Libertatea; na rusinskom štampani nedeljnik Руске слово, RTV televizijska centralna informativna emisija Дньовнїк, radijska Радио новини, emisije kolažnog tipa ТВ Маґазин i Добри вечар Войводино; na slovačkom RTV centralna informativno-politička emisija TV Denník, emisija magazinskog tipa Dobrý večer Vojvodina, centralna informativna emisija Radio novine, štampani nedeljnik Hlas l'udu. Na srpskom jeziku korpus je obuhvatao dnevne listove Politika, Večernje novosti i Danas, centralne informativne emisije Radio-televizije Srbije, Radio Beograda, Radio-televizije Vojvodine i Radio Novog Sada, zatim magazinske emisije Radar na Radio-televiziji Vojvodine i Građanin na Radio-televiziji Srbije, kao i štampani nedeljnik NIN.

Monitoring obuhvata period između 3. i 26.10.2014. Datumi su odabrani za svaki medij posebno u odnosu na dinamiku izlaženja/emitovanja, s obzirom na to da javni servisi emituju centralne informativno-političke emisije na dnevnom nivou, a nedeljnici na jezicima manjina izlaze jednom nedeljno.

Hipoteze

H1 Izveštavanje o predizbornoj kampanji za članove saveta nacionalnih manjina u medijima na maternjim jezicima je odraz uticaja političkih i kulturnih elita manjina na medije čiji su osnivači nacionalni saveti.

H2 Nema jedinstvenog modela u medijima na jezicima manjina u izveštavanju za izbor članova nacionalnih saveta.

H3 Profesionalizam novinara/medija je doveden u pitanje kada su članovi redakcije koja izveštava o kampanji ujedno i na nekoj od izbornih lista.

H4 Izbori za članove saveta nacionalnih manjina nisu bili događaj koji je za mnoge medije na jeziku većine prešao informativni prag.

Rezultati

Žanr

Žanr ukazuje na značaj koji uređivački koncept pridaje događaju, pojavi ili ličnosti. U izveštavanju o predizbornoj kampanji za članove nacionalnih saveta u potpunosti dominiraju vest i izveštaj. To znači da izborni proces nije bio prioritet medijima na jezicima manjina, a na srpskom jeziku pogotovo.

U obrađenom uzorku identifikovani su još i hibridni žanrovi/članci u njuz-magazinima na jezicima manjina (npr. na hrvatskom jeziku 25%, na rumunskom 45,16%), a u elektronskim medijima TV/radio-paketi (u proseku do 18%); zatim izjava kao nenovinarski žanr

(Bunjevačka rič 85,71%, romski mediji 22%); dok je intervju, novinarski žanr prikladan za direktno predstavljanje kandidata, zanemaren (magazin na rusinskom Ruske slovo – 22%, a na rumunskom jeziku Libertatea – svega 3,22%). U elektronskim medijima debata je identifikovana u programu na romskom jeziku (17%) i u jednoj televizijskoj emisiji na slovačkom jeziku koja nije ispunila očekivanja koju auditorijum ima od debate. Upravo bi debate sa učesnicima u izbornom ciklusu i portret-intervju kandidata na listama trebalo da budu primarni žanrovi u izveštavanju o kampanjama. Dosadašnja istraživanja izbornih ciklusa, uključujući i ovo, ukazuju na to da su to najređi žanrovi za koje se opredeljuju uređivačke politike.

Kada se i odluče za neku vrstu debate to je toliko izrežirano sučeljavanje da mu je informativna vrednost izuzetno niska. Takav format je već kliše u prezentaciji učesnika u kampanjama i za to se opredelila RTV u nedeljnom magazinu na slovačkom Dobro veče Vojvodino (14.10.2014). Međutim, ova forma nije dozvolila razmenu mišljenja ili konstruktivnu debatu o pojedinim pitanjima.

Oprema

Oprema objava ukazuje na profesionalizam novinara, ali i na raspoloženje urednika za (ne)odgovarajući način plasiranja sadržaja, kao i na mogućnosti i kapacitiranost medija da iskoristi sve performanse koje ga mogu izdvojiti iz izuzetno velike ponude na masmedijskom tržištu Srbije.

Televizičnost i radiofoničnost prezentovanja kampanje je bila odgovarajuća u ovom uzorku. U radijskim emisijama na bunjevačkom jeziku aktuelni audio-snimak čini 85,71%, a na hrvatskom čini 87,50% korpusa. U medijima na rumunskom jeziku više od 50% su aktuelni audio i audio-vizuelni snimci, a u emisijama na srpskom jeziku 85%. Izuzetak su elektronski mediji na rusinskom jer su objave emitovane u izbornom bloku bile siromašnije opremljene od uobičajenih u ovom programu.

Štampa je aktuelnom fotografijom, prevalencijom faktografskih naslova i bogatom opremom tekstova pratila trendove elektronskih medija.

Povod

Predizborna kampanja bi trebalo da bude izazov za medijsku inicijativu. Međutim i dosadašnja istraživanja (Valić Nedeljković i Pralica 2012, 2014) ukazuju na to da se mediji zadovoljavaju praćenjem pseudodgađaja koje organizuju učesnici u izbornom procesu: od Republičke izborne komisije (RIK) do partijskih konvencija, konferencija za novinare, odnosno poseta kandidata različitim ciljnim grupama u okviru biračkog tela. Tako je TV

Panon na mađarskom jeziku emitovala izveštaje sa pseudodogađaja 100%, mediji na rumunskom 97,14%, na srpskom 77%, na rusinskom u 66% slučajeva. Istovremeno medijska inicijativa je jedino u medijima na romskom jeziku bila natpolovična (53%).

Lokacija

Mediji nisu pokazali odgovarajuću mobilnost u izveštavanju o predizbornoj kampanji. Dominirali su Novi Sad i posebno Beograd (izveštaji sa konferencija za novinare RIK-a). Ograničavali su se na mesta svoje zone pokrivanja. Bunjevački mediji – na Sombor i Suboticu, hrvatski mediji – osim Beograda, Subotice, Novog Sada i drugih mesta u Vojvodini – imali su objave i iz matične države (28,57). U medijima na mađarskom preovlađuju informacije iz Subotice i Beograda, kao i iz Sente. Mediji na romskom dominantno su izveštavali iz Beograda i malo iz Novog Sada, a kod onih na rumunskom kao dobra praksa preovlađuju druga mesta u Vojvodini i to ona gde žive Rumuni. Istu praksu su negovali i mediji na rusinskom jeziku (Kucura, Đurđevo, Vrbas, Šid). Dok u medijima na srpskom za 22% tekstova i priloga ne postoji specificna lokacija, već se govori generalno o čitavoj državi, 24% izveštaja se odnosi uglavnom na Preševo zbog izbora za nacionalni savet Albanaca. Vojvodina nije bila interesantna nacionalnoj štampi.

Autorstvo

Raznolik je odnos medija prema vidljivosti autora objava. U medijima na bunjevačkom autorstvo je nepoznato u 100% slučajeva. Romska redakcija nema praksu da potpisuje imena novinara koji su autori priloga, već se na kraju emisija navodi cela redakcija.

Nasuprot navedenom, u medijima na rumunskom autorstvo je pretežno poznato, osim u emisiji Radiožurnalu - 54,28% nepoznato. Kod medija na rusinskom autor nije potpisan samo u dva teksta. Slično je i u medijima na slovačkom jeziku. Kod medija na srpskom autor teksta potpisan je u 87% jedinica analize.

Tema

Novinari su izveštavali najviše o izborima kao takvim, zatim podjednako o javnom informisanju, pravima manjina i očuvanju nacionalne kulture, izuzev njuz-magazina Libertatea na rumunskom, koji je samo 6,4% tekstova posvetio ovoj, za nacionalne manjine izrazito značajnoj temi. Znatno manje objava je bilo o upotrebi jezika i obrazovanju. Kada su predstavnici lista i govorili o neophodnosti ostvarivanja prava na obrazovanje na maternjem jeziku na svim nivoima, u analiziranim prilozima nisu prezentovani jasni planovi kako bi se to pravo moglo implementirati u svakodnevnoj praksi.

Sve rečeno spada, prema Zakonu o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009), u osnovne nadležnosti manjinske samouprave. Međutim, mediji na nekim jezicima su se bavili i drugim pitanjima za koja saveti nisu nadležni, kao što su demografija (mediji na hrvatskom i srpskom jeziku), privreda (mediji na hrvatskom i rusinskom), socijalne teme, infrastruktura, aktivizam, poljoprivreda, religija, učešće Rusina u Prvom svetskom ratu (mediji na rusinskom).

Akteri: subjekat, objekat, stranačka pripadnost subjekta i objekata

Mediji na jezicima manjina su se trudili da relativno podjednak prostor/vreme daju svim listama. Međutim, u analizi ovog korpusa uočeno je odstupanje od dobre prakse.

Mediji na mađarskom jeziku najviše prostora dodelili su listi „Mađarska sloga" koja uživa podršku najjače mađarske stranke u Srbiji – Saveza vojvođanskih Mađara (SVM). Predstavnici i simpatizeri ove liste zajedno sa SVM imaju 38% u ukupnom broju subjekata, dok subjekti liste „DZVM – Čonka Aron" kao i stranački funkcioneri DZVM koji nisu na listi čine manje od 5 % onih koji su govorili u prilozima ili tekstovima.

Ozbiljni kritički tonovi i u ovoj kampanji su bili skoro u potpunosti ignorisani.

Članovi saveta su bili aktivno uključeni u kampanju, posebno oni koji su se ponovo našli na nekoj listi u ulozi kandidata.

U medijima na romskom sami nosioci lista dobili su najviše medijskog prostora. Nije navedeno da li su subjekti kao kandidati na listama i predstavnici partija; ista praksa uočena je i u medijima na rumunskom u kojima je i stav subjekta prema objektu neutralan. Nasuprot tome, u medijima na rusinskom u najvećem broju slučajeva stav subjekta prema objektu bio je pozitivan (u 97 tekstova). Najčešće se u analiziranom korpusu pominje lista 4 („Ja Rusin"), RIK, kandidati, građani.

Izrazito negativna kampanja vođena je u izborima za članove Nacionalnog saveta Slovaka: liste br. 4 i 5 protiv liste br. 1- Ana Makanova Tomanova, odnosno – kako su to mediji protumačili – DS protiv SNS. Taj konfliktni duh prenesen je i u medije na slovačkom i srpskom jeziku[10].

Subjekti su, u medijima na srpskom, u analiziranom korpusu stranački identifikovani isključivo u slučajevima kada su stranke manjinske.

10 Večernje novosti (29. 9. 2014): *Funkcije jure i u narodnoj nošnji;* RTV (15. 9. 2014): *Nacionalni savet Slovaka produžena ruka DS*; Dnevnik (29. 9. 2014): *Izborna lista manjinska, novac i logo partijski;* Politika (6. 9. 2014): *Stranke ne finansiraju izbore za nacionalne savete;* E-novine (5.9.2014): *Ima propusta oko izbora za Savete,* itd.

Zloupotreba državnih funkcija

Samo u medijima na mađarskom jeziku uočena je zloupotreba državnih funkcija u promotivne svrhe određenih lista i kandidata. Subjekti su u 22,85% slučajeva zloupotrebili funkciju na kojoj su bili. Posebno predstavnici liste „Mađarska sloga".

U ranijim istraživanjima predizbornih kampanja u Srbiji (Snježana Milivojević 1993; Jovanka Matić 1993, 2007; Dubravka Valić Nedeljković 1996, 2012, 2014; Dejan Pralica 2012) zloupotreba državnih funkcija je bila česta praksa. Ovaj rezultat ukazuje, na posredan način, na to da suštinski u Srbiji nacionalne manjine, osim mađarske, nemaju značajnije pozicije u javnoj vlasti, bez obzira na to što im to omogućuje Ustav (2006) i prateći zakoni.

Zaključna razmatranja sa diskusijom

Kritičkom analizom izveštavanja 30 medija na osam jezika o izborima za članove saveta nacionalnih manjina u oktobru 2014. potvrđene su sve hipoteze.

Kampanja je bila veoma kratka tako da mediji koji izlaze sedmično, a takvi su najrelevantniji štampani nedeljnici na jezicima manjina, i oni koji emituju radijske i televizijske emisije samo jednom sedmično (na primer Bunjevačka rič) nisu imali objektivno dovoljno prostora i vremena da se ozbiljno bave izbornom procedurom i kandidatima, odnosno listama, kojih je bilo veoma mnogo (na primer za nacionalni savet Bunjevaca prijavilo se devet lista). Istovremeno, svi programi koje su ponudile liste su slični i uglavnom opšteg tipa, te tako nisu ni mogli biti osobito inspirativni za analitičko novinarstvo.

Politizovanost nacionalnih saveta, kao i naklonost pojedinih lista velikim partijama, davalo je veću šansu u medijima onima koji već pripadaju manjinskim političkim elitama (na primer na DS se oslanjao DSHV i lista „Slovački idenitet" – Ana Tomanova Makanova, Liga Slovaka Vojvodine na LSV, „Mađarska sloga" na SVM, rusinska lista „Mladi za budućnost" na Treću Srbijiu), kao i kulturnim elitama, jer su stoga imali bolje organizovanu i za medije atraktivniju kampanju, za koju, podsetimo, nisu iz budžeta Srbije bila izdvojena sredstva. Oni koji su već u poziciji moći lakše su samostalno dolazili do sredstava za kampanju i to se odrazilo i na medijsku prezentaciju lista.

U pojedinim medijima predizborni blokovi su imali karakteristike plaćenog, a ne informativnog termina (neki mediji na mađarskom jeziku).

Posebno su bili demotivisani mediji manjina koje su se opredelile za elektorske izbore (mediji na hrvatskom jeziku).

U toku monitorovanih datuma o izborima se govorilo retko, najćešće u formi izveštaja i izjave, bez redakcijske inicijative. Gotovo su u potpunosti izostali analitički tekstovi o

partizaciji nacionalnih saveta, zatim kritičke analize njihovog rada, bojkota izbornog procesa intelektualaca iz manjinskih zajednica ili nedostatka udžbenika na jezicima manjina, obrazovanja na višim nivoima na maternjem jeziku, kao i odnosa između zajednica (na primer Hrvati-Bunjevci) itd.

Izveštavanje je bilo neujednačeno, od veoma neizbalansiranog i zavisnog od jedne političke opcije (mediji na mađarskom jeziku od SVM), do balansiranog izveštavanja medija na rusinskom i romskom jeziku.

Rezultat svega navedenog je i relativno mala izlaznost na ove izbore, u odnosu na 2010. Za to jedan deo odgovornosti snose i mediji jer potencijalne birače nisu informisali na adekvatan način niti o značaju nacionalnih saveta i izbora, niti o samoj proceduri i upisivanju u biračke spiskove, niti o karakteristikama/specifičnostima lista i kandidata/kandidatkinja.

Na ovim izborima je uočeno i da su novinari, kada su manjinske zajednice u pitanju, poželjna imena na listama zbog prepoznatljivosti u javnosti, ali istovremeno i izveštači o kampanji u medijima na maternjem jeziku. Najočitiji primer je grupa novinara u listu Ruske slovo, koji su pripadali različitim listama. Stoga je novinska agencija na rusinskom striktno navela da novinari sa lista neće izveštavati za Ruske slovo. Urednik Radio Subotice (redakcija na mađarskom jeziku) bio je kandidat liste „Mađarska sloga". Iako nije neposredno izveštavao o kampanji, sama pozicija u redakciji mu je davala moć da utiče na sadržaje.

Medije na srpskom jeziku izbori su interesovali više kao moguća konfliktna situacija (unutar bošnjačke, albanske i mađarske zajednice, kao i odnos Bunjevaca i Hrvata), nego kao demokratski proces u kojem se očituje implementacija ostvarivanja prava manjina i tiče se svakog četrnaestog građanina Republike Srbije. Izveštavanje ipak nije bilo senzacionalističko, iako je bilo povoda i za tu mogućnost. Iskorak u pravcu dobre prakse bila je emisija „Radar" Radio-televizije Vojvodine na srpskom jeziku.

Izveštavanje o predizbornim kampanjama je izuzetno zahtevan zadatak za medije. Sudeći i po ovom istraživanju, mnogi taj zadatak nisu profesionalno izvršili. U najkraćem, uređivačke politike medija na jezicima manjina i na srpskom, uz razumevanje svih ograničenja koje su imale, ipak nisu razumele suštinu političke kulture koja se ogleda i u shvatanju značaja kvalitetnog i angažovanog izveštavanja o predizbornoj kampanji za izbor članova nacionalnih saveta i stoga su se prema ovom zadatku nedovoljno izazovno odnosile.

LITERATURA

Fairclough, N., Mulderrig, J., & Wodak, R. (2011). Critical Discourse Analysis. Van Dijk, T. (Ed.) *Discourse studies: a multidisciplinary introduction.* Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE Publications: pp. 357-378.

Jelinčić, Jadranka [ur.] (2007). *Informisanje na jezicima nacionalnih manjina - predlozi za nove politike*. Beograd: Fond za otvoreno društvo.

Koković, D., & Žolt, L. (2007). Factors of cherishing national and cultural indentity in Vojvodina. In L. Žolt (ed.), *Vojvodina amidst multiculturality and regionalization* (pp. 41-50). Novi Sad: Faculty of philosophy, Departmen of sociology University of Novi Sad and Mediterran publishing, book 3.

Matić, J. (2007). *Televizija protiv birača*. Beograd : Dobar naslov i Institut društvenih nauka.

Matić, J. (Ur.) (2014). *Koga su mediji izabrali... a šta su partije nudile?*II. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.

Matić, J i Valić Nedeljković, D. (2014). Srbija. U: *Značaj medijskog integriteta:vraćanje medija i novinarstva u službu javnosti*, Sandra B. Hrvatin, Brankica Petković (ur). Novi Sad: Novosadska novinarska škola. 58-133.

Milivojević, Snježana i Matić, Jovanka (1993). *Ekranizacija izbora*. Beograd : Vreme knjige.

Pajvančić, M. (2008). *Parlamentarno pravo.* Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.

Radojković, M, Stojković, B. (2004). *Informaciono komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio.

Serenčeš, Ž. i Isakov, S.(2010). *Vojvođanski mediji*. Novi Sad: NDNV.

Stojković, B. (2002). *Identitet i komunikacija*. Beograd: Biblioteka Agora.

Valić Nedeljković, D. (1996). Izbori novi mediji stari. *Srpska politička misao* 1-4. 223-240.

Valić Nedeljković, D. i Pralica, D. (2012). *Koga su mediji izabrali... a šta su partije nudile*? Novi Sad: Novosadska novinarska škola.

Valić Nedeljković, D. (2013a). Kriza štampe na jezicima nacionalnih manjina zapadnog Balkana – kulturološke konsekvence. *Medijski dijalozi* – časopis za istraživanje medija i društva (ur. Drašković, Mimo). Podgorica: Istraživački medijski centar, godina VI, br. 16, str. 297 – 317.

Valić Nedeljković, D. (2013b). New technologies and media literacy education for Ethnic Minorities in Serbia. *New technologies and media literacy education*, 8th conference reader DisCo 2013 (ed. Beseda, Jan; Machát, Zbyněk). Center for Higher Education Studies; Creative Commons, str. 35-40.

Valić Nedeljković, D. (2013c). What are national minority media?. Marko, D. (Ur.) *Information in Minority Languages in the Western Balkans: Freeedom, Access, Marginalization* (ed.). Sarajevo: Media Plan Institute, str. 45-61.

Valić Nedeljković, D. (ur) (2014b*). Izbori za nacionalne savete nacionalnih manjina 2014: koga su mediji na jezicima nacionalnih manjina izabrali?* Novi Sad: Novosadska novinarska škola.

Van Dijk, Teun A. (2008). *Discourse and Power.* New York: Palgrave Macmillan.

Veljanovski, R. (2005). *Javni servis u službi građana*. Beograd: Clio.

Veljanovski, R. (2012). *Medijski sistem Srbije*. Beograd:Čigoja.

Međunarodni i domaći dokumenti i domaći zakoni

Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina (1992)

http://www.vojvodina-hrc.org/sr/prava-nacionalnih-manjina/meunarodni-dokumenti-za-zatitu-nacionalnih-manjina

Document of the copenhagen meeting of the Conference on the human dimension of the csce (1990) www.oscepa.org/.../special.../1344-osce-copenhagen-document-1990-eng

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Rim, 4. novembra 1950).

www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf

Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima (1992). http://www.vojvodina-hrc.org/sr/tekst-povelje-o-jezicima

Kodeks novinara Srbije - uputstva i smernice (2008). Beograd : Fondacija "Konrad Adenauer".

Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina (1998) http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/nacionalne-manjine2/multilateralni-ugovori/okvirna-konvencija

Opšte obavezujuće uputstvo radio i televizijskim stanicama (emiterima) u predizbornoj kampanji za lokalne, pokrajinske i republičke skupštinske izbore, izbore za predsednika republike i izbore za nacionalne savete nacionalnih manjina (8.03. 2012). Sl. Glasnik RS br. 18/2012.

Preporuke iz Lurda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu i sa objašnjenjima (1999). http://chris-network.org/wp-content/uploads/2012/07/pre-

poruke_iz_Lunda_o_delotvornom_ucescu_nacionalnih_manjina_u_javnom_zivotu_i_sa_objasnjenjima.pdf.

Ustav republike Srbije (2006). *Službenom glasniku RS, br. 83/2006 od 1.10.2006. godine i 98/2006 od 10.11.2006.*

Zakona o javnom informisanju i medijima (2014).

www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/.../2511-14.pd

Zakon o javnom informisanju (2003). *Sl. glasnik RS*, br. 43/2003, 61/2005 i 71/2009.

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009). *Službenom glasniku RS*, br. 72/2009 od 3.9.2009. godine.

Zakon o zabrani diskriminacije (2009). *Sl. glasnik RS*, br. 22/2009.

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (2013). Službeni glasnik RS, br. 55/2013.

Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju (2013). Službeni glasnik RS, br. 55/2013.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). *Sl. list SRJ*, br. 11/2002, *Sl. list SCG*, br. 1/2003 - Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS,* br. 72/2009 - dr. zakon i 97/2013 - odluka US.

Janko Ramač[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.161.2(497.1):929 Bindas Đ.

PUBLICISTIČKA DELATNOST ĐURE BINDASA NA POLJU KULTURNO-PROSVETNOG I NACIONALNOG PREPORODA RUSINA U JUGOSLAVIJI (1918–1941)[2]

This article is focused on the activities of Djura Bindas (1877-1950), a distinguished cultural, educational and national activist in the period between the two world wars and analyses his journalistic and editorial work. Bindas published articles and various supplements on the religious, cultural, educational, social and economic life of the Ruthenians in Yugoslavia. His texts are not characterized by a special literary talent or style, but by a tremendous energy used to direct his compatriots towards education and enlightenment, without which, as he thought, there would be no social or economic progress. On the other hand, he was convinced that the prosperity of these two facets of human life strongly depended on an economic base. He considered that, in addition to , social and economic progress, education, the formation of its own intelligentsia, the development of cultural and national life, keeping the Greek Catholic faith and strengthening national awareness were of equal importance for the survival and development of the Yugoslav Ruthenians as a distinct national community. He himself was involved in all these activities and gave his own contribution to all of these fields.

Key words: Djura Bindas, Ruthenians in Yugoslavia, cultural, educational and national revival, Ruthenian National Educational Society (*Руске народне просвитне дружтво*), Ruthenian Newspaper (*Руски новини*), Ruthenian Calendar (*Руски календар*).

Đura Bindas, grkokatolički sveštenik i istaknuti delatnik na polju kulturno-prosvetnog i nacionalnog preporoda Rusina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS) (od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija), rođen je u Bač-Keresturu (od 1922. godine Ruski Krstur) 1877, a umro je u Vrbasu 1950. godine. Od osnivanja Rusinskog narodnog prosvetnog društva – Руске народне просвитне дружтво (dalje: RNPD) 1919. godine sa sedištem u Ruskom Krsturu, bio je njegov potpredsednik, a od 1936. do 1941. godine predsednik. Kao dugogodišnji urednik rusinskog kalendara – *Руски календар*, koji je izdavalo RNPD od 1921. do 1941. godine, i autor brojnih članaka i priloga u tom

---

1 ramacjanko@gmail.com

2 Tekst je nastao kao fazni rezultat rada na projektu Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije (broj 177002) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

kalendaru i u nedeljnim rusinskim novinama – *Руски новини*, organu RNPD,[3] od 1924. do 1941. godine, Đ. Bindas je svojim aktivnim i publicističkim radom odigrao veoma značajnu ulogu u društvenom i privrednom životu Rusina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Biografije Đ. Bindasa objavili su Mihajlo Kovač (Ковач 1941) i Roman Miz (Миз 1993: 44–51).

Početak oduševljenja Đ. Bindasa za rad na kulturno-prosvetnom i nacionalnom polju nazire se u njegovim kontaktima sa Volodimirom Hnatjukom, istaknutim ukrajinskim folkloristom i etnografom koji je 1897. godine bio na naučnoistraživačkoj ekspediciji među Rusinima u Bač-Keresturu i Kucuri, nakon čega je publikovao svoje zapise rusinske usmene narodne književnosti i studije, članke i rasprave o njihovom nacionalnom identitetu i društvenom i privrednom životu.[4] Đ. Bindas, u to vreme student teologije u Užgorodu, u pismima V. Hnatjuku jasno izražava svoju nacionalnu svest u potpunosti podržavajući njegov stav da Rusini u Ugarskoj po svom poreklu pripadaju ukrajinskom narodu, nasuprot stavu istaknutih slavista Aleksandra Sobolevskog (Соболевский 1898) i Františeka Pastrneka (Pastrnek 1898), koji su smatrali da govor Rusina u Ugarskoj pripada slovačkom jeziku, što je, po njima, podrazumevalo i njihovu pripadnost slovačkom narodu. Đ. Bindas navodi niz argumenata koji idu u prilog stavu V. Hnatjuka: Rusine u Vojvodini niko ne ubraja u Slovake, niti ih ovdašnji Slovaci smatraju svojim sunarodnicima, niti oni sami sebe vide kao deo slovačke nacije; narodni običaji Rusina i Slovaka u Bačkoj se dosta razlikuju, što takođe ide u prilog tvrdnji da su to dve posebne narodnosti, a slična situacija je i u narodnoj nošnji i pripremanju tradicionalne hrane kod ove dve nacionalne zajednice (Гнатюк 1988: 147–150; Мушинка 1971: 232–239).

Đ. Bindas je još kao student u pismima V. Hnatjuku pisao o tome da Rusinima u Bačkoj i Sremu nedostaje štampana reč na njihovom maternjem jeziku. Kasnije, 1913. godine, zajedno sa advokatskim kandidatom Mihajlom Hajnalom uputio je apel rusinskoj inteligenciji s namerom da se pokrene izdavanje nedeljnih novina i kalendara na rusinskom jeziku.[5] U apelu se navodi da bi osnovni cilj novina bio vaspitavanje naroda na društvenom, zabavnom, verskom i ekonomskom polju, kao i objavljivanje priloga o istoriji Rusina i njihovim crkvenim i narodnim običajima, objavljivanje rusinskih narodnih

3 Nedeljne novine *Руски новини* izlazile su u Novom Sadu od 1924. do 1930, u Đakovu od 1931. do 1936. i u Ruskom Krsturu od 1936. do 1941. godine.

4 Novinsko-izdavačka kuća Ruske slovo je fototipski izdala četiri toma zapisa rusinske usmene narodne književnosti V. Hnatjuka i jedan tom njegovih naučnih članaka, rasprava i polemika o Rusinima u južnoj Ugarskoj (Гнатюк 1985–1988).

5 Ovaj apel je prvi put objavljen u rusinskom nedeljniku *Руски новини*, 2/1937, 1–2.

umotvorina, prezentovanje dostignuća u nauci, ekonomiji itd. Na žalost, ova dobra ideja tada nije mogla biti realizovana zbog nepovoljnih okolnosti, i nije preostajalo ništa drugo nego da se čeka povoljnija prilika (Рамач 2007: 446).

Proglašenje Kraljevine SHS 1918. godine Đ. Bindas je prepoznao kao povoljan trenutak za ostvarenje svoje ranije ideje i plana da se izdaju novine i druge publikacije na rusinskom jeziku, i za pokretanje organizovanog rada u oblasti kulturno-prosvetnog i nacionalnog života Rusina. Bez odugovlačenja i bez savetovanja sa kompetentnim crkvenim vlastima (pošto je bio sveštenik), on je 13. decembra 1918. godine uputio veoma nadahnut apel rusinskoj inteligenciji u državi u kom sa odgovornošću iskusnog narodnog prvaka i sa velikim elanom poziva da se što pre osnuje rusinsko kulturno-prosvetno društvo (Миз 1969: 253–256). U julu sledeće godine osnovano je RNPD, koje je u periodu između dva svetska rata odigralo veoma značajnu ulogu u nacionalnom preporodu Rusina.

Tokom priprema za osnivanje kulturno-prosvetnog društva 1918–1919. godine Đ. Bindas je pokazivao zrelost i odgovornost narodnog prvaka koji je jasno video u kom pravcu i na koji način ono treba da deluje, i nije štedeo ni rad, ni vreme, ni novac, uporno pozivajući i podstičući svoje istomišljenike i buduće saradnike da se predano uključe u ovu akciju (Рамач 2012a). Tokom svih tih aktivnosti pa i kasnije, Đ. Bindas se dosta oslanjao na Jovana Hranilovića, grkokatoličkog paroha u Novom Sadu, svestan da on svojim autoritetom, koji je stekao književnim radom, a naročito angažovanjem na stvaranju jugoslovenske države, može mnogo da pomogne u kontaktima sa vlastima (Гарди 2003: 246–248).

Na osnivačkoj skupštini RNPD Đ. Bindas u svom referatu iznosi stav da su Rusini deo velikog rusinskog/ukrajinskog naroda, da žele da se obrazuju i vaspitavaju u svom nacionalnom duhu, da čuvaju svoje običaje, da izdaju knjige i udžbenike na svom maternjem jeziku, da u svojim sredinama osnivaju svoja društva i da u svakom pogledu ostvaruju svoja nacionalna prava. Zbog toga se osniva RNPD da sve to organizuje i koordinira, i da zastupa Rusine pred vlastima (Биндас 1921). U tom referatu on iznosi svoj kredo u ulogu i značaj pisane reči u kulturno-prosvetnom, društvenom, nacionalnom i privrednom životu Rusina, kom će ostati veran do kraja svog aktivnog rada na tim poljima.

Đ. Bindas je bio svestan da su složene prilike u kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu Rusina bile uslovljene istorijskim okolnostima, koje su bile rezultat njihove dugotrajne odvojenosti od sunarodnika u karpatskom arealu i šire; zbog toga je nastojao da u novim prilikama i u novoj državi, bez obzira na otežane uslove komunikacije posle Prvog svetskog rata, uspostave odnose i saradnju sa Rusinima/Ukrajincima u Srednjoj Evropi.

Posebnu pažnju je posvećivao kulturno-prosvetnom životu, uvek ističući da je obrazovanje ona poluga koja može da pokrene prosperitet rusinske zajednice u društvenom i ekonomskom pogledu. Đ. Bindas je veoma često isticao da su prosvetne prilike kod Rusina na veoma niskom nivou, da postojeće stanje ne zadovoljava osnovne postulate i da zbog toga njihovo obrazovanje ne donosi očekivane rezultate. Kritikovao je nemaran odnos roditelja i dece prema školi i uvek je isticao da samo kvalitetno obrazovanje u osnovnoj školi može da okrene Rusine na put brzog društvenog i privrednog razvoja. U svojim tekstovima u nedeljniku *Руски новини* često je ukazivao na to da Rusini nemaju dovoljno svojih učitelja, a jedan od razloga takvog stanja, po njemu, nalazio se u činjenici da učiteljski poziv među njima nije bio dovoljno cenjen i poštovan. Na to je ukazivao i Emilijan Gubaš, učitelj u Kucuri, u toku priprema za osnivanje RNPD (Вапга 1988: 59). Zbog nedostatka učitelja u odeljenjima sa rusinskim nastavnim jezikom često je bilo i dvostruko više učenika od maksimalnog broja predviđenog po važećim školskim propisima, a u takvim uslovima u školi je bilo prosto nemoguće ostvarivati dobre rezultate. Zato je Đ. Bindas uporno radio na tome da se takvo stanje prevaziđe i da se promeni nemaran odnos roditelja i dece prema školi i obrazovanju. Često se obraćao roditeljima koji imaju mogućnosti da školuju svoju decu, verujući da će se tako brzo formirati rusinska inteligencija koja će biti ona lokomotiva koja će vući rusinsku zajednicu u sveopšti napredak (Биндас 1927v). Svoj stav prema školi u kojoj se nastava odvija na rusinskom jeziku sažeto je izrazio antologijskom rečenicom da je broj rusinskih škola važniji od broja rusinskih lanaca zemlje, jer bez rusinskih škola neće biti ni rusinskih lanaca: „Число руских школох то важнєйше як число руских ланцох (жеми), бо без руских школох нє буду анї руски ланци”! (Биндас 1923b: 130).

Kao urednik rusinskog kalendara Đ. Bindas je stalno imao na umu najšire shvaćen društveni i ekonomski napredak Rusina u Jugoslaviji. Tom cilju je težilo njegovo zalaganje za organizovano obrazovanje odraslih. U brojnim člancima ukazivao je, često potkrepljujući to primerima iz razvijenih evropskih zemalja, u kojoj meri obrazovanje utiče na razvoj zemljoradnje, stočarstva i zanatstva, a time i na razvoj celokupnog društva (Биндас 1923c; Биндас 1926). Kao urednik kalendara nastojao je da obezbedi dovoljno interesantnih i korisnih tekstova koji bi svojim sadržajem uticali na podizanje najšire shvaćenog opšteg nivoa kulture rusinske zajednice, kao i odabranih tekstova koji će podsticati seljake na savremeniji način obrade zemljišta primenom novih agrotehničkih mera i uvođenjem novih agrarnih kultura, na razvijanje intenzivnog stočarstva, razvoj zanatstva itd. Angažovao je mnoge saradnike i stručnjake koji su svojim člancima pružali čitalačkoj publici informacije i savete o savremenom stočarstvu, naročito o gajenju konja,

goveda, ovaca, svinja i živine. Veterinari su svojim prilozima upoznavali seljake sa raznim stočnim bolestima kao i sa merama njihove prevencije i načinom njihovog lečenja.

Rusini u Bačkoj su od kraja XIX veka počeli da se masovnije bave gajenjem i preradom konoplje, jer je to donosilo dobru zaradu. Međutim, Đ. Bindas je ukazivao na to da je tradicionalan način koji su oni primenjivali bio mukotrpan, za ljude često štetan po zdravlje, a donosio je mnogo manje prihoda u poređenju sa racionalnijim i modernijim načinom prerade konoplje koji su primenjivali ovdašnji Nemci (Биндас 1923a; Биндас 1937a). On je zagovarao i gajenje hmelja, koje do tada nije bilo zastupljeno kod Rusina, i dosta detaljno je opisivao ceo proces proizvodnje ove industrijske kulture, ukazujući na to da njeno pravilno gajenje donosi mnogostruko veće prihode od gajenja drugih, tradicionalnih kultura, kao što su kukuruz, pšenica i drugo (Биндас 1927b).

U vreme kada je u vojvođansko selo sve više prodirala industrijska roba, Đ. Bindas je ukazivao na to da je zanatstvo među Rusinima nedovoljno razvijeno i podsticao je svoje sunarodnike da se, s obzirom na to da je u rusinskim sredinama bio veoma visok procenat bezemljaša i siromašnih seljaka, deca i mladi ljudi više usmeravaju i opredeljuju za zanatstvo, koje u stopu prati život svake seoske zajednice, ističući da mnogi zanati mogu da obezbede pristojan život onima koji se uspešno njima bave (Биндас 1931b).

Na samom kraju XIX veka oko 70% imanja Rusina u Bačkoj nije prelazilo 5 jutara zemlje (Lebl 1977: 255), i po tim podacima oni su u Vojvodini spadali u kategoriju siromašnih seljaka sa relativno visokim procentom agrarnog proletarijata. Po završetku Prvog svetskog rata u Kraljevini SHS situacija se nije mnogo promenila, pa je samo u Ruskom Krsturu, u kojem je bilo oko 1200 domaćinstava, bilo oko 600 agrarnih interesenata, koji su se nadali da će iz agrarnog fonda dobiti bar malo zemlje i tako popraviti svoj ekonomski položaj (Gaćeša 1977: 277–278). U tom periodu u Ruskom Krsturu je bilo oko 600 socijalista (Костельник 1998: 184), i ta činjenica je ozbiljno zabrinula predstavnike grkokatoličke crkve.[6] Zbog toga je M. Mudri, paroh u Ruskom Krsturu i predsednik RNPD, zajedno sa notarem Vladislavom Poljakom 1921. godine otputovao u Beograd da se u kompetentnom ministarstvu raspitaju o mogućnostima da siromašni seljaci u postupku sprovođenja agrarne reforme dobiju zemlju (Павич 1922: 11), jer bi se na taj način, po uverenju predstavnika RNPD i grkokatoličke crkve, suzbila

6 Arhiv Križevačke eparhije, 165/1921 – Pismo krsturskog paroha Mihajla Mudrog, tada i predsednika RNPD, križevačkom episkopu Dioniziju Njaradiju, u kom govori upravo o velikoj aktivnosti socijalista u selu i izražava bojazan da će na predstojećim izborima za novi crkveni odbor socijalisti uspeti da i neki njihovi članovi budu izabrani, što predstavlja veliku pretnju za život ove crkvene opštine.

socijalna napetost i time smanjio broj članova i simpatizera Socijalističke partije. U rusinskom kalendaru i nedeljniku *Руски новини* bilo je priloga u kojima se, s jedne strane, napada socijalizam kao društveni pokret koji je ugrožavao pozicije crkve, a, s druge strane, propagira hrišćanski socijalizam kao put u poželjno pravedno društveno uređenje (Биндас 1923d).

Đ. Bindas je svojim prilozima u kalendaru nastojao da kod sunarodnika propagira oblike seljačkog udruživanja i osnivanja kreditnih zadruga i štedionica ukazujući na to da te institucije u značajnoj meri mogu da pomognu siromašnim seljacima i doprinesu opštem boljitku rusinske zajednice (Биндас 1923c; Биндас 1926).

Zapisivanje i publikovanje usmenog narodnog stvaralaštva među Rusinima u Bačkoj započeo je učitelj Mihajlo Vrabelj (Врабель 1890), a posle njega taj posao je mnogo stručnije i u većem obimu nastavio V. Hnatljuk. Đ. Bindas je još u proglasu rusinskoj inteligenciji 1913. godine, s namerom da se otpočne sa izdavanjem novina na rusinskom jeziku, istakao da je veoma značajno da se prikuplja i publikuje rusinsko usmeno stvaralaštvo. Kao urednik godišnje knjige *Руски календар* podsticao je prikupljanje i objavljivanje narodnih umotvorina, a i sam se prihvatio tog posla (Биндас 1930; Биндас 1931c). Zajedno sa Osifom Kosteljnikom[7] prikupljao je i objavio rusinske narodne pesme (Биндас – Костелник 1927). Mada je prikupljanje narodnih pesama i objavljivanje zbornika urađeno dosta amaterski, jer nisu poštovane neophodne naučne uzanse, njihov zbornik je bio prihvaćen od šire čitalačke publike i dugo je bio jedini štampani izvor za repertoar izvođača rusinskih narodnih pesama. Izgleda da je tada bila važnija praktična vrednost tog zbornika, jer su zbornici rusinske usmene književnosti koje je objavio V. Hnatjuk na početku XX veka, koji su bili mnogo stručnije urađeni, praktično bili nedostupni široj javnosti.

Đ. Bindas se manje teorijski bavio pitanjima nacionalnog identiteta Rusina, ali je ipak imao jasan pogled na rusinsko nacionalno pitanje. Dok je predsednik RNPD, M. Mudri, više isticao regionalni identitet Rusina u Jugoslaviji, istina, ne poričući njihovo istočnoslovensko poreklo i bliskost sa Ukrajincima, Đ. Bindas je bio svestan da je višedecenijska odvojenost Rusina u južnoj Ugarskoj od njihovih sunarodnika karpatskog areala i šire u velikoj meri doprinela formiranju kod njih regionalnog identiteta pa i stava da oni čine poseban slovenski narod. Zbog toga je svoje aktivnosti više usmeravao na razvijanje nacionalne svesti o pripadnosti ukrajinskoj naciji, uveren da će to ojačati

7 Osif Kostelnik (1903–1936) – po struci pravnik, rusinski pesnik i pisac, istaknuti član RNPD, koji se bavio i prikupljanjem i zapisivanjem rusinske narodne poezije.

nacionalni identitet Rusina i njihovu otpornost asimilaciji (Рамач 2012b). U tom kontekstu je i njegov članak o istoriji Rusina, u kom (u uvodnom delu) govori o Kijevskoj Rusi/Rusiji i starijoj prošlosti Rusina/Ukrajinaca. Delove u kojima govori o vremenu od doseljavanja Rusina u Bačku i Srem Đ. Bindas uglavnom preuzima iz rukopisa ili objavljenih delova hronike Ruskog Krstura Havrijila Kosteljnika (Биндас, 1928). Za njega je bilo najvažnije da široj rusinskoj čitalačkoj publici pruži pristupačno štivo o njihovoj istoriji, i u nedostatku stručnih članaka kao što su bili delovi hronike Ruskog Krstura H. Kosteljnika, u rusinskim kalendarima za 1924, 1925. i 1926. godinu, on je objavljivao publicističke članke drugih autora koji su na popularan način prikazivali prošlost Rusina u pojedinim mestima: u Kucuri, Šidu, Đurđevu, Novom Sadu, Privinoj Glavi i nekim drugim mestima. Ti članci i prilozi su u periodu između dva svetska rata odigrali značajnu ulogu u razvijanju nacionalne svesti kod rusinske populacije, a neki od njih i danas imaju svoje mesto u rusinskoj istoriografiji.[8] Đ. Bindas se u dva članka bavi pitanjem prezimena Rusina u južnoj Ugarskoj/Jugoslaviji, ali je njegov rad uglavnom ostao na ispisivanju, odnosno evidentiranju prezimena Rusina iz starih matičnih knjiga i drugih izvora i danas predstavlja korisnu građu za sistematičnije analize (Биндас 1929; Биндас 1936b).

Kao sveštenik, Đ. Bindas je u svojoj publicističkoj delatnosti dosta prostora i pažnje pridavao vaspitanju svojih sunarodnika u hrišćanskom duhu, naročito mladog naraštaja (Биндас 1922a; Биндас 1922b; Биндас 1925), dosledno se držeći stava H. Kosteljnika[9] da se grkokatolička vera i nacija kod Rusina u ovim krajevima do te mere prožimaju da je prosto nemoguće zamisliti da Rusin bude druge veroispovesti (Костельник 1998: 9–10). Ovu Kosteljnikovu misao su uglavnom prihvatili i drugi istaknutiji članovi RNPD. Đ. Bindas je pisao i o drugim crkvama, odnosno veroispovestima, na primer, o adventistima, ali to nije radio da bi upoznao svoje sunarodnike sa ovom protestantskom denominacijom, već pre svega da bi, prikazujući je u negativnom svetlu, odvratio svoje sunarodnike od prelaska u ovu veru (Биндас 1931a). Za rusinsku decu Đ. Bindas je sastavio mali molitvenik (Биндас 1938).

---

8 O delima rusinske istoriografije koja su objavljena u periodu između dva svetska rata pisali su Nikola Cap (Цап 1996), Janko Ramač (Рамач 1997; Рамач 1998; Рамач 2014) i Đura Hardi (Харди 2007).

9 Havrijil Kosteljnik (1886–1948) – pesnik i filozof, publicista, najistaknutija ličnost u kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu Rusina u Jugoslaviji. Iako je u periodu između dva svetska rata živeo u Lavovu, svojim književnim, lingvističkim i istoriografskim delom postavio je temelje razvoju rusinske književnosti, napisao je prvu gramatiku rusinskog jezika (Костельник 1923), prvu istoriju Rusina (Костельник 1998), a među svojim sunarodnicima cenjen je kao najveći autoritet.

Tridesetih godina u rusinskom kulturno-nacionalnom životu u Jugoslaviji otpočela je oštra polemika između RNPD i njenih pristalica, s jedne strane, i novoosnovanog Kulturno-prosvetnog saveza jugoslovenskih Rusina, s druge strane.[10] Glavna polemika vodila se na polju crkveno-verskog i nacionalnog života. Čelni ljudi RNPD bili su pretežno grkokatolički sveštenici koji su umerenije ili radikalnije zastupali stav da su Rusini deo ukrajinske nacije, a predstavnici Kulturno-prosvetnog saveza jugoslovenskih Rusina bili su proruske orijentacije i preferirali su pravoslavnu veru (iako je više od 90% Rusina u Jugoslaviji pripadalo grkokatoličkoj veri). Đ. Bindas se aktivno uključio u tu polemiku.

H. Kosteljnik se u zrelijim godinama počeo zanimati pitanjima parapsihologije i stigmatizacije i objavio je dve knjige o stigmatičarci Nastji Vološin (Костельник 1936a; Костельник 1936b), kojima je u burnim i tragičnim vremenima ukrajinskog naroda hteo da utiče na jačanje unijatske crkve i istovremeno na jačanje ukrajinske nacije (Тамаш 1986: 208–212). Đ. Bindas je prikazom i odlomcima upoznao svoje sunarodnike sa ovim Kosteljnikovim delom s ciljem da utiče na jačanje grkokatoličke crkve i nacionalnog identiteta Rusina u trenutku kada je u Kucuri i Vrbasu pokrenut talas prelaska pojedinaca na pravoslavnu veru (Биндас 1937c; Биндас 1938b).

Đ. Bindas je autor biografija istaknutih članova RNPD i svojih bliskih saradnika, episkopa Dionizija Njaradija (Биндас 1935), H. Kosteljnika (Биндас 1937b) i M. Mudrog (Биндас 1936a), koje su prikazivale život i dela ovih rusinskih prvaka i na taj način uticale na jačanje grkokatoličke vere i nacionalnog identiteta među rusinskom populacijom u Jugoslaviji.

Od proglašenja Kraljevine SHS 1918. godine Đ. Bindas je uvek imao otvoren i jasan stav prema Kraljevini SHS/Jugoslaviji i dinastiji Karađorđevića: u prigodnim situacijama isticao je zahvalnost dinastiji i samom srpskom narodu zbog podnetih žrtava u Prvom svetskom ratu i stvaranja Kraljevine SHS/Jugoslavije, u kojoj su Rusini kao nacionalna zajednica mogli da ostvaruju svoja nacionalna i religijska prava (Гарди 1996). Objavio je i poseban popularno-informativni tekst o južnoslovenskoj državi, u kom je svojim sunarodnicima dao osnovne informacije o prošlosti Južnih Slovena i stvaranju Kraljevine SHS (Биндас 1932).

10 Opširnije o osnivanju i delatnosti Kulturno-prosvetnog saveza jugoslovenskih Rusina – Културно-просвитни союз югославянских Русинох (od 1936. Kulturno-nacionalni savez jugoslovenskih Rusina – Културно-национални союз югославянских Русинох) videti u: Biljnja, V. (1987). *Rusini u Vojvodini. Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918 – 1945)*. Novi Sad: Dnevnik, 83–91.

Na samom početku delatnosti RNPD, kada je u novosadskim novinama *Застава*, organu Radikalne stranke, objavljen članak uperen protiv rukovodstva RNPD, a posebno protiv grkokatoličke crkve i episkopa D. Njaradija, Đ. Bindas je u novosadskom *Јединство*, organu Demokratske stranke, listu koji je uređivao J. Hranilović, objavio članak u dva nastavka u kom je nastojao da srpskoj javnosti pruži što potpuniju sliku o Rusinima u Jugoslaviji, o delatnosti RNPD, i da istovremeno izrazi lojalnost rusinske zajednice državi u kojoj je ona slobodno mogla da ostvaruje svoja nacionalna prava (Биндас 1922).

Kao urednik, Đ. Bindas je koncipirao *Руски календар* kao godišnju knjigu Rusina, tako da je imala nekoliko delova: kalendarski deo, „duhovno čitanje", gde su obično bili razni članci posvećeni religijskim temama, pastirska pisma episkopa i članci iz oblasti crkvenog i religijskog života, „svetovno čitanje", gde su pored beletristike bili zastupljeni razni poučni i informativni tekstovi, narodne umotvorine, prilozi iz istorije, saveti za domaćinstvo u najširem smislu, tekstovi o obrazovanju i vaspitanju dece i odraslih, informacije i saveti za seljake i stočare, zanatlije i domaćice, sadržaji za zabavu i razonodu, kutak za decu itd., tako da je u kalendaru praktično za svakoga bilo ponešto. Sama činjenica da je *Руски календар* u periodu između dva svetska rata štampan uglavnom u tiražu 2.500–3.000 primeraka, ako se ima na umu da je tada u Jugoslaviji bilo 20.000–25.000 Rusina, a da je u jednom domaćinstvu u proseku bilo po 5–6 pa i više članova, ukazuje na to da je on stizao bar u dve trećine rusinskih domaćinstava i da je imao veliku popularnost i uticaj na rusinsku populaciju. A svoju popularnost i uticaj kalendar u velikoj meri duguje svom dugogodišnjem uredniku Đ. Bindasu, koji ga je uređivao od 1921. do 1932. i od 1935. do 1939. godine.

Iako nije imao među svojim sunarodnicima onakav autoritet kao H. Kosteljnik, niti je imao harizmu nacionalnog vođe, Đ. Bindas je svojim upornim radom marljivog mrava, sitnim potezima, brojnim člancima i prilozima u kalendaru i u nedeljniku *Руски новини* nastojao da utiče na svoje sunarodnike da poklanjaju više pažnje obrazovanju svoje dece, da se i odrasli uključuju u razne oblike obrazovanja organizovanih za ratare, stočare i zanatlije. Značajan deo njegove publicističke delatnosti usmeren je na propagiranje savremenijeg privređivanja, razvoj ratarstva i stočarstva, širenje kooperativnih oblika privređivanja, osnivanje štedno-kreditnih kasa, kao i na neprekidno podizanje nivoa zdravstvene kulture, stvaranje boljih zdravstvenih uslova i podizanje opšteg nivoa svakodnednog života svojih sunarodnika.

IZVORI I LITERATURA

AKE – Arhiv Križevačke eparhije, Križevci.

RK– Руски календар (1921–1941). Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

RN – Руски новини, Нови Сад (1924–1930); Дяково (1931–1936); Руски Керестур (1937–1941).

Biljnja, V. (1987). *Rusini u Vojvodini. Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918 – 1945)*. Novi Sad: Dnevnik, str. 83–91.

Биндас, Д (1921). О пребудзеню бачвано-сримских Русинох. *Руски календар 1921*, 2–6. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1922a). О бачваньско-сримских руских народних добрих обичайох т. є. о национальним їх животу. *Руски календар 1922*, 15–21. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1922b). Погубеносц младей челєдзи. *Руски календар 1922*, 139–141. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Ђ. (1922). Русинско питање у Војводини 1–2. *Јединство*, бр. 815, стр. 2; бр. 816, стр. 2. Нови Сад.

Биндас, Д. (1923a). Ґаздовство. I. Шаце конопи. II. Кеди треба гной вивожиц на оранїну и як треба глїбоко орац. *Руски календар 1923*, 132–138. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1923b). Народна штатистика бачко-сримских Русинох 1921. року. *Руски календар 1923*, 130–131. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1923c). Зєдинєна народна моц. *Руски календар 1923*, 112–123. Руски Керестур: Руске Народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1923d). О социялизму. *Руски календар 1923*, 17–23. Руски Керестур: Руске Народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1925). Напомени руски родичом. *Руски календар 1925*, 19–22. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1926). Народна моц. *Руски календар 1926*, 144–151. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас. Д. и Костелник, О. (1927a). *Юґославянских Руснацох народни писнї*. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1927b). О хованю и садзеню хмелю. *Руски календар 1927*, 139–144. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1927v). Нашо школяре. *Руски календар 1927*, 129–135. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1928). Даскельо главни часци з историї Русинох. *Руски календар 1928*, 31–44. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1929). Нашо мена и назвиска. *Руски календар 1929*, 56–60. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1930). Народни присловки. *Руски календар 1930*, 157–158. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1931a). Адвентисти – суботичаре. *Руски календар 1931*, 6–12. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1931b). Важносц ремесельства. *Руски календар 1931*, 117–131. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1931c). Мудри виреченя и присловки. *Руски календар 1931*, 167–168. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1932). Югославия нашо отечество. *Руски календар 1932*, 23–29. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1935). XX рочнїца Вис. Преосвященого Владики Дионизия. *Руски календар 1935*, 43–48. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1936a). Михал Мудри (60 рочнїца живота: 30.XII 1974 – 30. XII. 1934). *Руски календар 1936*, 23–27. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1936b). Нашо назвиска. *Руски календар 1936*, 42–45. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1937a). Рационалне вирабянє конопи. *Руски календар 1937*, 140–143. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1937b). 50 рочнїца Дра Ґабра Костельника. *Руски календар 1937*, 28–29. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, д (1937c). Настя Волошин. *Руски календар 1937*, 13–27. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1938). *Молитвенїк за руски дзеци.* Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас, Д. (1938a). Наста Волошин. *Руски календар 1938*, 14–31. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Биндас Д. і Костелник, О. (1927). *Южнославянских Руснацох народни йиснї.* Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Варґа, Д. (1988). Учителє-дзияци – ”народни предняци”. *Швєтлосц*, 1, 39–63. Нови Сад: Руске слово.

Врабель, М. (1890). *Русскій соловей*. Унгваръ.

Гарди, Д. (1996). *Становиска и политични ориєнтациї РНПД сірам Кральовини СГС (Юґославиї) и єй политичного живота*. Руснаци/Русини 1745–1995, Зборнїк роботох, 215–231. Београд: Завод за уцбенике и наставна средства – Нови Сад: Катедра за русински језик и књижевност.

Гарди, Д. (2001). Улога Руских календарох у формованю националного идентитета бачванско-сримских Руснацох (1921–1941). *Швєтлосц*, 4, 408– 417. Нови Сад: Руске слово.

Гарди, Д. (2003). Жумберчанє и руски културно-национални препород 1919–1941, *Швєтлосц*, 2, 241–254). Нови Сад: Руске слово.

Gaćeša, N. (1977). Rusini između dva svetska rata. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 275–308. Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine

Гнатюк, В. (1985–1988). *Етнографічні матеріяли з Угорської Руси*, *I–V.* Нови Сад: Руске слово.

Ковач, М. (1941). Штерацец рочнїца священства о. Дюри Биндаса, предсид. ”Просвити”. *Руски календар 1941*, 159–161. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Костельник, Ґ. (1923). *Граматика бачваньско-рускей бешеди*. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Костельник, Г. (1936a). *Настя Волошин, дївчина зі стиґмами, перша частина – історія стиґматизації*. Львів.

Костельник, Г. (1936b). *Настя Волошин, жертва на показ, друґа частина – екстази Насті*. Львів.

Костельник, Г. (1998). *Liber memorabilium ґрекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей*. Пририхтал за обявйованє, коментари и увод Янко Рамач. Нови Сад: Союз Руснацох и Українцох Югославиї.

Lebl, A. (1977). Rusini od 1890. do 1918. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 255–273. Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine.

Миз, Р. (1993). *Дюра Биндас (1877–1950)*. Священїки Осєцского викарията (1) (44–51). Нови Сад: Грекокатолїцка парохия св. Петра и Павла Нови Сад.

Мушинка, М. (1971). Зв’язки Володимира Гнатюка з югославськими русинами. *Швєтлосц*, 3, 221–239. Нови Сад: Руске слово.

Павич, Ю. (1922). Дїйствованє ”Руского Народ. Просвитного Друштва” у року 1920./21. *Руски календар 1922*, 7–13. Руски Керестур: Руске народне просвитнде дружтво.

Pastrnek, F. (1898). Z nejvýchodnějších nářečí uherskoslovenských. *Národopisný sborník československý*, kn. III, 65–66.). Praha.

Рамач, Я. (1997). Прилоги историоґрафиї Руснацох и Українцох Югославиї у ”Руских календарох” (1921–1941*). Християнски календар ”Дзвони” 1997*, 130–146. Нови Сад: Грекокатолїцка парохия св. Петра и Павла Нови Сад.

Рамач, Я. (1998). *Хронїка Руского Керестура Гавриїла Костельника*. У: Костельник, Г., Liber memorabilium грекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей. (III–XXVIII). Нови Сад: Союз Руснацох и Українцох Югославиї.

Рамач, Я. (2001). Прилог историї школства Руснацох у Югославиї у периодзе медзи двома шветовима войнами (1918–1941). *Светлосц*, 1, 55–73. Нови Сад: Руске слово.

Рамач, Я. (2007). *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918)*. Нови Сад: Войводянска академия наукох и уметносцох.

Ramač, J. (2012a). Припреме за оснивање Русинског народног просветног друштва, *Истраживања*, 23, 99–413. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад – Одсек за историју.

Рамач, J. (2012b). *Националне оријентације Русина у Краљевини СХС/Југославији у периоду између два светска рата*. Војвођански простор у контексту европске историје. Зборник радова, 333–347. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад, Одсек за историју.

Рамач, J. (2013). Русинско народно просветно друштво и рецепција о Поткарпатској Русији/Карпатској Украјини и његовим издањима 1938–1939. године. *Истраживања*, 24, 457–475. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад, Одсек за историју.

Рамач, Я. (2014). Историоґрафия Руснацох у Югославиї у чаше медзи двома шветовима войнами. *Годишњак Филозофскої факултета у Новом Саду*, књ. XXXIX-1, 235–248. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад.

Соболевский, А. (1898). *Не русские, а словаки*. Этнографическое обозрение, 4, 147–149. Москва.

Тамаш, Ю. (1986). *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*. Ноци Сад: Руске слово.

Харди, Ђ. (2007). Развој историографије код Русина у Војводини од досељења до 1941. године. *Истраживања*, 18, 257–269. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад, Одсек за историју.

Цап, М. М. (1996). *Павло Вукич и його "Хистория фари коцурскей*. У: Цап, М. М. (1996). *Церква и школа у Коцуре*, 65–114. Нови Сад: Грекокатоліцка парохия св. Петра и Павла Нови Сад.

Иван Јордовић[1]
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

UDK 141:929 Socrates

О УСПЕШНОСТИ СОКРАТА КАО УЧИТЕЉА У КСЕНОФОНТОВИМ *УСПОМЕНАМА О СОКРАТУ*[2]

The *Memorabilia of Socrates* is probably Xenophon's most complex and most important ethical text. In recent times, numerous studies have shown this to be a carefully written work, which in some of its aspects relied on existing tradition, while in others it was groundbreaking. Since Socratic literature is not "history" (*Geschichte*), but rather "poetry" (*Dichtung*), the *Memorabilia of Socrates*, as a typical example of the *logoi Sōkratikoi*, primarily reflects the views of its author Xenophon. Therefore, it is interesting to examine different techniques which Xenophon employs with the aim to defend Socrates from the charge of corruption of the youth. The analysis shows that Xenophon is involved in a competitive exchange of ideas with other Socratics, especially Plato. Xenophon's Socrates, by combining the protreptic and proagic instruction, achieves real moral improvement of all his young and ambitious associates. He exerted a good influence even on Alcibiades and Critias. This implies that Xenophon's Socrates is a successful teacher of virtue.

Key words: Xenophon, Socrates, the *Memorabilia of Socrates*, Plato, Alcibiades, Critias.

Најпознатији процес античког доба, а вероватно један од најпознатијих у целокупној људској историји, јесте суђење Сократу 399. године пре Христа у Атини. Ово суђење је у историји остало упамћено као „тешка повреда права и заблуда правде", а Сократ као „мученик несавитљиве тежње за истином".[3] Суђење се одиграло неколико година после обарања страховладе Тридесеторице и обнове владавине народа у Атини. Сократ је оптужен за безбожништво и кварење младежи.[4] Без обзира на то које су биле праве побуде тужилаца, Сократова блискост са Критијом, вођом Тридесеторице, и Алкибијадом, бескрупулозним демократским политичарем, несумњиво им је ишла наруку. Разлог томе је било то што је већина Атињана Алкибијада и Критију кривила за пораз у Пелопонеском рату и страхоте

---

1 ivanjordovic@yahoo.de

2 Рад је настао у оквиру пројекта Друштво, духовно-материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана (бр. 177012), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 Види Ђурић 1989[5]: 508–509; Ober 2011: 146–148.

4 Diog. Laert. 2.40; Xen. *Ap*. 10; *Mem*. 1.1.1; Pl. *Ap*. 24b-c, 26b-e.

грађанског рата.[5] Договором о општој амнестије из 403. године пре Христа најстроже је било забрањено подношење тужби за злочине почињене против демократије пре тог тренутка.[6] Стога тужиоци нису смели да оптужницу против Сократа доведу у изравну везу са двојицом озлоглашених Атињана. Ако Алкибијад и Критија на суђењу нису били поменути, они су свима присутним неминовно морали бити на памети.[7]

Чињеница да је Сократ на суду проглашен кривим по свим тачкама оптужбе на два је начина извршила снажан утицај на развој тзв. сократовске књижевности (*logoi Sōkratikoi*).[8] Пресуда је прво довела је до стварања дела у којима се објашњава због чега Сократ није успео или није хтео да се одбрани на суду. Таква дела често носе наслове који директно асоцирају на суђење. Два најважнија сачувана дела тога типа припадају Платону и Ксенофонту и оба носе наслов *Одбрана Сократова*. Платон, који је био очевидац суђења, у својој *Одбрани Сократовој*, приказујући његов ток, директно одговора на оптужбе да је Сократ кварио младеж и проповедао безбожништво. Ксенофонт је у време Сократовог суђења боравио ван Атине, тако да није био у прилици да буде његов непосредан сведок. Његова *Одбрана Сократа* по дубини мисли, сложености композиције, префињености стила и детаљности информација не може се поредити са Платоновом. Што је још важније, Ксенофонт уопште и не настоји да дâ потпуни опис тока суђења. Уместо тога, тежиште свог излагања заснива на томе да покаже да је Сократов узвишени и смирени став током процеса био последица његовог уверења да је иначе дошло време да умре.[9]

Друго, Сократова осуда довела је у питање успешност Сократове еленктике, односно поставила је питање да ли је он своје саговорнике успео да учини бољим или је на њих својим учењима негативно деловао. И у овом случају су нам Ксенофонт и Платон главни извори, пошто су они једини сократовци чија су дела комплетно сачувана. И ту, поред сличности, постоје битна одступања између ова два мислиоца.[10] Премда је био свестан тога да је један од главних узрока за подизање

5 Види Ђурић 1990[2]: 263–264; Nails 2006: 7, 11

6 Arist. *Ath. Pol*. 39.1-6; види Ostwald 1986: 488–489.

7 Уп. Ober 2011: 169–174.

8 За термин ‘сократовска књижевност’ види Arist. *Poet*. 1447b11. За то да сократовска књижевност у великој мери поседује изразите фикционалне особине види Gigon 1947: 13–16, 50, 62–64, 314; Breitenbach 1967: 1776; Dorion 2011: 6–18, пос. 8–9.

9 Xen *Ap*. 9, 32–33; уп. Ober 2011: 141.

10 За бројне битне разлике између Платоновог и Ксенофонтовог приказа Сократа види Dorion 2006: 94–96.

оптужнице било Сократово познанство са Алкибијадом и Критијом, Платон је у својој *Апологији Сократа* избегао да то директно и каже.[11] Уместо тога је у *Горгији*, на примеру „типске личности" Каликла, показао да је демократија одговорна за појаву бескрупулозних појединаца који се у свом размишљању искључиво руководе категоријама моћи и силе, због чега Сократ, и поред свих напора, никада није ни имао шансу да га врати на прави пут.[12] Будући да Каликле поседује многе особине Критије и Алкибијада, његова је непоучљивост послужила да одбрани Сократа од оптужби да је кварио младеж, а не да покаже да је Сократова еленктика у *Горгији* доживела неуспех.[13]

И у Ксенфонтовим *Успоменама о Сократу* један од главних циљева, ако не и главни, јесте побијање оптужбе за кварење младежи.[14] Управо зато се на самом почетку овог дела тематизује Сократов утицај на младе. Међутим, Ксенофонт, за разлику од Платона, не само да именује Алкибијада и Критију, већ недвосмислено ставља до знања да је главни узрок за подизање тачке оптужнице за кварење младежи било Сократово познанство са овом двојицом.[15]

Ксенофонт се, такође, не устеже да их обојицу прикаже у најгорем светлу, тј. као насилне личности огрезле у неморалу.[16] Слика њихових карактера, коју при томе даје, показује да њих двојица обједињују све особине Платоновог Каликла. Критија је описан као највећи похлепник (*pleonektistatos*), насилник (*biaiotatos*) и крволок (*phonikōtatos*) од свих олигарха, док је Алкибијад окарактерисан као најнеумеренији (*akratestatos*), најсамовољнији (*hybristotatos*) и најнасилнији (*biaiotatos*) од свих демократа.[17] Обојица су по природи били најчастољубивији (*physei philotimotatō*) од

11 Pl. *Ap*. 33a; види de Strycker 1994: 167; Morrison 2010: 195–196 нап. 2.

12 Да је Каликле потпуно заслепљен демократском идеологијом, Платон наглашава на неколико места у *Горгији* (Pl. *Grg*. 481d-e, 482a-c, 513a-d); види Irwin 1979: 169; Ober 1998: 202.

13 У науци постоје бројни радови у којима се Каликле пореди или са Алкибијадом или са Критијом, види Dalfen 2004: 132–137; Gauss 1956: 58–59; уп. и Guthrie 1969: 102. Џосаја Обер (Ober 1998: 193, 206, 214–215) тврди да у *Горгији* Сократова еленктика није увек била успешна.

14 Xen. *Mem*. 1.1.1; 1.2.1-11; види Gigon 1953: 39–41; Morrison 2010: 195–196; Gray 1998: 45–48. Ксенофонт дели Платоново гледиште да обдарене природе, које су јаке духом, ако се правилно образују, чине многа добра и важна дела, док у случају да остану необразовани и неваспитани – наносе највећу штету (Xen. *Mem*. 4.1.3-5; Pl. *Resp*. 491e-492a).

15 Xen. *Mem*. 1.2.12-47.

16 Xen. *Mem*. 1.2.12, 14, 16, 24-25; 3.

17 Xen. *Mem*. 1.2.12.

свих Атињана.[18] Да су могли да бирају између начина на који је Сократ живео и смрти, они би одабрали – смрт. Када су поверовали да су научили више од других, окренули су филозофији леђа и почели да се баве политиком.[19] Ни један од њих двојице није био у стању да савлада своје ружне пожуде. Алкибијад није био у стању да одоли многим лепим женама које су га „ловиле".[20] Као од лошег *erōs*-а савладани *erastēs* код Платона, Критија је младог Еутидема желео само телесно, и то толико снажно, да је, попут просјака, стално молио за још. Сократ му се подсмевао говорећи да се Критији – када жели да се очеше о Еутидема – дешава нешто слично као прасцу када се чеше о камен.[21] Тај коментар је увредио Критију, а тако се и Каликле осетио пониженим када му је, на његову тврдњу да су сва задовољства иста и да им се треба препустити, Сократ одговорио противпитањем: „да ли човек може живети срећно ако има свраб и красте, па се може чешати колико га је воља и тако проводити живот".[22]

И Ксенофонт, слично Платону, снажну привлачност коју млади частољубиви људи осећају ка политици проглашава одговорном за то што они завршавају на странпутици.[23] У *Усп̄оменама* је, осим тога, приказано како се Сократ, по цену живота, отворено супротстављао деспотском понашању. У време Аргинуског скандала, отворено се успротивио одлуци демоса да се погубе стратези, што је догађај на који Платон алудира у *Горг̄ији*.[24] Ксенофонт, такође, истиче како је Сократ критиковао Критију. Када је Критија постао вођа Тридесеторице тирана, Сократ га је упоредио са лошим пастиром чија говеда мршаве и бројчано се осипају.[25] Ово поређење је утолико интересантније што се њиме ставља до знања да се Критија понаша као бескрупулозно користољубив пастир каквог Трасимах описује у *Држави*.[26]

И у Ксенофонтовом приказу Алкибијада уочавају се паралеле са Платоном. У *Усп̄оменама* је као пример Алкибијадове изразите политичке амбиције и бескрупулозности узет његовог разговор са Периклом на тему „шта је закон". У

18 Xen. *Mem*. 1.2.14.
19 Xen. *Mem*. 1.2.16, 39, 47.
20 Xen. *Mem*. 1.2.24.
21 Xen. *Mem*. 1.2.29; види Јордовић 2013: 200-217.
22 Xen. *Mem*. 1.2.30-31 (прев. М. Н. Ђурић); Pl. *Grg*. 494c (прев. М. Драшковић – А. Вилхар).
23 Xen. *Mem*. 1.2.16-17, 39, 47.
24 Xen. *Mem*. 1.1.18; 4.4.2.
25 Xen. *Mem*. 1.2.31-38; 4.4.3.
26 Pl. *Resp.* 343a-b, 344a-b.

овом разговору млади Алкибијад успева да надговори Перикла, најбољег беседника свога доба, и да га наведе да изнесе ставове из којих се могу извести закључци на које би с одобравањем гледао Трасимах.[27] Алкибијад тако, користећи Сократовску методу разговора, из Периклових одговора изводи закључак да је закон насиље које јачи (*kreittōn*), односно власт (*kratoun tēs poleōs*), наноси слабијем (*hēttō*), као и да владавина демоса – односно закони које народ доноси – представља насиље (*bia*) над бољестојећима.[28]

Премда је овај разговор смештен у оквир описа Алкибијадовог познанства са Сократом, Ксенофонт њиме не истиче Сократов, већ Периклов неуспех. То постиже на два начина. С једне стране, истиче младост Алкибијада (који нема још ни двадесет година), као и то да му је Перикле старатељ. С друге стране, Ксенофонт указује да Перикле Алкибијадове деструктивне тезе сматра обичним младалачким хиром и да их не схвата довољно озбиљно. Перикле зато уопште не реагује на Алкибијадову дрску примедбу да је његов старатељ прешао врхунац своје интелектуалне снаге.[29] Тиме се у *Успоменама* читаоцу ставља до знања да је Перикле био површан у вршењу својих васпитних дужности и да не само да није могао, него се није довољно ни трудио да обузда свог посинка. Овај приказ се подудара са оценом Перикла у Платоновим делима, у којима је славни државник описан као неко ко није способан да добро васпита своју децу, из чега следи да се то утолико пре односи на његовог озлоглашеног посинка Алкибијада.[30]

Ове очигледне подударности чине разлике између Ксенофонта и Платона утолико интересантнијим. Платон у *Апологији* и у *Горгији* приказује Сократа као некога ко никоме није био учитељ и ко није могао чак ни протрептички, а камоли проагично, да утиче на Каликла.[31] Ксенофонт у *Успоменама* заузима дијаметрално супротно становиште. Сократ не само да је учитељ Алкибијада и Критије, већ их усмерава ка путу врлине све док су били заједно са њим.[32] Ксенофонт каснија злодела

27 Xen. *Mem*. 2.6.13; Plut. *Per*. 8; Eup. frg. 94; уп. и Thuc. 2.65.8-9.

28 Xen. *Mem*. 1.2.42-45; Pl. *Resp.* 338d-339a; уп. и Hdt. 8.111.2-3; види Gray 1998: 50–51; O'Connor 2011: 55.

29 Xen. *Mem*. 1.2.46; уп. и Gigon 1953: 68–69.

30 Pl. *Prt*. 319d-320a, пос. 320; *Men*. 93c-94d, 99b, пос. 94a-b; *Alc*. *I* 118c-119b.

31 Pl. *Grg*. 499b, 505c-d, 506b-d, 507a, 510a, 516b-d, 519d, 522e, 527c-e; види Ober 1998: 193, 206, 214-215.

32 Уп. Morrison 2010: 204–206. Да је Ксенофонтов Сократ за разлику од Платоновог Сократа деловао и протрептички и проагично види Xen. *Mem*. 1.4.1; 1.2.64; 3.8.1; 4.4.9; *Oec*. 15.4-9; уп. Gigon 1953: 119-122; Erbse 1961: 270-272; Gray 1998: 14, 78-83.

Алкибијада и Критије не објашњава Сократовим неуспехом да утиче на њих, већ тиме да су њих двојица себе духовно запустили, пошто су отишли од њега, а врлина се мора вежбати исто као и тело.[33] Због тога и Ксенофонт може да тврди да је Сократ разговором и својим личним примером успео да Алкибијада и Критију учини разборитим (*sōphronein*) у доба њихове младости, када су били најнеувиђавнији и најнеобузданији.[34] Из истог разлога Ксенофонт се уопште и не труди да директно одговори на тада распрострањену примедбу у Атини да је Сократ Алкибијада и Критију требало да подучи *sōphrosynē* пре него што их је подучавао политици.[35] Платон, за разлику од Ксенофонта, *Горгију* завршава тиме што Сократ Каликла позива да се њих двојица позабаве политиком тек пошто стекну одговорајуће (филозофско) образовање.[36] Још једна битна разлика почива на томе што Ксенофонт не указује ни на једно државно уређење као посебно одговорно за странпутицу којом су кренули Алкибијад и Критија. Објашњење које уместо тога нуди јесте да је политичкој сфери иманентна снажна привлачност, због чега нарочито снажно привлачи амбициозне младе људе.

Анегдота о Сократовом сусрету са Глауконом још један је пример суштинске разлике између Ксенофонтовог и Платоновог виђења Сократове способности да допре до својих ученика.[37] Предмет разговора између Сократа и Глаукона јесте немогућност да се млад, претерано амбициозан човек одврати од бављења политиком, што је очито и једна од главних тема Платоновог дијалога *Горгија*. Против претпоставке да се ради о случајној подударности говори то што се за пример таквог младог човека узима Платонов полубрат Глаукон. Док је у *Држави* Глаукон приказан као млади човек који следи Сократово (Платоново) филозофско поимање политике, у *Успоменама* је представљен као младић који, иако није морално искварен као Каликле, испољава важне заједничке црте с њим. Из Сократових примедби и Глауконових одговора произлази да Платонов полубрат гори од жеље да говори у Скупштини и игра водећу улогу у политичком животу, јер ће, ако то постигне, моћи да добије што год зажели, да користи пријатељима, унапреди очински дом, увећа славу отаџбине и стекне поштовање.[38] Глауконова жудња (*epithymein*) за бављење

33 Xen. *Mem*. 1.2.18-28.
34 Xen. *Mem*. 1.2.17-8, 26.
35 Xen. *Mem*. 1.2.17.
36 Pl. *Grg*. 527d-e.
37 Xen. *Mem*. 3.6.
38 Xen. *Mem*. 3.6.1-2, 18; уп. Pl. *Grg*. 484d, 485d, 486a-d.

политиком толико је снажна да нико од његових пријатеља и сродника не може да га одврати од тога, па ни сам Платон.[39] Помињање Платона управо на овом месту и у овом контексту не може бити случајно, пошто Ксенофонт иначе строго избегава да га уопште спомене. Сократу, међутим, за разлику од Платона, родбине и пријатеља, полази за руком да увери Глаукона да не располаже са довољно знања и искуства за бављење политиком. Тако је Сократ из *Успомена* успео тамо где је Сократ из *Горгије* претрпео неуспех и то управо у случају Платоновог полубрата и драмске фигуре из *Државе*.

Ксенофонт на тај начин посредством Глаукона и помињања Платоновог неуспеха исказује своје неслагање не само са Платоновом сликом Сократа, који не успева да допре до младих политички амбициозних људи, него и са Платоновим схватањем политике. Сви аргументи које Сократ у *Успоменама* употребљава како би убедио Глаукона одговарају традиционалном поимању политике: моћ, успех, слава, приходи и расходи, војна снага, рат, вештина убеђивања сународника итд.[40]

Како је Ксенофонтово поимање политичког било вишеслојно, ни његов Сократ не успева да само на један начин придобије младе који горе од жеље да се баве политиком. Добар пример тога су Сократови разговори са Еутидемом. Своју намеру да и посредством ових разговора алудира на Платона Ксенофонт реализује тако што на самом почетку четврте књиге *Успомена*, у којој доминирају разговори између Сократа и Еутидима, наводи како је Сократ веровао да најбоље природе, ако остану неваспитане и необразоване, наносе највећу штету. Идентичан став јавно износи Платонов Сократ у *Држави*, а то исто је пређутна порука *Горгије*.[41] Постоји, међутим, једна, али битна разлика – Ксенофонтов Сократ ће врло успешно усмерити претерано амбициозног Еутидема ка путу врлине.

Када младом Еутидему предочава да још није спреман за учешће у јавном животу, тј. за преузимање вођства у демократији, Сократ бира сасвим другачији приступ него у случају Глаукона.[42] Након што је Еутидем, који је скупио много дела најугледнијих песника и софиста, признао да тежи за најлепшом врлином и највећом вештином, односно за ‘краљевском вештином’ (*basilikē technē*), Сократ га пита да ли се може постати способан ако ниси праведан.[43] То онда доводи до расправе која су дела

39 Xen. *Mem*. 3.6.1, 16, 18.
40 Xen. *Mem*. 3.6.2, 4-15.
41 Xen. *Mem*. 4.1.3-5; Pl. *Resp*. 491d-e, 495a-b.
42 Xen. *Mem*. 4.2.1-4, 11, 36.
43 Xen. *Mem*. 4.2.11.

праведна а која неправедна, што Сократ користи да би Еутидему предочио да дела која се обично сматрају неправедним у стварности могу бити праведна и обрнуто.[44] Еутидем признаје да постоји учење (*mathēsis*) и знање (*epistēmē*) о праведности, а потом и да се ропским душама зову они који не знају шта је то лепо, добро и праведно.[45] Еутидем тада схвата да у ствари ништа не зна о најважнијим питањима, после чега малодушно признаје да не зна како да постане бољи. Сократ му скреће пажњу да је то пут самоиспитивања, јер само он доводи до самоспознаје.[46] Када Сократ саопштава да пут самоиспитивања почиње од спознаје какво је зло и какво је добро, Еутидем поново пада у заблуду да све зна. Сократ му тада поново предочава његово незнање, указујући му како се здравље, мудрост (знање) и срећа понекад могу показати лошим. Сократ отвара очи Еутидему и тиме што му показује да не зна шта је демос, односно – сиромашни и богати. Еутидем после тога примећује како су неки тирани као највећи сиромаси приморани да чине највеће неправду. Разговор се завршава Еутидемовим признањем да ништа не зна и одлуком да следи Сократа.[47]

Показало се да и ова дискусија поседује сличности са расправом између Каликла и Сократа. Основна разлика у односу на *Горīију* и у овом случају јесте исход разговора. Премда Еутидем, као и Каликле, никога не жели да слуша, мисли да све зна и жели да преузме вођство у демократији, Сократ већ у првом разговору успева да га убеди да још није спреман за политички живот, као и да је неопходно да претходно спозна себе и основне етичке вредности.[48] У складу с тим и Ксенофонт на почетку другог разговора Сократа са Еутидемом, који се непосредно надовезује на први, каже следеће: „Сократ није ишао за тим да му присталице буду вичне бесеђењу и налажењу средстава за живот, него је мислио да им пре свега треба усадити разборитост (*sōphrosynē*)". Овај став умногоме подсећа на Сократов безуспешни позив Каликлу на крају *Горīује*.[49] У трећем разговору Еутидем се слаже са Сократом да је самосавлађивање (*enkrateia*) предуслов за слободу, а од слободе, како је претходно речено, ни за човека ни за државу нема ничег лепшег и већег.[50] Еутидем, надаље, прихвата Сократову тврдњу да је онај којим владају пожуде

44 Xen. *Mem*. 4.2.12-19; уп. Soph. *El*. 1042; DK 90.3.
45 Xen. *Mem*. 4.2.20-23.
46 Xen. *Mem*. 4.2.23-30.
47 Xen. *Mem*. 4.2.31-40.
48 Xen. *Mem*. 4.2.23, 39-40.
49 Xen. *Mem*. 4.3.1-2; Pl. *Grg*. 527c-e.
50 Xen. *Mem*. 4.5.1-2.

(*hēdonai*) и раскалашност (*akrasia*) потпуно неслободан, да је приморан да чини и оно што је најсрамотније и да у њему има најмање разборитости (*sōphrosynē*). Насупрот њему, онај који је уздржљив и разборит не само да је слободан, већ је способан за дијалектику.[51] Прихватањем свих ових аргумената Еутидем заузима супротан став од Каликла, који с гнушањем одбацује *enkrateia* и *sōphrosynē* и за слободу проглашава препуштање пожудама и страстима, због чега га Платонов Сократ назива бестидником (*kinaidos*).[52]

Из свих наведених примера јасно произлази да је Ксенфонт свесно одабрао да на другачији начин од Платона одбрани и прикаже Сократа. Нарочито се две разлике истичу. Прво, за разлику од Платоновог Сократа, Ксенофонтов Сократ се није ограничио да само путем *elenchus*-а подстиче младе да крену путем врлине, већ их је директно усмеравао на путу моралног усавршавања. Друго, Ксенофонтов Сократ је у свом подучавању врло успешан, јер и најгоре личности, док су с њим, успева да усмери ка путу врлине.

ЛИТЕРАТУРА

Ђурић, М. Н. (1989[5]). *Историја хеленске књижевности*. Београд.

Ђурић, М. Н. (1990[2]). *Историја хеленске етике*. Београд.

Јордовић, І. (2013). *Erōs* и настанак тиранског човека, У К. Марицки Гаџански (Ур.), *Антика и савремени свет: научници, истраживачи и тумачи* (стр. 200-217). Београд.

Ксенофонт (1980). *Успомене о Сократу, с оригинала превео, увод написао и објашњења и напомене додао др М. Н. Ђурић*, Београд.

Нусбаум, М. (2009). *Крхкост доброте. Срећа и етика у грчкој трагедији и филозофији*. Београд.

Платон (1968). *Протагора – Горгија, превели М. Драшковић и А. Вилхар, предговор М. Ђурић, објашњења и напомене М. Драшковић и А. Вилхар*. Београд.

Breitenbach, H. R. (1967). Xenophon von Athen. *RE*, IXA.2, pp. 1567-2052.

Dalfen, J (2004). Gorgias: Übersetzung und Kommentar. In Heitsch, E., & Müller, W. (Hrsg.), *Platon Werke: Übersetzung und Kommentar*, Bd. VI.3. Göttingen.

Davidson, J. N. (2002). *Kurtisanen und Meeresfrüchte: Die Verzehrenden Leidenschaften im klassischen Athen*. Berlin.

51 Xen. *Mem*. 4.5.3-12.

52 Pl. *Grg*. 491d-492c, 494e; види Davidson 2002: 198-199, 201; Нусбаум 2009: 212.

Dorion L-A. (2006). Xenophon's Socrates. In Ahbel-Rappe, S., & Kamtekar, R. (Eds.), *A Companion to Socrates* (pp. 93-109). Malden (Mass.)/London.

(2011). The Rise and Fall of the Socratic Problem. In Morrison, D. R. (Ed.), *The Cambridge Companion to Socrates* (pp. 1-23). Cambridge 2011.

Erbse, H. (1961). Die Architektonik im Aufbau von Xenophons Memorabilien, *Hermes*, 89, 257-287.

Gauss, H. (1956). *Philosophisches Handkommentar zu den Dialogen Platons II/1*. Bern.

Gray, V. J. (1998). *The Framing of Socrates: The Literary Interpretation of Xenophon's Memorabilia*. Stuttgart.

Gigon, O. (1947). *Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte*. Bern.

(1953). *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*. Bern.

Guthrie, W. K. C. (1969). *A History of Greek Philosophy. Vol. III: The Fifth-Century Enlightenment*. Cambridge.

Irwin T. (1979), *Plato: Gorgias, Translated with notes by T. Irwin*. Oxford.

Morrison D. R. (2010). Xenophon's Socrates as Teacher. In Gray, V. J. (Ed.), *Xenophon* (pp. 194-227). Oxford.

Nails, D. (2006). The Trial and Death of Socrates. In Ahbel-Rappe, S., & Kamtekar, R. (Eds.), *A Companion to Socrates* (pp. 5-20). Malden (Mass.)/London 2006.

Ober, J. (1998). *Political Dissent in Democratic Athens: Intellectual Critics of Popular Rule*, Princeton.

(2011). Socrates and Democratic Athens. In Morrison D. R. (Ed.), *The Cambridge Companion to Socrates* (pp. 138-178). Cambridge.

O'Connor, D. K. (2011). Xenophon and the Enviable Life of Socrates. In Morrison D. R. (Ed.), *The Cambridge Companion to Socrates* (pp. 48-74). Cambridge.

Ostwald, M. (1986). *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*. Berkeley/Los Angeles/London.

Strycker, E. De (1994). *Plato's Apology of Socrates. A Literary and Philosophical Study with a Running Commentary. Edited and Completed from the Papers of the Late E. de Strycker by S. R. Slings*. Leiden.

Hargita Horvat Futo[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 069.31:37

MUZEJ U ŠKOLSKOJ TORBI (MUZEJSKA IZLOŽBA – MESTO DOŽIVLJAJA I OBRAZOVANJA)[2]

The museum, as the most recent learning environment possible, is especially suitable for generating the ability group known as competences in the 21st century, while it presents achievements of our civilisation. The key competences accepted in the European Union are gradually integrated into the curricula of the national public education in Serbia. The development of the competences influencing the individual's successful social integration became a distinguished task of school education. The museum, as the site of acquisition of knowledge out of school activity that turned into an open-ended place, a place of amusement, a theatre, a debate forum, enriches all areas of competence and provides a special educational opportunity. The study enquires those aspects of museum pedagogy that support the realization of education with the competence basis, and it separately deals with the development of the native-like competence in the exhibition space.

Key words: key competences, knowledge transfer, museum, museum pedagogy, experiential learning.

Neformalno obrazovanje dobija sve značajniju funkciju u društvu 21. veka koje traži metode i strategije za podsticanje interesovanja učenika, za sticanje praktičnih znanja i veština koja su im potrebne za aktivno učešće u društvu i usavršavanje kroz ceo život. Celoživotno obrazovanje obogaćeno je brojnim aktivnostima koje su dostupne u okviru sistema neformalnog i informalnog obrazovanja: tu spadaju različite ustanove za obrazovanje odraslih, škole stranih jezika, škole za informatičku pismenost (Šoljan 2007: 318), institucije kulture i umetnosti, organizacije mladih i dr. Edukacija izvan škole pruža priliku za prenošenje kulturnog nasleđa, bolje sagledavanje i razumevanje života ljudi u prošlosti i sadašnjosti kao i veze između čoveka i prirode. Vanškolske institucije svojim delatnostima proširuju okvire tradicionalne škole i pomažu razvijanje ključnih kompetencija prihvaćenih u dokumentima Evropskog parlamenta i Saveta (*Recomendation of the*

---

1 horvathfuto@ff.uns.ac.rs

2 Studija je nastala u okviru projekta broj III47013. koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

European Parliament and of the Council, 2006) koje su delom integrisane i u dokumente obrazovanja u Srbiji. Kao polja koja treba razvijati određuje se osam ključnih kompetencija neophodnih za lični napredak, razvoj i za uspešno uključivanje pojedinca u društvo, stoga je njihovo razvijanje jedan od osnovnih ciljeva školskog obrazovanja i vaspitanja. U globalizovanom svetu kada se mogućnosti sticanja znanja multipliciraju, društvo treba da prepozna granice formalnog obrazovnog sistema i otvori se prema drugim mogućnostima obrazovanja i učenja, da iskoristi sve resurse za učenje (Milutinović 2006: 250).

U realizaciji razvojnih zadataka obrazovanja muzeji se trude da preuzmu veću ulogu i kao prostori gde se van škole stiče i prenosi znanje, a „osim znanja nude intelektualni stimulans i inspiraciju u realnom vremenu" (Šola 2002: 51). Cilj bavljenja decom i omladinom je da oni kasnije postanu posetioci muzeja, da razviju potrebu za kulturnim sadržajima. Prototip današnjih muzeja bio je Museion u Aleksandriji, čije su se biblioteka i zbirka u 3. veku pre nove ere koristile u obrazovne svrhe. Muzeji današnjice se baziraju na koncepciji aleksandrijskog muzeja, koji možemo smatrati i modelom moderne naučnoistraživačke institucije (Foghtűyi Heimann 2011: 38).

Od šezdesetih godina XX veka u zapadnim državama Evrope publika je sve veću pažnju posvećivala muzejima: raspravljalo se o njihovoj misiji, ispitivala se njihova funkcija u društvu iz perspektive nauke, iz raznih aspekata se analizirala muzejska postavka, kao i veza između obrazovanja i muzeja, turizma i muzeja, a u debatama se naglašavala obrazovna i servisna karakteristika ovih institucija. U Mađarskoj je 1976. godine prvi put donesen zakon koji je obavezao muzeje da pomoću svojih naučnoistraživačkih baza i zbirki uzmu učešće u obrazovanju širokih masa posetilaca. Zakonom je takođe predviđena obavezna poseta školskih razreda muzejima jednom godišnje. Muzeji su za tu namenu zaposlili kulturologe i pedagoge. Početkom 21. veka stručnjaci Ministarstva za ljudske resurse Republike Mađarske izradili su strategiju u kojoj su definisali savremenu ulogu muzeja: da podjednako učestvuje u stvaranju i prenosu kulture, da postane centar kulture zajednice, grada, oblasti, regije i 'visitor friendly' institucija (Káldy 2009: 25–26).

Muzeji današnjice koji se definišu kao mesta transfera znanja, odgovorili su izazovima vremena, odrekli se tradicionalog shvatanja i počeli su da se bave praktičnim muzejsko-pedagoškim radom; integrisali su infokomunikacijsku tehnologiju u svoj rad, i tako postali „mesto za zabavu, stvaralačka radionica, pozorište, forum za polemiku" (Foghtűy 2009: 18–19) i sredina za celoživotno učenje. Popularizaciju kulturnog nasleđa vrše i pomoću novih formi reprezentacije (web-prezentacije, društvene mreže, blogovi) dostupne najširim krugovima potencijalnih korisnika: „Muzejski profili na Facebook-u ili Twitter-u postali su poslednjih godina standardna muzejska praksa, kojom se okuplja veliki krug

prijatelja i sledbenika, svih onih koji su zainteresovani za muzejsku delatnost" (Gavrilović 2011: 144). Od pedesetih godina XX veka dogodio se prenos težišta sa tradicionalnih funkcija (tematsko sakupljanje i konzerviranje, istraživanje i naučna obrada, tumačenje i izlaganje sakupljenog materijala) na one kojima je posledica komunikacija (prezentacija, interpretacija) (Šola 2002: 50).

Razvijanje kompetencije komuniciranja na maternjem jeziku pomoću izložbe

Metode i prostori učenja savremene muzejske pedagogije odgovaraju zahtevima nastave utemeljene na razvijanju kompetencija. U raznim prostorima muzeja (počev od izložbenog prostora, preko restauratorske radionice i biblioteke do muzejske prodavnice) pomoću zbirke i aktivnosti koje se vezuju za izložbu odnosno informacija koje daje muzejski pedagog, kustos ili predmetni nastavnik, može se razvijati bilo koja kompetencija XXI veka – barem toliko efikasno, a u nekim slučajevima i bolje nego u školi (Kárpáti 2011: 40). Nastavnik i muzejski pedagog moraju pronaći dodirne tačke između izložbe i školskog gradiva, muzej je naime pogodan za praktično prikazivanje teoretskog nastavnog materijala. Najčešće primenjivana metoda je verbalna komunikacija, odnosno usmena prezentacija (kustos ili muzejski pedagog vode kroz postavku, drže predavanja, daju objašnjenja uz izložene predmete, pomažu da se shvate pojmovi, uzajamni odnosi, razgovaraju i generišu polemiku). Deo muzejskih aktivnosti čine i situacione igre kao i aktivnosti pozorišne pedagogije koje obogaćuju detetov rečnik, razvijaju njegovu maštu, sposobnost improvizacije i govora, njegovu ličnost, kao i spretnost rešavanja konflikata (Horváth 2014: 307).

Metoda otkrivanja se oslanja na unapred pripremljene štampane materijale, pažnja posetilaca se rešavanjem zadataka usmerava na elemente izložbe unapred planiranom rutom. Informacije koje su čuli, posetioci dopunjuju čitanjem natpisa i tekstova na eksponatima i vitrinama. Čitanje je sastavni deo muzejske pedagoške prakse: tekstovi koji objašnjavaju muzejsku izložbu, oznake na predmetima i natpisi putem čitanja pružaju informacije o viđenom, stavljaju vizualne elemente u kontekst, a ujedno razvijaju sposobnost razumevanja teksta. Jedan tip izložbenih tekstova deluje neposredno tokom posete muzeju (natpisi, paneli), a tekstovi drugog tipa se mogu interpretirati posredno, nakon posete muzeju (informativni materijali, podsetnici sa ilustracijama, pomoćni nastavni materijali, katalozi, prospekti) (Tóth 2011: 193). Radni listovi koji obrađuju razne segmente izložbe, služe za podrobnije upoznavanje muzejskih eksponata, usmeravaju pažnju posetilaca, ukazuju na bitne elemente, stimulišu na temeljito zapažanje. Po jednom empirijskom istraživanju iz

2009. godine, kada je ispitano pedeset muzejskih stručnjaka, odnosno muzejskih pedagoga u Mađarskoj, ispostavilo se da se u programima muzejske pedagogije najčešće koristi metod obilaska i razgovora (100 %), predavanje (96 %), manualne aktivnosti (92 %) i primene radnih listova (82 %). Takmičenje se takođe može smatrati relativno popularnom metodom muzejske pedagogije, 60 posto ispitanog uzorka ga redovito koristi (Koltai 2010: 109).

U muzejima se skupljaju predmeti koji se prikazuju širokoj publici, a muzejsko učenje se razlikuje od drugih oblika sticanja znanja po mogućnosti učenja pomoću predmeta. Predmeti mogu biti trodimenzionalni, dvodimenzionalni, predmeti koje je sačinio čovek ili su prisutni u prirodi, fotografije, dokumenti, knjige, predmeti za široku upotrebu ili umetnička dela, tradicionalni ili digitalni, originali ili kopije, izloženi pod staklom ili neposredno dostupni posetiocima. Predmeti predstavljaju razne kulture u društvenonaučnim, etnografskim i arheološkim zbirkama. Posetioci moraju naučiti da čitaju iz predmeta, jer uprkos tome što se uz svaki eksponat može nalaziti i pisana informacija, sposobnost čitanja iz predmeta ipak može posetiocu dati više informacija nego najbolje sročeni natpis (Bell 2009: 89–91).

Upoznavanje sa procesom nastanka predmeta, mogućnostima obrade i oblikovanja i njihovom funkcijom pruža nove mogućnosti za obogaćivanje leksičkog fonda i sposobnosti čitanja slika i vizualnog jezika. Iza dela likovne umetnosti se pomalja i doba u kojem su nastali i koje predstavljaju, pa se znanje posetilaca muzeja može proširiti i kulturnoistorijskom pozadinom, jer se često otkrivaju i literarni, etnografski ili muzički aspekti umetničkih dela (Veress 2009: 46). Fond reči se može obogaćivati nazivima predmeta i sredstava koji se danas više ne koriste i uglavnom se mogu naći samo u muzejima. Upoznavanje sa procesima rada, običajima, starim predmetima, zastarelim pojmovima „veoma je važan zadatak, naime istorija, literatura, pronalasci tehničkih i prirodnih nauka mogu postati delom našeg identiteta samo onda, ako razumemo, poznajemo i uvažavamo delo naših predaka" (Szepesházyné 2009: 237). Etnološki muzeji, etno sela i etno kuće (kao primere dobre prakse možemo navesti Etnološki muzej u Budimpešti, Etnografski muzej na otvorenom u Sentandreji, u Vojvodini Muzej grada Novog Sada, Gradski muzej u Senti, Gradski muzej Subotica, Muzej Vojvodine, Etno selo Belo Blato itd.) pružaju mogućnost za upoznavanje sa stvarima, oruđima, vrstom hrane koji se pojavljuju u tekstovima u čitankama i lektirama za mađarski jezik, za isprobavanje hrane, narodne nošnje ili alata, i pomoću empirijskog iskustva približavaju posetioce svetu književnih dela, jer je za razumevanje tekstova veoma važno razumeti i reči.

Čas književnosti u muzeju

U muzejima književnosti, spomen domovima i sobama posvećenim piscima, pesnicima tematizuje se književnost: dok je čitanje individualna aktivnost, književnost zahteva zajednicu i aktivnog primaoca, a ove institucije pružaju pozadinu aktivnostima koji se fokusiraju na istraživanje kulta pisaca. Od izložbi i kulturnih dešavanja koji se organizuju oko književnog nasleđa, preko izdanja, čuvanja i staranja o relikvijama do procene vrednosti rukopisa, svaka muzeološka tematika se vezuje za problematiku kulta. Objekat kulta je autor, koji je poštovanje publike zaslužio pisanjem književnih dela. Istraživanje se koncentriše na autora, na legende koje su se stvorile oko njegovog lika, na biografiju, relaciju autor-delo i recepciju dela u kulturnoj i društvenoj sredini (Tverdota 2006: 841). U muzeju se kroz posmatranje eksponata, prilikom obrade teme koja se uz njih vezuje definišu pojmovi, za učenike do tada nepoznati pojmovi dobijaju smisao, što im razvija sposobnost razumevanja teksta i sagledavanja korelacija: muzejski rad je organizovan na principu demonstracije, prikazivanje polazi od predmeta, a ne kao u školi gde se često do demonstracije dolazi posle definisanja pojma. Na času književnosti u muzeju u prenosu književnog doživljaja značajnu funkciju imaju rukom pisani dokumenti ili tipkani rukopisi.

Analiza rukopisa književnog dela može biti uvod u život autora ili interpretaciju teksta, jer nosi u sebi mnogo zanimljivosti. Sudbina rukopisa prikazuje i okolnosti nastanka i recepciju dela, otkriva metode pisanja autora, vizualizira promene, ispravke i varijacije do konačne verzije. Važno je tematizovati i problematiku gubitka ili pronalaženja rukopisa: čak se i u slučaju davno preminulih autora može dogoditi da se pojavi rukopis. Tako je Književni muzej „Petefi" u Budimpešti kupio 2005. godine jednu pesmu Šandora Petefija (1823–1849), za rukopis se znalo da postoji, ali vlasnik nije hteo da se odvoji od njega. Iste godine se pojavilo i poznato pismo Đule Juhasa (1883–1937) koje je pisao Atili Jožefu dok je on bio učenik u Makou (1920–1923). Izdavački zavod „Enciklopedija" izdao je 2001. godine dosad neobjavljena i nepoznata pisma Mora Jokaija (1825–1904), koja su stavila u sasvim drugačiji kontekst poslednju deceniju života pisca (Praznovszky 2006: 844).

U autografske zapise spadaju i rukopisi koje dopunjuju književni opus: dopisnice, razglednice, pisma, dedikacije (one su kratke, jedinstvene, imaju svoju istoriju, atmosferu, odaju informacije o autoru i o životnoj situaciji u kojoj su nastale), dnevnici, spomenari (tekstovi pisani prijateljima su intimnije prirode), knjige utisaka (muzeja ili neke druge ustanove sa beleškama, potpisom i crtežima poznatih ličnosti) i korekture (sa zapisima, ispravkama, brisanjima pisca, na osnovu kojih se može steći uvid u proces književnog

stvaralaštva). Među rukopisima vredi analizirati i personalne stvari pisaca kao što su školske sveske, fakultetske beleške, lične karte sa potpisom vlasnika, svedočanstva i druga službena dokumenta. U nedostatku originala (zbog zaštite kulturnih dobara na izložbama se susrećemo uglavnom sa kopijama) svrsi mogu poslužiti i faksimili, kopije, reprodukcije. U recepciji života i opusa pisaca posebnu ulogu imaju i relikvije, osobni predmeti svakodnevne upotrebe koji pripadaju najintimnijem svetu autora, ali su dospevši u muzej, prošli kroz proces mitologizacije. Od tipičnih osobnih predmeta pisaca skoro na svakoj izložbi možemo videti kolevku. Ona se može obići, dodirnuti. Dodirivanje je često ponavljan gest, tzv. magija dodira, jer, dodirnuvši stvar koju je koristio, osećamo povezanost sa umetnikom. Radni sto je u funkciji kućnog oltara gde su nastala božanska dela, stoga na njemu moraju biti poređane i ostale važne relikvije za stvaralaštvo (Praznovszky 1998: 189): pero, papir, naočari, lula (u Spomen kući Nandora Giona u Srbobranu, na primer, posetioci mogu sesti za radni sto u sobi pisca i isprobati pisaću mašinu. Ova aktivnost je pogotovu omiljena kod mlađe populacije, tzv. Z generacije, dece digitalnog doba, koja se obično prvi put susreću sa pisaćom mašinom).

Nekonvencionalnim oblicima rada muzej i škola zajednički organizuju svojevrsno literarno putovanje kroz epohe i prostore, razvijaju sposobnost kod učenika da sagledaju svet oko sebe kroz ulogu aktivnog istraživača, a neki pomoću eksponata izložbi svesno ruše stereotipe, stavove i dekonstruišu utisak o piscima, kako bi učenici na osnovu doživljaja stečenih na izložbi ponovo konstruisali tu sliku. Uspeh muzejske pedagogije „meri" se intenzitetom doživljaja, na šta utiče 'atmosfera' izloženih predmeta i muzeja u celini kao i interakcija publike i muzejskog pedagoga. Dobro funkcionisanje ove dve komponente uslov je da muzej ostvari svoju misiju: da stvori okvir za kulturni doživljaj, *formira stavove posetilaca i bude institucija koja odgovara izazovima nove paradigme* nastave koja se koncentriše na učenika.

LITERATURA

Bell, N. (2009). „Tanulás tárgyakkal". In Vásárhelyi T.–Kárpáti A. (szerk.), *A múzeumi tanulás kézikönyve* (pp. 89–93). Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum ELTE TTK Multimédiapedagógiai és Információtechnológiai Központ.

Foghtűy K. (2009). „Művészeti nevelés a múzeumpedagógiában". In Foghtűy K.–Szepesházyné K. Á. (szerk.), *Múzeumpedagógiai tanulmányok III*. (pp. 11–24). Budapest: Gondolat.

Foghtűy K.–Heimann I. (2006). „Múzeum". In Heimann I. et al. (szerk.), *Iskolán kívüli nevelés* (pp. 38–40). Budapest: ELTE PPK Neveléstudományi Intézet.

Gavrilović, Lj. (2011). *Muzeji i granice moći*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Horváth, F. H. (2014). „Muzej kao prostor razvijanja kompetencije." In Hrvatić N. et al (ur.), *Pedagogija, obrazovanje, nastava 1*. (pp. 305–311). Mostar: Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti.

Káldy M. (2009). „A magyar múzeumi közművelődés és múzeumpedagógia történetéről röviden". In Vásárhelyi T.–Kárpáti A. (szerk.), *A múzeumi tanulás kézikönyve* (pp. 24–27). Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum ELTE TTK Multimédiapedagógiai és Információtechnológiai Központ.

Kárpáti A. (2011). „A múzeumi kiállítás mint tanítási és tanulási környezet". In Vásárhelyi T.–Kárpáti A. (szerk.), *Múzeumi tanulás* (pp. 38–42). Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum–Typotex Kiadó.

Koltai Zs. (2010). Helyzetjelentés a hazai múzeumpedagógia eredményeiről és kihívásairól. *Iskolakultúra,* 3, 107–123.

Milutinović, J. (2006). „U susret promenama sistema vaspitanja i obrazovanja – muzeji kao paradigma učionice van škole". In Emil Kamenov et al. (ur.), *Razvoj sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije* (pp. 250–263). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Praznovszky M. (1998): „Az irodalmi kultusz lehetőségei az irodalomtanításban". In Sipos L. (szerk.), *Irodalomtanítás az ezredfordulón* (pp. 187–201). Pauz–Westermann Könyvkiadó, Celldömölk.

Praznovszky M. (2006): „Kéziratok, hasonmások (az irodalomórán)". In Sipos L. (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben* (pp. 843–851). Krónika Nova, Budapest.

Šola, T. (2002). *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti*. Beograd: Clio.

Šoljan, N. (2007). Taksonomija svjetskih razvoja u obrazovanju: prema (de)konstrukciji pedagogije. *Pedagogijska istraživanja*, 2, 317–339.

Szepesházyné K. Á. (2009). „Kulcskompetenciák fejlesztése a múzeumpedagógiai foglalkozásokon". In Foghtűy K.–Szepesházyné K. Á. (szerk.), *Múzeumpedagógiai tanulmányok III*. (pp. 235–248). Budapest: Gondolat.

Tóth K. (2011). „Műtárgyak és kiállítási feliratok – a szöveg öröme a múzeumpedagógiában". In Nagy A.–Imre A.–Köntös N. (szerk.), *Az olvasás össztantárgyi feladat* (pp. 191–197). Szombathely: Savaria University Press.

Tverdota Gy. (2006). „Irodalmi kultusz". In Sipos L. (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben* (pp. 836–842). Krónika Nova, Budapest.

Veress Á. (2009). „Hagyományos múzeum, korszerű múzeumpedagógia”. In Foghtűy K.–Szepesházyné K. Á. (szerk.), *Múzeumpedagógiai tanulmányok III.* (pp. 40–59). Budapest: Gondolat.

Recomendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC) Official Journal of the European Union 30.12.2006. L 394/10–18. Retrieved November 14, 2014 from: http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:pdf

Olivera Knežević Florić
Stefan Ninković[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 371.51

UPRAVLJANJE PROMENAMA ŠKOLSKE KULTURE[2]

Every school has its own culture that strongly directs or even determines opinions, emotions, values and behavior of everyone in the school. Taking into consideration this fact, the paper starts from the idea that leading changes of the school culture is one of the biggest challenges in the process of educational changes. Accordingly, the first part of the paper contains interpretations of the constituent components of the concept the school culture, and explicates the significance of this phenomenon. The central part of the paper includes the consideration of the relation between the school culture and the school leadership, with special emphasis on articulating possibilities of transformational leadership in promoting collaborative-oriented school cultures. It is concluded that the school leadership is an expression of the school culture, which affects its other manifestations. Finally, the paper points out that, although the ambition for absolute control of the culture at school is almost unachievable, school leaders can create and /or transform dominant values, norms and expectations of the school and the school environment.

Key words: school, school culture, leadership, transformation.

Uvodna razmatranja

Svaka škola ima svoju kulturu koja snažno usmerava ili čak određuje mišljenje, emocije, vrednosti i ponašanje svih u školi. Kultura škole ima daleko snažniji uticaj na školske ishode nego predsednik ili premijer države, školski odbor, ili čak direktor škole. Uvažavajući tu činjenicu, u ovom radu se polazi od ideje da je upravljanje promenama školske kulture jedan od najvećih izazova u procesu obrazovnih promena. Preliminarno se može reći da liderstvo ima značajnu ulogu u dinamičnom procesu kreiranja i upravljanja promenama kulture škole.

Sve je više kritičkih analiza i razmatranja koji ukazuju na problematičnost i ograničenost postojećih konceptualizacija i praksi liderstva u školi, što nagoveštava promenu postojeće paradigme. Paradoksalno zvuči činjenica da redukovanje uloge direktora škole

---

1 stefanninkovic985@gmail.com

2 Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima (br. 179037), koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

na rukovođenje nastavnim procesom predstavlja isuviše sužen koncept koji može inhibirati unapređivanje kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada škole. U tom kontekstu, jedno od osnovnih svojstava novog razumevanja fenomena školskog liderstva jeste u tome da se veći značaj prida njegovim indirektnim efektima (Leithwood, Harris, & Hopkins 2008).

Naš cilj nije da plediramo za školsku kulturu kao determinantu puke efikasnosti škola. Zapravo, teško je identifikovati jednoznačnu kauzalnu vezu između organizacione kulture i bilo koje zavisne varijable (Alvesson 2002). Takođe, naša intencija nije da ponudimo nove „recepte" za manipulisanje školskom kulturom. Akademske opservacije u tom pravcu nužno rezultiraju preteranom objektifikacijom kulture kao varijable koju škola ima, a ne kao onoga što škola jeste. U tom smislu, centralni deo ovog rada odnosi se na sagledavanje višesmernih relacija kulture škole i školskog liderstva, s posebnim naglaskom na artikulisanju mogućnosti transformacionog vođstva u promovisanju kolaborativno orijentisanih školskih kultura. Time se posredno priznaje da su ambicije za potpunom kontrolom ili nametanjem kulture škole neostvarive.

Fenomenologija organizacione kulture

Kompleksni socijalni fenomen organizacione kulture, koji u našoj akademskoj zajednici ni izdaleka nije izučavan srazmerno njegovom značaju, predstavlja jedan od onih univerzalnih pojmova kojima se manipuliše u studijama organizacija i menadžmenta. Onoliko koliko je moguće, pa čak i poželjno, konstatovati da ne postoji jedno opšteprihvaćeno određenje fenomena organizacione kulture, toliko je na granici nemogućeg promatrati bilo koju organizaciju ili grupu bez uvažavanja tog faktora. Organizaciona kultura predstavlja „klizav" koncept koji se povremeno koristi za označavanje svega i, shodno tome, ničega (Alvesson 2002). U tom smislu, jedan od nosećih problema u proučavanju fenomena organizacione kulture jeste nemogućnost preciznog i konciznog definisanja samog koncepta.

Klasično mesto u proučavanju organizacione kulture predstavlja i njeno razlikovanje od fenomena organizacione klime. U tom kontekstu, obično se apostrofira ideja da klima nije ništa više nego površinska manifestacija kulture organizacije. Saobrazno tom stanovištu, došlo je do pomaka istraživačkog težišta sa koncentrisanosti na posledice organizacione klime na fokusiranost na to koji su izvori organizacione kulture i kako se ona može kreirati i transformisati. Ovo, dakle, implicira da razumevanje pojava i procesa u organizaciji mora biti utemeljeno na korišćenju oba koncepta.

Definicije kulture uglavnom ukazuju na načine kako se ljudi ponašaju ili na načine kako misle. Prema jednoj od najcitiranijih definicija, organizaciona kultura predstavlja „obrazac temeljnih pretpostavki koji je određena grupa izumela, otkrila ili razvila dok je

rešavala probleme spoljašnjeg prilagođavanaja i unutrašnje integracije, a koji se pokazao dovoljno dobrim da je smatran valjanim, pa stoga tom obrascu treba poučavati nove članove, kao ispravnom načinom percipiranja, mišljenja i osećanja u odnosu na te probleme" (Schein 2004: 17). Osnovne funkcije kulture tiču se obezbeđivanja zajedničkih značenja na osnovu kojih članovi organizacije znaju šta se od njih očekuje, šta treba vrednovati, a čemu ne bi trebalo težiti. Kao suštinska svojstva organizacione kulture obično se izdvajaju sledeći elementi: 1) organizaciona kultura je kolektivni fenomen; 2) većina autora pretpostavlja da postoje dva osnovna nivoa kulture, vidljivi i onaj dublji, manje uočljiv, ali značajniji nivo; 3) organizacione kulture se menjanju sporo, pod uticajem promena u okruženju, liderstva, nacionalne kulture i organizacione efikasnosti. Kultura se obično konceptualizuje u slojevima ili nivoima (Schein 2004; Schneider, Ehrhart, & Macey 2013):

– površinski nivo čine ponašanja članova organizacije i različite druge fizičke manifestacije (način odevanja, jezik, rituali, simboli) koje se obično nazivaju „artefaktima";
– na srednjem nivou nalaze se vrednosti koje predstavljaju sklonosti ka određenim krajnjim stanjima ili ishodima;
– konačno, najdublji i najmanje vidljivi nivo čine bazične ili temeljne pretpostavke organizacionog života koje su odgovorne za način na koji članovi organizacije percipiraju, misle, osećaju i deluju.

Zbirno posmatrano, u literaturi se pojavljuju dva osnovna pristupa u promatranjima organizacione kulture. Jedan je pristup koji organizacionu kulturu tretira kao varijablu, a drugi pristup je baziran na viđenju organizacione kulture kao osnovne ili izvorišne metafore (Alvesson 2002; Hartnell & Walumbwa 2011). Zagovornici pristupa „organizacije imaju kulturu" pozivaju se na tradicionalno, objektivističko i funkcionalističko viđenje društvene realnosti, polazeći od pretpostavke da kultura predstavlja racionalno kreiran instrument, te da je fundamentalna funkcija kulture mobilizacija članova organizacije u smeru organizaciono-kolektivno plasiranih ciljeva. Bez namere da ulazimo u dublje konceptualne analize ovog pristupa, za potrebe ovog rada ističemo da on, zarad zadovoljavanja logike tehničko-racionalnog interesa istraživača, potpuno prenebregava činjenicu da je upravljanje promenama kulture proces simboličke interakcije.

S druge strane, organizacionoj kulturi se može pristupiti kao izvorišnoj metafori, odnosno kao ekspresivnoj formi ili manifestaciji ljudske svesti. Iz perspektive „organizacije su kulture", poimanje kulture kao nečeg što organizacija poseduje (varijabla) odbacuje se u korist poimanja kulture kao onoga što organizacija jeste (Sušanj 2005). Ontološke pretpostavke koje su u osnovi ideje o kulturu kao izvorišnoj metafori jesu hermeneutičke

i fenomenološke, a ne objektivističke. Socijalni svet (organizacija) nije viđen kao objektivan i podložan kvantifikaciji već kao društveno konstruisan i reprodukovan mrežama zajedničkih simbola i značenja koje koordinisane akcije čine mogućim.

Klasifikovanje organizacionih kultura prema njihovim karakteristikama i sadržaju ima za cilj da se stvori relativno mali broj tipova (Janićijević 2008). U tom smislu, gotovo da ne postoji autor koji se bavi organizacionom kulturom, a da sam nije dao njenu tipologiju. Ovde je posebno važno naglasiti da određeni tipovi organizacione kulture zapravo predstavljaju idealne, teorijske tipove, dok se u praksi može naći mnoštvo njihovih kombinacija. Polazeći od ideje da organizaciona kultura predstavlja izvorišnu metaforu, Alveson (Alvesson 2002) registruje osnovne metafore (tipove) organizacione kulture:

– *regulator razmene* – kultura funkcioniše kao neformalni mehanizam kontrole komunikacije svih članova organizacije;
– *kompas* – primarna funkcija zajedničkih vrednosti jeste navigacija i usmeravanje prema ostvarivanju organizacionih ciljeva;
– *socijalni lepak* – zajednički ideje, simboli i vrednosti predstavljaju izvore kolektivne identifikacije do koje dolazi kada se ljudi ponose činjenicom da su deo ili članovi neke organizacije;
– *sveta krava* – kroz proces idealizacije dolazi do iracionalne privrženosti organizacionim vrednostima i normama, što ukazuje na implicitno i podsvesno delovanje kulture;
– *regulator emocija* – kultura definiše prihvatljive emocije i načine njihovog izražavanja;
– *mentalni zatvor* – kulturna tradicija socijalnu realnost čini prirodno datom i jedinom mogućom, pri čemu je inhibirano kritičko propitivanje implicitnih pretpostavki koje usmeravaju ponašanje, razmišljanje i doživljavanje svih u organizaciji.

S obzirom na navedenu pojmovnu složenost u ovoj oblasti, teško je predložiti jednu konačnu definiciju školske kulture. Čini se da je reč o složenom obrascu normi, stavova, uverenja, ponašanja, vrednosti, tradicije, ceremonija i mitova, duboko usađenih u jezgro rada škole (Barth 2002). Zapravo, reč je o istorijski promenljivom sklopu značenja koji ima izuzetnu snagu u oblikovanju razmišljanja i ponašanja svih u školi. Kulturni obrasci škole prožimaju sve: način na koji se ljudi ponašaju, kako se oblače, o čemu razgovaraju, da li sarađuju međusobno ili su izolovani, kako se osećaju u školi itd. Kako je istaknuto u uvodu rada, školska kultura snažno utiče na sve školske ishode. U tom smislu, jedna od najvažnijih i najtežih uloga liderstva u školi tiče se kreiranja i/ili transformacije sadržaja kulture učenja u školskom okruženju.

Školska kultura je koncept koji omogućava razumevanje života škole u svom njegovom bogatstvu i raznovrsnostima. Međutim, kulturološko-organizaciona analiza rada škole podrazumeva promatranje niza važnih dimenzija. Svakako jedna od najvažnijih tema tiče se dualne prirode kulture. S jedne strane, njene uloge u omogućavanju kompleksnih interakcija i koordinisanog delovanja i, s druge strane, njene ograničavajuće i represivne strane. Naime, pružajući osećaj smisla, kultura, takođe, „zamrzava" naš svet, sprečava preispitivanje, ograničava autonomiju i kreativnost. Drugo, otvorena je dilema da li je reč o unisonom setu elemenata ili je pak kultura fragmentirana i obeležena, manje ili više, nestrukturisanim simboličkim saobraćajem. Treća važna tema, nedvosmisleno povezana sa prethodne dve, odnosi se na poziciju liderstva. Sa stanovišta menadžmenta, upravljanje školskom kulturom automatski se čini privlačnim. Međutim, obično su dublji i manje osvešćeni slojevi kulture važniji od onih kojih je lider svestan i na koje utiče.

Individualizam i kolaborativne školske kulture

Kultura organizacije omogućava socijalizaciju novih članova kolektiva. Drugim rečima, u odsustvu specifične kulture ne bi bilo potrebe za profesionalnom socijalizacijom. Nije teško zamisliti situaciju u kojoj, na primer, u jednoj školi tokom sednice nastavnik-pripravnik iznosi svoje mišljenje o tome kako se može unaprediti ocenjivanje učenika. Njegovo izlaganje biva ispraćeno podsmehom, hladnim zurenjem i omalovažavanjem iskusnijih kolega. Nastavnik početnik će usvojiti kulturnu normu koja deluje u njegovoj/njenoj školi, prema kojoj je nastavnicima bez iskustva onemogućeno da iznose svoje stavove. I ne samo to. Istovremeno će naučiti da okrutno kažnjavanje čeka sve one koji naruše kulturne tabue u školi.

Nastavničku profesiju karakteriše individualistička kultura. Individualizam nastavnika nije pitanje ličnosti nastavnika. Individualizam je posledica straha, spoljašnje evaluacije, samozaštićivanja, negativnog pritiska u školskom okruženju (Hargreaves & Fullan 2012). Konvencionalno uverenje je da ljudski kapital nastavnika – profesionalno iskustvo, programsko-stručna znanja, pedagoške veštine – predstavlja osnovnu determinantu ishoda učenika. Međutim, istraživanja pokazuju da ljudski kapital nastavnika ne treba da bude jedini, pa čak ni primarni cilj obrazovih promena (Leana 2011). Zapravo, paradoksalno je da isključivim fokusiranjem na unapređivanje individualnih kvaliteta nastavnika nije moguće akumulirati puno ljudskog kapitala. Kooperativno učenje, kolaborativna školska kultura i škola kao zajednica učenja jesu ideje suprotstavljene predstavi o nastavniku kao izolovanom i usamljenom praktičaru. U prilog iznetim tvrdnjama idu i nalazi istraživanja

koji svedoče da je individualno usmeren profesionalni razvoj nastavnika promašena investicija (Hargreaves & Fullan 2012).

Mnogi nastavnici učestvuju u „paralelnoj igri" (Barth 2006). Iako su u neposrednoj blizini tokom dužeg vremenskog perioda, članovi kolektiva su, manje ili više, izolovani i fokusirani na individualne rezultate. Ipak, češće nastavnici postaju izolovani jedni od drugih na daleko suptilniji način – uzdržavajući se. Brojni nastavnici imaju jasan uvid u to kakvo je uključivanje roditelja, kakva je učenička disciplina, razvoj dece. Problem je u tome što nastavnici to znanje nerado dele sa drugima. Kako ukazuje R. Bart (2006), lajtmotiv kompetitivnih profesionalnih kultura može biti iskazan idejom: „Što bolje ti izgledaš – to ja izgledam gore" i „Što ti gore izgledaš – to ću ja delovati bolje". Kada se nastavnici ustručavaju da sa svojim kolegama podele implicitno znanje, kada se plaše da zatraže pomoć kako ih drugi ne bi videli kao nekompetentne, kada godinama koriste iste neefikasne nastavne prakse, reč je o procesu institucionalizacije izolacionizma. Bart (2006) prethodno opisani fenomen ilustruje sledećom činjenicom. Svakog juna, hiljade nastavnika se penzioniše. Tim činom odlazi sve ono što su naučili tokom niza godina, to postaje zauvek izgubljeno za profesiju. U septembru, novi nastavnici će ući u škole i potrošiti dobar deo svoje karijere u bolnom učenju onoga što su oni koji su otišli već znali.

Pojedini autori (Pfeffer & Sutton 2000) na prilično argumentovan način ističu da je individualizam uslovljen strahom članova organizacije. Naime, prema tom shvatanju, dve su osnovne posledice straha u organizaciji. Prva se tiče činjenice da strah uzrokuje fokusiranje na kratkoročne ciljeve. Druga nepovoljna posledica straha je samozaštićivanje. Opterećeni strahom, lideri (i podređeni) usredsređuju se na preuzimanje zasluga za dobre ishode i okrivljivanje drugih za neuspehe. Strah i njegove posledice u direktnoj su suprotnosti sa osnovnim vrednostima kolaborativne školske kulture. Škole sa toksičnom kulturom nemaju jasnu predstavu moralne svrhe, obeležene su normama koje potkrepljuju inerciju, obeshrabruju kolaboraciju, i obično ih karakterišu neprijateljski odnosi unutar kolektiva.

Naravno, kolaborativni odnosi mogu biti nametnuti, iznuđeni i „na steroidima" (Hargreaves 2003). Veštačka kolegijalnost zanemaruje i/ili podriva mogućnosti da nastavnici iniciraju sopstvene zajedničke projekte, uče u kontekstu i kolektivno istražuju. Za razliku od kolaboracije kao oblika profesionalnog razvoja nastavnika i internog činioca unapređivanja rada škole, veštačka kolegijalnost obeležena je prekomernom formalizacijom i nametanjem. Kao rezultat, nastavnici, zapravo, manje sarađuju i napuštaju timske aktivnosti onog trenutka kada nadređeni prestanu da im „dišu za vratom".

Kreiranje kolaborativne kulture preduslov je održivog unapređenja rada škole. Kongenijalni odnosi nisu dovoljni. Ukoliko je kolaboracija redukovana na prepričavanje

anegdota i pružanje podrške samo onda kada je zatražena, kolaboracija reprodukuje status quo. Po Majklu Fulanu (2008), da bi se razumela priroda i moć kultura u kojoj vlada saradnja, mora se znati da one funckionišu da bi doprle do prećutnog znanja svih članova organizacije (čineći na taj način to znanje eksplicitnim), a istovremeno traže nove ideje i znanje koje je dostupno u spoljnom svetu. Učenje nastavnika u kontekstu utemeljeno je u iskrenom dijalogu o značajnim stvarima – o uključivanju roditelja, ocenjivanju, o problemima u socijalnom ponašanju učenika. Džudit Litl (po navodu: Fullan, 2008) upečatljivo argumentuje da se unapređivanje rada škola događa, pre svega, onda kada nastavnici konstantno učestvuju u konkretnim razgovorima o nastavi (ne o slabostima učenika i njihovih porodica, pogrešnim očekivanjima društva od škole itd.). Kroz taj dijalog, nastavnici deprivatizuju svoju praksu, čine je transparentnom i razvijaju jezik koji je adekvatan kompleksnosti podučavanja. Reč je, zapravo, o razvijanju kulture u kojoj je poželjno izazivati i biti izazvan, posmatrati i biti posmatran.

Upravljanje kulturom obično se identifikuje sa menjanjem kulture (Alvesson 2002). Direktor škole uvek, ovako ili onako, „upravlja" kulturom škole. Naravno, ovde se ne zastupa stav o mogućnosti potpunog kontrolisanja i namernog menjanja školske kulture. Jasno je da su kulturne promene manje duboke nego što se tvrdi u popularnoj literaturi. U tom kontekstu, zajedničko definisanje određene sfere realnosti sa kojom se suočava škola daleko je dostižnije od postizanja stanja u kojem svi rade u skladu sa zajedničkim organizacionim normama.

Upravljanje promenama školske kulture: realnost ili aspiracija

Liderstvo, kao i menadžment, spada u najviše proučavane izvore organizacionih ishoda. Međutim, obično se liderstvo i menadžment tretiraju kao dve međusobno povezane, ali ipak odvojene uloge i dva odvojena procesa. Koncept školske kulture primenljiv je u definisanju načelnih sličnosti i razlika između ta dva koncepta. U osnovi, simbolički menadžment ili upravljanje značenjima predstavlja veoma izraženu komponentu liderstva. S druge strane, menadžement se obično poima kao modalitet organizacione kontrole koji zaobilazi kulturu i usmeren je na izvršno angažovanje, efikasnost i utilitarnost podređenih. Po mišljenju Edgara Šejna (2004), sposobnost razumevanja i menjanja kulture organizacije jeste jedinstveni talenat lidera. U tom smislu, ključno pitanje jeste sledeće: Kakva je relativna jačina uticaja liderstva na kulturu organizacije?

U brojnim „prolidersk im" krugovima, u koje ubrajamo pojedine grupacije akademskih istraživača, konsultanata i praktičara, postoji stabilna tendencija da se liderima pripiše

izvanredan uticaj na organizacionu kulturu. Pri tome, celokupna predstava o potrebnim aktivnostima rukovođenja bazirana je na jednom krajnje pojednostavljenom shvatanju kulture kao objekta. Međutim, imajući u vidu nalaze brojnih empirijskih istraživanja, heroizacija liderstva i atribuiranje kauzalne moći liderima predstavlja socijalno konstruisanu neistinu. Dakle, liderstvo je izraz organizacione kulture koji je recipročno povezan sa njenim drugim manifestacijama (Alvesson 2002).

Uvažavajući gorenavedeno, dodajemo da su ambicije za potpunom kontrolom školske kulture nerealne. Kao što je ranije posredno istaknuto, proces vođstva je uvek, na ovaj ili onaj način, određen organizacionom kulturom. Prema mišljenju najpoznatijeg teoretičara u ovoj oblasti (Schein 2004), proces formiranja kulture započinje sa vrednostima, pretpostavkama i ponašanjem lidera organizacije. Sve dok organizacija funkcioniše na zadovoljavajući način, njena kulturna tradicija se neće dovoditi u pitanje. Međutim, onog trenutka kada se organizacija suoči sa adaptivnim teškoćama, uloga liderstva ponovo postaje primarna. Od lidera se očekuje iskorak i transformisanje postojeće kulture koja više ne funkcioniše. Drugim rečima, da li će određene vrednosti, standardi kojima je lider privržen biti „ugrađene" u kulturnu tradiciju organizacije zavisi od njihovih ishoda.

Promene uslova u kojima funkcionišu škole ne znači nužno i promenu u funkcionisanju škola. Iako spoljašnji pritisak donekle diktira upotrebu kapaciteta škole, na taktičkom nivou škole odlučuju na koje će prioritete fokusirati, kako će odreagovati na spoljašnja očekivanja, da li će razviti vlasitite mere učinka. Obrazovne promene će biti neuspešne sve dok se ne pronađu adekvatni načini razvijanja infrastrukture i procesa koji nastavnicima omogućavaju novo razumevanje (Fullan 2001). Pri tome, misli se na duboko razumevanje značenja novih pristupa podučavanju i učenju. Shodno tome, upravljanje promenama školske kulture, u osnovi, predstavlja proces transformacije njenih štetnih elemenata. Transformacione promene impliciraju da se pojedinac ili grupa *oduči* od nečega i da, simultano, nauči nešto novo. U tom smislu, otpor prema kulturnim promenama predstavlja posledicu nespremnosti grupe da odustane od nekih disfunkcinalnih obrazaca ponašanja koji čine važan aspekt organizacionog identiteta.

Nije neobično da nakon nekoliko godina pojedinici postanu potpuno „uronjeni" u postojeću kulturu, pa više nisu u stanju da prepoznaju njene toksične elemente. Bart piše da ne može biti govora o promenama kulture ukoliko pre toga nisu eksplicirana pitanja o kojima nikada ranije nije diskutovano (Barth 2006). Unapređenje odnosa u školskoj zajednici podrazumeva da odnosi postanu predmet diskusije. Reč je o procesu ekspliciranja tema koje su važne i o kojima se zapravo često govori, ali su istovremeno veoma opterećene aksioznošću, te se o njima diskutuje na parkingu, u kantini, igralištu, na večeri.

U nekim školama se ne diskutuje o liderstvu, čime je direktor lišen iskrene povratne informacije onih na koje namerava da utiče. U pojedinim školama nikada se ne razgovara o odgovornosti nastavnika za neuspeh učenika. U osnovi, što je manji broj pitanja o kojima se ne diskutuje to je školska kultura manje obeležena patološkim svojstvima.

Kolaborativno orijentisane škole uspešnije su od škola u kojima nastavnici rade izolovani jedni od drugih. U takvim školama se dobrovoljno razgovara o vaspitno-obrazovnom radu, nastavnici međusobno dele svoje znanje, analiziraju jedni druge i priželjkuju uspeh drugih. Bez tog preduslova, nastavnici neće učiti u kontekstu u kojem rade, smislene promene rada škole neće se dogoditi, epizodične reforme mogu pogoršati stvari. Bart (2006) navodi primer direktora jedne škole koji je smelo svom kolektivu predložio da svakog meseca, u periodu od jedne nedelje, jedina tema za razgovor u zbornici bude obrazovanje! Na opšte iznenađenje, ovaj predlog je funkcionisao, omogućavajući nastavnicima da diskutuju o svom radu. Štaviše, postoji značajna empirijska podrška za tvrdnju da saradnički odnosi predstavljaju noseću komponentu profesionalnog kapitala nastavnika (Hargreaves & Fullan 2012).

Mnogi autori veruju da su tradicionalni modeli školskog liderstva preokupirani direktorom škole kao jedinim izvorom uticaja, moći i autoriteta. U novije vreme, istraživači svoju pažnju usmeravaju ka modelima upravljanja koji su u većoj meri kompatibilni sa silama promena u obrazovanju, a koje se tiču osnaživanja nastavnika, profesionalnog učenja i zajedničkog liderstva (Hallinger 2003). Direktori škola su retko izolovani i „sami na vrhu". Sistem ne može biti zasnovan na liderima-herojima. Kako opravdano primećuje Fulan (2001) u svojoj čuvenoj knjizi „Vođenje u kulturi promena", harizmatični lideri, koji su inače veoma retki, obično pričine više štete nego koristi. S jedne strane, njihove inciijative su epizodične i praćene su frustriranom i obeshrabrujućom zavisnošću drugih. Sa druge strane, njihovo ponašanje gotovo nikada ne može biti imitirano od strane velikog broja ljudi, a održive promene u obrazovanju ne zavise samo od malog broj onih koji su predodređeni da budu izuzetni.

Uvažavajući gorenavadeno, u ovom radu polazimo od ideje da model transformacionog liderstva nudi značajne mogućnosti u vođenju promena školske kulture. Prema klasičnim određenjima, transformacioni lideri motivišu svoje podređene tako da ih čine svesnima važnosti ishoda posla, podstiču ih da se zbog organizacije ili tima uzdignu iznad vlastitih interesa i aktiviraju njihove potrebe višeg reda (Yukl 2008). Transformacioni lideri pokušavaju da identifikuju lične ciljeve članova kolektiva i da deluju na njihovu percepciju kako bi prepoznali da su zajednički (školski) ciljevi usklađeni sa njihovim ličnim potrebama i ciljevima. Pomenute promene su generativnog karaktera jer se tiču uslova

u kojima nastavnici sami sebe motivišu da svakodnevno rade na ostvarivanju školskih ciljeva (Kneževi-Florić i Ninković 2014). Noseće komponente na kojima je bazirano transformaciono liderstvo jesu: 1) idealizovani uticaj, 2) inspirativna motivacija, 3) uvažavanje individualnosti i 4) intelektualna stimulacija. Pobrojane komponente transformacionog vođstva relevante su za upravljanje kulturnim promenama u školskom okruženju i biće ukratko elaborirane u nastavku rada.

Transformacioni lideri utiču na organizacionu kulturu posredstvom arikulisanja jasne i privlačne vizije i podsticanjem predanosti toj viziji. Druga važna komponenta tog procesa jeste saopštavanje vizije i podsticanje kolektivne identifikacije podređenih sa misijom i ciljevima organizacije. Jasna vizija o tome šta bi škola mogla postići ili postati, pomaže nastavnicima da shvate moralnu svrhu, ciljeve i prioritete kojima treba da teže. Saopštavanje ciljeva i očekivanja ima indirektne efekte na učenike, kroz koordinisanje rada nastavnika i, u nekim slučajevima, roditelja. Bez ekspliciranja ciljeva, napori i inicijative nastavnika i školskih lidera mogu biti rasuti u različite agende i konfliktne prioritete, što tokom vremena može rezultirati cinizmom, pasivnošću i profesionalnim sagorevanjem (Robinson, Lloyd, & Rowe 2008).

Nadalje, direktor škole svojim ponašanjem modeluju poželjne vrednosti i standarde ponašanja. Priznavanje činjenice da se ne zna sve ključno je u procesu podsticanja distribuiranog liderstva (Fullan 2008). Nasuprot tome, teško je kultivisati distribuirano liderstvo (i kolaborativnu kulturu), ukoliko lider veruje, on mora samostalno doneti sve značajne odluke. Drugo, nagrađujući ponašanje koje je kongruentno sa školskim ciljevima i kažnjavajući devijantno (negativno) ponašanje, lideri oblikuju ponašanje svojih podređenih. Treba istaći da teorija socijalnog učenja artikuliše ideju da ljudi uče ne samo iz direktnog iskustva već i posmatrajući konsekvence ponašanja drugih. To znači da nastavnici i učenici brojne obrasce ponašanja uče vikarijski, svedočeći posledicama ponašanja drugih članova školske zajednice.

Iz interpretativne perspektive, lider artikuliše značenja i tumači realnost sa kojom se suočava organizacija. U tom smislu, transformacioni lideri usmeravaju pažnju na postignute uspehe i dovode ih u vezi sa vrednostima, pretpostavkama i normama koje zagovaraju. Direktor škole može, na primer, pomoći nastavnicima da postignute uspehe atribuiraju vlastitim akcijama, pri čemu i uspehe i neuspehe treba tretirati kao prilike za kolektivno učenje.

Dakle, osnovno pitanje jeste kako transformisati štetnu kulturu škole? Po svoj prilici, odgovor se tiče mogućnosti za otvorenu komunikaciju, posebno članova različitih supkultura i kontrakultura u školi. Promene forme kulture (odnosa među ljudima) uvek prethode promenama sadržaja kulture. Ukoliko se odnosi unaprede, stvari postaju bolje (Fullan 2001). Neki od mogućih načina unapređivanja odnosa u školi jesu:

– eksplicitno saopštavanje očekivanja (na primer, „od svih nas očekujem da sarađujemo na rešavanju zajedničkih problema”);
– modelovanje kolegijalnosti (vidljivo pokazivanje spremnosti za horizontalnu i vertikalnu saradnju);
– nagrađivanje i zaštita onih koji se ponašaju kolegijalno;
– podsticanje i učestvovanje u kolaborativno orijentisanom profesionalnom razvoju nastavnika.

Ako su odnosi između nastavnika, i nastavnika i školske uprave obeleženi poverenjem, saradnjom i uvažavanjem, veće su šanse da će odnosi između učenika i nastavnika i nastavnika i roditelja biti obeleženi poverenjem, saradnjom i uvažavanjem. U tom smislu, uloga školskog liderstva u građenju i unapređivanju interpersonalnih odnosa, posebno sa ljudima koji imaju drugačija uverenja, vrednosti i norme, očekivano je veoma značajna.

Zaključak

Imajući u vidu ideje koje su obrađene u radu, kao suštinska svojstva odnosa liderstva i školske kulture možemo da označimo: 1) Direktor škole uvek, na ovaj ili onaj način, upravlja promenama školske kulture. Pri tome, manje je važno ono što lider objektivno čini od onoga kako podređeni percipiraju i interpretiraju njegove postupke i kako reaguju na njih. 2) Odnos između školske kulture i liderstva neminovno je višesmeran. Ukoliko škola uspešno funkcioniše, njena kultura definiše kakav je model liderstva prihvatljiv. Sa druge strane, poteškoće u funkcionisanju škole od lidera zahtevaju da shvati ograničenja postojeće kulture i da je adaptivno transformiše. 3) Uobičajena pozicija lidera u odnosu na kulturu nije preterano spektakularna niti grandiozna. U situacijama kada direktor škole nužno mora obavljati niz administrativnih dužnosti, mogućnosti za harizmatično rukovođenje značajno su ograničene 4) Razumevanje odnosa između liderstva i kulture škole važan je korak u razumevanju kako, kada i zašto lideri upravljaju vrednostima, normama i pretpostavkama rada nastavnika. Naravno, dalji teorijski razvoj i empirijska istraživanja potrebni su kako bi se potpuno eksplicirala interaktivna veza između liderstva i školske kulture. Štaviše, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti eksploraciji veze između različitih obrazaca ponašanja direktora škole i različitih konfiguracija kulturnih obrazaca škole.

LITERATURA

Alvesson, M. (2012). *Understanding organizational culture.* London: Sage.
Barth, R. S. (2002). The culture builder. *Educational leadership , 59* (8), 6-11.

Barth, R. S. (2006). Improving relationships within the schoolhouse. *Educational Leadership , 63* (6), 8-13.

Fullan, M. (2001). *Leading in a culture of change personal action guide and workbook*. San Francisco: John Wiley & Sons.

Fullan, M. (2011). *The six secrets of change: what the best leaders do to help their organizations survive and thrive*. San Francisco: John Wiley & Sons.

Hallinger, P. (2003). Leading educational change: reflections on the practice of instructional and transformational leadership. *Cambridge Journal of education , 33* (3), 329-352.

Hargreaves, A. (2003). *Teaching in the knowledge society: education in the age of insecurity.* New York: Teachers College Press.

Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). *Professional capital: transforming teaching in every school.* Canada: Teachers College Press.

Hartnell, C. A., & Walumbwa, F. O. (2011). Transformational leadership and organization culture: toward integrating a multilevel framework. In N. M. Ashkanasy, C. P. Wilderom, & M. P. Peterson, *The handbook of organizational culture and climate* (pp. 225-248). Los Angeles: Sage.

Janićijević, N. (2008). *Organizaciono ponašanje*. Data status.

Knežević-Florić, O., Ninković, S. (2014). Transformaciono liderstvo u školskom okruženju. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XXXIX-1, 83-95.

Leana, C. R. (2011). The missing link in school reform. Retrieved September. *Stanford Social Innovation Review* , 30-35.

Leithwood, K., Harris, A., & Hopkins, D. (2008). Seven strong claims about successful school leadership. *School leadership and management , 28* (1), 27-42.

Pfeffer, J., & Sutton, R. I. (2000). *The knowing-doing gap*. Massachusetts: Harvard Business School Publishing.

Robinson, V. M. J., Lloyd, C. A., & Rowe, K. J. (2008). The impact of leadership on student outcomes: an analysis of the differential effects of leadership types. *Educational Administration Quarterly, 44*, 635-674.

Schein, E. H. (2010). *Organizational culture and leadership.* San Francisco: John Wiley & Sons.

Schneider, B., Ehrhart, M. G., & Macey, W. H. (2013). Organizational climate and culture. *Annual review of psychology*, *64*, 361-388.

Sušanj, Z. (2005). *Organizacijska klima i kultura*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Yukl, G. (2008). *Rukovođenje u organizacijama*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Мартин Поповски[1]
Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје

UDK 165.12

КРЕАТИВНОСТА НА НАУЧНИЦИТЕ – ПОРТА ЗА ВЛЕЗ НА КУЛТУРАТА ВО ПРИРОДНИТЕ НАУКИ

Detecting the influence of culture in the social sciences and humanities is not a very difficult task, given that researchers themselves are part of particular cultures and societies. But to do the same thing with natural sciences is a much bigger problem. The goal of this article is to locate the channels that cultural context uses to “infiltrate” scientific discoveries by analyzing the epistemological views of three authors (Kuhn, Feyerabend and Harding) as well as some examples from the history of natural sciences. The result of this inquiry is the conclusion that scientists’ creativity is the “gateway” through which culture influences the achievements of the natural sciences.

Key words: culture, natural sciences, crucial scientific changes, creativity.

Во екот на логичкиот позитивизам и емпиризам во првата половина на XX век, во кои се поставени основите на современата аналитичка филозофија, преовладува ставот дека е можно да се создаде строго формулиран метод за добивање научни заклучоци. Во овој период, сè до почетокот на втората половина на XX век, мнозинството од филозофите на науката се водени од идејата дека е можна логичка реконструкција на процесот на менување и развој на науката, низ реконструкција на процесот на добивање и утврдување на научните заклучоци. Оттука, аналитичката филозофска традиција во филозофијата на науката, често се нарекува и логичко-реконструкционалистичка традиција. Идејата дека е можна логичка реконструкција на процесот на добивање научни заклучоци, ги наведува припадниците на оваа традиција на заклучокот дека историско-општествено-психолошко-културниот контекст во кој се случува едно научно откритие, во суштина е ирелевантен за самото откритие чија структура може рационално да се реконструира независно од контекстот во кој тоа се случува. Оттука, потекнува и слабото интересирање во традиционалната аналитичка филозофија на науката за проучување на историјата на науката, а уште помалку за културниот контекст во кој се случуваат научните откритија. Ваквото гледиште се базира врз широко прифатената дистинкција во аналитичката филозофија, која

1 martin_popovski@yahoo.com

обично му се припишува на Ханс Рајхенбах (Hans Reichenbach), а која се состои во разликувањето меѓу *контекст на откритие* и *контекст на оправдување*. Контекстот на откритие се однесува на историски определениот процес во кој конкретниот научник дошол до одредена теорија – контекст кој го градат разни психолошки, социолошки и културни фактори. Контекстот на оправдување, пак, се однесува на смислата на процесот со кој научниците ги оправдуваат теориите низ барање на релевантни докази и низ строги тестирања. Притоа, суштинските епистемолошки стандарди (методи, правила) на науката се сметаат за инкорпорирани во контекстот на оправдувањето, додека она што се состои во контекстот на откритието се смета за ирелевантно за филозофијата на науката и за епистемолошката вредност на самото научно откритие. Во таа смисла Рајхенбах нагласува дека „епистемологијата е единствено фокусирана на конструирање на контекстот на оправдувањето“ (Reichenbach 1961: 7). Оттука, филозофите на науката во аналитичката традиција во своите истражувања го одбегнуваат историскиот контекст во кој се случуваат научните откритија (заедно со сите социјални, психолошки и културолошки елементи кои тој ги носи) и се сосредоточуваат врз „вонвременските“ епистемолошки аспекти на научните достигнувања.

Поделбата на контекст на откритие и контекст на оправдување која ја предлага Рајхенбах, би важела само доколку промените во науката би се случувале низ процес на научно заклучување кој во суштина би имал исклучиво рационална природа. Тоа е случај, бидејќи логичка реконструкција на процесот на научното заклучување би била можна единствено доколку овој процес би бил потполно рационален. Токму во оваа насока Рајхенбах го дефинира контекстот на оправдувањето, како контекст кој ги отфрла сите ирационални „неепистемолошки“ елементи како што се: културниот, општествениот и психолошкиот аспект на научното откритие. Тоа го прави бидејќи за да се покаже дека контекстот на откритието е ирелевантен за контекстот на оправдувањето, потребно е да се покаже дека научното заклучување, а со тоа и научните промени, се одвиваат исклучиво низ аисторични рационални механизми.

Но, механизмите по кои фунционираат научното заклучување и научните промени не се толку едноставни и еднородни. Историјата на науките, во која во случајов *се фокусираме врз природните науки*, покажува дека промените кои се случувале во неа немаат хомогена епистемолошко-методолошка природа. Овие промени начелно можеме да ги поделиме во две групи: *несуштински промени* и *суштински промени*. Несуштинските промени се оние кои се почести во историјата на природните науки. Тие се резултат на научните заклучувања кои се изведуваат

по чисто рационален пат, односно се добиени со логичко иследување од веќе дадени претпоставки, со посредство на резултати од емпириски истражувања. Несуштинските промени се случуваат во рамките на еден теориски систем и бидејќи се резултат на заклучоци изведени по логички пат, тие не задираат во основните претпоставки на теорискиот систем, туку служат само за развивање и прецизирање на системот во кој се реализираат. Но, токму развивањето и прецизирањето на системот се основни предуслови за откривање на недостатоците на самиот систем. Со сè подеталното изведување на логичките последици од основните претпоставки на дадениот научен систем и со негово развивање во сè посистематизирана целина, тој станува сè почувствителен на аномалии. Кога овие аномалии не можат да се надминат во рамките на самиот систем, тогаш користењето исклучиво логичко-рационални постапки станува бесполезно. Во решавањето на ваквите проблеми мора да се вклучи интуитивниот *креативен* потенцијал на научникот кој во помала или поголема мера ги менува основните претпоставки на научниот систем, со цел да се надминат проблемите. При промените во науката кои се инспирирани од креативниот потенцијал на ретките генијални научници, се менуваат основните теориски претпоставки низ кои е обликуван светогледот во дадената научна област и со тоа се менува и самиот нејзин светоглед. Туку станува збор за *суштински научни промени*. При овие промени (бидејќи не се случуваат врз исклучиво формално-логички трансформации) е оставен простор за различни видови влијанија кои можат да имаат импакт врз смислата за креативност на научникот. На тој начин, свое влијание врз суштинските научни промени, а со тоа и врз самите природни науки, може да имаат: *културниот контекст во кој се случуваат овие промени*, наклонетоста на научникот кон одредено метафизичко гледиште, социо-психолошките аспекти, неговата смисла за „естетичност“ и слични ирационални параметри.

Дека суштинските промени во природните науки носат ревизија на нивниот светоглед, може лесно да се забележи во некои од најзначајните епизоди од нивната историја. Така, на пример, во Њутновата механика на просторот и времето се гледа како на континуирани, „рамни“ и засебни физички ентитети, додека во теоријата на релативитетот (која е наследник на Њутновата механика) на просторот и времето се гледа како на дисконтинуирани, закривени (во зависност од масата на телата во нив) и фузирни димензии на единствен физички ентитет – простор-времето. Во квантната механика, пак, на микропроцесите се гледа како на индетерминирани настани, за разлика од претходните детерминистички гледишта за физичкиот микросвет. По Дарвиновата теорија на еволуцијата, живиот свет се согледува како

многу потесно поврзан одошто се мислело претходно, и почнува на него да се гледа како на флуиден и развоен, а не како на статичен систем. Историјата на природните науки памети уште многу други вакви примери за промена на призмата низ која се заснова научниот светоглед.

Разликата на светогледите низ призмите на различни научни теории силно наликува на разликата на светогледите на различните култури. Имено, како што светот изгледа поинаку низ различните основни претпоставки на теоријата пред и на онаа по суштинските промени, така и светот согледан низ различни културолошки „аксиоми“ добива сосем поинакви димензии. Оттука, за да се согледаат во вистинското светло, и суштински новите научни теории и различните култури од онаа на која припаѓаме, мораат да бидат восприемени „однатре“ – со прифаќање на призмата на базичните претпоставки на секоја од нив. Преминот од една природонаучна теорија во друга суштински поинаква теорија и преминот од еден културен контекст во друг, никогаш не е премин кој може рационално да биде реконструиран. Тој е секогаш *вонлогички познавателен „скок“*.

Досега беше истакнато дека културата може да има влијание врз реализацијата на суштинските промени во природните науки и дека овие промени во помала или поголема мера го менуваат светогледот на конкретните научни области. Со тоа културата, може да влијае врз формирањето на научниот светоглед на природните науки. Но, за да се прецизираат каналите по кои се случува ова влијание, ќе се повикаме на неколку значајни имиња од филозофијата на науката.

Гореспоменатата идеја за вонлогичките познавателни скокови од една природонаучна теорија кон друга суштински нова теорија, со што се менува светогледот на научната област, за прв пат експлицитно е елаборирана од страна на Гастон Башлар (Gaston Bachelard). Тој го воведува концептот на т.н. „епистемолошки прекини“ со кој ги означува дисконтинуираните парадигматски промени во развојот на науката. Дека овие „епистемолошки прекини“ носат промени на светогледот, Башлар потенцира во следниов извадок од неговиот *Нов научен дух* (1934): „очигледен факт е дека секоја плодотворна научна револуција предизвикува длабока ревизија на категориите на реалното“ (Bachelard 1984: 134).

„Епистемолошките прекини“ во форма на „парадигматски промени“, триесетина години по нивното елаборирање од страна на Башлар, ќе бидат централен предмет на анализа во концепцијата на една од најмаркантните фигури во современата филозофија на науката – Томас Кун (Thomas Kuhn). Тој во неговото прочуено дело *Структурата на научните револуции* (1962) ја потенцира важноста на еден навидум

произволен елемент составен од лични и историски случајности, кој, според него, секогаш неизбежно се вклопува во убедувањата кои се прифатени од една научна заедница во определено време. Затоа конституирањето на научните теории во голема мера, смета Кун, зависи од времето и околностите во кои тие теории се јавуваат. Но, влијанието на личните и историските случајности Кун не го оквалификува како негативно. Напротив, тоа според него е неопходно за создавањето на основните ставови на една научна дисциплина. За една наука продуктивно да функционира, и за една научна група да започне некое истражување, мора во својата основа да има збир од прифатени основни верувања. Научната дејност која се потпира врз ова множество од основни и општоприфатени верувања, Кун ја нарекува *нормална наука*. Нормалната наука всушност го претставува основниот колосек во кој се движат научните истражувања во одреден временски период. Но понекогаш, вели Кун, се случува во нормалната наука зачестено да се јавуваат одредени аномалии кои ја поткопуваат во самите нејзини корени. Таквите аномалии се всушност појави кои не соодветствуваат на предвидувањата на теориите кои ги поддржува нормалната наука. Кога овие несоодветности ќе се насоберат во поголем број, а нормалната наука нема инструменти да се справи со нив, научниците преземаат необични истражувања кои можат да доведат до темелен пресврт во самата наука, пресврт кој претставува *научна револуција*. Уште еден клучен поим за Куновата концепција за научните промени е поимот *парадигма,* кој е во тесна врска со поимот на нормалната наука. Овој поим тој го дефинира како "прифатени примери на сегашната научна практика - примери кои вклучуваат и закони, и теорија, и примена, и инструментализација - [кои] обезбедуваат модели од кои произлегуваат определени кохерентни традиции на научното истражување" (Кун 2002: 32). Преку поимите „парадигма" и „научна револуција", Кун го гради темелот за сопствената концепција на научните промени, која во основа се состои во тврдењето дека суштинските промени во историјата на науката се случуваат низ научни револуции кои резултираат со промена на научната парадигма. Според Кун, научникот може да прифати нова парадигма од најразлични причини, а најчесто тоа го прави од неколку причини истовремено. Така, на пример, обожувањето на Сонцето е една од причините поради кои Кеплер станал коперниканец. Според Кун, дури и националноста и претходната репутација на пронаоѓачот можат да играат улога во прифаќањето на некоја парадигма. Понекогаш, смета Кун, како многу значајна за прифаќањето на една теорија, може да се покаже и нејзината естетска димензија. Складноста, или едноставноста на една теорија, може да ги привлече погледите на многумина научници и со тоа во голема мера да придонесе за да

ги претвори во свои привржаници. Во прифаќањето на одредена парадигма, според Кун, значајна улога може да игра и наклонетоста на научникот кон одредени метафизички гледишта. Кун не порекнува дека во оценувањето на релевантноста на новата парадигма многу важна улога играат рационалните постапки во научниот метод, но иницијалниот импулс во создавањето на новата парадигма, како што вели Кун, се јавува во ирационални *креативни „блесоци на интуиција“* на генијалните научници. (Кун 2002: 187)

Сите ирационални елементи кои ги наведува Кун, а кои имаат влијание врз прифаќањето на новите научни парадигми, се директно или индиректно поврзани со културниот контекст во кој се случува научната револуција. Обожувањето на одредени природни феномени, каков што бил случајот со Кеплер и неговото обожување на Сонцето, е цврсто инкорпорирано во културните традиции на голем број народи. Во прифаќањето на одредена парадигма во кое (свесно или несвесно) улога игра националноста и репутацијата на пронаоѓачот, специфично влијание можат да имаат различни културни елементи кои ги градат погледите кон одредени националности или го градат (не)критичкиот дух кон авторитетите. Смислата за убавина и складност кај една индивидуа која бива привлечена од естетските димензии на една научна парадигма, во одредена мера е формирана и од страна на културниот контекст во кој живее таа индивидуа, а каде владеат одредени општоприфатени параметри за складност и убавина. Ист е случајот и со наклонетоста кон одредени метафизички гледишта која често пати бива оформена од страна на метафизички парадигми присутни во конкретни културни феномени какви што се: религијата, фолклорот, митологијата и сл. Оттука, сите ирационални аспекти кои играат улога во реализацијата на суштинските промени во природните науки, во принцип можат да имаат културолошка позадина. А сите овие ирационални аспекти истовремено имаат свој значаен удел во градењето на креативноста на индивидуата. Оттука, *креативноста која ѓо овозможува „интуитивниот блесок“ на научникот при создавањето на новите научни парадигми е каналот низ кој културата остава свој специфичен печат врз природните науки*.

Во светлото на некои од Куновите идеи, кон средината на 70-те години од минатиот век, во филозофијата на науката се појавува гледиштето на Пол Фаерабенд (Paul Feyerabend) изложено во неговото дело *Против методот* (1975). Фаерабенд препорачува во рамките на научната методологија да се поттикнува секое размислување и метод кој не се согласува со вообичаено прифатените, преку познатиот став *“Сè може да мине”*. За Фаерабенд, всушност секој напредок во науката е постигнат

токму преку нарушувањето на вообичаените постапки и ставови, па оттука би можеле да го изведеме заклучокот дека, според него, не само што во науката "Сè може да мине", туку и "Сè треба да мине". Низ призмата на овој став Фаерабенд изложува една *анархистичка теорија на познанието*. Тој смета дека анархизмот е „вистинската формула" за епистемологијата, бидејќи не постојат т.н. „голи факти", а такви факти не постојат бидејќи она што го сметаме за факт секогаш е согледано на одреден начин, т.е. посредувано од некоја идеја или теорија. Затоа настојувањето да се создаде наука во која ќе владејат неменливи правила, која ќе има егзактен јазик и единствен начин на гледање на светот, за Фаерабенд, претставува бесмислица. Самата историја на науката, смета тој, покажува дека не постои правило кое некогаш не било нарушено. Тука, според него, не станува збор за случајност, туку кршењето на правилата го смета за неопходен предуслов за научните промени и научниот прогрес. На тој начин, смета Фаерабенд, се случила коперниканската револуција, се појавил модерниот атомизам, брановата теорија на светлината и сите други значајни теории во науката. При развивањето на сите овие теории биле кршени разни методолошки правила, биле воведувани ad hoc хипотези, биле занемарувани постојните факти и сл. Аргументите од ирационална природа, како што вели Фаерабенд, биле постојано повторувани со цел да се вградат во мислите на слушателите и со тоа да се доживеат како валидни. Оттука, тој истакнува дека „теориите стануваат јасни и 'разумни' само откако нивните недоследни делови веќе се употребуваат подолго време" (Фаерабенд 2000: 25). Затоа, смета тој, во науката *далеку поголема улога играат ирационалните фактори* (*естетски критериуми, социјални и културни фактори, лични преференции*), отколку некаква рационална методологија. Оттука, за создавање на една нова научна теорија која низ вакви ирационални постапки би се пробила во научниот свет, пред сè е потребно исклучително високо ниво на *креативност*, *генијалност и имагинативност*. Креативноста е поттикната од горенаведените ирационални фактори меѓу кои спаѓа и културниот контекст во кој твори научникот. Затоа *креативноста и во Фаерабендовата анархистичка епистемологија се појавува како канал низ кој културата може да влијае врз формирањето на теориите во природните науки и науката земена генерално*.

За да се овозможи прогрес на научното познание, Фаерабенд препорачува во истражувањето да се постапува контраиндуктивно, односно да не се постапува во согласност со постоечките (актуелните) факти. Според него, наместо научникот по индуктивен пат од фактите да донесува заклучоци, тој треба да разработува хипотези кои не се конзистентни со фактите прифатени како потврдени од страна

на актуелните теории. Оттука, Фаерабенд препорачува во науката да се прифати методолошки и теориски плурализам и теориите да се испитуваат и подобруваат со меѓусебна споредба, а не со споредба со фактите кои суштински зависат од теориската призма низ која се набљудуваат. Недостатоците на една научна теорија, смета тој, доаѓаат до израз само кога теоријата ќе се спореди со друга теорија несомерлива со неа. Во овој контекст, критикувајќи ги традиционалните аналитички гледишта, Фаерабенд нагласува дека "предрасудите се откриваат низ контрасти, а не со анализа" (Фаерабенд 2000: 32). Оттука, науката би напредувала само доколку се поттикнува пролиферација на голем број некомпатибилни теории, со што би се избегнал догматизмот кој може да го донесе упорното фаворизирање на една единствена теорија.

Она што Фаерабенд го предлага во насока на пролиферација на некомпатибилни теории во науката и воедно пролиферација на научната методологија, е во блиска аналогија со придобивките на мултикултурното живеење. Негативните аспекти на една култура тешко можат да бидат согледани и надминати во рамките на самата култура. Тие најлесно испливуваат на површината во споредба со други култури, каков што, според Фаерабенд, е случајот и со несомерливите научни теории. Исто така, негативните аспекти на една култура полесно можат да бидат надминати со „позајмување" на позитивните искуства од другите култури. Она што го предлага Фаерабенд, е еден вид епистемолошки „мултикултурализам" во науката. Но, употребата на терминот „мултикултурализам" во овој случај не мора да се сфати исклучиво метафорички, бидејќи, како што беше истакнато претходно, културата може да биде значаен фактор во формирањето на креативноста на научникот кој твори нова научна теорија. Во таа смисла Фаерабендовиот „епистемолошки анархизам" претставува „епистемолошки мултикултурализам" и во преносна смисла, но делумно и во буквална смисла.

Гледиштето на Фаерабенд има негативен критички однос кон начинот на кој функционира современата наука. Таа, според него, ги фаворизира оние теории кои научниците имаат намера, или, пак, се заведени ги фаворизираат. Оттука, на истиот начин, и самата наука, земена глобално, самата себе се фаворизира како најзначајна мисловна и практична дејност на човештвото. Науката, истакнува Фаерабенд, не признава дека постојат различни форми на знаење кои не се помалку важни од неа, а меѓу кои човекот може слободно да одбира. Она што науката го наметнува како ограничување, смета тој, не е неопходно за создавање на кохерентни и успешни ставови за светот, какви што можат да бидат митовите, теолошките догми, разни

метафизики и сл. Науката за Фаерабенд е само еден од многуте инструменти кои ги смислил човекот за да се справи со светот околу него и како што вели тој: "таа не е непогрешлива а станала премногу силна, премногу наметлива и премногу опасна за да биде оставена самата на себе" (Фаерабенд 2000: 271). Затоа, според него, науката треба да се симне од пиедесталот на најисправна познавателна дејност и да се изедначи во однос на општественото влијание со останатите поинакви погледи кон светот. Оттука, ако земеме предвид дека фаворизирањето на науката е феномен најизразен во западните научно ориентирани општества и култури, тогаш културата станува директен фактор во начинот на кој се развиваат современите науки, меѓу кои спаѓаат и природните науки.

Инспирирајќи се од идеите на Кун и Фаерабенд, голем број на феминистички авторки развиваат т.н. „феминистичка епистемологија" во која акцентот го ставаат врз, според нив, континуираното влијание на западната културата врз начинот на кој е образувана и се развива современата наука. Една од најистакнатите помеѓу нив е Сандра Хардинг (Sandra Harding). Таа во своето дело *Дали е науката мултикултурна?* (1998) своите истражувања ги фокусира врз европоцентричноста на колонијалниот и пост-колонијалниот развој на науката. Според неа секое научно знаење, и секое знаење воопшто, е историски ситуирано и контекстуализирано, а историската ситуираност неизбежно подразбира културно, општествено и политичко влијание врз начинот на кој се реализираат научните истражувања, а со тоа и врз резултатите на тие истражувања. Хардинг смета дека културните претпоставки, метафори и наративни структури ги конституираат гледиштата за природата и на научниците им даваат важни насоки за продолжување на своите истражувања и теории. Според неа „Овие културни особености на когнитивните јадра на науките го обликуваат начинот на којшто луѓето ја восприемаат и, следствено на тоа, интервенираат во природата" (Хардинг 2004: 99). Оттука се руши сонот за позитивистичкото единство на науката, бидејќи, како што вели Хардинг: „самата природа е хетерогено организирана на таков начин што за неа не може да има едно единствено валидно претставување" (Хардинг 2004: 97). Дури и во однос на исти феномени во природата, различната културна заднина на истражувачите резултира со гледање на различни нешта. Во таа смисла Хардинг вели дека, на пример, на брегот на Атлантскиот Океан една група ќе сака да лови риба, друга да го користи локалниот автопат за трговија, трета да го користи за трансатлантска емиграција, четврта да ја отсоли водата за да стане погодна за пиење итн. Различните интереси на овие различни групи луѓе, како што вели Хардинг: „создале културно особени шеми на знаење (и незнаење) во врска со овој дел на правилности-

те на природата и нивните основни каузални тенденции“ (Хардинг 2004: 94). Во оваа насока таа се повикува на Џејмс Меклелан (James McClellan) кој истакнува пример од француското колонизирање на Сент Доменик каде истражувањата за отровите не се поттикнати од некаква неутрална љубопитност за природата на овие хемикалии, туку од стравот на колонизаторите од труења од страна на робовите. Хардинг го посочува и гледиштето на Џозеф Нидам (Joseph Needham) кој смета дека европското разбирање на законите на природата се повикува на јудејско-христијанските верувања, па затоа на универзумот се гледа како на голема империја со која раководи Логосот. Тоа, на пример, не е случај со источните култури, а со тоа и источните научни истражувања, каде на природата се гледа како на самоуправувачка мрежа на релации кои не се диригирани од страна на мета-закони.

Дури и физиката која најчесто се дава како пример за неутрална наука, според Хардинг, често пати бива обликувана од страна на потребите од воено корисно знаење. Во оваа насока, таа истакнува дека, на пример, националните безбедносни интереси на САД пред, за време на, и по Втората светска војна, го насочувале планот за работа во областа на физиката во оваа земја. (Хардинг 2004: 95)

Од сето тоа Хардинг заклучува дека не е можна неутралност на научните истражувања, иако западните култури инсистираат дека нивната наука се базира врз неутралноста. Како што вели таа: „Апстрактноста и формалноста ги изразуваат особените карактеристики на културата, а не отсуство на целата култура“ (Хардинг 2004: 90). Затоа според неа, кога современата наука се воведува во другите незападни култури, тоа претставува присилно наметнување на западната култура и нејзиниот специфичен научен светоглед. Генерално гледано, колку и да се смета дека научното знаење е универзално, тоа секогаш ќе биде во одредена смисла „локално“, во зависност од културата која го диктира неговиот развој.

Бидејќи, според Хардинг, еден ист дел од природата може да биде согледан на различни начини од аспект на различни културни призми, тогаш повеќе научни теории или модели можат да бидат конзистентни со кои било експериментални податоци. Оттука, еден пристап во науката кој би ползувал гледишта на различни културни призми, би бил многу поплодотворен отколку пристап кој е „заробен“ во ѕидовите на само една култура. Како што оценува Хардинг: „Навистина, оваа лабавост или опуштеност во научните образложенија ... се покажува дека е главниот извор на растежот на научното знаење“ (Хардинг 2004: 99). Тоа, според Хардинг, им овозможува на научниците да ја согледаат природата на нови начини со што се зголемува прецизноста и сеопфатноста на научните тврдења. Со тоа Хардинг доаѓа

до истиот заклучок како и оној на Фаерабенд дека недостатоците на една теорија се откриваат при споредба со други несомерливи теории па затоа е потребно да се поттикнува пролиферација на некомпатибилните теории и методи.[2] Од овој заклучок на Хардинг, можеме да забележиме дека таа исто така го вреднува значењето на креативниот пристап на научните истражувачи кој е неопходен за да се излезе надвор од светогледот на сопствената култура и да се согледаат потенцијалните решенија кои ги нудат останатите културно обликувани погледи кон природата. Оттука, *креативноста повторно се јавува како мост преку кој се поврзува културниот контекст на природонаучните истражувања (и научните истражувања воопшто) со резултатите на тие истражувања*.

Покрај Кун, Фаерабенд и Хардинг, можат да се наведат и голем број други автори кои експлицитно или имплицитно го застапуваат ставот за суштинското влијание кое го имаат културните феномени врз создавањето на научните теории. Меѓу нив, заради неговата специфичност, накратко ќе го издвоиме она на Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer) и Теодор Адорно (Theodor Adorno). Тие сметаат дека општествено-психолошкиот фактор, во кој голем удел имаат културните аспекти на живеењето, игра до толку голема улога во создавањето на науката и научното познание, што логичките формализми по кои се раководи научната рационалност се општествено-политичко-културолошко-психолошки детерминирани. Во оваа насока, тие аргументираат дека логиката на идентитетот врз која се градени темелите на научната рационалност, својата основа ја има во социјалната репресија која цели кон отстранување на различностите. (Horkheimer & Adorno 2002)

Сите досега анализирани гледишта, иако изобилуваат со специфични идеи и размислувања, се обединуваат околу заклучокот дека културата игра значајна

2 Идејата за влијанието на западната култура врз светогледот на современата наука, Хардинг понатаму ја развива во насока на детектирање и расветлување на родовата детерминираност на научните истражувања и откривање на нејзините андроцентрични корени. Потоа врз база на овие анализи гради феминистичка епистемологија. Покрај Хардинг, голем број на други феминистички авторки, градејќи сопствени феминистички епистомологии, го потенцираат влијанието на културниот контекст врз научниот светоглед. Меѓу овие авторки можат да се споменат: Дона Харавеј (Donna Haraway), Елизабет Андерсон (Elizabeth Anderson), Мишел ле Дуф (Michèle Le Dœuff), Лис Иригаре (Luce Irigaray) и многу други. Во контекст на идејата дека културата има специфично влијание дури и во природните науки, може да се истакне ставот на Иригаре која оди дури до таму што од екстрахира сексистички елементи од физиката на флуидите, а за Ајнштајновата E=mc2 тврди дека станува збор за „сексистичка равенка“. Врската помеѓу родот и науката, според неа, е далеку посилна отколку што тоа навидум изгледа. (Irigaray, 2005)

улога во формирањето на базичните претпоставки на она што се смета за научно познание, како во хуманистичките, така и во природните науки. Ова влијание е посредувано од страна на креативноста на научниците бидејќи таа од една страна, во помала или поголема мера, е обликувана од културниот контекст во кој живеат и работат научниците, а од друга страна е основниот двигател на научниот развој со оглед на тоа што суштинските научни промени се случуваат само кога проработува креативниот гениј кај научниот истражувач. Но, ефектот на културата врз природните науки и науката воопшто, иако како таков несомнено постои, честопати е тешко забележлив. Причината за тоа е комлексниот сплет на временски ситуирани околности кои оставаат свој печат врз спецификите на смислата за креативност кај секој научник индивидуално. Овие околности се густо вмрежени, а нитките на оваа „мрежа“ се составени од разнообразни елементи кои, покрај културна, можат да имаат и социјална, политичка, психолошка, естетска, метафизичка, религиозна или друга слична вонлогичко-рационална природа. Покрај тоа, ефектот кој го имаат поединечните култури врз научните достигнувања, со текот на времето станува и сè помалку видлив. Тоа е случај бидејќи современите научни истражувачки заедници сè почесто се интернационализираат, што им дава една богата мултикултурна димензија, а со тоа се оневозможува евентуалниот ексклузивитет во влијанието на поединечни култури врз науката. Ваквите мултикултурни научни средини формираат одлична подлога за напредок на науката бидејќи претставуваат конгломерат од различни имагинации кои кумулативно го зголемуваат степенот на креативност на научната заедница. Оттука, како голема цивилизациска придобивка може да се смета тоа што најголемиот број од денешните водечки научно-истражувачки заедници и институции функционираат токму на овој начин.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Кун, Т. (2002). *Структурата на научните револуции*. Скопје: Магор.

Фаерабенд, П. (2000). *Против методот*. Скопје: Темплум.

Хардинг, С. (2004). *Дали е науката мултикултурна?*. Скопје: Сигмапрес.

Bachelard, G. (1984). *The New Scientific Spirit*. Boston: Beacon Press.

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments.* Stanford: Stanford University Press.

Irigaray, L. (2005). In Science, is the Subject Sexed?. In G. Gutting (Ed.), *Continental Philosophy of Science* (pp. 283-292). Oxford: Blackwell Publishing.

Reichenbach, H. (1961). *Experience and Prediction*. Chicago: University of Chicago Press.

Tatjana Balažic Bulc[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani
Vesna Požgaj Hadži
Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani

UDK 342.725/.731-054.72(497.5)

U SUSRETU S DRUGIM: JEZIČNA LJUDSKA PRAVA IMIGRANATA U SLOVENIJI[2]

Economic migrations create new multicultural communities and different interpersonal relationships. Language is certainly one of the first barriers that immigrants encounter. At the level of language, positions of power are revealed in the immigrants' first contact with public institutions. Therefore, it is reasonable to think about the ways these institutions make an effort to help immigrants by taking into account their linguistic human rights, which are achieved through an organized network of community interpreters. This issue is gaining importance in Slovenia, where language policy has, up until recently, been focused on the status of the Slovenian language and minority languages (Italian and Hungarian), despite the fact that immigrants from the former federation make up 10% of the population in Slovenia. This paper presents research on immigrants' experiences, their contacts with state officials in Slovenian public institutions and their need for interpreters in such situations. The results show not only that encounters with the majority culture are still characterized by stereotypes and prejudices, but also that language barriers are usually overcome with the help of *ad hoc* interpreters.

Key words: community interpreting, language human rights, language and power, South Slavic languages, migrations, immigrants.

> R: Če imate pacienta iz Bosne in Hercegovine, ali govorite hrvaško ali …
> Medicinska sestra 2: Jaz ja, ker me drugače ne razume.
> Medicinska sestra 1: Ne razume. In smo prisiljene.
> Medicinska sestra 2: Ker oni ne razumejo našega jezika, čeprav že dvajset let tukaj delajo. Včasih pa imaš občutek, kot da nočejo razumeti, ker je pač njihov način tak, da se niso nikoli hoteli učiti našega jezika. Mi smo pač drugačni. Mi, če gremo v tujino, se skušamo prilagajati njihovemu jeziku, oni se pa našemu nočejo. Ampak smo spet mi tisti, ki se jim prilagajamo. In ker moraš to situacijo nekako rešiti, boš sigurno, če znaš njihov jezik, ti govoril v njihovem, da boš situacijo rešil in nadaljeval z delom.
>
> Bofulin i Bešter 2010: 287

---

1 tatjana.balazic-bulc@guest.arnes.si, vesna.hadzi@guest.arnes.si

2 Rad je nastao u sklopu programa *Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave* (P6-0215, voditelj Vojko Gorjanc) koji financira ARRS (Agencija za istraživačku djelatnost Republike Slovenije).

Uvod

Posljednjih je godina i u Sloveniji sve aktualnije pitanje ekonomskih migracija i status imigranata koje zakonski uređuje *Rezolucija o migracijskoj politici*[3] (prihvaćena 1999, izmijenjena 2002. godine). Prema statističkim podacima broj imigranata znantno se povećava (Dolenc i Šter 2011). Tako je npr. 2002. u Sloveniji bilo 8,6% stanovnika čije je prvo prebivalište bilo u inozemstvu, dok je 2011. taj broj porastao na čak 11,1%. Međutim, migracije u Sloveniju iz ekonomskih razloga imaju dužu tradiciju – najintenzivnije su bile 1960-ih i 1970-ih godina u sklopu tadašnje zajedničke države Jugoslavije. U grafikonu 1 prikazani su podaci o migracijskim tokovima u Sloveniju od 1940. do 2010. za različite države.

Grafikon 1

Migracijski tokovi u Sloveniju od 1940. do 2010.[4]

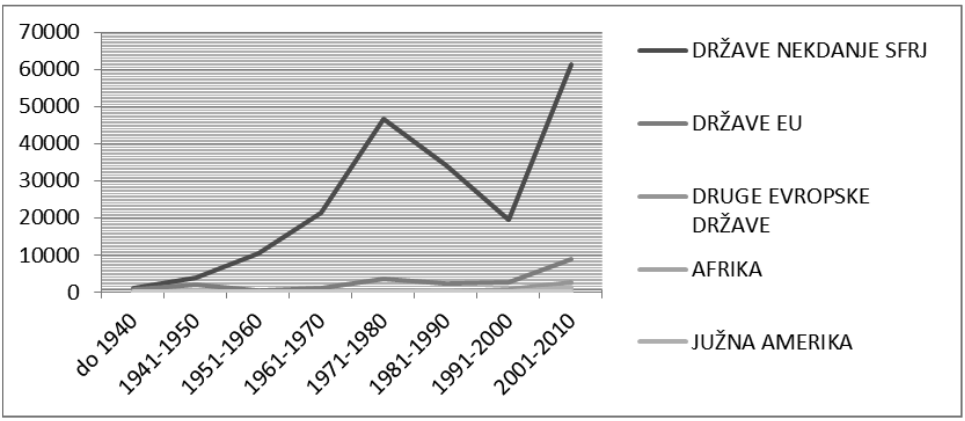

Unatoč društveno-politčkim promjenama, kao što prikazuje grafikon 1, glavni migracijski tokovi ostaju nepromijenjeni. Najviše imigranata i u samostalnoj Sloveniji dolazi iz država bivše Jugoslavije: 2002. 88,9%, a 2011. 86,7% od ukupnoga broja imigranata bez obzira na dodatne migracijske tokove iz Europske unije. Dolaskom u Sloveniju ti se imigranti susreću s prvom barijerom – jezikom. Kako je ovdje riječ o srodnim jezicima, osnovna komunikacija nije upitna. Međutim, sređujući svoj formalno-pravni status, imi-

3 V. http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlurid=20025265 (11. 4. 2016).

4 Izvor: Statistični urad Republike Slovenije.

granti se nalaze u komunikacijskim situacijama koje zahtijevaju znanje jezika na visokoj razini, kao i poznavanje jezika različitih struka, od administrativnoga i pravnoga pa sve do jezika medicine. Upravo neznanje (slovenskoga) jezika, kao što kaže Gorjanc (2010), stavlja imigrante u depriviligiran položaj; osim toga zbog nemogućnosti komuniciraja na svom prvom (materinskom) jeziku uskraćena su im jezična prava kao dio temeljnih ljudskih prava. Da bi se osigurala jezična ljudska prava, od ključnog su značenja prevođenje i tumačenje za zajednicu, posebno u društvima koja su, zbog promijenjenih društveno-političkih okolnosti, postala jezično i kulturno raznolikija. Cilj je ovoga rada predstaviti tumačenje za zajednicu[5] u Sloveniji i potrebe imigranata s područja bivše Jugoslavije za tumačima u različitim slovenskim javnim institucijama koje smo istraživali metodom anketiranja.

Tumačenje za zajednicu u Sloveniji

U današnjim višekulturnim i višejezičnim društvima, koja sve češće nastaju zbog globalizacijskih procesa i veće mobilnosti, tumačenje za zajednicu postaje neophodnim, što je pridonijelo razvoju toga područja i njegovoj profesionalizaciji. S obzirom na okruženje u kojem se tumačenje za zajednicu provodi, ono se dijeli na tumačenje u javnoj upravi, sudsko tumačenje i tumačenje u zdravstvu. Od navedenih je segmenata u Sloveniji formalno-pravno regulirano samo sudsko tumačenje. Zato je Odsjek za prevođenje Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani započeo sustavna istraživanja „deficitarnih" segmenata tumačenja za zajednicu u sklopu niza evropskih, nacionalnih i bilateralnih projekata (više o tome u Gorjanc ur. 2013). Korak u rješavanju problema tumačenja u zdravstvu (koje, kao što pokazuje naš uvodni tekst, uglavnom obilježava improvizacija i dobra volja sudionika komunikacije) ponudio je projekt *Tumačenje za potrebe zdravstva*[6] kojim se željelo odgovoriti na pitanje kako uspostaviti učinkovitu komunikaciju u zdravstvu, ali i kako obrazovati tumače za potrebe zdravstva. Budući da je projekt bio izrazito proaktivan, u njegovu je sklopu izrađen i modelni kurikulum za obrazovanje tumača za potrebe zdravstva, i to ne samo tumača laika već i konferencijskih tumača koji bi nadgradili svoje kompetencije u tumačenju (Gorjanc 2010). U vezi s tim 2013. objavljena je monografija *Slovensko tolmačeslovje* (Gorjanc ur. 2013) u kojoj se interdisciplinarno i sustavno predstavljaju različite potrebe za tumačenjem, počevši od konferencijskoga tumačenja

5 Bez obzira na niz različitih termina koji se koriste u stranoj literaturi, u radu koristimo termin koji je u Sloveniji uvriježen – tumačenje za zajednicu (v. Gorjanc ur. 2013).

6 Projekt (J6-3622, 2010-2013, voditelj Vojko Gorjanc) je financirala ARRS. V. (11. 4. 2016).

do manje prestižnog, ali izuzetno značajnog – tumačenja za zajednicu (prikazuje se npr. interakcija tumačenja u azilnom postupku, „položaj tumača" u prostoru kod zdravstvenog tumačenja, posebnosti tumačenja na kriznim područjima itd.). Ukratko, monografija se bavi aktualnim društvenim pitanjima čiji je zajednički cilj postići veću demokratičnost slovenskoga društva.

Status južnoslavenskih jezika u Sloveniji i odnos prema govornicima tih jezika

Pogledajmo najprije status južnoslavenskih jezika[7] u nekadašnjoj zajedničkoj državi Jugoslaviji, a zatim u samostalnoj Sloveniji. Usprkos ustavnim odredbama koje su osiguravale ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti u Jugoslaviji, srpskohrvatski je zauzimao najveće područje i bio dominantnim jezikom[8], a u vojsci čak i ustavom zagarantiranim jedinim komunikacijskim kodom (Ustav SFRJ, 1974, član 243 i 246). Na podređeni položaj slovenskoga u vojsci i na prestižnost srpskohrvatskoga na različitim područjima (npr. u Saveznom izvršnom vijeću, korespondenciji među poduzećima, znanstvenoj literaturi, jugoslavenskim pasošima, različitim televizijskim programima itd.) upozoravali su brojni slovenski autori (Pogorelec, Toporišič, Gjurin i dr.). Imigranti koji su dolazili u Sloveniju mogli su komunicirati i bez znanja slovenskoga jezika; štoviše, oni su bili u privilegiranu položaju – Slovenci su se jezično prilagođavali njima, a ne obrnuto (Stabej 2010). Osim toga srpskohrvatski se u Sloveniji učio i formalno u 5. razredu slovenskih osnovnih škola po 2 sata tjedno od 1970-ih do 1993/94, kada je ukinut (više o tome u Požgaj Hadži i dr. 2012).

Posljedica društveno-političkih previranja 1990-ih bila je ne samo promjena statusa jezika, nego promjene u samim jezicima. Tada je srpskohrvatski, kao jezik nekadašnje unitarističke politike, dobio izuzetno negativan predznak i zato se prvih godina osamostaljenja Slovenije većina govornika distancirala od znanja toga jezika. Čak i oni kojima je to bio prvi jezik u javnoj su komunikaciji počeli upotrebljavati slovenski, prije svega zbog straha od stigmatizacije. Negativan odnos slovenskog društva prema srpskohrvatskom došao je do izražaja 1992. u žustrim polemikama o srpskohrvatskom jeziku kao obave-

7 U radu govorimo o nekadašnjem *srpskohrvatskom jeziku* i njegovim nasljednicima: bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom te o makedonskom jeziku. Budući da su se navedeni jezici posljednjih stotinjak godina razvijali u jugoslavenskom kulturnom kontekstu, u raspravi se ne bavimo bugarskim jezikom.

8 Prema Popisu stanovništva SFRJ 1981. bio je materinski jezik 73% ukupnog stanovništva federacije.

znom predmetu u slovenskoj osnovnoj školi. O toj se temi tada nije moglo raspravljati bez emocija i političkih konotacija. Negativan odnos prema srpskohrvatskom, odnosno govornicima toga jezika, nije bio jedinim razlogom ukidanja predmeta. Drugi je razlog bilo „rastakanje" srpskohrvatskoga na jezike nasljednike u kojima su se provodile različite jezične promjene kojima je bio cilj učvršćivanje nacionalnih identiteta i nacionalne kulture. Sve se to odrazilo i u slovenskoj javnosti, gdje se postavljalo pitanje koji jezik uopće poučavati u školama. Sve negativniji stav prema govornicima srpskohrvatskoga u 1990-ima pokazuju i rezultati istraživanja javnoga mnijenja u Sloveniji od 1991. do 1994.

Tablica 1

Stav anketiranih prema doseljenicima s juga[9]

Stav prema doseljenicima s juga						
	jako negativan	negativan	neutralan	pozitivan	jako pozitivan	ne znam
SJM91	4,9	24,8	39,6	18,4	4,1	9,0
SJM92	11,0	31,5	33,9	12,5	1,7	9,3
SJM93	10,0	33,4	36,0	11,2	2,0	7,4
SJM94	12,2	40,6	28,7	7,9	1,5	9,1

Kao što pokazuje tablica 1, 1991. negativan stav prema doseljenicima s juga ima 24,8% anketiranih, dok je taj broj 1994. porastao na čak 40,6%.

Kasnije su jezici nasljednici počeli gubiti negativne konotacije i već na pragu tisućljeća možemo govoriti o tolerantnijem odnosu većinskoga stanovništva prema govornicima tih jezika (v. npr. Plenković 1997). Svakako je najpozitivniji potez slovenske jezične politike bio uvođenje izbornih predmeta u zadnjem trogodištu slovenske devetogodišnje osnovne škole (7–9. razred): hrvatskoga 2000. te 2007. srpskog i makedonskog jezika (drugo je pitanje funkcionira li to uopće u jezičnoj stvarnosti, v. o tome u Požgaj Hadži i dr. 2012).

Istraživanje javnog mnijenja provedeno u Sloveniji 2009. (Požgaj Hadži, Balažic Bulc i Miheljak 2009) pokazalo je da, za razliku od razdoblja života u zajedničkoj državi, kada su se Slovenci prilagođavali govornicima srpskohrvatskoga, čak 39,1% anketiranih u kontaktu sa stanovnicima bivše Jugoslavije govori slovenski jezik. Kada je riječ o odnosu prema jezicima naroda bivše Jugoslavije u Sloveniji, gotovo polovica anketiranih ima

9 V. Klopčič, Komac i Kržišnik-Bukić (2003: 107), http://www.inv.si/DocDir/Publikacije-PDF/Raziskovalna%20porocila/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf (11. 4. 2016).

neutralan odnos (48,6%), što je zapravo dobar i pozitivan znak s obzirom na razdoblje izrazite netrpeljivosti. Nadalje, čak 34,1% anketiranih smatra da se odnos prema tim jezicima posljednjih 20-ak godina promijenio. Još jednu novinu donosi ovo istraživanje, što je zapravo općepoznata činjenica, naročito među mladima – u kontaktu s pripadnicima novonastalih država upotrebljavaju se i strani jezici, tj. engleski.

Da je opća klima u slovenskom društvu prema doseljenicima s juga danas ipak opuštenija, potvrđuje i činjenica da bi, prema istraživanju javnoga mnijenja iz 2011. (v. tablicu 2), anketirani radije živjeli u susjedstvu s doseljenicima, odnosno stranim radnicima i muslimanima nego s pijancima, Romima i homoseksualcima.

Tablica 2

Najneomiljeniji susjedi u Sloveniji (istraživanje javnoga mnijenja 2011.)[10]

Koje od navedenih skupina ne biste izabrali za susjeda?					
	doseljenici, strani radnici	muslimani	homoseksualci	Romi	pijanci
ne želi za susjeda	145	173	379	489	668
nije odabrao	868	841	641	538	372
ne znam	14	15	13	17	10
bez odgovora	25	40	19	36	42

Imigranti s područja bivše Jugoslavije i tumačenje za zajednicu

Potrebe imigranata s područja bivše Jugoslavije za tumačenjem za zajednicu pokušale smo istražiti pilotskim istraživanjem, konkretnije mrežnom anketom izrađenom programskom opremom 1ka[11]. Željele smo saznati kakva su iskustva imigranata s različitim slovenskim javnim institucijama (Ured za strance, Policija, zdravstvena osiguravajuća društva i zdravstveni domovi odnosno liječničke ambulante) i kako komuniciraju s javnim službenicima. Ta je komunikacija izuzetno važna jer kroz nju imigranti, prema mišljenju Kejžar i Medved (2010), steknu prve utiske o svojoj novoj domovini koji uvelike ostavljaju pečat u procesu njihova uključivanja u slovensko društvo i utječu na daljnji razvoj kontakata između imigranata i većinskoga stanovništva. Anketa je bila proslijeđena

10 V. Slovensko javno mnenje 2011/2: Svetovna raziskava vrednot in Ogledalo javnega mnenja, http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm112/opis-podatkov (11. 4. 2016).

11 1ka odn. EnKlikAnketa je programsko oruđe za izradu mrežnih anketa nastalo u sklopu Sociološke informatike na Fakultetu društvenih znanosti Sveučilišta u Ljubljani, https://www.1ka.si/ (11. 4. 2016).

travnja 2013. putem socijalnih mreža FaceBook i GoogleGroups, a ispunila su je 42 ispitanika. Budući da sve ankete nisu bile potpune, u analizi uzimamo u obzir važeći postotak odgovora. Prvi jezik anketiranih najčešće je srpski (32 odn. 78%), slijedi hrvatski (4 odn. 10%), makedonski (3 odn. 7%), bosanski (1 odn. 2%) i srpskohrvatski (1 odn. 2%). Među anketiranima je 21 odn. 50% žena i 16 odn. 38% muškaraca starosti između 21 i 40 godina, ukupno čak 92%. Stupanj njihova obrazovanja dosta je visok, čak ih je 21 odn. 50% završilo višu školu odnosno fakultet, 13 odn. 31% magisterij odn. doktorat i 3 odn. 7% srednju školu. Kao razlog imigracije u Sloveniju navode posao (42%), privatne razloge (34%) i školovanje (24%).

Anketirani su svoje znanje slovenskog jezika u vrijeme dolaska u Sloveniju uglavnom ocijenili dosta niskim ocjenama. Naime, 61% anketiranih ocijenilo je svoje receptivno znanje (slušanje, čitanje) ocjenom 1 (niti malo) odn. 2 (jako malo) – od toga se na nisku ocjenu slušanja odnosi 64%, na ocjenu čitanja 57%. Produktivno znanje (govorenje, pisanje) ocijenilo je ocjenom 1 (niti malo) odn. 2 (jako malo) 75% anketiranih (govorenje 83%, pisanje 66%). Kao što pokazuju navedeni podaci, među jezičnim djelatnostima najlošije je ocijenjeno govorno izražavanje. Međutim, zbog loše komunikacijske kompetencije na slovenskom jeziku jezičnu je pomoć potražilo samo 20 odn. 48% anketiranih. Kao što smo očekivali, nitko od anketiranih nije se povezao s veleposlanstvom, različitim kulturnim društvima i sl.; njihova komunikacija bila je uglavnom u sklopu vlastite socijalne mreže. Najčešće su im u komunikaciji pomogli prijatelji odnosno poznanici (38%), rodbina ili intimni partner (33%) te poslodavac odnosno obrazovna institucija (sveučilište tj. fakultet) (25%), a samo je 1 anketirani pomoć potražio kod tumača. Prema Bofulin i Bešter (2010) prevođenje i tumačenje članova obitelji, rodbine, prijatelja, poznanika itd. ima mnoge prednosti, kao npr. uvijek su „na raspolaganju", besplatni su, dobro poznaju osobu i imaju dodatne informacije o njoj, međusobno povjerenje itd., ali s druge strane i niz nedostataka: sudionici su opterećeni odnosima među određenim društvenim ulogama; upitno je također i (ne)poznavanje stručnoga jezika slučajnoga odn. *ad hoc* tumača, što može dovesti do nepotpunih prijevoda prije svega u zdravstvu, kao i teže otkrivanje osjetljivih tema i uskraćivanje prava na privatnost. To je naročito problem kada su tumači djeca koja nisu emocionalno spremna za rad tumača i teže se suočavaju s bolestima bližnjih.

Anketna pitanja usredotočuju se na komunikaciju u Upravnoj jedinici Ljubljana (u nastavku Ured za strance) gdje se dobiva boravišna dozvola; na Ministarstvu unutarnjih poslova (u nastavku Policija) gdje se pri dolasku prijavljuje privremeno boravište; u zdravstvenom osiguravajućem društvu gdje se sređuje zdravstveno osiguranje i u zdravstvu – u

slučaju da su u prve dvije godine nakon dolaska u Sloveniju trebali medicinske usluge. U nastavku predstavljamo rezultate ankete.

Ured za strance

Ured za strance posjetila je 31 osoba odn. 78% anketiranih. Od toga je više od polovice, tj. 20 ispitanika odn. 67% sa službenicima razgovaralo na slovenskom jeziku, 6 ispitanika odn. 20% na nekom od jezika nasljednika (bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski), 3 ispitanika na engleskom i jedna osoba kombinacijom slovenskog i srpskog jezika. U većini slučajeva (27 anketiranih odn. 90%) komunikacija je bila uspješna, jedan anketirani označio ju je jedva uspješnom. Da bi komunikacija bila uspješna, približno polovica anketiranih, tj. 15 njih odn. 48%, sa sobom je dovela prijatelja odn. poznanika (47%), rodbinu (33%), intimnog partnera (27%), a 1 poslodavca. Više od polovice anketiranih (22 odn. 77%) smatra da su službenici bili motivirani za uspješnu komunikaciju. Sa znanjem stranoga jezika službenika zadovoljni su odn. jako zadovoljni – tako misli više od polovice (16 odn. 54%) anketiranih. Prema mišljenju anketiranih njihovu komunikaciju sa službenicima najviše je sprečavalo vlastito neznanje slovenskog jezika (16 odn. 55%) odn. nespremnost službenika da se prilagodi jezičnoj situaciji (10 odn. 34%). Više od polovice anketiranih (17 odn. 55%) nije se osjećalo previše nelagodno zbog vlastitoga neznanja jezika, a njih 11 odn. 35% osjećalo se dosta nelagodno.

Policija

Administrativne poslove na policiji sređivalo je samo 11 odn. 28% anketiranih. Komunikacija je gotovo u svim slučajevima bila na slovenskom jeziku i uspješna (10 odn. 91%). Nešto više od polovice anketiranih (6 odn. 55%) za pomoć u komunikaciji sa sobom je dovelo rodbinu (50%) ili prijatelja odn. poznanika (33%). 6 odn. 66% anketiranih smatra da su službenici bili motivirani za uspješnu komunikaciju i da je znanje stranog jezika službenika zadovoljavalo komunikacijske potrebe. Samo 1 anketirani smatra da službenik nije dovoljno znao strani jezik da bi se mogli uspješno sporazumjeti. Prema mišljenju anketiranih njihovu komunikaciju sa službenicima najviše je sprečavalo vlastito neznanje slovenskog jezika (6 odn. 55%), neznanje stranih jezika službenika: ili jezika nasljednika (3 odn. 27%) ili engleskoga (1), ali i nespremnost službenika da se prilagodi jezičnoj situaciji (2). Više od polovice anketiranih (6 odn. 55%) nije se osjećalo previše nelagodno zbog vlastitoga neznanja jezika, a njih 3 odn. 27% osjećalo se dosta nelagodno.

Zdarvstvena osiguravajuća društva

Zdravstveno osiguranje u različitim osiguravajućim društvima sređivalo je 18 odn. 45% anketiranih. Komunikacija s agentom za osiguranje bila je uglavnom na slovenskom jeziku (16 odn. 89%), a samo u 2 slučaja na jednom od jezika nasljednika. 14 odn. 82% anketiranih smatra da je komunikacija bila uspješna, a za lakšu komunikaciju polovica anketiranih (9 odn. 50%) sa sobom je dovela rodbinu (3), intimnog partnera (3), prijatelja odn. poznanika (1), poslodavca (1), jednome je pomogao čak i portir (!). Većina anketiranih (11 odn. 69%) smatra da su službenici bili motivirani ili jako motivirani za uspješnu komunikaciju i da je njihovo jezično znanje zadovoljavalo komunikacijske potrebe (10 odn. 66%), dok 3 anketirana smatraju da je znanje stranog jezika službenika bilo nezadovoljavajuće. Prema mišljenju anketiranih njihovu komunikaciju s osiguravajućim agentom najviše je sprečavalo vlastito neznanje slovenskog jezika (9 odn. 53%), nespremnost službenika da se prilagodi jezičnoj situaciji (4 odn. 24%) i neznanje stranih jezika službenika: ili jezika nasljednika (2) ili engleskoga (2). Više od polovice anketiranih (11 odn. 61%) nije se osjećalo previše nelagodno zbog vlastitoga neznanja jezika, a njih 2 osjećalo se dosta nelagodno.

Zdravstvene usluge

Zdravstvene usluge trebalo je 29 odn. 74% anketiranih. Za razliku od administrativnih institucija, u komunikaciji s osobljem u zdravstvenim ustanovama anketiranima većinom nitko nije pomogao (27 odn. 93%). Prilikom prijema komunikacija je uglavnom bila na slovenskom jeziku (28 odn. 97%), samo u jednom slučaju na jednom od jezika nasljednika. Da je komunikacija bila jako uspješna ili uspješna, smatra 24 odn. 83% anketiranih, srednje uspješna 4 odn. 14%, a jedva uspješna 1. Osoblje je većinom bilo jako motivirano ili motivirano za komunikaciju (23 odn. 80%) i znalo je strani jezik dosta dobro (16 odn. 73%) pa je zato komunikacija bila uspješna. S medicinskom sestrom (odn. medicinskim tehničarom) komunikacija je također bila na slovenskom (27 odn. 96%), samo u jednom slučaju na jednom od jezika nasljednika. Da je komunikacija bila jako uspješna ili uspješna, smatra 23 odn. 79% anketiranih, srednje uspješna 4 odn. 14% i jedva uspješna 2. Medicinske sestre uglavnom su bile jako motivirane ili motivirane za komunikaciju (22 odn. 76%) i znale su strani jezik dobro (15 odn. 68%) pa je zato komunikacija bila uspješna. S liječnikom (odn. liječnicom) komunikacija je uglavnom bila na slovenskom jeziku (24 odn. 86%), a 4 odn. 14% anketiranih komuniciralo je na jednom od jezika nasljednika. Da je komunikacija bila jako uspješna ili uspješna, smatra 24 odn. 83% anketiranih, srednje uspješna 2, a 3 anketirana smatraju da je komunikacija bila jedva uspješna. Liječnici su

uglavnom bili jako motivirani ili motivirani za komunikaciju (23 odn. 79%) i dobro su znali strani jezik (17 odn. 81%), zato je komunikacija bila uspješna.

Iako većina pacijenata imigranata s južnoslavenskoga govornog područja nema problema u komunikaciji sa zdravstvenim osobljem, na problem upozoravaju devijacije prema dolje koje pokazuju da u nekim slučajevima znanje stranoga jezika medicinskog osoblja nije bilo zadovoljavajuće; tako misli 3 odn. 14% anketiranih za osoblje kod prijema, 4 odn. 18% kod medicinskih sestara i 3 odn. 14% kod liječnika. Prema mišljenju anketiranih uzrok tome leži na obje strane. S jedne strane komunikaciju sprečava vlastito neznanje slovenskog jezika (6 odn. 21%), a s druge se strane službenici ne žele prilagoditi jezičnoj situaciji (5 odn. 18%) ili ne znaju stručni jezik odn. medicinsku terminologiju na stranom jeziku (3 odn. 11%).

Usporedba rezultata među pojedinim institucijama

Pogledajmo najprije kako anketirani ocjenjuju motiviranost službenika za komunikaciju u različitim javnim institucijama (grafikon 2) i njihovo znanje stranoga jezika u komunikaciji sa strancima (grafikon 3).

Grafikon 2

Motiviranost službenika za komunikaciju s imigrantima

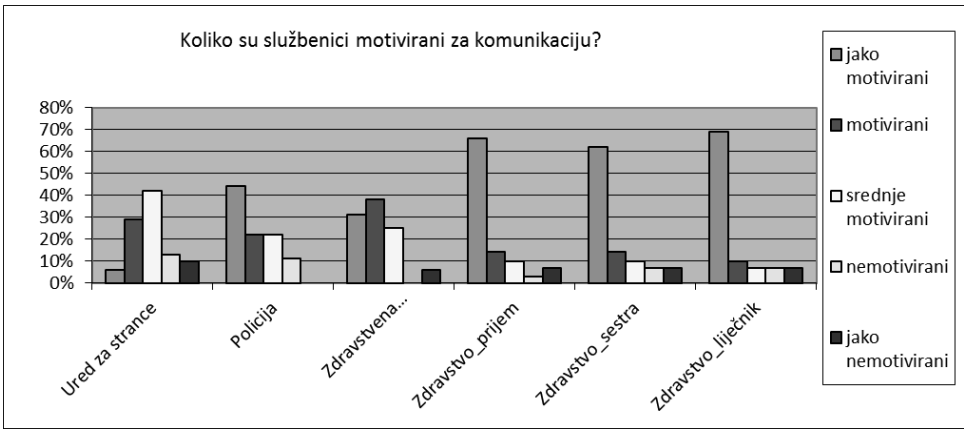

Kao što pokazuje grafikon 2, prema mišljenju anketiranih za komunikaciju najmotiviraniji su zaposleni u zdravstvu. Također, znanje stranoga jezika medicinskog osoblja najviše je zadovoljavalo komunikacijske potrebe (grafikon 3).[12] S druge strane anketirani

12 Pri tome treba uzeti u obzir činjenicu da je većina anketiranih prilikom posjete liječniku već neko

su puno manje zadovoljni motiviranošću službenika u Uredu za strance iako većina anketiranih smatra da jezik pri tome nije prepreka (grafikon 3).

Grafikon 3

Znanje stranoga jezika službenika

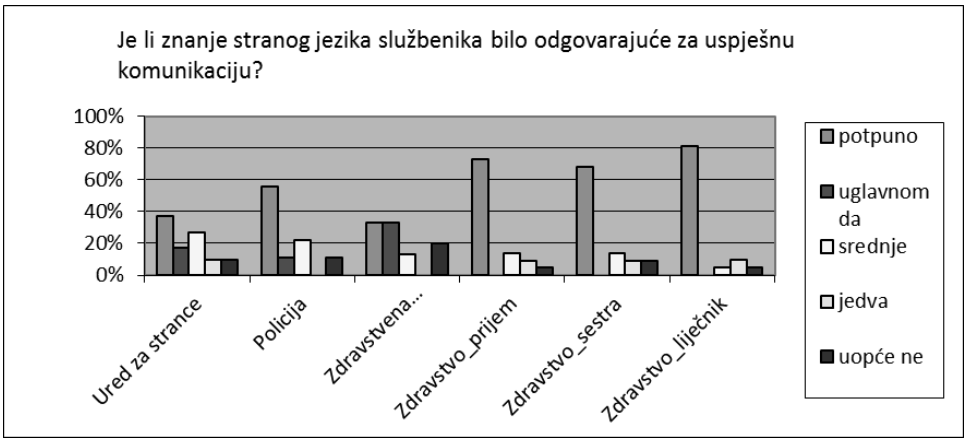

Iako je znanje stranoga jezika službenika prema mišljenju anketiranih odgovarajuće za uspješnu komunikaciju, posebnu pozornost treba posvetiti zabrinjavajućim devijacijama čiji je najviši postotak u Uredu za strance (20% odgovora *uopće ne* i *jedva*), kao i u zdravstvu (npr. 20% odgovora *uopće ne* kod osiguravajućih društava, 18% odgovora *uopće ne* i *jedva* kod medicinskih sestara). Usprkos sličnim rezultatima, riječ je, po našem mišljenju, o dvama različitim pitanjima.

U prvom slučaju radi se prije svega o pitanju stručne (ne)osposobljenosti službenika za rad sa strancima. Nemotiviranost za uspješnu komunikaciju službenika u Uredu za strance vjerojatno je rezultat neosposobljenosti stručnoga kadra za rad koji obavljaju. U njihovim reakcijama često se odražava opća klima slovenskog društva. Možemo reći da je odnos prema imigrantima s juga i istoka u Sloveniji oduvijek bio pomalo negativan, a pod utjecajem suvremne imigrantske krize i razmaha nacionalizma postaje sve negativniji. Tu činjenicu potvrđuje i anketa javnoga mnijenja provedena travnja 2002. na Institutu za društvene znanosti prema kojoj više od polovice anketiranih očekuje od imigranata znanje slovenskog jezika na visokoj razini (više o tome u Ferbežar 2012). Za nespremnost službenika za rad sa strancima zasigurno su odgovorne državne institucije koje, prema riječima

vrijeme živjela u Sloveniji i bila u intenzivnijem kontaktu sa slovenskim jezikom.

Kejžar i Medved (2010: 133), „svojim službenicima ne nude gotovo nikakvo dodatno obrazovanje povezano s temama migracijske problematike, multikulturalnosti, prihvaćanja drugog i drukčijeg te diskriminacije.”[13]

Negativan odnos prema strancima u Upravnim jedinicama potvrđuje i grafikon 4 koji pokazuje da je anketiranima, zbog niže komunikacijske kompetencije na slovenskom jeziku, bilo najnelagodnije upravo u Uredu za strance. (To potvrđuju i iskustva lektora različitih stranih jezika koji su na određeno vrijeme zaposleni na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani u sklopu različitih bilateralnih ugovora.) Postavlja se pitanje je li odnos jednak prema svim strancima ili su oni s južnoslavenskoga jezičnog područja drukčije tretirani.

Grafikon 4

Nelagodnost imigranata zbog niže komunikacijske kompetencije na slovenskom jeziku u komunikaciji sa službenicima

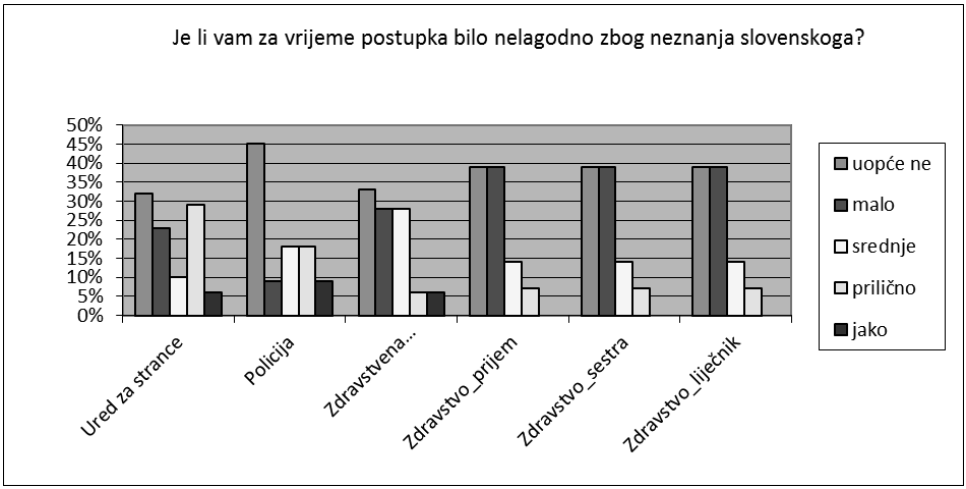

Da je prvi kontakt s ciljnom kulturom zaista važan, pokazuju sljedeća dva komentara iz anketa:

Komentar 1: „nažalost je moje iskustvo sa službenicima u sloveniji (općenito) takvo da sam mišljenja da su slovenci uglavnom ksenofobi”.

13 Tekstove u radu sa slovenskog prevele autorice.

Komentar 2: „jako je teško biti dio društvenog sistema bez znanja slovenskog jezika, posebno zato jer se zakoni (pravilnici/uredbe) često mijenjaju, a službenici rijetko žele dijeliti s vama informacije (to je nažalost moje iskustvo)".

Nešto je drukčija slika u zdravstvu gdje je zasigurno najveća prepreka medicinska terminologija. Iako većina anketiranih smatra da nisu imali problema u komunikaciji sa zdravstvenim osobljem koje je bilo jako motivirano za komunikaciju s njima, u nastavku ankete gotovo polovica anketiranih navodi da je znanje jezika ipak na neki način sprečavalo komunikaciju. Rezultati ankete i u zdravstvu pokazuju nešto manju motiviranost zdravstvenoga osoblja, prije svega medicinskih sestara za komunikaciju na stranom jeziku. Usprkos činjenici da nisu osposobljeni za komunikaciju na stranom jeziku, odn. za rad tumača, često se nađu u tim ulogama, što ilustrira naš uvodni primjer. To potvrđuju i Bofulin i Bešter (2010: 287) koje konstatiraju:

> Zbog nedostatka sustavnih rješenja u komunikaciji između osobe koja govori strani jezik i koja traži zdravstvenu pomoć te medicinskog osoblja koje govori slovenski jezik, potonji su često prisiljeni upotrijebiti svoje znanje stranoga jezika (ako ga imaju) ili potražiti tumača unutar vlastite socijalne mreže. U prvom slučaju medicinsko je osoblje prisiljeno na bilingvalnost iako o takvom načinu intervencije u proces liječenja nije obrazovano.

S druge strane postavlja se pitanje koliko su pacijenti imigranti zbog manje komunikacijske kompetencije samoinicijativni, traže li npr. dodatno objašnjenje ako nešto ne razumiju, postavljaju li pitanja o svojoj dijagnozi i liječenju i sl., što sve može doprinijeti uspješnijem liječenju. Utjecaj neodgovarajuće međukulturne komunikacije na lošiji ishod liječenja imigranata potvrđuju i Brovč, Ahčin, Šlajpah i Rotar-Pavlič (2009) koje su istraživale stajališta ekonomskih imigranata iz bivše Jugoslavije o njihovim bolestima i liječenju. Naglašavamo još jednom da anketirani u našem pilot istraživanju imaju uglavnom visoko obrazovanje, zato se, pretpostavljamo, lakše snalaze u stranom okruženju. Svakako bi istraživanje trebalo proširiti na širu populaciju imigranata.

Zaključak

Istraživanje je potvrdilo da je sistematizacija tumačenja za zajednicu neophodna, i kad su u pitanju najsrodniji jezici, kao što su južnoslavenski, koji u Sloveniji sve više postaju stranim jezicima. To vrijedi čak i za sudsko tumačenje (o kojem ovdje nije bilo riječi) iako je ono jedino pravno-formalno uređeno (više o tome u Balažic Bulc i Požgaj Hadži 2013). Što se tumačenja u zdravstvu tiče, kao što smo vidjeli, a što potvrđuju i druga istraživanja (npr. Bofulin i Bešter 2010), problem se rješava dobrom voljom i/ili prisilom medicinsko-

ga osoblja. Jedno od rješenja bilo bi da se zainteresiranom medicinskom osoblju omogući dobivanje licencije za tumačenje. Za južnoslavenske jezike to bi bilo najprimjerenije rješenje budući da među zaposlenima u slovenskom zdravstvu ima dosta govornika obaju jezika na visokoj razini (jednog od jezika nasljednika i slovenskoga), naravno uz obrazovanje u osnovnim kompetencijama tumačenja. Također bi se trebalo urediti i područje tumačenja u javnim institucijama u kojima se u kontaktu službenika sa strancima često odražava stereotipan odnos slovenskog društva prema imigrantima. Naravno da su u podređenu položaju imigranti kojima, zbog različitih zajedničkih društveno-povijesnih i sociolingvističkih okolnosti, većinsko stanovništvo nije dovoljno naklonjeno. Država bi trebala posvetiti više pozornosti tim pitanjima i omogućiti svim službenicima koji su u kontaktu sa strancima dodatno kulturološko i jezično obrazovanje.

Možemo zaključiti da u susretu s drugim jezik igra važnu ulogu. U vezi s tim ostaje otvorenim niz problema, spomenimo neriješen status prvih jezika imigranata, što je „bolna" točka slovenske jezične politike; nadalje problem integracije učenika imigranata u slovenski odgojno-obrazovni sustav i u vezi s tim nedovoljna osposobljenost slovenskih učitelja itd. Smatramo da će u slovenskom okruženju i dalje postojati ukorijenjeni stereotipi u kojima smo *Mi* bolji od *Onih* tj. *Drugih* (kao što pokazuje naš uvodni primjer). Međutim nove su generacije već sada drukčije i otvorenije prema kulturama nekadašnje zajedničke države i one nagovještavaju neka nova (nadajmo se i bolja) vremena.

LITERATURA

Balažic Bulc, T., Požgaj Hadži, V. (2013). Potrebe po tolmačenju za skupnost pri južnoslovanskih jezikih v Sloveniji. In V. Gorjanc (Ur.) *Slovensko tolmačeslovje*. 184–199. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Bofulin, M. i Bešter R. (2010). Enako zdravstvo za vse? Imigranti v slovenskem zdravstvenem sistemu. In Medvešek, M. i R. Bešter (Ur.), *Državljani tretjih držav ali tretjerazredni državljani*? 270–311. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Brovč, M., Ahčin, J., Šlajpah, M. i Rotar-Pavlič, D. (2009). Ekonomski imigranti v Sloveniji in njihova stališča o boleznih – kvalitativna raziskava. *Zdravstveno varstvo* 48/1. 26–32.

Dolenc, D. i Šter, D. (2011). *Selitve, Slovenija. 1. januar 2011 – končni podatki*. 11.4.2016, http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4430

Ferbežar, I. (2012). „Izrekam zvestobo moji novi domovini Republiki Sloveniji …": testiranje znanja slovenščine kot drugega in tujega jezika v Sloveniji. *Jezik in slovstvo*, *3–4*, 20–45. 11.4.2016, http://www.jezikinslovstvo.com/pdf.php?part=2012|3-4|29–45

Gorjanc, V. (2010). Prevajanje in tolmačenje kot človekova pravica ter slovenska jezikovna situcija. In Gorjanc, V. i Žele, A. (Ur.), *Izzivi sodobnega jezikoslovja* 137–148. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Gorjanc, V. (2013). Tolmačenje za skupnost in vprašanje nadnacionalne odgovornosti. In V. Gorjanc (Ur.) *Slovensko tolmačeslovje*. 120–132. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Gorjanc, V. (Ur.) (2013). *Slovensko tolmačeslovje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Kejžar, B. i Medved, F. (2010). „Smo res dobrodošli?" Stiki in komunikacija med imigranti in pristojnimi državnimi institucijami. In M. Medvešek i R. Bešter (Ur.), *Državljani tretjih držav ali tretjerazredni državljani?* 92–141. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Klopčič, V., Komac, M. i Kržišnik-Bukić, V. (2003). *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji: položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Urad RS za narodnosti, Inštitut za narodnostna vprašanja. 11.4.2016, http://www.inv.si/DocDir/Publikacije-PDF/Raziskovalna%20porocila/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf

Plenković, M. (1997). Stavovi Slovenaca o Hrvatima i drugim susjednim narodima: prilog razvitku dobrosusjedskih odnosa. In M. Domini (Ur.) *Hrvati u Sloveniji: zbornik radova*. 267–285. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Požgaj Hadži, V., Balažic Bulc, T. i Miheljak, V. (2009). Srbohrvaščina v Sloveniji: nekoč in danes. In V. Požgaj Hadži, T. Balažic Bulc i V. Gorjanc (Ur.) *Med politiko in stvarnostjo: Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. 27–40. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Požgaj Hadži, V. i dr. (2012). *Izazovi kontrastivne lingvistike/Izzivi kontrastivnega jezikoslovja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Stabej, M. (2010). *V družbi z jezikom*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko.

Vukman Péter[1]
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

UDK 327.5(497.1:47)"1948/1953"

SZEMÉLYES KONFLIKTUSOK, RIVALIZÁLÁS, MINDENNAPI PROBLÉMÁK. A KOMINFORMISTA EMIGRÁNSOK MINDENNAPJAI MAGYARORSZÁGON (1948–1953)[2]

The organizations of those who were known as the Cominformist (*ibeovci*) emigrants were established in the Soviet Union and Eastern Europe after 1948 as a consequence of the Soviet–Yugoslav conflict. This paper is based on Hungarian archival records and focuses on the history of those political emigrants who settled in Hungary after the escalation of the conflict. There, the emigrants formed a small, closed community within a linguistically and culturally different county. The aim of this paper is to investigate the community's everyday difficulties, rivalries, internal clashes and conflicts. First, their numbers will be briefly examined and their material, financial and educational possibilities and their housing conditions will be explored. In the second part the rather complex relationship within the emigrants' community will be investigated. Intensive research for this paper was carried out at the Historical Archives of the Hungarian State Security and at the National Archives of Hungary. This ongoing research into the lives and political activities of the Cominformist emigrants in Hungary is financed by the Hungarian Scientific Research Fund.

Key words: Soviet–Yugoslav Conflict (1948–1953), Yugoslav–Hungarian Relations, Cominformist emigrants.

Az úgynevezett kominformista (jugoszláv politikai) emigránsok közösségei az 1948-ban eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus következtében szerveződtek meg a Szovjetunióban és a korabeli szóhasználattal „népi demokráciáknak" nevezett kelet-európai szovjet csatlósállamokban. Az emigráns közösségek részben a már az adott országban tartózkodó, ott közép- vagy felsőfokú (elsősorban katonai) tanulmányokat folytató diákok, részben a külföldi diplomáciai szolgálatot teljesítő jugoszláv diplomaták köréből szerveződtek. Gyökerét tekintve az emigráció harmadik részét azon politikai menekültek alkották, akik a konfliktus következtében, többnyire illegálisan menekültek a Jugoszláviával szomszédos

1 vuximaxi@gmail.com

2 A tanulmány megírásához az Országos Tudományos Kutatási Alap OTKA PD 108386. számú pályázata nyújtott segítséget.

országokba. Néhány esetben az is előfordult, hogy nem politikai üldöztetésük folytán, hanem a jobb anyagi és megélhetési lehetőségek reményében, vagy éppen köztörvényes bűncselekményükért kiszabott büntetésük letöltése elől menekülve választották az emigráns létet. Az emigrációban elsősorban propagandafeladatokat láttak el, titóellenes pamfleteket, sajtócikkeket írtak, szerkesztették az emigráns lapokat és a rádióállomások délszláv nyelvű műsorait. Többen közülük kémként is segítették a Tito és a jugoszláv vezetés elleni harcot.

Jelen tanulmányomban nem vállalkozhatom arra, hogy az emigránsok életének minden apró részletére kitérjek, a hangsúlyt a mindennapok világára helyezem. Tanulmányom első részében ezért röviden megvizsgálom a magyarországi kominformista emigránsok létszámát, majd anyagi és nyelvi nehézségeiket elemzem. Itt térek ki lakásviszonyaikra és oktatási helyzetükre is. A második fejezetben a mindennapi élet kereteit és az emigránsok összetett kapcsolatát mutatom be néhány releváns példa alapján.

A magyarországi politikai emigránsok létszáma, anyagi és nyelvi nehézségeik

A kominformista jugoszláv politikai emigránsok létszámaként a nemzetközi történetírásban, az UDB 1964-ben készített kimutatása alapján, 4928 fő rögzült, közülük 455 személy Magyarországon kapott menedéket. (Banac 1988: 223; Mitrović 2009: 35; Mitrović–Selinić 2009: 34) A magyarországi levéltári források azonban jóval alacsonyabb számban határozzák meg az itt élők létszámát; saját kutatásaim alapján 132 főre teszem azon *ibeovci* emigránsok számát, akik valódi, intézményesített kapcsolatban álltak az emigráció helyi központjával és a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetésével.

Az emigráció létrejöttét követően az egyik legsürgetőbb feladatként jelentkezett a mindennapok megszervezése. Szalai András, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség káderosztályának helyettes vezetője a határt illegálisan átlépő, és ezért az ÁVH őrizetében lévő, munkanélküli és demoralizált hangulatú menekültek helyzetét már 1948 novemberében „tökéletesen tarthatatlannak” vélte. A nyelvi hiányosságok és eredeti foglalkozásuk (zömmel katonatisztekről, kémelhárítókról és egyéb államvédelmis beosztottakról volt szó) miatt Szalai teljesen elképzelhetetlennek tartotta, hogy a menekülteket végzettségüknek megfelelő munkakörben helyezzék el; mindössze segédmunkásként történő alkalmazásukat vélte lehetségesnek. (MNL OL, 276/68. f. 65. ő. e.: 10)

Az emigránsok többségének helyzetét gyorsan és érdemben azonban nem sikerült rendezni. Habár 1948. december közepéig 10 380 forint segélyben részesültek, de 22 személynek sem lakása, sem munkája nem volt. Eltérőek voltak lakásviszonyaik és az

MDP korábbi fizetésük folyósítására sem volt képes. (MNL OL, 276/68. f. 67. ő. e.: 21–22; MNL OL, 276/67. f. 126. ő. e.: 124.) Visszás helyzetük valamelyest csak 1949. február közepére oldódott meg, az akkor Magyarországon tartózkodó 28 emigráns közül 27 fő anyagi körülményeit sikerült rendezni. Az emigránsok mindegyikét lakáshoz juttatták, részben Budapest környékén. 1950 tavaszán 8 kollektívában, a családosok további 7 lakásban laktak. (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 11.) Egyénileg és kollektívába szervezve 1952 nyarán legkevesebb 17 fővárosi cím alatt éltek. Legtöbben a Fürj utca 11/B. szám alatti kollektívában, számuk 12 főt tett ki. (MNL OL, 276/98. f. 141. ő. e.: 19. és 23.) Néhány esetben azonban még így is előfordult, hogy a család különböző tagjai más-más helyen nyertek elhelyezést. Boris Verstovšek például a pesti belváros határán található Dimitrov tér (mai nevén Fővám tér) 4. szám alatt, felesége, Radmilla a budai belvárostól északra fekvő II. kerület Lomb utca 33. szám alatti kollektívában lakott. (MNL OL, 276/98. f. 141. ő. e.: 23.)

A korabeli lakásviszonyok visszásságát jól megvilágítja a Fürj utcai kollektívában lakó Jordan Petrović helyzete is. Mivel felesége Békásmegyeren lakott, hetente mindössze egy alkalommal tudtak találkozni egymással. Habár a hatóságok késznek bizonyultak arra, hogy egy törökbálinti lakást utaljanak ki számukra, az ingatlannal számos probléma merült fel. A szóban forgó lakás ugyanis már foglalt volt, abban a helyi állami gazdaság egyik dolgozója lakott családjával. Sőt, a helyi tanács nem kevesebb, mint 18 olyan kérvényt tartott nyilván, amelyben különböző indokokkal a kérvényező az egyébként lelakott ingatlanhoz szeretett volna hozzájutni. (MNL OL, 276/98. f. 143. ő. e.: 46–47.)

1949 elejére az emigránsok zöme számára munkahelyet is sikerült találni. Ellátásukra egyszeri juttatásként összesen 55 300 forintot utaltak ki. Feltehetően ellátásuk jelentős költségvonzata állhatott azon javaslat mögött, miszerint az újonnan érkezők ellátása merüljön ki a munkához juttatásukban, de ez a javaslat a gyakorlatban minden bizonnyal nem valósulhatott meg. Erre utal, hogy az emigránsok a későbbiekben is havi rendszerességgel, illetve egyéni elbírálás alapján, segélyekben részesültek.

Az anyagi természetű és megélhetési nehézségek mellett a jugoszláv politikai menekülteknek nyelvi nehézségekkel is szembe kellett nézniük. Magyarországra érkezve ugyanis egy merőben más nyelvi környezetbe kerültek. Részben talán ezzel is magyarázható, hogy az emigránsok közül többen Csehszlovákiába vagy a Szovjetunióba szerettek volna továbbutazni. Egy 1950. májusban készített feljegyzés szerint a 102 emigráns valamivel több mint 10 százaléka (13 fő) volt magyar anyanyelvű. Habár az emigránsok egy jelentős része Vajdaság területéről érkezett, így egy részük bizonyára tudott valamelyest magyarul, a Szerbia belsejéből, a dalmát partvidékről vagy éppen Bosznia-Hercegovina területéről

érkezők esetében ez a lehetőség bizonyára nem állt fenn. Nyelvismereti hiányosságaik a munkába állásukat, munkahelyhez juttatásukat is megnehezítette.

A nyelvi nehézségek meglétéről tanúskodik Danilo Urošević 1951. március 22-én keltezett és az MDP Országos Központjához címzett beadványa, amelyben saját és 4 további emigráns társa kívánságát tolmácsolta, és kérte, hogy olyan iskolába kerülhessenek, „ahol a nyelvet is értenénk". Božidar Jegdić, Pavle Krkelić, Đorđe Kontić és Radovan Vrbica esetében a katonai akadémiát és a légierőt vélték szóba jöhető megoldásnak; maga Urošević a budapesti egyetem régész szakára kívánt beiratkozni. Levelében egyértelművé tette, hogy a tanév elkezdésével is azért késtek, mert „amint az Önök előtt is ismeretes, nagyon nehezen bírjuk a magyar nyelvet" (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 10.). „Igen nagy nyelvi nehézségei" voltak az Agrártudományi Egyetem szakérettségi tanfolyamát végző 26 éves Dubroslav Lukovićnak is (a tananyaggal részben a hosszú hónapokig elhúzódó betegsége miatt sem tudott lépést tartani), annak ellenére, hogy a „jugoszláv hallgatók heti 6 órában külön magyar nyelvű oktatást kaptak. „Valamivel többet tudott magyarul" a Lukovićnál 10 évvel idősebb Živan Mandić, aki nyelvi nehézségei ellenére jó eredménnyel érettségizett. „Példamutató magatartása és vasszorgalma miatt" oktatói szerették volna, ha szovjet ösztöndíjban részesült volna. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 22.)

Az emigránsok továbbtanulását és egyetemi diplomához juttatását Pero Popivoda, egykori jugoszláv repülős tábornok, a kominformista emigránsok moszkvai vezetője is kiemelten fontos kérdésként kezelte. 1952 nyarán tudtára is adta a magyar elvtársaknak, hogy „véleménye szerint a jugoszláv emigráció tagjaiból mennél többet és főként a vezetőség tagjainak feltétlenül egyetemre kell járniok." (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 57.). Parancsba beillő kérésének köszönhetően az 1952 szeptemberében induló tanévben az MDP 31 emigránssal több hallgatót írattatott be felsőfokú oktatási intézményekbe, előkészítő iskolákba és „szakmai tanulásra". Így abban a tanévben összesen 55 jugoszláv emigráns folytathatott ilyen jellegű tanulmányokat, ami a magyarországi emigránsok 69 százalékát jelentette. (Az emigránsok aktuális létszáma 79 fő volt). (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 11.) Legtöbben (20 fő) a Lenin Intézet orosz vagy marxizmus-leninizmus szakán folytatták tanulmányaikat. Ez minden bizonnyal annak is betudható volt, hogy a keleti szláv nyelv ismerete megkönnyítette számukra a tananyag elsajátítását. A Műszaki Egyetemre, valamint az egyetem egy- és kétéves előkészítő iskolájába összesen 7 hallgató, az Agronómiai Egyetemre és kétéves előkészítő iskolájába 4–4 hallgató iratkozott be, csakúgy, mint az egyéves mezőgazdasági akadémiára. A Marxizmus-Leninizmus kétéves esti egyetemen 5, a Közgazdasági Egyetem egyéves előkészítő iskolájában pedig 3 jugoszláv emigráns kezdte meg, illetve folytatta tanulmányait. További két emigráns az

Idegen Nyelvek Főiskolája 1. éves orosz nyelv szakos hallgatója volt. Elenyésző számban, mindössze két emigráns folytatott természettudományi tanulmányokat, mindketten fizika szakos hallgatók voltak. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 69–70.)

Az emigránsok tanulmányi előmeneteléről, magaviseletéről és politikai nézeteiről az oktatási intézmények a Magyar Dolgozók Pártja kérésére rendre feljegyzéseket készítettek. A továbbiakban az 1952 decemberében és 1953 januárjában készült egyéni jelentéseket és a *Jelentés a jugoszláv emigráció tagjainak egyetemi, főiskolai tanulásáról* címmel 1953. február 10-én készített összefoglalót vizsgálom. Mind a hallgatókról készített név szerinti beszámolókból, mind az összefoglaló jelentésekből nagyrészt pozitív kép rajzolódik ki a jugoszláv hallgatók szorgalmáról. A visszatérő jelzők között rendre szerepelnek a *szorgalmas*, *érdeklődő*, *felkészült*, *jó eszű* és *értelmes* melléknevek. A tanórákra általában jól felkészültek, a foglalkozásokon aktívan részt vettek, az ott elhangzottakhoz tartalmas hozzászólásokat fűztek. Többségük a tanköri kollektívába is igyekezett beilleszkedni, bár ezt részben személyes jellemvonásaik (a rendre visszatérő *csendes*, *visszahúzódó*, *zárkózott* jelzők legalábbis erre látszanak utalni), részben munkahelyi elfoglaltságuk nehezítette. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 76., 85–86., 96. és 100–103.)

Kivételek persze mindig akadtak. Žarko Strajnićről például alapos tudása, könnyű felfogása ellenére egy nagyképű, tudásával kérkedő fiatalember képe alakult ki tanáraiban és hallgatótársaiban. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e., 96.) Božo Spirtát nemcsak lustának, hanem jellemében is gyenge embernek tartották, ezért az egyetem vezetőségében fel is merült eltávolításának kérdése. Stevan Strajnić kapcsán pedig azt látták fontosnak kiemelni, hogy jó tanulmányi eredményei ellenére „megszökött az egyetemről." (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 101.).

A nyelvi nehézségekre ugyanakkor több jelentés is igyekezett felhívni az MDP figyelmét: „Tanulmányi eredményeik sokkal jobbak lehetnének, ha a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt nem lennének komoly nehézségeik." Annak ellenére, hogy az emigránsokkal külön nyelvórákon is foglalkoztak, továbbá hallgatótársaiktól is segítséget kaptak. Az okokat kutatva a jelentés ezt részben arra vezette vissza, hogy „nem [is] törekszenek a magyar nyelv megfelelő elsajátítására," részben pedig arra, hogy „ez visszatükröződése nacionalista álláspontjuknak." (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 102.)

A bürokrácia útvesztőjében az emigránsoknak néha egészen sajátos problémákkal is meg kellett birkózniuk. Úgy vélem, mindezt az agrártudományi egyetemen gyümölcs-szőlészet szakon végzős Jordan Petrović esetén kellően szemléltethetjük. Felsőfokú tanulmányainak első két évét Petrović még Jugoszláviában elvégezte, a végbizonyítvány kiadásához azonban szükségessé vált a jugoszláv index hitelesítése. Az egyetem illetékese ezért azt

javasolta, Petrović vegye fel a kapcsolatot a jugoszláv követséggel, illetve felajánlotta, hogy az egyetem maga keresi meg a jugoszláv diplomatákat. Joggal feltételezhetjük, hogy a politikai okokból Magyarországon menedékjogot kapott hallgató nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel. Feltehetően Petrović panaszára az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya nem is mulasztotta el felhívni a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Osztályának figyelmét arra, hogy „rendkívül furcsának tartjuk egyrészt, hogy egy emigránst a titóista követségre küldenek, másrészt, hogy az egyetem ebben az ügyben fel akarja venni a kapcsolatot a jugoszláv követséggel." Nehezményezték továbbá azt is, hogy az egyetem illetékese az ügyben a „legszemtelenebb hangon válaszolt." Mindezek alapján kérték az illető hölgy „magatartását közelebbről megnézni," Petrović számára pedig a végbizonyítványt kiállítani. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 84.) Bő két hét múlva a minisztérium illetékese már azt közölte Kalmár Sándorral, hogy miután az egyetem zöldségtermelő tanszékén oktató adjunktusától megkapták a szükséges információkat, már egy hete kiállították a szóban forgó végbizonyítványt. Petrović ügye ezzel elintézést nyert. (MNL OL, 276/98. f. 144. ő. e.: 90–91.)

Azon túl, hogy az MDP számára készített oktatói és hallgatói jelentésekből betekintést nyerhetünk az emigráns hallgatók tanulmányi előmenetelére, az iratok arra is utalnak, hogy a párt ellenőrzése alatt kívánta tartani a közösség tagjait, figyelő tekintete nem csak a tanulmányi eredményekre, hanem a rendszer iránti ideológiai elkötelezettségükre, az aktuális pártiránnyal kapcsolatos nézeteikre és esetleges ellenséges megnyilvánulásaikra is kiterjedt. A hatalom általában is kontroll alatt tartotta az emigránsokat, beleértve az egyén privát szféráját is, legyen szó akár baráti, akár házassági kapcsolatokról vagy az egyszerű mindennapokról.

Az emigránsok mindennapjai

Az emigránsok kontroll alatt tartása az élet minden apró területén megmutatkozott. Különösen igaz volt ez az úgy nevezett „diplomata csoport" tagjaira. Az emigráción belül külön kasztot képeztek a jugoszláv követség ügyvivőjével, a később a Rajk-perben játszott szerepével közismertté vált Lazar Brankovval együtt emigráló diplomaták. Biztonsági okokból (tartani lehetett ugyanis egy esetleges jugoszláv merényletkísérlettől) Budapest II. kerületében, a hűvösvölgyi Szalonka út 6. szám alatti két villát utalták ki számukra. Egy 1950-ben, Brankov holmijairól készített részletes leltár szerint minden bizonnyal nem kellett szűkölködnie, hiszen a leltár tételesen több bársonyszéket, fotelt, asztalt, valamint négy nagyméretű perzsa szőnyeget is megnevezett (ÁBTL, 2.1. VII/37-a, 27–28.). Mindennapjaik a kollektíva szellemiségének megfelelően teltek. Együtt étkeztek, együtt

indultak sétálni, együtt mentek a városba, moziba, színházba, kulturális rendezvényekre. Ilyenkor az ÁVH-sok is elkísérték őket. Berán Iván és az állambiztonsági szervek négy másik embere már emigrálásukkor csatlakozott hozzájuk, Berán Brankovot prágai és bukaresti útján is elkísérte. Az ÁVH-s tiszteket csak 1949 tavaszán egy rövid időre, Brankov kérésére rendelték vissza (ÁBTL, 2.1. I/109, 166., 250. és 252.). Úgy vélem, mindez egyszerre szolgálta biztonságukat, de megfigyelésüket, kontroll alatt tartásukat is.

1949 tavaszára azonban mintha megfeledkeztek volna a csoport tagjairól. Brankov emigrálását követően (1948. október) a magyar sajtó az egykori jugoszláv követségi ügyvivő szinte minden lépéséről beszámolt, több esetben terjedelmes cikkben vagy a címlapon közölte beszédeit. A *Szabad Nép* 1948. december 2-i számától azonban egészen 1949. február közepéig kellett várni, hogy Brankov vagy a diplomata csoport tagjainak neve felbukkanjon a lap hasábjain. Egészen a Rajk-per nyilvános tárgyalásának kezdetéig nevük a lap egyetlen további cikkben sem szerepelt, miközben a kelet-európai és a szovjetunióbeli emigráns közösségek politikai tevékenységéről rendre beszámoltak. A diplomatakolónia mellőzöttségét alátámasztani látszik Kiss József, a Szalonka úti kolónia védelmével megbízott egykori államvédelmis a témára vonatkozóan megbízhatónak tekinthető visszaemlékezése. Kiss szerint már két hónappal Brankovék emigrálását követően megváltozott a hatóságok és a diplomata emigránsok közti viszony. A volt jugoszláv diplomatáktól megvonták színházbérletüket, nem állták tovább Mercedes autójuk benzinköltségét és megszüntették államvédelmis biztosításukat. Brankov az előzetes meghívás ellenére sem vehetett részt a Partizánszövetség februári rendezvényén (Kiss 1996: 61–65.).

A külvilágtól elszigetelt, egymással összezárt, a hatalomra egyszerre ráutalt, ugyanakkor annak ki is szolgáltatott közösség tagjait számos belső konfliktus terhelte. Brankov letartóztatása és elítélése az emigráció életére is bomlasztóan hatott. A kolónia tagjai körében a félelem és a kölcsönös vádaskodás légköre vált uralkodóvá. A fegyelem teljesen szétesett, mindenki félt és gyanakodva tekintett a másikra. Általánossá vált, hogy a mindennapi problémák és a vádaskodások elől a szórakozásban próbáltak menedéket lelni (ÁBTL, 2.1. VII/37-a: 111–112.). A többi politikai emigránsnál jobb anyagi körülmények között élő diplomata csoport (családtagjaikkal együtt 16 fő) kérdésének rendezést Pero Popivoda is sürgette Rákosi Mátyásnak 1950. január 27-én küldött levelében (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 3.). Erre legkésőbb 1950 májusáig sor is került: az MDP egyetlen lehetséges módként a csoportot „likvidálta”, tagjaikat nagyrészt beolvasztotta a többi emigráns közé (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 9.).

Nem sokkal Brankov Moszkvába csalását és letartóztatását követően az emigráció tagjai három állandó és két póttagból álló vezetőséget választottak. (Egyébként Brankov már korábban is javasolta egy vezető testület felállítását.) Talán részben Lazar Brankov, az emigráció potenciális vezetőjének kiiktatásnak és a diplomata csoport elszigetelésének is köszönhető, hogy a belső ellentét és a széthúzás az emigráció vezető tagjai között a későbbiekben is állandósult; a háromtagú vezetőség sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A vádak szerint Milutin Velemir kizárólagosan kívánta intézni az emigráció ügyeit, ezért „mások képességeit lebecsülte és természetesen a saját magáét mindenki felé helyezte. Maga Milutin erkölcsileg meglazult, meglehetősen gyanús nőkkel tartott fenn kapcsolatot. Az elvtársak felé nem volt őszinte és durván megtévesztette őket." Semmiben sem volt különb a vezetőség két másik tagja sem: „Amig Trbović harcolt Milutinnal és erősen kritizálta hiányosságait, Trbović is durván és taktika nélkül, pártszerűtlenül járt el vele szemben. Ljubovljev opportunista módon viselkedett, megpróbált semleges maradni." Az erkölcsi feddhetetlenség pedig Trbovićra sem volt jellemző: „Személyes gyengeségek, ivás és gyanús nőkkel való kapcsolat, Trbović Gojkónál is jelentkezett." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 2.).

A vezetőség fenti hibái miatt ismét Pero Popivoda segítségét kellett kérni. Instrukcióinak megfelelően 1950. május 13-14-én egy új, ötfős vezetőséget választottak az emigráció élére, tagjai Đuro Burgijasev, Albert Svetina, Nyitrai Kálmán, Dudás Lajos és Dušan Grujić lettek. A vezetőség belső problémáit azonban továbbra sem sikerült rendezni. A vádak szerint a vezetőségből eltávolított Milutin Velemir különösen szoros kapcsolatot épített ki Gojko Petrović, Franjo Cvetan, Ante Rak, Boško Kolundžia és Stojan Pavlović emigránsokkal és az „általa irányított frakciós csoport befolyása az elmúlt hetekben [1950 ősze] megnövekedett." A frakció szembehelyezkedett Gojko Trbović és Žarko Ljubovljev volt vezetőségi tagokkal. Velemirék ugyanis nehezményezték, hogy Trbović és Ljubovljev szorosabbra kívánta fűzni az emigránsok kapcsolatát a magyar állambiztonsági szervekkel. (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 56.) Vádjaik nem voltak teljesen új keletűek, sem teljesen megalapozatlanok. Gojko Petrović és Franjo Cvetan már 1949 elején „vádat" emelt a budapesti szovjet nagykövetségen az MDP vezetőségével és az ÁVH-val szemben. A frakciós csoport tevékenységéről elítélő hangvételben beszámoló jelentés (1950. december 28.) pedig elismerte, hogy „Trbovity Gojko több esetben konkrét gyakorlati segítséget nyújtott az Á.V.H.-nak az emigráción belül, kisebb jelentőségű ügyek tisztázásához." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 57.) Mindez azonban nem jelentette, hogy a magyar párt- és állambiztonsági szervek maradék nélkül megbíztak volna benne. A tisztázásra váró kérdések között szerepeltek átszökésének körülményei

és állítólagos gyanús kapcsolata a Jugoszláviából átszökött fehérgárdista emigránsokkal. Magatartását erkölcsi szempontból is kifogásolhatónak tartották (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 57.).

Milutin Velemir azonban nem volt hajlandó beletörődni félreállításába, május 26-án és december 18-án is vádaskodó hangvételű levelet írt az MPD Központi Vezetőségének. Ezzel persze csak azt érte el, hogy a pártvezetésben 1951 januárjában felmerült, nyilvánosan kell megvitatni a kérdést. Más szavakkal ez nyilvános megfeddését és önkritika gyakorlását jelentette (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 45–57. és 88.). Velemir időközben politikai természetű kérdésekben is a hivatalos állásponttól eltérő vonalat kezdett hangoztatni. Egészen konkrétan azt ellenezte, hogy a Jugoszláviában is gyűjtsenek aláírásokat az „öt nagyhatalom által kötendő békepaktum követelésére." Annak ellenére, hogy az emigráció ezzel kapcsolatos hivatalos véleményét 1951 áprilisában a politemigránsok rádiója is beolvasta, a *Za socialističku Jugoslavije* címmel megjelenő emigráns lap pedig májusi számában megismételte, továbbra is kitartott véleménye mellett. Mindezt azzal indokolta, hogy az „egyenesen a halálba való kergetése az aktivistáknak – a jugoszláv hazafiaknak." Kihangsúlyozta továbbá, hogy „így itt sohasem lesznek eredmények, csak kár és áldozat." (MNL OL, M-KS 276/98. f. 139. ő. e.: 41.). A kérdést a vezetőség júliusban az emigráció összértekezlete elé vitte és kikérte a moszkvai koordinációs központ véleményét is. Nyilvános önkritika gyakorlására Velemir azonban a továbbiakban sem volt hajlandó, ezért az emigránsok vezetősége újfent az MDP-hez és a moszkvai központhoz fordult iránymutatásért. 1951 októberében már az emigrációból történő kizárás gondolata is komolyan felvetődött (MNL OL, M-KS 276/98. f. 139. ő. e.: 42–43.). A jugoszláv emigrációval kapcsolatos aktuális kérdésekről 1952. január 2-án készített feljegyzés azonban javasolta, hogy a kérdés alaposabb, nyilvános megvizsgálását és Velemir esetleges kizárását halasszák az emigrációs vezetőségét megosztó újabb és sürgősebb rendezést kívánó belső ellentét, Gojko Petrović ügyének rendezése utánra.

Gojko Petrović ugyanis Franjo Cvetannak írt egyik levelében szidalmazta a Magyarországon szlovén nyelven megjelenő emigráns lap, a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségét. Az emigráció vezetősége mindebből azt a következtetést vonta le, hogy egy újabb frakciós csoport van kialakulóban. Ármánykodását vélték felfedezni abban is, hogy a lap legutóbbi szerkesztőségi ülései érdemi hozzászólások nélkül, lényegtelennek ítélt kérdésekkel foglalkoztak, ami mögött nyilvánvalóan szervezett szabotázsakciót láttak. Elfogadhatatlanná vált Petrović kemény balos nézete is, miszerint „Jugoszlávia népeit csak a háború tudja felszabadítani, ezért ő kívánja a háborút." A fentiek alapján mind a *Za ljudsko zmago* szerkesztősége, mind az emigráció vezetősége javasolta, hogy Petrovićet zárják ki a

politikai emigránsok kolóniájából. Kizárását az MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya is támogatta, sőt javasolta, hogy a renitenskedőt a fővárosból is távolítsák el és vidéken biztosítsanak számára munkalehetőséget. MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 81.)

Az ügy rendezését követően nem sokkal egy újabb, a személyeskedéstől sem mentes ellentét osztotta meg az emigráció vezetőségét és a kolónia tagjait. Az okos, ravasz, de ugyanakkor kétszínű emberként jellemzett Gojko Trbovićtyal kapcsolatban az MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának iratai között található címzés és keltezés nélküli, feltehetően 1950 augusztusában keletkezett, az emigráció problémáit részletező jelentés 6 pontban sorolta fel a problémákat. A vádak között szerepelt, hogy a *Za ljudsko zmago* hasábjain állambiztonsági szempontból kényes információkat igyekezett megjelentetni, több olyan kérdésben is (Adrija Hebrang ügye, egy meg nem nevezett UDB tiszt meggyilkolása kapcsán), amellyel sem a *Szabad Nép*, sem az emigráns sajtótermékek nem kívánt érdemben foglalkozni. Helytelen álláspontot képviselt a parasztság és az oktatás kérdéseiben is. Sőt, hasonlóan Milutin Velemirhez, ő is szorgalmazta egy Jugoszlávia elleni háború megvívását: „Jugoszlávia felszabadítása csak a 3-dik világháborúval lehetséges. Jugoszláviát csakis a Szovjet Hadsereg, a népi demokráciák hadserege képes felszabadítani, a jugoszláv nép harca felesleges áldozatokkal járó, kilátástalan harc." (MNL OL, M-KS 276/98. f. 139. ő. e.: 181–182.).

Mindezeken túl Trbović Boris Verstovšekre, az emigráció akkori vezetőjére is befolyással bírt. (Verstovšek Đorđe Burgijasev leváltását követően 1952 januárjában került az emigránsok élére.) Itt jegyzem meg, hogy a jelentés Verstovšeket nem tartotta határozott vezetőnek, munkáját következetlennek, tervszerűtlennek látták, az ügyeket „egyik napról a másikra igyekszik vinni." Gyenge jellemvonásának tekintették, hogy „fél a vezetőség többi tagjaival szemben az állásfoglalástól." Esetében is találkozhatunk az emigráció vezető tagjai jellemzésének már-már toposzszerű elemével, miszerint „nem kelt a teljesen tiszta ember benyomását." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e., 81.).

Az MDP korifeusai a vezetőségben megnyilvánuló, szinte mindennaposnak tekinthető politikai és ideológiai ellentétek, személyes konfliktusok letükröződését vélték felfedezni abban, hogy magában az emigráns közösségben is állandósult a széthúzás, az ellenségeskedés és az egymással szembeni bizalmatlanság, gyanakvás. Mindez anyagi természetű követelődzésükben, hanyagul végzett munkájukban, a tanulás terén megmutatkozó visszaesésben is visszaköszönt (MNL OL, M-KS 276/98. f. 139. ő. e.: 182–183.) A jelenség koránt sem volt új, arra Velemir Milutin már 1950 decemberében figyelmeztette Rákosi Mátyást. Levelében úgy vélte, hogy a kolónia körében „egy begubózott, zárt, természetellenes élet fejlődött ki," amit nagyrészt az ÁVH működésére vezetett vissza: „nálunk nem a

Magyar Dolgozók Pártjának, hanem az ÁVO-nak szelleme nyilvánult meg. Embereinknek első naptól fogva azt verték a fejébe: hallgass, vigyázz mit beszélsz, ne beszélgessetek a villamoson vagy autóbuszban, nehogy valaki észrevegye, hogy jugoszlávok vagytok, senki nem mondhatja azt, hogy jugoszláv, hanem hogy bulgár, görög, román stb." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 47.) Nehezményezte továbbá, hogy a konferenciákat és a párttanfolyamokat kivéve az MDP tagjai soha sem fordulnak meg az emigránsok körében, személyes kapcsolatban kizárólag az állambiztonsági szervekkel állnak. Súrlódásoktól korántsem mentes kapcsolatukat konkrét példákkal is alátámasztotta. Egy esetben (1949 júniusában) az ÁVH név nélkül említett alezredese nyilvánosan, a többi emigráns szeme láttára az alábbi szavakkal fenyegette meg Ljubojev Milénát: „A hajadat fogom kicsupálni, ha valakinek megmondod, hol laksz." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 47.)

Az Állambiztonsági Hatósággal kapcsolatos vádak még 1952 nyarán is fennmaradtak. Boris Verstovšek 1952. augusztus 10-i keltezéssel, Vas Zoltánnak írt levelében hangsúlyosan ki is tért a problémára, amit összefüggésbe hozott azzal is, hogy az emigráció vezetőségének nem sikerült megszilárdítania tekintélyét a kolónia tagjainak körében: „A vezetőség állandóan veszít tekintélyéből, mivel sok esetben az emigráció előtt feleslegesnek és nevetségesnek látszik." A tekintélyvesztés már olyan méreteket öltött, hogy az „elvtársaink különböző megnyilvánulásai alapján arra következtetnek, hogy az emigráció tényleges vezetője Szabó József elvtárs, […] aki az Államvédelmi Hatóságok felé felelős; a vezetőség pedig egyszerű báb." (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 98–99.) A bizalom légkörének kialakulását minden bizonnyal az sem segítette elő, hogy 1949–1952 között nem kevesebb, mint 56 „sötét elemet távolítottak el," zártak ki az emigránsok soraiból. (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 98.) Verstovšek ezért sürgetően javasolta, hogy „szükséges lenne a fegyelem megszilárdítása és a csoport helyzetének egészségesebbé tétele." Ehhez pedig olyan apró gesztusokat is fontosnak tartott, hogy a *Szabad Nép*ben ne csak a külföldi emigráns lapokból, hanem a *Za ljudsko zmagó*ból is jelenjenek meg írások, vagy kapjanak jegyet az állami ünnepségekre és a pártvezetők tiszteletére rendezett fogadásokra. Verstovšek véleménye szerint ezek az apró gesztusok is növelni tudták volna a vezetők tekintélyét az emigránsok előtt. (MNL OL, M-KS 276/65. f. 105. ő. e.: 98–99.)

Sztálin 1953-ban bekövetkező halálát követően a szovjet–jugoszláv kapcsolatok terén lassú, fokozatos és elhúzódó normalizálódás vette kezdetét, amely alól a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai országok, köztük Magyarország sem vonhatta ki magát. A közeledés egyik alapfeltételét a kominformista emigráns kolóniák felszámolása jelentette. Az emigránsokat, a mindennapi élet nehézségein túl, ez újfent komoly dilemma elé állította: a végleges letelepedést válasszák-e egy számukra nagyrészt még ekkor is ide-

gennek tűnő országban vagy visszatérjenek Jugoszláviába, vállalva esetleges felelősségre vonásukat, meghurcoltatásukat? A jelen írás keretei között mindössze a dilemma érzékeltetésére van módom, az emigránsok további sorsának vizsgálata egy újabb tanulmány részét képezheti.

REFERENCIALISTA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL, Budapest). 2.1. A volt zárt irattár iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL, Budapest). M–KS 276. Az MDP Központi Szervei (1945–1958)

Visszaemlékezések

Kiss J. (1996). *ÁVO-s voltam, ÁVO-sok vertek*. Sydney, H. M.

Feldolgozások

Banac, I. (1988). *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaka–London: Cornell University Press.

Mitrović, M. (2009). *Tri dokumenta o ibeovcima*. Beograd: INIS.

Mitrović M. i Selinić, S. (2009). Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropska zemljama, 1948–1964. *Tokovi istorije 1–2*, 31–54.

VI

KULTURA IDENTITETA

Ana Pajvančić Cizelj[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Dušan Ristić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Dušan Marinković
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 316.42

PROSTORNA MOBILNOST I GLOKALIZACIJA KULTURNIH IDENTITETA

This paper starts from the hypothesis that the transformations of cultural identities appear as a consequence of the processes of increased spatial mobility, and that they could be traced on two spatial levels: global and local. At the global level, "push and pull" factors of spatial mobility are formed as well as the deterritorialization of cultural forms within transnational social spaces. At the local level, processes of encounters or the "clash" of cultures appears when individuals and groups transform their identities in relation to a new environment. With this *glocal* approach it is possible to recognize and explain how the conditions of increased spatial mobility become the background for conflicting changes that are visible through the processes of deterritorialization and reterritorialization of cultural forms.

Key words: spatial mobility, cultural identities, global, local, glocalization.

Porast prostorne mobilnosti na globalnom nivou naveo je istraživače da ovaj vek nazovu „vreme migracija" (Castles & Miller 1993), a pojedini autori smatraju da sve intenzivnije kretanje ljudi i simbola postaje osnovna karakteristika savremenog, postmodernog društva (Lash & Urry 1994) i „brze" geografije (Paasi 2001: 18). U ovakvoj perspektivi, polazi se od toga da realna ili virtualna mobilnost, omogućena savremenim transportnim sredstvima i novim komunikacionim tehnologijama, poništava značaj prostora jer omogućava brzu promenu mesta boravka i simultane komunikacije. Iskustvo „bivanja u pokretu" proizvodi nove forme pripadanja i transformiše kulturne forme „oslobađajući" ih od prostora. Sve to u centar savremenih sociioloških i političkih debata postavlja problem identiteta kao individualnog i kolektivnog traganja za smislom u dinamičnom globalnom dobu.

U radu se polazi od pretpostavke da je transformacije kulturnih identiteta koje proizilaze iz povećane prostorne mobilnosti moguće pratiti na (barem) dva prostorna nivoa:

1 ana.pajvancic@ff.uns.ac.rs

globalnom i lokalnom, odnosno u „glokalnom“[2] okviru. Na globalnom – strukturnom nivou, moguće je pratiti procese deteritorijalizacije identiteta, a na lokalnom – mikro nivou, procese njihove reteritorijalizacije.

Migracije i deteritorijalizacija identiteta

Identiteti su „slike“ koje pojedinci i društvene grupe imaju o sebi odnosno, „set značenja primenjen na sopstvo u okviru društvene uloge ili u okviru društvene grupe koji definišu šta pojedinac jeste“ (Burke 2007: 2202). Njihova funkcija je stvaranje veza sa pripadnicima svoje grupe i postavljanje granica u odnosu na druge (Bart 1997). Kolektivni identiteti potiču iz pripadnosti određenoj društvenoj grupi na osnovu čega pojedinac vrši kategorizaciju, odnosno određuje sličnost i razlike među drugima. Društvo uvek uspostavlja neku vrstu kontrole nad kulturnim identitetima, ali se one individualnim ponašanjem mogu potvrđivati, opovrgavati ili reinterpretirati. To znači da kroz svoje svakodnevne prakse ljudi stvaraju, održavaju i menjaju društvene strukture u koje su identiteti ukorenjeni. Zagorka Golubović navodi da se identitet mora shvatiti procesualno, sa neizvesnim učincima, budući da nije unapred poznato da li će prevladati identifikacija (prilagođavanje) ili individuacija (formiranje identiteta) (Golubović 1999). Međutim, pitanje je „mere“, tj. mogućnosti da se čovek adaptira zahtevima svoje kulture, što zavisi od sposobnosti da se putem samorefleksije od nje distancira i formira jezgro vlastitosti (*ibid.*). Širi okvir za formiranje kulturnih identiteta je, dakle, uvek neka kultura, koja se u kontekstu ove analize odnosi na različite vrste kulturne interakcije u nekom prostoru (globalnom, odnosno lokalnom). Identitet je za ljude „izvor smisla i iskustva” (Castells 2010: 6), jer identiteti organizuju značenja, kao simboličke identifikacije društvenih svrha i smisla delanja (Castells 2010: 7). Iz toga sledi da (kulturni) identitet obuhvata i značenja koja se odnose na prostor odnosno da identitet uvek treba razumevati i u okviru nekakve prostornosti, odnosno kulturno kodiranog odnosa prema prostoru (Lomnitz-Adler 1991: 196). Drugim rečima, ako se pođe od shvatanja da je kultura okvir kulturne interakcije i komunikacije, onda ona uvek otvara pitanja i o prostornim dimenzijama komunikacije, društvene interakcije i moći koji se prelamaju kroz kulturne identitete. Zato se identitet može razumeti kao multidiskurzivan koncept, koji nije esencijalistički (Delanty and Rumford 2005: 53), već strateški društveni koncept, što znači da su identiteti uvek „konstruisani sa različitih i često isprepletenih, antagonističkih diskursa, praksi i pozicija“ (Hall 1996: 3-4) u društvu.

2 Glokalizacija se može definisati kao integracija globalnog i lokalnog koja rezultira specifičnim ishodima u različitim geografskim predelima (Ritzer 2008).

Proces globalizacije je doveo do velikih populacionih pomeranja i promena u društvenoj strukturi što znači da se identiteti sada formiraju u odnosu na nove klasne, etničke i kulturne konfiguracije u raznovrsnim situacijama što dovodi do njihove hibridizacije (Tehranian 2004: 9). Savremene teorije identiteta sve više napuštaju esencijalizam[3] i stoje na stanovištu da je identitet diskutabilan koncept, pre nego ontološka realnost koju je moguće lako uočiti i definisati (Coupland 2007; Taylor and Spencer 2004). Pitanje identiteta jeste pitanje trajanja (*id, idem*), ali je to uvek i pitanje razlike i isključivanja koje se uspostavlja zahvaljujući diskurzivnim praksama. Svaka diskurzivna praksa pretpostavlja niz propisa po kojima se vrše isključivanja i izbori. Za istraživanje veze prostora i identiteta od posebnog je značaja polje genealogije (kao *istorije smisla*), institucija i diskurzivnih praksi, kao i prostorni, lokalni, regionalni ili globalni aranžmani i varijacije. Povezujući diskurzivne prakse i prostorne odnose, moguće je razumeti jedan od najvažnijih aspekata identiteta: *infrastrukturu moći*, odnosno način na koji su oni društveno generisani (Marinković et al. 2014). Ovakva promena paradigmi o identitetu odgovara dubljoj transformaciji društva i kultura u okviru kojih se formiraju identiteti i odvija proces identifikacije. Te transformacije se, velikim delom, dešavaju usled izmene značenja prostora u savremenom društvu (Soja 1999; 2005; Marinković i Ristić 2013).

Proces globalizacije i intenziviranje globalnih migracija doveli su do promena osnovnih socio-prostornih kategorija i orijentira poput prostornih struktura kao što su centar, granica, unutra/spolja, blizina/udaljenost i slično. Centar je specifičan ugao posmatranja prostora i govori o nekoj vrednosti i odnosu na koji ga definišemo. Granice su vezane uz pojam centra i dele prostor na asimetrične delove - unutra i spolja. Granice, određene u odnosu na centar definišu ko smo „mi“ a ko „oni“, ko je „unutar“ a ko „van“, ko je blizu centra, a ko na periferiji (Balibar 2008; Zanini 2002). Prostorne strukture unose red u haotičnu realnost i reflektuju, ali i oblikuju društvene odnose (Strassoldo 1990). Ove prostorne kategorije, dakle, nisu fiksne jer je prostor dinamična kategorija. Njegove funkcije, oblici i značenja, menjaju se u odnosu na promene u društvu i njegovoj organizaciji (Pušić 1997). Klasična sociološka teorija barata sa prostornim kategorijama koje se u savremenim okolnostima moraju redefinisati. Osnovni problem tu predstavlja tzv. metodološki nacionalizam prema kojem je ceo društveni život teritorijalno ograničen na „kontejner“ nacionalnog društva, a

3 Esencijalisti identitet shvataju kao proces „otkrivanja“ i usvajanja nekih objektivno datih karakteristika grupe od strane pojedinca. Ovde se identitet obično (pogrešno) poistovećuje sa etničkim identitetom pri čemu se „privrženosti etnicitetu smatraju primarnim jer se nameću pojedincu od njegovog rođenja i predstavljaju neizreciv značaj koji pothranjuje veru u sopstveni kolektivni duh“ (Formozo 2009: 298).

sve ostalo što se proteže iznad ili ispod ovih granica analitički biva zanemareno. Današnje migracije ovakvu koncepciju narušavaju jer se imigranti iz sasvim različitih kulturnih sredina nastanjuju u heterogene gradske centre i postavljaju specifične zahteve vezane sa sopstveno okruženje.

Proces globalizacije, ili radikalizacije modernosti, dovodi do promene prostornih determinanti identiteta i usložnjava njihovu teorijsku konceptualizaciju i analizu. „Mobilnost (robe, kapitala, informacija i ljudi) razgrađuje ustaljene oblike života ljudi koji su nastali i reprodukovali se unutar društva organizovanog u okviru nacije - države iz čega proizilazi slabljenje identiteta utemeljenog na tradicionalnom povezivanju ljudi s teritorijom“ (Hodžić 2010: 308). Tradicionalni prostorni okviri identiteta se rastaču dok se, sa druge strane, izvor mogućih drugačijih identiteta usložnjava. Roland Robertson smatra da kulturna globalizacija stvara, odnosno, suočava transkulturne komunikacijske i životne oblike, pripisivanja odgovornosti, slike grupa i pojedinaca o sebi i drugima (Robertson, prema Beck 2003). To, međutim, ne mora da znači da globalizacija poništava lokalne specifičnosti i proizvodi globalnu kulturnu homogenost. Ona samo dovodi do „oslobađanja“ kulturnih iskustava od prostornih granica i njihovog izdizanja u „prostor tokova“ (Castells 2000). Slabljenje nacionalnih identiteta, praćeno je i onim što Ulrih Bek naziva „individualizacijom biografija“ (Bek 2001). Refleksivnost modernosti „potkopava razum”, jer stalno otkrivanje novih znanja i iskustava razara stara, utemeljena u prostoru koji se nastanjuje. Refleksivnost modernosti, navodi Bek, institucionalizuje i princip radikalne sumnje gde celokupno znanje preuzima formu hipoteza. U takvom kontekstu i identitet postaje refleksivno organizovano nastojanje, projekat svake individue u kontekstu višestrukih šansi, ali i rizika. Racionalan pojedinac, piše Zigmunt Bauman, zna da se više ne može u potpunosti osloniti na podršku države u slučajevima nezaposlenosti, bolesti ili starosti jer je njegova biografija oblikovana nasumičnim sklopovima nadnacionalnih procesa (Bauman 2004: 44). Žan – Klod Kofman govori o modernoj individui koja svoje jedinstvo ne gradi više posredstvom totalizacije i fiksiranja, već iznutra i evolutivno, pričajući sopstvenu „priču“ svetu (Kofman 2010). Slabljenje nacije – države, sa druge strane, može da vodi i u rehabilitaciju etničkih, religijskih, seksualnih, rasnih i drugih (pod)identiteta koji su često bili podvođeni pod jedinstveni i homogeni nacionalni okvir.

Opadanje ili transformaciju uticaja nacionalne države prati intenzifikacija transnacionalnih veza, fenomena i procesa. Obrisi transnacionalne stvarnosti ponajpre se formiraju kod „turista“ i „vagabunda“ odnosno globalno mobilne elite i novih nižih klasa imigranata (Bauman 2003). Kroz mnoštvo ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih veza oni konstruišu svoje identitete simultano ukorenjeni u više od jednog društva. Tu se ne radi

o tradicionalno shvaćenoj „vezanosti za domovinu“ već o novim formama pripadnosti, lojalnosti i političke i kulturne participacije. Dinamizmu transnacionalnih veza posebno doprinose nove (trenutne) komunikacije i brzina transporta zahvaljujući kojima veze sa domovinom nisu samo nostalgična sećanja već svakodnevna konkretna iskustva kreirana u virtuelnom ili realnom prostoru. U ovakvim uslovima migrantski (transnacionalni) identiteti postaju „izrazito elastični i fluidni jer su neprekidno oblikovani i preoblikovani mnoštvom uticaja različitih društava kojima pripadaju“ (Remmenick 2007: 5074).

U svetu predstave i politike nacionalno – državno uređenih pojedinačnih društava, migracija se cepa u stadijume kretanja, lutanja, stizanja i integracije, čiji se uzročnici moraju zasebno istraživati. Za razliku od toga, polazna tačka razmišljanja o istraživanju transnacionalnih socijalnih prostora, tvrdi da nastaje nešto novo, nešto treće: socijalni konteksti života i delovanja za koje vredi „i ovde i tamo“, „i“ i „i“ (Beck 2003: 69).

Nastanak i teorijska konceptualizacija transnacionalnog prostora za sobom povlači shvatanja o kulturnoj hibridizaciji ili hibridizaciji identiteta. Tipični predstavnik ovakvih ideja je Ardžun Apaduraj koji smatra da globalni kulturni tokovi poništavaju tradicionalnu koncepciju prostora i otvaraju nove koje naziva *etno-prizori*, *medija-prizori*, *tehno-prizori*, *finans-prizori* i *ideo-prizori* (Appadurai 2003). *Etno-prizori* obuhvataju ljude kao što su turisti, migranti i izbeglice koji, bivajući „u pokretu“ i koristeći trenutne komunikacije, svoje identitete izdižu iz lokalnog i nacionalnog konteksta u globalne tokove. Apaduraj smatra da gubljenje veza između kulture, ljudi i teritorija otvara prostor za komercijalne kompanije koje putem proizvodnje „imaginarija“ domovine stvaraju kod „ljudi u pokretu“ osećaj da pripadaju nečem autentičnom. Etno-prizori su deteritorijalizovani kulturni identiteti u kojima se prepliću tradicija i njeno izmišljanje (Hobsbom i Rejndžer 2011) i autentičnost kultura sa univerzalnim i homogenim kulturnim sadržajima što vodi stvaranju „bezmesnih“ i iskorenjenih kulturnih hibrida. Globalizacija kulture, u ovakvoj perspektivi, znači povećavanje heterogenosti koje nije shvaćeno esencijalistički već konstrukcionistički, s obzirom da se ona stvara u deteritorijalizovanim „imaginarnim svetovima“.

Transnacionalni, deteritorijalizovani, kulturni prostor, međutim, treba shvatiti kao koncept ili zamišljenu zajednicu (Anderson 1998), jer se sam proces identifikacije uvek realizuje u okviru društvene interakcije, na specifičnim mestima i među specifičnom grupom ljudi. Migracije imaju svoju jasnu prostornu konfiguraciju. One se realizuju u konkretnom prostoru čije ih strukturne karakteristike (ekonomske, kulturne i političke) oblikuju. To znači da se ne može tvrditi da prostor kao takav gubi na značaju. Radi se o tome da se menja značaj i međusobni odnosi pojedinih prostornih nivoa (individualni, urbani, nacionalni, transnacionalni i sl.) kao i odgovarajuće prostorne strukture (unutra/

spolja, blizu/daleko i sl.), što proizvodi i promene u prostornim determinantama identiteta. Nacionalni identiteti, npr. gube svoj primarni značaj (ali ne nestaju), a transnacionalni postepeno dobijaju na važnosti. Tako „unutra“ nismo više samo „mi“, jer su neki iz našeg kulturnog kruga daleko, a potpuni stranci su u neposrednoj blizini. Prostornim transformacijama u uslovima globalizacije i migracija treba prići oprezno, ne držeći se striktno donekle prevaziđenih statičnih koncepata, ali ni ne zapadajući u romantičarske predstave o prevaziđenosti prostornosti kao takve. U metodološkom smislu to znači da se „manevriranje između Scile metodološkog nacionalizma i postmoderne Haribde globalnih tokova i ‘kosmopolitskog bez prostora’” usmeri tako što će se određenje geografsko - prostornih jedinica analize zasnivati na odgovarajućem tipu socijalnih veza“ (Ludger, prema Hodžić 2010).

Ulrih Bek pomaže da se to razume kroz razlikovanje dva pojma kulture (koji se obično mešaju): prvi pojam (*kultura 1*) kulturu vezuje za određenu teritoriju i polazi od premise da je ona rezultat lokalnih procesa učenja i da je, kao takva, jedinstvena; drugi pojam (*kultura 2*) kulturu shvata kao „opšteljudski softver“ koji se širi translokalnim procesom učenja i koji uvek podrazumeva kulture u pluralu (Beck 2003: 159-160). Oba pojma, smatra Bek, mogu (i trebaju) da se pomire jedan sa drugim, jer se *kultura 1* transformiše a *kultura 2* ne postoji sama po sebi, već se artikuliše u *kulturi 1*. Potpuno „bezmesne“ kulture su nemoguće, što znači da se translokalne (ili transnacionalne) kulture realizuju u mestima koja su „otvorena prema spolja“. Sa druge strane, mesta su za *kulturu 1* „zatvorena u sebi“. Reč je, dakle, o „globalizaciji iznutra“ ili „glokalizaciji“, procesu koji transformiše lokalno u odnosu na globalno i obrnuto. Ti procesi realizuju se i u okviru globalizovanih biografija imigranata (i ljudi u pokretu uopšte) jer se „kontrasti sveta događaju, ne samo tamo izvan, već u središtu sopstvenog života“ (*ibid.*).

Mobilnost (Bauman 2011) deteritorijalizacija (Deleuze & Guattari 1983) i drugi glavni „tokovi“ globalizacijskih procesa ne mogu se, dakle, razumeti bez suprotnih tendencija – statičnosti, granica, prostornosti i mesta. Simultanost ovih procesa znači da ljudi, krećući se, neprekidno iznova razgrađuju i izgrađuju sopstvene identitete. Stabilnost, statičnost i granice dobijaju još veću važnost usled sveopšteg kretanja jer nude orijentire nužne za smisleno organizovanje društvenog života.

U konačnom, možemo reći da deteritorijalizacija društvenog života proizvodi dve protivrečne pojave. Prvo, to je sve veće oslobađanje pojedinaca od unapred zadatih, grupnih i teritorijalno definisanih identifikacija, što otvara prostor za individualnu izgradnju identiteta u najširem društvenom okviru – transnacionalnom, globalnom ili kosmopolitskom prostoru (simultana indivudualizacija i univerzalizacija). Time je dodatno osnažena

sposobnost metropole da omogući postojanje „velegrađanina“, „stranca“ ili „kosmopolite“ koji živi u društvu stvarno mu ne pripadajući (Zimel 2008). Ono što, međutim, danas vidimo kao kosmopolitsko i univerzalno, za sada proizilazi iz jedne partikularnosti a ne iz nekakvog zajedničkog formiranja novog identiteta. Neki su „turisti“, a neki „vagabundi“ (Bauman 2003). Druga posledica deteritorijalizacije (ali i globalizacije i modernizacije uopšte) je „kriza identifikacije“ koja proističe iz gubitka tradicionalnog izvora identiteta ukorenjenog u zajednici[4]. O deteritorijalizaciji se, upozorava Zdravko Mlinar, najčešće piše u kontekstu prevazilaženja prostora kao barijere u povezivanju, a zapostavlja se opadanje zaštitne uloge prostora za lokalnu zajednicu (Mlinar 1990). Kombinovanje „krize identifikacije“ sa opadanjem uticaja prostora kao zaštitne barijere, proizvodi potrebu za ponovnim ukorenjavanjem identiteta u teritoriji, o čemu će biti reči u nastavku rada.

Migracije i reteritorijalizacija identiteta

Reteritorijalizacija identiteta migranata znači njihovo ponovno ukorenjavanje na specifičnim mestima. Fokus na konkretne prostore u kojima se koncentrišu imigranti omogućuje da se proces razgradnje i izgradnje njihovih identiteta posmatra situacionistički i relaciono tj. u okviru specifičnih društvenih uslova i društvene interakcije. Susreti različitih identitetskih standarda nisu toliko uočljivi na nacionalnom i globalnom koliko na lokalnom nivou, jer proizvode posledice u neposrednoj interakciji, onda kada različite strane mogu neposredno međusobno da se opaze. Idealnu „pozadinu“ za to čine javni prostori svetskih metropola gde se ovi „sudari“ najpre ispoljavaju. Možda najbolji primer za sukob identitetskih standarda jesu različiti rodni režimi koji su vizuelno raspoznatljivi, kao što je to slučaj sa kontroverznim pitanjem nošenja feredža u Francuskoj.

Ljudi nisu „zarobljeni“ u identitetima već aktivno učetvuju u njihovoj izgradnji i reinterpretaciji, njihovom prihvatanju, odbijanju ili menjanju, a to zavisi od konteksta u okviru kojeg se ovaj proces odvija (jer identiteti i dalje zavise od toga ko si i gde si): „Društveni akteri pregovaraju sa sopstvenim identitetima u odnosu na ljude sa kojima stupaju u kontakt i u odnosu kontekst u kom se interakcija odvija...Neke strukture su otvorenije za izmenu od drugih. U onim otvorenijim značenja identiteta su podložnija ličnom pregovaranju i reinterpretaciji a u zatvorenijim su fiksna i teško se menjaju“ (Carter 2007: 2225). Slobodan izbor između mnoštva ponuđenih identiteta (ili životnih stilova) o kome

4 Ovakve protivrečne posledice globalizacije (deteritorijalizacije) kod nas se ogledaju u paralelnom postojanju potrebe za uključivanjem u Evropu bez granica i potrebe za očuvanjem nacionalne suverenosti (Mlinar 1990).

se u savremenoj sociološkoj teoriji sve više govori uslovljen je i ograničen brojnim društvenim faktorima. On najpre zavisi od mogućnosti društvenih aktera da menjaju društvene kontekste u kojima deluju. Zigmunt Bauman identitete posmatra kao jednu od dimenzija društvene stratifikacije. Na jednom polu globalne hijerarhije su, kako navodi Bauman: oni koji sastavljaju i rastavljaju svoje identitete manje više po slobodnoj volji birajući elemente iz neobično velikog, planetarno širokog izvora ponuda. Na drugom su polu oni kojima je pristup izboru identiteta ograničen, ljudi koji nemaju mogućnost da iskažu svoje preferencije i koji su opterećeni identitetima koje im pripisuju drugi...stereotipni, ponižavajući, dehumanizujući, stigmatizirajući identiteti (Bauman 2004: 38).

Većina ljudi nalazi se negde između ova dva pola i, u uslovima sve veće nesigurnosti, pokušava da zadrži poželjne i odbaci nepoželjne identitete. Nesigurnost radnih mesta, fluktuacije na tržištu i slabljenje države blagostanja većinu ljudi dovodi u situaciju krize identiteta jer ne uspevaju da pronađu trajniji osnov njihove izgradnje. Ali čak su i oni koji ne uspevaju da dobiju identitet koji žele, smatra Bauman, u boljoj poziciji od onih kojima se uskraćuje samo pravo na identitet. Ti ljudi su saterani u „prostor niži od nižeg, prostor ispod dna“ i „isterani iz društvenog prostora u kom se identiteti konstruišu, biraju, evaluiraju, potvrđuju ili opovrgavaju“ (*ibid.*: 39). Na taj način treba razumeti izbeglice širom sveta čiji pravni položaj nije regulisan i koji obitavaju u ilegalnoj sferi iz koje šanse za društvenu promociju ne postoje. Centralne stavke njihovih biografija koje predstavljaju osnov izgradnje identeta (npr. zapošljavanje i osnivanje porodice) u potpunosti zavise od političkih režima država u koje dolaze i prostornih granica koje povlače.

Identiteti imigranta se formiraju kroz specifičnu reakciju sredine koja u njima ne prepoznaje individue već kolektivitete iz kojih dolaze i to upravo, kako je pisao Zimel (2008), zbog potrebe za pravljenjem razlike u odnosu na sopstvenu grupu. Okolina, dakle, čini to da se pojavi i sam pojam imigranta i to tako što ga posmatra kao predstavnika kulture iz koje dolazi, što sužava indivudualne varijacije i osnažuje „crno-belu“ viziju sveta. Amartija Sen (Amartya Sen) smatra da ovakvi isključivi pogledi na svet koji čoveka posmatraju samo kao pripadnika jedne skupine proizvode ono što današ vidimo kao sukobe identiteta. „Glavna nada za skladom u našem problematičnom svetu leži u mnogostrukosti naših identiteta koji se presecaju međusobno i bore protiv oštrih podela oko jedne jedine ustaljene linije žestokih podela kojoj se navodno ne može odupreti“ (Sen 2007: 32). Sen posebno kritikuje teorijske koncepte i odgovarajuće politike koje, trudeći se da izbegnu sukobe, proizvode još veće tenzije veštački kategorišući ljude prema etnicitetu ili religiji. Tu prvenstveno misli na esencijalističke i komunitarijanske koncepcije identiteta, teze o sukobu civilizacija i politike multikulturalnosti. Kada „ja“ postane „mi“ a kolektivno poti-

sne individualno, identitet prerasta u sredstvo dokazivanja pripadnosti grupi a pojedinac i njegov život postaju „rutinski posao organizacije“ (Šušnjić 1982: 197).

Relaciono (situacionističko) shvatanje identiteta pomaže nam da razumemo način na koji se izgrađuju imigranstki identiteti u savremenom društvu. Njihova konstrukcija dešava se kao specifična reakcija na „stranca“ u neposrednom okruženju. Stranac se doživljava kao „pretnja“ jer, kako primećuje Bauman, on nam kao fizički prisutna različitost govori o tome *šta bi mogli da postanemo* i time podstiče preispitivanje i potrebu za učvršćivanjem vlastitog identiteta putem insistiranja na razlici i postavljanja prostorne i socijalne distance (Bauman 2004). Ovakva se pretnja posebno oseća od demografski vitalnih naroda, kakav je slučaj sa velikim delom imigrantske populacije, jer strah od *kvaliteta* tu prelazi u strah od *kvantiteta.* U ovakvim uslovima formiraju se i savremeni fundamentalizmi kao „obećanja o ponovnom rođenju u okviru tople i sigurne kuće nalik porodici“ (Hodžić 2010). Ardžun Apaduraj to tumači kao stvaranje pretpostavki za izgradnju „predatorskih identiteta“, „čija društvena konstrukcija i mobilizacija iziskuju istrebljenje drugih, bliskih društvenih kategorija, koje su definisane kao pretnja samoj egzistenciji neke grupe definisane kao „mi“. Jedan od tih parova ili skupova identiteta često postaje predatorski tako što mobiliše razumevanje sebe kao ugrožene većine. Ta vrsta mobilizacije ključni je korak u pretvaranju dobroćudnog društvenog identiteta u predatorski identitet. Težnja (koja nastaje u kulturnoj većini – verskoj, jezičkoj, rasnoj, etničkoj itd., a usled *strepnje o nepotpunosti* vlastitog suvereniteta) da se potpuno ukine razlika između većine na jednoj strani i čistote nacionalne celine na drugoj ključni je uslov za nastanak predatorskog identiteta” (Appadurai, prema Hodžić 2010: 317-18). Zato se može reći da globalne migracije proizvode protivrečne posledice, jer one s jedne strane „razmekšavaju lepak koji veže osobe za ideologije tla i teritorije i stvaraju arhiv hibrida koji zamagljuju jasne granice između masovnih identiteta, a s druge, tamne strane, proizvode strahove na kojima se mogu formirati (većinski) predatorski identiteti“ (Hodžić 2010: 318). U tom smislu, može se reći da supstancijalizam i teritorijalnost s jedne, a hibridizacija i deteritorijalizacija sa druge, predstavljaju kombinaciju i susretanje modernističkih i postmodernističkih obeležja“ (*isto:* 318).

Reteritorijalizacija identiteta imigranata ne može se u potpunosti razumeti bez sticanja uvida u ekonomske uslove u okviru kojih se odvija. U slučaju imigranske populacije, klasna pripadnost se, zapravo, udružuje sa ostalim elementima društvene stratifikacije, kao što su pol, rasa, etnička i religijska pripadnost, mobilnost i tako proizvodi specifične oblike socioprostorne marginalizacije. Saskija Sasen primećuje da je „ekonomska polarizacija u uslovima globalizacije posredovana i osnažena postojećom etničkom/rasnom segmenta-

cijom u kombinaciji sa diskriminatornim lokalnim i državnim politikama“ (Sassen 1991: 97). Na značaj ekonomskih uslova ukazuje i obimna studija Rafaele Dansinger u kojoj se ispituje odnos imigracije i sukoba u Evropi i pokazuje da je ekonomska baza njihova presudna determinanta. „Domicilno stanovništvo će se pre okrenuti sukobu sa svojim susedima-imigrantima a imigranti sukobu sa vlastima, onda kada te grupe osete ekonomsku oskudicu. Oskudnost u resursima – ne etničke razlike – je ključni pokretač sukoba u ovom kontekstu“ (Dancygier 2010: 292). Iako klasna pripadnost i ekonomski položaj svakako nisu dovoljni da objasne problem identiteta, mnoge savremene teorije (posebno postmoderne) olako zapadaju u kulturni determinizam, zanemarujući klasnu pripadnost. Tako je rat za društvenu pravdu, navodi Bauman, pretvoren u borbu za priznanje. „Priznanje može da bude jedna od stvari koja po najviše fali uspešnima – jedna od stvari koja fali u brzopunećem inventaru faktora sreće. Ali za veliki i rapidno rastući deo populacije, priznanje je nebulozna ideja koja će ostati nebulozna sve dok novac nije tema konverzacije“ (Bauman 2004: 37). U tom smislu, potrebno je „više priče o novcu a manje o stigmi“ (*ibid.*).

Ekonomske i društvene nejednakosti svoj najjasniji materijalni otisak ostavljaju u gradovima gde se mogu čitati kroz rezidencijalnu segregaciju, getoizaciju i enklavizaciju. Zatvorene etničke (imigrantske) četvrti mogu da se posmatraju kao društveno-organizacioni „alat“ uz pomoć kojeg se vrše dve osnovne funkcije: snažna unutrašnja integracija koja služi maksimizaciji profita koji se ostvaruje na bazi rada unutar njega i minimalizacija kontakata sa okolinom u svrhu prevencije „kulturne kontaminacije“ (Wacquant 2004). Izučavajući promene u strukturi migracija u Francuskoj, Pjer Milza pokazuje da je sve do početka 70-ih godina blizu tri četvrtine imigranstkog stanovništva poticalo iz evropskih zemalja, a da nakon toga dolazi do velikog preokreta gde su danas najzastupljeniji imigranti iz Alžira, Maroka i Tunisa (Milza 2009). Autor, međutim, tvrdi, da problem nije u broju imigranata niti u njihovim sve većim kulturnim razlikama u odnosu na domicilno stanovništvo, već upravo u njihovoj teritorijalizaciji i prostornoj izolaciji:

Ove brojke daleko su od toga da potvrđuju osećanje naših sugrađana o invaziji Francuske talasima imigranata koji su sve brojniji i sve više strani našoj kulturi i našem načinu života i razmišljanja. Imigrantski problem, prema tome, manje je rezultat rasta broja stranaca, uključujući i one iz Magreba, nego koncentracije stanovništva o kome je reč u gradskim periferijama i u gradskim četvrtima gde se pridružuju, zbog efekta broja i deindustrijalizacije, onima čiji vizibilitet ni sam nije lišen iluzija (*ibid.*: 315).

Getoizacija i enklavizacija, kao specifične forme teritorijalizacije imigrantskih kultura i same proizvode stigmatizirajuće reakcije „drugih“ i podstiču jačanje predstava o kolektivnim identitetima imigranata – stranaca. Imigrantske četvrti, sa druge strane, mogu da

se posmatraju i kao prostorni okviri identifikacije imigrantske populacije. To se posebno odnosi na mlade koji svoje identitete grade u okviru svakodnevnih interakcija u susedstvu. Sa ovakvih pozicija moguće je kritikovati i tradicionalno poimanje integracije imigranata, što, ponovo na primeru Francuske, čini Žerar Noirel:

Ne može se ništa shvatiti u vezi sa procesom integracije imigranata, ako se zaboravlja da je Francuska uvek bila vrlo heterogena društvena celina, neujednačena, prožeta mnogim tenzijama i brojnim kontradiktornostima. Dakle, pitanje koje se postavlja jeste: integrisati, da, ali sa čime? Oni koji govore u ime Francuske su uglavnom oni privilegovani koji su navikli da govore u ime drugih. Oni su ti koji tvrde da mladi imigranti nisu integrisani. Naravno, ti mladi imigranti nisu integrisani u građansko društvo, ali je ogromna većina njih savršeno integrisana u svoju sopstvenu društvenu sredinu a to su predgrađa. Konfuziju prave oni koji ne priznaju duboko nejednak karakter sveta u kom živimo (Noirel 2009: 351).

Na ovom tragu može se braniti i teza po kojoj savremeni identitetski sukobi u velikim svetskim gradovima nisu ostvarenje Hantingtonovih predviđanja i ne predstavljaju „sudare“ fiksnih, esencijalnih i nepromenjivih kultura. Oni se mogu posmatrati i kao formiranje novih političikih zahteva vezanih za prostor koji se nastanjuje (Sassen 1996) i kao odraz novih glokalnih identiteta. Slično tumačenje nudi i Entoni Gidens kroz primer sukoba između pakistanskih imigranata i starosedelaca u u engleskim gradovima (Gidens 2009). On tvrdi da ovi sukobi, uprkos uvreženom mišljenju, nisu deo „sukoba civilizacija“ niti su za njih odgovorne „meke“ politike multukulturalnosti, već su nastali kao zahtev imigranata za potvrdom sopstvenih prava kao britanskih građana. Ovakvi zahtevi, navodi Gidens, posebno su primetni kod druge generacije imigranata kojima je za sopstveno samopoštovanje nužan i britanski identitet. „Oni shvataju opasnost od neprijateljskih desničarskih grupa, ali je shvataju kao napad na svoja prava britanskih građana više nego na svoj identitet Pakistanaca“ (*ibid.*: 154). Kritikujući Tejlorov koncept „politike priznanja“ (Taylor 1994), Jirgen Habermas tvrdi da imigracija za sobom ne povlači potrebu za politikama koje garantuju preživljavanje svih kulturnih specifičnosti, već takvo političko uređenje u kome će se svi građani (pa i imigranti) osećati ne samo jednaki pred zakonom, već i kao autori zakona koji ih povezuju (Habermas 1994). Na osnovu ovakvih ideja razrađuju se i zahtevi za proširivanje koncepta državljanstva na subnacionalne nivoe. Te nove forme političkog uređenja bazirale bi se na identitetima proisteklim iz zajedničkog nastanjivanja urbanog prostora. Gradski život se može videti kao kontekst u kom se identiteti susreću, stvaraju i menjaju kroz svakodnevne prakse što gradi pretpostavke za stvaranje zajedničke

političke platforme koja je dovoljno inkluzivna da obuhvati spektar različitih zahteva i potreba.

* * *

Odnos migracija i identiteta se formira u glokalnom okviru, u simultanim procesima deteritorijalizacije i reteritorijalizacije. Deteritorijalizacija dovodi do slabljenja veza između kulture i prostora, identiteti postaju fluidni i hibridni i oblikuju se u okviru transnacionalnog prostora. Reteritorijalizacija identiteta odvija se u okviru konkretnih prostora koje migranti nastanjuju i zatečenih društvenih uslova kroz procese prostorne segregacije i „getoizacije" koji osnažuju kolektivnu predstavu o imigrantu kao „drugom". Krize koje se u ovom kontekstu dešavaju mogu se okarakterisati kao krize modela zajedničkog suživota različitosti, a veliki svetski gradovi kao pozornice za njihovo rešavanje. Upravo u tome, tvrdi Luis Mamford, leži kulturna funkcija metropola koje su na srazmerno maloj površini okupili svo bogatstvo i raznolikost posebnih kultura i „doveli predstavnike čovečanstva do susreta licem u lice: „Metropole nesvesno pripremaju čovečanstvo za šire udruživanje i ujedinjavanje koje je moderno osvajanje prostora i vremena učinilo verovatnim, ako ne i neizbežnim" (Mamford 2006: 596).

LITERATURA

Anderson, B. (1998). *Nacija: zamišljena zajednica.* Beograd: Plato.

Appadurai, A. (2003). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Balibar, E. (2008). Šta je granica? *Treći program Radio Beograda.* 137-138(1-2), 98-106.

Bart, F. (1997). Etničke grupe i njihove granice. U F. Putinja & Ž. Stref-Fenar (Ur.), *Teorije o etnicitetu* (str. 211 – 260). Beograd: XX vek.

Bauman, Z. (2003). Turisti i vagabundi. U V. Vuletić (Ur.), *Globalizacija: mit ili stvarnost* (str. 251 – 274). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Bauman, Z. (2004). *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost.* Zagreb: Pelago.

Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.

Beck, U. (2003). *Što je globalizacija? Zablude globalizma - odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura.

Burke: (2007). Identity control theory. In G. Ritzer (Ed.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 2202-06). Oxford: Blackwell Publishing.

Carter, M. (2007). Identity theory. In G. Ritzer (Ed.), *Blackwell encyclopedia of sociology* (pp. 2223 – 26). Oxford: Blackwell Publishing.

Castles, S. & Miller, M. J. (1993). *The age of migration*. London: Macmillan.

Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Castells, M. (2010) *The Power of Identity*. Oxford. Wiley-Blackwell.

Coupland, C. (2007). Identity: The menagement of meaning. In G. Ritzer (Ed.), *Blackwell encyclopedia of sociology* (pp. 2210-13). Oxford: Blackwell Publishing.

Dancygier, R. (2010). *Immigration and conflict in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Delanty, G. & Rumford C. (2005). *Rethinking Europe: Social theory and the implications of Europeanization*. London and New York: Routledge.

Deleuze, G. and Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Formozo, B. (2009). Rasprave o etnicitetu. U K. Halpern i Ž. K. Ruano – Borbalan (Ur.), *Identitet(i): Pojedinac, grupa, društvo* (str. 295 – 312). Beograd: Clio.

Gidens, E. (2009). *Evropa u globalnom dobu*. Beograd: Clio.

Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.

Habermas, J. (1994). Struggles for recognition in the democratic constitutional state. In C. Taylor (Ed.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (pp. 107 – 149). Princeton: Princeton University Press.

Hall, S. (1996). Who needs 'Identity'? In S. Hall & P. Du Gay (Eds). *Questions of Cultural Identity*, pp. 1 – 17. London: Sage Publications.

Hobsbom, E. i Rejndžer, T. (ur.) (2011). *Izmišljanje tradicije.* Beograd: XX vek.

Hodžić, A. (2010). Prostorna mobilnost i procesi deteritorijalizacije i fleksibilizacije društvenog života. *Sociologija i prostor*, 48 (2), 301-347.

Kofman, Ž.K. (2010). Izumevanje sopstva. Jedna teorija identiteta. *Treći program*, 146 II, 121- 138.

Lash, S. & Urry, J. (1994). *Economies of signs and space.* London: Sage.

Lomnitz-Adler, C. (1991). Concepts for the Study of Regional Culture. *American Ethnologist*, 18(2): 195-214.

Mamford, L. (2006). *Grad u istoriji.* Beograd: Book & Marso.

Marinković, D. i Ristić, D. (2013). Postmoderne regionalizacije prostora u društvenim naukama, U Valentina Sokolovska i Dušan Marinković (prir.). *Regioni i regionalizacija 2:* 39-59. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Marinković, D., Šljukić, S. i Ristić, D. (2014). Od genealogije ka geo-epistemologiji: zaokret ka lokalnosti prostora, vremena i znanja. *Sociološki pregled,* 48(3): 333-352.

Milza: (2009). Jedan vek imigracije. U K. Halpern i Ž. K. Ruano – Borbalan (Ur.), *Identitet(i): Pojedinac, grupa, društvo* (str. 312 -320). Beograd: Clio.

Mlinar, Z. (1990). Globalizacija, deteritorijalizacija i kulturni idenititeti. *Kulturni radnik*, Vol.XLIII No.3, 5-27.

Noirel, Ž. (2009). Prvo Francuzi: Republikanski izum. Razgovor sa Žerarom Noirelom. U K. Halpern i Ž. K. Ruano – Borbalan (Ur.), *Identitet(i): Pojedinac, grupa, društvo* (str. 244 – 351). Beograd: Clio.

Paasi, A. (2001). Europe as a social process and discourse: Considerations of place, boundaries and identity. *European Urban and Regional Studies*, 8(1), 7-28.

Pušić, Lj. (1997). *Grad, društvo, prostor*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Remennick, L. (2007). Transnationalism. In G. Ritzer (Ed.), *The blackwell encyclopedia of Sociology* (pp. 5072 – 74). Oxford: Blackwell Publishing.

Ritzer, G. (2008). *Modern sociological theory*. New York: McGraw-Hill.

Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.

Sassen, S. (1996). Whose city is it? Globalization and the formation of new claims. *Public Culture Winter.* 8(2), 205 - 223.

Sen, A. (2007). *Identitet i nasilje: iluzija sudbine*. Zagreb: Poslovni dnevnik, Masmedia.

Soja, E.W. (1999). In Different Spaces: The Cultural Turn in Urban and Regional Political Economy. *European Planning Studies* 7(1): 65-75.

Soja, E.W. (2005). Borders Unbound: Globalization, Regionalism, and the Postmetropolitan Transition. In B/ordering Space, edited by Henk van Houtum, Olivier Kramsch and Wolfgang Zierhofer, pp. 33-47. Hants: Ashgate.

Strassoldo, R. (1990). The social construction and sociological analysis of space. In B. Hamm & B. Jalowiecki (Eds), *The social nature of space* (pp. 19 – 44). Warszawa: Polish Academy of Sciences.

Taylor, C. (1994). The politics of recognition. In C. Taylor (Ed.). *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (pp. 25 – 75). Princeton: Princeton University Press.

Taylor, G. and Spencer, S. (Eds) (2004). *Social Identities: Multidisciplinary Approaches*. London and New York: Routledge

Tehranian, M. (2004). Cultural security and global governance: International migration and negotiations of identity In J. Friedman & S. Randeria (Eds.), *Worlds on the move: Globalization, migration, and cultural security* (pp. 3-23). London:Tauris & Co.

Wacquant, L. (2004). *Ghetto*. International encyclopedia of the social & behavioral sciences (pp. 1-7). London: Elsevier.

Zanini: (2002). *Značenja granice*. Beograd: Clio.

Zimel, G. (2008). Stranac. U D. Marinković (Ur). *Georg Zimel* (str. 154-160). Novi Sad: Mediterran Publishing.

Šušnjić, Đ. (1982). *Cvetovi i tla: Ogledi o ulogama ideja u životu*. Beograd: Mladost.

Ilona Rajšli[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.511.141'373.231(497.113)

INTERKULTURALNE KARAKTERISTIKE DAVANJA IMENA KOD VOJVOĐANSKIH MAĐARA[2]

Interaction among languages and cultures has been present in each stage of giving names within the Hungarian community. The choice of names given among Vojvodinaian Hungarians is influenced by many cultures. Due to ethnic and linguistic contacts, there are names of Slavic origin, but there are also examples of giving names that are fashionable in Hungary. As fashion in language has become more pervasive, the popularity of international names has grown. Apart from the question of fashionable names, this paper deals with given names as status symbols, as well as with questions of language snobbery. After looking at the list of names collected from various places around Vojvodina, one can state that the reason for giving international names is that people would like to give "global-names" or "exclusive" names, while there is also always a desire to look for unique names. Fashionable international names and traditional names are two opposite categories. Our goal is to analyze to what extent these two trends are present in identity building within the Hungarian community in Vojvodina.

Key words: study of names, given names, intercultural impact, Vojvodina Hungarians.

Uvod

Društvena determinisanost ličnih imena je mnogo veća nego u slučaju opštih imenica, samim tim ova prva kategorija u većoj meri podleže jezičkim i kulturalnim uticajima (Hajdú 2003). Interkulturalni uticaji su najčešći između različitih kultura unutar istog društva; mogu da se odnose na zajednice koje žive zajedno na jednoj manjoj teritoriji, ali brza razmena informacija i komunikacija takođe omogućavaju kulturni uticaj daljih regija u davanju imena, što znači da se nazire jedna vrsta međunarodne, globalne tendencije. U skladu sa tom tendencijom uočljive su razlike u odnosu na prethodnu praksu davanja imena kod vojvođanskih Mađara: zahvaljujući svakidašnjim etničkim i jezičkim kontaktima Mađari biraju imena slovenskog porekla, takođe je uočljiv uticaj mode iz Mađarske, dok globalna komunikacija i novi jezički trendovi doprinose rastu popularnosti međunarodnih

---

1 rajsli@ff.uns.ac.rs

2 Studija je nastala u okviru projekta broj 178017 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije pod nazivom Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi.

imena. Taj fenomen karakteriše ne samo gradove i veća naselja, već i sela sa hiljadu ili dve hiljade stanovnika i salaše.

Metodologija i korpus istraživanja

Tokom istraživanja smo sakupljali imena u 12 vojvođanskih (uglavnom Bačkih) naselja između 2006. i 2013. godine. Volumen korpusa je oko 6000 ličnih imena. Koristili smo različite metode u sakupljanju korpusa: podatke iz matičnih knjiga, upitnike, podatke iz školskih dnevnika, novinske članke, intervjue. Sa metodološkog aspekta, da bismo ocenili navike u davanju imena, neophodno je pripremiti listu učestalosti, odnosno uraditi komparativnu analizu.

Kulturalni uticaji u davanju imena kod Mađara

Međusobni uticaj jezika i kultura bio je prisutan u svim periodima istorije u biranju krštenog imena kod Mađara. Prema dijahronoj analizi, korpus mađarskih ličnih imena je bio višeslojan i u ranom, drevnom periodu mađarskog jezika: na drevni, originalni korpus se nadogradio sloj stranih imena (turskog, slovenskog, latinskog i germanskog porekla), a njihov procenat se menjao u skladu sa aktuelnim društvenim okolnostima date ere. Danas su unutar mađarskog govornog područja uočljive značajne promene u davanju imena: davanje popularnih imena je opšti trend.

Kratak dijahroni (etimološki) i sinhroni prikaz ličnih imena

Imena stranog porekla – naročito nakon prelaza na Hrišćanstvo – potisnula su drevna, motivna, opisna imena. Strana imena masovno ulaze u mađarsko govorno područje i prilagođavaju se prvo izgovoru pa i pravopisu mađarskog jezika. To jezičko prilagođavanje dovelo je do značajnih razlika u odnosu na originalna imena: *Boldizsár* < *Baltazar, János* < *Johannes.* Zato se imena stranog porekla koja su prošla kroz velike promene zovu *mađarizovana imena,* iako termin koji koristi Jolan Berar *imena pozajmice* preciznije opisuje karakteristike ovog tipa imena (Berrár1952: 157).

Poreklo stranih imena ne definišemo prema stručnoj literaturi koja ih svrstava na osnovu jezika direktnog davaoca (jezika iz kojeg je neposredno preuzet), već definišemo izvorni jezik, odnosno jezik u kojem je dotično ime nastalo (Hajdú 2003: 325). U knjigama imena se obično obeležava tvorbena oblast i svi jezici koji su uticali na putanju datog imena.

Među našim imenima pozajmicama ima značajan broj imena turskog porekla, ona su iz ere Arpadovića, a deo njih je dospeo u mađarski jezički korpus još pre osvajanje

domovine, npr. *Ákos* 'beli soko', *Sarolt* 'bela lasica'. Moda turskih imena trajala je do 13. veka, kasnije su postala ređa, danas se neka od ovih imena koriste u novijoj, „obnovljenoj" formi, npr. *Zolta, Solymár, Tarcsa*; *Fehéra, Szinta, Tegze* itd. Danas je ime *Ákos* veoma često u našem okruženju (pojavilo se u svakom mestu istraživanja, u Trešnjevcu čak četiri puta), često ime je i *Koppány*, koje najčešće biraju jer smatraju da je staro mađarsko ime, ali ono je u stvari turskog porekla, njegovo značenje je 'veliki, pobednički', označavalo je titulu u drevnom turskom jeziku. Drugo, sve češće ime u Vojvodini i u Mađarskoj je *Zétény,* koje se takođe smatra starim mađarskim imenom, a najverovatnije je slovenskog porekla i nastalo je od reči *Zete* ('zet') dodavanjem deminutiva. Ne toliko često koliko pre nekoliko decenija, ali koristi se i ime *Zoltán* koje je jedna od varijanti u izgovoru reči *Szultán* i znači 'vladar, poglavica.' Sad je u usponu staro mađarsko ime *Kolos* (njegovo značenje: 'pobeda' + 'narod'), to ime je u stvari nemačkog porekla *Klaus* < *Nikolaus,* ali te forme skoro da ne postoje u mađarskom jeziku. Danas je veoma popularno i ime *Réka* (u Bačkoj Topoli samo u 2007. godini su tri devojčice dobile to ime, u Bečeju je takođe bilo prisutno svake godine istraživanja, u Trešnjevcu takođe dva puta), etimologija ovog imena je nepouzdana: ili potiče od germanske reči 'voda, potok', ili od staroturske reči *Arikan* koje znači 'čista vladarka' (Ladó i Bíró 2003).

Crkvena imena su od 13. veka uobičajena u mađarskom jeziku i ta su imena dospela u naš jezik preko latinskog. Pošto je krštenje bila privilegija sveštenika, veliki broj hebrejskih i grčkih imena je postao deo mađarskog jezičkog korpusa i to preko latinskog jezika. Tu spadaju imena martira i biblijska imena. Najveći deo današnjih mađarskih imena spada u ovu grupu. Imena latinskog porekla prošla su kroz razne promene kroz vekove, prilagodila se mađarskom izgovoru, pravopis se takođe menjao u skladu sa mađarskim pravopisom. Imena iz martirologije, npr. *Adrián* (naročito često ime u regiji), *Antal, Balázs, László; Ágnes, Dorottya, Lúcia, Orsolya* itd. Poslednja tri ženska imena u današnje su vreme veoma česta, prisutna su u skoro svakom mestu istraživanja. Među imenima iz martirologije ima dosta onih koja potiču iz germanskog, slovenskog ili nekog drugog izvora, ali su dospela u mađarski jezik preko latinskog jezika i kulture. Takva su npr. iz germanskog: *Bernát, Imre*; slovenskog porekla je još uvek relativno popularno ime *László*.

Među biblijskim imenima su npr. *Ádám, Dávid, József; Éva, Sára, Zsuzsanna* itd. Većina njih je nastala u hebrejskom i prevodom Biblije na latinski dospela su u mađarski jezik. Među njima je ime *Dávid* koje je veoma popularno među vojvođanskim Mađarima. Takođe je popularno ime *Krisztián* ('taj koji pripada Hristu') i *Ádám* koje znači 'čovek', pa *Dániel* i *Noémi.* Imena iz Jevanđelja su *András, István; Anna, Erzsébet, Mária* itd. Veoma

je često ime i *Máté* – 'dar Božji' biblijsko muško ime, ali *András* je (ime grčkog porekla, latinska varijanta *Andreas,* znači: 'muževan') takođe sve češće. Što se tiče ženskih imena u ovoj grupi, već jedno vreme je najčešće *Anna,* odnosno njene razne varijante: *Hanna, Anikó, Anni, Anita, Anett(a);* ili kao složenica: *Annabella, Annamária, Bibianna* itd.

Imena germanskog porekla su najčešće došla u mađarski preko latinskog. Među starim germanskim imenima česta su bila složena imena. Veza između elemenata složenice je bila labava, zato ih je teško prevesti. Značenje morfema je često bilo vezano za borbu, oružja, slavu i imovinu; npr. *Maht* + *hilt* 'ogroman' + 'rat' > *Matild.* Ova imena su i dan danas česta: *Albert, Attila, Ervin, Imre, Norbert; Edina, Edit, Hedvig* itd. Ime *Edina* koje znači 'plemenita' – varijanta imena *Éda* –bilo je prisutno u svakom mestu istraživanja.

Imena slovenskog porekla – delom zbog dinastijskih veza – bila su česta u 12-13. veku. Većina slovenskih imena su složenice; druga morfema je najčešće *slav* koja znači 'slava' ili *mir* koje znači 'mir': npr. *László* < *Vladislav, Tihamér* < *Tihomir.* Danas je među vojvođanskim Mađarima uočljiv jedan novi sloj imena pozajmica slovenskog porekla. Zahvaljujući mešanim brakovima i višestrukom uticaju okruženja, vojvođanski Mađari često biraju slovenska imena; takva su *Szonja, Tamara, Tianna ~ Tiana, Milos, Teodor, Igor, Borisz* itd.

Mađari su tokom svoje istorije bili u kontaktu sa više naroda i sa raznim etničkim grupama i zahvaljujući tim kontaktima su bogatili svoj korpus ličnih imena. Generalno, prilikom kontakata sa stranim kulturama, prvenstveno više socijalne kategorije koriste strana imena i njihovom zaslugom se ta imena šire na celo govorno područje određenog jezika.

Danas sredstva masovne komunikacije utiču na sve slojeve društva i strana imena iz televizijskih serija, uticaj popularnih medijskih zvezda uočljiv je i među stanovništvom nižeg obrazovnog profila. Poslednjih godina i vojvođanski Mađari su preplavljeni stranim imenima, stranim u smislu pravopisa, izgovora i duha; npr. *Denis, Silvano, Kasszandra, Tiffany, Chiara* itd.

Etimologija i identitet

U toku istraživanja uzeli smo u obzir jezičku, etničku, versku pripadnost i posvetili posebnu pažnju ulozi imena u razvoju identiteta ličnosti. Ukoliko tragamo za vezama između etimologije imena i jezičkog identiteta, treba obratiti pažnju kako je istraženo ili pretpostavljeno poreklo i značenje imena uticalo na davanje imena, u kojoj meri je to svestan čin, odnosno u kojoj meri utiče moda na izbor imena. Rezultati istraživanja otkrivaju sledeće tendencije:

– Polovina imena u matičnim knjigama je mađarskog porekla.
– Sve češće se javljaju originalna, stara (drevna mađarska) imena, koja su nastala iz drevnih reči, i titula i imena koja su „obnovljena", npr. *Árpád, Előd*. Posebno ženska imena, među kojima ima mnogih nastalih od imena biljki i cvetova, npr. *Dália, Kamilla* (Fercsik i Raátz 2009: 21).
– I dalje su česta strana imena – popularna i prestižna imena, bez obzira na društvenu i socijalnu poziciju. Varijante stranih imena koje su bliže originalu ukazuju na uticaj stranih jezika (engleski, nemački, francuski, itd.), npr. *Gábriel, Martin, Szebasztián, Valentin.* Naravno, postoje i suprotne tendencije, kada se strana imena prilagode mađarskom jeziku: *Sebestyén*, *Márton.*
– U vojvođanskim matičnim knjigama i crkvenim krštenicama ima mnogo muških i ženskih imena koja nisu u tzv. Knjizi imena[3]. Npr. *Emina, Mirna, Tianna, Xander, Denis* itd.
– Međutim, neka imena preuzeta iz srpskog jesu u Knjizi imena (npr. *Milos, Natasa*), dok *Szasa* i *Minya* nisu.
– Nailazimo i na imena iz dalekih zemalja. U takvim slučajevima odmah pomislimo na uticaj medija: *Madox, Marley, Tommy.*

Popularna imena i snobizam

Pokušaj da budemo originalni i jedinstveni bio je uočljiv i u starijim periodima, ali danas je sve više u trendu da sledimo strane primere i biramo otmena, popularna imena. Čudan je paradoks da pored trenda da se biraju stara mađarska imena, biraju se i nova, strana imena zbog uticaja popularnih serija, npr. *Fabiola, Dalida, Szélia, Antonella, Josephine, Revenetta, Titanilla, Vanessa, Ródelinda, Robinson*, *Ronaldó, Vinettu* itd. Prema Jeneu Kišu, ranije su porodice intelektualaca davale strana imena, a danas se one opredeljuju za tradicionalna imena, dok tzv. skorojevići i njihovi „sledbenici" daju upadljiva strana imena (Kiss 1995: 282).

Da li je ime statusni simbol? – na to pitanje danas mirne duše možemo izjaviti da nije, jer danas čak ni zaista retka imena, ni popularna imena nisu statusni simboli, barem ne u smislu da označavaju 'višu društvenu poziciju.' Mada je sasvim moguće da se roditelji u pojedinačnim slučajevima trude da daju ime koje izražava neki prestiž i lako je zamislivo da postoji pravi snobizam, to svakako nije vezano za određenu socijalnu kategoriju. Tu

3 Janoš Lado i Agneš Biro: Mađarska knjiga imena. Izdavač: Vince Kiado, Budimpešta, 2003. Ova knjiga sadrži spisak zvanično priznatih imena u Mađarskoj.

je cilj pronalaženje jedne vrste „svetskog imena" odnosno „ekskluzivnog imena" npr. *Mercédesz, Olivér* (F. Kovács 1992: 5).

Probijanje novih stranih imena u brojnim studijama tumačeno je kao odraz imitiranja stranih kultura npr. davanjem imena glavnih likova raznih serija. Ovi momenti naravno utiču na davanje imena danas, ali tome dodatno doprinosi i uticaj neposredne okoline. O tome svedoči da su u Čantaviru u istoj godini krstili dva *Axela*, i jednog *Noela*; u okolini Bečeja takođe ima novih stranih imena: *Dzsesszika ~ Jessica*, *Édua, Kelina, Kitty* ili *Kevin, Gracián ~ Grácián*. Pitanje jedinstvenih, originalnih imena ide daleko iznad kompetencije lingvistike: psiholozi se bave pitanjem kako dete doživljava svoje „retko ime" u nižim razredima osnovne škole; neki tvrde da retko ime može da bude štetno u detinjstvu iako dete ne trpi ismejavanje vršnjaka.

Izbor imena i popularna imena u mešovitim brakovima

U brojnim slučajevima ove porodice se opredeljuju za „prelazna", univerzalna međunarodna imena: *Anita, Viktor*; ili imena koja su prisutna i u mađarskom i u srpskom jeziku – sa manjim izmenama: *Daniella ~ Danijela*, *Gabriella ~ Gabrijela* itd. Postoje imena koja se javljaju i u homogenim i u heterogenim tipovima porodica: *Nikoletta ~ Nikoleta, Léna ~ Lena, Anna ~ Ana, Emma ~ Ema, Hanna ~ Hana; Dávid ~ David* itd. Sledeća imena su popularna verovatno zbog identične forme: *Petra, Elena, Nina, Katarina, Mia, Lola, Lea, Maja*, *Lara, Emina.* Veoma česta su i imena *Ivana, Lazar, Martin, Filip, Mateo* (odnosno *Matej* i *Matea*), *Alen, Alex, Denis, Leon, Viktor, Daniel, Oliver, Luka, Boris* itd.

Problemi u izgovoru i pravopisu stranih imena

Strana imena se ne uklapaju u izgovor i pravopis mađarskog jezika. Vojvođanska praksa uvoda u matičnu knjigu rođenih razlikuje se od prakse u Mađarskoj jer u Mađarskoj zakon i pravopisna regulativa predviđaju da se ime može uvesti u matičnu knjigu isključivo mađarskim pravopisom, u skladu sa mađarskim izgovorom, npr. *Krisztofer, Zsanett, Dzsesszika* itd. Vojvođanske matične knjige u ovom smislu daju šarenu sliku, pored fonetskog čitanja i pisanja postoje razne varijante istih stranih imena; npr. *Eddy, Edi, Edy*. U Vojvodini je zakonom regulisano korišćenje imena kao i jezička prava manjina. Prilikom upisa u matičnu knjigu rođenih ime novorođenčeta može da se uvede u registar i na mađarskom na zahtev roditelja (pored imena na srpskom, napisanog ćiriličnim pismom). Da li će ime biti upisano po mađarskom pravopisu kako treba, zavisi isključivo od informisanosti i pripremljenosti matičara. Iz svega toga sledi da u državnom i crkvenom registru postoji velika raznolikost u načinu pisanja imena, npr. *Nikolett ~ Nikoletta ~ Nikolette.*

Stavovi prema popularnim stranim imenima

Stav pojedinca prema kršćenom imenu može se testirati isključivo direktnim metodama: anketiranjem, odnosno ličnim intervjuom. Naš mali eksperiment u ovom smeru uključuje svega 27 osoba (između 17 i 31 godine starosti iz Bačke i Banata). Jedno od pitanja upitnika je: Šta mislite o stranim imenima kao što su sledeća: *Alan, Robertó, Cyntia, Rodelinda?* Ovde izdvajamo samo nekoliko odgovora: „Mislim da ima dovoljno lepih imena i u mađarskom jeziku, pa nema nikakve potrebe preuzeti imena iz drugih jezika (pogotovo ne imena glavnih likova iz sapunica!)", „ja sam protiv njih, jer davanje imena je nacionalna karakteristika i ne bi trebalo da to izgubimo, ali danas na žalost ima sve više stranih imena, naša mađarska imena nestaju.", „po meni je u redu, do određene granice!", „ne sviđa mi se baš, pogotovo, ako se ne slaže sa prezimenom, npr. Varga Cyntia", „Svako daje svom detetu ime koje želi", „nepotrebna stvar, imitiranje zapada", „ta imena su pod uticajem televizije, strana imena poput engleskih i španskih negativno utiču na naš maternji jezik, rade protiv mađarskih imena.", „Sviđa mi se, interesantno je, barem nije uobičajeno". Jedan od ispitanika je nabrajao sledeća imena: *Szamanta, Kasszandra, Eszmeralda, Szandokán, Dzsoki, Bobi*, pa je dodao: „to su ciganska imena, jer uglavnom ih oni i koriste, mislim da je to smešno." To je primer kako pomodarstvo u davanju imena postaje amblem etničke stigme.

Pitanja imena i estetike

Danas u davanju imena (ovaj fenomen nije svojstven samo vojvođanskim Mađarima) najveća disharmonija nastaje kada pored tradicionalnog prezimena stoji popularno strano, najčešće englesko ime, npr. *Kósa Dzsenita, Horváth Stella, Kovács Ronald, Homolya Eric, Erdős Szamanta, Tubik Maximilián* itd. Vojvođanski Mađari takođe često kombinuju slovenska i mađarska lična imena, a to se ne retko manifestuje i u pravopisu: *Budimlić Ármin, Jurišić Renáta, Ljubović Ramóna* itd. Dešava se da je slovensko ime napisano fonetski: *Sípos Deján, Spehár Jugoszláv*; ponekad se slovensko prezime piše fonetski: *Budincsevity Anikó, Mándity Zénia* itd. „Nekompatibilnost" predstavljaju različiti načini pisanja određenog imena: uglavnom kada pored tradicionalnih mađarskih prezimena u matičnoj knjizi stoji neobično ime koje ne postoji u tzv. knjizi imena Ladó–Bíró, npr. *Nagy Amarylla* – tu knjiga imena preporučuje verziju sa slovom *i*; *Sánta Leah Rachel* – ovde je *Leah* (biblijsko ime hebrejskog porekla) najverovatnije smatrano bližem originalnom imenu u odnosu na mađarsku verziju imena *Lea*. U slučaju takođe biblijskog imena hebrejskog porekla *Ráhel,* takođe su se odlučili za verziju pisanu po stranom pravopisu.

Takođe nisu među prihvaćenim imenima sledeća: *Mariszella*, *Dzsenita, Drita, Alisa, Zénia, Dennis,* itd. Nije nikakvo iznenađenje da među njima ima najviše ženskih imena, jer je kod njih uticaj mode veći i popularna imena se brže šire, što s jedne strane indukuje data sredina, dok je s druge strane uticaj strane kulture kroz medije takođe velik. U slučaju muških imena pravopis predstavlja najveću brigu kod popularnih stranih imena, jer uvod u matičnu knjigu ni u kakvoj formi nije regulisan. Takvi slučajevi su npr.: *Dévid, Mathias, Richard, Denisz,* itd. (Rajsli 2006: 81).

Zaključak

Naše istraživanje o krštenim imenima vojvođanskih Mađara ukazuje na to da su jezičke, etničke i kulturalne interakcije izražene prilikom biranja imena i da različite etničke grupe koje žive na istim prostorima dele iste jezičke elemente i uzore u tom pogledu. Kod vojvođanskih Mađara je i dalje prisutan korpus tradicionalnih imena, ali istovremeno se opredeljuju za nova, retka i popularna imena. Ipak, poslednjih godina je uočljivo svesno traganje za drevnim mađarskim imenima, među kojima ima mnogo novih, tzv. „obnovljenih" drevnih imena.

LITERATURA

Berrár, J. (1952). Női nevek 1400-ig. *Magyar Nyelv, 47*, 154–214.

N. Császi, I. (1997). Névválasztási és becenévhasználati sajátosságok egy szlovákiai vegyes iskola neveinek tükrében. *Névtani Értesítő, 19*, 45−50.

Fercsik, E. i Raátz, J. (Ur.) (2009). *Keresztnevek enciklopédiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó

Hajdú, M. (2003). *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Könyvkiadó

Kiss, J. (1995). *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

F. Kovács, F. (1992). *Gondolatok a személynévadásról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport

Ladó, J. i Bíró, Á. (Ur.) (1998). *Magyar utónévkönyv*. Budapest: Vince Kiadó

Rajsli, I. (2006). Név és identitás. *Hungarológiai Közlemények, 3,* 75–83.

Ruženka Šimonji Černak[1]
Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu
Zoroslav Spevak
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 81'246.2(=162.4)

IDENTIFIKACIJA SA JEZIKOM I KULTUROM KOD SLOVAKA U SRBIJI, MAĐARSKOJ I RUMUNIJI U KONTEKSTU OBRAZOVANJA[2]

This paper presents the partial results of a larger research project dealing with the characteristics of bilingualism and education of Slovaks in Serbia, Hungary and Romania. Identification with the Slovak language, culture and ethnic group stood out as a significant discriminant function. This discriminant function is predominant in differentiating respondents based on the following grouping variables: country of residence, type of education available to a Slovakian national group (development model and language revitalization by immersion), participation of the Slovak language in the respondents' education, participation of the Slovak language in primary education and place of residence (city – village). It has been found that the type of education and the teaching language, as well as a low frequency of switching the language code are of great importance for identification with minority language and culture, which is why education plays an important role in maintaining and developing the linguistic and cultural identity of indigenous linguistic minorities.

Key words: indigenous minority, bilingualism, culture, education.

Istraživanje karakteristika dvojezičnosti kod slovačke autohtone manjine u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji kao i analiza učenja slovačkog jezika kao maternjeg u ove tri zemlje spada u okvir pedagoške psihologije i psihologije dvojezičnosti a možemo ga smestiti u kontekst psiholingvističkih i sociolingvističkih proučavanja obrazovanja i dvojezičnosti autohtonih jezičkih manjina. U ovom radu će biti prikazani delimični rezultati istraživanja koji su se izdvojili u toku analize i interpretacije rezultata a odnose se na identifikaciju sa jezikom i kulturom u kontekstu obrazovanja. Obrazovanje za decu čiji se maternji jezik nalazi u manjinskoj situaciji ima najvažniju ulogu u očuvanju i razvoju jezika, a samim tim i kulture. Kao značajan faktor se ističe nastavni jezik, naročito na nivou osnovne škole

---

1 cernak@stcable.rs

2 Rad je nastao u okviru izrade doktorske disertacije *Psihološka analiza i efekti programa obrazovanja slovačke jezičke manjine u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji*, pod mentorstvom prof. dr Lajoša Genca, Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet u Novom Sadu.

i sa tim povezana distinkcija između koncepta dvojezičnog obrazovanja i koncepta nastave na dva jezika (Šimonji Černak 2013a). Dvojezično obrazovanje uključuje sve forme obrazovanja koje kao jedan od primarnih ciljeva imaju promociju dvojezičnih učenika (samim tim i promociju manjinske kulture) bez obzira na broj jezika koji se koriste u nastavi. Prema ovom shvatanju, jednojezično obrazovanje na maternjem jeziku uz intenzivno učenje većinskog jezika kao posebnog predmeta predstavlja najbolji put ka postizanju dvojezičnosti (Šimonji Černak 2009). Dakle, uz pomoć jednojezičnog obrazovanja na manjinskom jeziku, razvija se manjinski jezik i neguje pripadnost manjinskoj kulturi.

Modeli obrazovanja slovačke jezičke zajednice u radu su određeni na osnovu teorijskih koncepata jezičkog obogaćivanja, zamene i revitalizacije jezika prema Fishmanu (García & Baker 2007) i na osnovu različitih modela dvojezičnog obrazovanja koje nalazimo u relevantnoj literaturi (Baker, 2001; García & Baker 2007; García, 2009; Göncz 2007; Ivanović, 2007; Skutnabb Kangas 1984; Spevak 2009; Šimoniová Černáková 2005).

Metod

Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika su činile odrasle osobe koje imaju više od 18 godina a koje se izjašnjavaju kao Slovaci, iz Srbije, Mađarske i Rumunije. To su ispitanici koji žive u oblasti pod imenom Donja zemlja, koja obuhvata Vojvodinu u Srbiji, oblasti u južnoj Mađarskoj i lokalitete oko Nadlaka i u rumunskom Banatu u Rumuniji. U istraživanju je učestvovalo 649 ispitanika iz sve tri zemlje – iz Srbije 449, iz Mađarske 100, a iz Rumunije, takođe, 100 ispitanika.

Instrument

Osnovni instrument u istraživanju je bio Upitnik o korišćenju dva jezika. Konstruisan je od strane autora za potrebe ovog istraživanja. Sastoji se od 49 pitanja na koja se traže pismeni odgovori. U upitniku su zastupljena pitanja višestrukog izbora, skale procene Likertovog tipa sa pet stepeni i skale procene sa ponuđenim brojčanim odgovorima (Bukvić 1996). U konstrukciji upitnika korišćena su i neka pitanja iz upitnika korišćenih u sociolingvističkim istraživanjima u Mađarskoj (Divičanová 1999; Homišinová 2003, 2006; Molnárová 2006), u ispitivanju evropskog identiteta u Srbiji (Franceško, Kodžopeljić, Majstorović i Mihić 2002) i u ispitivanju dvojezičnosti Mađara u Karpatskom basenu. Pitanja u upitniku obuhvataju sledeće pretpostavljene faktore, koji su u toku statističke obrade proveravani analizom glavnih komponenti:

1. pitanja na osnovu definicije dvojezičnosti prema poreklu (5 pitanja);

2. pitanja vezana za etnički identitet (2 pitanja);
3. pitanja vezana za evropski identitet (3 pitanja);
4. pitanja na osnovu definicija dvojezičnosti zasnovanih na stavovima (11 pitanja);
5. pitanja zasnovana na definicijama dvojezičnosti na osnovu funkcije (13 pitanja);
6. pitanja u kojima se traži subjektivno mišljenje ispitanika o sopstvenim jezičkim kompetencijama, pitanja na osnovu definicija dvojezičnosti zasnovanih na kompetenciji (9 pitanja), i
7. pitanja povezana sa stavovima ispitanika o obrazovanju na slovačkom jeziku (7 pitanja).

Od ispitanika su još traženi podaci o uzrastu, polu, najvišem dosad postignutom nivou obrazovanja, zaposlenju, mestu stanovanja i o jeziku na kome su završili određene nivoe obrazovanja.

Uzorak varijabli

Analiza glavnih komponenti nije potvrdila pretpostavljeno postojanje navedenih faktora, već je izdvojila sedam glavnih komponenti. Tema ovog rada je usko vezana za prvu glavnu komponentu, jer se u toku dalje analize pokazalo da ona u najvećoj meri učestvuje u razlikovanju ispitanika na osnovu nezavisnih varijabli. Zbog toga će i detaljno biti predstavljena.

Prvu glavnu komponentu čine 22 početne varijable čija su faktorska opterećenja iz matrice sklopa jednaka ili veća od 0,30. To su sledeće početne varijable (redosled je prema veličini faktorskog opterećenja): koji jezik je maternji jezik ispitanika, na kojem jeziku komunicira u krugu svoje najbliže porodice, jezik koji je prvo naučio da govori, jezik na kojem broji u sebi, jezik kojim razgovara sa domaćim životinjama, praznici koje slavi, jezik na kom je prvo naučio da piše, jezik na kom razmišlja u sebi, gde je naučio slovački jezik, jezik koji češće govori, pripadanje određenoj kulturi, poštovanje običaja, kako ga drugi ljudi opisuju i kako se on oseća s aspekta nacionalnog identiteta, jezik koji bolje govori, nacionalnost ispitanika, jezik na kom razgovara sa svojim prijateljima Slovacima, frekvencija upotrebe slovačkog i srpskog jezika, da li sebe smatra za dvojezičnu osobu, narodne pesme koje su mu bliže, mišljenje ispitanika da li slovačka deca treba da pohađaju osnovnu školu na slovačkom jeziku, nacionalnost članova njegove porodice, jezik na kom razgovara sa Slovacima zaposlenim u opštinskoj upravi i sposobnost nesmetanog korišćenja oba svoja jezika.

Od ovih početnih varijabli najveće faktorsko opterećenje ima varijabla koja definiše maternji jezik ispitanika, zapravo, ona koja nam govori koji jezik ispitanik smatra svojim

maternjim jezikom: da li slovački jezik, većinski jezik (srpski, mađarski ili rumunski jezik) ili oba jezika. Svi ispitanici na ovom uzrastu deklarišu se kao Slovaci, ali ne mora da znači da za svoj maternji jezik smatraju samo slovački jezik.

Na osnovu sadržaja, ovaj faktor ili prvu glavnu komponentu možemo podeliti u dva dela:

1. jezik kao deo ličnog identiteta, jezik koji je maternji jezik, koji je prvo naučen i na kome se prvo stekla pismenost, jezik kojim se govori u najužoj porodici, jezik na kojem se radije razgovara i jezik koji se bolje govori;

2. jezik kao bitna odrednica pripadanja određenoj kulturi, što možemo da vidimo kroz varijable o pripadnosti određenoj kulturi, narodnim pesmama, praznicima i običajima, u ovom slučaju jezik je deo nacionalnog identiteta, osoba kroz jezik oseća pripadnost nekoj kulturi, sebe vidi kao pripadnika određene etničke zajednice i okolina je vidi kao pripadnika neke etničke zajednice.

Možemo da konstatujemo da istom faktoru pripada jezik koji je deo ličnog identiteta osobe i koja je kroz taj jezik deo šire etničke grupe i okolina je vidi kao pripadnika te etničke grupe ili grupa.

Nezavisne varijable ili grupišuće varijable su bile sledeće:

1. Zemlja stanovanja koja je operacionalno definisana kroz zemlju u kojoj ispitanici žive. Ispitanici potiču iz tri zemlje: Srbija, Mađarska i Rumunija.

2. Tip obrazovanja koji je operacionalizovan kroz tip manjinskog obrazovanja ili tip obrazovanja na slovačkom jeziku.

a) revitalizacija manjinskog jezika, tip obrazovanja je prisutan u Mađarskoj, i

b) razvoj manjinskog jezika, tip obrazovanja je prisutan u Srbiji i u Rumuniji.

3. Obrazovanje na slovačkom nastavnom jeziku koje je operacionalizovano kroz obim slovačkog jezika kao nastavnog jezika na svim nivoima obrazovanja koje su ispitanici završili (na kom nastavnom jeziku su pohađali predškolsku ustanovu, osnovnu školu, srednju školu i visoku školu).

a) veći obim većinskog nastavnog jezika, srpskog, mađarskog ili rumunskog;

b) podjednak obim slovačkog i većinskog nastavnog jezika, i

c) veći obim slovačkog nastavnog jezika.

4. Obim učešća slovačkog nastavnog jezika u osnovnoj školi je operacionalizovan kroz podatak o nastavnom jeziku u osnovnoj školi koju su ispitanici završili. Na osnovu toga su dobijene tri grupe:

a) veći obim većinskog nastavnog jezika, što je u većini slučajeva podrazumevalo isključivo većinski nastavni jezik;

b) podjednak obim slovačkog i većinskog jezika, što je u većini slučajeva podrazumevalo prva četiri razreda na slovačkom jeziku, a više razrede na većinskom jeziku, i
c) veći obim slovačkog nastavnog jezika, što je u većini slučajeva podrazumevalo isključivo slovački nastavni jezik.

5. Mesto stanovanja ispitanika je operacionalizovano kroz podatak o tome u kojoj sredini ispitanici žive. Na osnovu toga, postoje dve grupe ispitanika:

a) oni koji žive u seoskoj sredini, i
b) oni koji žive u gradskoj sredini.

Sve grupišuće varijable možemo staviti u kontekst načina obrazovanja manjinskih grupa i u kontekst istorije odnosa države prema manjinskom školstvu. Srbija i Rumunija imaju razvijenije školstvo na manjinskim jezicima, dakle, i na slovačkom jeziku u odnosu na Mađarsku, kao i odnos prema manjinskom školstvu, posebno posle školske reforme u Mađarskoj 1961. godine (Kraslán 2007). Model obrazovanja u Srbiji i u Rumuniji možemo nazvati razvojni model (Šimonji Černak i Bogosavljević 2013). Namenjen je za autohtone jezičke manjine, a njegov cilj je negovanje i razvijanje maternjeg i većinskog jezika do nivoa izvornih govornika (ili što bliže tom nivou). Deci omogućava socijalnu i ekonomsku integraciju u društvo u kome žive. Model obrazovanja slovačke jezičke zajednice u Mađarskoj možemo definisati kao revitalizacija jezika uranjanjem u slovački jezik, uz podršku mađarskog jezika (Šimonji Černak 2012). On je karakterističan za obrazovanje jezičkih zajednica koje su prošle kroz proces zamene jezika, ali gde postoji volja pripadnika date jezičke grupa da najpre konzervira ono što je preostalo od jezika, a zatim krene u revitalizaciju jezika. Termin „uranjanje“ označava postepen ulazak u slovački jezik (za razliku od „utapanja“), uz pomoć većinskog jezika, koji je učenicima bliži (Šimonji Černak 2013). Nastavni jezik na svim nivoima obrazovanja, a posebno u osnovnoj školi, predstavlja jedan od najznačajnijih faktora u očuvanju i razvoju manjinskog jezika. U seoskim sredinama u kojima postoji izraženija koncentracija stanovnika sa manjinskim maternjim jezikom, postoji manja potreba promene jezičkog koda, a to je jedan od indikatora etnojezičke vitalnosti neke zajednice (Ehala 2009).

Rezultati istraživanja

Biće prikazani samo delimični rezultati diskriminativne analize iz celog istraživanja, koji su povezani sa temom ovog rada, dakle, oni koji ukazuju na velik udeo faktora ili glavne komponente koji označavaju identifikaciju ispitanika sa slovačkim jezikom i kulturom. Radi lakšeg čitanja, navodimo opise sedam glavnih komponenti sa njihovim tehničkim oznakama, koje se nalaze u tabelama:

1. F1: jezik kao deo ličnog, kulturnog i nacionalnog identiteta;
2. F2: subjektivno mišljenje ispitanika o jezičkim kompetencijama na slovačkom jeziku;
3. F3: subjektivno mišljenje ispitanika o sopstvenim jezičkim kompetencijama na većinskom jeziku;
4. F4: mišljenje ispitanika o potrebi obrazovanja slovačke dece na slovačkom jeziku;
5. F5: simultana upotreba slovačkog i većinskog jezika na radnom mestu uz čitanje knjiga i štampe na slovačkom jeziku;
6. F6: subjektivno mišljenje ispitanika o prisutnosti interferencije između dva jezika u njegovom pisanom i govornom jeziku, i
7. F7: osećanje zabrinutosti zbog mogućnosti asimilacije, težnja za očuvanjem identiteta.

1. Grupišuća varijabla zemlja stanovanja

Kao što je već naglašeno, ove tri zemlje se razlikuju prema mogućnosti jednojezičkog obrazovanja na manjinskom jeziku za pripadnike jezičkih manjina. U Srbiji i Rumuniji postoje veće mogućnosti u odnosu na Mađarsku. Osim toga, slovački jezik u Mađarskoj je prošao kroz proces zamene jezika, gde se manje vrednovan slovački jezik postepeno menjao više vrednovanim mađarskim jezikom (Uhrinová 2008).

Tabela 1

Struktura prve diskriminativne funkcije

Primarni faktor	Izvod iz matrice strukture	Standardizovani diskriminativni koeficijenti
F1	- 0, 978	-0, 989
F2	- 0, 414	-0, 613
F6	0, 388	-0, 615

Tabela 2

Centroidi grupa na diskriminativnim funkcijama

	f1	f2
Srbija	-.399	.170
Mađarska	1.912	.106
Rumunija	-.118	-.881

Prva diskriminativna funkcija značajno razlikuje ispitanike na osnovu zemlje stanovanja kao grupišuće varijable. Iz Tabele 2. možemo videti da se Slovaci iz Mađarske mnogo više razlikuju od ostale dve grupe, da su Slovaci iz Srbije i Rumunije sličniji. Slovaci koji žive u Mađarskoj najmanje osećaju slovački jezik kao deo svog ličnog identiteta, što znači da u manjoj meri smatraju slovački jezik za svoj maternji jezik, manje osećaju pripadnost slovačkoj kulturi kroz narodne pesme, običaje i praznike. Isto tako se kroz slovački jezik manje identifikuju sa slovačkom etničkom grupom. Ovu tvrdnju potkrepljuju i rezultati univarijantne analize varijanse (Šimoniová Černáková 2013b) gde iz centroida grupa vidimo da Slovaci u Mađarskoj najmanje osećaju slovački jezik kao deo svog ličnog, nacionalnog i kulturnog identiteta.

Slovaci iz Srbije i Slovaci iz Rumunije međusobno se razlikuju manje nego što su razlike između njih i Slovaka iz Mađarske. Viši skor na prvoj diskriminativnoj funkciji imaju Slovaci iz Rumunije, a najniži Slovaci iz Srbije. To znači da Slovaci iz Srbije u najvećoj meri slovački jezik smatraju za svoj maternji jezik i na taj način se osećaju delom slovačke etničke grupe i slovačke kulture. Drugim rečima, Slovaci iz Srbije se u najvećoj meri identifikuju sa slovačkim jezikom, slovačkom etničkom grupom i sa slovačkom kulturom. Isto tako, kod Slovaka iz Srbije postoji najviši stepen interferencije između maternjeg i većinskog jezika. Ovaj rezultat je očekivan jer od sve tri kombinacije jezika kod dvojezičnih osoba u istraživanju: slovačko-srpski, slovačko-mađarski, slovačko-rumunski jezik, strukturno i genetički su najsličniji upravo slovački i srpski jezik. Slovaci iz Rumunije na prvoj diskriminativnoj funkciji su približniji Slovacima iz Srbije, a udaljeniji su od Slovaka iz Mađarske. Kod njih postoji manji stepen identifikacije sa slovačkim jezikom, etničkom grupom i slovačkom kulturom

2. Grupišuća varijabla tip obrazovanja

Kao što je već rečeno, model obrazovanja slovačke jezičke manjine u Srbiji i Rumuniji možemo nazvati razvojni model, a model obrazovanja u Mađarskoj revitalizacija jezika uranjanjem.

Tabela 3

Izvod iz matrice strukture za diskriminativnu funkciju na grupišućoj varijabli tip obrazovanja

primarni faktor	izvod iz matrice strukture	standardizovani diskriminativni koeficijenti
F1	-0,981	-0,991
F2	-0,438	0,030
F6	0,360	0,113

Tabela 4

Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji za grupišuću varijablu tip obrazovanja

	f1
razvojni model	1.915
model revitalizacije	-.349

Sa svojim jezikom, kulturom i etničkom zajednicom, najsnažnije se identifikuju Slovaci iz Srbije, onda iz Rumunije, a na kraju iz Mađarske. Viši skor na ovom faktoru znači i snažniju identifikaciju. Sličniji su ispitanici iz Srbije i Rumunije, dok se ispitanici iz Mađarske jako razlikuju od njih. Tako na jednom kraju imamo Slovake iz Srbije i Rumunije, a na suprotnom kraju Slovake iz Mađarske. Najveća razlika u aritmetičkim sredinama između tri grupe ispitanika postoji upravo na ovom faktoru. Tako možemo reći da se na jednom kraju nalaze ispitanici koji za svoj maternji jezik smatraju slovački jezik, koji taj jezik koriste u porodičnoj komunikaciji, taj jezik su naučili kao prvi, razmišljaju na tom jeziku, radije razgovaraju na tom jeziku. To su ispitanici koji sebe smatraju dvojezičnim osobama i koje drugi ljudi opisuju kao Slovake. Osećaju da pripadaju slovačkoj kulturi, a samim tim, i slovačkoj etničkoj zajednici. Zapravo, identifikuju se sa slovačkom etničkom grupom kroz jezik i kulturu, bez obzira na teritoriju na kojoj sada žive. Slovaci iz Srbije sebe vide kao Slovake, isto tako i Slovaci iz Rumunije, dok se Slovaci iz Mađarske ne identifikuju sa slovačkim jezikom i slovačkom kulturom. Možemo da vidimo da identifikacija sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom ide zajedno sa poznavanjem slovačkog jezika, a ne ide zajedno sa količinom interferencije između dva jezika. Drugim rečima, snažnija identifikacija sa slovačkim jezikom i bolje poznavanje slovačkog jezika ide zajedno sa većom količinom interferencije između slovačkog i većinskog jezika. Ova diskriminativna funkcija vrlo verovatno razlikuje ispitanike kod kojih je razvijen dominantan tip dvojezičnosti sa dominacijom slovačkog jezika od onih ispitanika kod kojih je razvijen takođe dominantan tip dvojezičnosti, ali sa dominacijom većinskog jezika. Tako možemo reći da je, na osnovu ovakvog tumačenja, kod Slovaka u Srbiji i u Rumuniji, gde obrazovanje slovačke jezičke manjine spada u model razvijanja slovačkog jezika, razvijena dominantna dvojezičnost sa dominacijom slovačkog jezika ili boljim kompetencijama na slovačkom jeziku, a kod Slovaka u Mađarskoj, gde tip obrazovanja spada u revitalizaciju jezika uranjanjem, takođe je razvijena dominantna dvojezičnost, ali sa dominacijom mađarskog, većinskog jezika.

Kod Slovaka iz Mađarske, gde je tip obrazovanja revitalizacija slovačkog jezika, u manjoj meri je prisutna identifikacija sa slovačkim jezikom, sa slovačkom kulturom i sa

slovačkom etničkom grupom. Ovi ispitanici u manjoj meri navode slovački jezik kao svoj maternji jezik, manje komuniciraju u porodici na slovačkom jeziku, slovački jezik nije jezik koji su prvi naučili, ne razmišljaju na slovačkom jeziku, u manjoj meri se osećaju kao Slovaci. Isto tako, u manjoj meri navode da pripadaju samo slovačkoj kulturi, da poštuju slovačke običaje i praznike, da su im bliže slovačke narodne pesme od mađarskih. U Srbiji i u Rumuniji je situacija sasvim drugačija. Slovaci smatraju slovački jezik za svoj maternji jezik, to je jezik na kom su prvo naučili da govore i koji su prvi koristili u porodici, u većoj meri razmišljaju na slovačkom jeziku i osećaju snažniju pripadnost slovačkoj kulturi kroz narodne pesme, običaje i praznike. Univarijantna analiza varijanse (Šimoniová Černáková 2013) potvrđuje da je kod onih ispitanika koji žive u zemljama gde je obrazovanje na slovačkom jeziku na višem nivou, gde je jezička politika države takva da pruža institucionalnu podršku razvoju manjinskog jezika, više razvijena identifikacija sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom. Na osnovu toga možemo reći da je u tim zemljama i snažnija etnojezička vitalnost slovačke etničke zajednice i manje su šanse za asimilaciju.

3. Grupišuća varijabla obim učešća slovačkog jezika u obrazovanju ispitanika

Prema ovoj grupišućoj varijabli, ispitanici su podeljeni u tri grupe: obrazovanje na dominantno slovačkom i većinskom jeziku i podjednak udeo oba jezika u obrazovanju ispitanika, na svim dosad stečenim nivoima školovanja.

Tabela 5

Sadržaj prve diskriminativne funkcije za grupišuću varijablu obim učešća slovačkog jezika u obrazovanju ispitanika

primarni faktor	izvod iz matrice strukture	standardizovani diskriminativni koeficijenti
F1	- 0,810	- 0,513
F2	- 0,722	- 0,521
F6	0,548	0,325

Tabela 6

Centroidi grupa za grupišuću varijablu obim učešća slovačkog nastavnog jezika u obrazovanju ispitanika

	f1	f2
dominantno slovački	1.402	-.143
podjednako oba jezika	.438	.257
dominantno većinski	-.338	-.031

Prema podacima iz Tabele 6, vidimo da oni ispitanici koji su svoje obrazovanje stekli u najvećoj meri na slovačkom jeziku imaju najniže skorove na prvoj diskriminativnoj funkciji, onda dolaze ispitanici koji su obrazovanje stekli podjednako na oba jezika, a najviše skorove imaju oni ispitanici koji su obrazovanje stekli najviše na većinskom nastavnom jeziku. Najviše se razlikuju oni ispitanici koji su obrazovanje stekli većinom na većinskom nastavnom jeziku (srpskom, mađarskom ili rumunskom). To znači da se oni ispitanici koji su predškolsku ustanovu i osnovnu školu, kao i srednju ili visoku školu, završili na slovačkom jeziku, snažnije identifikuju sa slovačkim jezikom kao svojim maternjim jezikom, sa slovačkom kulturom kroz pesme, praznike, običaje i sa slovačkom etničkom zajednicom. Istovremeno se kod njih javlja interferencija u većoj meri. Njima su slični ispitanici koji su obrazovanje podjednako završili na oba jezika. U većini slučajeva to je predškolska ustanova i osnovna škola na slovačkom jeziku, a onda srednja škola i visoka škola na većinskom jeziku, ili predškolska ustanova i prva četiri razreda na slovačkom jeziku, a druga četiri razreda i srednja škola na većinskom jeziku, u zavisnosti od toga do kog nivoa obrazovanja je ispitanik stigao.

Oni ispitanici koji su svoje obrazovanje stekli u najvećoj meri (ili isključivo) na većinskom jeziku nemaju toliko razvijenu identifikaciju sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom niti imaju visoko mišljenje o svojim jezičkim komptencijama na slovačkom jeziku. Potrvdu ovih rezultata nalazimo i u rezultatima univarijantne analize varijanse (Šimoniová Černáková 2013). Najviši skor na prvom primarnom faktoru, a samim tim i najviše izraženu identifikaciju sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom, imaju oni ispitanici koji su tokom svog obrazovanja imali veći obim slovačkog nastavnog jezika, onda ispitanici sa podjednakim udelom oba jezika, a na kraju su ispitanici koji su imali veći udeo većinskog nastavnog jezika u svom obrazovanju (Tabela 6). Sličniji su ispitanici koji pripadaju drugoj i trećoj grupi, što znači, oni koji su imali tokom svog obrazovanja slovački jezik kao nastavni jezik. Obrazovanje na slovačkom jeziku doprinelo je tome da se osećaju kao Slovaci, da smatraju slovački jezik za svoj maternji jezik, slovačku kulturu za svoju kulturu, da se osećaju kao dvojezične osobe. Na drugoj strani, oni ispitanici koji se deklarišu kao Slovaci (jer je takav bio uzorak) pod uticajem obrazovanja na većinskom jeziku nemaju toliko izraženu identifikaciju sa slovačkim jezikom i kulturom, a samim tim se u manjoj meri osećaju kao pripadnici slovačke etničke zajednice, bez obzira na teritoriju na kojoj žive.

4. Grupišuća varijabla obim učešća slovačkog nastavnog jezika u osnovnoj školi

Osnovna škola je izdvojena kao posebna varijabla zbog svoje obaveznosti i dužine trajanja, a samim tim i zbog veće mogućnosti uticaja nastavnog jezika na identifikaciju sa jezikom i kulturom kod ispitanika.

Tabela 8

Sadržaj prve diskriminativne funkcije za grupišuću varijablu obim učešća slovačkog nastavnog jezika u osnovnoj školi

primarni faktor	izvod iz matrice strukture	standardizovani diskriminativni koeficijenti
F1	- 0,869	- 0,598
F2	- 0,685	- 0,400
F4	- 0,306	0,053
F6	0,570	0,352

Tabela 9

Centroidi grupa na diskriminativnim funkcijama

	f1	f2
dominantno slovački	1.517	-.173
podjednak udeo oba jezika	.534	.349
dominantno većinski	-.281	-.028

Oni ispitanici koji su osnovnu školu završili na većinskom jeziku u najmanjoj meri se identifikuju sa slovačkim jezikom, najmanje ga smatraju za svoj maternji jezik, najmanje razmišljaju na njemu, broje u sebi, to nije jezik koji su prvi naučili da govore ili da pišu na njemu. Isto tako se u najmanjoj meri identifikuju sa slovačkom kulturom preko narodnih pesama, običaja i praznika. Svoje kompetencije na slovačkom jeziku smatraju najmanjim u odnosu na ostale dve grupe. Imaju najmanje pozitivno mišljenje o obrazovanju slovačke dece na slovačkom manjinskom jeziku. Sa druge strane, kod njih je interferencija između slovačkog i većinskog jezika u najmanjoj meri izražena.

Druga grupa ispitanika, koja je nastavu u osnovnoj školi slušala na oba jezika, u podjedakoj meri je udaljena od prve i treće grupe ispitanika (Tabela 9). Ne možemo reći da je sličnija jednoj od dve grupe. Nalazi se na sredini između prve i treće grupe ispitanika. To znači da ova diskriminativna funkcija prilično jasno razlikuje ispitanike prema nastavnom jeziku u osnovnoj školi.

Ispitanici koji su nastavu u osnovnoj školi imali većinom na slovačkom jeziku, zapravo možemo reći samo na slovačkom jeziku, nalaze se na suprotnom polu od prve grupe

ispitanika (Tabela 9). Slovački nastavni jezik u osnovnoj školi uticao je na njihov stepen identifikacije sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom. Još jednom možemo da kažemo da nastavni jezik na kome se dete obrazovalo ne utiče samo na njegovo poznavanje tog jezika, već ima daleko širi uticaj. Ako se dete u osnovnoj školi obrazovalo na slovačkom jeziku, ono taj jezik smatra svojim maternjim jezikom, slovački jezik je deo njegovog ličnog identiteta, to dete (a kasnije odrasla osoba) oseća da pripada slovačkoj kulturi i slovačkoj etničkoj zajednici bez obzira na to što ne živi u Slovačkoj, već u nekoj drugoj državi gde je njegov jezik manjinski, a njegova etnička grupa manjina.

5. Grupišuća varijabla mesto stanovanja

Varijabla mesto stanovanja je u istraživanje uključena da bi se proučio značaj uticaja sredine na date primarne faktore. Seoska sredina predstavlja jezički homogeniju sredinu, sa manjim uticajem većinskog jezika i kulture, dok gradska sredina ima snažnije i raznovrsnije uticaje većinskog jezika i kulture. Osim toga, važna je i činjenica da u seoskoj sredini, kao jezički homogenijoj, postoji dovoljna koncentracija pripadnika slovačke nacionalne manjine da bi se mogla nastava u predškolskoj ustanovi i u osnovnoj školi organizivati na slovačkom jeziku. U gradskim sredinama poput Novog Sada ili Beograda, ne postoje škole sa slovačkim nastavnim jezikom. U najboljem slučaju, deca imaju predmet Slovački jezik sa elementima nacionalne kulture.

Tabela 10

Sadržaj diskriminativne funkcije

primarni faktor	izvod iz matrice strukture	standardizovani diskriminativni koeficijenti
F1	-0,918	-0,810
F2	-0,487	- 0,128
F6	0,521	0,262

Tabela 11

Centroidi grupa

	f1
grad	-.249
selo	1.490

Na osnovu podataka o centroidima dve grupe ispitanika na diskriminativnoj funkciji (Tabela 11), možemo videti da se oni ispitanici koji žive u seoskoj sredini u većoj meri

identifikuju sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom i da bolje poznaju slovački jezik. Sa druge strane, kod njih je u većoj meri prisutna interferencija između dva jezika. Oni ispitanici koji žive u gradskim sredinama slovački jezik manje osećaju kao deo svog ličnog identiteta, u manjoj meri se smatraju pripadnicima slovačke kulture, a samim tim, preko jezika i kulture, pripadnicima slovačke etničke grupe, bez obzira na teritoriju na kojoj žive. Isto tako, imaju niže subjektivno mišljenje o svojim jezičkim komptencijama u slovačkom jeziku. Ispitanici koji žive u seoskoj sredini slovački jezik i kulturu u većoj meri osećaju kao deo svog ličnog identiteta, više koriste taj jezik i u većoj meri ga smatraju za svoj maternji jezik. Na ovom primarnom faktoru se javljaju najveće razlike u aritmetičkim sredinama između grupa. Oni ispitanici koji žive u gradskim sredinama u manjoj meri se identifikuju sa slovačkim jezikom, kulturom i etničkom grupom. Ovaj rezultat verovatno možemo objasniti većom homogenošću i koncentracijom pripadnika slovačke etničke grupe, što sprečava ili usporava asimilaciju i utapanje u većinski jezik i kulturu.

Zaključak

Slovačka etnička zajednica koja živi na prostorima Srbije, Mađarske i Rumunije spada u autohtone etničke manjine. Za njih je karakteristično da svoju etničku pripadnost određuju na osnovu jezika i kulture, a ne na osnovu zemlje stanovanja. Identifikacija sa slovačkim jezikom i slovačkom kulturom prema ovom shvatanju može biti osnovni faktor koji utiče na formiranje jezičkog i nacionalnog identiteta. U isto vreme utiču i na etnojezičku vitalnost neke zajednice, njenu sposobnost razlikovanja sebe u odnosu na druge etničke zajednice. Pod pretpostavkom da je svakoj državi cilj da sačuva jezičku i kulturnu heterogenost, posebnu pažnju treba obratiti na one činioce koji pozitivno utiču na formiranje i održavanje jezičkog i kulturnog identiteta svake etničke grupe.

Rezultati istraživanja su pokazali da identifikacija sa slovačkim jezikom i kulturom u tri ispitivane zemlje u velikoj meri zavisi od činilaca povezanih sa obrazovanjem:

1. Položaj manjinskog obrazovanja u školskom sistemu neke zemlje i postojanje jednojezičnih manjinskih škola. U zemljama gde postoje veće mogućnosti da učenici pohađaju nastavu na svom maternjem jeziku, uz učenje većinskog jezika, škola kao obrazovna institucija može u većoj meri pozitivno uticati na izgradnju jezičkog i kulturnog identiteta pripadnika manjinskih zajednica.

2. Model obrazovanja manjinske dece, u ovom slučaju razlikovanje razvojnog modela i modela revitalizacije jezika uranjanjem. Oba modela prema dokumentima Saveta Evrope (Baker 2001) spadaju u jake modele dvojezičnog obrazovanja. Ipak, razvojni model koji

pretpostavlja da manjinski jezik nije prošao kroz proces zamene jezika pruža više mogućnosti za razvoj jezičkog i kulturnog identiteta.

3. Obim učešća manjinskog nastavnog jezika na svim nivoima obrazovanja, a posebno u osnovnoj školi. Nastavni jezik nije samo medijum učenja i poučavanja, već, u slučaju obrazovanja na manjinskim jezicima, on utiče na tip dvojezičnosti koji će se razviti kod deteta, na tip dvojezične situacije u kojoj će dete živeti i obrazovati se, na nivo razvijenosti maternjeg jezika nakon završenog određenog nivoa obrazovanja, kao i na stav deteta prema svom i drugim jezicim (Šimonji Černak 2007). Osim toga, obim učešća maternjeg nastavnog jezika jasno razlikuje ispitanike prema stepenu identifikacije sa manjinskim jezikom i kulturom.

4. Seoska ili gradska sredina, zapravo, koncentracija manjinskog stanovništva u mestu stanovanja, dostupnost vaspitnih i obrazovnih ustanova na manjinskom jeziku i sa tim povezana frekvencija promene jezičkog koda pripadnika manjinske zajednice.

LITERATURA

Baker, C. (2001). *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.

Bukvić, A. (1996). *Načela izrade psiholoških testova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Divičanová, A. (1999). *Jazyk, kultúra a spoločenstvo*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Ehala, M. (2009). Ethnolinguistic vitality and minority Education. In T., Popescu, R., Pioariu (Eds.), *Proceedings of the Exploratory Workshop Linguistic and Intercultural Education in the Process of Europeanisation of Higher Education CLIE – 2009* (pp. 136–147). Aeternitas: Alba Iulia.

Franceško, M., Kodžopeljić, J., Majstorović, N., i Mihić, V. (2002): Aspekti evropskog identiteta operacionalizovani skalom EUROID2002. U B., Čukić, M., Franceško (ur.), *Ličnost u višekulturnom društvu*, *Volume 4* (pp. 105-115). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.

García, O., & Baker, C. (Eds.) (2007). *Bilingual Education: An Introductory Reader*. Clevedon: Multilingual Matters.

García, O. (2009). *Bilingual Education in the 21st Century: a Global Percpective*. Oxford: Wiley- Blackwell.

Göncz, L. (2007). Novija istraživanja pedagoško- psiholoških aspekata dvojezičnosti u Vojvodini. U J., Tamaš, J., Szalma, L., Göncz (ur.), *Jezik, obrazovanje, nauka,*

kultura, zaštita ljudskih i manjinskih prava u Vojvodini i zemljama u tranziciji (pp. 110-129). Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.

Homišinová, M. (2003). *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Homišinová, M. (2006). *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Ivanović, J. (2007). Aktuelni problemi u obrazovanju na jezicima manjina u Republici Srbiji bez Kosova, *Misao 34*, 71- 82.

Kraslán, Š. (2007). *Slováci v Maďarsku: Školstvo a mimovládna sféra*. Budapest: Ministerstvo kultúry a školstva MR.

Molnárová, G. T. (2006). Kultúra, materinský jazyk, identita. In A., Divičanová, A., J., Tóth, A., Uhrinová (Eds.), *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku* (pp. 86-95). Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Skutnabb Kangas, T. (1991). *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Spevak, Z. (2009). *Manjinsko obrazovanje u Vojvodini*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Šimoniová Černáková, R. (2005): Možnosti preverovania kompetencie v nematerinskom jazyku. In G., Múcsková (ed.), *Zborník Varia XVI: 15. medzinárodné kolokvium mladých lingvistov* (pp. 481- 488). Banská Bystrica, Slovačka Republika: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV.

Šimonji Černak, R. (2007). Važnost obrazovanja na maternjem jeziku u višejezičnom okruženju. *Pedagoška stvarnost 9- 10*, 819- 828.

Šimoniová Černáková, R. (2009). Specifičnosti obrazovanja dvojezične dece, *Pedagogija 4*, 559- 568.

Šimonji Černak, R. (2012): *Dvojezičnost i obrazovanje*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Šimonji Černak, R., i Bogosavljević, R. (2013). Učenje slovačkog jezika kao maternjeg u osnovnim školama u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji, *Nastava i vaspitanje 3*, 494-506.

Šimoniová Černáková, R. (2013a). *Dvojjazyčnosť a jej pedagogické aspekty*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.

Šimonji Černak, R. (2013b). Pedagoški aspekti multikulturalnog društva. U M., Živković (ur.): *IV međunarodni naučni skup Multikulturalnost i savremeno društvo* (pp. 477- 489). Novi Sad: Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr. Lazar Vrkatić“.

Uhrinová, A. (2008). Najdôležitejšie faktory zachovania slovenského jazyka v Maďarsku. In A., Uhrinová, A. J., Tóth (Eds.), *Slovenčina v menšinovom prostredí* (pp. 71- 91). Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Јасмина Поповска[1]
Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
UDK 101.1(091)

МЕСТОТО НА ИСТОРИЈАТА НА ФИЛОЗОФИЈАТА ВО АНАЛИТИЧКО-КОНТИНЕНТАЛНАТА РАСПРАВА

The analytic-continental turmoil within the history of philosophy has resulted in severe criticism from two sides. The proponents from the analytic side were accused of “anachronism” in finding contemporary meaning in texts which they do not contain, and from the continental side for “historicism” and weak argumentation. Over the last few decades, these evaluations have been critically reconsidered both in the interpretative practices and in the meta-analysis of this phenomenon. The purpose of this paper is to analyse the views of the most important authors of the two traditions that deal with this problem in order to amplify the implications of this dispute. In addition, this article will show that this encounter must take place within the wide interests of philosophical investigation, which, at the same time, does not exclude contextual elements of the existential dimension of human life as well as the transtemporal paradigms of human rationality.

Key words: history of philosophy, continental philosophy, analytic philosophy, historicism, anachronism.

За разлика од врските што другите истражувачки дисциплини ги развиваат со своите истории, врската на филозофијата и нејзината историја има специфичен карактер, и тој е дотолку специфичен што ставот што се зазема во контекст на ова прашање може да ја одреди природата на начинот на „филозофирањето“. На пример, во науката, историјата можеби е значајна, но не и клучна за занимавањето со самата наука, иако не и во филозофијата на науката, во која после Кун (Kuhn), испитувањето на историјата на науката стана значаен арбитер во однос на прашањето за развојот и напредокот во науката. Филозофирањето низ историјата на филозофијата е значаен методолошки пристап кој мора да се предвиди, имплицитно или експлицитно, пред секое пристапување кон одговарање на некое филозофско прашање. Но, тврдењето дека самиот поим „историја на филозофијата“ е вклучен во поимот „филозофија“, не е самоевидентен став. Тоа го потврдуваат оние кои сметаат дека историјата на филозофијата е ирелевантна за самата филозофија, а дури и понекогаш опасна.

Првиот посериозен осврт на прашањето за односот на филозофијата и нејзината историја, но и првото експлицитно аподиктично тврдење дека проучувањето

1 jasmina.naumoska@fzf.ukim.edu.mk

на историјата на филозофијата е проучување на самата филозофија, е оној на Хегел (Hegel). Историјата на филозофијата е епитомизирана манифестација на концептуалната содржина на филозофијата. Во таа смисла, општиот преглед на процесот на развојот на идеите, кој е единствената задача на филозофијата, може да се прикаже само во својот историски развој. Затоа историјата на филозофијата треба да биде воспоставена како посебна наука. Според тоа, оваа наука, имајќи ја предвид подоцнежната поделба на науките на Дилтај (Dilthey), морала да биде разработувана според методите што се соодветни за Geisteswissenschaften, методи што во подоцнежниот развој на воспоставената дисциплина „историја на филозофијата" неизбежно биле преиспитани.

Круцијална точка во теориската поделба во однос на проблемот за значењето на историјата на филозофијата за самата филозофија е прашањето за тоа кој е предметот со кој треба да се занимава филозофијата, имено дали филозофските рефлексии треба да бидат воспоставени низ дискурзивната и логичка анализа на филозофските ставови, претставени како искази на вистинитост, или, пак, филозофските испитувања треба првенствено да ги земат предвид историско-контекстуалните координати на самите филозофски тврдења. Така, едните ќе ги споделуваат и ќе ги ползуваат методите и интересирањата на логиката и науката, а другите на уметноста, литерарната критика, лингвистиката, и воопшто оние на општествените науки. Друго прашање, многу тесно поврзано со претходното, е проблемот за прогресот во историјата на филозофијата, кој во зависност од начинот на кој се поставува предметот на филозофијата се одговара потврдно или одречно. Одговорот ќе го имплицира односот кон нашите филозофски претходници, имено дали се тие „духовни лилипутанци"[2] кои храбро се бореле со филозофските стихии за ние денес да ја уживаме погодноста на филозофските успеси, или се рамноправни соговорници на филозофските прашања кои нималку не ја промениле својата суштина уште од времето во кое за прв пат биле поставени. Тука се вбројува проблемот и за тоа дали филозофските прашања се перенијални и важат истовремено како за старите, така и за новите филозофи, но и прашањето за тоа дали историчарите на филозофијата воопшто се занимаваат со филозофија. Според одговорите дадени на овие прашања, современиот филозофски дискурс одредени толкувања ги подредува или во групата

2 Со овој израз во „Потомци на боговите" Ферид Мухиќ ги означува претсократовците од перспектива на сциентистички настроените историчари на филозофијата, поконкретно алудирајќи на интерпретацијата на Џонатан Бернс (Jonathan Barnes). (Мухиќ 2005: 31)

на т.н. аналитички пристапи кон историјата на филозофијата или во групата на т.н. континентален пристап кон историјата на филозофијата.

Иако веќе нашироко теоретски се расправа за излишноста и за застареноста на поделбата на континентална и аналитичка филозофија не само во рамки на историјата на филозофијата, туку и во останатите дисциплини во филозофијата, сепак, во академските кругови сè уште претставува стандарден знак на препознавање на претпоставениот корпус филозофски гледишта на еден поединец или на цела филозофска традиција. Рорти истакна дека еден од најлесните начини да се објасни разликата меѓу овие две традиции може да се увиди доколку укажеме дека аналитичката филозофија се служи со пропозициите, додека континенталната филозофија со личните имиња (Rorty: 1989: 81), имплицитно укажувајќи на ставот што овие традиции го имаат кон својата историја.

Разликите во пристапите кон историјата на филозофијата на двете традиции се вбројуваат во неколку групи. Често се посочува „стилот“ на изложувањето како клучна за пристапите на двете струи, понатаму, се посочуваат разликите во користењето на интерпретативните методи, додека, пак некои автори сметаат дека на овие разлики може да се пристапи само како социолошки феномен, односно дека тие немаат интринсично филозофска или теориска основа, туку општествено-политичка. Во продолжение ќе бидат елаборирани и разгледани нивните специфики во пристапот со цел да се лоцира статусот и карактерот на историјата на филозофијата во корпусот филозофски дисциплини во овие традиции.

1. Континенталното филозофирање низ историјата

Една од најзначајните карактеристики на таканаречената „континентална филозофија“ е дека таа „филозофира“ преку историјата на филозофијата, и не само тоа, туку и дека го држи ставот дека филозофијата е есенцијално историска дисциплина. Проучувањето на филозофијата е, и секогаш мора да биде, најдено во нејзината историја. Дури и самиот момент во кој некое гледиште се формулира и се брани е веќе дел од историјата. Во таа смисла, филозофските аргументи не можат да бидат изземени од текстуалните и контекстуалните услови на нивната историска ситуација. Тејлор (Taylor) смета дека филозофијата не може да побегне од својата историја затоа што би требало секогаш одново да го конципира начинот на гледање на светот, таа мора прво да се дистанцира од претходните концепции, а ова дистанцирање бара нивно разбирање (Taylor 1984: 21). Целта на филозофијата е нешто ново, но претходно мора да ја разбере својата историја.

Линијата што ја афирмира т.н. историска теза за филозофијата што е воспоставена од Хегел, теориски, а потоа и практично (преку пишување на конкретни осврти на историјата на филозофијата), се смета дека е основниот пристап на континенталната филозофија во врска со прашањето за односот на филозофијата и нејзината историја. Тоа го афирмира и ставот на одредени автори што се сметаат за карактеристични претставници на континенталната струја. Во „Идентитет и разлика“ Хајдегер (Heidegger) укажува дека „како и што било да се обидеме да мислиме, ние го мислиме во рамки на сферата на традицијата“ (Heidegger 1969: 41) притоа укажувајќи дека не може да се филозофира без постојано да се консултира историјата на филозофијата. Дерида (Derrida), пак, тврди дека „нема поента да се разнишува метафизиката без концептите на метафизиката. Не поседуваме јазик - ни синтакса или лексикон - што е туѓ на оваа историја...“ (Derrida 2005: 354). Имајќи го предвид историско условениот карактер на „разбирањето“ и херменевтичкиот принцип за нашата историска условеност, Гадамер (Gadamer) ја става филозофијата во една критичка позиција кон својата историја. Неговиот херменевтички императив низ филозофскиот дијалог и историскиот ангажман, го аплицира на толкување на неколку автори, како што се Платон и Аристотел.

Еден од поголемите практични ангажмани во современата анализа и мета-анализа на смислата на историјата на филозофијата во континентален манир, се смета феминистичкото пишување на историјата на филозофијата. Во последните две децении на минатиот век, со интензивната дискусија за прашањето за „каноните“ и пристапите во толкувањето на филозофија во рамки на феминистичката теорија, се иницира формирањето на феминистичката историја на филозофијата која веќе почнува да се изделува како посебен пристап кон историјата на филозофијата. Потребата од феминистичко препрочитување на историјата на филозофијата, според Вит (Witt), се јавила поради две причини, имено поради историска ексклузија на жените од филозофската традиција, и поради негативната карактеризација на жените во делата на „канонските“ филозофи (Witt 2005: 1)[3]. Исто така, од поновите

3 Вит ги систематизира проблемите со кои се занимава феминистичката историја на филозофијата во четири групи: 1) *феминистички критики на каноно̄т како мизо̄пиниски*, односно феминистички читања на филозофскиот канон кој ги оспорува омаловажувачките карактеристики на жените; 2) *феминистички пре̄глед на исто̄ријата на филозофијата* кој го дискутира ставот на феминистичката филозофија за митот според кој не постојат жени филозофи или, пак, не некои кои се важни за истакнување; 3) *феминистичко прӣсвојување на канонските филозофи,* односно препрочитување на филозофските текстови кои ги

рефлексии на оваа тема, значајна улога во проблематизирање на етичките прашања во историски контекст има Алесдер Мекинтаер (Alasdair MacIntyre) кој низ историската ретроспектива сака да укаже на проблемот за „несомерливоста“ на етичките поими.

Континенталниот пристап кон историјата на филозофијата не може да се обопшти затоа што се ползува со посебните пристапи на разновидните филозофски гледишта, кои според одредени карактеристики се врзуваат за називот „континенталност“. Тука спаѓаат германскиот идеализам, феноменологијата, егзистенцијализмот, херменевтиката, постмодернизмот, феминизмот, кои се карактеризираат главно со антисциентизам, и кои како најрелевантна инстанца, ја афирмираат валидноста на непосредното искуство во одреден контекст (јазик, култура, историја, род), но и контекстуалните елементи на егзистенцијалната димензија на човековиот живот. Постои голема тенденција на спојување на теоријата и практиката, како на пример инсистирањето на тезата за филозофијата како начин на живот во неколкуте значајни историско-филозофски дела на Пјер Адо (Pierre Hadot).

Континенталниот пристап често ги користи т.н. квалитативни методи, а затоа што станува збор за обработка на текст, особено блиски ѝ се методите што ги користи библиската егзегеза и литерарната теорија, како што се историско-критичкиот метод, методот на текстуално-жанровска анализа, рецепционистичкиот метод, историско-филозофскиот компаративен метод, анализа на случај, содржинска анализа, разговорна анализа, деконструкција, драматуршка анализа, феминистичка анализа, херменевтика, животна историја, анализа на метафори, анализа на мит, наративна анализа, постструктурална анализа, семиотика, анализа на раскажување, симболичка размена, итн. Ја афирмираат формата на изворните текстови (литературните жанрови-дијалог, поема, исповед), ставаат акцент на улогата на читателот, често се користи методот на „демаргинализација“, имено се истакнуваат одредени сегменти во текстот кои го немаат фокусното место, односно се ставени на „маргините“ на експозицијата, особено кај постмодернизмот и феминизмот, се користи психоанализата во реконструкцијата на целината, животната историја на авторот, итн.

потврдуваат современите феминистички трендови и покажуваат дека тие се вкоренети во филозофската традиција; и 4) *феминистички методолошки рефлексии на историјата на филозофија*, во која според неа, се дискутираат методолошки прашања поттикнати од феминистичките истражувања на историјата на филозофијата.

Розен (Rosen) изложува четири главни точки на филозофската употреба на историјата на филозофијата во континенталната филозофија: филозофско испитување на аргументите како што биле изложени во некој сегашен или минат контекст низ перспектива на нивните претпоставки и преспективи; понатаму, историско промислување на овие аргументи како единствено релевантно; имањето предвид на факторот на убедливост, а не на демонстрација на историската интерпретација; но исто така, дека целта на историската интерпетација е филозофските искази да ги претстави во нивниот интелектуален и социјален контекст. Како најзначајни претставници на континенталната филозофија низ чии дела најевидентно се прикажува историцистичкиот пристап кон филозофијата Розен ги посочува Хегел, Маркс, Ниче и Хајдегер (Leiter & Rosen 2007: 149).

Сепак, „филозофирањето низ историјата“ повторно се афирмира во деведесетите години на минатиот век, откако таа филозофска максима е заборавена неколку децении наназад, сè до издавањето на делата и на приредените зборници на Харе (Hare), Дауенхауер (Dauenhauer), Грасија (Grasia) и др. кои и во голема мера биле поттикнати од преводот на некои „континентални“ осврти кон историјата на филозофијата на англиски јазик.

2. Аналитичката аисторичност

Аналитичката филозофија во целина се карактеризира со нејзината аисторичност. Како што наведува Глок (Glock), ако аналитичката филозофија не се согледа низ нејзините просторни координати (географијата и јазикот), тогаш може да се согледа низ нејзиниот однос на времето (Glock 2008: 89), имено нејзиното одбивање да мисли во и низ времето. Иако аналитичката интерпретација на филозофијата, исто како и континенталната, не е монолитен дискурс, сепак аналитичко инспирираните пристапи кон историјата на филозофијата главно ги следат некои од генерално прифатените гледишта кои се однесуваат на метафизичката атомистичка перпектива на аналитичката филозофија. Филозофскиот идеал на Расел (Russell) за „подели, па владеј“ во препорачувањето на научниот метод во филозофијата (Russell 1974: 113), Брумбаух (Brumbaugh 1993, 239) го увидува и во историско-филозофските рефлексии. Методологијата на аналитичкиот пристап се состои во тоа што делови од филозофските текстови се екстрахираат како посебни целини и се анализираат како логички аргументи, имено се анализира дали постои валиден аргумент или заклучок и дали овие заклучоци се вистинити или невистинити според логичките закони. Меѓутоа, „ретроспективистичкиот пресврт“ во рамки на аналитичката филозофија,

за кој зборува фон Рихт (von Wright 1993: 48), се разгорува во втората половина на XX век.

Пристапот на аналитичките филозофи кон историјата на филозофијата е како кон решавање на загатка. Имено, со соодветна примена на придобивките на логиката и анализата на јазикот, тие сметаат дека многу подобро може да се разберат и разрешат некои концепти од минатото на филозофијата. Властос (Vlastos) екплицитно тврди дека ние сме сега многу повеќе опремени за да можеме да ги разрешиме голем дел од, како на пример, проблемите во Платоновата филозофија отколку што самиот Платон можел да ги разреши (Vlastos 1971: vii), а тоа се должи на „увозот“ на техниките на логичките и семантичките анализи кои се покажале како продуктивни во современата филозофија.

Во таа смисла, нивната задача се состои во тежнеење кон поголемо разјаснување на филозофските учења, процес кој често не е кадарен да ја увиди сета филозофска важност на оригиналот. Иако многумина аналитички историчари на филозофијата се исклучително елоквентни и го владеат јазикот на кој е пишувана оригиналната филозофија, сепак постојат и примери кадешто прибегнуваат кон секундарни извори што се многу подостапни. Затоа често може да се случи да се пишува за еден филозоф од минатото без да се знае ништо за него[4]. Најчесто кога се дискутира за еден филозофски проблем, аналитичките филозофи не обрнуваат внимание дали таа може да се најде во некое дело од класичните автори. За нив поважна е идејата отколку историско-филозофската координата. Тие ја третираат идејата аисторично, имено ја гледаат нејзината трансвременска димензија. Од оваа врска меѓу историјата на филозофијата и аналитичката филозофија, многумина аналитички историчари на филозофијата сметаат дека историјата на филозофијата може да има многу поголема полза од аналитичката филозофија отколку аналитичката филозофија од историјата на филозофијата.

Во таа смисла, се напушта гледиштето според кое историјата има значење заради самата неа. Историјата на филозофијата е само алатака за вистинското „бавење со филозофијата“, па затоа, како што наведува Гарбер (Garber), може да се прави разлика меѓу антикваристичка историја на филозофијата и филозофска историја на филозофијата (Garber 2003: 27).

4 Како што Фодор (Jerry A. Fodor) и покрај неговото свесно непознавање на историјата на филозофијата, сметал дека без да знае ништо за Хјум може да напише книга за него, идеја што подоцна ја остварува во „Hume Variations“.

Но иако по својата првична идеја аисторична, сепак многу аналитички филозофи сметаат дека историјата на филозофијата може да има голема полза за самата филозофија. Во таа смисла, историјата на филозофијата може да има голема педагошка улога за идентификување на успешните или неуспешните филозофски обиди, а со тоа да служат како репер на сегашните живи филозофски дискусии. Таа може да биде инспирација; исто така, со нејзиното изучување да се постават прашања што можеби досега не сме ги сретнале и методи што не сме ги употребиле, како и да ги изострат нашите аргументативни и филозофски способности. Па затоа, во рамки на аналитичката филозофија се случува „ретроспективистичкиот пресврт“ во пресрет на полезноста на проучувањето на историјата на филозофијата.

Во принцип, аналитичките филозофи покажуваат силен афинитет кон античката филозофија, од разлози што се должат на судот дека и таа, како и аналитичката филозофија, е аисторична; поради тоа што кај неа може во најчиста форма да се извлекуваат филозофските парадигми, или, пак, поради тоа што врз филозофските проблеми од антиката најевидентно и најуспешно можат да се практикуваат денешните техники за одврзување на античките филозофски „гордиеви јазли“. Меѓутоа, античката филозофија дури во средината на XX век станала дел од студиите по филозофија, додека специјалистите за античката филозофија дотогаш како свој професионален дом ги сметале институтите за класични студии. Така, античката филозофија била повеќе толкувана во контекстот на историските и литерарните студии, отколку во аргументативно-филозофските.

* * *

Меѓусебното обвинување, секој од положба на својот пристап, може да се забележи на секој чекор во нивното критичко обраќање. Едните се обвинети за слаба аргументација која не резултира со никаков филозофски прогрес, антикваријанизам, егзегетика, имитатизам и миметизам, но и за обскурентизам, додека, пак, другите за „анахронизам“, историофобија, но и исклучителна суперфицијалност. „Континенталците“ се обвинети поради тоа што историјата на филозофијата ја третираат како правлив музеј во кој артефактите треба да бидат гледани со восхит, отколку со критичка дистанца, без било каков контакт со денешната филозофска проблематика, додека, пак аналитичарите за читањето на современи значења во текстови во кои тие не се содржат.

Но одредени случувања во академските кругови сведочат против ваквата дефинирана поделба на историско-филозофските традиции. Еден од најголемите

парадокси е тоа што во голем дел од своите историско-филозофски иследувања континенталните историчари на филозофијата користат аргументативно-аналитички методи, додека, пак, најзначјаните автори во рамки на современата историја на филозофијата во последните неколку децении доаѓаат од англо-американската филозофска традиција. Доказ за ова е *Новата историја на западната филозофија* на Ентони Кени (Anthony Kenny) (издадена во четири тома, од 2004 до 2007 година) која после неколку денцении е првото претставување на целокупната историја на западната филозофија напишана од еден автор. Аналитичката филозофија, исто така, во последните децении стана голем „сунѓер“ кој опортунистички впива и увезува многу од методи што се употребуваат во другите традиции, вклучувајќи ги оние на континентална филозофија. Сепак, не напуштајќи ги своите, се обидува да проникне и во областите кои првобитно не биле својствени за неа. За тоа, на пример, сведочи и постоењето на списанието *Logical Analysis and History of Philosophy*. Особено значајно е што историчарите на филозофијата со аналитичка заднина нашироко дискутираат за методите, целите и задачите на историјата на филозофијата [како што е, на пример, зборникот текстови приреден од Сорел (Sorell) и Роџерс (Rogers) насловен како *Аналитичката филозофија и историјата на филозофијата*], многу повеќе отколку што нивните „континентални“ колеги ја испитуваат својата оправданост за филозофирање низ историјата на филозофијата. Глок тврди дека аналитичката филозофија прифаќа „слаб историцизам“ и дека нема разлози да се тврди дека ја избегнува појаката позиција на „инструменталниот историцизам“ (Glock 2008: 90) често прифаќајки ја проблем-ориентираната историографија, која од своја страна, потекнува имплицитно од Хегел, а експлицитно до Винделбанд (Windelband). Исто така, многу од класичните филозофи што недвосмислено се сметаат за „континенталци“ отворено ја критикуваат историцистичката позиција, како на пример Кант (Kant) во својата „Пролегомена за секоја идна метафизика“, Шопенхауер (Schopenhauer), но и Ниче (Nietzsche), кој смета дека минатото треба да се избегнува затоа што го оневозможува следењето на сегашните, животни моменти. Сè на сè, овие информации отвораат нови перспективи и укажува дека нештата не се толку едноставни и еднострани.

Еден од успешните вкрстувања, и покрај безбројните разидувања при нивното директно соочување [Расел и Коплстон (Copleston), Хајдегер и Карнап (Carnap), Хусерл (Husserl) и Фреге (Frege), Дерида и Серл (Searle)] претставува меѓусебната соработка на Гадамер и Дејвидсон (Davidson), меѓу другото, и на полето на историјата на филозофијата, особено врз интерпретацијата на Платоновата

филозофија. Во меѓувреме, меѓународните конференции, гостувања, здруженија и публикации придонесоа за пофрекфентната меѓусебна комуникација на историчарите на филозофијата, но не само на оние од Северна Америка и Велика Британија и од „континентот"; туку и од Јужна Америка, Азија, разлабувајќи ги, и методолошки и идеолошки, силно стегнатите аналитичко-континентални шаблони. Ваквата тенденција може да се огледа во многу обиди за употреба на методолошките препораки на двата пристапа. Преку проблемот на „сетилните квалитети" (sensible qualities), на пример, Вилсон (Wilson) успешно покажува дека историско-филозофскиот и проблемско-филозофскиот пристап можат да бидат компатибилни во една единствена интерпретација (Wilson 1992). Со тоа одговара потврдно на прашањето за перенијалноста на филозофските прашања во современ контекст.

Истражувањето на историјата на филозофијата во различните традиции може едноставно да се провери, имено да се погледне во студиските програми на универзитетите каде може лесно да се увиди степенот на комуникација на традициите. Во многу од нив, студиските програми следат метод на комбинирање и на проблемскиот и на историскиот пристап на презентирањето на филозофијата[5]. Исто така, воведувањето на мета-проблемскиот курс „Методологија на историјата на филозофијата" во многу универзитети често дефинирани според некоја од традициите, укажува на потребата од критичко промислување на улогата на историјата на филозофијата за секој што на било каков начин сака да се занимава со филозофија.

Меѓутоа, клучно за одговарање на нашето поставено прашање за местото на историјата на филозофијата во аналитичко-континенталната расправа е отворањето на едно посупстанцијално прашање: која е целта и задачата на самата филозофија? Грасија мапира четири одговори на ова прашање. Како прво, една од целите на филозофијата е да открие или достигне вистина; второ, критички да ги вреднува и да ги отфрла неадекватните гледишта за да се отвори патот до вистината; трето,

5 На пример, на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје, историјата на филозофијата се изучува во седум семестри, и е воведен предметот Толкувања на историјата на филозофијата (претходно и како Пристапи кон историјата на филозофијата), но истовремено се воведени предмети како Некласични логики, Филозофија на јазикот, Филозофија на духот, Филозофија на науката, но и Историја на логиката.
На англо-американските универзитети, делумно и поради начинот на конципирање на предметните програми, нема систематско проучување на сета историја на филозофијата, но се застапени осврти на поодделни периоди или историско-филозофско разработување на филозофијата на еден одреден автор.

филозофијата да се смета за терапевтска дејност за разјаснување на поимите; и четврто, да се прошири свеста за сложеноста на филозофските проблеми (Grasija 2002: 300-301). Разработката на вакво сложено прашање не е цел по себе во овој текст, ниту пак, да потврдиме дека овие четири решенија се конечните одговори на ова прашање, туку да укажеме дека дури да се земат предвид сите или било кој одговор од оние што ги артикулира Грасија, или, пак некои други, сепак начините за нивно достигнување не може да изземе ниеден аспект од филозофското испитување на трансвременските, но и истовремено контекстуални елементи на филозофската реалност. Севкупноста на филозофското искуство може да биде достигната низ културните, јазичните, историските и родовите контексти на егзистенцијалните димензии на човековиот живот, но истовремено и низ транстемпоралните парадигми на човековата рационалност. И покрај можниот приговор дека овие два аспекта се нужно диспаратни, што е и првичниот импетус за постоењето на аналитичко-континенталната расправа, сметаме дека филозофскиот „желудник“ е исклучително толерантен за плуриперспективноста во пристапот кон филозофското истражување, особено доколку се работи за зголемување на нејзината легитимност, сеопфатност, обмисленост, продлабоченост, елоквентност. Така, возможна е историско-филозофски осврт што истовремено ги осветлува нашите денешни недоумици; филозофија што може да се специфицира, а потоа да тотализира; деталното изолирано читање на аргументите да го воспостави со генералната заднина; перенијалните прашања да ги поставува во нов контекст. А, тоа го потврдува искуството и тенденциите во современото размислување за прашањата што ги поставува мета-испитувањето на историјата на филозофијата, но и самите текстови кои се осврнуваат на минатото на филозофијата.

Поради сето ова, историјата на филозофијата во аналитичко-континенталниот диспут не го наоѓа своето место, туку припаѓа единствено на интринсичната дејност на самата филозофска рефлексија, без разлика каде и да ја сместуваат овие неавтономни и површни поделби на филозофските традиции.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Мухиќ, Ф. (2005). *Потомци на боговите*. Скопје: Табернакул.

Brumbaugh, R. S. (1993). Four types of Plato's Interpretation. In G. A. Press (Ed.), *Plato's Dialogues: New Studies and Interpretations* (pp. 239-249). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Derrida, J. (2005). *Writing and Difference*. Routledge: London and New York.

Garber, D. (2003). Towards an antiquarian history of philosophy. *Rivista di storia della Filosofia, 2,* 27-37.

Glock, H. J. (2008) History and historiography. *What is Analytic Philosophy?*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grasija, H. A. (2002). *Filozofija i njena istorija*. Beograd: Filip Višnjić.

Heidegger, M. (1969) *Identity and Difference*. New York: Harper & Row Publishers.

Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosen, M. (2007). The History of Philosophy as Philosophy. In B. Leiter, M. Rosen. (Ed.), *The Oxford Handbook of Continental Philosophy* (pp. 122-155). Oxford: Oxford University Press.

Russell, B. (1974). *Mysticism and Logic and Other Essays*. London: George Allen & Unwin Ltd.

Taylor, C. (1984). Philosophy and Its History. In R. Rorty, J. B. Schneewind, Q. Skinner (Eds.), *Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy* (pp. 17-31). Cambridge: Cambridge University Press.

Vlastos, G. (1971). *Plato: A Collection of Critical Essays II*. New York: Anchor Books Doubleday and Company.

von Wright, G. H. (1993). *The Three of Knowledge and Other Essays*. Leiden: E. J. Brill.

Wilson, M. D. (1992). History of Philosophy in Philosophy Today; and the Case of the Sensible Qualities. *The Philosophical Review, 101, 1,* 191-243.

Witt, C. (2005). Feminist History of Philosophy. In L. Alanen, C. Witt. (Eds.), *Feminist Reflections on the History of Philosophy* (pp. 1-17). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Vesna Lazović[1]
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

UDK 811.111'373.46:811.163.41'373.46

THE INFLUENCE OF CULTURAL DIMENSIONS ON BANK ADVERTISING COPY IN THE UNITED KINGDOM AND SERBIA

This paper attempts to address the influence of cultural dimensions on bank advertising copy by examining 25 features in online British and Serbian bank offers based on their distribution (in particular, 18 features at the linguistic level and 7 features at the non-linguistic level). Starting from cultural characteristics described in relation to Hofstede's and Hall's dimensions of cultural variability, the aim of this paper is threefold: (1) to recognize methods and key patterns used by marketers when advertising bank services in an industrialized country and a country in transition; (2) to examine how cultural characteristics are reflected in advertisements, to what extent and in what ways, and finally, (3) to discuss and explain observed cross-cultural similarities and differences. The results of this analysis shed light on variations across different cultures and enhance the understanding of features in advertising which have been standardized due to globalization or localized due to culture.

Key words: bank advertising, cultural dimensions, online strategies, the UK, Serbia.

Introduction

Culture can significantly influence the success of marketing communications and marketing decisions since cultural values, beliefs and customs affect our perceptions and patterns of buying behaviour. In the climate of increasing globalization, it is vital to observe the social and cultural diversity of the world as reflected in advertisements and explore advertising strategies across cultures.

This paper attempts to address the influence of cultural dimensions on bank advertising copy by examining 25 features in online British and Serbian bank offers based on their distribution (in particular, 18 features at the linguistic level and 7 features at the non-linguistic level). Starting from cultural characteristics described in relation to Hofstede's and Hall's dimensions of cultural variability, the aim of this paper is threefold: (1) to recognize methods and key patterns used by marketers when advertising bank services in an industrialized country and a country in transition; (2) to examine how cultural characteristics are reflected in advertisements, to what extent and in what ways, and finally, (3) to discuss and explain observed cross-cultural similarities and differences.

1 lazovicvesna@ff.uns.ac.rs

The results of this analysis will reveal a repertoire of linguistic and non-linguistic choices which banks in the UK and Serbia utilize in a bank advertising copy.

Culture – definition, cultural dimensions and variability

The crucial element for any cross-cultural research is establishing the foundation by defining culture. However, it is rather a challenging task, since there is no standard and widely accepted definition. More than 60 years ago, Kroeber & Kluckhohn (1952) listed 164 definitions of culture they found in the anthropology literature. The concept intrigued a number of different researchers throughout centuries, and still many new definitions have been appearing.

The definition including the majority of crucial aspects of culture which is agreed upon by most scholars is the one proposed by Bates & Plog (1990), here taken as the working definition:

> *Culture is a system of shared beliefs, values, customs, behaviors, and artifacts that the members of a society use to cope with their world and with one another, and that are transmitted from generation to generation through learning.* (Bates & Plog 1990: 28)

In other words, culture is the specific learned norms acquired by the members of a society. Although people may not be completely aware of their culture, it greatly influences their thinking, feelings, actions and communication.

In the recent discussions, Doole & Lowe (2001: 64) define culture in relation to international marketing as the learned beliefs, values and customs which serve to direct consumer behaviour in a particular country market. Frith & Mueller (2003: 28-31) emphasize the necessity of culturally sensitive advertising and the use of important elements culture marketers must take into consideration, such as the verbal language, various forms of nonverbal communication, as well as needs and values of the target audience. Mooij (1998: xvi) underlines that even if consumers across different cultures share similar needs and values, they may not necessarily rank them similarly or express them in a similar manner. One message is not equally effective for consumers from diverse backgrounds since cultural diversity influences marketing and advertising at different levels and causes different advertising styles in different countries. Bugarski (2005: 16) also refers to the fact that culture and language are inextricably linked, because there is no culture without language expressions nor a language without the cultural content.

In order to be able to discuss possible cultural similarities and differences, the cultures of the UK and Serbia are compared in the following sections with respect to Hofstede's (2001; 2010) and Hall's (1976) dimensions of cultural variability.

Hofstede's cultural dimensions

Hofstede's model is probably one of the most used models in reference to cultural differences and managing diversity. Although Hofstede's primary interest was to uncover differences in work-related values across countries, his model has become the foundation stone for an excessive number of cross-cultural analyses.

Hofstede's typology of cultural dimensions includes five important dimensions used to classify countries, which were described by positions on a scale from 1 to 100[2] in terms of:

1. ***Power distance (PDI)*** – the relation to authority and social inequality; the perception of power.
2. ***Individualism (IDV)*** – the relationship between the individual and the group.
3. ***Masculinity (MAS)*** – the social and emotional implications of being a male or a female.
4. ***Uncertainty avoidance (UAI)*** – ways of dealing with uncertainty and ambiguity.
5. ***Long-term orientation (LTO)*** –the orientation towards the future, the present and the past.

These cultural dimensions have an enourmous effect on advertising, hence they have intrigued a number of marketing and advertising researchers, who have applied Hofstede's model to marketing research problems. For example, Albers-Miller & Gelb (1996) prove that advertising content varies between countries which are both culturally similar and dissimilar. They conclude that specific advertising appeals are correlated with the PDI, UAI and MAS categories. Further, in cultures characterized as predominantly masculine, winning, success and status are recognized in advertising (Mooij 1998). By examining the portrayal of gender roles in television advertising, Milner & Collins (2000) conclude that advertisements produced for consumers in feminine countries feature cultural preferences for relationships much more than masculine ones.

On the other hand, the research into cultural influence on the language of online bank advertisements is very scarce, especially between European countries which are unequal in development. In offering the broad picture of similarities and differences in the language features that have been employed in British and Serbian advertising, Hofstede's cultural dimensions serve as a conceptual framework. In the following section, a detailed comparison between these two cultures is presented with respect to Hofstede's five cultural values. It reveals some crucial differences, which can further affect the use of language.

2 Some countries may have a score below 0 or above 100, because they were measured after the original score was defined (Mooij 1998: 72).

Description of two cultures according to Hofstede's model of cultural dimensions

Regarding economic development, the UK and Serbia have not been facing the same challenges. The UK is a well-established force, while Serbia is currently an emerging market. In addition, the two countries have different cultural origins and orientations. Hofstede's five cultural dimensions are compared in the UK and Serbia following the results in Hofstede's latest updated edition (2010).

In Chart 1, where the index scores of the UK and Serbia are compared, it is evident that there are major differences in four dimensions. The results for the fifth dimension, LTO, are not available for Serbia, hence, are not explained in detail, as there is no possibility to scientifically validate the results. It should be noted that Serbia is highly likely short-term oriented, as are other European countries. Luca (2005: 12) underlines that this is due to the religious tradition, since both Christianity and Orthodoxy search for the truth and find their source of belief in the past and in tradition.

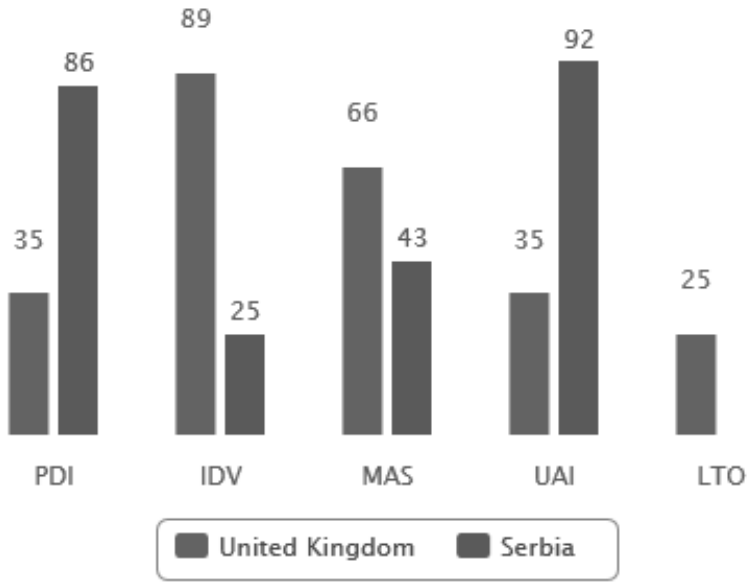

Chart 1. Comparison of the UK and Serbia[3].

3 Source: The Hofstede Centre, http://geert-hofstede.com/serbia.html (based on the information taken from Hofstede 2001; 2010). The discussion is based on Hofstede (2001; 2010) and Luca (2005).

Power Distance. The UK's score in this dimension is 35. This indicates that rank, status and inequalities between people are minimized and there is interdependence between less and more powerful people. Despite the well-established and historical British class system, Hofstede thinks that a sense of fair play prevails as well as a belief that people should be treated as equals.

On the other hand, the high power distance index (86) indicates that people in Serbia accept a strict hierarchical order. Unequal distribution of power is both expected and desired, while dependence and obedience prevail. According to Hofstede, high PDI can be rooted back to the Roman Empire and their style of leadership.

Individualism. The UK is among the most individualistic countries with the score of 89. In individualistic societies people are taught to look after themselves and not rely on others. With the increase of wealth and foreign investment, Hofstede argues that individualism is so prominent that it resulted in the rise of so-called rampant consumerism and a strengthening of the 'ME' culture.

As opposed to the UK, Serbia scored rather low (25) on the individualistic scale and is considered to be a collectivistic society. The main features of such a society include: a close long-term commitment and loyalty to the ingroup, social harmony and strong relationships. In collectivistic societies, opinions of other members are very important. Luca (2005: 9) argues that hunter societies in the northern part of Europe were divided into smaller tribes that could independently survive, whereas agricultural societies in the Balkan region tend to foster more collectivistic values as members of the group had to stay and work together.

Masculinity. The UK's medium to high score for this dimension (66) indicates that this is a masculine society driven by competition, achievement and success. In comparison to feminine cultures, people in the UK live in order to work, have a clear ambition of personal accomplishments and constantly strive to be the best. In more highly ranked masculine countries, gender roles are clearly distinct – men are supposed to be assertive and ambitious, whilst women are tender and modest.

With the score close to the midpoint (43), Serbia is considered a relatively feminine society, where dominant values are equality, solidarity and collaboration. In feminine countries, the focus is on relationships, well-being and the quality of life. People are less competitive regarding promotion and achievement. They favour employment security along with their leisure time and domestic cooperation.

Uncertainty Avoidance. At 35 the UK is the country with low UAI, where uncertainty is a normal part of life and people are comfortable with ambiguity. British culture is rela-

tively open to taking risks and dealing with change, which results in the constant revision of laws and government structures. Innovative ideas are welcomed and encouraged even if they conflict with the norm.

Compared to the UK, Serbia is a high UAI country (92). Avoiding uncertainty and ambiguous situations is part of everyday life together with intolerance to new and different, especially unorthodox behaviour or ideas. There is a whole set of rules and rigid codes of belief and behaviour. This is understandable, since the national identity has many times been jeopardized throughout the turbulent history, so there is the constant struggle to strengthen and maintain it in multinational surroundings.

Hall's classification

Hall (1976) categorizes cultures on the basis of information context, i.e. the degree of context in their communication systems. He distinguishes cultures along a scale – from high-context (HC) to low-context (LC).

In high context cultures, communication is dependent upon context, including verbal and non-verbal codes along with salient features: cultural, physical, socio-relational and perceptual environments. In order to develop the understanding of the message, people use and interpret most of the information surrounding the message. They prefer implicit and indirect verbal expression. On the other hand, low-context communication focuses on the explicit code of the message. People rely extensively on the verbal code system for creating and interpreting meaning and become uncomfortable with silence and vagueness. Communication is direct and unambiguous, dependent upon words and elaborated messages.

Hofstede (2010: 113) finds a correlation between collectivism and high context in cultures, by claiming that:

a) individualistic societies are generally low-context,
b) collectivistic societies are generally high-context.

In collectivistic cultures, information flows more easily between members of the group and messages are more implicit (Mooij 1998: 67). They show more indirect communication in contrast with direct communication in individualistic cultures. Western cultures, including the UK, are characterized by individualism and low-context culture. They rely on direct and explicit verbal messages, because they share little background information or context. On the contrary, Serbia is a collectivistic and high-context culture, where most of the information is already either in the physical context or internalized in the individual.

In terms of advertising, these differences are most likely to influence communication with respect to verbal and nonverbal communication, direct versus indirect advertising and the use of symbols, facts or data. High-context cultures can be recognized by the use of indirect communication, less copy, fewer information cues and more symbols, while low-context cultures tend to use more copy, argumentation, facts and data (Mooij 1998: 158). To conclude, the two countries examined are completely different with respect to four Hofstede's cultural dimensions and Hall's context dimension because of different history, geography, ideology, economics, politics, culture, language, etc. Compared to the UK, Serbian culture is a collectivistic, feminine and low-context country with high PDI and UAI.

Data collection and analysis

The decision to focus on online advertisements in the research comes from the fact that the new media presents the new form of online communication. It is different from traditional advertising in that it enables interaction with its readers. However, user persuasion via linguistic means and strategies is mainly realized by a similar advertising instrument.

This cross-cultural advertising research aims at singling out the main and most prominent features, analyzing and comparing them in the same text type drawn from different cultural contexts. The analysis of those salient features enables the observation of similarities and differences in British and Serbian bank advertisements.

The criterion to choose and follow the web pages of particular banks was their dominance in the market. For Serbia, the compilation process was much easier, since the number of banks was limited (according to the list of banks published on the site of the National Bank of Serbia[4] there were 33 banks operating in Serbia in 2012). On the other hand, in the UK there was a much greater number of banks (according to The Financial Services Authority[5] there were 343 banks operating in the UK in August 2012), so the search and analysis were restricted to the major branches, which at the same time provide services to the biggest number of clients and have the highest turnover. The total number of banks analyzed was 65, out of which 33 were Serbian and 32 British, whilst the number of advertisements analyzed is 1340 – 570 Serbian and 770 British. The data was continually followed and collected in the period of one year (May 2012 – May 2013).

4 Retrieved September 21, 2012 from: http://www.nbs.rs/internet/english/50/50_2.html

5 Retrieved September 21, 2012 from: http://www.fsa.gov.uk/static/pubs/list_banks/2012/aug12.pdf

In this analysis the first step was to detect repetitive features in advertising at both linguistic and non-linguistic level. The second step was to analyze their distribution based on the frequency analysis of those salient features[6], which were counted with respect to their occurrence in the whole analyzed data. In order to make the results easier to interpret, all raw frequency counts (RFC) are normed to the typical text length in a corpus (Biber, Conrad & Reppen 1998: 263). Specifically, the raw frequency count of a certain lexical unit is divided by the total number of words in the text, then multiplied by the basis chosen for norming. In this particular case, the normed frequency count (NFC) shows the number of occurrences per 1,000 words. This cannot be applied to all features though.

In cases where the feature contains more than one word (e.g. figurative language, speech acts, other attention-seeking strategies), it is impossible to determine the exact frequency with the total number of words, as such a comparison would be inaccurate and invalid. In addition, the exact number of sentences is difficult to determine since many of them deliberately disobey language rules (e.g. no punctuation mark at the end of a sentence). Instead, the presence or absence of the feature is counted in every advertisement disregarding the number of occurrences within the single advertisement. The basis chosen for norming is 100, where the normed frequency count is equal to the percentage. Hence, in order to gain comparable results, the number of advertisements where the feature is present is divided by the total number of advertisements, and then multiplied by 100[7].

Finally, if a feature only occurred in one corpus or if the difference in its distribution in two data samples was higher than 10% or 10.00 (NFC), it is regarded as a difference.

Discussion of findings

One of the main purposes of this paper is to examine 25 features in bank advertisements cross-linguistically and cross-culturally based on their distribution (in particular, 18 features at linguistic level and 7 at non-linguistic level). The results confirm that there are both similarities and differences in this register, which is in accordance with the previous research focusing on two cultures.

To start with, both online bank advertisements in the UK and Serbia contain numbers, different punctuation marks, creative spelling, trigger words, money-saving expressions, ellipsis, personal pronouns and possessive adjectives, personification, wordplays, parallelism and antithesis. They have a similar design, abound in representatives and directly

6 The list of all the analyzed features is in Appendix.

7 All the NFC results can be found in Appendix.

address the user (Examples 1-5)[8]. In addition, there are references to current events, socially-engaging activities, celebrity endorsement and prizes (Examples 6). The data analysis confirms that similarities exist in language strategies and patterns used by marketers when advertising bank services (e.g. word choice, syntactic forms, direct user addressing, etc.), supporting the idea of globally shared features in advertising. In other words, an online bank advertisement contains easily recognized constituents regardless of language or culture.

Examples 1.(a)-1.(d). Orthographic features (e.g. the use of dots, creative spelling):

1.(a) Izvini, ali ... Ona je ta! [SORRY, BUT... SHE IS THE ONE!]

1.(b) Our transparent Cash ISA keeps your savings secure...
... but accessible at any time.

1.(c) E-B@nking

1.(d) @click of a mouse

Examples 2.(a)-2.(d). Lexical features (e.g. money-saving expressions, trigger words):

2.(a) Omladinski račun *Besplatno!* [YOUTH ACCOUNT FREE!]

2.(b) free inter-bank instant payment

2.(c) Novo: Banka u mobilnom! [NEW: BANK IN YOUR MOBILE!]

2.(d) New limited offers for business and personal savers

Examples 3.(a)-3.(d). Grammatical features (e.g. ellipsis, possessive adjectives):

3.(a) Rata [JE] do upola manja [INSTALLMENT [IS] HALVED]

3.(b) A world of tax-efficient investments [IS] at your fingertips.

3.(c) NetBanking štedi i Vaše vreme i Vaš novac.
[NETBANKING SAVES BOTH YOUR TIME AND YOUR MONEY.]

3.(d) Services for you and your money

Examples 4.(a)-4.(d). Semantic features (e.g. personification[9], parallelism):

4.(a) Štednja *Vama na usluzi* [SAVINGS AT YOUR SERVICE]

4.(b) BM savings concentrates on giving our customers the best.

4.(c) Fiksna kamata, fiksna mesečna rata.

8 All the analyzed features along with the detailed explanations of examples can be found in Lazović (2015).

9 Here illustrated are the examples of personified bank services, namely, savings (examples 4.(a) and 4.(b)).

[FIXED INTEREST RATE, FIXED MONTHLY INSTALMENT.]

4.(d) Easy to use, easy to manage

Examples 5.(a)-5.(b). Pragmatic features (e.g. the use of representatives):

5.(a) Gotovinski krediti od 36 do 84 meseca

[CASH CREDITS FROM 36 TO 84 MONTHS]

5.(b) 17.9 % APR representative variable

Examples 6.(a)-6.(d). Non-linguistic features (e.g. references to current events, socially-engaging bank activities):

6.(a) ...do početka Olimpijskih igara! Pridružite se odbrojavanju

[... UNTIL THE BEGINNING OF THE OLYMPIC GAMES! JOIN THE COUNTDOWN]

6.(b) The Olympic Flame is coming to you.

6.(c) Srpska banka poklanja 60 računara

[SERBIAN BANK DONATES 60 COMPUTERS]

6.(d) Social responsibility Putting the fun into fundraising

On the other hand, this research demonstrates that culture can have a significant influence on marketing decisions and the success of marketing communications. There are differences in the average number of words per advertisement, the use of capitalization, exclamation mark, restrictions, frequency of different types of sentences – imperatives, interrogatives, exclamations and speech acts – directives, commissives (Examples 7-11). Besides, some non-linguistic elements differ, including services and products offered, the bank's attitude and approach to the user, the emphasis on awards or contests and the representation of families (Examples 12). Therefore, differences exist in the ways potential clients are addressed and persuaded, which result from different cultural knowledge, different attitudes and values. In other words, an online bank advertisement in one language features some distinctive characteristics triggered by different cultural background.

Examples 7.(a)-7.(b). Orthographic features predominant in Serbian bank advertisements (e.g. the use of exclamation mark, capitalization):

7.(a) Keš krediti! [CASH LOANS!]

7.(b) KREDITI ZA REFINANSIRANJE [LOANS FOR REFINANCING]

Examples 8.(a)-8.(b). Lexical features predominant in British bank advertisements (e.g. words and phrases restricting an offer):

8.(a) Open one day and enjoy the host of benefits
Conditions apply
8.(b) If you're offered a better loan rate, we'll beat it
See terms and conditions for details

Examples 9.(a)-9.(b). Grammatical features predominant in British bank advertisements (e.g. imperatives, interrogatives):

9.(a) Find out how to make the most of your Internet Banking today.
9.(b) We have a simple, secure online service. Does your bank?

Examples 10.(a)-10.(b). Semantic features predominant in Serbian bank advertisements (e.g. paradox):

10.(a) *U našoj banci nedelja štednje traje godinu dana!*
[A SAVINGS WEEK IN OUR BANK LASTS A YEAR!]
10.(b) *I štedite I trošite*
[BOTH SAVE AND SPEND]

Examples 11.(a)-11.(b). Pragmatic features predominant in British bank advertisements (e.g. the use of commissives, esp. warnings):

11.(a) *Your home may be repossessed if you do not keep up repayments on your mortgage.*
11.(b) *The value of investments, and any income from them, can go down as well as up and you may get back less than you invest.*

Examples 12.(a)-12.(b). Non-linguistic features predominant in British bank advertisements (e.g. awards):

12.(a) *We've been voted Best Current Account Provider 2011 by Money Supermarket*
12.(b) *Business money facts award 2012*

The summary of the main results is shown in Diagram 1:

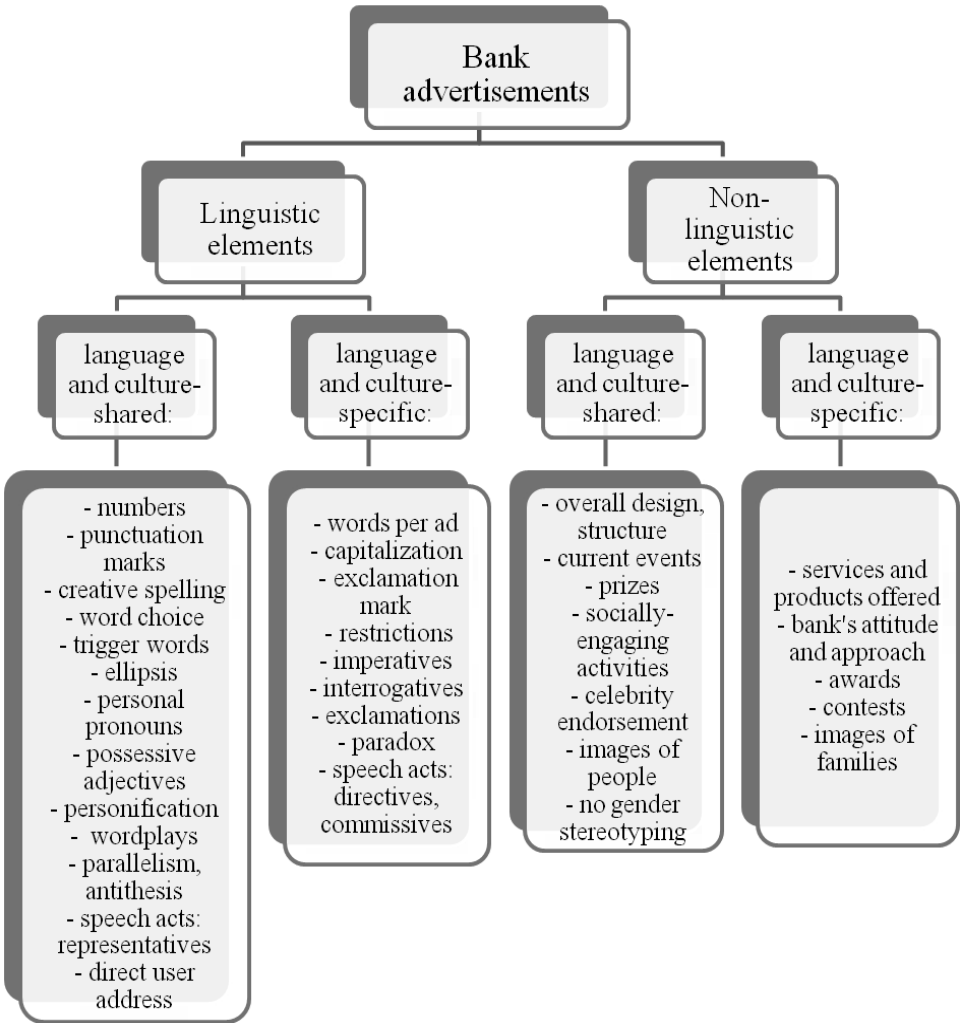

Diagram 1. Cross-cultural similarities and differences at the linguistic and non-linguistic levels.

The results of this cross-cultural analysis reveal a repertoire of linguistic and non-linguistic choices, which both banks in the UK and Serbia utilize in a bank advertising copy. The findings herein are consistent with those of the previous studies on language and culture-shared features in advertising. As was seen, due to differences in cultural dimensions, there are also differences in the choice of strategies employed, which are influenced by

the culture. The next section explains such culturally-bound strategies by linking them to Hofstede's and Hall's cultural dimensions and examines whether cultural characteristics are reflected in online bank advertisements.

Cultural dimensions revisited

In this research study it has once again been proven that consumers' perception and thinking can vary across cultures. One of the most noticeable differences is the use of various ways of restrictions and warnings in British bank advertisements. Following Hofstede (2001; 2010), ***low PDI culture***, including British, favours equalities on all levels. On a macro level this is manifested in a number of ways, such as legislation protecting consumers' rights, in this particular case. In the UK, two regulative bodies, the Advertising Standards Authority (ASA), which is financed by advertisers and the Committee of Advertising Practice (CAP) promote adherence to the British Code of Advertising, Sales Promotion and Direct Marketing for all non-broadcast advertisements (Cook 1992: 53-55). Different regulations and legal constraints can potentially influence the content in the advertisement. For example, the majority of bank advertisements contain the asterisk and the small print along with other selected words and phrases emphasizing that the offer is considerably limited with additional terms and conditions (cf. Lazović 2014a; 2014b). All the restrictions in the advertisement are used to protect the advertiser, who is obliged to provide enough information so as to make a legal, decent, honest and truthful advertisement (ASA, 2014). Hence, advertisements must not mislead through inaccuracy, ambiguity, exaggeration, omission or otherwise. In financial advertising, this means that an advertisement must include limitations, all the terms and conditions, additional expenses, possible penalties, representative examples, etc.

In Serbia, ***high PDI culture***, on the other hand, there is a law on advertising, but it is not fully practiced. Although numerous terms apply in all the banks, restrictions are mainly avoided. It can be assumed that the attitude towards consumers is underestimating with the inequality between a buyer and a seller being reinforced. Everything seems to be taken for granted if provided by the authority of any kind. In favour of this claim is a study carried out by Luqmani, Yavas & Quraeshi (1987) in Saudi Arabia, the country with high PDI. They found almost no regulation of advertising in that Arabic country. Interestingly enough, it seems that advertising is not the only area in Serbia with less details and information than expected. Having researched job descriptions and specifications, Bogićević Milikić (2009: 104) proposes that the specificity of job analyses in Serbian organizations is likely to be very low since job descriptions and specifications are less specific and detailed.

Consequently, another difference between bank advertisements in the UK and Serbia is related to the quantity of information provided (e.g. the number of words per advertisement). This can be explained in terms of Hall's low and high context culture and Hofstede's cultural dimension (individualism-collectivism), which are mutually correlated – individualistic societies are generally low-context, whilst collectivistic societies are generally high-context. In ***low context cultures*** (the UK), communication is direct, unambiguous and explicit, dependent upon words and elaborated messages, therefore, the focus is on information, where every offer includes a lot of data, facts, detailed terms and exceptions. There are also a lot of questions which imply more answers. In contrast, ***high-context cultures*** (Serbia included) use less copy, less product explanation and fewer information cues (Mooij 1998: 158).

Regarding individualism, as Hofstede (2001) argues that if prominent, it can result in the rise of rampant consumerism and a strengthening of the 'ME' culture, especially with the increase of wealth and foreign investment. The UK, ***a highly individualistic society***, offers a wider variety of services and products, covering not only basic financial needs, but also more sophisticated needs. Thus, banks' attitude and approach reflect the conditions of the bigger and more competitive market. Banks in the UK are more active in offering old and new services. Serbia, ***a collectivistic society***, is more 'WE'-conscious, although in recent years, despite much slower economic development and progress, the fulfillment of oneself's needs is becoming more dominant.

The combination of individualism and masculinity, which is the configuration of the Anglo-German world, leads to the strong need to win, to be successful and show one's dominance and reflects competitiveness (Mooij 1998: 193). This success-orientation is observed in the UK bank advertising. In this ***masculine culture***, it is common: (a) to sell the product by offering better social status, or (b) to promise that the possession of the very product will help an individual stand out from the crowd. Result-, winning- and success-orientations are characteristic of masculine cultures and are reflected in advertising (ibid: 80, 193). The emphasis on achievements and awards is typical for this explicit winning mentality, where the status is important for demonstrating success (e.g. 'Best Online Banking Provider'). In ***feminine culture***, such as Serbia, modesty and mediocrity are highly ranked, whereas they are regarded as the proof of failure in masculine culture. Showing off is a negative characteristic. Mooij (1998: 82) also emphasizes the fact that this dimension is important for marketing and selling, since it reflects the division between countries with the focus on hard-sell appeals as opposed to countries with the soft-sell approach.

Standing out in Serbia is, for example, achieved by the extensive use of exclamation marks and capitalized words.

Finally, Hofstede proposes that 'the need for achievement' (as measured by McClelland) is strongly correlated with the combination of ***low UAI*** and strong masculinity (2010: 215), which are the UK's cultural characteristics. ***A high UAI country*** (Serbia) will have a low tolerance towards uncertainty and ambiguity. As a result, it is usually a very rule-orientated society, following well-defined and established laws, regulations and controls. As this is in contradiction with the findings and previous discussion, we can propose that in bank advertising other cultural dimensions modify and even annul the influence of UAI.

Conclusion

This research paper concentrates on the synchronic analysis of bank advertising, representing the situation pertaining to advertising strategies in British and Serbian bank offers in the last years. Therefore, it offers the cross-cultural comparison of bank advertisements for the particular period (2012-2013) and can be a solid starting point for future diachronic analyses. This study is also important because there is insufficient research including non-English speaking countries in cross-cultural comparisons. On the one hand, there is a need for similar studies which could analyze other types of advertisements, while on the other, they could focus on one feature and examine it more closely through the advertisements of a different range of products.

Furthermore, since in the era of technological improvements online advertisements have taken precedence over the earlier forms of advertising, their impact cannot be ignored. In the 1990s when the Internet entered communication, no-one could have foreseen the consequences it would have in the domain of advertising. Nowadays, it is clear that advertising must employ a variety of strategies in reaction to new conditions of communication, diversified markets and customers directly connected with the web medium. Therefore, more cross-cultural analyses are required for the awareness of cultural differences in the perception and reception of marketing messages in the Internet era.

For that reason, future studies could also focus on specific web adverts, namely cosmetic products, cars, perfumes, insurance, package holiday tours, etc., and possibly compare them in two cultures. In addition, it would be of great interest to see whether the linguistic patterns used and employed in other media have been transferred to the language of the web, whether globalization has influenced the web discourse and to what extent, etc. Not only can such analyses lead to insights into cross-cultural differences and similarities in

advertising strategies and expressions, but they can also help understand what cultural values, norms and stereotypes are manifested in various advertising strategies and expressions across different countries.

REFERENCES

Albers-Miller, N. D., & Gelb, B. D. (1996). Business advertising appeals as a mirror of cultural dimensions: A study of eleven countries. *Journal of Advertising, 25* (4), 57-71.

ASA, The Advertising Standards Authority. The UK Code of Non-broadcast Advertising, Sales Promotion and Direct Marketing. Retrieved November 14, 2014 from: http://www.cap.org.uk/Advertising-Codes/Non-broadcast-HTML.aspx

Bates, D. G., & Plog, F. (1990). *Cultural Anthropology*. Third Edition. New York: McGraw-Hill.

Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bogićević Milikić, B. (2009). The influence of culture on human resource management processes and practices: The propositions for Serbia. *Economic Annals, 54* (181), 93-118.

Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura* [Language and Culture]. Beograd: Biblioteka XX vek.

Cook, G. (1992). *The discourse of advertising*. London & New York: Routledge.

Doole, I., & Lowe, R. (2001). *International marketing strategy. Analysis, development and implementation*. Third Edition. London: Thomson Learning.

Frith, K.T., & Mueller, B. (2003). *Advertising and societies: Global issues*. New York: Peter Lang.

Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Garden City, NY: Doubleday.

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Second Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Hofstede, G., Hofstede, G.J. & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind.* Third Edition. New York: McGraw-Hill.

Kroeber, A. L., & Kluckhohn, C. (1952). Culture: A critical review of concepts and definitions. In *Harvard University Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Papers, 47*. Retrieved November 10, 2014 from: http://archive.org/stream/papersofpeabodymvol47no1peab/papersofpeabodymvol47no1peab_djvu.txt

Lazović, V. (2014a). The language of online bank advertisements in English. *ESP Today 2*(1), 88-104. Retrieved November 25, 2014 from: http://www.esptodayjournal.org

Lazović, V. (2014b). The significance of distinctive lexical repertoire in British bank offers. In T. Prćić et al. (Eds.), *Festschrift in honour of Draginja Pervaz English Language and Anglophone Literatures in Theory and Practice (pp. 275-289). Novi Sad: Faculty of Philosophy.*

Lazović, V. (2015). *Cross-cultural analysis of online bank advertisements in English and Serbian.* Faculty of Arts, Ljubljana .Unpublished PhD dissertation.

Luca, A. (2005). Where do we stand? A study on the position of Romania on Hofstede's cultural dimensions. Retrieved October 30, 2014 from: http://alingavreliuc.files.wordpress.com/2010/10/hofstede-romania-comparativ.pdf

Luqmani, M., Yavas, Y., & Quraeshi, Z. (1987). Advertising in Saudi Arabia: Content and regulation. *International Marketing Review, 6* (1), 59-72.

Milner, L., & Collins, J. (2000). Sex role portrayals and the gender of nations. *Journal of Advertising, 29* (1), 67-79.

Mooij, M. K. de. (1998). *Global marketing and advertising: Understanding cultural paradoxes*. London: Sage.

The Hofstede Centre. Retrieved September 7, 2014 from: http://geert-hofstede.com

APPENDIX

The analyzed features and their normed frequency counts

	British corpus	**Serbian corpus**
Total no. of words	29757	13683
Total no. of advertisements	770	570
Linguistic features		
Capitalization	36.26	115.84
Punctuation marks	48.41	43.34
Creative spelling	0.50	3.22
Word choice	118.17	132.2
Trigger words	53.37	64.46
Restrictions	12.3	3.66
Imperative sentences	86.88	40.53
Interrogative sentences	16.88	6.84
Exclamatory sentences	1.82	40.88

Elliptical sentences	50.13	51.05
Pronoun “you”	26.01	5.77
Personification	11.7	8.94
Wordplays	87.53	89.12
Paradox	0.00	1.58
Parallelism	11.82	6.49
Antithesis	2.08	7.02
Speech acts (representatives)	98.05	96.32
Speech acts (directives)	87.40	42.28
Speech acts (commissives)	75.45	64.21
Direct address	26.01	5.77
Non-linguistic features		
Reference to current events	1.56	2.46
Prizes	3.51	3.33
Contests	0.00	1.23
Socially-engaging bank activities	0.52	1.23
Bank’s awards	3.12	0.00
Celebrity endorsement	0.78	2.63
Use of images	26.52	35.75

Дарья Ващенко[1]
Институт славяноведения РАН, Москва

UDK 81’28’373.72:004

УПОТРЕБЛЕНИЕ ДИАЛЕКТНО МАРКИРОВАННОГО ИДИОМА В ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ СЕТИ ИНТЕРНЕТ КАК ФЕНОМЕН ПРОЯВЛЕНИЯ ЛОКАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ[2]

The report analyzes the opinions on the topic of local linguistic idioms expressed by users of the Slovak Internet. An attempt is made to describe the whole range of possible estimates of the local idiom. The classification of the material is made as to the actual linguistic and extra linguisticparameters. Reveals a link metadialect consciousness users with their local identity.

Key words: local identity, Internet-linguistics,communication, dialect.

За истекшие полтора десятилетия интернет-лингвистика сформировалась в самостоятельное направление. Функционированию языковых идиомов в сети посвящены многочисленные работы как в отечественной, так и в мировой лингвистике. Ввиду того, что данная дисциплина является сравнительно молодой, исследователей в первую очередь привлекали характерные для интернета языковые феномены, которые не представлены во внесетевом общении – из русскоязычных работ ср., например, (Ахренова 2013; Вельмезова 2006; Йилкова 2006 и др.). Вместе с тем Интернет давно превратился в способ обыденной коммуникации, где сетевая и внесетевая формы взаимно дополняют друг друга и взаимно пересекаются, а язык Интернета входит как составная часть в язык общенациональный. По замечанию словацкого лингвиста Я. Финдры “в интернете… при построении актуальных текстов используются новые, нетрадиционные композиционно-языковые принципы… и вместе с тем, несмотря на все вышесказанное, доминирующую позицию в Интернете занимают нейтральные языковые средства” (Findra 2010: 166). Соответственно, немаловажным представляется изучение путей трансформации в пространстве

---

1 daranis@mail.ru

2 Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ № 14-04-00592 «Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности: этнокультурная и этноязыковая ситуация – языковой менеджмент – языковая политика»

Всемирной сети языковых явлений, имеющих традицию внесетевого и досетевого функционирования. Одной из актуальных задач, возникающих при подобном ракурсе рассмотрения, мы считаем анализ сетевого преломления диалектной речи. Речь здесь идет не о диалекте как таковом, но о диалектно маркированном идиоме, содержащем в себе элементы других языковых страт и априори гетерогенном. Как справедливо замечает Г. П. Нещименко, в языке повседневного общения "… преобладают… главным образом, смешанные тексты, комбинирующие элементы с различной диалектной маркировкой…" (Нещименко 2003: 49). Дискуссионным является вопрос о характере, истоках сетевого диалектного идиома. Его основу, по всей вероятности, составляет интердиалект, локальное наддиалектное образование с относительно стабильной некодифицированной нормой. Помимо собственно диалектных черт, в сетевом диалектном идиоме присутствуют элементы разговорной речи и специфические сетевые маркеры (т. н. смайлы, в языках, использующих диакритические знаки, отсутствие диакритики и т п.). В конкретном языке характер сетевого функционирования диалектно маркированного идиома будет существенно различаться в зависимости от языковой ситуации. Ср. у Г. П. Нещименко тезис о необходимости рассмотрения языковой структуры Интернета через призму внутриязыковой ситуации (Нещименко 2005: 56). В частности, в русском языке диалекты в сети фактически представлены только в форме вкраплений и в метаязыковой форме, а живое общение на диалектно маркированном идиоме в русскоязычном сегменте Всемирной сети практически отсутствует. В словацком языке, на материале которого мы проводим наше исследование, напротив, диалекты в целом сохранились достаточно хорошо и отдельные регионы сравнительно обособлены друг от друга, кроме того, столичный разговорный идиом значительно отличается от литературного языка, поэтому в словацком интернете происходит живой процесс коммуникации на диалекте, пусть и достаточно специфичный. Вместе с тем мы можем констатировать определенную функциональную неравноценность восточнословацкого и западнословацкого диалектных сетевых идиомов (последний распространен в сети в значительном меньшем объеме).

Существуют, с нашей точки зрения, две основных причины трансляции диалектной речи в интернет. Первая состоит в определенном сходстве идиомов, их объединяет принципиальная ориентированность на непосредственное, живое общение (в Интернете аналогом устной речи является коммуникация онлайн). Вторая, напротив, заключается в фундаментальном различии диалектного и сетевого языков, где один предполагает общение в сравнительно замкнутом социуме, в то время как

другой – принципиальную открытость коммуникации. Говорящие, находящиеся в самых разных точках земного шара, общаются в ситуации фактического соприсутствия. Вследствие этого диалектно отмеченная речь становится в Интернете мощным средством самопрезентации пользователя. Реальное местонахождение пользователя теряет свою актуальность, гораздо сильнее на употребление диалекта в интернете влияет локальная самоидентификация пользователя и его стремление к координации с представителями региона. Тем самым при употреблении сетевого диалектного идиома наиболее очевидной становится функция вербального выражения локальной идентичности коммуникантов. Далее мы хотели бы проследить, как распределяется употребление диалектно маркированного / немаркированных идиомов в пределах одного виртуального пространства, и показать, какими способами локальная идентичность пользователей находит свое выражение в соответствующих высказываниях.

Сама локальная идентичность как разновидность коллективной представляет собой явление сложное и многоплановое. Е. В. Головнева выделяет в ее составе когнитивный, ценностный, эмоциональный и регулятивный компоненты (Головнева 2013: 43). Когнитивный компонент представляет собой «сложную систему знаний представителей региона о собственной региональной общности»; ценностный состоит в единении жителей региона на основе культурной целостности, общего прошлого (там же: 45); эмоциональный составляет аффективная привязанность жителя к определенным локусам. Наконец, регулятивный «включает в себя способы поведения, конкретные практики ориентирования в региональном пространстве» (там же: 48). Касательно проявления локальной / региональной идентичности в речи интернет-пользователей В. С. Беликов справедливо пишет, что «широко распространилась практика обсуждения своей и чужих языковой специфики, стихийного создания местных словариков, при этом движущей силой их создания обычно является языковое проявление чувства р е г и о н а л ь н о й и д е н т и ч н о с т и: «мы говорим так».» (Беликов 2009). Знания о специфике диалектной речи (т. н. «стихийная норма») тем самым входят в когнитивную составляющую локальной идентичности. В своем сетевом преломлении они взаимодействуют с ценностной составляющей, когда язык воспринимается как часть локальной культуры. Также восприятие диалекта связано с эмоциональным компонентом локальной идентичности, когда пользователи осознают язык как принадлежность ближайшего окружения, часть «зоны комфорта». Что касается регулятивного компонента, то в интернет-пространстве он проявляется в создании

специальных форумов жителей региона, страниц на диалектно маркированном идиоме и относительно стихийных попыток создать грамматические описания диалекта, а также зафиксировать региональную лексику. Оговоримся также, что диалектная составляющая локальной идентичности необязательно трактуется носителями идиома в позитивном ключе. Человек может стыдиться своего происхождения и территориально детерминированных особенностей своей речи, и стремиться к идентификации с престижной для него социальной группой. Подобные случаи мы в дальнейшем рассматривать не будем, т. к. они в меньшей степени связаны с интересующей нас темой.

Диалектная речь может функционировать в сети в следующих формах: 1. Отдельные реплики в чатах, где взаимодействие коммуникантов происходит в режиме реального времени, а также в комментариях, где оно не требует синхронного присутствия, и возрастает роль автокоррекции; 2. Страницы на диалекте, когда сознательно поддерживается тот или иной веб-портал полностью на идиоме; 3. Метаязыковая (метадиалектная) форма, куда относятся любые рефлексии пользователей на тему специфики диалектной речи, как в форме отдельных реплик, так и опосредованно, в форме окказиональных диалектных словарей. На русском материале проблемой особенностей региональной речи, выявляемых и обсуждаемых в Интернете, широко занимается М. Ю. Ахметова, ср., напр. (Ахметова 2015), где автор напрямую связывает метадиалектные рефлексии пользователей с феноменом локальной идентичности, отдельно акцентируя проблему сбора материала и специфики интерпретации полученных данных. Заметим, что в русскоязычном Интернете проблема региональной речи главным образом связана с существованием лексических вкраплений, в то время как в иных славянских языках речь может идти именно об общении на локальном идиоме – на словацком материале см. (Ващенко 2015b).

Теперь рассмотрим содержание реплик на диалектно маркированном идиоме, выявляя взаимосвязь метадиалектных рефлексий пользователей интернета с их же суждениями касательно своей локальной идентичности; отдельную роль здесь будет играть экстралингвистический контекст.Так, распространено употребление диалектно маркированного идиома в обсуждениях на тему жизни регионов и общей экономической ситуации в контексте противопоставления «столица / регион». Проиллюстрируем это на примере дискуссии с портала Hokej.sk, в которой тесно переплетаются металингвистические и экстралингвистические суждения: *Ja neviem,a le asi jazyky neovladas, preto sa kazdy tyzden potis 9 hodin vo vlaku a cestujes BA-KE... to len preto, lebo si lenivy a nejdes pracovat do zahranicia, tak si pekne cestuj, vyvazaj*

sa, davaj zarabat Slovenskym Zelezniciam a dalej nadavaj na bratislavu, ktora zivy tvoje deti...// nepracujem v ba.mam tu skvelu pracu,ktora ma bavi.komunikujem so zahranicnymi klientami v 6tich jazykoch.tak naco mam hladat pracu v zahranici ty mumak?teraz mi vysvetli preco dennodenne doliezas na kosicky portal? // Ty chujko ovladas 6 jazykov??? hahaha jasne, ty si uplny Google Translate. Kosicky portal? podla mna je to Webovy portal prekvapila ma reakcia vas chumajov z niktosova co si tu papule otierate o Bratislavu... // no neviem,ty ovladas jeden jazyk a to smiesny petrzalsky dialekt:)

Дебаты между представителями запада и востока страны в целом ведутся на литературном языке. При этом норму литературного языка не соблюдают последовательно ни житель столицы, ни житель восточной части страны – хотя коммуниканты взаимно обвиняют друг друга в незнании норм литературного языка. Взаимное напряжение мотивировано негативными, по их мнению, высказываниями каждого из собеседников касательно родного локуса собеседника. Владение иностранными языками, а также кодифицированной формой родного языка приравнивается к общему уровню интеллигентности и фактически к общему уровню жизни. Также ср. характерное высказывание: «ты владеешь только одним языком и это смешной петржалский диалект (Петржалка – спальный район в Братиславе – *Д. В.*)». Показательным в данном случае является тот факт, что оба наделяют термин «диалект» негативными коннотациями: свой локальный позитивно оцениваемый идиом они интерпретируют не как диалект, но как «самостоятельный язык».

Часто подобные споры могут сопровождаться развернутыми метаязыковыми дискуссиями на тему «правильной речи». В этих дискуссиях пользователи спорят на тему локальной закрепленности того или иного слова и для того, чтобы показать свое знание диалектной речи, пишут о диалекте на диалекте. По форме такие реплики чаще всего представляют собой акты демонстрации локальной речи. Здесь назовем одну немаловажную особенность коммуникации на диалектно маркированном идиоме: она предполагает возможность переключения кодов в рамках одного сообщения. Так, нередки случаи, когда в пределах одной и той же реплики чередуются диалект и литературный язык. На литературном языке говорящий обращается к представителям других регионов, после чего демонстрирует компетенцию в собственном локальном идиоме. Ср. пример с сайта verejnadiskusija.sk: *pre teba je žufana normálne, lebo si zo západu, pre mňa sú zasa východňarske slová normálne, keďže som z východu, ale jak še hutori, pokym nesceš byc glupy, ta še uč, preklad: pokiaľ nechceš ostať hlúpym, uč sa.* Часть реплики написана на литературном языке, говорящий продолжает на диалекте, и потом снова переходит на литературный язык. На

литературном языке сначала эксплицируются диалектные различия в области лексики, после чего приводится пример диалектной поговорки, как наиболее культурно специфичного языкового идиома с ее последующим переводом на литературный язык. Пример с того же сайта, где говорящий обращается к собеседнику (собеседникам) на литературном языке, а затем эксплицирует непонятное, с его точки зрения, диалектное слово уже непосредственно на диалекте: *Západné Slovensko.....čo znamená slovo „klupňa"? Še mi nehce,bul som pijany,me boľi glóva*. Фактически речь идет не столько об экспликации как таковой, сколько об объяснении непонятного слова на непонятном же идиоме с целью подчеркнуть локальную специфику своей речи. Также ср. реплику с другого форума, где говорящий перечисляет в качестве примеров диалектные слова: *Ked slovaci napr. Bratislavy dojdu na vychod, tak cumia ako puci a nic nerozumeju, findža, garadyči, dujtou, temetou, kilčik, sklep, fiľar, firhang, gargala, pucka, perlik, hatyžak, mlatok, blicky, kosmačky, atd...* Отметим влияние условий интернет-коммуникации на речь пользователя; фраза написана на литературном языке, но без диакритики. Также обращает на себя внимание тот факт, что в качестве диалектных слов, незнакомых столичному жителю, в первую очередь приводятся слова венгерского происхождения.

Впрочем, метадиалектные реплики могут не носить антагонистический по отношению к столичным жителям характер. В этом случае взаимодействие с собеседниками из иных регионов происходит либо по шкале «частное / глобальное», либо по принципу эмпатии коммуникантов на базе общих предпочтений, интересов.

А) Кооперация по принципу «частное / глобальное» имеет место в случае общего неприятия норм литературного языка, когда локальный идиом наделяется более высоким ценностным статусом, нежели кодифицированный, живое и реально существующее противопоставляется искусственному, навязанному и потому формальному. Как правило, подобное имеет место в форумах на тему правильности того или иного выражения, где пишущие, происходящие из разных регионов, констатируют свое несоблюдение нормы и после приводят некоторые другие специфические особенности своего локального идиома. В следующем примере участники дискуссии связывают собственную языковую индивидуальность именно со своим происхождением: *Kľudne môžem prehlásiť, že akékoľvek slovo vyslovím správne, okrem slova "leto"! Vyrastala som na severovýchode Slovenska (Rusíni/Rusnáci) a <u>tam je to všetko tvrdé... A všetko dosť inak</u>. Takže keď raz žiješ celý život niekde, kde sa mäkčí, tak budeš celý život zrejme mäkčiť. A keď sa aj <u>niekam "von"</u> dostaneš, ale si tvrdohlavý (to myslím teraz úplne všeobecne), tak vždy povieš "ťieto" namiesto "tieto"! Ale zasa, keď som triednej ešte na strednej povedala, že "či môžem ísť DO ZUBÁRA" skoro odpadla. Myslela som,*

že ma K TOMU ZUBÁROVI ani nepustí :) A pritom viem, ako je to správne, ale aj tak si to poviem po svojom. // pochádzam spod Poľany. Ani tu v Martine sa nehovorí celkom správne po slovensky, napr. je miestna šasť Ľadoveň, hoci správne by malo byť Ľadovňa, používa sa neni namiesto nieto... Nikde na Slovensku sa nehovorí úplne spisovne. A ja som zas ešte nepočul "traľaľa", len "tralala" Реальная живая речь противопоставляется искусственной литературной, локальная идентичность тем самым утверждается на базе ее связанности с конкретной повседневной жизнью пользователей.

В) Другая разновидность неантагонистического утверждения локальной идентичности посредством речи на диалекте относится к случаям вовлечения чужих собеседников в свое жизненное пространство посредством их обучения основам своего локального идиома. Как правило, это имеет место в тематических форумах, когда, испытывая взаимную эмпатию на базе общих интересов экстралингвистического порядка, участники стараются ее усилить путем сокращения коммуникативной дистанции. Ср. пример с форума сайта Mazdaklub.sk: *Pocuvaj! Ja ti poviem na zaver tolkooo, zeee... More bratkm ta kejc na tote fotky kukam ta ja hotovy som sak to jak z rozprafky to auto, sak to lepse jak cesta kolo sveta // Jezisikriste, cim to proboha mluvite???// to je vychodnarcina.... cebe zrobime kurz hutorenia bratm...kedz ces. abo ne? // kris ty mu zrobis kurz hutoreňa ja kurz rečovaňa a budze // Beriem Vas dva za slovo, ale vazne, tak na dalsom meetingu, ok? Bratm, budm hovoritm vychodnarm.* Между собой общаются носители именно разных языков – словацкого и чешского, в какой-то момент словаки переходят на локальный идиом, когда чех проявляет интерес и удивление, те обещают научить собеседника основам коммуникации на восточнословацком диалекте во время последующей – автомобильно-тематической – виртуальной встречи. Следующие реплики взяты с тематического форума сайта relaxfly.sk: *Šumňe ši to napisalPeťo // sumne sumne ta se vidzi, ze ty saleny zemplincan ;-) // Taže Petrovi gratulujem gu vikonu… A išče toto ny, by može nebulo na škodu veci schvaľic, žeby šicke co prispivaju na tot naš vep pisaľi vilučne u našim diaľekce. Nežeby me še se paroval'i jak toti u ETNE, no aľe ta treba zachovac jazik našich predkoch a najme dachto opravi, kec hutorim do belba, aľe veľo kňižkoch vo vichodňarčine nejest. // juuj ta kukam vsadzi salene zemplincane...ale ta znace, neni vychodnarcina jak vychodnarcina... bo na zempline se jinak hutori, na sarisu se hvari a vranare a spisaci tato zas ina polifka... dagdo chodzi kopac krumple, dagdo kompere, dagdo bandurky, dagdo grule... aaa sicko jedno, vychodnar se dorozumi vsadzi... // no a išče še cešim že to mu išče dachto okreme mojej babi a dzeda a cetky rozumi. // Ohromne! Kežby ši aj nadalej pisal po vychodnarsky! Co? Budem pomaly učiť tu krasnu reč. // // ta dzekujem šumne šickim a cešim še,*

*že tomu rozumice, bo jeden muj kamarad zos Čechov ne, ale to nevadzi, bo vun me zna, ta nič , no a kec chcece, ta daco zaš napišem. Alex, lem čitaj tote komentare, ta še i ty naučiš, ale veľo ci netreba, bo kus už rozumiš, kec tu pišeš, ta i ja budu pisac. Ľem žeby sce znali, východňarčina najdokonalejší jazyk...jak še po slovensky povie rásť prítomný čas, rozkazovací spôsob jedným slovom. Bo po východňarsky še povie rošni! A neľem angličane, ale aj rusi nemci, poľaci a maďare od nás prebrali slová...zapomla som na dakeho?...*Фактически обсуждение реплики экстралингвистического содержания, написанной на диалекте, переходит в продолжительную метадиалектную дискуссию о ценностной составляющей локально-языковой идентичности, речь на диалекте пользователи связывают с воспоминаниями о собственном детстве. Тот, кто хотя бы пассивно владеет диалектным идиомом, наделяется более высоким коммуникативным статусом, через метадиалектные рефлексии происходит активизация ценностной составляющей локальной идентичности. Диалектные различия осознаются преимущественно на уровне лексики, вместе с тем отсутствие в диалекте грамматической омонимии отдельных словоформ трактуется как основание для позитивной функционально-эстетической оценки диалекта. Также позитивную оценку получает языковой идиом, который не заимствует слова из других языков, но сам «поставляет лексику» для заимствования. Речь, таким образом, идет о своего рода наивном пуризме, что парадоксальным образом сочетается с тенденцией приводить в качестве наиболее характерных примеров локальной лексики слова, заимствованные из немецкого и венгерского, как наименее сходные с литературными словацкими.

В завершение приведем написанную на литературном языке реплику с форума www. Hojko.Sk: *ano ja viem ze padam na jeho uroven. ale keby nebolo stredoslovenciny a ujo ludovit stur si mal vybrat medzi vychodnarcinou a zapadnarcinou tak seci hovorime vyhodnarsky. tomu ver vyhodnarcina je ovela lubozvucnejsia a zabavnejsia ako zapadoslovencina. po vyhodnarsky sa daju lepsie vyjadrit pocity a nalady :D este aj basnicky lepsie zneju vo vyhodnarcine, nahodof znam bo som na hviezdoslavovom kubine recitoval po vyhodnarsky.* Локальному идиому дается позитивная оценка ввиду лучшей, по мнению пишущего, пригодности для выполнения им функций литературного языка, а также ввиду его большей благозвучности и поэтичности. Кодификация словацкого литературного языка на среднесловацкой базе трактуется пользователем как некоторая ошибка и несправедливость.

Коммуникация на диалекте представляет собой некоторое внешнее проявление локальной идентичности; именно в условиях контраста региональных идентичностей внимание собеседников фокусируется на диалекте и происходит активация

локальной идентичности, что, впрочем, не всегда предполагает агрессивность. В случае, если контекст не задает антагонизм регионов, диалектная речь собеседника воспринимается позитивно, как проявление реального узуса в противовес «нежизнеспособной» литературной норме, либо как проявление индивидуальности человека. При экспликации диалектных различий в словацком языке сначала коммуниканты приводят лексику иноязычного происхождения, а также фонетические различия по палатальности / непалатальности. Локальный языковой идиом говорящего, с одной стороны, наделяется высшими коммуникативными функциями, с другой стороны, ассоциируется с микросоциумом: непосредственным семейным окружением говорящего. Тем самым эмоциональный и ценностный фон локальной идентичности в контексте активного контакта с жителями иных регионов способствуют укреплению ее когнитивной составляющей.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметова М. В. (2014) Лексические регионализмы и локализмы в русскоязычном Интернете: проблемы сбора материала (Сс. 155–171) In. *Русский язык и новые технологии* (ред. М. В. Ахметова, В. И. Беликов). М.

Ахренова Н. А. (2013) Теоретические основы Интернет-лингвистики (Сс. 22–26) In. *Филологические науки: вопросы теории и практики.* Тамбов. № 10 (28).

Беликов В. И. (2009) Лексическая специфика города и региональная идентичность: к постановке проблемы In. *Проблемы компьютерной лингвистики*. Воронеж. Вып. 4.

Ващенко Д. Ю. (2015) Интернет как новая перспективная форма существования диалектов (Сс. 107-204) In. Исследования по славянской диалектологии. Вып. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М.

Ващенко Д. Ю. (2015) Локальная идентичность пользователей словацкого Интернета сквозь призму метадиалектных рефлексий (на словацком материале) (Сс. 138–145) In. Жизнь провинции: история и современность. Нижний Новгород.

Вельмезова Е. В.(2006) Смена языковых кодов в языке французской «электронной почты» (Сс. 377-396)In. *Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы. Т. I.* Москва: Наука.

Головнева Е. В.(2013) Региональная идентичность как форма коллективной идентичности и ее структура (Сс. 42–50) In. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. № 5,* М.

Йилкова Л.(2006) Несколько наблюдений над деятельностью интернет-клуба Čeština (Сс. 418–431)In. *Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы. Т. I.*Москва: Наука.

Нещименко Г. П.(2003) *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепций.* Москва:Наука.

Нещименко Г. П. (2005) К вопросу о лингвистическом статусе языка компьютерных диалогов (Сс. 56–73) In.*Язык. Личность. Текст. Сб. статей к 70-летию Т. М. Николаевой.* Москва:Языки славянских культур.

Findra J.(2010) Slovo v kontexte a internetová komunikácia (Ss. 163–172)In.*Slovo. Tvorba. Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej.* Bratislava: Veda.

Krivý V., Danglová O.(2006) *Svet mnohých "My a Oni".* Bratislava: Veda 2006.

SADRŽAJ

IZLAGANJA POČASNIH GOSTIJU
PROSLAVE JUBILEJA

Eugen Christ
KULTUR, KULTUREN UND MULTIKULTURALITÄT IM DONAURAUM
PRAGMATIK DER BEGRIFFSSEMANTIK IM POLITISCHEN
KONTEXT. 11

Renate Hansen-Kokoruš
PREDODŽBE O STRANCU U POSTJUGOSLAVENSKIM
FILMOVIMA. 21

I
KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Dušanka Zvekić Dušanović
KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI SRPSKOG KAO NEMATERNJEG
JEZIKA U SREDNJIM ŠKOLAMA 37

Vesna Bogdanović
KULTUROLOŠKA KOMPONENTA PRIMENE NOVE METODE
UČENJA U NASTAVI STRANOG JEZIKA STRUKE 55

Душанка Мирић
ИНДИВИДУАЛНЕ КУЛТУРНЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ
ПРИ ИЗБОРУ СТУДИЈА СЛАВИСТИКЕ 71

Ana Elaković-Nenadović
ULOGA KLASIČNOG GRČKOG JEZIKA U NASTAVI SAVREMENOG
GRČKOG JEZIKA 77

II
ISTORIJA KULTURE

Dragica Koljanin
DUNAVSKO NARODNO POZORIŠTE U OKUPIRANOJ SRBIJI
1941–1944 91

Весна Манојловић Николић, Ивана Кузмановић Нововић
ДИОНИС И ЊЕГОВ КУЛТ КАО ИЗВОР ЗА НАСТАНАК
ПОЗОРИШТА. 103

Борис Стојковски
РИМОКАТОЛИЧКИ КУЛТ СВЕТОГА САВЕ. 117

Đura Hardi
SUDBINA JEDNE HALJINE FRANCUSKE KRALJICE KLEMENCIJE
UGARSKE. 131

Владан Гавриловић
УНИЈАЋЕЊЕ – ПРОЦЕС ПОКАТОЛИЧАВАЊА СРПСКОГ
НАРОДА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ. 139

Ненад Нинковић
КАРЛОВАЧКИ МИТРОПОЛИТИ И СРПСКО СРЕДЊЕ
ШКОЛСТВО ОД 1726. ДО 1768. ГОДИНЕ. 147

Горан Васин ,Дејана Васин
ЕТИКА У ПОСЛАНИЦАМА И ПИСМИМА ПЕТРА I
ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША 161

III
JEZIK I KULTURA

Edita Andrić
NAZIVI ZA BOJE KONJA U MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU 171

Sanja Krimer Gaborović
SIMBOLIČKA DIMENZIJA BOJA U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU . . 185

Mira Milić
METAFORIČKI SPORTSKI TERMINI S IZVORNIM DOMENIMA
BIĆÂ I PREDMETÂ U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU 207

Sonja Filipović Kovačević
VIZUELNE METAFORE I METONIMIJE U KREATIVNIM
REKLAMAMA NA ENGLESKOM JEZIKU 221

Михајло Фејса
ТУРЦИЗМИ У РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ 235

Diana Prodanović Stankić
GLOBAL AND CULTURE SPECIFIC ELEMENTS IN HUMOROUS
DISCOURSE IN ENGLISH AND SERBIAN: A CASE STUDY 253

Anna Makišová
PRÍBUZENSKÉ NÁZVY V SLOVNEJ ZÁSOBE ŽIAKOV
8. ROČNÍKA ZÁKLADNÝCH ŠKÔL 265

Dejan Sredojević
RAZLIČITA POIMANJA ORTOEPIJE 275

Nataša Radusin Bardić
STRUKTURNA, KOMUNIKATIVNA I STILSKA OBELEŽJA
TOTALNIH PITANJA U EMISIJAMA *RADIO BEOGRADA* 287

IV
KNJIŽEVNI SUSRETI

Angela Richter
PREVOĐENJE KAO SUSRET KULTURA – KRATAK POGLED
UNAZAD NA KNJIŽEVNO PREVOĐENJE U NEMAČKOJ
DEMOKRATSKOJ REPUBLICI 303

Оливера Жижовић
ЖЕНСКО И МУШКО НАЧЕЛО У ПРИПОВЕЦИ
„КАСАНДРА“ КРИСТЕ ВОЛФ. 315

Utasi Csilla
A MAGYAR ÉS A SZERB IRODALOM IDÉZÉSTECHNIKÁJA
(DANILO KIŠ ÉS ESTERHÁZY PÉTER SZERZŐI ÖNREFLEXIÓJA) 331

Bence Erika
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TEMATIZÁCIÓJA AZ
1930-AS ÉVEK VAJDASÁGI MAGYAR IRODALMÁBAN 339

Eva Toldi
INTERKULTURALNOST I EVROPSKA KNJIŽEVNA
ORIJENTACIJA U DELU KORNELA SENTELEKIJA 353

Vladislava Gordić Petković
FRAGMENTI LJUBAVNOG GOVORA: O DIJALOGU
LJUBAVI I TEHNOLOGIJE U SAVREMENOJ PROZI 363

Драгиња Рамадански
ЦАРЕВА КУХИЊА КА ФОРМАЛИСТИЧКОЈ
ТЕКСТУАЛИЗАЦИЈИ ТЕЛА 375

Marta Součková
K TOPOSU CUDZINY V SLOVENSKEJ PRÓZE PO ROKU 1989. 385

Adam Svetlík
LITERÁRNA KRITIKA V ČASOPISE NÁŠ ŽIVOT 397

Ференц Немет
РЕЦЕПЦИЈА ПРВЕ МИКСАТОВЕ КЊИГЕ
ПРИПОВЕДАКА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (1893) 407

V
KULTURA, OBRAZOVANJE, MEDIJI

Ioana Vid
REFLECTAREA PROTESTELOR ROȘIA MONTANĂ
ÎN PRESA TIMIȘOREANĂ ONLINE 417

Dubravka Valić Nedeljković
MEDIJI O IZBORIMA ZA SAVETE NACIONALNIH
MANJINA 2014. GODINE 431

Janko Ramač
PUBLICISTIČKA DELATNOST ĐURE BINDASA NA POLJU
KULTURNO-PROSVETNOG I NACIONALNOG PREPORODA
RUSINA U JUGOSLAVIJI (1918–1941) 447

Иван Јордовић
О УСПЕШНОСТИ СОКРАТА КАО УЧИТЕЉА У
КСЕНОФОНТОВИМ *УСПОМЕНАМА О СОКРАТУ* 461

Hargita Horvat Futo
MUZEJ U ŠKOLSKOJ TORBI (MUZEJSKA IZLOŽBA –
MESTO DOŽIVLJAJA I OBRAZOVANJA) 471

Olivera Knežević Florić, Stefan Ninković
UPRAVLJANJE PROMENAMA ŠKOLSKE KULTURE 479

Мартин Поповски
КРЕАТИВНОСТА НА НАУЧНИЦИТЕ – ПОРТА ЗА ВЛЕЗ
НА КУЛТУРАТА ВО ПРИРОДНИТЕ НАУКИ 491

Tatjana Balažic Bulc, Vesna Požgaj Hadži
U SUSRETU S DRUGIM: JEZIČNA LJUDSKA PRAVA
IMIGRANATA U SLOVENIJI 503

Vukman Péter
SZEMÉLYES KONFLIKTUSOK, RIVALIZÁLÁS, MINDENNAPI PROBLÉMÁK. A KOMINFORMISTA EMIGRÁNSOK MINDENNAPJAI MAGYARORSZÁGON (1948–1953) 519

VI
KULTURA IDENTITETA

Ana Pajvančić Cizelj, Dušan Ristić, Dušan Marinković
PROSTORNA MOBILNOST I GLOKALIZACIJA KULTURNIH IDENTITETA. 533

Ilona Rajšli
INTERKULTURALNE KARAKTERISTIKE DAVANJA IMENA KOD VOJVOĐANSKIH MAĐARA 549

Ruženka Šimonji Černak, Zoroslav Spevak
IDENTIFIKACIJA SA JEZIKOM I KULTUROM KOD SLOVAKA U SRBIJI, MAĐARSKOJ I RUMUNIJI U KONTEKSTU OBRAZOVANJA 557

Јасмина Поповска
МЕСТОТО НА ИСТОРИЈАТА НА ФИЛОЗОФИЈАТА ВО АНАЛИТИЧКО-КОНТИНЕНТАЛНАТА РАСПРАВА 573

Vesna Lazović
THE INFLUENCE OF CULTURAL DIMENSIONS ON BANK ADVERTISING COPY IN THE UNITED KINGDOM AND SERBIA. 585

Дарья Ващенко
УПОТРЕБЛЕНИЕ ДИАЛЕКТНО МАРКИРОВАННОГО ИДИОМА В ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ СЕТИ ИНТЕРНЕТ КАК ФЕНОМЕН ПРОЯВЛЕНИЯ ЛОКАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ 603

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Tel: +381 21 450690
www.ff.uns.ac.rs

Tehničko uređenje radova
Doc. dr Željko Milanović
Ljiljana Siriški

Redizajn korica
Igor Lekić

Štampa i povez
SAJNOS ŠTAMPARIJA
21000 Novi Sad, Momčila Tapavice 2
Tel./fax: +381 21 499-461

Tiraž
100

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.74:81/82(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум "Сусрет култура" (8 ; 2014 ; Нови Сад)
Zbornik radova / Osmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura", [1. i 2. decembar 2014, Novi Sad] ; [organizator] Filozofski fakultet, Novi Sad ; [urednici Ivana Živančević-Sekeruš, Biljana Šimunović Bešlin, Željko Milanović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2016 (Novi Sad : Sajnos). - 620 str. ; 23 cm

Radovi na više jezika. - Tiraž 100. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezimei na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-391-0

a) Мултикултуралност - Интердисциплинарни приступ - Зборници b) Културни плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници
COBISS.SR-ID 309984263